

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮-૦૫ ચાર્જ

પુસ્તકનું નામ અમરજોધ

વિગય પૃ ૨ : ૩૬૮

અમૃતતત્ત્વ યાને અમરબોધ.

(*Essence of Highest Philosophy-Immortality*)

(સર્વ મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે જીવનમુક્તિના મુખ્યાર્થે ઉપાવી પ્રકર કરવામાં આવેલ છે.)

સંપાદક અને પ્રકાશક,
મહેતા છગનલાલ પેલાભાઇ.
(રીગર્ડ ડૅમ્યુટી પોલીટીકલ એજંટ.)
કેળાપીઠ—મુરત.

(મહાવક્ત્ર રત્નાવળીના બાષાંતરના તથા મહાત્માના જ્ઞાનવચનના પુસ્તકોના પ્રકાશક.)

સને ૧૯૨૯.

સંવત ૧૯૮૫.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. વા. દ.
ગુજરાતી કૌપીયાર્થ-સંગ્રહ
૧૯૨૨

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર:—

મહેતા હજનલાલ ધેલાભાઈ.

(રીટાઈર્ડ ડેપુટી પોલીટીકલ એજન્ટ.) કેળાપીઠ—મુરત.

(સર્વાધિકાર સ્વાધીન.)

છાપનાર:—નારાયણરાય લક્ષ્મણરાય નીકમ.

છાપવાનું કેદાણું:—શ્રી “શંકર” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ, ચૌરાના પુલ ઉપર ટાંકી પાસે—મુરત.

વાગ્માભિ બ્રહ્મવિદ્વદ્ભાતિ સ્વપ્ન ઇવાત્મનિ ।

યદિદં તત્સ્વશબ્દોત્થૈર્યો યદ્વેત્તિ સર્વેત્તિ તત્ ॥

બ્રહ્મવેત્તા કે જે બ્રહ્મરૂપજ છે તે મહાવાક્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા બોધરૂપ પ્રકાશથી પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે. કારણ કે આ જે દૃશ્ય પદાર્થરૂપ જગત છે તે સ્વપ્નની પેઠે આત્મામાંજ પ્રકટ થયેલ છે. જે કોઈ શબ્દશ શ્રવણાદિક ઉપાયોથી બ્રહ્મને જાણે તેને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

યતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ પ્રતિભાંતિ સ્થિતાનિચ ।

યત્રૈવોપશમં યાંતિ તસ્મૈ સત્યાત્મને નમઃ ॥

સઘળા ભૂત-ભૌતિક પદાર્થો જેની સત્તાથી સત્તા પામીને પ્રકટ થયા છે, સ્થિતિ કાળમાં જેની સત્તાથીજ રહ્યા છે. અને પ્રલયકાળમાં જેનીજ સત્તા રહેતાં તિરોભૂત થાય છે તે સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું.

જ્ઞાતાજ્ઞાનં તથા જ્ઞેયં દૃષ્ટા દર્શન દૃશ્યભૂઃ ।

કર્તા હેતુઃ ક્રિયા યસ્માત્તસ્મૈ જ્ઞાત્યાત્મને નમઃ ॥

જાણનાર, જાણવું, અને જાણવાના વિષયરૂપ પદાર્થો તથા જ્ઞેનાર, જ્ઞેવાના સાધન અને જ્ઞેવાના વિષયરૂપ પદાર્થો તેમજ કરનાર, ક્રિયાને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું નિમિત્ત એ સઘળાં જેની સત્તાથીજ થયેલા છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું.

સ્ફુરંતિ સીકરા યસ્માદાનંદસ્યાંબરેઽવનૌ ।

સર્વેષાં જીવનં તસ્મૈ બ્રહ્માનંદાત્મને નમઃ ॥

જેમાંથી સઘળાં બ્રહ્માંડની અંદર આનંદના કણો સ્ફુરે છે અને જે સઘળા-ઓના મૂળતત્ત્વરૂપ છે તે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું.

દિવિ ભૂમૌ તથાઽકાશે બહિરંતશ્ચમે વિભૂઃ ।

યો વિભાત્ય વખાસાત્મા તસ્મૈ સર્વાત્મને નમઃ ॥

જે અખંડ પ્રકાશરૂપ પરમાત્મા અને ઉપર નિચે મધ્યમાં બહાર તથા શરીરની અંદર પણ બાસે છે તે સર્વના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. ૐ

મહેતા હગનસાલ ઘેલાભાઈ.

અમૃતતત્ત્વ યાને અમરબોધ.

(ESSENCE OF HIGHEST PHILOSOPHY--IMMORTALITY.)

ભૂમિકા યાને સંપાદકને પ્રકાશકનું નિવેદન.

આ સંસારમાં મુક્ત, મુમુક્ષુ, વિષયી અને પામર એવા ચાર પ્રકારના મનુષ્યો જોવામાં આવે છે તેમ મુક્ત પુરોષને તો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ ગયેલી હોવાથી તેમને તો કંઈ કર્તવ્ય અવશેષ રહેતું નથી. વિષયી અને પામર મનુષ્યો તો વિષયોમાં આસક્ત અને શાસ્ત્ર સંસ્કાર રહિત હોવાથી તેઓ અનધિકારી છે. પરિશેષથી અજ્ઞાનરૂપી અધિકારની નિઃશેષ નિવૃત્તિ કરનાર આ અધ્યાત્મગ્રંથમાં (વેદાંત શાસ્ત્રમાં) મુમુક્ષુ જનોનો જ અધિકાર છે. આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ પ્રકારના તાપોની આત્મિક નિવૃત્તિ (અજ્ઞાનરૂપ મૂળ સહિત અત્યંત ઉચ્છેદ) અને સ્વસ્વરૂપાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિ (આવિર્ભાવ યા સાક્ષાત્કાર) તે મુક્તિ (મોક્ષ) કહેવાય છે. એવો મોક્ષ સંપાદન કરવાની ઉકટ ઈચ્છા (તીવ્ર જીજ્ઞાસા) જેમને થાય તે મુમુક્ષુ કહેવાય છે. આવા મુમુક્ષુને તત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષયના સમકાલીન અભ્યાસવડે ચિત્તની શાંતી થતાં પ્રત્યગાત્માનો પરબ્રહ્મ સાથે અચળ અમર અભેદાનુભવ સ્થિત થાય તેજ અમર બોધ છે તેથી આ ગ્રંથનું નામ સાર્થક છે અને તેજ આ મનુષ્ય જીવનનું આશ્વાસન છે માટે તે એવા મુમુક્ષુના હિતાર્થે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તેથી જે વેદાંતાનુરાગીજનો આ ગ્રંથનું યથાર્થ અવલોકન તથા મનન કરશે તો આ મારો ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન સફળ થયો એમ સમજીશ.

પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલર (મોક્ષ મૂલર બટ) મહા વિદ્વાન હતા તેમના ઉદ્દેશમાં કહીએ તો આપણે ગમે તે ભાષામાં ગદ્ય લખીએ કે પદ્ય પશુ એટલું તો કદી ભુલવું નહિ કે આપણા બધુઓની ઉત્તમ સેવા કરવી હોય તો તેમાં સારભૂત વિચારો દર્શાવવાથીજ કરારો. કેટલાક અખૂટ બંડારી હોય છે પશુ અખૂટદાતા હોતા નથી. આ બંને ગુણ એક સાથે રહેવા વિરલ છે. મનુષ્ય દેહના અલ્પ આયુષ્યનો અમુક ભાગ આવા શુભ કાર્યોમાં અર્પણ કરવા સમાન પુણ્ય કરું નથી. આ ગ્રંથનો શ્રમતો એક Labour of Love તરીકે ઉપાડી લેવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં પરમહંસો, યોગીઓ, મહાત્માઓ ને સન્માસીઓ આદિ (જેવા કે બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામી વિજ્ઞાનાનંદજી, ઈંડી સંન્યાસી યોગાનંદજી, બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી નિર્વિકલ્પ યોગી-રાજ, શ્રી કૃષ્ણદેવ અવધૂત, સ્વામીજી રામતીર્થ, રામચરણ તથા આત્માનંદજી વીગેરે) પાસેથી ગ્રંથ કર્તાએ તેમની કૃપાથી જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલોને જે લખાણમાં મુકી શકાય તે તેમજ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમાંથી લીધેલા શ્લોકો તથા બોધવ્યનો તથા શ્રી યોગવાશિષ્ઠના ઉપ-શમ પ્રકરણમાંથી (હિંદી તેમજ ગુજરાતી ગ્રંથમાંથી) વિસ્તારથી લીધેલ સાર જેમાં સમાધિવાળા મનરૂપી માનસ સરોવરમાં સર્વદા સમ્યજ્ઞાનંદરૂપથી નિવાસ કરનારા ઋષીઓની ઉત્તમ કથાઓ અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની યુક્તિઓ છે તે તદુપરાંત શ્રી યોગવાસિષ્ઠના નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્દ્ધમાંથી શિખિધ્વજ રાજ અને ચુડાલા રાણી (કે જે રાજા રાણી સંસારના એટલે રાખ્યના કાર્યો કરવા છતાં પણ નિર્લિપ્ત રહી જીવનમુક્તિના મુખનો અનુભવ લઈ વિદેહ કંવલ્યના ભાગી બન્યા હતાં તેમનું) અપૂર્વ વ્યાખ્યાન ને સિદ્ધાંતીતા છે તે તથા અમૃતાનુભવ ગ્રંથ-માંથી યાની જીવનમુક્ત લોકનો સંબંધ અને તત્ત્વમસિ મહાવાક્ય સંબંધ તથા ચાંડેવ

પાશઠિમાંથી મરાઠી ઓવીઓ અને ગુજરાતી બાપામાં વિવેચનનો લીધેલ સાર દાખલ કરેલ છે એટલુંજ નહિ પણ શ્રી ગૌડપાદિયકારિકા સહિત અથર્વવેદીય માંડુકોપનિષદના મૂળ શ્લોકો અને તેના વિવેચન સાથે લીધેલ સાર, તથા શ્રી સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત પંચદશી ગ્રંથમાંથી દૈન વિવેકાદિ પ્રકરણના પણ શ્લોકો ને તેના વિવેચન સાથે કાઢેલા સારનો પણ આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરેલ છે. વળી શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી વેદોએ કરેલી નિગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિનું વિવેચન તથા શ્રી ઉદ્ધવજીને મળેલું આત્મજ્ઞાન તથા શ્રી દત્તાત્રય અવધૂતે કરેલા ગુરુઓ પાસેથી મેળવેલ (ગુણ) જ્ઞાનનો સાર તથા ચતુશ્લોકી ભાગવત શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને બ્રહ્માજીને કહેલું તેનું ભાષાંતર. ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવત ગીતામાંથી ચુંટી કાઢેલા નિર્ણયોનું અદ્યારે અધ્યાયવાર બનાવેલું કોષ્ટક આપેલ છે. વળી અભેદ અનુભવના ઉદ્ગારો, ભજનો જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભક્તિ સંબંધી દોહા સ્તુતી સાખી તથા રાગો ગુજરાતી, મરાઠી તથા હિંદી ભાષાના પણ તેમાંઆપેલ છે અંતમાં દેહ અવસાનની સુરતા, તથા જ્ઞાની જીવનમુક્તના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી તે સંબંધમાં ઉપનિષદો, શાંતિ પર્વ વિગેરે આધારો સાથે દર્શાવેલ છે તેમજ સંસ્કૃતમાં મહાવાક્ય પ્રમોદ પ્રકરણ તથા શ્રી બ્રહ્મસુત્ર શંકરભાષ્યાનુવાદમાંથી અધિકરણ ચતુષ્સત્રી, વ્યાહતિ તથા શિર સાથે ગાયત્રીનું વેદ, ઉપનિષદો તથા યોગીશ્વરે બનાવેલા અર્થોદ્ધારા વિસ્તારથી ચારેપાદનું અર્થ સાથે વિવેચન અને સંસ્કૃતમાં શાંતીપાઠો ને તેના અર્થનું વિવેચન પણ કરી બતાવેલ છે. ઇત્યાદી વિષયોથી રપૂરબ સારબૂત વિચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેને માટે તે સર્વ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓનો માન સહિત ઉપકાર ચિરંમરણીય છે.

આ આધ્યાત્મિક ગ્રંથની બાપા બનતાં સુધી સરજ અને સુરસ કરવામાં આવી છે પણ વિષયને અનુસરતા પારિભાષિક શબ્દોને લઈને કિલટ (કહણ) લાગે તો તે ત્યા મુદ્રાકળા કે છાપામાં જે કાંઈ દુર્બળો જળાય તો તે પણ ક્ષતિય છે. આશા છે કે વાંચકવર્ગ ક્ષીર નીર ન્યાયથી હસવન સારજ ગ્રહણ કરશે. કારીગરને દૂષિત ગણતાં પહેલાં પરિક્ષા કારીગરના સાધનો અને શ્રમ ધ્યાનમાં રાખશેજ.

આ ગ્રંથ સંશોધન કરવાનું કાર્ય ધીરૂત શાસ્ત્રી મણીશંકર ઉમાશંકર જ્યોતિષરત્નએ તથા પ્રેસકોર્પોએ સુધારવાનું કાર્ય તેમણે તથા રા. રા. ખંડુભાઈ વજ્રભભાઈ મહેતા રીટાયર્ડ સર્જ રજીસ્ટ્રારે પોતાના અમુલ્ય સમયનો ભાગ આપી ઘણું કાળજીપૂર્વક કર્યું છે તે માટે તેમનો બંનેનો પણ અત્રે અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આ સદુપદેશના બંડારરૂપ ગ્રંથ—સત્તા સામાન્ય કે સત્તા સ્વાતંત્ર્યરૂપ મોક્ષની મહત્તા દર્શાવનાર ઉદ્દેશિ—સભાગે દોરનાર અને સત્ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનારો થાય એજ અબ્યર્થના યા વાંછાપૂર્વક હરિ ઓં તત્સત્ ॥ સુજ્ઞેષુ કિં યદુના ॥

કેળાપીઠ
સુરત
તા. ૬ હી ઓગસ્ટ
સને ૧૯૨૯

પ્રકટકર્તા
મહેતા છગનલાલ ઘેલાભાઈ
(રીટાયર્ડ ડેપુટી પોલીસીકલ એજન્ટ)

તા. ક:—રા. રા. ધીરૂત મહેતા છગનલાલ ઘેલાભાઈનું જીવનચરિત્ર તેમના સ્નેહી ધીરૂત માણેકલાલ જમનાદાસ મહારાજે ભક્તરામે આ ગ્રંથ સાથે પ્રકટ કરવા આપ્યું તે જીવનચરિત્ર તથા તેમનો ફોટો એ બંને તેમની ઇચ્છાથી આ ગ્રંથના આદિ ભાગમાં મુકવામાં આવેલ છે.

શ્રીયૂત્ રા. રા. છગનલાલ ઘેલાભાઈ મહેતાનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર.

અમારા મિત્ર શ્રીયૂત્ મહેતા છગનલાલ ઘેલાભાઈ આ સર્યપુર (સુરત શહેર)ના નિવાસી હરસોશા ગાતિના એક મેસરી વણીક સદગૃહસ્થ છે, તેમના પિતાશ્રી શ્રીયૂત્ ઘેલાભાઈ ઠાકોરદાસ મહેતા પરમ ધાર્મિક અને શિષ્ટ વર્ગમાં ઉત્તમ આદર પામેલા હતા. તેમને પ્રજામાં આર પુત્રો છગનલાલ, રતીલાલ, મગનલાલ અને હીરાલાલ છે તેમાં રા. છગનલાલ વડીલ છે. આ બધા બંધુઓ ઉચ્ચકેળવણી લઈ સારા હોદ્દાઓ અનુક્રમે કેળવણી ન્યાયને પોસ્ટ ખાતામાં ભોગવે છે. ભાઈ છગનલાલનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૫ના વૈશાખ સુદ ૬ (છઠ્ઠ)ના રોજ (અંગ્રેજી તા. ૧૭મી એપ્રિલ ૧૮૯૯ના દીવસે) સુરતમાં થયેલો છે. તેમના પૂજ્ય માતૃશ્રી મંછાબા તેમને માત્ર બાર વર્ષની બાળક અસ્થામાં મુકી સ્વર્ગવાસ થયા હતા. ને તેમના વડીલ શ્રીયૂત્ ઘેલાભાઈ તેમની વર્ષ યોવીશની ઉંમર થતાં સુધી વિદ્યમાન હતા તે દરમિયાન સારી કેળવણી લેવરાવી આટર્સ કોલેજમાં પ્રીવીઅસનો અભ્યાસ કરાવી કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સીમાં સરકારી નોકરીમાં તેમને પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. પિતાશ્રીની તખીયત પોતાના છેવટના ત્રણેક વર્ષોમાં સખત બીમાર હોવાથી ને બીજા તેમના પુત્રો સગીર હોવાથી પોતાના કુટુંબની સુપ્રતિષ્ઠિત સ્થિતિ જળવાઈ રહે તેવા હેતુથી ભાઈશ્રી છગનલાલનો કોલેજનો અભ્યાસ છોડાવી સરકારી સરવીસમાં તેમને દાખલ કરવાનું પોતે દુરસ્ત ધાર્યું હતું ને તેમની આજ્ઞાનુસાર સને ૧૮૮૮ ના મે મહીનામાં તેમણે આટર્સ કોલેજ છોડી નોકરીમાં દાખલ થયા હતા. વડીલશ્રીની તખીયત ત્યારબાદ વધારે બગડવાથી લાંબી રજા લેવી પડી હતી ને તે માંદગી દેહાંતનું કારણ થઈ પડી હતી જેને પરીણામે સને ૧૯૦૩ ના માઈ ડીસેમ્બરમાં ૪૭ વર્ષની ઉંમરે પોતે આ ક્ષણભંગુર દુનીયાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વય અને સદિયારોનો પ્રાદ પરિપાક થતાં રાજેશ્રી છગનલાલ સત્સંગ તથા સત્શાસ્ત્રના શ્રવણમાં ને ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતા જેવામાં આવેલા છે. તેમના અચપણથીજ પરમાત્માની ભક્તિમાં પ્રેમ હતો અને શિવસ્ય હૃદયં વિષ્ણુ વિષ્ણોઃ હૃદયં શિવઃ ॥ ધૃત્યાદી શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતાનુસાર તેમને સત્સંગ બળથી અભેદભાવ કાયમ રહેલ છે.

તેમના વિવાહ સુરત નિવાસી શા. સુનીલાલ પરમાનંદદાસના પુત્રી તારાગવરી સાથે છેવટ થયાં હતાં. એ તેમના ધર્મ પતિ પતિભક્ત નિશ્ચવાન ભગવદીય સુશીલ અને કુદાંગનાઓમાં આભૂષણરૂપ ગૃહિણી હતાં. અર્થાત સોનું ને સુગંધરૂપ હતાં. તેમનાથી ભાઈ છગનલાલને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી નામે ચી. ઠાકોરલાલ, રસીકલાલ, ચંદ્રકાંત અને મંજુલા બેન એમ ચાર પ્રજા વિદ્યમાન છે. તે પ્રજાને મુકી તે તારાગવરી તા. ૫-૫-૧૯૭૧ના (સંવત્ ૧૯૮૩ના વૈશાખ સુદ ૪) ના રોજ વૈકુંઠવાસ થયાં છે અર્થાત્ આ વિશ્વરૂપના નાટ્ય ભૂમીપરથી તિરોહિત થઈ ગયાં છે. આ સંસારનું સુખ તો આંતરિક છે પણ સ્વસ્વરૂપના વિરમરણથી સુખાર્થે બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિ કરવા જતાં મનુષ્ય અધિકાધિક દુઃખમાં આવી પડે છે ને શાશ્વત સુખ દૂર રહે છે. પરંતુ ભાઈશ્રી છગનલાલે સત્સંગબળ તેમજ આત્માની દૃઢ નિશાને લઈને તેના આધાત સહન કરી પ્રભુ ઇચ્છા સ્વીકારી હતી.

આ સંસારની નાટ્ય ભૂમી ઉપર શ્રીયૂત્ છગનલાલે અનેક વેષો બળવ્યા છે. કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સીમાં એક કલાર્કની જગ્યાથી શરૂ કરીને તેઓ હેડક્લાર્ક ચિટનીસ (પ્રાંત શીરસ્તેદાર) આણાદાર (મામલતદાર,) આસીસ્ટન્ટ-ટુ-ધી સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ ઓફ મેનેજડ (વોર્ડર્સ) એસ્ટેટસ થયા હતા અને ત્યારબાદ તેમણે રૈવાડાં પોલીટીકલ એજન્સીમાં (ગાંધીમાં) સને ૧૯૧૧ માં ડેપુટી પોલીટીકલ એજન્ટ (ડેપુટી કલેક્ટર) અને છેવટે એક દેશી અમલદાર જે ટાચ

મુખી પહેલેથી શકે એવો આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ અર્થાત આસીસ્ટન્ટ કમેન્ટરનો ઉચો દરજ્જો દોઢ વર્ષ મુખી મહીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સીમાં (સાદરામાં) ભોગવ્યો છે. અર્થાત્ વ્યવહારીક દલીની મર્યાદા પહેલેથી ત્યાં મુખીના જુદા જુદા હોદ્દા ભોગવ્યા પછી તે તરફની અભિલાષા તેમની શાંત થઈ છે. તેઓ સને ૧૯૨૪માં એપ્રિલ માસથી છ માસની ચડેલી રજા ભોગવ્યા બાદ તા. ૧૭મી અક્ટોબરથી ગેઝર્ટેડ સરકારી નોકરી ઉપરથી રીટાયર થઈ પેન્શન સુખપૂર્વક ભોગવે છે. આ વ્યવહારીક નાટકનું સાદૃશ્ય તેમના ઉપરી અમલદાર ટર્નલ એ. એચ. ઈ. મોસ મહીકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબના નીચે પ્રમાણેના કાદેલા ઓરીસ મીમો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે:—

No. E. S. T. 134.

Mahikantha Political Agency.

Camp via Sadra, 19th. April 1924.

OFFICE MEMO:—

On the retirement of Mr. Chhaganlal G. Mehta after 35 years of Government Service, the Political Agent cannot allow him to depart from this Agency without an expression of appreciation of his long and excellent record of work well done. During the last 18 months Mr. Chhaganlal has filled the responsible post of Assistant Political Agent and done so entirely to the satisfaction of the Political Agent. He is now about to enjoy his well earned pension but he will be missed in the Mahikantha and the Political Agent is sure that the whole Agency will join with him in wishing Mr. Chhaganlal that is best in the future that lies before him

Sd/. A. H. E. MOSSE Lt. Colonel
Political Agent, Mahikantha.

TO,

Mr. Chhaganlal Ghelabhai Mehta
The Assistant Political Agent, Mahikantha
The Superintendent of Agency Police, M. K.
The District Deputy Political Agent, M. K.
The Hazur Deputy Political Agent, Mahikantha.

* * * * *
તેમની કારકીર્દીનું માત્ર ટુંકમાંજ વિવેચન કરું છું:—

ઉત્તમ સંસ્કારી માતાપિતાને ઘેર પુણ્યાત્માજ જન્મ ધરે છે એ નિઃસંશય છે. તેમના વહીવટી શૈલાભાઈ ધર્મશિષ્ટ સુનીતિવાન, પ્રમાણીક પરોપકારી અને સત્વશુભ સંપન્ન હતા ને તેઓ પણ નીચેના દરજ્જાપરથી ડેપુટી પોલીટીકલ એજન્ટના ઉચા હોદ્દા ઉપર સ્વાઅપથી ચઢ્યા હતા ને કાઠિયાવાડમાં અદ્વિતીય કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. તેજ વારસો આ જીવનચરિત્રના નાણક જીવનસાહે પણ મેળવેલો છે અને કાર્યદક્ષતા, પ્રમાણીકતા અને એકનિશાથી તે સફળ કરેલો છે.

લાઈશ્રી છગનલાલ અભ્યાસમાં બહુ ખંતીલા અને બુદ્ધિશાળી હોવાથી અંગ્રેજ સ્કુલોમાં પણ ઉંચો નંબર રાખી એકઝીબીશનો મેળવ્યા હતાં તેમ આર્ટ્સ કોલેજમાં પણ સ્કોલરશીપ સંપાદન કરી હતી. તેઓ વિદ્યાના અભ્યાસી અને પ્રેમી છે, તેમની રેવાકાંઠા તથા રેવાકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સિમાં ગેઝીટેડ નોકરી દરમિયાન કેળવણી ખાતાના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાથે મળીને પોતાના તાબાના તાલુકાઓ અને થાણાઓમાં દશ પ્રાઈમરી નિશાળો નવી ખોલી છે; તથા ગોઠા, કોડી વીગેરે ગામોમાં સ્કુલોના નવા મકાનો બંધાવ્યા છે ને હરેક રીતે કેળવણીને ઉત્તેજન આપેલ છે તે તેમણે કરેલી સ્કુલોની વીઝીટ રીમાર્ક્સો, સ્કુલો ખુલ્લી મુકવાની કીયાના બાપણો તથા વાર્ષિક રીપોર્ટ ડેપુટી સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓશ્રીના નામથી તાલુકા વસનપરાના રા. રા. ફરુહાઈ એક પાટીદાર ગૃહસ્થે મે. પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની મંજુરી લઈ ત્યાંની સ્કુલમાં એક માસીક સ્કોલરશીપ પણ કાઢેલી છે ને શને ૧૯૨૨માં પ્રાઈમરી સ્કુલોમાં વિદ્યાર્થીઓને ચિરકાળ યાદ રાખવા યોગ્ય નિયમો છપાવીને પણ વેહેંચ્યા છે.

વળી પોતે ગુજરાત વરનેકયુલર સોસાયટીના લાઈફ મેમ્બર છે. તેમ લાયબ્રેરીઓ અને સ્કુલોને ઉત્તેજન આપવા ખાતર ૧૯૦૮માં તેઓશ્રીએ કાઠિયાવાડમાં બગસરા થાણાની સ્કુલ લાઈબ્રેરીમાં, સને ૧૯૦૧માં વઢવાણ કાંપની મીડલ સ્કુલની રીડીંગ રૂમમાં, તેમજ વળી શને ૧૯૧૭માં ગોધરાની સ્ટુઅર્ટ લાઈબ્રેરીમાં અંગ્રેજ, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ખાનગી પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં અર્પણ કર્યાં છે. આ પણ ખતાવી આપે છે કે તેઓ કેળવણી ને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે કેવી સહૃદય લાગણી ધરાવે છે.

તેઓશ્રી પુસ્તકો બુદ્ધીત અને પ્રકાશીત કરવામાં પણ યોગ્ય પુરુષાર્થ અને મદદો કરતા રહ્યા છે જેવાં કે શ્રી વિજ્ઞાન કમલાકર વેદાંત પ્રકરણનું પુસ્તક, મહાવાક્ય રતનાવળીનું ગુજરાતી ભાષાંતર, બ્રહ્મનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ યોગીશ્વરના જ્ઞાન વચનનું પુસ્તક તથા ચંદ્રશેખર નામનું પુસ્તક (આ છેલ્લા પુસ્તકમાં તેઓશ્રીને શને ૧૯૧૩માં અર્પણ પત્રિકા અર્પેલ છે.)

શને ૧૯૧૨ના ડીસેમ્બર માસમાં શ્રી પંચમહાલ એજ્યુકેશનલ સોસાયટીની સંસ્થાના વાર્ષિક મેળાવડા પ્રસંગે શ્રીયૂત્ત છગનલાલે પ્રમુખસ્થાને બીરાજ એક મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું.

વળી શારીરિક કેળવણીમાં પણ પોતે જનને સારો ભાગ લે છે. તેમણે પોતાનાજ રહેવાના ગોધરાના ડીસ્ટ્રીક્ટ ડેપુટી પોલીટીકલ એજન્ટના બંગલામાં એક પ્રથમ બેડમીન્ટન ક્લબ કાઢ્યું હતું અને ત્યારબાદ ત્યાંના ક્લેટન ટેનીસ ક્લબ અને નેન્સી પેવીલીઅન પણ તેમના પ્રયાસને મુખ્ય ભાગે આભારી છે એ તારીખ ૨૨-૯-૨૦ વીગેરેના ભાષણો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. પોતે પેનશન લીધા પછી પણ સુરતની મહિલાવિદ્યાલય, આર્ટસકોલેજ, યુનીઅન તથા સાર્વજનિક એજ્યુકેશનલ સોસાયટીઓ તથા લેડી વીલીંગ્ટન અશક્તાશ્રમમાં લાઈફ મેમ્બર છે અને મેનેજિંગ કમીટીઓમાં રહી સારો ભાગ લે છે. સુરત ડીસ્ટ્રીક્ટની કેળવણી એસોસિએશનમાં પણ સીમ્પે થાઈઝર તરીકે મેમ્બર છે, હરીપરા અગર મહીધરપરાના ભાગમાં મહિલા વિદ્યાલયની એક શાખા કઠાડવાના ઠરાવ વખતે પણ શને ૧૯૨૬માં પોતે ત્યાંના ચેરમેન હતા અને અત્યાર સુધી પણ સુરત યુનીયન ક્લબમાં ટેનીસ વિગેરે ગેમ્સમાં પોતે સારો ભાગ લે છે. એટલુંજ નહીં પણ સુરતની આર્ટ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂપિયા બે હજાર અને પાંચસોની (રૂ. ૨૫૦૦ની) અને ૧૯૪૫-૫૫ની પાંચ ટકાની ગવર્નમેન્ટ ગ્રાન્ટ ઇન્ડિઆની

સીમુરીટીઓ ધર્મ એક સ્કોલરશીપ “મહેતા હગનલાલ પેલાભાઈ એન્ડાઉન્ટ ફંડ”ના નામથી નામદાર મુંબઈ સરકારની મંજૂરી લઈને હાલમાં કાલમાં આવી છે. (જુઓ મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ ગેઝીટ તારીખ ૧૧મી એપ્રિલ ૧૯૨૯નાં પાનાં ૫૮૩-૫૮૪)

તેઓશ્રી સ્વભાવે પ્રેમાળ, પરાપકારી, એકનિષ્ઠાવાન, સદ્ગુણી અને આનંદી મુદ્રાવાળા છે તે તેમના ફોટોજ કહી આપશે. સુસવાચક વૃદ્ધને વિદિત હશેજ કે જ્યારે મોટો અધિકાર મળે છે ત્યારે અમલના મદમાં નષ્ટતા કે મધુરવાણી તેઓ વિસરી જાય છે. પણ શ્રીયત્ હગનલાલને સંબંધે તેમ થવા પામ્યું નથી. તેથી કલહી રીતે આંખાના વ્રક્ષો ફળોના બારથી નીચે લગી રહે છે તેમ તેઓ વિશેષ નષ્ટ થતા જોવામાં આવે છે ને વિશેષ ધર્મ પરાયણ થતા રહે છે. તેમની સરકારી નોકરી દરમિયાન પણ પોતાના નિયમોથી વ્યુત થયા નથી. પોતાના તાબાના નોકરો, તાલુકદારો તથા રૈયનો ઉપર પણ તેમજ સંબંધીજનો પ્રત્યે પણ ન્યાય અને સમદૃષ્ટીથી વર્તેલ છે અને વર્તે છે. તેઓએ પોતાની દયાળુવૃત્તિ સંવત ૧૮૬૮ને તે પછીના દુષ્કાળ પ્રસંગે બતાવી આપી છે. તન, મન અને ધનથી પીડિતોના કષ્ટ મટાડેલ છે. અને તેજ તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ છે. સર પુરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે રા. હગનલાલ જ્યારે રેવાકાંઠાના ડિપ્યુટી પોલીટીકલ એજન્ટ હતા તે વખતે તા. ૨૪-૮-૧૯૧૨ના રોજ તેમને-મુંબઈ પ્રેસીડન્સીના ફેમીન રીલીફફંડના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે લખી જણાવેલ છે કે,

“ I beg to say that if this committee's help has been timely and useful, much credit is due to sympathetic officers like your good self who spared no pains to bring the needs of the people to our knowledge, તેમ તે વખતના રેવાકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ જે. ગોસલ સાહેબે માહે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨માં નામદાર સરકારમાં રીપોર્ટ કરેલો છે કે:—The famine administration of Pandu Mewas was entrusted to Mr. Chhaganlal D. P. Agent under my general supervision & directions; it will be seen from the figures of expenditure quoted (above) that the famine administration of Pandu Mewas was carried on judiciously & economically and relief afforded to all who wanted it. ×× On the whole Mr. Chhaganlal the District D. P. Agent is to be congratulated on the efficiency of the famine administration in this Mewas. સને ૧૯૧૮-૧૯માં તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ એચ. બી. ક્લેટન સાહેબે દુકાળ સંબંધે નામદાર સરકારમાં નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટ કરેલો છે કે:—

I have much pleasure in recording the great assistance rendered to me by Mr. Chhaganlal Ghelabhai Mehta District D. P. Agent R. K. whose knowledge of the tract affected & experience of past period of scarcity was invaluable. I was unable to supervise the administration of relief in person and all such inspection devolved upon him.

The Commissioner N. D. the Honorable Mr. F. G. Pratt has

reviewed the Rewakantha Administration Report to the following effect:—

FOR 1916-17. Two new primary schools have been opened while the number of boys attending schools has also increased.

FOR 1917-18. The District Deputy Poll. agent enquired into and disposed of 145 (alienation) cases of Pandu.

The opening of seven new schools in all in the two Mewases & in the Bhadarwa State shows that education continues to make good progress in the Agency.

રા. રા. હગનલાલ નામદાર સરકારની નોટીફિકેશન નંબર ૩૦૬૫૪ થી એડીશીનલ સેશન જજ પશુ નિમણા હતા.

કર્નલ એચ. એફ. જેકબ મહીકાંઠા એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબનો તારીખ ૨૫-૧-૧૯૨૨નો પત્ર નિચે મુજબ છે:—

Dear Mr. Chhaganlal,

I thank you very much for all the help given me by you on all occasions during my regime as Political Agent, Mahikantha. I found your opinions sound and your judgment mature. I wish you long life and much success and honours. You do not work for reward, however, I well know; for you have realized the truth of the Gita.

कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन ॥

I shall be very pleased to hear from time to time of your welfare and that of your children.

Yours Sincerely,

H. F. JACOB.

અત્રે આ ફકરા ટાંકવાનો હેતુ શ્રીમત હગનલાલની ઉર્જવલ કારકીર્દી તથા દયાળુ પુરુષાર્થી વિદ્યોત્તેજક ન્યાયી તથા આધ્યાત્મિક સ્વભાવનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપવા પુરતો છે. એટલુંજ નહીં પણ તેઓશ્રીનો આશ્રય લેનાર કે માગનારને નિરાશ થવાનો પ્રસંગ ભાગ્યેજ આવ્યો હશે. અભયદાનજ પોતાથી બનતા સુધી આપેલ છે. તેમના જેવા ધાર્મિક, પરોપકારી પ્રમાણીક, સારઆહી નિરભિમાની, નમ્ર અને હસાશી પુરુષ વિરલ છે. તેનો ખ્યાલ પુરેપુરો તો તેઓશ્રીએ રેવાકાંઠા, મહીકાંઠા તથા કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સીઓમાં નોકરી કરી છે તે સ્થળોએથી વિશેષ આવી શકશે. કહ્યું છે કે:— શૈલે શૈલે ન માણિક્યં, મૌલિકં ન ગજે ગજે ।

साधवो न हि सर्वत्र, चंदनं न वने वने ॥

વળી પરોપકારાર્થે મિદં શરીરમ્ ॥

તેઓશ્રીની Biography (દુંકુ જીવનચરિત્ર) Ashaque's Directory of the Bombay Presidency by Issa Issak Mandoo Ashaqueમાં સને ૧૯૨૧માં હપાયેલ છે.

તેઓશ્રી જ્યારે રેવાકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સીમાં ડીરેક્ટર ડેપ્યુટી પોલીટીકલ એજન્ટ હતા ત્યારે તેમના શુભ હસ્તે તેમના ચાર્જના કેટલાક કારકર્તાઓને ગાદી નશીન પણ કરવામાં આવેલ છે. જેવાકે રાજ્ય વખતસીંહજી સજોર તાલુકાના, લીલોડીઆ તાલુકાના કાકોરશ્રી મોટાખાવા, ઉચાદ તાલુકાના કાકોરશ્રી મહમદમીઆ, માંડવા તાલુકાના રાણાશ્રી ખુશાલસીંહજી વીગેરે. તદ્દપરાંત મેવાસ હિતકરણી સભાનું સ્થાપન પણ તેઓશ્રીના પ્રયાશને આભારી છે. જેને અંગે વાર્ષિક દરઆરો સંમેલન મેવાસમાં પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબોના પ્રમુખપણા નીચે બરાય છે. ને રાજ્ય રૂચના હિતો જાળવનારા તથા રજપુત અને મુસલમાન કાકોર સાહેબોનાં હિતના સોશીયલ સુધારાના પણ ઠરાવો પસાર થાય છે.

તેઓશ્રી સને ૧૯૨૦માં પંચમહાલ ને રેવાકાંઠાના નરસીંગ એસોસીએશનની એક્ઝીક્યુટીવ કમીટીના ચેરમેન પણ નિમાયા હતા. તેઓશ્રીને ગોધરા તેમજ સાદરામાં (જે રેવાકાંઠા અને મલીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સીના હેડક્વાર્ટસ છે) ને સ્થળો છોડતી વખતે અનુક્રમે કલેક્ટર મી. બેક્ટસસાહેબ તથા પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ મોસસાહેબના પ્રમુખપણા નીચે સારાં માન પાન મળ્યાં હતાં.

જે ગૃહસ્થાનમાં ધર્મ, નીતિ, સત્ય, દયા અને ઉદારતા પ્રકાશી રહ્યાં છે. તે ગૃહસ્થધર્મ અનુકરણીય છે ત્યાં ઉછરેલાં બાળકો પણ સંસ્કારીજ નીવડે છે, તેમના ધર્મપતિ તારાગવરી તરફથી હરસોલા ગાતિયધુઓ તથા સંબંધીજનોમાં સંકટહરણ ગરબાવળીઓ ભેટ આપવામાં આવી છે. અને તે ધર્મપતિના અકાળ મૃત્યુની યાદગીરીમાં સુરત રક્તપીતીયા આઘમમાં વોટરપંપ સુકાવેલ છે તથા સુરત લેડી વીલીંગડન અશક્તાશ્રમમાં વાર્ષિક ભોજનનો પ્રયત્ન પણ કરેલ છે.

પંચમહાલસના દશા શ્રીમાળી વણીક મંડળ તરફથી તા. ૪-૧૦-૧૯માં ગોધરામાં વાર્ષિક મેળાવડો થયો હતો ત્યારે રા. રા. છગનલાલ મહેતાએ પ્રમુખપદ શોભાવી એકમનનીય બાપણુ આપ્યું હતું. તેમ વળી પેન્શન લીધા બાદ પોતાના હરસોલા ગાતિયધુઓના હિતાર્થે ગાતિધારા કોડીકાઈ (સંપ્રદ) કરી સને ૧૯૨૬માં શ્રી સુરતની હરસોલા મેશરી-વણીક જ્ઞાતિસમસ્તના ધારાધોરણ-બીજ ગાતિયધુઓની સાથે રહી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરાવેલ છે.

* * * *

હવે મીથૂત છગનલાલની બીજી બાબુ (વ્યવહારીક છોડીને પારમાર્થિક) તપાસીએ.

પ્રથમ કહી ગયાનુસાર બચપણથી તેઓ ઇષ્ટભક્ત અને ભાવિકવૃત્તિના છે. તેઓશ્રીએ સરકારી આસીરન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટના દરજ્જાની નોકરી છોડતી વખતે તેમને તા. ૩૦-૩-૨૪ ના રોજ મહીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબ કર્નલ એ. એચ. ઈ મોસના પ્રમુખપણા નીચે મળેલા માનની પારટીમાં ડેપ્યુટી પોલીટીકલ એજન્ટ મી. કાદરીના જવાબમાં મીથૂત છગનલાલે જે ઉદગારો કાઢ્યા હતા તેના અંતનો ભાગ નીચે પ્રમાણે હતો:-

× × × “ The struggle for existence in the world leaves only too often little or no opportunity for the cultivation of inner nature and it will be a pleasure to see that this is now afforded to me viz:-to seek the Divine Centre within one Self and to live in peace and to lose in that Divine Self. Amen.”

તેઓશ્રી અવપણમાં રાજકોટમાં શ્રી પંચનાથ, જગનાથ વીગેરે સ્થળોએ બનતાં સુધી દરેક સાયંકાળે જવા સુકતા નહિં અને ત્યાં જે સંત સમાગમ કથા પ્રસંગ થાય તેનો અવશ્ય લાભ લેતા; ને સ્કુલમાંથી આવીને પણ દાદી કૃષ્ણામા (આપના મા)ની ગોદમાં રહીને ધાર્મિક વાર્તાઓ સાંભળતા હતા. પોતાની યુવાવસ્થામાં શ્રીયુત્ જીવુઆ વામનરાવના સત્સમાગમથી તેમના વેદાંત સંબંધીના વ્યવહારીક દ્રષ્ટાંતો સાંભળતાં સંભળતાં તેમની મનોવૃત્તિ જમત થઈ હતી અને શ્રીપાદ વલ્લભ નૃસિંહ સરસ્વતી અકલકોટ સ્વામીના પદશિષ્ય શ્રીયુત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ વામનજીવાના વડોદરામાં દર્શનાદિના લાભ લીધો હતો. કે જે વામનજીવાએ ગુરૂલીલામૃત નામનું મનનીય પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. બ્યારે શ્રીયુત્ જગનલાલ પ્રાંતચિટનીસ (શીરસ્તેદાર) હતા ત્યારે જમનગરમાં શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ વિશ્વનાથ ગુરૂને ત્યાં કથા પ્રસંગે સાયંકાળે જતા હતા ત્યારે બ્રહ્મનિષ્ઠ નિરંજીમાની પડીત પીતાંબરદાસજી કચ્છ ગઢશીશાવાળાનો તથા શ્રીયુત્ વેદાંતવિત્ મહાત્મા લીખાલાલનો સત્સમાગમ થયો હતો. અને તે મહાત્માશ્રીએ શ્રીયુત્ જગનલાલને ઘેર સ્થિતિ કરી વેદાંતના સંસ્કૃત અને હિંદી પુસ્તકો-પંચીકરણ શ્રીયુત્ જયકૃષ્ણ મહારાજકૃત, પંચદશી, તત્વાનુસંધાન, વિચારસાગર, હરિમીડ સ્તોત્ર સંસ્કૃત ટીકાવાળું, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ સ્તોત્ર શ્રામત્યુરેશ્વરાચાર્ય વિરચિત ભાવાર્થ વાર્તિક સાથે, તત્ત્વબોધ ને આત્મપુરાણ વગેરેનું શ્રવણ કરાવી ચિત્ત બુદ્ધિકાની અભિરચ્ચી અને વેદાંતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. વળી ભાવનગર આટર્સ કોલેજના શ્રીયુત્ શ્રોત્રિય શાસ્ત્રીજી ભાનુશંકર પાસે શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તથા વેદ સ્તુતિ (શ્રીધરી ભાવાર્થ દીપિકા ટીકાવાળાં) પણ શ્રવણ કર્યાં હતા. હિમાલયના બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગેશ્વર નાવકલ્પ અવધૂત ઉર્ફે અગમ્ય પરમહંસ પાસેથી શ્રી યોગવાસિષ્ઠના મંથનું શ્રવણ તથા ધ્યાનાદિ ઉપદેશનો અપૂર્વ લાભ સને ૧૮૯૫ વીગેરે સાલોમાં વઢવાણકાંપ, તથા રાજકોટમાં લીધો હતો અને હાલ સુરતમાં પણ લઈ રહ્યા છે. ભાઈ જગનલાલના પૂજ્ય પિતાશ્રીના શાસ્ત્રિ શ્રીયુત્ જયશંકર લીલાધર ત્રવાડી રાજકોટનિવાસી હતા તે શાસ્ત્રીજીને કાયમ રાખી શ્રીયુત્ જગનલાલ દર ચાતુર્માસોમાં પોતાને ત્યાં વઢવાણ કાંપ ને ગોધરામાં શ્રી શંકરાનંદી ભગવદ્ ગીતાનું શ્રવણ કરતા રહેતા ને સત્સંગનો લાભ લેતા. વળી તેમને (જીનાગઢ સ્ટેટના) શ્રી ગીરનારના પર્વત ઉપરની સ્થિતિ દરમીયાન એક દાર્જીલીંગના મહાત્મા યોગીનો અકસ્માત અપૂર્વ લાભ મળ્યો હતો અને શ્રી બીલેશ્વર (પારખંદર સ્ટેટ) માં બીલેશ્વરના બ્રહ્મચારીજીના નામથી ઓળખાતા એક મહાન પુરાણ મહાત્મા બ્રહ્મચારીજીને તેમની ગુફામાં અને ત્યારબાદ પોતાને ગૃહે અલબ્ધ લાભ મળ્યો હતો. ગોધરામાં બ્રહ્મનિષ્ઠ પડીત સ્વામીશ્રી વિજ્ઞાનાનંદજી તેમના બંગલામાં પધાર્યા હતા ને સત્સમાગમ તથા બોધ આપ્યો હતો (તે સ્વામીશ્રીએ શ્રીવિજ્ઞાન કમલાકર આખ્ય વેદાંત પ્રકરણ નામનું પુસ્તક સંસ્કૃત ને સાથે સાથે હિંદીમાં ભાવનગરમાં શ્રી સરસ્વતી છાપખાનામાં છપાવી બહાર પાડેલ છે.) સુરતમાં પણ શ્રીયુત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ દંડી સ્વામીજી યોગાનંદજી પાસેથી સંસ્કૃત પુસ્તકો શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્ય તથા શ્રી ગૌડપાદીયકારિકા સહિત માંડૂક્યા-પનિપદ ભગવદ્ગીતા વિગેરે શ્રવણ કરેલ છે ને કરે જાય છે. શ્રીયુત્ જગનલાલે પોતાની વ્યવસાયીક વ્યવહારીક નોકરી દરમીયાન કાઠીયાવાડ પોલીટીકલ એજન્સીના ચારે પ્રાંતોમાં, તથા રેવાકાંઠા અને મહીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્સીઓમાં એવું જત્રાનું સ્થળ બાગેજ હશે કે જેનો લાભ પોતે નહિં લીધો હોય. તદુપરાંત પોતે (કાઠીયાવાડમાં) જૈતલશરકાંપમાં પ્રાંત ચિટનીસ હતા ત્યારે સને ૧૯૦૫-૦૬માં પ્રયાગના (બારે વર્ષે ભરાતા) કુંભના મેળાનો અપૂર્વ લાભ

લીધા હતો અને તે લાભ ઉત્તર દોહરથાન નિવાસી શ્રી સ્વામીજી બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રહ્માનંદજી ને શાંત મૂર્તિ છે તેમને લઇને થયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેઓશ્રીએ પોતે સાથે વહીને સત્સમાગમનો લાભ આપીને સને ૧૯૨૧ના એપ્રિલથી જુલાઇ સુધીમાં શ્રી ઉર્જીનના છેલ્લા કુંભના મેળાનો તથા ત્યારબાદ શ્રી બદ્રીનારાયણ, કેદારનાથ, ત્રીચુગીનારાયણ, તુંગનાથ તથા વસુધરા તેમજ શ્રી કાશીવિંધનાથ અને શ્રી જગન્નાથજીની રથયાત્રાઓ પૂર્ણ કરાવી હતી તે વખતે પોતે સદકુટુંબ આ જાત્રાઓ કરી હતી. પોતે ગોધરામાં હતા ત્યારે જણ શ્રીમાન તીર્થપાદ દ્વારકાધીશ રણછોડરાયજીના દર્શનનો દર વર્ષે સદકુટુંબ લાભ શ્રી ડોકારમાં ખનતા સુધી સેવા ચુકતા નહિ. શ્રી મોટા અંબાજી તથા શ્રી શ્યામળાજીના દર્શન પણ સદકુટુંબ કર્યા છે વળી શ્રી શુભપાણેશ્વર (કેદાર કહેવાય છે) તેની તથા શ્રી ઝીરનાર ગુરૂદત્તાત્રયની પણ જાત્રા ત્રણ ત્રણ વખત કરેલી છે. વળી તપોભૂમી હરદ્વાર ઋષિકેશના વિદ્વાન પંડીત ગાર્ગીદવજ્જીભ (શ્રી ભારત મંદીરના શાસ્ત્રીજી) દ્વારા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રીમદ્ ભાગવતની સમાહ સને ૧૯૨૧માં શ્રી બદ્રીનારાયણની જાત્રા જતાં શ્રીચુત્ છગન્સાસે શ્રી ઋષિકેશમાં કરાવી યથાશક્તિ (અન્નક્ષેત્રવાળા વગેરેનું) સાધુભોજન તથા બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તેજ પંડીતશ્રીદ્વારા સને ૧૯૨૬માં નિષ્કામપણે બીજા બધુઓની સહાયતાથી સુરત શહેરના વિખ્યાત શ્રી બાલાજીના મંદીરમાં તેજ જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રીમદ્ ભાગવત સમાહ કરાવી સુર્યપુર શહેર નિવાસીઓને અપૂર્વ લાભ અપાવ્યો છે તે અહોભાગ્ય છે. આવી રીતે પેન્શન લીધા પછી તેઓશ્રી સુર્યપુરમાં પણ ચાતુર્માસોમાં સ્વામી સંન્યાસીઓના કથા પ્રસંગોના સારો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધે જાય છે તેમજ અવકાશના સમયમાં નિરર્થક કાળક્ષેપ કરતા નથી પણ મહાત્માઓની યથાશક્તિ સેવા વિગેરેથી જીંદગીનું સાદ્વ્ય કરે જાય છે તેનો આ પુસ્તક ઉપરથીજ ખ્યાલ પુરી રીતે આવી શકશે એ સંપૂર્ણ સતત સત્સંગનુંજ શુભ ફળ છે. ૐ

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ-સંખ્યા

વિષય

પૃષ્ઠ

- ૧ શ્રી યોગવાસિષ્ઠના ઉપશમ પ્રકરણમાંથી (હિંદી તેમજ ગુજરાતી ભાષાના અંથોમાંથી) વિસ્તારથી લીધેલ સાર (કે જેમાં સમાધિવાળા મનરૂપ માનસ સરોવરમાં સર્વદા સચ્ચિદાનંદરૂપથી નિવાસ કરનારા ઋષીઓની ઉત્તમ કથાઓ અને નિર્વિકલ્પ ધ્યાનની યુક્તિઓ છે તથા સિદ્ધ ગીતા પણ છે.) ૧
- ૨ શ્રી યોગવાસિષ્ઠના નિર્વાણ પ્રકરણના પૂર્વાર્દમાંથી રાજ શિખિન્દ્રજ અને રાણી ચુડાલા (કે જે રાજરાણી સંસારના અર્થાત રાજ્યના કાર્ય કરવા છતાં પણ નિર્ભીમ રહી જીવન યુક્તિના સુખનો અનુભવ લઈ વિદેહ કેવલ્યના ભાગી બન્યા હતા) નું અપૂર્વ વ્યાખ્યાન. ૫૯
- ૩ બ્રહ્મનિષ્ઠ પરમહંસ, યોગીરાજ, મહાત્મા તથા સંન્યાસીઓ આદિ પાસેથી અંશકર્તાઓ બોધ સંપાદન કરેલો તે તથા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોમાંથી ચુંટી લીધેલા શ્લોકો ઇત્યાદિ પ્રસ્તાવિક અધ્યાત્મ બોધ વચ્ચેનો સંગ્રહ નીચે પ્રમાણેનો:—

બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્વામીશ્રી વિજ્ઞાનાનંદજી વિગેરે મહાત્માઓ પાસેથી વૈરાગ્યના સચોટ દ્રશ્યોત્તે શ્લોકોના વિવેચન સાથે છે. કાઠકોપનિષદ ને આત્મબોધમાંથી ચુંટી કાઢેલા શ્લોકો તથા મંત્રો, શ્રી કૃષ્ણદેવ અવધૂત પાસેથી મેળવેલ સોહજ્ઞપ વિધિને નામ મહિમા, તથા વ્યવહારને પરમાર્થ સાથે કેમ બની શકે તે સંબંધે શ્રી સંકેશનંદજીજી ભગવતગીતાની ટીકામાંથી સંસ્કૃતમાં લીધેલ સાર, શ્રીમાન્ સલાપતિ સ્વામીકૃત ધ્યાન મૌન જપ ઉપદેશ તથા શિવ વિષ્ણુતારક મંત્રો-પદેશ, સ્વામી રામતીર્થના વેદાંતના મનનીય સિદ્ધાંતો, પ્રસ્તાવિક બ્રહ્મ-વિચારને નીતિ આદિકના શ્લોકો, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત આત્મષટ્સ્તોત્ર તથા પ્રાતઃ સ્મરણના શ્લોકો. શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણભગવાનના આદિક શ્લોક, શ્રી હસ્તિનામૂર્તિના તથા ઉત્તર ગીતા અને સદાચાર સ્તોત્રમાંથી ચુંટી કાઢેલા શ્લોકો, તેમજ છાંદોગ્યોપનિષદ ગુરૂ લીલામૃત અંશમાંથી વેદાંત સાર-માંથી તથા કૌપિન પંચકમાંથી પસંદ કરેલ શ્લોકો, શ્રી સ્વામી આત્માનંદજીનો બોધ, કાશીવિશ્વેશ્વર તીર્થસ્વરૂપના શ્લોક, શ્રી યોગવાસિષ્ઠના શ્લોકો, સાધુ નિશ્ચલદાસજીના વિચારસાગર અંશમાંથી આત્મજ્ઞાનાદિના દુહાઓ, શ્રી રામદાસ સ્વામીની અંગ્રેજીમાં Love of God, mind, offering, truth વિગેરે સંબંધે કવિતાઓ, બ્રહ્મનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ યોગીરાજના મનને બોધ તથા પૂજ્યવાન જીવોનું કર્તવ્ય એ સંબંધે નિબંધો, Rules of contentment & patience, cup of Eternal Bliss, 12 golden rules, તથા ગુજરાતી ભાષામાં પણ કાયમ પાળવાના નિયમો તથા કવિવર ટાગોરના શરીર જીવતમંદિર ચૈતન્ય આત્માનું સ્થાન છે તે સંબંધે ઉદ્દગાર વીગેરે વિષયોના અર્થો સાથે સમાવેશ કરેલો છે. ૯૭

- ૪ અમૃતાનુભવ અંશમાંથી તથા ચાંગદેવ પાસેથી મરાઠી ભાષામાં ઓવી-ઓને તેનું ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાની જીવનમુક્તો બકતો સંબંધે તથા તત્ત્વમસિ મહાવાક્ય સંબંધે વિવેચનનો લીધેલો સાર. ૧૨૪

- ૫ શ્રી ગૌડપાદિય કારિકા સહિત અર્થર્થવેદીય માંડુકોપનિષદના મૂળ શ્લોકો તથા તેના વિવેચન સહિત લીધેલ સાર. ૧૪૦

૬. શ્રી વિદ્યારણ્ય સ્વામીકૃત પંચદશી બ્રંધમાંથી દૈત વિવેકાદિ પ્રકરણના શ્લોકો તથા વિવેચન સાથે કાંદેલ સાર. ૧૬૫
૭. શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી વેદોએ કરેલી નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન. ૧૭૬
૮. શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી શ્રી ઉદ્ધવજીને મળેલું આત્મગાન તથા શ્રી હતાચય અવધૂતે કરેલા ગુરૂઓ પાસેથી મળેલા ગાનનો સાર તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બ્રહ્માજીને કહેલું ચતુશ્લોકી ભાગવતનું ભાષાંતર. ૧૯૧
૯. (૧) સંસ્કૃતમાં મહાવાક્યપ્રકરણ (૨) શ્રીમદ્ ભગવતગીતામાંથી અદ્વારે અધ્યાયવાર પ્રાયેક વિષયો (જેવા કે સાધનો, વૈરાગ્ય, નિષ્કામકર્મ, ભક્તિ, પ્રણવ ઉપાશના, યોગ, સમત્વ, પ્રકૃતિના ગુણો, પુરુષોત્તમ, આત્મ ગાન ને બ્રહ્મ ગાન) નું બનાવેલું શ્લોકોનું પત્રક (૩) શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શંકર ભાષ્યાનુવાદમાંથી ટુંકામાં અધિકરણ ચતુશ્સૂત્રી. ૨૦૧
૧૦. અભેદ અનુભવના ઉદગારો, તથા વૈરાગ્ય, ભક્તિ, જ્ઞાન વિગેરે સંબંધી ભજનો, સ્તુતિઓ, સાખીઓ, દુહા વિગેરે હિંદી મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષાના રાગો સાથે તે નિચે પ્રમાણે કરીઓ, મહાત્માઓ તથા ભક્તોના છે:—
ભક્તમુકુંદજીના, સ્વામી યોગાનંદજીના, સ્વામી વિનાયકના, સ્વામી બ્રહ્માનંદજીના, અનુભવાનંદના, ભક્તો ભગવાનજી, માણિક્ય, તુલસીદાસ, મીરાંબાઈ, નૃસિંહ મહેતા, પ્રીતમ, પિતાંબર, આપુના તથા નિષ્કલાનંદજીના છે તથા ચર્પટ પંજરીદાનાં આશયપરથી વિધિનાથજીએ રચેલા ભજનો, અખેગીતામાંથી પદો, ભક્ત અમીચંદનું આત્મ શક્તિનું ભજન, સુરતા સાગન યુક્તિ, મસ્તરામની સાખીઓ, ધીરાભક્તના પદો, સાક્ષર નવલ-રામકૃત ઈશ્વર સ્તવન, ઈશ્વર મહિમાને સર્વાત્મ ભાવના ભજનો, પ્રતિદિન સ્મરણ કરવાની ભાવનાના દોહાઓ, જમાસુ માટે શિવાનંદજીના પદો, કબીરના પદ, મોતી ભગતના પદ, ઘેલા ભગતની સ્તુતિ, ત્રિવિક્રમાનંદજીના અભેદ વિગેરેના પદો ને રાગો રાગણીઓ, કાવાને જીવનો સંવાદ નારણસીંગ કૃત તથા જોડા ભગતની બનાવેલ જ્ઞાન બત્રાશી બારાખડીમાં આપેલી છે વીગેરેનો સમાવેશ કરેલો છે. ૨૦૮
૧૧. શ્રી બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગાનંદજી દંડીસ્વામી પ્રણીત દેહાવસાનની સુરતા, તથા જીવનમુક્ત જ્ઞાનીના પ્રાણ અત્ર લીન થાય છે ને ઉત્ક્રમણ કરતા નથી તે વિષયમાં પ્રથમ ઉપનિષદોમાંથી તથા શાંતિપર્વના આપદ ધર્મ ને મોક્ષ ધર્મમાંથી તેમજ અવધૂત ગીતામાંથી મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો તથા તેનું વિવેચન સારરૂપે લીધેલ છે તે (તે ઉપનિષદોના નામ પ્રશ્નોપનિષત્ છાંદોગ્યોપનિષદ્ બૃહદારણ્યકોપનિષત્ કાઠકોપનિષત્ તથા ઉત્તર નૃસિંહતાપનીયોપનિષત વીગેરેમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ છે તેછે) ને તેમાં પ્રાણને આદિત્યની ઉપાસનાના મંત્રોને તેનું વિવેચન પણ આપેલ છે. ૨૩૯
૧૨. (૧) ઋગ્વેદ ઉપનિષદોએ તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ નિર્વિકટપ યોગીશ્વરે બતાવેલા અર્થ દ્વારા ગાયત્રીનું વ્યાહતીઓ તથા શિર સાથે ચારે પાદોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન મૂળ શ્લોકો સાથે શ્રી શાંકરભાષ્ય સાથે કરેલું છે. (૨) હિંદીભાષાના શ્રી યોગવાસિષ્ઠ નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધનો સર્ગ ૨૭૧-૨૭૨ સર્વ બ્રહ્મરૂપ અને ભગત સ્વપ્ન સંબંધે. ૨૫૮
૧૩. સંસ્કૃતમાં શાંતિપાઠો તથા તેનું ગુજરાતીમાં વિવેચન અર્થ સાથે કરવામાં આવેલ છે. ૨૭૭

શુદ્ધિપત્ર.

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	...	અમ	અમ્ર
૨૨	...	તેવીજ હતી	તેવીજ થઈ હતી
૨૪	...	સર્વગાતા	સર્વગતા
૨૬	...	ચક્ષુગણા	ચક્ષુપણા
૨૮	...	જામ	જાબ
...	...	થવાની	થવાથી
૩૮	...	હોપ	હોમ
૪૦	...	પ્રવાહનું	પ્રાણનું
૪૫	...	તેમ 'ન'ના	તે મનના
૪૮	...	ખંડ	ખડ
૫૨	...	સંસ્કૃતિરૂપ	સંસ્કૃતિરૂપ
૫૩	...	વિપર્યય	વિપર્યય
૫૪	...	અને પ્રકારના	અનેક પ્રકારના
૫૬	...	વિચારે	વિચરે
...	...	કયાં દેડકાં	કયાંય દેડકાં
૫૭	...	ગુરૂ	ગુરૂશ્રી
૬૧	...	મનુષ્યનો કાંઈ	મનુષ્યનો જે કાંઈ
૬૨	...	સ્વભાવથીજ	સ્વભાવથીજ
૬૬	...	થયો	થયો
૭૦	...	દુષ્પાપ	દુષ્પ્રાપ્ય
૭૧	...	મન સ્થળોનું વડે	સ્થળોનું મન વડે
૭૩	...	સનો ત્યાગ	સર્વનો ત્યાગ
૭૪	...	ચત્તનો	ચિત્તનો
૭૮	...	આજે	આ જે
...	...	તક	તર્ક
૭૯	...	નોંધે મિનચા	નોંધેમિ ન ચા
૮૦	...	સત્તાવાળુ	સત્તાવાળુ
૮૧	...	પ્રમાણે	પ્રમાણુ
૮૩	...	કરનારો	કરનારું
૮૫	...	શુદ્ધસ્વાસ્થ્ય	શુદ્ધસ્વાસ્થ્ય
૮૮	...	સંશાંતમયો	સંશાંતમયો
૯૦	...	વિચર્યો	વિચર્યા
...	...	અનિદ્ય	અનિદ્ય
૯૧	...	અધિને	અધિનો

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૨	...	મારો સ્વર્ગ	મારું સ્વર્ગ
૯૩	...	એવા (તૃપ્ત્યાવાળી)	એવી (તૃપ્ત્યાવાળી)
૯૪	...	મુક્ત	યુક્ત
૯૭	...	ચાલતો થયો	ચાલતા થયા
...	...	સદ હરેવ	સદહરેવ
૯૮	...	જેને	જેનું
૧૦૧	...	રહેતોજ	રહેલોજ
...	...	કરવો	કરવું
...	...	વ્યાપકો દયં	વ્યાપકોદયં
...	...	યજ્ઞલન	યજ્ઞલન
૧૦૨	...	યેના લિગ્યતે	યેનાલિગ્યતે
૧૦૩	...	અં ૨ જો	.
૧૦૪	...	તેન	તેન
૧૦૫	...	પ્રતિહન્ય ના	પ્રતિહન્યમાના
...	...	કાય	કાર્ય
...	...	હીને સુધો	હીને તે સુધિ
...	...	વ જ્ઞાતિ	વજ્ઞાતિ
...	...	જ્ઞાના મ્યા સાદ્ધિ	જ્ઞાનામ્યાસાદ્ધિ
૧૦૭	...	બ્રાહ્મણ મુદ્ધર્ત	બ્રાહ્મમુદ્ધર્ત
...	...	દાલ્મ્યાન્	દાલ્મ્યાન્
૧૦૯	...	કુર્વતે	કુરુતે
...	...	વસ્ત્વ	વસ્તુન્ય
...	...	હૃદેશે	હૃદેશે
...	...	વૃત્તિમંત	વૃત્તિમંત:
૧૧૦	...	કર્મે	કર્મે
...	...	સંપાદન	સંપાદન
૧૧૫	...	જે બ્રહ્મને	તે બ્રહ્મને
૧૨૨	...	Stweeter	Sweeter
૧૨૬	...	શ્લોક ૧૨	શ્લોક ૨૨
૧૩૧	...	પગટના	પ્રગટના
૧૩૨	...	પ્રગટજ	નિત્ય પ્રગટજ
૧૩૪	...	દશ્યા	દશ્યા
૧૩૭	...	અ ન	અગ્નિ
૧૪૦	...	દશોપનિષદ	દશોપનિષદં
૧૪૧	...	શિવમ્	શિવમ
૧૪૨	...	હું છું	હું સુખી છું

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૪૬	... ૨	પાર્થોનું	પદાર્થોનું
...	... ૧૪	એવી સ્વપ્નમાં	એવી રીતે સ્વપ્નામાં
...	... ૩૧	નિયંતા	નિયતાં
૧૪૯	... ૩૫	નિત્ય યુક્ત	નિત્ય યુક્ત
૧૫૦	... ૪	સદ્રૂપ કલ્પિત છે	કલ્પિત છે.
૧૫૩	... ૨૮	અમનો	અમની
૧૬૧	... ૧૧	આત્મા શબ્દોથી	આત્માઆદિ શબ્દોથી
૧૬૪	... ૩	છેમ	તેમ
૧૬૫	... ૨૧	સ્તત્ત્વા	સ્તપ્ત્યા
...	... ૨૧	જગર્દિ	જગર્દિ
...	... ૨૮	તદ્દેહં	તદ્દેહં
૧૬૭	... ૧	ત્રણેમાં	ત્રણે
૧૭૦	... ૧૨	ન્નિ શેષં	ન્નિશેષં
૧૭૨	... ૧૦	તેજ પ્રકારથી	તેજ સર્વ પ્રકારથી
૧૭૩	... ૪	જગત	જગત
...	... ૧૧	મિથ્યા ત્વ	મિથ્યાત્વ
૧૭૪	... ૧૧	કામાત્	કામાત્
૧૭૬	... ૧૬	ગોણી	ગોણી
૧૭૯	... ૧૭	અક્ષસૂત્ર	અક્ષસત્ર
૧૮૦	... ૬	ઈદ્રાદિક વિરો	ઈદ્રાદિક વિકારો
૧૮૬	... ૩	ક્રિયાર્થેન	ક્રિયાર્થે ન
૧૯૦	... ૨૬	યોનિમયં	યોનિમમયં
૧૯૬	... ૩૬	પરલોના	પરલોકના
૧૯૯	... ૨૬	મદુરાગ્ન	મદુરાગ્ન
૨૦૧	... ૨૬	તદ્યો હં	તદ્યોહં
૨૦૩	... આનું ૧૨	વિબ્રૂત ધ્યાન માટે	વિબ્રૂતિ (ધ્યાન માટે)
૨૦૬	... ૧૩	ન્ય સ્વપ્નં	ન્યસ્વપ્નં
...	... ૧૯	અસ્તન્ય મેયતા	અસ્તન્યમેયતા
...	... ૨૪	તાત્પર્ય	તાત્પર્ય
...	... ૨૬	પ્રતિ પાદકા:	પ્રતિપાદકા:
...	... ૨૯	બ્રહ્મણ્ય વસિતા	બ્રહ્મણ્યવસિતા
...	... ૩૨	બ્રહ્મણ્ય વસિતા	બ્રહ્મણ્યવસિતા
૨૦૭	... ૩૦	વિધિ અકર્તૃતંત્ર નથી	ના-વિધિ અકર્તૃતંત્ર નથી
૨૦૮	... ૩૧	ધણી	પણી
૨૧૫	... ૧૧	સ્વપ્નાં	સ્વપ્નાં
૨૧૭	... ૩૨	આહી	આહી
...	... ૩૪	કાલા	કાળા

પાત્રું	હીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૦	...	૨૭ ...	બહુ તરો
૨૨૪	...	૩ ...	વેગે વહી જઈ
...	...	૨૬ ...	જોઈ ધચ્છો
૨૨૫	...	૧૩ ...	ભાવનાવાળા
...	...	૨૨ ...	દસા
...	...	૨૪ ...	આ પતો
૨૨૭	...	૨૧ ...	તેં અરે
૨૨૯	...	૨૮ ...	પ્યારોકો
...	...	૩૪ ...	નિરંજન
૨૩૦	...	૨૮ ...	જ્ઞાને કે
૨૩૧	...	૧૭ ...	જન મારા
...	...	૩૫ ...	જ્યાં સુવર્ણમેં
૨૩૪	...	૧૫ ...	નમઃ
...	...	૨૦ ...	ધાય
...	...	૨૧ ...	ધાય
...	...	૨૫ ...	મૃગતૃષ્ણા
૨૩૫	...	૧૩ ...	હૃદયમાં
...	...	૨૫ ...	રચ્યો ત્રાતા
૨૩૭	...	૬ ...	ઉપજીવી
...	...	૧૭ ...	પડ્યો
...	...	૨૫ ...	પ્રાણુથી નપેટજ
...	...	૨૬ ...	શશઃ
૨૩૮	...	૧૧ ...	બળક
...	...	૨૬ ...	સાચ્યદાનંદ
...	...	૩૧ ...	હો મના
...	...	૩૩ ...	જન મના.
૨૪૦	...	૩૧ ...	સ મન્નાવં
૨૪૨	...	૧૭ ...	અધિદેવ૩૫
૨૪૩	...	૩૦ ...	કુતાકિ કોની
૨૪૪	...	૫ ...	પવાન્તો
...	...	૩૨ ...	પુરૂષ
૨૪૫	...	૧ ...	થતું ન અવે
...	...	૧૮ ...	બ્રાહ્મ
...	...	૨૩ ...	મોથી
૨૪૬	...	૩૦ ...	વાર્જનસિ
૨૪૭	...	૧૭ ...	વિદ્વાન
...	...	૩૪ ...	કાર્તિકસ્વામી

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪૮	...	૮ ... કહે છે	કરે છે.
	...	૩૬ ... બ્રહ્મ	બ્રહ્મ
૨૪૯	...	૭ ... હેય છે	હોય છે
	...	૩૨ ... તે યોગ કરે છે અને તે યોગ	તે યોગ
૨૫૦	...	૧ ... એકે	એકે
	...	૧૧ ... મંત્ર ૧૧ અને ૨	મંત્ર ૧૧ અં ૨
૨૫૨	...	૯ ... ચારિ ચરસ્ય	ચારિચરસ્ય
૨૫૩	...	૩૪ ... મસંગતેન	મસંગતેન
૨૫૭	...	૧ ... અવિધાના ત્યાગ	અવિધાના ત્યાગ પૂર્વક શરીર અહનો ત્યાગ
૨૫૮	...	૨૨ ... અસ્માક	અસ્માકં
	...	૨૬ ... મજનાદ્ધર્ગ	મર્જનાદ્ધર્ગ:
૨૫૯	...	૧૫ ... કબ્ધ	કબ્ધ
૨૬૧	...	૧૩ ... કહે અનુક્રમે છે.	અનુક્રમે કહે છે
	...	૧૯ ... યજૂષિ	યજૂષિ
	...	૨૩ ... રજાય	રજા ય
૨૬૨	...	૫ ... કલ્યાણતસં	કલ્યાણતમં
૨૬૩	...	૨૮ ... બ્રહ્મ જતે	બ્રહ્મજ તે
	...	૩૫ ... ઉપદેશે છે	ઉપાસે છે
૨૬૪	...	૪ ... સ્થરિતિ	સ્થરિતિ
	...	૧૮ ... તત્સવિતુ	તત્સવિતુ
	...	૩૦ ... અમૃત૩૫	અમૃત૩૫
૨૬૬	...	૧૬ ... જ્ઞાનમૂલ	જ્ઞાનમૂર્તિ
	...	૩૫ ... બનાવે છે	બતાવે છે
૨૭૧	...	૧૯ ... જાણવામાં	જાણવામાં
૨૭૩	...	૧૨ ... કહે છે	.
	...	૧૫ ... અનંતત્વ	અનંત તત્ત્વ
૨૭૭	...	૨૭ ... શાંતિ દશા શાંતિ	શાંતિદશાંતિ
૨૭૮	...	૧૧ ... અર્થમાં	અર્થમાં
	...	૧૮ ... છે.	છો
શ્રુતિકા ૬	...	૧૭ ... રપૂરબ	ભરપૂર
„ ૭	...	૩૫ ... થાણુદાર	થાણુદાર
„ ૮	...	૧૨ ... ont he	on the

નીચેના પુસ્તકો તેના પ્રકાશક તરફથી
નીચે લખેલી કીંમતે મળશે

—: અથવા :—

નીચેના સરનામે વેલ્યુપેએબલ ઓરડર આવેથી
તુરત મોકલવામાં આવશે.

મહાવાક્યરત્નાવલિ

ગુજરાતી ભાષાંતર કિં. ૦-૬-૦

મહાત્માના જ્ઞાનવચન

કિં. ૦-૪-૦

મહેતા દયાનલાલ ઘેલાભાઈ.

(રીટાંચર્ડ ડેપ્યુટી પોલીટીકલ એજન્ટ)

કેળાપીઠ—સુરત.

अमृततत्त्व याने अमरभोध.

प्रकरण पहेलुं.

श्रीयूत अन्ननिष्ठ महात्मा विज्ञानानंद स्वामी

पोताना पत्रमां लभी ज्ञानेने छे के श्री योगवाशिष्ठ संस्कृत ग्रंथनुं पांथभुं
उपशम प्रकरण विचारे. तेमां सभविवाणा ऋषी लोक (मनश्च मानस सरोवरमां सर्वदा
सम्यग्दानं इपथी निवास करनार)नी सुंदर कथा निर्विकल्प ध्याननी युक्तिओ छे जे पदवाची
सुअपूर्वक पोताने निर्विकल्प सभाषिनी लाल थशे अने शरीर ध्यानावस्थितिमां छोडवाने समर्थ थनाशे.
नीयेना श्लोकाना विचारइपी पुइपार्थथी विभ्रति भगे छे:—

॥ श्री वशिष्ठ उवाच ॥

योहि विष्णुः स एवात्मा, यो ह्यात्मानौ जनार्दनः ।
विष्णवात्मशब्दौ पर्यायौ, यथा विटप पादपौ ॥ १ ॥
कदाचिदात्मनैवात्मा, स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते ।
कदाचिद्विष्णु देहेन, भक्ति लभ्येन बोध्यते ॥ २ ॥
मुख्य पुरुष यत्नोत्थो, विचारः स्यात्सर्वदर्शने ।
गौणो वरादिको हेतु, मुख्य हेतु परोभव ॥ ३ ॥
न हरे न गुरो नार्यात्किंचिदासाद्यते महत् ।
आक्रान्त मनसः स्वस्माद्यदासादित मात्मनः ॥ ४ ॥
आराधयात्मनाऽऽत्मान, मात्मनात्मानमर्चय ।
आत्मनात्मानमालोक्य, संतिष्ठ स्वात्मनात्मनि ॥ ५ ॥
शास्त्र यत्न विचारेभ्यो, मूर्खाणां प्रपलायिनाम् ।
कल्पिता वैष्णवी भक्तिः, प्रवृत्त्यर्थं शुभस्थितौ ॥ ६ ॥
अभ्यास यत्नौ प्रथमं, मुख्यो विधि रुदाहृतः ।
तद्भावे तु गौणः स्यात्पूज्य पूजामय क्रमः ॥ ७ ॥
अस्ति चेदिंद्रियाक्रान्तिः, किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ।
नास्ति चेदिंद्रियाक्रान्तिः, किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ ८ ॥
विचारोपशमाभ्यां हि, न दिनासाद्यते हरिः ।
विचारोपशमाभ्यां च, मुक्तस्याग्न करेण किम् ॥ ९ ॥

ક્રિયતે માધવાદીનાં, પ્રણય પ્રાપ્તિના સ્વયં ।
 તથૈવ ક્રિયતે કસ્માન્, સ્વકસ્યૈવ ચેતસઃ ॥ ૧૦ ॥
 સર્વસ્યૈવ જનસ્યાસ્ય, વિષ્ણુરમ્યન્તરે સ્થિતઃ ।
 તં પરિત્યજ્ય યે યાંતિ બહિઃ વિષ્ણું નરાધમાઃ ॥ ૧૧ ॥
 હૃદયગુહા વાસિ ચિન્તત્ત્વં, મુખ્યં સનાતનં વપુઃ ।
 શંખ ચક્ર ગદા હસ્તો, ગૌણાકાર આત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥
 યોહિ મુખ્યં પરિત્યજ્ય, ગૌણં સમનુધાવતિ ।
 ત્યક્ત્વા રસાયનં સિદ્ધં, સાધ્યં સંસાધત્યસૌ ॥ ૧૩ ॥
 ધાકારં માસ્થરં ત્યક્ત્વા, યાદ્યમાંતરમપ્યજં ।
 કુરુ જન્મ ક્ષયાયાશુ, સંશિન્માત્રૈક ચિંતનમ્ ॥ ૧૪ ॥
 સંવેદ્ય નિર્મુક્ત નિરામયૈક, સંવિન્મયાસ્વાદમનંતરૂપં ।
 સન્માત્રમાસ્વાદ્ય સર્વસારં, પારં પરં પ્રાપ્યસિ જન્મ નઘાઃ ॥ ૧૫ ॥

॥ इति शिवं ॥

ખરેખર વ્યાપનશીલ નિરાકાર વિષ્ણુ છે તેજ આત્મા છે. જે નિશ્ચય પરમાત્મા છે તેજ જનાર્દન છે. (અવિદ્યાને તેના કાર્યનો નાશ કરનારા છે.) વિષ્ણુ અને આત્મા પર્યાય શબ્દ છે જેમ વિદ્યુત અને પાદપ અને શબ્દનો એકજ અર્થ ઝાડ થાય છે. (૧)

કોઈ વાર તો આત્મા પોતાની શક્તિથી (પુરુષાર્થ-દૃઢભક્તિ નિશ્ચયથી) આત્માને (પોતાને) બોધ કરે છે-કદાચિત ભક્તિથી પ્રાપ્ત થઈને વિષ્ણુદેહ ધરીને (જેમ બોધવળ પ્રત્યે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે કરેલો તેમ) બોધ કરે છે. (૨)

પુરૂષ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલ વિચાર એ પોતાના સ્વરૂપ દર્શન વિશે મુખ્ય સાધન છે. આત્મજ્ઞાન વિષે વરદનાદિ હેતુ ગૌણ સાધન છે માટે મુખ્ય હેતુ પરાયણ થા. (પુરૂષ પ્રયત્ન વિના જે જનાર્દન દર્શનથીજ ઉદ્ધાર થતો હોય તો આ અજ્ઞાના વિષ્ણુ પશુપક્ષી આદિનો કેમ ઉદ્ધાર નથી કરતા? અને અજ્ઞાનીનો ઉદ્ધાર પોતાના પુરુષાર્થ વિના જે ગુરૂ કરતા હોય તો પોતે ઉંટ, ઉન્મત (નાથેલા) બળદનો ઉદ્ધાર શા માટે ન કરે?) (૩)

જેણે પોતાનો પુરુષાર્થ કરીને મનનો જય કર્યો છે (મન સ્થિર કર્યું છે) તેને પોતાના આત્મ વિષયક લાભ થાય છે તે લાભ મનના જય વિના કેવળ હારિ, ગુરૂ કે ધનથી થતો નથી. તેથી ઉપશમ સંયુક્ત આત્મ વિચારથી તેની સિદ્ધિ થાય છે. (૪)

મન વડે આત્માનું આરાધન કરો (અભેદ ચિંતન કરો) અને મન વડે આત્માનું અર્ચન કરો. (સર્વવ્યાપી જાણો). કર્તા ભોક્તા આદિ આત્માને (સ્વરૂપને) જાણો. પોતાના મનવડે આત્માનો અનુભવ કરીને (સ્વસ્વરૂપ જાણીને) સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિતિ કરો. (બહાર વિષ્ણુ આદિને ઢુંઢો નહિં) (૫)

શાસ્ત્ર (શ્રવણ) વિચાર (મનન) અભ્યાસ નિદિધ્યાસન) એ કરવામાં જે મૂઠ અસમર્થ છે તેને માટે વૈષ્ણવી ભક્તિ શુભ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે કહી છે. (૬)

આત્મજ્ઞાનમાં મુખ્ય સાધન નિદિધ્યાસનનો સતત પ્રવાહ છે. તે જ્ઞાતી ન બની શકે તેને માટે સેવ્ય સેવક ભાવ (દેવઆરાધન વિધિ) કહેલી છે તે ગૌણ સાધન છે. (૭)

જો ઇંદ્રિયોની આકાંતી (દમન) છે તો દેવ પૂજનથી શું ફળ અધિક છે (પ્રાપ્ત કરવાનું રહે છે) અને જો ઇંદ્રિયોનું દમન નથી તો પછી દેવ પૂજનથી શું ફળ મળવાનું? કિંતુ કાંઈ નહીં મળે. (૮)

વિચાર અને ઉપશમ વિના (મનોનિગ્રહ વિના) હરિ (વિષ્ણુ) પ્રસન્ન થતા નથી અને જો કદાચિત્ત સ્વવિચાર અને ચિત્ત નિરોધથી મોક્ષને પામેલો છે તો તેને (ફરીને) વિષ્ણુ (જેના હસ્તમાં (અપ્જનકરણ) કમળ છે એવાની) સાથે શું પ્રયોજન (મતલબ) છે? (૯)

જેવી રીતે માધવાદિની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના પોતે કરે છે તેવીજ રીતે પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપની શા માટે પ્રાર્થના (અખંડ સ્વરૂપ ચિંતન) નથી કરતો? (૧૦)

સર્વ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં નિરાકાર વિષ્ણુ વ્યાપક છે. તેને છોડીને વિષ્ણુને બહાર ઢુંઢવા બળ છે તે મનુષ્યોમાં અધમ છે. (૧૧)

હૃદય ગુફા વિશે જે રહેનાર ચૈતન્ય તત્વ છે તે આત્માનું મુખ્ય સનાતન સ્વરૂપ છે. અને શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ જેના હસ્ત વિશે છે તે પરમાત્માનું ગૌણ સ્વરૂપ છે. (૧૨)

જે મુખ્યને છોડીને ગૌણની પાછળ દોડે છે તે બની બનાવેલ રસાયણ (વિદ્યમાન અમૃત) છોડીને આ મૂઠ, રસાયણ બનાવવા ચલ કરે છે. (૧૩)

બાહ્ય અને અંતરધ્યાનરૂપે વિષયોના ભાસ્વર (સુંદર) દેખાતા આકારોને છોડીને (મનરૂપી હસ્તીને આત્મ વિવેકરૂપી અંકુશથી વશ કરો) અને અજન્મા ચૈતન્ય માત્ર કેવળનુંજ ધ્યાન જન્મ મરણની નિવૃત્તિ માટે સઘ કરો. (૧૪)

સંવેદ (દૃશ્ય) સંબંધથી રહિત અને જન્મ મરણાદિ રોગથી રહિત એવા જે એક ચિન્મય (ચૈતન્યમય) આસ્વાદ (આનંદેક સ્વરૂપ) અનંત રૂપ સત્તા માત્ર સર્વના સાર ભૂત (પર) સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપનું ચિંતન કરો એટલે જન્મ મરણરૂપી નદીને પાર ઉતરશો, અહિં ચિંતન એટલે નિર્વિકલ્પ અખંડ ‘સોહં’ સ્વરૂપ ચિંતન સમજવું.

અત્રે છેવટમાં શ્રી સામવેદીય તલવકારો પનિષત્ (કેનોપ નિષત્)નો શાંતિપાઠ બાણ્વો:-

ૐ આપ્યાયન્તુ મમાઙ્ગાનિ વાક્પ્રાણ ઋશ્તુઃ ઓન્મયો બલ મિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વેં બ્રહ્મોપનિષદં માસદં બ્રહ્મ નિરાકુર્યામા મા બ્રહ્મ નિરાકરોદ મિરાકરણમ સ્વ નિરાકરણં મેષ્તુ તદાત્મનિ નિરતે. ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

મારા સર્વ અંગોવાણી પ્રાણ ઋશ્તુ ઓન્મય (ચિત્તયુદ્ધિ) આદિ ઇંદ્રિયો બ્રહ્મના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ ચિંતનનાં અભ્યાસમાં બળને પ્રાપ્ત થાઓ. સર્વોપનિષદ પ્રોક્ત બ્રહ્મ જ છે. હું બ્રહ્મનું નિરાકરણ ન કરું (બ્રહ્મથી બીજ વસ્તુ સત્ય છે વા બ્રહ્મ નથી એમ ન માનું) બ્રહ્મ માં નિરાકરણ ન કરો (બ્રહ્મથી પોતાને જુદો ન કરો અર્થાત્ બ્રહ્મ વિસ્મરણ ન કરે-વિષયાસક્ત યુદ્ધિ ન આપે. પોતાના સ્વરૂપ ચિંતનથી વિમુખ ન કરે) અમારું અનિરાકરણ હો. અમારી પરસ્પર પ્રીતિ રહે. તે પરમ પ્રેમાસ્પદ બ્રહ્માત્મમાં નિરંતર પ્રેમ કરનાર અમારામાં ઉપનિષદ પ્રકાશીત ધર્મો (જેવા કે શમદમાદિ, યમ નિયમાદિ, વિવેક વૈરાગ્યાદિક, ને શ્રવણ મનનાદિક) રહે. (બન્યા રહે)

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ધૈયા ગાર્થ મરીચયોઽર્કસ્યાસ્તં ગચ્છતિ પતસ્મિ સ્તેજો મંજીલ યક્ષીમશ્નિંતિ ।
સુષુમ્નિકાલે સકલવિલીને યત્પ્રયન્ત્ય મિસંવિશન્તિ । યથા નદ્યઃ સ્પંદ માનાઃ સમુદ્રે-
ઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । ‘ ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠામ્ ’ ‘ ઇષ મેવાસ્ય
પરિહૃદુરિમાઃ શોઢશ કલાઃ પુરુષાયણાઃ પુરુષં પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ ’ ઇત્યાદીનાં સુષુપ્તિ
પ્રલય સમાધિ સાક્ષાત્કાર વિદેહકૈવલ્યેષુ પ્રપંચોપશમાઙ્ગીવસ્ય બ્રહ્મસ્વભાવતા પ્રાપ્તિ
પતિપાદનેન પ્રત્યગ્ન્યઘ્નૈકરસા સ્વપ્ન વસ્તુલક્ષક શ્રુતીનામપિ મનુષ્યપશમાદેવ સર્વ પ્રપંચો-
પશમેન સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠાયાં તાત્પર્ય મિતિ રહસ્યો જ્ઞાટનાયોપશમ પ્રકરણ મારમ્ય માણઃ ॥

હે ગાર્ગી ! જેવી રીતે સૂર્યના કિરણો અસ્ત પામીને આ તેજ મંડળ વિશે ઐશ્ય ભાવને
પામે છે, જેવી રીતે સુષુપ્તિમાં સર્વ (ઈન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ આદિક) લીન થતાં જેને વિશે જઈને
મળે છે, જેવી રીતે વહેતી નદીઓ પોતાના નામ રૂપ છોડીને સમુદ્રને જઈ મળે છે, જેમ પંચ
દશ કળા લય પામીને સ્થિત થાય છે તેવી રીતે આ દૃષ્ટાન્તી સાંજે કળા પુરૂષને પ્રાપ્ત થઈને
લય થઈ ગય છે ઇત્યાદિ તેમ સુષુપ્તિ, પ્રલય સમાધિ સાક્ષાત્કાર અને વિદેહ કૈવલ્ય વિશે પ્રપંચ
ઉપશમ પામીને જીવને અત્તની સ્વભાવિક પ્રાપ્તિ છે તે પ્રતિપાદનથી, પ્રત્યક અલ્પ એકરસ અખંડ
વસ્તુ લક્ષક અતિઓનું પણ મનના ઉપશમથીજ સર્વ પ્રપંચનું ઉપશમ છે ને સ્વસ્વરૂપ વિશે સ્થિતિ
થાય છે એ તાત્પર્યનું રહસ્ય પ્રકટ કરવા માટે ઉપશમ પ્રકરણનો પ્રારંભ કરાય છે.

શ્રીરામજીનો પ્રમ શ્રીયૂત્ વશિષ્ઠ પ્રત્યે સવિનયઃ—

મારી બુદ્ધિ ભોગો સાથે તન્મય થઈ ગઈ છે તે બુદ્ધિરૂપી સ્ત્રી (જળને ત્યાં દુધને હંસ
જેમ ભિન્ન કરે છે તેમ વિવેક યુક્ત થઈ) આત્મારૂપી પતિને પામીને વિશ્રાંતિ પામે એવો ઉપામ
કહો. હું ક્યારે પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાવત્ સંપૂર્ણ કળાવાન થઈશ, સ્વચ્છ શિતળ પ્રકાશ વિશે સ્થિત
થઈશ ? મલીનકલાનો ત્યાગ કરીશ અને જગતને દેખીને હસીશ ? અને રાગદ્વેષાદિ વીતજ્વર થઈને
ઉપશમસિદ્ધ પદને પામીશ ને સમદર્શી થઈ ચિત્તની શાંતિ મેળવીશ ? જેમ બાયુ વિના દીપક
શાંત થાય છે તેમ જ્ઞાતિને ત્યાગીને પ્રકાશવાન ક્યારે થઈશ ? અહં ત્વં આદિ મિથ્યા ભ્રમ છે ને
દેહ દૂર્ગંધીવાળો છે. હે બુદ્ધી ભગિની ! શીઘ્ર જ્ઞાતવત્ અર્થ પૂર્ણ કર કે હું અને તું બંને દુઃખથી
મુક્ત થઈએ અને શાંતિ પામીએ. જેમ શરદ્કાળના મેઘો વર્ષા વિના નિષ્કૂળ છે તેમ બુદ્ધિ વિશે
આત્મ પરાયણ ચિત્તના અનુસંધાનથી રહિત વિચાર નિષ્કૂળ છે. જેમ ચંદ્રમાના કિરણો તમ
અને તમ બંને દૂર કરે છે તેમ શીતળ ચિત્ત અજ્ઞાનને તાપથી રહિત હોય છે. ઉત્તમ વાંસ
વિશે મોતી કૃણીભૂત થાય છે તેમ વિવેકી ઉદાર આત્મ ચિત્ત પુરુષ વારંવાર રાત્રી દીવશ
અર્થના તાત્પર્યનો વિચાર કરેથી તેના હૃદય વિશે સમાધાનના વચનો કૃણીભૂત થાય છે, અને તે
વચનામૃત હૃદયગત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર સૂર્યરૂપ થાય છે, આ સંસાર આપાત રમણીય થઈ
ભાસે છે. જ્યાં સુધી પદાર્થોનો અભાવ નથી થતો ત્યાં સુધી સુખ દાયક ભાસે છે અને જ્યારે તે
(વિષયો) ઈન્દ્રિયોથી દૂર થાય છે ત્યારે દુઃખ દાયક થઈ પડે છે. આપના વચનામૃત સર્વ શાસ્ત્રો
વિશે જે પુણ્યરૂપી જળ છે તેના સમુદ્રરૂપ છે અને હું નિષ્પાપ થયો છું તો મને ઉપદેશ કરો.

શ્રીમાન્ વશિષ્ઠ મુનિ કહે છેઃ—

હે સુંદર મૂર્તી રામજી ! ઉત્તમ સિદ્ધાંતોવાળું અને મુક્તિ આપનારું આ ઉપશમ પ્રકરણ
કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો—સાતીકગુણુ પ્રધાન જીવો તમારા સરખા ધીર અને શૂસ્વીર

છે તે ત્યા વિવેક વૈરાગ્યાદિ ગુણ સંપન્ન પુરુષો જેમ સર્વ જીની કાંચળીને છોડી દે છે તેમ શીલા માત્રમાં અનાદીકાળની સંસાર માયાને યત્ન વિના ત્યાગી દે છે (સુવર્ણ દટ્ટી ત્રહી ભૂપણ દટ્ટી ત્યાગે છે તેમ ત્યાગે છે) તેજ બુદ્ધિવાન સાત્વિક જગેલા પુરૂષ છે. અને રાજસ પ્રધાન સાત્વિક છે તે પણ ઉત્તમ પુરૂષ છે. તે પુરૂષ જગતના પુર્વાપુર્વ (કારણની પરંપરા)નો વિચાર કરે છે. સંતજન સત્યાત્મનો સંગ ત્યા વિચાર કરે છે અને તેના આચાર પૂર્વક વિચરે છે. તેથી કરી પરમાત્માના દર્શનની બુદ્ધિ ઉપજે છે. દીપકવત્ જ્ઞાન પ્રકાશ પામે છે. પણ બ્યાં સુધી પોતે વિચાર કરી પોતાના સ્વરૂપને પિછાનતો નથી ત્યાં લગી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી અને જે ઉત્તમ કુળ નિષ્પાપ સાત્વિક-રાજસી જીવોને વિચાર ઉપજે છે તેણે કરી પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપને પામે છે તે દીર્ઘ દર્શી છે. તે સંસારના નાના પ્રકારના આરંભને વિચારે છે ને વિચારદ્વારા આત્મ પદને પામે છે ને પરમાનંદ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તમે (કે જે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા અને બુદ્ધિશાળી છો તે) પણ વિચારો કે આ દેખવામાં આવતા સંસારના આરંભમાં સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે ? અને તે વિચારી અસત્યનો ત્યાગ કરો અને સત્યનો આશ્રય કરો, જે પદાર્થ આદિ વિશે નથી તેમ અંતમાં રહેવાનો નથી તેને મધ્ય વિશે પણ અસત્ જાણવો. અને જે આદિ અંતમાં એક રસ છે (અવિચળ છે) તેજ સત્ જાણવું, બીજાને નહીં. અને અસત્ (મિથ્યા કે કલ્પીત) વિશે રાગ (પ્રીતિ) નહીં કરવી; ને કરે છે તેને વિવેકનો રંગ લાગ્યો નથી જાણવું. આ સંસારમાં મનજ ઉપજે છે, મનજ વધે છે અને બ્રહ્મ વિદ્યારૂપી સમ્યક્જ્ઞાન ઉદયથયે મનજ નિર્વાણ થઈ જાય છે. મતલબ મનરૂપ સંસાર છે અને આત્મ સત્તા તો જેવી ને તેવી છે.

પ્રશ્ન-જ્યારે સર્વ ભાવના વિશે આ સંસાર મનરૂપ છે; જરા મરણાદિ વિકારનું પાત્ર પણ મનજ છે તો તે મનને તરવાનો ઉપાય કૃપા કરીને કહો.

ઉત્તર-જીવોનું પ્રથમ કર્તવ્ય તો વિચારપૂર્વક વૈરાગ્ય છે, જે સંતજનોના સંગ ત્યા સત્યાત્મો કરી થાય છે અને તે મનને નિર્મળ કરે છે બાદ સર્જનતા અને આર્જવતાથી સંપન્ન થવાય છે ત્યારબાદ વૈરાગ્ય ઉપજશે કે જે થયેથી જ્ઞાનવાન બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ નિકટ જઈ તેના ઉપદેશથી ધ્યાન અર્ચનાદિના ક્રમથી પરમપદને પ્રાપ્ત થવાશે. વિચારથી વસ્તુનું સ્વરૂપને જેમનું તેમ જાણવાથી સર્વ દુઃખ મનમાંથી નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ સોમ (સ્વસ્થ) જળ નીચે રેતી જઈને રહે છે તેમ આધિ પીડા તેની દૂર થઈ જાય છે ને પછી ઉત્પન્ન નથી થતી. મન દેહ ઈન્દ્રિયો આદિ સાથે મળીને સંશીત થાય છે પણ જ્યારે વિચાર કરીને ભિન્ન ભિન્ન (સોનું અને રાખ જીદા પાડી દેખે તેમ) જાણે ત્યારે મોહ નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે સંશયરહીત થઈ શુદ્ધ અવિનાશી આત્માને દેખે છે, નિર્મળ સ્વરૂપ આત્મા છે તેને રચક માત્ર પણ દેહ સંબંધ નથીજ. જેમ જળથી કમળ ભિન્ન (ઉપર) રહે છે તેમ આત્માને દેહ ભિન્ન ભિન્ન છે. અસંગ આત્મ સ્વરૂપ ઝોળાખ્યા બાદ પરમ સુખ અને શાંતિજ છે. સંકલ્પથી રહિત થવું પરમ કલ્યાણરૂપ છે. બ્યાંસુધી જડ-ધર્મવાન રહી વિષયભોગો વિશે આરથા કરે છે ને આત્મ તત્ત્વ તરફથી શૂન્ય રહે છે ત્યાંસુધી મૂઠ ‘ટાયા’ જેવો છે ઉપરની (બહારની) ભાવના અંતરમાં થતી નથી ને સ્વરૂપ વિષે પ્રમાદ બ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી હૃદયમાંથી સંસારનું અંધારું (અજ્ઞાન) કાઠપણ પ્રકારથી દૂર થતું નથી. બ્યાંસુધી આત્મપદનો બોધ નથી ત્યાંસુધી મન ભોગો વિષે તદ્દરૂપ છે. જેમ આકાશને વટાળીયાની ધૂળનો લેશ માત્ર પણ સંબંધ નથી તેમ દેહ સાથે આત્માનો કાંઈ સ્પર્શ નથી. સદા વિલક્ષણ નિર્લેપ છે, પણ સુખદુઃખનું અભિમાન આત્મા વિશે બાસે છે તે બ્રમ માત્ર અસત્યરૂપ છે જેમ

આકાશ વિશે નિલતા અથવા ખીજો ચંદ્રમા ભાસે છે તે અસત્યરૂપ છે. સુખદુઃખ જે દેહને થાય છે તે અજ્ઞાનથી આત્મા વિશે કલ્પેલાં છે. ને દેહનો નાશ થયે આત્માનો નાશ નથી થતો. અજ્ઞાન નષ્ટ થયે સને ન કોઈને સુખ છે ન દુઃખ છે. સર્વ આત્માનાજ વિવર્તરૂપ અને આત્મમય શાંતરૂપ છે. અને જે આ વિસ્તૃતરૂપ જગત દૃષ્ટી આવે છે તે માયામય છે. જેમ જળ વિશે તરંગ અને આકાશ વિશે તરવરાં (જળની લીટીઓ) ભાસે છે તેમ આત્મા વિશે જગત ભાસે છે તે આત્માજ છે. ન એક છે ન બે છે. સર્વ આભાસમાત્ર છે મિથ્યા દૃષ્ટ આકાર ભાસે છે. જેમ મણિનો પ્રકાશ મણિથી ભિન્ન નથી, પોતાની છાયા દૃષ્ટ આવે છે તે પોતાથી ભિન્ન નથી તેમ આત્માના પ્રકાશરૂપ જગત ભાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. હું ખીજો છું જગત જુદું છે એ બ્રમને ત્યાગો. વિસ્તૃતરૂપ જે બ્રહ્મધન સત્તા છે તેના વિશે ખીજી કોઈ કલ્પના નથી. જેમ જળ વિશે તરંગ કાંઈ ખીજી વસ્તુ નથી જળરૂપજ છે તેવી રીતે સર્વરૂપ આત્માજ છે. તે એકરૂપ છે તેને દ્વિતીય કલ્પના કાંઈ નથી. જેમ અગ્નિ વિશે બરફના કણુકા નથી હોતાં તેમ દેશકાળ પરિ-
ચ્છેદથી રહિત સર્વમય પરબ્રહ્મમાં ખીજી કલ્પના છેજ નહીં. તેથી પોતાના સ્વરૂપનીજ ભાવના પોતે કરવી કે હું ચિન્માત્રરૂપ છું. જગતગળ સર્વ માંડે સ્વરૂપજ છે. હુંજ વિસ્તૃતરૂપ છું. જે કાંઈ છે તે તદ્રૂપજ છે. ન શોક છે, ન મોહ છે, ન જન્મ છે, ન દેહ છે. એમ જાણીને વિગત જ્વર થાઓ. ને પોતાના સ્વરૂપ વિશે સ્થિત થાઓ. નિર્યોગ ક્ષેમ આત્મવાન વિશેક થઈ સ્થિત થાઓ. સત્ય સંકલ્પ, ધૈર્યવાન યથાપ્રાપ્ત વિશે વર્તતાં વિગત જ્વર થાઓ (શીતઉષ્ણઆદિ દ્વંદ્વોથી ત્યા માનસિક વિક્ષેપોથી રહિત થાઓ). પરિપૂર્ણ સમુદ્રવત્ અક્ષોભરૂપ સંતાપથી રહિત વિચરો. આત્મવેતાના શરીર અનંત છે. આદિઅંતથી રહિત પર્વતના શિખરવત્ અચળવૃત્તિ ત્યા વિગત જ્વર થાઓ. પૂર્ણ મહાસાગરની પેઠે પોતે પોતામાંજ મહિમા પામે. જેમ પૂર્ણમાસીના ચંદ્રમા પોતાના આનંદથી આનંદવાન અને શીતળ છે તેવી રીતે આનંદવાન થાઓ અને પરમશાંતી પામે. જે પ્રપંચ રચના ભાસે છે તેને અસત્ય જાણી અસત્યની કલ્પના ત્યાગી દુઃખ રહિત થઈ નિત્ય ઉદીત શાંતરૂપ શુભ ગુણો સંયુક્ત ઉપદેશદ્વારા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય થઈને પૃથ્વી પરરાજ્ય કરો. પ્રજ્ઞની પાલના કરો. સમદૃષ્ટીથી વિચરો. બાહ્ય શુભ ચેષ્ટા શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરો. રાજ્યની મર્યાદા પાલન કરી અંતરનિર્લેપ રહો, આત્મવેતા ને કર્મના ત્યાગ ગ્રહણ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. તમે પણ ગ્રહણ ત્યાગ વિશે સમ બુદ્ધિ રાખી સમભાવથી રાજ્ય કરો.

હે રામજી ! સર્વ કાર્યને કરતાં છતાં આ સર્વ વ્યવહાર હું કરતો નથી એ પ્રમાણે હૃદયથી વાસના જેની નષ્ટ થઈ છે તે પુરૂષ કાર્ય વિશે વર્તે છે તો પણ મુક્તજ છે, તે ક્રમે કરીને પરિપૂર્ણ પદને પામે છે. જેમ શુકલ પક્ષના ચંદ્રમા ક્રમે કરીને પૂર્ણ માસીના થાય છે ને સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ હોય છે. જેમ વર્ષાકાળ વિશે કટકમંજરી વૃદ્ધિને પામે છે તેવી રીતે સૌભાગ્ય લક્ષ્મી (સાધન સંપત્તી) તેની વૃદ્ધિને પામે છે અને તેનો જન્મ અંતનો જાણવો. તેના વિશે વેદ કહેલા મૈત્રિ, સૌમ્યતા, આર્યતા જ્ઞાતવ્યતા ને મુક્તતાગુણો પ્રવેશ કરે છે, મૈત્રિ એટલે સર્વ જીવો સાથે બલાઈ કરવી. તેમના ઉપર દયા રાખવી તે. સૌમ્યતા એટલે સર્વદા પ્રસન્ન રહેવું તે, આર્યતા એટલે યથા શાસ્ત્ર આચરણ કરવું તે. જ્ઞાતવ્યતા એટલે જ્ઞાન અને મુક્તતા=હૃદય વિશે સદા સમભાવ, અંતઃકરણ ક્ષોભ રહિત રહે; લાભ અલાભ વિશે રાગદ્વેષ ન રહે તે. તેવો પુરૂષરાજસી સાત્વીક અંતના જન્મવાળો મુક્ત છે. અને આ આત્મભાવથી કરીને રાગદ્વેષ નષ્ટ થઈ જન્મ છે. તે ગુણોથી પૂર્ણ થઈ સદ્ગુરુને શરણે જઈ વિવેકનો ઉપદેશ મેળવી પરમપદને પામે છે તે નિર્મળ બુદ્ધિવર.

ચિત્તની અંદર રત્નની પેઠે પ્રકાશતો જીવ સાક્ષાત્પરબ્રહ્મજ છે એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરી પોતાના સ્થાનમાં બેઠાં બેઠાંજ પરમ પુરુષાર્થરૂપ સર્વોત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

મન કેવું છે કે જેને વિશે મનન એજ મથન છે. ઉપરના ગુણોથી મનને જગાડવું. ગુણોને જાણીને તેને સેવવા, જગતને આત્મરૂપ દેખવું ને આત્મપ્રકાશ વિચારથી અવિધામળ નષ્ટ થઈ જાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો આક્રમ સર્વ જીવોને સમાન છે પણ ઉત્તમક્રમ તો એજ છે કે પોતે પોતાની મેળે સમજી સમયસર આકાશમાંથી અચનક પડેલા કૃણની પેઠે-અકસ્માત કૃણરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે છે. જેમ વૃક્ષથી કૃણ પડે અને અકસ્માત આવી મળે તેમ મળે છે. તેમાં વિદેહ નગરના ઉદારચિત રાજાનું દૃષ્ટાંત છે. તે સાંભળો તે પૃથ્વી ઉપર વિષ્ણુરૂપે હતો, તે અર્થ પુરૂષોને કલ્પવૃક્ષરૂપ; ત્રિરોડી કમળને પ્રપ્ત્વિત કરનાર સૂર્ય સમાન, આંધવરૂપી પુષ્પોને વસંત ઋતુસમાન, સ્ત્રીને કામદેવરૂપ, બ્રહ્મરૂપી ચંદ્રમુખી કુમુદને શીતળ ચંદ્રમારૂપ અને દુષ્ટ પુરૂષોને તમ(અંધકાર)નો નાશ કર્તારૂપ સૂર્ય હતો તેમ સૌજન્યરૂપી રત્નોનો સમુદ્ર હતો. તે રાજા એકવાર બગીચામાં ફરતાં ફરતાં તમાલ વનની કુન્દમાં આવ્યો તે સુંદર મનોરર કુન્દમાં શીત, મંદ અને પુષ્પોથી સુગંધીત પવન વાથી રહ્યો હતો ત્યાં નિત્ય એકાંતમાં વસનારા અદૃશ્ય સિદ્ધ પુરૂષો હતા તે સિદ્ધ ગીતા બોલ્યા તે તે રાજાના સાંભળવામાં આવી તે સિદ્ધ ગીતા શ્રવણ માત્રથીજ આત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવી દે તેવી હતી. આ ગીતા જનક વિદેહીને ઉદ્દેશીનેજ હતી તે નીચે મુજબ શ્રવણ કરી:—

પહેલો શ્લોક-દૃષ્ટા પુરૂષ અને દૃશ્ય જગતના મિલાપમાં (અધ્યાસથી) જે નિશ્ચીત આનંદ પ્રતીત થાય છે ને જે ઈષ્ટના સંયોગને અનિષ્ટના વિયોગનો આનંદ ચિત્ત વિશે દૃઢ થાય છે તે આનંદ આત્મ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે આત્માનંદથી સ્પંદરૂપ લવ ઉઠે છે તેજ અખંડ એકરસ પરબ્રહ્મ છે તેની હું ઉપાસના કરું છું એમ કોઈ સિદ્ધ બોલ્યા.

બીજો શ્લોક-દૃષ્ટા દર્શન અને દૃશ્ય એને વાસના સહિત લાગી દબને આ દર્શનથી પ્રથમ પ્રકાશરૂપ છે જેના પ્રકાશથી આ ત્રણે પ્રકાશે છે તે આત્માનું અમે નિરંતર અનુસંધાન કરીએ છીએ.

ત્રીજો શ્લોક-કેટલાક સિદ્ધોએ કહ્યું કે જે નિરાભાસ નિર્મળરૂપ છે ને જ્યાં આભાસ ને મનનના ભાવનો અભાવ છે. જેના વિશે દ્વિતીય કલ્પનાનો અભાવ છે. એ અદ્વૈતરૂપનું અમે અનુસંધાન કરીએ છીએ.

ચોથો શ્લોક-કોઈ સિદ્ધ બોલ્યા કે અસ્તિ નારિત અને પક્ષથી રહિત તેની સંધિ વિશે પ્રકાશરૂપ સત્તા છે ને સર્વ સૂર્યોદિને પણ પ્રકાશે છે તે સત્ય આત્માને અમે ઉપાસીએ છીએ.

પાંચમો શ્લોક-કેટલાક સિદ્ધોએ કહ્યું કે જે પરમાત્મા (ઈશ્વર) 'સ'કાર 'હ'કાર થયેલ છે અર્થાત જે 'સ'કાર જેના આદિ વિશે અને 'હ'કાર જેના અંત વિશે એવો 'સોહ' છે તે અંતથી રહિત આનંદ જે અનંત શિવ પરમાત્મા છે તે અનંત આત્મા સર્વ જીવોના હૃદય વિશે સ્થિત છે ને બ્રહ્માંડરૂપે રહ્યાં છતાં ઉપપતિદાને પણ અગમ્ય છે અને જે નિરંતર 'મહં' રૂપ થકને ઉચ્ચાર થાય છે તે આત્માનું અમે અનુસંધાન કરીએ છીએ.

છઠ્ઠો શ્લોક-હૃદય વિશે સ્થિત જે તે ગુફાના સ્વામી અંતર્યામિ દેવ છે તેને આગી જે બીજા દેવને પામવાને યત્ન કરે છે તે પુરૂષ હસ્ત વિશે રહેલ કૌસ્તુભ અગ્નિને છોડી જ્વળી બીજા રત્નોની વાંછા કરે છે.

સાનમો શ્લોક-સધળી આશાઓ જે લાગ કરે છે ત્યારે એવું કળ મળે છે કે જે આશા રૂપી વિપવત્રી છે તે મળી સહિત નષ્ટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ કે જન્મમરણાદિ દુઃખ નષ્ટ થઈ જાય છે તે ફરી ઉપજનું નથી.

આક્રમો શ્લોક-જે પદાર્થોને અત્યંત વિરસ જણાવે પણ તે પદાર્થોમાં પાછી વાસના બાંધે છે તે દુર્બુદ્ધિ ગર્હભ છે મનુષ્ય નથી.

નવમો શ્લોક-જ્યાં જ્યાં વિષયોનો ઝોર દૃષ્ટિ લે છે તે ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પો જાય છે ત્યાં ત્યાંથી થોકારૂપી વિવેકે ફરીને રોકીને નષ્ટ કરવી જોઈએ.

દશમો શ્લોક-જ્યારે આ પ્રકારે શુભાચરણ કર્યું ને ચિત્ત પ્રણાત થયું ત્યારે સમસાવની પ્રાપ્તિ થશે ને તેમ થયેથી મન આત્મપદ ઉપશમને પામશે ને સ્વરૂપમાં અખંડ સ્થિતિ થઈ અક્ષય અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ થશે.

સિદ્ધલોકોના ઉપરના વચનોરૂપી ગીતાઓ સાંભળી પોતાના મહેલે જઈ અનર્થના મૂળનો વિચાર કરતાં કરતાં વ્યાકુળ થયો અને પછી વેરાગ્ય દૃષ્ટિ તેને થઈ તે બતાવે છે:—

જેમ ચંદ્રમાનો ફાટો (ચિત્ર) જોઈને ચંદ્રમા માની લઈ બાળક આસ્થા બાંધે તેમ આ પ્રપંચરચના ઇંદ્રજનની બાજબી છે, તેને વિશે હું મોહીત થઈ રહ્યો છું. તે મહાકષ્ટ છે. અર્થાત્કાર આ જે સંસારના પદાર્થો છે, તેની આસ્થાને હું ત્યાગું. સર્વ લોક આગમાપાત્રી છે, ઉત્પત્ત થઈ મરી જાય છે, મરી જાય છે. જે કાંઈ સુખ દ્રષ્ટ આવે છે તે દુઃખ સાથે મિશ્રિત છે. તેની સાથે કેમ આસ્થા (પ્રવૃત્તિમાં સુખબુદ્ધિનો વિશ્વાસ) બાંધેલ છે? આ રાજ્યાદિસુખ તો થોડા સમયમાંજ દેખાઈને નષ્ટ થઈ જવાનું છે ને દુઃખ તો વારંવાર આવ્યા કરે છે માટે તે બંનેની વાસના છોડી દઉં. જે મદાન પુરૂષો હતા તે પણ નષ્ટ થઈ ગયા છે આ જગત વિશે સત્ય પદાર્થ કાંઈ નથી. હૈ ચિત્ત! મદાનેદ છે કે તેમાં વડાઈ માની તેં આસ્થા બાંધી છે. ને આત્મા હું તેને નાશવાન માન્યો છે અને તેથી તને મોહ પ્રાપ્ત થયો છે. તે અકરમાન અવિવેકથી બુદ્ધિ અપવત્ત થઈ છે, જેમ સૂર્યની આગળ મેઘ (કાળું વાદળું) અકરમાત આવી જવાથી સૂર્ય ભાસતો નથી તેમ વૈભવો, ભોગો ને બાંધવોથી મોહિત થઈ આત્મા ભાસતો નથી. જેમ બાળક પડછાયાથી ભયને પામે છે તેમ દેહાભિમાનથીજ પોતે બંધાયમાન થાય છે. દેહ વિશે અહંભાવ જન્મ મરણાદિ વિગારનું કારણ થાય છે. સર્વ અર્થાત્કાર પદાર્થ અસત્યરૂપ છે. મહા પરાક્રમી ગુણવાન પૃથુ મરુત આદિ ચક્રવર્તી રાજાઓપણ પરિવાર સાથે મૃત્યુને પાગ્યા ને સ્મૃતિમાત્ર રહ્યા છે તો વર્તમાન વિશે શું, કેવી રીતે ભરોસો કરવો ને ધૈર્ય ધરવું? બ્રહ્માનું જગત વહું જાય છે. કંઈક રાજાઓ ધૂળની કણિકાવત્ થઈ ગયા; કંઈક બ્રહ્મા અને બ્રહ્માંડો પણ થઈ ગયા તેમનો પત્તો મળતો નથી તો તે ભોગોમાં ને સુખોમાં આસ્થા કેમ રહે? સંસારરૂપી રાત્રી વિશે દેહરૂપી શૂન્ય દ્રષ્ટી સ્વપ્ન છે. તેમાં હું, માંડે ધૃત્યાદિ ભ્રમ આત્મા વિશે મિથ્યા કલ્પના લડી છે. અહંકારરૂપી પિશાયથી લાણુ લાણુ વિષે આયુર્બળ વ્યતીત થાય છે. દેખતાં છતાં પણ નહીં દેખાતી કાળની ગતિ સૂક્ષ્મ છે. તે કાળે તો સદાશિવ અને વિષ્ણુને પણ પોતાના ખેલવાના હારરૂપ બનાવ્યા છે એટલે કાળના ગ્રાસ બન્યા છે આમ છતાં પણ અવિનાશી વસ્તુ છે તેને અત્યારસુધી દેખી નહીં. મને ધિક્કાર છે કે નાશ થતી વસ્તુઓમાં કલ્યાણ-રૂપતા દેખી, મનુષ્ય દેહ અસ્થિમાંસથી બન્યો છે, આદિ અંતવાળો જેનો આકાર છે, મધ્ય વિષે કશુંક રમણીય ભાસે છે પણ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોથી રચેલો છે, વિનાશરૂપ છે, સ્પર્શી

કરવા યોગ્ય પણ નથી. જે જે પદાર્થ સાથે આસ્થા બાંધે છે તે તે વિશે દુઃખ શિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી છતાં આ જીવજડમદ એવો છે કે તેની સાથે સદા લાગ્યો રહે છે કાલે મને તે પ્રાપ્ત થશે એમ આશાની લાગણી બંધાઈ દિન દિનપ્રતિ પાપ કરે છે, ખેદ પામે છે પણ ત્યાગ તો નથી. બાળક અવસ્થામાં અગ્નિ વિશે પૂર્ણ મૂઠતાથી વિચરે છે, યૌવન અવસ્થા કામાદિ વિકાર ભિન્નિત છે, શેષ જે વૃધ્ધાવસ્થા તે વિષે ચિંતથી દુઃખી થાય છે. સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિની ચિંતાથી ખરાબ થાય છે તો પછી પરમાર્થ ક્યારે સાધશે ? સંસારમાં સાર પદાર્થ કંઈ નથી, સત્યબુદ્ધિથી રહિત અસત્યરૂપ છે. હે ચિત્ ! સર્વ દુઃખનું મૂળ તુંજ છે. તું શરીરરૂપી શુદ્ધામાં (દરમાં સર્વવત) રહે છે આધિ વ્યાધિવડે દુઃખરૂપી વિપત્તે આપે છે. આ સંસારના પદાર્થો કેવા છે-જે સત્યતા છે તેના મસ્તકપર અસત્યતા છે, જે રમણીય બાસે છે તેના મસ્તકપર અરમણીયતાસ્થીત છે, જે સુખરૂપ છે તેના મસ્તકપર દુઃખસ્થીત છે. તો પોતેજ દુઃખરૂપ છે તેમાં હું કોનો આશ્રય કરું ? જ્યાંસુધી દેહાભિમાન છે ત્યાંસુધી નિવારણ પણ થાય નહીં. સ્ત્રીદેહ દેખીને મને હાંસી આવે છે કે એ પણ અસ્થિમાંસની પૂતળી ચમક ચામડીવાળી છે. ક્ષણ માત્ર એની સ્થિતિ છે. નિમેષ ઉન્મેષથી જગત ઉત્પન્ન, પ્રલય જળાય છે તેની ઈચ્છા, ચિંતા કે આસ્થા શું કરવી ? હે ચિત્ ! તારામાં કંઈ સંપદારૂપ આવી લાગે છે તે અંતે આપદારૂપ થઈ જાય છે. ને જ્યારે તું શાંત ક્ષોભરહિત છે ત્યારે આપદા સંપદારૂપ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ મનના સ્પર્શરૂપ માત્ર છે. મનની વ્રતિજ ક્ષણભંગુરરૂપ આ અકરમાત જગતરૂપે સ્થિત છે અજ્ઞાનથી 'હું, તે, આ.' કલ્પના કરી છે તેને વિષે ત્યાગ ગ્રહણની બાવના મિથ્યા છે. માટે જેમ પતંગીયું દીપશિખાની તરફ સુખરૂપ જાણી પડે છે ને બળી જાય છે તેમ સંસારના સુખ ગ્રહણ કરવાની તૃષ્ણા થઈને નરકનો અગ્નિ દગ્ધ કરે છે પણ હે ચિત્ ! પરિણામ તું વિચારતું નથી ને વિષયસુખની જ્વાળામાં (લાલસામાં) લંપટ થઈ રહ્યું છે. સંસારરૂપી એક વૃક્ષ છે તે વૃક્ષ સહસ્ત્ર અંકુર, શાખા, પત્ર, ફલ ફળથી પૂર્ણ છે. આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ મન છે તે સંકલ્પરૂપી જળના સિંચનથી વિસ્તારને પામ્યું છે, રાગ દ્વેષાદિ પલ્લવોથી સુખદુઃખરૂપી ફળોથી પૂર્ણ છે પણ તે સંકલ્પોનો ઉપશમ થવાથી સુકાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે. મનરૂપી વાંદરાએ અત્યાર સુધી તે વૃક્ષ ઉપર અનેક લીલાઓ કરી છે. આશારૂપી અનેક પાશોમાં પરોવાયલી અને ચઢતી પડતી દશાઓરૂપી અનેક સંતાપો દેનારી સંસારની સ્થિતિએને તેણે ભોગવી લીધી છે તે મનરૂપી ચોરને મેં પોતેજ પકડ્યો છું. તેણે મને ઘણું જન્મો માર્યો છે હવે હું તેને માઈ અને અવેધ મોતીને વેધું. મતલબ આત્મજ્ઞાનરૂપી દોરાથી વેધું-આત્મવિચારમાં જોડું-તે આત્મજ્ઞાનને યોગ્ય છે. વિવેકરૂપી સૂર્યના તાપથી ખરડેલી કણકારૂપી જડતા ગળી ગઈ છે. હે વિવેક ! તને નમસ્કાર છે. મહાત્મા સિદ્ધ લોકોની ગીતાના ઉપદેશથી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માટે આત્માને અનુસર્યો છું. તો હવે એકાંતમાં આત્મરૂપી ચિંતામણી પામી સુખી થાઉં ને શાંતિ પામું.

જનકરાજ આ પ્રમાણે સંસારની ત્યા મનાદિ વિચિત્ર સ્થિતિનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં મધ્યાહ્નના કાર્યો કરવાને માટે દ્વારપાળે આવી વિજ્ઞાપિત કરી છતાં તે ઉપર ધ્યાન નહીં આપતાં ફરી તેનાજ ચિંતવનમાં મગ્ન થઈ ગયા.

નિર્મળ અચળ ચૈતન્ય કંઈ કર્તા નથી તેમ બોક્તા પણ નથી. ત્યાગ ગ્રહણ (હિય ઉપાદેય) એ તો શરીરનું કર્તવ્ય અને ક્રિયા છે. તેથી કરવા અકરવામાં કંઈ મને (આત્માને) લાભ હાની નથી માટે પ્રવાહ પ્રાપ્ત પદાર્થો જે કંઈ છે તે વિષે વિચરું ને ત્યાગ ન કરું. ગતનું સ્મરણ ન કરું તેમ અપ્રાપ્તની વાંછા ન કરું. મને કંઈ કર્મ કરવામાં અર્થ નથી ને નહીં કરવામાં દોષ નથી.

મારે ગ્રહણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાંઈ નથી તેથી કરવા યોગ્ય પ્રાપ્ત કર્મ છે તે કહું. આત્માને તો કાંઈ કર્તવ્ય નથી. નિઃસંગ નિરપદ એટલા થાય તે થવા દઉં એમ જાણી મનકામનાથી રહિત વિગત જ્વર સ્થિત થાઉં ને અવિનાશી આત્મામાંજ જોડું. અર્થાત્ તેમ કરવાથી હૃદય વિષે રાગ દ્વેષાદિ મલીનતા ન ઉપજી; તેથી દેહે કરેલા કર્મથી ઇદિ અનિદિ વિષયની પ્રાપ્તિ વિષે સમતા રહી. જે પુરુષ દેહ સાથે મન મેળાવી (અધ્યાસ કરી) કર્મ કરે છે ત્યારે કર્તા બોક્તાને ઇદિ અનિદિની પ્રાપ્તિ વિષે રાગ દ્વેષવાન થાય છે. પણ જ્યારે મનનું મનન ઉપશમ થયું ત્યારે કર્તવ્ય વિષે પણ અકર્તવ્યતાજ છે. જેવો નિશ્ચય અંતર થાય છે તે રૂપ પુરૂષનું થાય છે. જેના હૃદય વિષે અહંકૃતિ નથી અને બાહ્યકર્મ એટલા કરે છે તો પણ તેણે કાંઈ કર્યું નથી પણ જેના હૃદયમાં અભિમાન છે તે બાહ્ય અકર્તા બાસે તો પણ અનેક કર્મ કરે છે તેથી અંતર નિશ્ચય જેવો થાય છે તેવું રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે બાહ્ય કર્તા પણ છે છતાં અંતર કર્તવ્યના અભિમાન રહિત છે તો તે ધૈર્યવાન પુરૂષ અનામય પદને પામે છે.

ત્યારબાદ જનકરાજએ દેહાભિમાનથી રહિત થઈ (જાગ્રત અવસ્થામાં) સુષુપ્તવત્ નિરાભિમાન રહી પ્રવાહ પ્રાપ્ત ક્રિયાઓ કરી બાદ રાત્રિ વ્યતીત થઈ પ્રભાત સમયે પોતાના ચિત્તને મોધ કરવા માંડ્યો:—

હે ચંચળ ચિત્ત ! પરમાનન્દસ્વરૂપ આત્મા છે તે તને સુખદાયી નથી લાગતો કે આ મિથ્યા સંસાર સુખની ઇચ્છા કરે છે. જ્યારે તારી ઇચ્છા શાંત થઈ જશે ત્યારે તું સાર સુખ આત્મપદ પામીશ. જેમ જેમ તું સંકલ્પ લીલા કરી ઉદાવે છે. તેમ તેમ સંસારજાળ વિસ્તાર પામે છે. આ દુઃખરૂપ સંસાર સાથે તારે શું પ્રયોજન છે ? જેમ જળસિંચન કરવાથી વૃક્ષની શાખા વધે છે તેમ હે શક્યિત ! તારી ખટખટથીજ સંસારવાસના વધતી જાય છે. કુરણાનું નામજ દુઃખ છે. આ સંસાર મહાચંચળ છે, દેખવામાં સુંદર છે, ક્ષણભંજુર છે ને દુઃખની ખાણ છે. માટે તેની આસ્થા ત્યાગી સારરૂપ આત્મ તત્વને આશ્રય કર. શુદ્ધ નિર્મળ થઈ જગત વિષે વિચરે તો દુઃખ સ્પર્શ નહીં કરે. તે અસત્ય છે, તું સત્ય છે. અસત્ય સત્યનો સંબંધ કેવી રીતે અને ? મૃતકને જીવતાનો સંબંધ કદી થયો સાંભળ્યો છે ? જે બધું ચેતનરૂપ કહે તો સદા વિસ્તૃત આત્મામાં હર્ષ વિવાદ કોનો કરે છે ? તેથી સમુદ્રની પેટે અક્ષોભરૂપ પોતે પોતાનામાં સ્થિતથા. સંસારની બાવના ત્યાગી માન મોહ મળને ત્યાગી દે. સંસારની ઇચ્છા દુઃખનું કારણ છે તેથી તેને ત્યાગી બળથી પરિપૂર્ણ આત્મપદ વિશે સ્થિત થા. જેમ આકાશ વિષે ધૂળની મલિનતા સ્પર્શ કરી શકતી નથી તેવી રીતે મલિનતારહિત પોતાના સ્વરૂપના અનુસંધાનથી સમ્યક્ જ્ઞાન અનંત પ્રકાશ વિશે મન નિશ્ચયતાને પ્રાપ્ત થાઓ ને મહાપ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય આત્મા અનામય હૃદય વિશે પ્રકાશીત થાઓ. જેમ આકાશ વિશે સૂર્ય પ્રકાશે છે તેમ અનંતઆત્મા વિશે સંપૂર્ણ પદાર્થ પ્રતિબિંબીત દેખો એટલે આત્મરૂપ જાણો. ઇન્દ્રિયોના ઇદિઅનિદિ વિષયોની પ્રાપ્તિ વિશે હર્ષ શોક મટી, સર્વદા સમાન થઈ પ્રકૃત વ્યવહાર કરી જીવનમુક્ત થઈ વિચરે. આવી રીતે તે રાજાએ દૃશ્યના ગ્રહણ ત્યાગને છોડી નિઃશંક થઈ કેવળ વર્તમાનમાં સંતોષ માની કાર્ય કર્મ કરવા લાગ્યો. બ્યાંસુધી મન આત્મપદને પ્રાપ્ત નથી થતું ત્યાં લગી હૃદય વિશે પોતાના પુરૂષાર્થરૂપી વિચાર ઉપજતો નથી તે પુરૂષાર્થરૂપી વિચારને પોતે પોતાથકી જગાડવાથી સધળું દુઃખ મટી સર્વસંપદ મળે છે ને હૃદયની તપ્તતાને નિવૃત્ત કરે છે. હૃદયનું અજ્ઞાન પણ મટે છે. સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ બુદ્ધિની મૃદતા છે તેને આત્મમોહરૂપી બંડારમાં લગાડો. જેમ વૃક્ષને જળસિંચનથી તથા

જળક્યારામાં રાખવાથી કુલ ફળ થાય છે તેમ બુદ્ધિ બ્યારે સત્માર્ગની તરફ દોડે છે ત્યારે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. બુદ્ધિ સંસાર સમુદ્રને તરવાનું જહાજ છે, દૈવીસંપદા જળ છે, તપ તીર્થરૂપ શુભ આચારથી જહાજ વહે છે બુદ્ધિથી સર્વાત્મપદને તેટલા માટે પમાય છે. જેમ કૃશાન (ખેડુત) પ્રથમ હળઆદિથી પૃથ્વીને સુધારે છે, પછી બી વાવે છે, જળ સીંચે છે ને નાશ કરનાર પદાર્થોથી ગ્રહા કરે છે ત્યારે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આર્જવ, વિવેક વૈરાગ્યાદિ ગુણોથી બુદ્ધિ નિર્ભળ થાય છે. બહુશાસ્ત્રના ઉપદેશરૂપી બીજ મળે અને અભ્યાસ વૈરાગ્યના સાધનથી રક્ષા કરીને અંકુરીત કરે ત્યારે અતુલ સર્વોત્તમ જ્ઞાનપદને પામે છે.

શ્રીયુત્ વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે:-હે રામજી ! જનકરાજની પેઠે બ્યાંસુધી પોતાના પુરુષાર્થરૂપી વિચારથી આત્મદેવ પ્રસન્ન થતા નથી ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યાજ કરવો ને બ્યારે આત્મદેવ પ્રસન્ન થશે ત્યારે સર્વગત પરમાત્મા ઇશ્વરના ઇશ્વરને પોતેજ સ્વયં પ્રકાશ દેખે છે. ને સર્વ દોષ દૃષ્ટિ ક્ષીણ થઈ જાય છે ને મોહરૂપી બી ને મુઠી ભરી ભરી અત્યાર સુધી વાવતો હતો તે નાના પ્રકારની આપદરૂપ વર્ષાથી મહા મોહરૂપી બીની વલ્લી થાય છે ને દુઃખ આવે છે તે સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. બ્યારે પરમાત્મા (પરબ્રહ્મ) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે બ્રાંતિ દૃષ્ટિ રહેતી નથી તેથી તમો પણ સદા બોધરૂપ આત્મપદ વિષે સ્થિત થાઓ. નિત્ય આત્મવિચારથી પરમદેવ પોતેજ પ્રસન્ન થાય છે ને તેના સાક્ષાત્કારથી ચંચળરૂપ સંસારને દેખીને જનકરાજની જેમ હે રામજી ! હસવું આવશે. જેમ સૂર્યમુખી કમળ સૂર્યને દેખીને પ્રસન્ન થાય છે તેમ આત્મ-વિચારથી હૃદય પ્રદુલ્લિત થાય છે ને મનનો મનન ભાવ શાંત થઈ જાય છે. બ્યારે અહંકારરૂપી મેઘ વિચારરૂપી વાયુથી નાશ પામશે ત્યારે ચિત્તાકાશ નિર્ભળ થશે અને આત્મસૂર્ય પ્રકાશશે. હેય ઉપાદેય ઇષ્ટ અનિષ્ટ ઇંદ્રિયોના વિષયો વિષે બુદ્ધિ ત્યાગી આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે એ બંને ત્યાગી શેષ આત્મસ્વરૂપ રહે તે વિષે સ્થિત થાઓ. અને અચળ સૌમ્યતા શક્તિ ઉદિત કરે. આ શક્તિ-ભોગોમાં નિરસતા, દેહ અભિમાનથી રહિત નિર્બંધતા, નિત્યતા, સમતા, સર્વ પૂર્ણ આત્મદૃષ્ટિ, જ્ઞાનનિષ્ઠા, સર્વ ઇચ્છા રહિતતા, નિરહંકારતા, પોતાને સદા અકર્તા ગણવાપણું, ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વિષે સમચિત્તા, નિર્વિકલ્પતા સદા આનંદ સ્વરૂપે સ્થિતિ, ધૈર્યથી સદા એકરસતા, સ્વરૂપથી ઇતરવૃત્તિનું અસ્પૃશ્ય, સર્વ જીવો સાથે મૈત્રિભાવ, સત્યબુદ્ધિ, નિશ્ચયાત્મક રૂપતા કરીને તુષ્ટતા, મુદિતા, મૃદુભાવણું, એવી શક્તિ હેય ઉપાદેયતાથી રહિત પુરૂષને આવી મળે છે. એ ગુણો રહેતાં છતાં પણ તે પુરૂષના ચિત્તમાં તેની વાસના બંધાતી નથી તેમ તમો પણ હે રામજી ! અંતરથી સર્વ વાસના ત્યાગો ને બાહ્યથી સર્વ ક્રિયા વિષે રહો. આ સંસારરૂપ વૃક્ષનું બીજ મન છે તેને નિત્ય આત્મવિચારરૂપી મનથી છેદો. જે વીતી ગયેલ છે તેનું સ્મરણ ન કરો અને ભવિષ્યતની ચિંતા ન કરો કેમકે તે અસત્યરૂપ છે અને વર્તમાનને પણ તેવુંજ અસત્ય જાણીને આત્મ વિચાર વિષે વિચરો. અંતરથી અસત્યભાવ જાણીને શ્વાસ લેઓ, નિઃશ્વાસ કરો એવી ચેષ્ટાથી ખેદ નહિં થશે. પોતે ચૈતન્યરૂપ અજન્મ મહેશ્વર પુરૂષ છો. પોતાથી ભિન્ન કાંઈ નથી. સર્વ વિષે વ્યાપી રહ્યા છો તો સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય રાખો. ભુલો નહો. આવી રીતની સંસાર વિસ્મૃતિ-વાસના ત્યાગ-તેજ મુક્તિ છે. જડ મન ચૈતન્ય આત્માની સત્તાથીજ સર્વ પદાર્થ ગ્રહણ કરે છે તેમાં પોતાની સત્તા કાંઈ નથી. ચૈતન્યના બળથી મન દૃશ્યનો આશ્રય કરે છે ને તેનાથીજ જીવે છે. પોતે મન અસત્યરૂપ છે, પ્રમાદથી ચિંતાથી તપાયમાન થાય છે. આત્મસત્તાને ભુલી કાંઈ કરે છે તે સ્પૃશ્ય મનકલ્પના કહેવાય છે. અને એજ કલ્પના શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પોતાને જાણે ત્યારે આત્મભાવને

પામે છે. પ્રમાદથી રહિત આત્મરૂપ છે. ચિત્તક્રળા ચૈત્ય સાથે મળે ત્યારે કલ્પના નામ પડયું. ચૈતન્યના સ્વભાવને લીધેજ ચૈતન્યમાં ચલન (પુરણું) થયાની ખોટી કલ્પના તેજ મન છે. ચૈત્ય સ્વરૂપ વિષે જાગે ત્યારે સનાતન બ્રહ્મ છે. ચૈતન્ય સત્તા હૃદયના સન્મુખ થાય ત્યારે મનકલ્પના સ્વરૂપ વિસ્મરણથી સંકલ્પીત થઈ પોતાને પરિચ્છિન્ન જાણે છે તે હેય ઉપાદેય ધર્મવાળી માને છે અપ્રમોદ જડ બાસે છે તો પણ અસત્ય છે. મનકલ્પના જડ ઉપસન્ધરૂપિણી છે તે મનરૂપી સર્પનો ટૂંકાટો જે છે તેજ જગતરૂપે ભાન થાય છે એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. પરમાર્થસત્તાથી વિકાસમાન થાય છે પણ સ્વતઃસત્તા ચેટ્ટા કરવાની નથી. જેમ ચિત્રમાં આળખેલી રાગની મૂર્તિ યુદ્ધ કરી શકતી નથી, જેમ મૃગનૃણ્યાના જળથી કોઈ તૃપ્ત થતું નથી પણ સૂર્યના ધૂપથી (તાપથી) મૃગનૃણ્યાની નદી બાસે છે તેમ ચિત્તકલ્પનાના પુરણાથી જગત બાસે છે. શરીર વિષે સ્પંદશક્તિ બાસે છે તે ક્રિયા પ્રાણશક્તિ છે. અને જ્ઞાનરૂપ સંવિત (જ્ઞાનશક્તિ) છે તે આત્મતત્ત્વ છે. જ્યારે આત્માને પ્રાણનું પુરણું એક સાથે આવ્યા કરે છે ત્યારે પ્રાણ સાથે ચૈતન્ય સંવિત મળે છે ત્યારે તેનું સંકલ્પ વિકલ્પ કર્તાનું નામ જીવ પડે છે; બુદ્ધિ, ચિત્ત, મન પણ નામો તેનાંજ છે અને તે સંજ્ઞાઓ પ્રક્રિયાને વાસ્તે વિદ્વાનોએ કલ્પેલી છે વાસ્તવિક નથી. પરમાર્થથી કાંઈ થયું નથી, ન મન, ન બુદ્ધિ, ન શરીર છે પણ કેવળ અખંડ આત્મમાત્ર પોતે પોતા વિષે સ્થિત છે. બીજું કાંઈ દૈન થયું નથી. સર્વ જગત જે બાસે છે તે આત્મરૂપ છે. કાળ ક્રિયા સર્વ આત્મરૂપ છે. આકાશથી પણ નિર્મળ છે અસ્તિ નાસ્તિ સર્વ એ રૂપ છે. દૈન પુરણાથી રહિત છે. આ કારણથી “હૈ” (છે) અને “નાંહી હૈ” (નથી) એવી રીતે સ્થિત છે. અને સર્વ રૂપથી સત્ય છે. આત્મા સર્વ પદોથી રહિત છે એ કારણથી અસત્યની પેઠે છે અને અનુભવરૂપ છે તેથી સત્ય છે. આ પ્રાણની ક્રિયાશક્તિનો નિરોધ થાય ત્યારે મન પણ લીન થઈ જાય છે (જુદો મનનો નિરોધ કરવો પડતો નથી) તેને પ્રાણુયામ (પ્રાણુ નિરોધ) કહે છે. તે એક ઉપાય મનને રોકવાનો છે અને બીજો ઉપાય સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રોદ્ધારા બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પણ મન લીન થઈ જાય છે. (જેમકે અધિકાર પ્રકાશને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે તો જોવાના સમયમાં તેનો (અધિકારનો) પોતાનોજ ક્ષય થયા વિના રહેતો નથી; વળી જેમ મીઠાની પુતળી સમુદ્રનો તાગ (અન્ત) લેવા જાય તો પોતે તે રૂપ થઈ જાય છે (તેમાં લય પામી જાય છે) તે પાછી ફરીને પાણી કેટલું ઉંડું છે તે કોણ કહેવા આવે? તેમ મન પણ લીન થઈ જાય છે. હૃદયકોશથી નીકળે છે ને બહાર જાય છે અને બહારી બહારથી અંતર આવે છે તે પ્રાણુવાયુ છે તેનો નિરોધ એટલે સ્થીર કરવો. અને શરીરમાં બેઠાં બેઠાં વાસનાદ્વારા દેશ દેશાંતરમાં ભમે છે તે મન છે તેને વૈરાગ્ય અને યોગાભ્યાસથી વાસના રહિત કરવું. આ બે ઉપાયો કહ્યા. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે ત્યારે મન સ્થિર થાય છે ને પ્રાણુ સ્થિત થયે પણ મન સ્થિત થાય છે. ચેતનશક્તિ (જ્ઞાનશક્તિ) અને પ્રાણુશક્તિ (સ્પંદશક્તિ) વિના મનનું ઉપજવું મિથ્યા છે. એનું નામ મિથ્યાજ્ઞાન છે ચેતનશક્તિ અને સ્પંદશક્તિનો સંબંધજ સંકલ્પ કરી કલ્પિત છે. આત્મસ્વરૂપ સર્વદા શુદ્ધ છે. અખંડ મંડળાકાર ચૈતન્યસત્તા સર્વગત છે તેમાં સંબંધ કેમ અને કોની સાથે સંભવે? હૃદયરૂપી મરૂસ્થળ છે અને ચેતનરૂપી સૂર્ય છે ત્યાં મનરૂપી મૃગનૃણ્યા છે તેનું જળ બાસે છે. સમ્યક્જ્ઞાનથી તેનો અભાવ થાય છે. મન જડ હોવાથી નિઃસ્વરૂપ સર્વથા મૃતક છે. તે મુડદાએ સર્વ લોકોને મૃતક (મારેલા) કરેલા છે તે હે રામ! મહાન આશ્ચર્ય છે. સંકલ્પ દૃષ્ટિરૂપી શસ્ત્રથી પુરૂષને વેધે છે. કોષ્ટએ મનનું સ્વરૂપ જોયું નથી છતાં આટલું દુષ્ટ છે. જેમ સ્વપ્ન વિષે હસ્તિ (હાથી) દેખાને બય પામે છે તે, મને અજ્ઞાનીઓને વશ કર્યા છે. જે અભિવેક્ષી પુરૂષ હૃદય વિષે સ્થિત સ્વસ્વરૂપને

દેખી શકતા નથી તે પ્રમાદથી (સ્વરૂપ વિસ્મરણથી) અનેક કષ્ટ પામે છે. અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાજ્ઞ મોહિત થાય છે ને આળસની જેમ પડછાયામાં વૈતાલ યુદ્ધિ (હાઉ યુદ્ધિ) કરે છે. ને સંસારરૂપી મહાસાગરમાં રાગ દ્વેષાદિરૂપી મહા કલ્સોલો ઉઠે છે તેમાં વહ્યા કરે છે. તે જડ મૂઢપુરુષોને ઉદાર આત્મદ્વંજ નથી મળતું.

જેવી રીતે સ્વપ્નનગર નિકટ છે ચિરકાળ સ્થાયી છે પણ જાગીને જોઈએ તો કંઈ મળતું નથી તેવી રીતે હે રામ ! મનનું પણ સમજવું. સર્વનો પ્રતિયોગીકાળ છે. મોટા જીવો નાના જીવોનું ભક્ષણ કરે છે ઝીણી કણ જેવી જીને માખી ખાઈ જાય છે, માખીને કરોળીયો, કરોળીઆને ડાંસ, ડાંસને દેડકો, દેડકાને સર્પ, સર્પને નોળીઆ, નોળીઆને બિલાડો, બિલાડાને કુકર (કુતરો) કુકરને બધાડ (રીંછ), બધાડને વાઘ, વાઘને સિંહ, સિંહને શરભ મારી નાંખે છે અને શરભ ને મેઘ (વાદળાંની અસહનતાને લીધે પોતેજ ઉછળી શિલા ઉપર પડીને ફાટી પડે છે.) ની ગર્જના નષ્ટ કરે છે, મેઘને વાયુ, વાયુને પર્વત, પર્વતને ઈંદ્રનું વજ્ર અને વજ્રને વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર જીતે છે તે વિષ્ણુ મત્સાદિ અવતારો ધરી જન્મ મરણવાન થયા કરે છે. આવી રીતે સંસાર સમુદ્રમાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થઈ મરણ પામ્યા કરે છે. તેની ગણતરી નથી. બોધવાન તે મહાસાગર રૂપી સંસારને વિચારરૂપી નૌકાથી તરે છે. ને સમ્યક્ આત્મજ્ઞાનરૂપી મંત્રથી ચિત્ત વૈતાલ બહાર નીકળી જાય છે. પશુઓ દોરડાથી બંધાય છે અને વિષય લપટ પુરુષો મનવડે બંધાય છે. માટે હે રામ ! સંકલ્પનોજ ત્યાગ કરો. “આ હું છું અને આ જગત છે” એવી બેપણાની કલ્પના છોડી દઈ “હું નથી આ જગત નથી કેવળ અચળ અખંડ એકરસ પૂર્ણ છું.” એમ નિઃસંકલ્પ થવાથી આનંદ ચિદ્રાશ હૃદય વિશે આવી પ્રકાશશે. આત્માને જગત વિશે જે વિભાગ કલના આવી ઉદય થઈ છે તે મળ છે આ દ્વૈત ભાવને ત્યાગવાથી શેષ શુદ્ધ ચેતન વિશે સ્થિત થાઓ. આત્મા અને જગતની સંધી (અંતર) ત્યા દૃષ્ટા અને દ્રશ્યની મધ્યમાં એ બંને સ્થિતિઓમાં જે દર્શન છે અનુભવ સત્તા છે (અનુસૂત જે અનુભવરૂપ સાક્ષી આત્મા) છે તેની સર્વદા ભાવના કર્યા કરો. સ્વાદ અને અસ્વાદ લેવાવાળાનો ત્યાગ કરી તેની મધ્ય જે સ્વાદરૂપ છે તેને વિશે સ્થિત થાઓ; તે આત્મતત્ત્વ છે તેને વિશે તત્ત્વ થાઓ તેજ નિરાલંબ સાક્ષીરૂપ આત્મા છે, તેનોજ કેવળ અનુભવ તમારું સ્વરૂપ છે. હું આત્મા નથી જીવ છું એ ભાવ તે ચિત્ત છે તેથી હે ચિત્ત ! ચૈત્ય છોડી ચેતનામાં સ્થિત થા. ચૈત્ય એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓ, સ્ફુરણ સમજવું. તે ચેતન સ્વરૂપ આત્માજ સત્ય છે. ઈતર કદ્ય નહીં. એનું નામ ચિત્ત ઉપશમ. આ નિશ્ચય જ્ઞાનથી ચિત્ત શાંત થાય છે. હું પૂર્ણકામ હોવાથી રાગરહિત છું, સર્વવ્યાપક હોવાથી કાંઈ સંપાદન કરવાપણું રહ્યું નથી. એવી સમજણથી હે રામ ! તમે તૃપ્તિથી રહિત શાંત ચિત્ત છો ને દુઃખ રહિત પરમ પદને પામ્યા છો તે પદમાંજ સ્થિતિ કરો.

હે રામ ! તૃપ્તિરૂપી વાસના ખડગૂની ધાર છે તે અસાધ્ય દુઃખ આપે છે ને મહાન પાપોથી તે ઉપજે છે. તૃપ્તિરૂપી યત્રી જીવોરૂપી ખેત્રવાની પૂતળાને ભભાવે છે. સંકલ્પ પ્રમાદરૂપ મન નાશ થયે તૃપ્તિ મટે છે તેથી એક અદ્વૈત આત્મભાવના કરો. સ્વરૂપ શલાકારૂપી ભાવનાથી અહંભાવરૂપ અપવિત્રભાવના કપાય છે ને ત્યાં સંસારનો અભાવ છે તે પંચમબ્રૂમિકા છે.

પ્રશ્ન-અહંભાવરૂપ સ્તંભ ત્યાગે તો દેહ શી રીતે રહે ?

સમાધાન-વાસનાત્યાગ બે પ્રકારની છે-ધ્યેયત્યાગ અને નેય (જેય) ત્યાગ. ધ્યેયત્યાગને તૃપ્તિ ચિકિત્સા પણ કહે છે. પદાર્થ વિના હું શી રીતે જીવીશ એવા અંતર નિશ્ચયને ત્યાગી

વિચાર કરે છે કે ન હું પદાર્થ છું ને ન પદાર્થ મારા છે એવી ભાવનાથી (આત્મપ્રકાશથી) અંતઃકરણ શીતળ થાય છે ને જે કાંઈ ક્રિયા કરે છે તે લીલામાત્રરૂપે કરે છે. અભિનિવેશ વિનાની બુદ્ધિથી કરે છે. જે સર્વ ક્રિયા વિષે સર્વાત્મા જાણે તેની આંતર સર્વ વાસનાત્યાગ છે તે ધ્યેયત્યાગ છે. બાહ્યેદ્રિયોથી ચેષ્ટા કરે છે છતાં તે જીવનમુક્ત છે. અને જેણે મન સંયુક્ત દેહવાસના ત્યાગી છે, સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જાણી તે જાણવાપણાનો પણ (વાસનાજ્ઞાન કે મૂળાજ્ઞાનનો પણ) ક્ષય જોનો થયો છે તેનો પ્રારબ્ધની સમાપ્તિમાં દેહ છુટે તે નેય (સૂચ) વાસનાત્યાગથી વિદેહ મુક્ત છે. તેણે અંતર સંકલ્પત્યાગ અને બહિર્ચેષ્ટા ત્યાગ કરી છે તે ઉપશમરૂપ છે. પરમતત્ત્વ વિશે તે સ્થિત છે અને પરાત્પર તેને કહે છે. અખંડ સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મમાંજ તે સ્થિત છે. જીવનમુક્તે સંસારના ઇષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થોની ઇચ્છા ત્યાગી છે. તે રાગદ્વેષથી રહિત પ્રવર્તે છે (વ્યવહાર કરે છે.) તેને સુખ વિષે હર્ષ નથી દુઃખ વિષે શોક નથી તેની વૃત્તિ પદાર્થો વિશે સુપ્રતિવત્ છે સદા જાગ્રત તેનું ચિત્ત છે, કલના ક્રિયાસંયુક્ત પણ દૃષ્ટ આવે છે પણ અંતરથી આકાશવત્ નિર્મળ નિર્લેપ છે તે જીવનમુક્ત પૂજવા યોગ્ય છે, તેણે નિશ્ચય કરીને અંતરથી સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો છે ને બહારથી લોકસંગ્રહાર્થે સર્વ વ્યવહાર કરે છે તે નિર્દુઃખ અને કલનારૂપ કલંકથી નિષ્કલંક છે અને આકાશવત્ સન્માત્ર સત્ય સ્વરૂપ છે. તેના નિશ્ચયો આવા પ્રકારના હોય છે:-

(૧) ઈંદ્રિયો દેહાદિ સર્વ ભાવ પદાર્થોથી હું ન્યારો છું. અતીત છું. વાળના અગ્ર ભાગથી પણ સૂક્ષ્મતર છું. સાક્ષી જૂત સૂક્ષ્મથી અતિ સૂક્ષ્મ છું.

(૨) જેટલી કાંઈ જગત જાળ છે તે સર્વ પદાર્થોરૂપ હુંજ છું હું આત્મા અવિનાશી છું.

(૩) હું પણ અસત્ય છું અને જગત પણ અસત્ય છે પણ એથી રહિત આકાશની પેઠે સન્માત્ર (અખંડ સત્તારૂપ) છું કુરણુ શક્તિજ્ઞ દ્વૈતરૂપ અદ્વૈતરૂપ કરીને ભાસે છે. હું તો અદ્વૈત પૂર્ણ સત્તા છું.

‘ન હું છું ન આ જગત છે’ સર્વ અવિદ્યારૂપ છે એમ ચિંતન કરો કે તેનો ત્યાગ કરો અથવા જ્ઞાન સ્વરૂપ સત્ય અસત્ય સર્વ હુંજ છું એમ ચિંતવન કરો. તેજ જીવ શક્તિનું જીવન રૂપ છું. નિરંતર ઉદ્યોત ઇશ્વર વિસ્તૃત રૂપ છું. અનુભવ સ્વરૂપ સર્વાનુભવના બીજરૂપ છું. પોતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ હું ને મારા ભાવથી રહિત છું એમ હે મહા બુદ્ધિમાન રામ ! ચિંતવન કરવાથી ને તે નિશ્ચયથી ક્રિયા કરતા છતાં અહંકાર રહિત શાંત થશો. આ જીવન મુક્ત યુક્તાયુક્ત (આયોગ્ય છે, આ અયોગ્ય છે) એવી વિષમ દૃષ્ટિથી ઘેરાયેલા જગતને હાથ વિષે રહેલા બીલ્વ-ફળની પેઠે પ્રગટ (સ્પષ્ટ) જાણે છે; પરંતુ પરમપદ વિશે આરૂઢ થઈને જગતની ગતિને દેખતો રહે છે જીવોને તમ દેખે છે પણ અંતરથી શીતળ છે, સ્વરૂપથી કાંઈ દેખતો નથી. વ્યવહારની દૃષ્ટિથી આ તેનો મહિમા કલ્પો. તે કર્મના ફળને હૃદયમાં ધારતાજ નથી. બાહ્યકાર્યોના કર્તા છતાં હૃદયમાં સર્વાર્થભોથી વર્જીત-અંતરથી સદાઅકર્તા-અદ્વૈત લોકમાં વિચરે છે; ને હૃદયમાં સાર જૂત આત્માનું સંધાન રચા કરે છે. બહિર ક્રિયાકૃત્રિમ છે, આત્મા તો અબદ્ધ સર્વવ્યાપકરૂપ છે. તે સર્વાત્માને બંધ કેમ બને ? અહંમમ બાંધવો રૂપીકર્મ શુભાશુભાદિ જે જગતજાળ ભાસે છે તેની સાથે આત્માનો સંયોગ કણુ છે નહીં તેથી શોકવાન શા માટે થાય ? પૂર્વજન્મના બાંધવો વ્યતીત થયા તેનો શોક થતો નથી તેમ વર્તમાનમાં પણ શોકવાન થતો નથી. સંસારસ્વપ્નમાં કયો ક્રમ સંભવે તેમ કયો પદાર્થ સારરૂપ હોય ? સર્વ મિથ્યાજ્ઞ છે. એવો જો હે રામ ! તમને

નિશ્ચય હોય તો તમારો સંસાર ક્ષીણ થવા આવ્યો છે એમ સમજવું. સર્વ શક્ત (શક્તિવાળા) આત્મા વિષે સંસાર બ્રમ માત્ર શક્તિ છે તેથી આ સંસારમાયા ઉડી છે. કેવળ એક જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મસત્તાજ છે. જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે તેને ન કોઈનો બંધ છે, ન રોલ છે તેમ સર્વરૂપ સર્વત્ર સર્વદા સર્વના આત્માસ્વરૂપે રહેલો ઈશ્વર છે તેની સત્તાનો આભાસ સંવેદન સ્ફુર્તિ છે તેથી નાના રૂપ જગત બાસે છે. બ્યાં બ્યાં નાશ કરનારી વાસના ઉઠે ત્યાં ત્યાં એમ વિચારો કે એ પદાર્થ મિથ્યા છે. હું નથી તો પદાર્થ કાંઈ નથી ને સર્વ હું છું તો સર્વ પદાર્થ મારા છે. તેવા જ્ઞાનથી પદાર્થથી ઉદ્ભવ નહીં પામે ને પદાર્થના અભાવથી આતુર પણ નહીં રહે. ચિદાકાશરૂપ સર્વને સત્ય સ્થિત દેખો. બ્યારે દેહ છુટે છે તે મરણ સમયે કાંઈ સંપદા સાથે આવતી નથી તો આપદા કેવી રીતે સાથે આવશે ?

આ વિષયમાં દીર્ઘતપાઋષિના બે પુત્રો પુણ્ય અને પાવન નામના હતા તેમનું આખ્યાન છે તે બંને ભાઈઓના સંવાદરૂપે અને પુણ્યે પિતાના શોકથી પીડાયેલા પાવનને આપેલ બોધરૂપે છે:—

ચિત્તની વૃત્તિ દેહથી વિરકત કરવાની છે તેથી જરા અવસ્થાથી જર્જરી ભૂત થયેલા મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર ઉપર રહેનારા આ દીર્ઘતપા ઋષિએ આ સંસારની આસક્તિ છોડી દીધે પુર્યષ્ટકની કલના (કલ્પનારૂપી પોતાના દેહને) ત્યાગીને જેમ સર્પ કાંચળી ત્યાગે તેમ કલનાથી રહિત અચેત્ય ચિન્માત્ર સત્તા સ્વરૂપરૂપે દેહ પાત બાદ સ્થિત થયા મતલબ જેમાં કાંઈ કલ્પનાનો આરંભજ નથી એવા કૈવલ્ય બ્રહ્મપદને પામ્યા. તે જોઈને તેમની સ્ત્રી પણ—જેમ ચિદાકાશ વિષે ચંદ્રમા અદૃષ્ટ થવાથી તેની પ્રભા પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમ—આલોકમાંથી અદૃશ્ય થઈને તે ઋષીપતિ પોતાના પતિને અનુસરી અર્થાત વિદેહમુક્ત થઈ. માતાપિતા મરણુ આવી રીતે પામતાં બ્યેષ્ટ પુત્ર પુણ્ય તો બોધવાન હતો તે શોકથી રહિત થઈને મરણોત્તરક્રિયા કરવામાં લાગી ગયો. પરંતુ તેનો લઘુ બાંધવ પાવન અર્ધ બોધ હતો તે માતાપિતાના મરણનું બહુ દુઃખ અંતરમાં ધરવા લાગ્યો તેને મોટો ભાઈ પુણ્ય બોધ કરે છે કે તું શા માટે ગાઢ શોક કરે છે ? હે ભાઈ ! માતાપિતા બંને “મોક્ષ” નામની પરમાત્મારૂપી પોતાની પદવીને પામેલા છે, જે સર્વ પ્રાણીઓના અધિષ્ઠાનરૂપ અને બ્રહ્મવેત્તાઓના સ્વરૂપ ભૂત છે, તેથી શોક તેનો કરવો યોગ્ય નથી. માતા પિતા તો તારા અનેક જન્મમાં અનેક થઈ ગયા છે તેનો શોક કરતો નથી તેમ મોહથી બંધાઈ અશોભ્યનો શોક કરવો તારે ઉચીત નથી. વૃક્ષના પત્ર, ફૂલ, ફળ નષ્ટ થઈ જાય છે અને પાછા નવા આવે છે તેમ અસંખ્ય જન્મોમાં આપણા આખાપોને આપણા જેવા અસંખ્ય નવા પુત્રો પણ થઈ ગયા હશે. આપણે બેજ તેમના પુત્રો છીએ એમ નથી. વાયુથી ધૂળની રજકણો અસંખ્ય ઉડેજ જાય છે. માતા પિતા એ સંસારો પણ મને કલ્પેલી છે. અમૃત ત્રિશે વિષની ભાવના દૃઢ કરે તો અમૃત પણ વિષરૂપ થાય છે. ભાવનારૂપ બાસે છે, આ શરીર અસ્થિ, માંસ, લોહિ આદિના સમૂહ પંચતત્ત્વનું છે તે સર્વ શરીરો વિષે ચૈતન્ય તો એકરૂપ છે. પોતાનું કે પરાનું ચૈતન્ય વિષે છે નહીં, રાત્રિ વિશે દીપક સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરે છે છતાં અકર્તા છે. દર્પણુ વિશે પ્રતિબિંબ આવી પડે છે પણ દર્પણુ બધા પુરા રંગથી રંગાતુ નથી તેમ જ્ઞાનવાન રાગદ્વેષ-રૂપી રંગથી રંજીત થતો નથી ને તેલથી રહિતદીપક નિર્વાણુ થઈ જાય છે તેમ પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થયે તે વિદેહમુક્ત છે. નિર્જળ દેશમાં જેમ પ્રાણીનો છાંટો હોવાનો સંભવ નથી તેમ અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નાશનો ભેદ પણ હોવાનો સંભવ નથી. માટે હે પ્રિયબંધુ ! “આ જતો રહ્યો અને

આ મરી ગયો” એવી ખોટી બ્રમણા છોડી દે ને સત્ય સ્વરૂપને વિચાર. તારા આ જન્મ શિવાય બીજા ધણું ધણું જન્મો બનીત ધર્મ મયા તેઓમાં પણ તું એનો એ હતો. સ્વરૂપ તો વિકૃતિરહિત શુદ્ધ અવિનાશી છે તેથી સંપૂર્ણ સંજ્ઞા છોડી તું સાક્ષીરૂપે વિચર (જાણ) ને શાંતી પકડ. આવી રીતના બોધથી પાવન પ્રબોધયુક્ત થયો ને કાજે કરીને બને બાઈ નિર્વાણ પામ્યા. હે રામ ! જેમ જૂની પગમાં પહેરવાથી પૃથ્વી સર્વચર્મોથી વેળીત થાય છે તેમ તમે પણ ઈચ્છા તૃષ્ણારહિત થઈ પૂર્ણપદને પામે. શરદ્કાળના આકાશ વિષે મેધની જેમ તૃષ્ણારહિત ધર્મ નિર્મળ થાઓ. પૂર્ણિમાના શીતળ ચંદ્રમારૂપ ઇન્દ્રિયરહિત મન શીતળ છે. વિવેકરૂપી કુહાડા વિના આશારૂપી વૃક્ષ કપાતું નથી. જેની ઇચ્છા ઇપિણા ઉપશમ ધર્મ તેનું હે રધુનંદન ! ચિત્ત ભાવાબાબથી મુક્ત થયું સમજવું. હવે તમોને બલીરાજનું ઉત્તમ વ્રતાંત કહું છું કે જેના શ્રવણથી તમે અખંડ આત્મસ્વરૂપને પામશો. બલીરાજ પ્રત્યે તેના પિતાશ્રી વિરાચને બોધ કરેલ છે તે દાનવ પાતાળમાં રાજ કરતો હતો તેને અવિનાશી સુખ મેળવવાની તીવ્ર જાણા થવાથી તેનો ઉપાય પોતાના પિતાશ્રી પાસે પુછવાથી નીચે પ્રમાણે બોધ કરેલ છે:—

મનરૂપી મંત્રીનો આત્મ ભગવાન રાજ છે ને તેનો દેશ મોક્ષ છે. શબ્દ સ્પર્શરૂપ રસગંધ જે વિષયો છે તેની પ્રતિભા જે રસ છે તેની સર્વદા સર્વ પ્રકારથી આસ્થા ત્યાગવી એટલે સર્વથા સ્પૃહાજ ન રાખવી; નાશવંત બન્ન જાણવો એ યુક્તિનો અભ્યાસ કરવાથી મનરૂપી મંત્રી જીતાય છે અને સર્વ ઓરથી વિરક્તતા પ્રગટ થાય છે તેમ આત્મ ધ્યેયનું ધ્યાન નિરંતર કરેથી વિષયો અપ્રતીત થાય છે. પુરુષાર્થથી દૃઢ સંકલ્પ કરેથી તેવુંજ ભાસે, જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી દૈવ છે ને તેમની નીતિ છે. મન અસ્ત થયે જે રહે છે તે જેમનું તેમ છે. પુરુષાર્થ છે તે અભ્યાસરૂપી જળનું સિંચન છે તે પુરુષાર્થરૂપ અભ્યાસથી વિષયો વિષે અરૂચી (વૈરાગ્ય) સ્પૃટ કરે છે. આકાશમાં નીલતા ભાસે છે પણ છે નહીં તેમ સુખ દુઃખ દેવાવાળું મન શિવાય બીજું કંઈ નથી. આત્મસ્વરૂપ અવલોકનથી પુરૂષને ભોગો વિષે વિરક્તતા થાય છે ને સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં શ્રુતપત્ર ન થયું હોય ત્યાં સુધી દિવસના ચાર ભાગ પાડવા તેમાં બે ભાગ દેહ કાર્યમાં, એક ભાગ શાસ્ત્ર શ્રવણમાં અને બાકીનો એક ભાગ ગુરૂ સેવામાં કાઢવો. બ્યારે વિચાર સંયુક્ત મન થાય ત્યારે વૈરાગ્ય સંયુક્ત શાસ્ત્ર વિચારમાં બે ભાગ, અને બે ભાગ ધ્યાન અને ગુરૂ પૂજન વિષે કાઢવા જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય તેજ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ક્રમમાં યોગ્ય થાય છે; કેમકે જે વસ્તુ શ્વેત સ્વચ્છ હોય તેનેજ ઉત્તમ પ્રકારનો રંગ લાગે છે. જેમ સમુદ્રથી મેઘ વૃદ્ધિને પામે છે ને મેઘથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ વિચારથી ભોગો વિષે તિરસ્કાર છુટે છે અને ભોગોના તિરસ્કારથી વિચાર વૃદ્ધિને પામે છે. વિચારથી સર્વદા સમ આત્મ દ્રષ્ટી અવલોકન કરવી ને તૃષ્ણાનું બંધન ત્યાગવું એ પરસ્પર કારણરૂપ છે ને આત્મ સ્વરૂપ દર્શનથી નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વનો સાર વિસ્તૃત ચિદાત્માજ છે. વિચારથી મહા વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને મહા વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્માંશજ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ચેતનનેજ ચૈત્યકલા સાથે સંબંધ તે બંધન છે અને તેનાથી મુક્ત તે મુક્તતા છે. આત્મ તત્ત્વ ચૈતન્ય સ્વરૂપ ચૈત્યકલાથી રહિત છે એ સર્વ સિદ્ધાંતનો સંગ્રહ છે ત્યાં ધ્યાતા અહંકાર ધ્યાન મનની વ્રતિ અને જેનું ધ્યાન કરવામાં આવે તે ધ્યેય એ બધી વાસના (ત્રિપુટી) નષ્ટ ધર્મ જાય છે.

બલિરાજએ અત્તાનરૂપી મદથી મત બનીને અનર્થરૂપ સંસારને લાંબાકાળ સુધી સેવ્યો તેનો પશ્ચાતાપ થતાં વિવેકનો ઉદય થયો. પોતે ગતકાળની ત્યા ભૂતકાળના પદ્ધતિની તુચ્છ ચિંતા

કરવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી તેથી વર્તમાન કાળનો મોહ મટાડી મનુષ્ય જન્મનું સાક્ષ્ય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાથી અજ્ઞાનની શાંતિ માટે પોતાના કુળચુર શુક્રાચાર્યનું સ્મરણ કર્યું કેમકે આત્મતત્ત્વ મહાત્માઓની ઉપદેશરૂપી અમૃત વાણી અક્ષય છે કદિ અદ્વળ જતી નથી. શુક્રાચાર્ય પોતે સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ હોવાથી પોતાનો શિષ્ય પોતાના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે એમ યોગથી જાણી લઈ લાં પધાર્યા અને બહિરાગ્નના ચિત્તનું સમાધાન કર્યું કે આ સધળું જગત ચૈતન્યનું જ દ્રશ્ય છે તેની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્યને જ આધીન છે. એટલા માટે વિષય સુખની પરાકાષ્ટા ચૈતન્ય સુધી જ છે. વિષય સુખ ચૈતન્યમાં કલ્પીત હોવાથી ચૈતન્યમય જ છે. તમે ચૈતન્ય છો, હું ચૈતન્ય છું અને સર્વ કોઈ પણ ચૈતન્ય જ છે. આ ઉત્તમ સિદ્ધાંત છે તે સિદ્ધાંતના મનન અને નિદિધ્યાસનથી બહિરાગ્નને બોધ થયો કે એક મનુષ્યના ઝાખા હાથમાં રહેલ ધનને તેનો પોતાનો જ નમણો હસ્ત લઈ લે, કે ફરીને પાછું આપે તોપણ તેને કશી હાનિ થતી નથી. હું તો સર્વ કાળમાં પરિવ્રજેદ રહિત છું, સર્વરૂપ છું, સર્વનો કરનાર છું, અને સર્વમાં રહેલો છું. જે કાંઈ દ્રશ્ય છે તે હું જ છું મતલબ મારામાં કાંઈ નવીન થયું જ નથી. હું એક અખંડ ચૈતન્ય છું માટે સંકલ્પ વિકલ્પોથી સ્વરૂપમાં વધઘટ થતી નથી તે તો નિર્વિકાર કૃત્રસ્થ છે. હું જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ક્ષોભ પામું છું અને હું જ તત્ત્વભોક્ષથી શાંતિ પામું છું. આવી રીતે વિચાર કરતાં કરતાં ત્યા ઝંકારની અર્ધ માત્રા તુરિય પદનો પોતાના આત્મારૂપે ભાવના કરતાં કરતાં મહા સમર્થ બહિરાગ્ન ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. સર્વ પદાર્થોની વિભૂતિના ઉદય અસ્ત વિષે અમર થયા ને સર્વ હું જ છું એવો દ્રઢ નિશ્ચય કરી નિર્દ્વંદ્વ થયા. બહિરાગ્નની આવી ધ્યાન ત્યા મૌનદ્વારા સમાધિ જોઈ તેના સુહૃદો તો વિસ્મય પામ્યા, તત્ત્વવેત્તાઓ આનંદ પામ્યા ત્યારે તેના સેવકો વિગેરે મૂઢજનો ભય પામ્યા. આ સમાધ્યસ્થ અવસ્થા લાંબો કાળ સુધી રહી, પછી બહિરાગ્ન જાગ્રત થયા ને તે વિશ્રાંતિને વાસ્તે પોતાના મનને ફરિ વિચારથી ગલિત કરવા લાગ્યા. મનને હૃદય કોટર વિષે ધારણ કરવાથી સર્વ જગત અંતર પ્રકાશે છે. હે મન ! તું તો આત્મ સ્વરૂપ છે આ સર્વ મિથ્યા કલ્પના છે. તું સર્વનો આદિ પુરુષોત્તમ છે. તું જ સાકારરૂપે ભાસે છે. સર્વત્ર પૂર્ણ પણે તું જ છે. ચૈતન્ય રૂપ છે. તારા વિશે સ્થાવર જંગમ જગત પરોવાયેલું છે. હું તો નિત્ય શુદ્ધ ઉદિત બોધ રૂપ છું. બ્રાંતિથી રહિત છું. જન્મદિ સર્વ રોગના નાશ નિમિત્ત આત્મ વિચાર કરી બળાત્કારથી સર્વ ભોગ ત્યાગી સર્વ ભોક્તા છું. અનિષ્ટને ત્યાગી કેવળ સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ કરું. ઇશાનિષ્ઠ ત્યાગથી નિરંતર સત્યતા ઉદય થાય છે તે સત્યતાને હૃદય વિશે ધારી રાખવાથી ફરી જન્મ મરણ રહેતું નથી.

શ્રી વશિષ્ઠ કહે છે:—હે રામ ! જીવનમુક્ત થયેલા તે બહિરાગ્ન પાછી ઈંદ્રની પદવીને ભોગવવાનું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોવાથી અઘાપિ સુધી સ્વસ્વરૂપણથી પાંતાળમાં રહ્યા છે અને તેની યુદ્ધિ નિત્ય નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં ગલિત થયા કરે છે. હે મહાયુદ્ધિવાન રામ ! જે જે પદાર્થ વિષે મન લાગે ત્યાં ત્યાંથી ખસેડી આત્મતત્ત્વ વિષે જોડવા અબ્યાસ કરવાથી ઉન્નત હસ્તિરૂપી મન બંધાઈ જશે ને બહિરાગ્નની પેઠે જીવનમુક્ત થઈ વિચરશે તથા સર્વ સિદ્ધાંતના સારને પામશે.

શ્રી વસિષ્ઠમુનિ કહે છે કે હે રામ ! હવે બીજા જીવનમુક્ત દૈત્યના રાજ પ્રહ્લાદના જ્ઞાનના ઉદ્ભવનો ઉત્તમ પ્રકાર કહું છું તે સાવધાનતાથી શ્રવણ કરો:—

પાતાળમાં નારાયણના જેવા પરાક્રમવાળો એક હિરણ્યકશ્યપુ નામનો મોટો દાનવ રાજ્ય કરતો હતો તેને દસ પુત્રો હતા તેઓ પણ તેજસ્વી હતા તેમાં યુવરાજ પ્રહ્લાદ નામનો પુત્ર અત્યંત શૌભવા લાગ્યો. તે વિજ્ઞાનવાન હતો. જે વિષ્ણુનારાયણને શરણે જાય છે તે કદી તપાયમાન થતા નથી તે વિષ્ણુ સર્વાત્મા છે. સર્વના પ્રકાશક છે તથા સર્વના કારણ છે. તેજ માટે શરણ,

આશ્રય અને ગતિ છે એમ પ્રહ્લાદે વિચાર્યું. જેમ પવન આકાશમાંથી કદી દૂર થતો નથી તેમ “ૐ નમો નારાયણાય” એ મંત્ર સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરનાર છે તેનું નિરંતર ધ્યાન અને જપ કરે કે તે મારા હૃદયમાંથી દૂર ખસશે નહીં. જે વિષય થઈને વિષયનું ધ્યાન પૂર્ણ કરે છે તે પરમપદને પામે છે. હુંજ સાક્ષાત્ વિષય અજ્ઞાના સર્વગત છું તેવા મારા સ્વરૂપને મારા નમસ્કાર છે. ઉપ્સ્ય સૂર્યદેવ તથા શીતળ ચંદ્રદેવ મારા નેત્રરૂપ છે. શંખ જે ક્ષીરસાગરવત્ સ્થેત છે તે “પાંચજન્ય” મારા સ્ફુરણરૂપ ધ્વની છે. આ સર્વ આયુધો અને ઘ્વજાંડોને અનાદિકાળથી હું ધરિ રંભા છું આવી રીતે પોતાના દેહની ભાવના પ્રહ્લાદે નારાયણરૂપ કરી પછી વિષયની માનસિક પૂર્ણ કરી જેમ બુંજેનું બીજ અંકુરિત થતું નથી તેમ પ્રહ્લાદનો અંતનો જન્મ હતો. પ્રહ્લાદના પિતાના ત્રાસથી સર્વ દેવતાઓ બચબીન થઈ ગયા હતા. તેમણે વિષય પાસે જઈ દૈત્યોના ત્રાસની હકીકત કહી તથા દૈત્ય વિષયનો ભક્ત થયો તે પોતાને (હિરણ્યકશ્યપુને) સુખકર નથી એમ પણ જણાવ્યું. વિષયએ તેમનું સાંત્વન કર્યું અને પ્રહ્લાદના ઉત્તમ સદ્ગુણોથી તથા ભક્તિથી તેમને દુઃખ લેશમાત્ર પણ થવાનું નથી એમ પ્રત્યુત્તર આપી શાંત પાડ્યા બાદ શ્રી ભગવાન વિષય જે પોતાના ભક્તોને આનંદ આપનારા છે તેમણે પ્રહ્લાદને સાક્ષાત્દર્શન આપી વરદાન આપ્યું. આત્મ બોધજન મુક્તિદાતા છે. સર્વ લોકમાં વ્યાપકરૂપ દુર્લભતર વસ્તુ ને શ્રેષ્ઠનાશક ઘ્વજસ્વરૂપ રૂપરમ દ્વિજ મુક્તિદાતા છે તેથીજ વિશ્રાંતિ મળે છે. આત્મવિવેકની સમતાથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આત્મવિવેક રૂપીદ્વિજ વિષય ભગવાનનું સાક્ષાત્દર્શનજ હતું. તે શરણાગતનું રક્ષણ કરનારા સ્વય પ્રકાશ પ્રભુની પ્રહ્લાદજીએ સ્તુતિ કરી ને હે અંતર્યામિ પ્રભુ ! સધળી દીનતાઓનું નિવારણ કરનાર વરદાન આપના ધારવામાં હોય તે આપો એમ માગવાથી શ્રીવિષયએ કહ્યું:-“હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ ! ઘ્વજના સાક્ષાત્કારરૂપ વિશ્રાંતિ મળવા પર્વત વિચાર કરવાથીજ અનર્થોની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તેજો વિચાર તમને પ્રાપ્ત થાઓ” એમ કહી હે રામ ! વેદના ઉચ્ચાર સમુદ્રના તરંગના ધુધવાટની પેઠે ગુર ગુર શબ્દ કરી ઉઠે ને પાછા લીન થઈ જાય તેમ પરમાત્મા અંતર ધ્યાન થઈ ગયા. પછી પ્રહ્લાદે પરમાત્માના શબ્દો “તું વિચારવાળોજ થા” સ્મરણમાં લાવી ચિત્તથી વિચાર્યું કે જે આ સંસારરૂપી આડંબરમાં બોલું છું, ચાલું છું, ઉભો રહું છું ને પ્રયત્નથી વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું તે હું કોણ છું ?

આ દેહ તો મિથ્યા છે બોલવાને પણ સમર્થ નથી. પ્રાણ વાયુની પ્રેરણાથીજ થોડાક કાળ સુધી ચાલનારો છે, અલ્પ કાળમાંજ પાછો નષ્ટ થનાર છે અને જડ છે તે હું નથી. શબ્દ આકાશથી ઉપજ્યો છે શુન્ય આકારવાળો (ક્ષણ માત્રમાં ક્ષય પામનાર હોવાથી) છે ને જડ છે તે શ્રોત્ર હું નથી. દૃશ્યના દર્શન વિષે વિલીન વિનાશરૂપ નેત્ર પણ હું નથી. અલ્પ જળ આણું જે જીવ્હાના અમ્લ વિષે રસરૂપ છે તે તથા સ્પર્શ જડ હોવાથી હું નથી ને ગંધ પણ પ્રકાશ વિનાની નાસિકાથીજ કલ્પાય છે ક્ષણમાત્રમાં નાશ થનાર ને જડ છે તે હું નથી. એ સર્વ કેવળ આત્મ સત્તાથીજ ઉપલબ્ધ થાય છે. ઉત્તમ તેજ, દીપક પ્રકાશ કરી, ભાસે છે તેમ ચૈતન્ય અનુભવ કરી, ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરણરૂપ થાય છે. જેમ સૂર્યના તાપથી મૃગ તૃષ્ણાની નદી સ્ફુરે છે, ને અગ્નિની ચળુગારી સ્ફુરણરૂપ થાય છે; જેમ દીપકમાં શુકલાદિ રંગો ભાસે છે તેમ અહિં દૃશ્ય પદાર્થો વિષે અલંબમ આદિ ભાસે છે. દુધમાં ધૃત શક્તિ, જળમાં રસ શક્તિ, સૂર્યમાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ શક્તિ, ઈલાદિ સર્વવ્યાપક શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ રૂપ ચિત્તના ઉપચાર સ્ફુરણ રહિત જે અનુભવ સત્તા છે તે હુંજ છું. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અનિર્વચનીય છે તેમ આત્મામાં રહેલું આ કાર્ય કારણરૂપ જગત પણ અનિર્વચનીય છે, આ ચૈતન્ય જો કે સર્વ પ્રાણીઓને

અદૃશ્ય છે તોપણ જ્યોત્સ્નાનું ચિત્ત ગહિત થઈ ગયું છે તેવા મહાત્મા પુરૂષોને (આ અતિ નિર્ભેજ પરમ ચિદ્રાકાશ) દૃશ્ય છે (તેઓ દેખે છે). ઉપર બતાવેલી શક્તિઓ દેશકાલ ક્રિયારૂપ નાના પ્રકારના આકાર ચિકાર ત્રિકાળના ઉદર વિષે સ્થિત છે. જેવું છે તેવું પમાય છે તે જ્ઞાનજાનનેજ પ્રત્યક્ષ છે. સર્વના આશ્રય ભૂત અને પૂર્ણ છે. આત્મ તત્ત્વ વિષે ત્રિકાળની સમ પ્રતિભા સ્ફુરી છે. ત્રિકાળના સ્મરણ વિષે દૃશ્ય સહિત ભાસે છે. ત્રણેય કાળમાં અનંત દૃશ્યોના અનુભવરૂપે દેખાતા એ ચૈતન્યમાંથી ત્રણે કાળનાં કલ્પિત દૃશ્યોને દૂર કરી નાંખતાં અખંડ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય તત્ત્વજ અવશેષ રહે છે, જે સમતા અને પૂર્ણતા કહેવાય છે. મધુરતા પાન કરનારને મધુરતાજ ભાસે છે અન્ય જીવોને નથી ભાસતી. વર્તમાન દૃશ્યોની ઉપેક્ષા કરે અને ભૂત ભવિષ્ય દૃશ્યોની વાસનાઓરૂપ બંધનથી રહિત થવાથી ચૈતન્યની સમતાજ અવશેષ રહે છે એ અનભય સિદ્ધાન્ત છે. એજ નિષ્કલંચન ચૈતન્ય આત્મા બ્રહ્મ છે. અપવાદ દ્રષ્ટિએ એ ચૈતન્ય કોઈ રૂપ નથી અને અધ્યારોપ દ્રષ્ટિએ જોતાં એ ચૈતન્ય સર્વ રૂપ પણ છે. સર્વ દ્રશ્યોનો અત્યંત બાધ થઈ જતાં અખંડ પરમ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે તેજ નિત્ય મુક્ત મોક્ષરૂપ છે. સર્વરૂપ પરમ ઉપશમ વિષે સ્થિત છે ને તે સદા ઉદિતરૂપ છે.

હવે પ્રહલાદનો આત્મજ્ઞાન (સ્વસ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર) ચિંતવન ને સંસ્તવન નિરૂપણ પણ હે રામ ! કહું છું તે સાવધાન થઈ શ્રવણ કરો:—

સર્વ દૃશ્યનો અપવાદ થતાં અવશિષ્ટપણાને જણાવનારું નામ “હ્રદય” એ બ્રહ્મનું વાચ્ય છે તે હુંજ છું તે આત્માજ સૂર્યની અંતર રહેલો છે, તેને પ્રકાશ આપે છે અને પોતે પ્રકાશમય છે. તેની સત્તાથીજ બ્રહ્મદી દ્વારા ચંદ્રમા અમૃત જવે છે. માનસ સરોવરરૂપી ચિદ્રાકાશમાં આનંદરૂપી પ્રદુક્ષિત કમળો છે. જેમાં ચિત્તતરંગો શાંત થયા છે તે હું આત્મા છું, હંસ છું, સંવિતરૂપી પાંખવાળો છું ને નેત્રની સ્થામતા વિષે જે પુતળીયોરૂપે સ્થિત છે અને ઝરખામાં ખેરી રૂપને જીએ છે તે સાક્ષીભૂત અંતર આત્મા છું. જે શ્રવણેન્દ્રિયની અંતર શબ્દ ગ્રહણ કરે છે તે શબ્દ શક્તિને જાણવાવાળી સત્તા છું જેને વિષે શબ્દ શક્તિનો વિચાર થાય છે તે સત્તા દૂર કેમ થઈ શકે ? નાસિકા વિષે જે ગ્રહણશક્તિ છે ને ગંધ સુંધે છે તેને અનુભવ કરનારી સત્તા અલેપ સત્તા છે. જેમ સત્તા સર્વમાં વ્યાપક છે, કાળ સર્વમાં વ્યાપક છે, અને ચક્રવર્તી રાજાની શક્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપક હોય છે, તેમ આત્મા સદ્રણી ઈન્દ્રિયોના તથા મનના વ્યાપારોમાં વ્યાપક છે. મન ક્ષોભ પામેથી ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિયો સ્ફુરણરૂપ થાય છે અને પ્રાણ અપાનશક્તિ બ્યારે ઉલ્લાસને પામે છે ત્યારે દેહરૂપી યંત્ર વહે છે. હું ઉદય અસ્તથી રહિત નિત્ય ઉદિત પ્રકાશરૂપ સર્વની અંદર પ્રકાશી રહ્યો છું, ભોગોને લીધારૂપ દેખું છું, ઈન્દ્રિયરહિત ગ્રહણ કરું છું ને પૂર્વના અજ્ઞાનના પાપના પ્રભાવને (અવિવેકને) હસું છું. હે પોતાની સત્તાથી સર્વ બ્રહ્માંડને પુરનારા વિષય ! હે સર્વનું હિત કરનારા ! તું સર્વ સ્થળોમાં સર્વદા જોવામાં આવે છે તો હવે તું ક્યાં નાશી શકે તેમ છે ? હંરૂપ તું આજ સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે વિષયોના માર્ગમાં ચાલ્યો તેથી લાંબા કાળસુધી દુઃખવાળો થયો ને જન્મોજન્મમાં ઉચનીચ ગતિઓમાં જવારૂપી ભ્રમો જોવા પડ્યા, આજ સુધી બહિર્દેહિને લીધે તારૂં ખરૂં સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થયું ન હતું તેથી તું જરા પણ પુરુષાર્થ મેળવી શક્યો ન હતો. માટી, લાકડાં, પથરા ને પાણી એઓથીજ ગોઠવાયેલું આ જગત તારા વિના છેજ નહીં અને તેમ છતાં પણ તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય તોજ પુરુષાર્થ પરિપૂર્ણ થાય તેમ છે. હંરૂપ તું કે જે સર્વરૂપ પણ છે અને સર્વથી ન્યારો પણ છે તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે આત્મા ! જેમ વડ ધીજમાંજ હતો, ધીજ-

માંજ છે અને બીજામાંજ રહેશે તેમ તું કે જે પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતમ છે તેમાંજ આ સધળું જગત મંડળ હતું, છે અને રહેશે. હે આત્મા ! તું અસંખ્ય વિકારોવાળા સંસારનો બાધ કરવાને વાસ્તે અને સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદનો આધિભાવ કરવાને વાસ્તે સુખદુઃખોથી તથા તે સુખદુઃખોના સ્મરણથી પણ રહિત થા. જેમ પતિના નેત્રા ન હોય તો સ્ત્રીનાં રૂપ અને લાવણ્ય હોય તો પણ ન હોવાં જેવાં છે તેમ તું ન હોય તો પદાર્થોની શોભા કદાચ હોય તો પણ તે ન હોવા જેવીજ છે. તું કે જે વ્યાપારથી રહિત છે, અંશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે તેણે જગતમાં અને સ્વપ્નમાં અમસ્તુ કર્તાપણું સ્વીકારી લીધું છે. અવિરેક દૃષ્ટિથી જ્ઞાતાં આદિ અતિ વિસ્તીર્ણરૂપે દેખાતા, સધળા પ્રમાણોના વિષયભૂત દેખાતા, જન્મવાન જણાતા, ખંડીત જણાતા, તથા સંકલ્પવાળા જણાતાં તથા વિવેકદૃષ્ટિથી સધળા દૈત વિનાના શાંત દેખાતા, કાંઈપણ પ્રમાણના વિષયભૂત નહિ દેખાતા, અજન્મા તથા અખંડીતજ જણાતા, તથા સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો, જય હો. સર્વ શાસ્ત્રોના ‘અસ્તિ’ પદ અસત્ સત્થી પરસ્વરૂપ પરમાત્મા સદા સર્વદા તમારો જય છે. પ્રદ્ગાદ આવા પ્રકાર પરમાનંદ આત્માને પ્રાપ્ત થઈ નિરાનંદ જે પ્રકાશ છે તે પ્રકાશ માત્ર સ્થિત રહ્યો ને સર્વકલ્પના તેની મટી ગઈ ને અવિચળ વિશ્રાંતિ પામ્યો. હું કે જે તુંરૂપ છું અને તું કે જે હુંરૂપ છું તેને પ્રણામ કર્યા અને જીવનમુક્ત થઈ અવશોષ રહેલા પ્રારબ્ધ ક્ષયની પ્રતીક્ષા કરતો સમાધ્યસ્થ રહ્યો; ત્યારબાદ સર્વના આત્મા વિષ્ણુ ભગવાને દૈત્યોના નગરમાં જઈ શંખનાદ કરી પ્રદ્ગાદને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરી તેને કલ્પ પુરો થતાં સુધી રાજ્ય કરવાની આજ્ઞા કરી. પ્રાણશક્તિ જે પ્રદ્ગાદના અક્ષરંધ્ર વિષે હતી ત્યાંથી ઉદ્ઘાડવાથી શરીર વિષે પ્રવેશ કરી ગઈ ત્યારે પ્રાણ (જિંગ શરીર) રૂપ દર્પણ વિષે ચિદ સંવિત પ્રતિબિંબિત થઈ ચૈત્યોન્મુખત્વ (દુસ્ત્રોમાં ઉન્મુખ) થયું ને મન ભાવને પામ્યું. જેમ પ્રાતઃકાળના સૂર્યમુખી કમળ સૂર્યોદયથી ખીલી આવે તેમ નેત્ર પ્રવૃક્ષિત થયાં. પ્રાણશક્તિ અને મનથી તેનું અંગ સ્ફુરવા લાગ્યું પછી તેણે શ્રી વિષ્ણુદેવની ચૂર્તિનું સાક્ષાત્પૂજન કર્યું ને અંતરથી આત્મસ્વરૂપે ધ્યાન કર્યું ત્યારબાદ તે દેહાભિમાનથી રહિત ગૃહણ ત્યાગ બુદ્ધિરહિત થઈ ચૈતન્યતત્ત્વ વિષે તદ્રૂપ ચિત્ત છે જેનું, એવી રીતે લીલાવત્ તે જીવનમુક્ત પ્રદ્ગાદ જગતના કાર્યોને શાંત ચિત્ત થઈ કરવા લાગ્યો અને સર્વ ક્રિયા તથા રાજ્યકારભાર કરતાં છતાં ઇચ્છા રહિત અકર્તૃત્વ અભોકતૃત્વ રહ્યો. હું “દેહનો છું અને દેહ મારો છે.” એવા પ્રકારના ચિત્તના વિભ્રમ ક્ષીણ થઈ ગયા. જેને શાંતિજ અવશોષ રહે છે તે શાંતિ પ્રૌઢપણું પામે ત્યારે વિદ્વાન લોકો તેનેજ મુક્તિ કહે છે. જેની સધળી વાસનાઓ પરમાત્માના સ્વરૂપ ભોધથી શાંત થઈ ગઈ હોય છે તે સ્વરૂપમાંજ રહેલી બુદ્ધિથી જાગ્રતની અને સુષુપ્તની સંધિમાં રહેલાની પેઠે આ જગતની સ્થિતિ જોયા કરે છે એ એકા અર્ધસુષુપ્તની પેઠે નિર્વાસનીક છે. જેમ ઇચ્છાથી રહિત દર્પણ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરે તેમ ભલી ખુરી ભાવના તેવા જીવનમુક્તને સ્પર્શ કરતી નથી ને સર્વ જગત વિરામરૂપ સત્તાનો આભાસ છે એમ તે જાણે છે. જીવનમુક્તની હૃદયની શુદ્ધ વાસના પાવનરૂપ પરમ ઉદાર સત્તામાત્ર નિત્ય આત્મધ્યાનમાં રહે છે. શુદ્ધ આત્માજ પોતાની માયાથી અને જીવોના અદૃષ્ટરૂપ નિમિત્તથી પોતાનામાંજ જગતની સૃષ્ટિ કારણે “વિષ્ણુ” નામનું શરીર ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે છે તેથી આત્માનું અવલોકન કરવાથી વિષ્ણુ (સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ)નું દર્શન થાય છે અને વિષ્ણુના આરાધનથી (અભેદ ચિંતનથી) તુરત આત્માનું અવલોકન થાય છે. હે રામ ! તમે પણ આ વિચારને દૃઢ રાખી અવિનાશી આત્માના અવલોકનનો અભ્યાસ સતત કરો. પ્રદ્ગાદને સ્વસ્વરૂપના વિચારરૂપી પુરુષાર્થથીજ વિશ્રાંતિ મળી

છે તે સંબંધના પંદર શ્લોકો સાથે અર્થો સાથે ગ્રંથમાં પૂર્વ ભાગમાં આપેલા છે ત્યાં જોઈ લેવા.

વસિષ્ઠ ઋષિએ કહ્યું:-હે રામ ! અપાર બ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી આ ‘સંસાર’ નામની માયા પોતાના ચિત્તને જીતવાથીજ નિવૃત્ત થાય છે. આ જગતરૂપી માયાના પ્રપંચની વિચિત્રતા સમજાવવા માટે હું એક ઇતિહાસ કહું છું તે સાવધાનતાથી ચિત્ત દઈ સાંભળો. આ પૃથ્વીપર કોસલ નામનો દેશ છે તેમાં એક વિદ્વાન ને યુદ્ધિમાન ગાધિ નામનો કોઈ બ્રાહ્મણ રહતો હતો તે વૈરાગ્યવાન હતો તેથી તપ કરવા મંડ્યો. અમુક સમયે તેને વિષ્ણુ ભગવાનના દર્શન થયાં ને તપનું ઇષ્ટફળ વરદાનરૂપે માગવા કહેતાં પ્રણામ કરી સંસારની માયા જોવાની ઇચ્છા બતાવી. પરમાત્માએ “તું એ માયાને દેખીશ અને પછી છોડી દઈશ” એટલાં વચન કહી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. કેટલોક સમય વ્યતીત થઈ ગયા બાદ તે બ્રહ્મણ સરોવરમાં સ્નાન કરવા ગયો ત્યાં જળની અંદર ડૂબકી મારતાં તેણે યુદ્ધિનો ભ્રમ થઈ જવાથી જળમાં પોતાનું ધર ત્યાં તેમાં પોતાના શરીરને મુકડું દીધું ને સંબંધીઓને શોક કરતા દીદા અને અંતે તે શયને સ્મશાનમાં બાળી દીધું. જળમાંજ રહેલાએ ગાધિ બ્રાહ્મણની યુદ્ધિ આ વિચિત્ર દેખાવોથી પીડીત થઈ ગઈ હતી તે વેળા વળી પોતે ‘જૂતમંડળ’ નામના દેશના ગામડા પાસે રહેનાર કોઈ ચાંડાલ હતો તેની સ્ત્રીને પેટે બાળકરૂપે જન્મ આપ્યો તે જોયું. બાદ યુવાન થતાં ચાંડાળાને તે પરણ્યો ને પુત્રો પણ ઉત્પન્ન કર્યા. દરમિયાન કર્મ સંજોગે કુટુંબ નાશ પામતાં પોતે વિપરીત જ્ઞાનથી પોતાને ચાંડાલ માનતો ને ‘કંઠજ’ એ નામથી ઝોળખાતો વનમાં ભટકવા લાગ્યો ને દુષ્કાળને લીધે મહા પીડીત થયો; પછી ‘કીર’ નામના દેશમાં આવ્યો ત્યાં રાજા મૃત્યુ પામેલો હોવાથી રાજ્યને યોગ્ય પુરૂષની શોધમાં તે રાજ્યનો હાથી ફરતો હતો તેણે આ ચાંડાળગાધિ ને સંઢ વડે પ્રેમ પૂર્વક ઉપાડ્યો ને લોકોએ તથા મંત્રીએ તેને રાજ્ય સિંહાસનપર બેસાડ્યો ને પોતે કીરપુરમાં ‘ગવલ’ એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પણ એક દીવશ તેના ગામના ચાંડાલો ત્યાં આવવાથી તેને ચાંડાલ બંધુ તરીકે ઝોળખવાથી તે હકીકત કીરપુરની રાણીએ તથા મંત્રીઓના નજીવામાં આવી. તેથી દૈવને વિપરીત નજીવી પોતે નિંદિત જીવન કરતાં મરણ પસંદ કર્યું ને એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરી પોતાના શરીરને પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં આહુતિરૂપ કર્યું. ‘ગવલ’ નામનો પોતાનો દેહ વૈરાગ્યના બળથી દાહને લીધે વ્યાકુળ થઈ જતાં જળમાં અધમર્ષણ કરતો ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના અંગોમાં અગ્નિદાહથી ચલિત થયાનું સ્ફુરણ થતાં તુરત જાગ્રત થયો. મોહથી વિરામ પામ્યો ને સ્વસ્થ થયો, તેના ચિત્તનો ભ્રમરૂપ પડદો તુરત દૂર થઈ જતાં હું તળાવમાં નહાવા સાર ઉતરેલો ગાધિ બ્રાહ્મણ છું. આ તર્પણાદિ મારે કરવાનું છે. રાજ્ય કરવાનું નથી એમ જ્ઞાન આવ્યું ને જોવા લાગ્યો ને વિસ્મય થયોને ચિંતવનમાં મગ્ન થઈ ગયો. ત્યાં એક અતિથિ આવ્યો ને તેણે ગાધિ બ્રાહ્મણ ને બ્રાંતિથી જોયું હતું તે સર્વ સાચું બનેલું કહી બતાવ્યું છતાં પોતાની ખાત્રી નહીં થતાં જાતે તે તે દેશમાં જઈ તપાસ કરી પોતાનું કુતૂહલ સમાવ્યું ને નજીવી લીધું કે પોતે જે જે જળમાં અનુભવ્યું હતું તે પ્રમાણે ગામોના લોકો પણ કહે છે. પછી પોતાને સ્મરણ થયું કે આ માયા તો ચક્રધારી વિષ્ણુ ભગવાને દેખાડી છે. માટે તપ કરી તે દેવનું આરાધન કરું કે આ દુષ્ટ સંભ્રમમાંથી નિવૃત્ત થાઉં અને તેના નિમિત્તને જાણું. ઉગ્ર તપને લીધે ફરી વિષ્ણુ ભગવાને તે તપસ્વી બ્રાહ્મણને દર્શન આપ્યા અને ગાધિ બ્રાહ્મણે તેમને પુછ્યું કે હે દેવાધિદેવ ! તમારી માયા સ્વપ્ન બ્રમ્હની પેઠે જોઈ તેના વિશે જ્ઞાનની વિષમતા કેવી રીતે થઈ કે જે અહીં તો બે મુહૂર્તમાંજ જળમાં ડૂબકી મારીને બહાર આવ્યો હતો અને કીરપુર વિગેરે દેશોમાં તો ચિરકાળ બમતો રહ્યો અને તે શુદ્ધ પદ્મથીને જાગ્રત વિષે પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે મારાથી જોવાયા ?

શ્રીભગવાન ઉવાચ:-આતો કેવળ તારા ચિત્તના ભ્રમ શિવાય કાંઈ નથી. જેના ચિત્ત વિશે ચૈતન્ય તત્ત્વની અદૃશ્ય છે તેને આ ચિત્ત ભ્રમ થાય છે. જેટલું કાંઈ પ્રત્યક્ષ જગત દેખાય છે તે પણ તારા મન વિશે સ્થિત છે. બહાર પ્રથિવ આદિતત્ત્વો કાંઈ નથી. જેમ ખીજની અંદર પત્ર ઝૂલ ને ફળ છે તેમ પાંચે તત્ત્વો આકાશાદિ પંચ ભૌતિક વિસ્તાર ચિત્ત વિશે છે, જેમ વટ વૃક્ષનો વિસ્તાર ખીજ વિષે દૃષ્ટ નથી આવતો ને જ્યારે ખીજ વાવવાથી ઉગે સારે વિસ્તાર દેખાય છે, તેમ ચિત્ત વિસ્તાર વિશે લય થાય છે સારે જગત ભાસતું નથી અને જ્યારે સ્પર્શ થાય છે સારે મહાન વિસ્તૃત જગત ભાસે છે. જેમ એક કુંભાર ઘડા આદિ વાસણો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એકજ ચિત્ત અનેક ભ્રમરૂપ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે અને જેનું ચિત્તવાસનાથી રહિત છે તેનાથી ભ્રમરૂપ પદાર્થ કાંઈ ઉપજતા નથી. તેથી ચિત્ત સ્થિર કર. જેમ ચાંડાલ વિગેરે અવસ્થાનો અનુભવ માયા હતો તેમ તને જે કાંઈ વિદ્યમાન ભાસે છે તે માયાજ છે. જેમ રાગ થયો, ચિતામાં બળી મુઓ ને અતિથિ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ પાછો સાંભળ્યો ને તેના કહેવાથી ત્યાં જઈ સર્વસ્થાનો જોયા તે સર્વ માયા હતી, તેમ આ સર્વ પસારો પણ માયાજ છે. જેમ

(૧) સ્વપ્નમાં નાના પ્રકારના પદાર્થો ભાસે છે.

(૨) મદિરા પીધેલાને સર્વ પદાર્થ ભ્રમતા ભાસે છે.

(૩) જેમ નૌકા ઉપર એડેલાને કાંડાના વૃક્ષ ચાલતા ભાસે છે તેવી રીતે આ જગત પણ ભ્રમતું ભાસે છે.

જેમ વૃક્ષના પત્ર, ફૂલ, ફળ, ટાસ (ગળી) કાપવાથી વૃક્ષ નાશ પામતું નથી પણ મૂળથી કાપીએ તોજ નાશ પામે છે, તેમ આ જગત ભ્રમનું મૂળ ચિત્તજ નાશ પામશે તો સંપૂર્ણ ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ જશે. તે ચિત્તના નાશનો ઉપાય એ છે કે જે ચિત્તની ચૈત્યતા દ્રશ્ય તરફ દોડે છે તેજ જગતનું ખીજક છે. જ્યારે તેજ ચૈત્યતા દ્રશ્ય તરફના ધ્રુવથી રહિત થાય ત્યારેજ જગત ભ્રમ પણ મટે છે અને જગત તરફનું સ્ફુરણ ક્યારે મટે કે જગતને પૂર્ણ રીતે માયા માત્ર જાણે એટલે કોઈપણ પદાર્થ સત્ય નથી એમ દૃઢ નિશ્ચયથી જાણે. તું પણ તેવી રીતે માયા માત્ર જાણી બ્રહ્મકર્મ વિષે સ્થિત થા.

ગાધિ બ્રાહ્મણે શંકા કરી કે:-આ તો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. જે ભ્રમ હતો તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાત. મેં તો એ સ્થાનો વિગેરે પ્રત્યક્ષ દેખ્યાં છે ને ભોગવ્યાં છે ને થોડા કાળમાં લાંબા કાળની વિપમના ભાસે છે. મારી આંખનો અનુભવ ખોટો કેમ મનાય ? તો મારી આ શંકા (બ્રાંતિ) કૃપા કરી દૂર કરો.

શ્રી વિષ્ણુ ઉવાચ:-આ જે કાંઈ તને કાંઈ ભાસે છે અને જે પ્રકારથી તને ભાસે છે તે શંખરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલ ઈંદ્રિ જાણોની પેઠે સર્વ માયા માત્ર છે. જે પ્રકારથી તને આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે તે સાંભળ. 'કંઠજ' જે ચાંડાળ હતો તે ખીજે હતો અને તેની અવસ્થા તે જોઈ તેવીજ હતી તેનોજ પ્રતિભાસ તારા ચિત્ત વિષે આવી સ્ફુરેલો છે. એ કારણથી તને ભ્રમ થયો કે એ અવસ્થા મેં અનુભવી છે. અકસ્માત એમ પણ બને છે કે જે એકનો પ્રતિભાસ તે ખીજને પુરી આવે છે કાંઈ ઠેકાણે વિપરીત પણ પ્રતિભાસ લાગે છે, ને કાંઈ ઠેકાણે એક સરખો પણ હોય છે. જેમ તે પોતે ખોટો ચાંડાળપણ આદિ ભ્રમ સાચા જેવો દોડો, તેમ જૂત મંડળના અને કોર દેશના લોકોએ પણ તે ભ્રમ સાચા જેવો દોડો, જેમ એકને દોરડી વિષે સર્પ ભાસે છે તેમ ખીજને પણ દોરડી વિષે સર્પ ભાસે છે. સંકલ્પોની સમાનતા થવાને લીધે

કાળ આદિની સમાનતા થવી પણ સંભવે છે. કાળ જે છે તેનું રૂપ આકાર કોઈ નથી અને કાળ પણ તને એક પદાર્થની માફક સ્પુરી આવ્યો છે, વળી પણ સાંભળ:-ભૂતમંડળ દેશમાં પૂર્વે એક ‘કટંગ’ નામનો ચાંડાળ હતો તે તારા જેવામાં આવેલા જેવાજ સઘળા પ્રકારથી યુક્ત હતો. એ ચાંડાળ તેં જેયેલી રીતિ પ્રમાણેજ કુટુંબથી રહિત થઇને કાર દેશ ભટકતો ભટકતો ગયો હતો અને ત્યાંનો રાજ્ય થયો હતો અને તેના ગામના ચાંડાળો ત્યાં આવી ચડવાથી તેને ઝાળખ્યો હતો પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તું જળની અંદર ડુબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તમાં જે એ કટંગ રૂપે રહેલાનો પ્રાંતિરૂપ પ્રતિભાસ થયો હતો તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધેજ થયો હતો. સર્વ જગત પણ મારી માયા કરી રચેલ છે. ચિત્ત જેમ કોઈ સમયે દેખેલાને અનુભવેલા પદાર્થોને ખીલકુલ ભુલી જાય છે તેમ કોઈ સમયે નહિં દેખેલા પદાર્થની પ્રાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માયામાં હું તને શું સત્ય કહું અને શું અસત્ય કહું. બધું સંભવે છે. મન જેમ સ્વપ્ન સંબંધી, મનોરાજ્ય અને સન્નિપાત સંબંધી સ્થિતિઓમાં અનેક પ્રકારની સંભ્રમેને દેખે છે તેમ જાગ્રતમાં અનેક પ્રકારના સંભ્રમે દેખે છે. હે ગાધિ ! જેમ ત્રિકાળદર્શી યોગીને ભવિષ્ય કાળના અને ભૂતકાળના પદાર્થો વર્તમાનની પેઠે ભાસે છે, તેમ તને ભૂતકાળનું કટંગનું વ્રતાંત વર્તમાન કાળમાં પ્રાંતિથી પ્રતીત થયેલ છે. “કટંગ કે જે હું નહિં હતો અને તેનાં સ્ત્રી પુત્ર અને ધર આદિ જે મારાં નહિં હતાં તેઓમાં હુંજ કટંગ છું” અને સ્ત્રી આદિ મારાંજ છે એટલી બધી પ્રાંતિ કેમ થઇ ગઇ ?” એવી શંકા રાખવી નહિ. કેમકે આત્મજ્ઞાન રહિત લોકોને પોતારૂપ નહિં એવા દેહમાં “હું દેહ છું” એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી પુત્ર ધર આદિમાં “મારાં છે” એવી જે મહા પ્રયત્ન અનેક જન્મોથી મિથ્યા પ્રાંતિઓ થઇ છે તેઓની આગળ અલ્પકાળની આ તારી પ્રાંતિ કોણ માત્ર છે ? જે આત્મવેત્તા પુરૂષ હોય છે તેજ “આ દેહ હું છું” અને આ સ્ત્રીપુત્રાદિ મારાં છે” એવી પ્રાંતિમાં ડુબતો નથી. “સર્વ જગત હું છું” એવો અહંકાર તેને થાય છે પણ તે શુદ્ધ અહંકાર તેને આધ કરતો નથી કારણકે તે વિદ્વાન પદાર્થોના ભિન્ન ભિન્ન પણા રૂપ અનર્થની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી જેમ તુંબહું પાણીમાં ડુબતું નથી તેમ તે જ્ઞાનવાન અહં, ત્વં આદિ શબ્દજળ વિષે તેમજ સુખ દુઃખોના વિલાસોવાળા જીવોના પ્રકારોમાં ડુબતો નથી. સર્વ શબ્દો ચિત્ત વિષે વર્તે છે એમ તે જાણે છે. આ જમનો અંત લેવાનો નથી તે ચિત્તના સ્પુરણથી થાય છે એમ જાણ અને ચિત્ત આત્મપદ વિષે સ્થિત થાય તોજ જગત જમ નિવૃત્ત થઈ જાય. અને જેમ જાગ્રતના બે મુહૂર્ત વિષે સ્વપ્નના અનંતકાળનો અનુભવ થાય છે (અનેક વર્ષોના સ્વપ્ન દેખે છે) તેવી રીતે આ પણ કાળની વિષમતા થયેલી જાણ્યું. હે સાધો ! રોગીને થોડો કાળ પણ બહુત થઇ ભાસે છે ને ભોગીને લાંબો કાળ પણ અલ્પ હોય એમ ભાસે છે. માટે તને સહસા ચિત્તનો જમ થયેલો છે તે તરફ નહીં જો પણ ચિત્તનો નિરોધ કરી સ્થિત થા. અને પોતાના બ્રહ્મજીર્મમાં પ્રવૃત્ત થા એમ કહી શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્હિત થઈ ગયા. ગાધિ બ્રહ્મણે પછી તપ આદર્યું ને પોતાને પૂર્વે પ્રતીત થયેલી પ્રારબ્ધના ફળરૂપી અયોગ્ય ચાંડાળપણા આદિ વિચિત્ર એટાને ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો ને પોતાની બ્રહ્મરૂપ સત્તાને પ્રાપ્ત થઈ, બય તથા શોકથી તથા રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી તથા ગૃહજી ત્યાગ આદિથી રહિત થઈ સ્વસ્વરૂપા નંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળો થઈ અપરિચિત્ત બ્રહ્મમાં વિપ્રાંતિ પામ્યો.

*

*

*

*

વશિષ્ઠ મુનિએ કહ્યું:-હે રઘુનંદન ! આ રીતે પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. દુર્ધટ છે અને મહા મોહમયી છે. બે મુહૂર્તના સ્વપ્ન જેવા સંભ્રમથી દેખાવાપણું

ક્યાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંડાળપણમાં રહીને ભોગવાયેલા રાખને બમ ક્યાં ? આમ છે તેથી આ વિષમ માયા અસાધવાન મનવાળા પુરૂષને અમાપ સંકટમાં જોડી દે છે. શ્રીરામચંદ્રજીએ તે ઉપરથી આ માયા રૂપીચક્ર કે જે મોટા વેગથી ચાલ્યા કરે છે તેને રોકવાનો ઉપાય પુછ્યો.

શ્રીવશિષ્ઠ ઉવાચ:-જે આ ચિત્ત છે તેને આ માયામય સંસાર ચક્રનું નાભિ સ્થાન (મધ્ય ભાગ) રૂપ સમજો. પુરૂષ પ્રયત્નથી ત્યારે આ ચિત્તરૂપી નાભિ વશ થાય (રાંકી લેવામાં આવે) ત્યારે આ સંસાર ચક્રનો વેગ પણ રોકાય છે ને બ્રમણ કરતું અટકી જાય છે. તેના નિરોધ શિવાય અનેક યોગિ ભોગવતી પડે છે. તેમાં તપ, તીર્થ તથા દાનાદિ રિયાઓ કામ નથી આવતી. જેમ ધડાનું આકાશ ધડાની અંદરજ રહે છે તેમ સંસાર ચિત્તની અંદરજ રહે છે. ને ચિત્તનો નાશ થયેથી સંસારિ રહેતી નથી. જે આત્મતત્ત્વને ચિત્તથી જુદું જાણી તેની ભાવના કરવામાં આવે તો સંસારની ઈચ્છા કર્મ અને વાસનાના મૂળો મૂળાગ્રાનની સાથે બળી જાય છે. ચિત્ત સંબંધથી રહિત થયેલું જે આત્મ તત્ત્વ તેજ પ્રત્યક્ ચેતન કહેવાય છે તેમાં કલ્પનારૂપ મળ પ્રવેશ કરવાનો બયજ નથી. સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રોનો (શ્રદ્ધા વિધાનો) વિચાર એ બે ઉપાયજ નગતના પદાર્થોના મિથ્યાપણાની સમજણ માટે તથા ચિત્ત નિરોધના છે તેનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ચિત્તને બળાત્કારથી અવિવેક તરફ જતું અટકાવીને આ બે ઉપાયોમાં દૃઢ નિશ્ચયથી જોડી દેવું જોઈએ. આત્માજ આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય કારણરૂપ છે ને સંસારને મૂળ તૃણનું જળ તથા સ્વપ્નવત્ જાણી તેનાથી વૈરાગ્ય કરો. બોલવું, ચાલવું, દાન આપવું, પદાર્થોને ગ્રહણ કરવા એ સર્વ વ્યવહાર બહારથી કરવો, પણ અપરિચ્છન્ન સ્વરૂપના અનુસંધાનમાંજ મનને તત્પર રાખવું. કેમકે સર્વના સાક્ષી અનુભવ સત્તા અખંડ ચૈતન્યનીજ છે. જે કાંઈ છે તે સધળું હુંજ છું સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી એમ વિચારી કેવળ સત્તારૂપે રહે. તમે કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપેજ રહી તે સ્વરૂપનુંજ આસ્વાદન કર્યા કરશો તો ચિત્તના સંયોગથી ચૈતન્યનું નામ 'જીવ' પડયું છે તે (ધરેા ઝુટી જવાથી મહાકાશજ કેવળ રહે છે તેમ) જીવ ચિત્તનો નાશ થવાથી ચિદાકાશજ કેવળ રહેશે. જ્યાં માંસનો લોચો મસાણમાં હોય છે ત્યાં ગીધઅદિ સર્વ પક્ષીઓ આવી મળે છે તેમ ચિત્તરૂપી મસાણમાં રાગદ્વેષાદિ પક્ષીઓ આવી મળે છે. માટે વિવેકી પુરૂષે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોના ભોગોના દોષદર્શનરૂપ વૈરાગ્યને તિરસ્કારથી અને નહિં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની તૃણાઓના ત્યાગથી મનને ધીરેધીરે, કાળે કરીને જીર્ણ થઈ ગયેલા પાંદડાનાં જેવું દુર્બળ કરી નાંખવું. ચિત્ત નષ્ટ થયું તેનું નામજ શાંતિ, શિવતા, સર્વજ્ઞતા, આત્મા, તૃપ્તતા છે. તેથી સાક્ષી સ્વરૂપ (જગતના દૃષ્ટા) તરફ ચિત્ત વૃત્તિ રાખી સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રના નિર્ણૂતિ અર્થના સેવનરૂપ અભ્યાસ કરવાથી આત્મ સાક્ષાત્કાર થશે. વિષનો વિષભાવ છુટી અમૃત સમાન થશે એટલે વિષકે અમૃત થઈને ચિત્તને આકર્ષશે નહિં. વર્તમાનકાળ પણ ભવિષ્યત કાળની પેઠેમ થઈ જશે. જેમ ભવિષ્યકાળના રાગદ્વેષાદિ સ્પર્શ કરતા નથી તેવી રીતે વર્તમાનકાળના રાગદ્વેષાદિ પણ સ્પર્શ કરશે નહિં. હે રામજી ! ચિત્તરૂપી સર્પ-દુષ્ટ આશાઓરૂપી દુષ્ પીવાને મળવાથી, વાસનારૂપી દુર્ગંધને ભોગરૂપી વાયુના બળથી, શરીર વિષે દૃઢ આસ્થારૂપી માટીના સ્થાન તથા વિષયોરૂપી ઉદરોનો ચારો મળવાથી પુણ્યને પામે છે ત્યારે મોહરૂપી વિષથી મારે છે પણ તેનો ઉપાય એ છે કે વિચારરૂપી ગરૂડ મંત્રના જપથી વિષ ઉતરી જાય છે ને ત્યારે સ્થિર થાય છે. ચિત્તરૂપી વૃક્ષ-ઝેરથી ભરેલું છે. દેહરૂપી ભુમી ઉપર લાગેલું છે. અજ્ઞાનરૂપી મૂળવાળું છે દુર્વાસના ને આશાઓ રૂપી શાખાઓવાળું, સંકલ્પ વિકલ્પરૂપી (કલ્પનાઓરૂપી) પાંદડાઓવાળું વિષય ભોગોરૂપી પુષ્પવાળું છે. સુખ દુઃખરૂપી સંકલ્પવાળું, આધિવ્યાધિરૂપી ચિંતાના સમુદરરૂપી તથા મૃત્યુરૂપી ફળવાળું તે.

અહંકારરૂપી કર્મ તેના જળથી સિંચન કરવાથી તે વૃદ્ધીને પામે છે. તે સ્વરૂપ ભાવનારૂપી વિચાર અને સંસારની અભાવનારૂપી વૈરાગ્ય એ બે કુહાડાના ધાથી છેદાઈનાશ પામે છે. (શાંત થાય છે.) ચિત્તની અંધી અનાત્મ વિષે આત્મ અભિમાનને પુત્રદારાદિ વિષે મમત્વ છે તેથી ચિત્ત મોડું થઈ અહંકારરૂપી વિકારથી મમતારૂપી ક્રોડાથી અને આ 'માઈ' એવી ભાવનાથી તે ચિત્તઅંધી બંધાય છે. (કઠણ થાય છે.) હે રામ ! ચિત્તરૂપી ઉદ્ભવથી-શરીરરૂપી તળાવમાં સ્થિત થઈ શુભ વાસનારૂપી જળને મલીન કરી નાંખે છે. ધર્મ સંતોષ વરાઝરૂપી કમળને તોડી નાંખે છે તેમાં ભોગોની તૃષ્ણારૂપી મુંઠ સાધનભૂત છે. વિકારોરૂપી લાંબા દાંત છે, સુખદુઃખરૂપી તેને ગાંડસ્થળ છે. તેને આત્મવિચાર રૂપી નખોની અણીઓની અત્યંત તીક્ષ્ણ પંક્તિથી ચીરી નાંખે. ચિત્તરૂપી કાગડો-દેહરૂપી અપવિત્ર માળા વિષે બેસીને અપવિત્ર પદાર્થોરૂપી ભોગો અને રસનું ભોજન કરે છે સર્વદા કા કા રૂપી શબ્દ (કઠોર) કાઢી મૈન રહેતો નથી. દુર્વાસના તેનું અને તેની લાંબી કઠોર ચાંચનું કૃષ્ણરૂપ છે. કાકની એક નેત્રની જેમ સ્વાર્થો ચિત્ત એક વિષયો તરફ જ દોડે છે. આવા અમંગળ કાકને વિચારરૂપી ધનુષ્યથી તેના માળામાંથી કાઢી મુકો. આ ચિત્તરૂપી ઈલ પક્ષી (સમજા) ભોગોરૂપી માંસની લાલચથી ચારે બાજુ ઝડપે માર્યા કરે છે. તૃષ્ણારૂપી અને અભિમાનરૂપી ગ્રીવા ઉંચીને ઉંચી રાખે છે તે આત્મવિજ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તેને આત્મજ્ઞાનરૂપી ગોદાણથી આ દેહરૂપી ઝાડ ઉપરથી ઝટ ઉડાડી મેલો. ચિત્તરૂપી પિશાય-અજ્ઞાનરૂપી મોટા વડોમાં રહે છે સંસારરૂપી વગડામાં જડશરીરોમાં બમ્બા કરે છે ને તૃષ્ણારૂપી પિશાયણી જેને સેવ્યા કરે છે તેથી અનાત્મનું અભિમાન કરે છે તેને વિવેક વૈરાગ્યરૂપી મંત્રોથી કાઢી સ્વભાવસત્તાને પામે. હે રામ ! ચિત્તરૂપી વાંદરો-મહા ચપળ, સદા ચંચળ છે કદી સ્થિર બેસતો નથી. આ દેહરૂપી વૃક્ષની ઈંદ્રિયોરૂપી ડળોને લગાર પણ ડેરવા દેતો નથી. ફળોની લાલચ રાખ્યા કરે છે તેને આત્મવિચારથી સ્થિર કરો. હે રામજી ! આ ચિત્તરૂપી પાશ (દોરી) છે કે જે કર્તા કર્મ ત્યા પુણ્ય પાપરૂપી ગાંડો દેવાઈને દૃઢ થયેલ છે તે સર્વ દેહધારીને અનેક જન્મોથી બાંધે છે. જેમાં એક સૂત્રમાં અનેક મણુકારૂપી શરીરો પરોવાયલા છે તે જેવરીને (દોરીને) અસંગ શસ્ત્રથી કાપી નાંખી (સંકટપો ત્યાગી), નિર્ભય થઈ વિચરો. આ ચિત્ત શસ્ત્રોથી કપાતું નથી, અગ્નિથી દાહ થતું નથી-સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્ર વિચારને અભ્યાસથીજ તેનો નાશ થાય છે. બીજો કોઈ ઉપાય તેના નાશ માટે નથી. હે રામચંદ્રજી ! જેમ બ્રહ્માશ્વથી બ્રહ્માશ્વ છેદાય છે તેમ અંતરમુખ મનથી બહિરમુખ થયેલ મનને છેદો (પાછું વાળો) ને સ્થિત કરો. ચિત્તરૂપી વાનર સ્થિત થયો કે શરીરરૂપી વૃક્ષ ક્ષોભરહિત થશે તેથી શુદ્ધ નિર્ભળ મનવડે સ્થૂળ સૂક્ષ્મને કારણ દેહપર્યંત સકળ દૃશ્યને લાઝમજ ગણો. શુદ્ધ બોધથી મન જીતાશે એટલે આ જગત તૃણથી પણ તુચ્છ (હલકું) છે તેને પાર પામશો.

x x x x

શ્રી વશિષ્ઠ ઋષિ ઉવાચ:—હે નીતિય રામચંદ્રજી ! જે આ આત્માના પરિચયવાળી બુદ્ધિવાળી નવી ડાંખળી તમારા શરીરરૂપી લતામાં ધણે કાળે ઉગી નીકળી છે તેને વિવેક વિચાર રૂપી અમૃતના સિંચનથી વૃદ્ધિ પમાડજો. અને જેમ મોર મેઘના શબ્દની ભાવના કરવાથી સુખ પામે છે તેમ મારાં વામની અર્થનીજ ભાવના કરવાથી સુખ પામશો. તમે ઉદ્દાલક નામના યુનિની પેઠે સમ્રાજા પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી આદિ પાંચે જૂતોને વિંધી નાંખીને અત્યંત ધીર બુદ્ધિથી અંતર વિચાર કરો. તે ઉદ્દાલક યુનિનું જતાંત સાંભળો.

ગંધમાદન નામના મોટા પર્વતમાં તળાવોવાળી એક જગ્યા છે તે જગ્યામાં પૂર્વે મહાન તપસ્વી આ ઉદ્દાલક યુનિ રહેતા હતા તે પહેલાં અર્ધ બુદ્ધિવાળા ને વાસનાઓથી બરેલા હતા

પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમો તથા સદાચરણ પાળનાથી તથા તપના પ્રભાવથી તેમને નવો વિવેક પ્રાપ્ત થયો. તે સંસારરૂપી રોગથી બચ પામેલા અને એકાંતવાસી શુભ ચિત્તવાળા મુનિને કોઈ સમયે વિચાર થયો કે મુખ્યત્વે કર્મને કયો પદાર્થ પામવા જેવો છે કે નથી ચિરસ્થાથી વિશ્રાંતિ મળે અને શોકથી રહિત થવાય ને દુઃખ જન્મ લેવો ન પડે. જેમ ઘોંઘાટ કરનારા ચપળ મોજાઓ સમુદ્રની અંદર શાંત થઈ જાય છે તેમ ભોગોની નૃપ્ત્યાઓ મારી અંદર ક્યારે શાંત થઈ જશે ? આ કામને પુર્ણ કરીને પછી આ બીજું કામ કરવું છે એવી એવી જાતની કલ્પનાઓને હું ઉત્તમ પદમાં વિશ્રાંત થયેલી બુદ્ધિવંતે ક્યારે હસી કાઢીશ ? જગતના પ્રાણીઓ જે ગડબડ ભરેલી ખોટી ખોટી ક્રિયાઓ કરે છે તે ક્રિયાઓને હું જેમ છોકરાંઓની રમતને હસી કાઢે તેમ ક્યારે હસી કાઢીશ ? હોડિયાની પેઠે ઝુલ્યા કરતું માઈ મન ક્યારે શાંત થશે ? તેમ જગતરૂપી જળ મારા ચિત્તમાં આભાસ માત્રથી રહેતાં છતાં પણ ચિત્તને વળગે નહીં એવો સમય ક્યારે આવશે ? ને બ્રહ્મ જેવો પૂર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને ઉદય પામેલા સ્વરૂપના પ્રકાશના સ્પુરણથી જગતની સ્થિતિઓની હાંસી કરતો કરતો હું પોતામાંજ ક્યારે સંતોષ માનીશ ? આવા પ્રકારના ચિંતાના વમળમાં તે મુનિ તણાવા લાગ્યા ને તેમનું મન આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું, પછી પોતે આસનરથ થઈ સમાધિમાં મનને લગાડવા સાથે તે મનને સમજાવવારૂપ વિચાર કર્યો કે હે મૂર્ખ મન ! તને સંસારની વૃત્તિઓનું શું પ્રયોજન છે ? તું કદરૂપે કાયર કરે છે. અંતરદષ્ટિ કંઈ છું ત્યારે વિષયોને ચેતાવે છે અને તને રોજી રાખું છું તો સુખમિ વિષે તું લીન થાય છે. દેહાભિમાન ત્યાગવું એજ તારા નાશનો હેતુ છે. હે મૂર્ખ ! તું ક્યાં જાય છે ? આ સંસાર માયા માત્ર છે. આટલો કાળ તો તું જગત વિશે બટકતું રહ્યું પણ કશાથી શાંતિ તને ન થઈ. વૃથા શા માટે દોડ્યા કરે છે ? ઉપશમરૂપી અમૃતને ત્યાગી વિષનું બીજ શા માટે વાવે છે ? જેમ ધુરાણુ (કરોળીયો કે કોશેટાનો કોડો) પોતાનું ઘર બનાવી (કે લાળ પાથરી) પોતેજ તેમાં બંધાય છે તેમ તું પોતે સંકલ્પ વિદ્યો, ઉદાસી પોતાનેજ આ શરીરમાં બંધન કરે છે. સંકલ્પનો સંસર્ગ હવે ત્યાગ ને આત્મપદમાં સ્થિત થા કે શાંતિ મળે. જે વિવેકી હોય તે પરિણામે દુઃખ દેનારી ક્રિયાઓનું સેવન કરેજ નહીં. હે ચિત્ત ! ઈષ્ટ પદાર્થોના સંપાદનોની અને અનિષ્ટ પદાર્થોનાં નિવારણોની વિચિત્ર કલ્પનાઓ તને દુઃખ દેનારીજ છે સુખ કદી દેનાર નથી. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! જેમ વરસાદની દેડકી વ્યર્થજ ભમ્યા કરે છે તેમ તું આ શબ્દ સ્પર્શ રૂપાદિ નીચવૃત્તિઓથી નિરંતર વ્યર્થ શા માટે ભમ્યા કરે છે ? તું બહિર્મુખપણારૂપ ઉત્થાનથી વૃદ્ધિ પામેલા શ્રોત્રેન્દ્રિયપણાને પામી શુભાશુભ વાક્યો સ્ત્રીઓ આદિના સાંભળી-જેમ મૃગ પારધીના ગાયન આદિ શબ્દોથી મોહિત થઈને દુઃખી થઈ નાશ થાય છે તેમ-મોહિત થઈને દુઃખી થા નહિ. હે બંધાળા ચિત્ત ! તું અક્ષુણ્ણાને પામી (નેત્રનો રૂપ સાથે સંબંધ થઈ) જેમ પતંગીઈ દીવાના રૂપની લાલચથી દગ્ધ થઈ જાય છે તેમ સ્ત્રીઓ આદિના દેખાતાં સારાં રૂપોની લાલચથી દગ્ધ શા માટે થાય છે ? જેમ હાથી હાથણીના સ્પર્શના લોભથી બંધાય તેમ સ્ત્રીઓ આદિના સ્પર્શની લાલચમાં બંધાઈ જ નહિ. તું કેવળ દુઃખ ભોગવવાને વાસ્તેજ ત્વચાપણાને પામેજી. જેમ મત્સ્ય બડિશની ઉપર રાખેલા માંસના પિંડની લાલચથી નાશ પામે છે તેમ તું જીલપણાને પામી દુષ્ટ અન્નોના રસની લાલસામાં વ્યર્થ દુઃખી થાય છે. હે અવિવેકી ચિત્ત ! જેમ જ્રમર સુગંધની લાલચથી કમળની અંદર બંધાઈ વિનાશ પામે તેમ તું દ્રાણુપણાને પામી, સુગંધી દ્રવ્યોની અંદર બંધાઈ જ નહિ. ન્યારે મૃગ, પતંગીઈ, હાથી, મત્સ્ય અને જ્રમર તો અકેક વિષયની લાલચરૂપી અનર્થથી નાશ થાય છે ત્યારે તું તો એ પાંચે વિષયોની લાળરૂપી સવ અનર્થોથી વ્યાપ્ત છે તેનો વિનાશ થાય

તેમાં તો શું કહેવું ? ને તને તો કેવી રીતે સુખ મળે ? જો હવે તું આ ભોગોની ધિચ્છા નહિ ત્યાગે તો હું તને ત્યાગીશ. તું તો મિથ્યા અસત્ત્વ છે. તારી સાથે મારે શું પ્રયોજન છે ? વિવેકી પુરુષો વિષે તું રહેતું જ નથી અથવા ચિત્તનો ઉચ્છેદ કરવામાં જુદો પ્રયત્ન કરવાનો રહેતો નથી કેમકે મૂળાસ્થાનનો ઉચ્છેદ કરવાથી જ ચિત્તનો નાશ આપોઆપ થઈ જાય છે. ચિત્ત કે જે સુદૃઢ છે જ નહીં અથવા જે છે તો વિચાર માત્રથી નષ્ટ થઈ જાય એવું છે તેને આવી શિષ્યામણ્યુ દેવી તે તો આકાશને, પવનને કે જળને પ્રહાર કરવાવત્ વૃથા જ છે. હું તો વિકલ્પો રહિત સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું ને અહંકારની વાસનારહિત છું દેશ કાળાદિથી અપરિચ્છિત છું તેને પરિચ્છિત દેહમાં અહંભાવની સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. પગના અંગુઠાથી માંડીને માથા સુધીના સઘળા અવયવોનું મેં કણ કણ જેટલા વિભાગો પાડીને વિવેચન કરી જોયું પણ તેમાં જે “હું” કહેવાય છે તે કાણુ છે તેનો પતો મળતો નથી તેથી “હું દેહ છું” એમ માની ઠોક્રા બેસાડયું છે; વાસ્તવિક તો અખંડ અનુભવાત્મક ચૈતન્ય જ વિરાજે છે. તેટલા માટે દેહ વિષે જે અહંતા કરે છે તે કેવળ મૂર્ખતા જ છે. તે દેહ તો અસ્થિ માંસ રક્તાદિનો થયેલો છે ને શ્વાસ વાયુરૂપ છે. પોલ તેમાં છે તે આકાશ રૂપ છે. તેમાં ચલનરૂપ અંશ પ્રાપ્તો છે. ને જે બોધરૂપ અંશ છે તે ચૈતન્યનો છે. જરા મરણરૂપ અંશ શરીરના છે. તેમાં ‘હું’ ‘હું’ માની બેસનાર તું કાણુ છે ? રૂપને નેત્ર દ્વારા ગ્રહણ કરે છે તે નેત્ર રૂપથી ઉત્પન્ન થયાં છે. તેજનો અંશ નેત્ર વિષે સ્થિત છે. તે પોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તું હે ચિત્ત ! તેની સાથે મળી રાગદ્વેષ (ધૃષ્ટ અનિષ્ટના ગ્રહણથી) કરી કેમ તપાયમાન થાય છે ? આકાશનો અંશ શ્રવણ વિષે સ્થિત છે તે પોતાનો ગુણ શબ્દ કે જે આકાશથી ઉપજે છે તેને ગ્રહણ કરે છે આમ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કરે છે ત્વચા વાયુના અંશ સ્પર્શને, જીવ્હાનો અગ્રભાગ જળના અંશ રસને તથા ધ્રાણ્ય પૃથ્વીના અંશ ગંધને ગ્રહણ કરે છે તેમાં તું આ ઈન્દ્રિયો વિષે કેમ અભિમાન કરે છે કે હું દેહ છું હું સાંભળું છું હું સ્પર્શ કરું છું હું રસનો સ્વાદ લઉં છું ને હું સુગંધ લઉં છું. હે મૂર્ખ મન ! તું ખીજના ધર્મ પોતામાં શા માટે ઝોરી લે છે ? ને રાગ દ્વેષ કરી જ્વલાયમાન થાય છે ? તારી સાથે મળી હું તુચ્છ થયો છું, નહિં તો હું નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચિદાનંદ છું પણ ઘટ સાથે મહાકાશ મળી ઘટાકાશ થયું તેમ તુચ્છ (પરિચ્છિત) થયો છું તો ચિદાકાશ થાઉં. કાં તો ‘હું’ સર્વનું અધિષ્ઠાન છું માટે સર્વરૂપ છું અને કાં તો જે સર્વ છે તે કાંઈપણ ‘હું’ નથી એમ માનવું યથાર્થ છે. પરંતુ જે પરિચ્છિત દેહાદિ છે તે ‘હું છું’ એમ માનવું તો અયથાર્થ છે, સંભવતું જ નથી. હવે તું ચોરને પકડ્યો છે. તારા (અહંભાવરૂપી) પડછાયાથી બાળકની જેમ અત્યાર સુધી ભય પામ્યો ને દુઃખી થયો. તારા સંગથી આત્મપદરૂપી પર્વતપરથી દેહાભિમાનરૂપી ખાડામાં પડી રાગ દ્વેષરૂપી દુઃખ પામ્યો છું; તારી હયાતી જ દુઃખનું કારણ છે. તને ત્યાગી નિરહંકાર થઈશ. બ્યારે તું નિર્વાણ થશે ત્યારે અહંભાવ પામીશ. આકાશના વાદળાં દૂર થઈ નિર્ભજ શુદ્ધ ચિદાકાશ થઈશ. આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ તો નિર્લેપ છે. તે જ આ માળાના મણકા દેહ ઈન્દ્રિયાદિ ભિન્નભિન્ન પદાર્થ (હું, તું આદિ) એકઠા કર્યા છે. તું તે સર્વથી નિર્વાણ થા. તારી જય થાઓ.

આવી રીતે દેહ ઈન્દ્રિયો આદિ જડ છે, અહંકાર કરવાવાળો જાણીતો નથી, તેનું રૂપ જાણીતું નથી તેથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ પદાર્થ જુદા છે અહંકાર પદાર્થને ગ્રહણ કરવાવાળો પણ જુદો છે. તેમ જેટલા કાંઈ પદાર્થ અહંકારથી થાય છે, તે જુદા છે. જેમ દોરડીમાં સર્પ બાસે છે તેમ આત્મા વિષે અહંકાર બાસે છે. વિચારથી અહંકાર કાંઈ દેખાતો નથી. તે અહંકાર હોય છે ત્યારે શરીર રૂપી વૃક્ષની મંજરી વધે છે ને દુઃખ આપે છે તેથી ચિત્ત આદિ સર્વ જુદાં છે, અજ્ઞાનથી બાસે છે,

તે ચિત્તથી રમેલું જગન કેવી રીતે સાચું હોય ? તે જગત અકારણ છે. મિથ્યા બ્રમ્હ કરી બાસે છે. જેમ બ્રાંતિથી આકાશ વિં બીજે ચંદ્રમા બાસે છે, જેમ બાળકના બમવાથી પૃથ્વી બ્રમતી બાસે છે; જગત બરફની પૂતળીરૂપ છે. મનને અને દેહને પરસ્પર શત્રુતા અંતરમાં છે. બહારથી સ્નેહ બાસે છે. બ્યારે અસહ્ય રોગ કે દુઃખ આવી પડે છે ત્યારે મન શરીરનો નાશ ઇચ્છે છે. દેહ કહે છે કે મન નાશ થાય તો મારે વિષે દુઃખ કાંઈ નથી, મનનો મેળાપજ દુઃખનું કારણ છે. મન વિં દેહનું અભિમાન ન થાય તો દુઃખ છેજ નહિ. અંગારાની વર્ષા બધા ત્યાગે તેમ મન સાથે મેળાવ કરવો ઇષ્ટ નથી. દેહ કાંઈ વસ્તુ નથી, મનનોજ વિકાર છે. પચતત્ત્વો પણ મનના દુરણાથીજ રચાયાં છે. હું તો શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ છું. ભોગો સાથે મારે કાંઈજ પ્રયોજન નથી. જેમ તલમાંથી તેલ કાઢી લઇએ, ને દુધમાંથી માખણ કાઢી લઇએ તો તે બહુરી કાંઈજ સાર રહેતો નથી તેમ વિચારથી પોતાનું પોતાપણું (અહંભાવપણું, આપોપું) કાઢ્યું તો તેમની સાથે મન મળતું નથી. શુદ્ધ ચિદાનંદ અવશેષ રહે છે. તેજ સધળે અનુસ્યુત વ્યાપી રહેલ છે તે સ્વરૂપ વિં સ્થિત થાઉં.

ઉદ્દાલક મુનિ પ્રૌઢતાવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી પદ્માસન વાળી નેત્રોને અડધાં બુદ્ધિમાં રાખીને બેઠા ને ઔકાર પરબ્રહ્મનું વાચ્ય તથા સ્વરૂપ છે અને જે ઔકારનું ઉચ્ચારણ કરે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવસ્ય થાય છે એમ નિશ્ચય કરી, જેમ ઘંટાનું મુખ લોલકરૂપી જીમવડે મોટા નાદ કરે, તેમ એ મુનિ ધ્વનિ ઉર્ધ્વ પહોંચે એવી રીતે ઉંચા સ્વરથી ઔકારનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. એ ઉદ્દાલકનું ઔકારાકાર જ્ઞાતિમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું ચૈતન્ય અને કૂટરથ જીવચૈતન્ય એઓ ઔકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાની ઉપર અભિવ્યક્ત થયેલા નિર્ભજ પરબ્રહ્મમાં બ્યાંસુધી ઉન્મુખ થયાં ત્યાંસુધી તે ઉદ્દાલકે ઔકારનુંજ ઉચ્ચ સ્વરે ઉચ્ચારણ કર્યાં કર્યું. ઔકાર કે જે અકાર બ્રહ્મા, ઉકાર વિષ્ણુ, મકાર રૂદ્ર સદાશિવ અને અર્ધમાત્રા તૂરીય એ રીતે સાગ્રાવણ અવયવવાળો છે, તેનો પહેલો ભાગ અકારનો ઉદ્દાત (બહુ ઉંચા સ્વરથી ધ્વની કરતાં) મૂળાધાર ગુદાથી માંડીને હોઠ સુધી સધળા શરીરમાં રણકારો બ્યામ થઇ રહેતાં) પ્રાણવાયુનો 'રેચક' (બહાર નીકળવાની તૈયારી થવાથી) થવાની જેમ અગસ્ત્ય મુનિએ સમુદ્રનું સધળું જળ પીને ખાલી કરી મુક્યો તેમ તે રેચકે શરીરના અંદર શૂન્ય અને શુદ્ધ કર્યું. એ ધ્વની આકાશદ્વારા ત્રણે દેવ પર્યંત પહોંચ્યો ને દેહાભિમાનથી રહિત કરી પૂર્યંકકાને (લિંગદેહને) સુગુણ માર્ગ વિષે પ્રાપ્ત કરી જેમ પક્ષી સ્થાન છોડી આકાશમાં ઉડે તેમ, બ્રહ્મ-રંધ્રમાં (ચિદાકાશમાં) સ્થિત કરી, હઠ કર્યાં સિવાય સુખથી રહે તેટલો સમય ત્યાં પ્રાણવાયુ રહ્યો. પછી પૂર્યંકકાનો વાયુ અધઃ આવ્યો ત્યારે ઔકારનો બીજો ભાગ 'ઉ'કાર (વિષ્ણુ) નો ધ્વની અનુદાત સ્વરથી કરતાં (બોલતાં) તે ધ્વની અને ધ્યાન સાથે પ્રાણવાયુનો નિશ્ચય અને ભરપૂર રહેવારૂપ 'કુંભક' નામનો બીજો ક્રમ થયો કે જે ક્રમમાં પ્રાણવાયુ કુંભમાં મોઢા સુધી ભરેલા જળની પેઠે બહાર, વચમાં ઉચે, નીચે કે બીજા ભાગમાં કાંઈપણ ક્ષોભ પામતો નથી—તે સર્વરૂપ પ્રાણવાયુને આધારસ્થ વિષે રોક્યો. ઉપર નીચે ક્યાંઈ ગમન કર્યાં વિનાનો અચળ કરવાથી પ્રાણ સ્થિત સંઘટ્થ થયો ને તેનાથી અગ્નિ નીકળ્યો ને તેનાથી પુણ્ય પાપરૂપી શરીર બળી ગયું. તે કુંભક હઠ કર્યાં સિવાય સુખથી જેટલી ઘડી રહ્યો તેટલી ઘડી રાખ્યો. બાદ ઔકારના ત્રીજા ભાગરૂપ 'મ'કારના ધ્વનીથી (કે જે ઉચ્ચારણનો સમય ઉપશાંતી આપનાર છે તેમાં) રૂદ્રના ધ્યાન સાથે પ્રાણવાયુઓનો 'પૂરક' નામનો ત્રીજો ક્રમ થયો. એ ક્રમમાં સર્વસ્થાન પ્રાણવાયુઓથી પૂરણ (પૂરાયા, પાછા પેઠા) કર્યાં. ચિત્તકલા ઉર્ધ્વ પ્રાપ્ત થઇ. જેનો સ્પર્શ મહાશીતલ (અંદ્રમાના મંડલ

જેવો) છે. જેમ આકાશની મધ્યમાં રહેલી વરાળો અનુક્રમથી શીતળ મેઘપણુને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તે પ્રાણુવાયુ અમૃતમય કિરણોની ધારા (વર્ષા) રૂપ થઈ ગયા તે ધર્મમેઘ સમાધિની જેમ બીજાને આહ્વાદ આપનાર અને પવિત્ર કરનાર થયા. જેમ ફરતા મંદરાચળવાળા સમુદ્રમાંથી મથવાથી કલ્પવૃક્ષ (પારિજાતક) પ્રકટ થયું હતું તેમ પ્રાણુવાયુ સ્થિત કર્યો ને ઉદ્દાલક મુનિનું પ્રસન્ન મુખારવિંદ અને શરીર શોભવા લાગ્યું. આદિ અર્ધમાત્રા તુરિયપદના દર્શન નિમિત્ત નેત્રોને અર્ધો બંધ કરી ઈન્દ્રિયોને રોકી બહારના વિષયો (દૃશ્યો)નો મનથી ત્યાગ કર્યો. પ્રાણુ અપાનને મૂળ ચક્ર વિષે રોક્યાં, જેથી નવેદાર રોકાયા આવી રીતે ચિત્તને નિર્વિકલ્પ કરવા ઉદ્યમ કર્યો. મનરૂપી ચંચળ મૃગ દોડે તો અભ્યાસને વૈરાગ્યથી ઠોકણે લાવે. જેમ પૂલ બાંધી (સેતુ બાંધી) જળના વેગને રોકે છે તેમ ચિત્તની સ્થિરતાથી અંતઃકરણની સાત્વિકી વૃત્તિ પણ ત્યાગી ત્યારે મન નિદ્રારૂપ જડતા વિષે મુર્છાન થઈ ગયું (લય થયું) જેમ વાદળમાં સૂર્ય ઢંકાઈ જાય છે તેમ લય થયું ત્યારે રાજસ તામસનો પ્રવાહ (વાસનાથી કલ્પાયેલા રૂપવાળું) આકાશ પુરે તેમ) પુરવા લાગ્યો તેને આત્મવિવેકથી નિવૃત્ત કર્યો. જેમ પ્રકાશથી તમ (અંધકાર) નિવૃત્ત થાય તેમ વિકલ્પોરૂપી તમ નિવૃત્ત કર્યાં. ને વિવેકના બળથી મહાન પ્રકાશવાન અને શાંતિરૂપ ચિદ્ (ચૈતન્ય) વૃત્તિ સાથે સાક્ષાત્કાર કર્યો તેને વિષે એક લાણુ ચિત્ત સ્થીર રહ્યું. વળી જેમ પાળથી રોકાયેલું તળાવનું પાણી પાછું વળીને પોતાને ઠોકણે જાય તેમ જગતના દેખાવવાળી બહિર્વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયું. તે બળથી ધ્યાનના લાંબા કાળના અનુસંધાનરૂપી અભ્યાસ કરી આત્મકળા વિષે લગાવ્યું ત્યારે પરંપદ આત્મપદવિશે ચિત્તની વૃત્તિ સ્થીર થઈ ત્યાં પરમાનંદ અમૃત વિષે મગ્ન થઈ જે અશબ્દ આનંદ નિરતિશય (પરિણામથી રહિત) છે તે પદ વિષે સ્થીત થઈ જે પદ વિષે ઋષીશ્વરો અને દેવો બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ સ્થિત છે. એક લાણુભર સ્થિતિ થાય કે વર્ષો પર્યંત સ્થિતિ થાય તે બંને તુલ્ય છે. જેમ સમુદ્ર તરંગ આદિ બેદો ટળી જતાં જળ સામાન્યપણુને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મનરૂપી બેદ ટળી જતાં શુદ્ધ સાક્ષી ચૈતન્ય (પરબ્રહ્મ) પણુને પ્રાપ્ત થયા. આ પદ અનુભવ્યા પછી વિષયોની તૃષ્ણા કે શોક ઉપજતો નથી. પછી તે ઉદ્દાલક બ્રહ્મણુ પાસે સિદ્ધિઓ આવી તેમને અતિથિ જાણી પૂજન કરી જેમ ગંભીર બુદ્ધિવાળો પ્રૌઢ માણસ બાળકોની રમતોનો અનાદર કરે તેમ હસીને તે સિદ્ધિઓને કહ્યું કે તમને નમસ્કાર છે. તમે જેમ આવ્યાં તેમ પાછી જાઓ. તેમની સિદ્ધતામાં આસક્ત ન થયા પણ પરમાનંદ એકરસપણુથી રહી સર્વ પ્રકૃત વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. ચિત્ત તત્ત્વગુણમાં રહી સતત અનુસંધાનથી મહાચેતનતત્ત્વને પ્રાપ્ત થયું—ઉદય અસ્તથી રહિત થઈ શાંત થયું, નિર્ભળ પ્રકાશરૂપ થયું ને સત્તા સામાન્ય વિશે પરમ શાંતિ પામ્યું.

પ્રશ્ન:—સત્તા સામાન્યનું લક્ષણ શું છે ?

સમાધાન:—બ્રહ્માત્મક થયેલા જીવનમુક્તની દૃશ્ય જગતના અત્યંત અભાવની ભાવનાએ કરીને ચિત્ત ક્ષિણુ થઈ જાય ત્યારે જડચેતન પદાર્થોમાં અનુસ્થાન થમને શેષ જે સત્તા (હોવાપણું) રહે તે સત્તા સામાન્ય કહેવાય છે. જ્યારે શુદ્ધ આત્મ સત્તા વિષે ચિત્ત લીન થઈ જાય ત્યારે સત્તા સામાન્ય ઉદય થઈ આવે ને પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય, વૃત્તિને વૃત્તિઓના વિષયોથી રહિત થયેલા ત્રિંબ ચૈતન્યમાં લીન થઈ સ્વચ્છ આકાશની જેમ સત્તા સામાન્ય રહે છે. તેજ અખંડ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે શુદ્ધ બોધરૂપ, અંતર બહિર્ વ્યવધાન રહિત, સમાધિ ઉત્થાન રહિત એકરૂપ સત્તા સામાન્ય સ્થિતિ છે તે તુરિયાતીત કેવળરૂપ (દિઠ છતાં) વિદેહરૂપ છે. જેમ આકાશ વિષે પવનનું આશ્વનું અને ઠેરનું સમાન છે. જેમ પૃથ્વી વિષે જળ, અગ્નિ વિષે ઉષ્ણતા સ્થિત છે તેમ પરમ વિશ્રાંત અનાદિ આનંદ વિશ્વંભરરૂપ પદ છે. જેમ સમુદ્ર વિશે તરંગ ઉપજી તેમાંજ

લીન થાય છે, જેમ સૂર્યના કિરણોદ્વારા વૃક્ષ વિશે રસ થાય છે અને તે સૂર્યજ ખેંચી લે છે તેમ ચિત્ત જે પદ્ધતી ઉપજેલું તે પદ્ધતી લીન થઈ ગયું. સંપૂર્ણ સંકલ્પ વિલાસરૂપ ઉપાધિથી રહિત પરમાનંદરૂપ થયું. કેટલાક કાળે વૃક્ષનો રસ સુકાઈ વૃક્ષ પડી જાય તેમ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થયે તે મહાધીર ઉદ્દાલકનું શરીર પડ્યું ને તે નિર્ભજ સ્વસ્વરૂપમાં ઉપશાંત થયો (વિદેહમુક્ત થયો).

શ્રી વશિષ્ઠ મુનિ ઉવાચ:-હૈ રામચંદ્ર ! દુઃખોના વિવેકથી સ્ફુરતા બ્રહ્માનંદરૂપી પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પવાળી આ ઉદ્દાલક બ્રાહ્મણની ચિત્તવૃત્તિના ચરિત્રરૂપી લતા જે પુરૂષના હૃદયરૂપી વનમાં ઉગીને વિસ્તીર્ણ થાય તે પુરૂષ આધ્યાત્મિક આદિ તાપોરૂપી સૂર્યથી સંકુલ રહેતારા વ્યવહારરૂપી જંગલમાં ફરતો હોય તો પણ સત્ય તથા શાંતિ આદિ ગુણોથી સુગંધતા અને શીતળતાવાળી સહજ નૃપિતરૂપી છાયાથી કદીપણુ વિયોગ પામતો નથી એટલુંજ નહીં પણ તેને મુક્તિ પણ સહજ છે. મતલબ ધ્યાન વિચાર અને બેદ નિરાશરૂપ એકઃબુદ્ધિ વિશે તીક્ષ્ણ અભ્યાસ હોય અને કલકં કલનાથી રહિત ઉદ્દાલક જેવો બોધ થાય તો અવિનાશીપદ સહજ મળે તે નિઃસંશય છે. તમે પણ વિચારના, વૈરાગ્યના, તથા સમાધિના અભ્યાસક્રમથી વિહાર કરતાં પોતાથી પોતાના આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને અત્યંત વિપૂલ બ્રહ્મપદમાં વિશ્રાંત થાઓ.

*

*

*

*

શ્રી રામચંદ્રએ સર્વજ્ઞ વશિષ્ઠ ઋષિને પ્રશ્ન પુછતાં પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યું કે આ ત્રિગુણાત્મક (અહંકારથી માંડીને) દેહ સમુદ્ધ સહિત સદ્ગો સંસાર અનાત્મ મિથ્યાજ છે એમ જોયા કરતા પુરૂષને ચિત્તમાં જે શીતળતા રહે છે તેજ સમાધિ કહેવાય છે. જે મન હોય તોજ વિલેપના કારણરૂપ દુઃખોના સંબંધ છે પણ ‘મને તો મનજ નથી’ એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને એક પુરૂષ વ્યવહારમાં રહ્યો હોય અને બીજો પુરૂષ ધ્યાનમાં રહ્યો હોય તેઓ બંને જે અંતર શીતળ હોય તો સરખાજ સુખી છે; કેમકે અંતર શીતળતા પ્રાપ્ત થાય એજ અનંત તપનું ફળ છે. જે સર્વ દુઃખને અનાત્મરૂપ દેખે ને પોતાને કેવળ તેનો સાક્ષી ચેતન જણે અને જેનું ચિત્ત સ્વભાવિક નિર્ભજ છે તે મૈત્રી, કરુણા, અમાનિત્વાદિ ગુણુવાળું મન આત્મ વિષયક થઈ શાંતિને પ્રાપ્ત છે તેવો પુરૂષ પછી ઘેર રહે કે વનમાં રહે તે તુલ્ય છે. મન વિશે વાસનાની સ્મૃતિ થવાથી ચિત્ત વિસ્તારજ પામે છે ને વાસના રહિત ચિત્તની અચળતા (સ્થિરતા) થાય એજ ધ્યાન, એજ કૈવલ્ય (કેવળીભાવ) છે ને એજ સદૈવ સમાધિ રાગદ્વેષ રહિત પ્રશાંતિ છે. તે જ્ઞાનવાન જડ ચેતન ભાવથી રહિત કેવળ અદ્વૈત તત્ત્વ દેખે છે તેને ક્રિયા (વ્યવહાર) સ્પર્શ કરતી કરતી નથી. જેમ છીપને રૂપના આભાસનો સ્પર્શ નથી; સોનાને કીચડ સ્પર્શ કરતો નથી તે અહંભાવ વિના યશાદિ કરે છે તેથી તેની હાનિ નથી. જેમ ગુડ (ગોળ) વિશે મધુરતા છે તેમ આત્મા વિશે દેશ કાળ વેદના થાય છે (પ્રતિભાસ થાય છે) તે તેનાથી ભિન્ન નથી, પોતે નિર્વેદ છે. જેમ ઝાળડીમાં રહેલું કપૂર ગંધરૂપે બહાર પ્રતીત થાય છે તેમ પ્રલય આત્મતત્ત્વ (અંતર રહેલું આત્મતત્ત્વ) છે તેજ બહાર જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, સ્ફુરણરૂપી સુગંધથી કપુરની સુગંધીની જેમ બહાર જણાઈ આવે છે. આત્માજ સ્થૂળ જગતરૂપે તથા સૂક્ષ્મ અહંકારરૂપે પોતે સ્ફુરે છે છતાં પોતે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ભાવથી રહિત સત્તા સામાન્ય અનુસ્યૂત છે. દૃષ્ટામાં દ્રશ્યની સ્થિતિ ઘટતી નથી. અસંગ અદ્વૈત પરમાત્મામાં દ્વૈતની સ્થિતિ ઘટેજ નહીં. આમ છે એટલા માટે અહંતા અને જગત મિથ્યાજ છે. એમ જણી તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની અંતરથી હાંસી કરે છે. તેજ પુરૂષનેજ પુરૂષ સમજવો. જેમ પવન વિશે સ્પંદ (ચલન) ભાસે છે છતાં પોતે નિસ્પંદ છે. ચિન્માત્રને જીવો વિશે, જ્ઞાન ચેતન સત્તાને જીવ વિશે તેમ

જ્ઞાતાને જગત વિશે બેદ નથી. એક અખંડ સત્તા જેમની તેમ છે. જે કાંઈ વાણીમાં આવે છે તે તેના નિશ્ચય માટે (સમજણ પાડવા અર્થ કહેલું પડે છે) છે. પોતે અશબ્દ છે. એટલા માટે જે કાંઈ છે, બાસે છે તે જ્ઞાત અખંડિત ચૈતન્યજ છે એમ સમજો.

*

*

*

*

આ વિષયમાંજ ભિક્ષુ લોકોના રાજ સુરધુનું એક વિસ્તર્ય આપનાર વૃત્તાંત છે તે હે મહા બુદ્ધિ રામ ! શ્રવણ કરો. હિમાલયના શિખરરૂપ એક કૈલાસ પર્વત છે તેના નીચેના ભાગમાં 'હિમ-જટ' નામથી ઓળખાતા ભિક્ષુ લોકો રહે છે તેઓનો એક પરાક્રમી 'સુરધુ' નામનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો ને પ્રજા પાલનાદિ રાજ્ય કાર્યો કર્યા કરતો હતો. ધણે સમય જતાં—જેમ જળના દોરાઓથી બંધાયેલા પક્ષીને જળથી કંટાળો આવે તેમ રાજ્ય સંબંધી સુખ દુઃખોથી બંધાયેલા એ રાજાને રાજ્યથી કંટાળો આવ્યો ને જેમ તરસ્યા સૂતેલા માણસનું ચિત્ત લાંબી તરસથી સ્વપ્નમાં પાણીની મોટી ચકરીમાં ભરતાં ક્યાંય વિશ્રાંતિ ન પામે તેમ એ રાજાનું ચિત્ત "હું આમ કઈ કે તેમ કઈ" (દુઃખીયા અપરાધીઓને શા માટે શિક્ષા કરી પીડું વીગેરે તેમ વળી જેમ પાણી વિના નદી ચાલે નહીં તેમ પ્રજા નિયમ વિના રાજ્યભર્યાદા ચાલે નહીં એવા વખતમાં ચડેલું ચિત્ત) એવા વિચારોમાં ભ્રમણ કરતાં ક્યાંય વિશ્રાંતિ પામ્યું નહિ. તેવામાં એક 'માંડવ્ય' નામના મુનિ તે સુરધુ રાજાને ઘેર આવ્યા. તે મહાન મુનિની પૂજા તે રાજાએ કરી ને નમ્રતા પૂર્વક પૂછ્યું કે:—હે મહારાજ ! જેમ વસંત ઋતુના આવવાથી પૃથ્વીની પીઠ પરમ સુખ પામે છે તેમ આપના આવવાથી હું પરમ સુખ પામ્યો છું. મહાત્માના સમાગમથી કોની પીડા શાંત ન થાય ?

શંકા:—પાપીને દંડ આપું છું પણ તેને દુઃખી દેખી પાછી દયા આવે છે તેથી નિઃશ્રદ્ધ અનુગ્રહમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટમાં સમતા આવે (જેમ સૂર્યના કિરણો સર્વ ઠોર (સ્થળ) વિષે સમરહે છે) તેવો ઉપાય કહો.

સમાધાન:—હે રાજા ! સધળી ઉપાધિ મનથી ઉડે છે. જેમ સૂર્યના કિરણથી હિમ પીગળી જાય છે તેમ વિચારથી મન લીન થઈ સધળા તાપ નિવૃત્ત થશે તેથી આત્મ બોધવાનથા. જેમ કાળ એકનો એક રહે છે પણ ઋતુઓ બદલાય છે તેમ મનનો એનુંએજ રહે છે પણ મનનો સ્વભાવ બદલાય છે. જેમ સોનાને ધોઈ સ્વચ્છ સુવર્ણ નીકળ્યા પછી પાછું ધોવાનું રહેતું નથી તેમ આત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નથી ત્યાં સુધીજ આત્મ વિચાર, શ્રવણ મનનદ્વારા, કરવાનો રહે છે. સર્વ દૃશ્યના ત્યાગથી આત્મપદ ભાસસે, સાક્ષાત્કાર થશે. ભાગ બાદ શેષ રહે તે પરમપદ શેષ સત્તા અધિષ્ઠાન રહેશે તેજ તને આત્મ ભાવ કરી પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ સધળી અનાત્મ વસ્તુઓને સંપૂર્ણ રીતે મનથી છોડી દઈ અને તે પછી મનના સ્વરૂપને પણ બાંધ કરી લીન કરી નાંખીને જે અવશેષ વસ્તુ પ્રાપ્ત છે તેજ બ્રહ્મ છે. મહાત્મા માંડવ્ય મુનિ એ પ્રમાણે કહી પોતાના આશ્રમમાં પધારી ગયા.

પછી સુરધુએ વિચાર કર્યો કે હું પોતે કાણ છું. હું જગત નથી, જગત મારું નથી હું કિરાત દેશ નથી ને આ કિરાત દેશ મારો નથી. હું નિઃશ્રદ્ધ અનુગ્રહ, સંગ્રહ અસંગ્રહની વૃથા ચિંતા કરતો હતો. એ તો સર્વ જગત ગુણોનો પ્રવાહ છે. હું તો ગુણાતીત છું. તેથી વૃથા શોકવાન થયો. 'આ રાજ્ય છે અને આ રાજ છે' ઇલાદિ સંકેત કેવળ બંધ પરંપરાથી કલ્પેલાં છે. એ સંકેત છોડી દેવામાં આવે તો આ ભોગોનું મંડળ—હાથી ઘોડા બાજ બગીચા બૂલ્યો તથા બી પુચ્છાદિ હું નથી ને તે મારું નથી. હું રાગ કોનો કરું અને દ્રેષ કોનો કરું ? હું તો ચિદાનંદ પૂર્ણાત્મા છું. ચિન્માત્ર સન્માત્ર છું. જેમ વિશ્વામિત્ર તપ કરીને એજ શરીરથી ક્ષત્રીયથી બ્રાહ્મણ

થયા તેમ સુરધુ રાજ પણ થયા ને વિગતજ્વર થઈ રાજ કરવા લાગ્યા. દયાનિર્દયતા દહી મરી ગઈ. સર્વ પદાર્થો વિષે સમએક રસ આત્મા દેખવા લાગ્યા ને અંતરથી પૂર્ણીમાના ચંદ્રમાની જેમ શીતળ રહેવા લાગ્યા. સર્વ કાર્ય કર્તવ્યતાને કરતાં છતાં નિઃસંગ રહ્યા અને ઘટ પુટવાથી ઘટાકાશ મહાકાશજ છે તેમ પૂર્ણ બ્રહ્મ ચિદાનંદ તત્ત્વ સ્વરૂપે સ્થિત રહ્યા. હે કમળ પત્રો સરખાં નેત્રવાળા રામચંદ્રજી ! તમે પણ એ રીતે તત્ત્વભોધથી સધળાં પાપોનું ઉચ્છેદન કરીને જગતના કમ્યાણુ માટે શોકથી રહિત થાઓને સુખ દુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત જીવન મુક્ત થાઓ ને પૃથ્વીના શૃંગારરૂપે વિચરો.

શ્રી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું:—હે મુનીશ્વર ! પવનથી ઉડતાં મોરનાં પીંછાં જેવું ચપળ મન એક સમાધાનવાળું કેવી રીતે થાય તે કૃપા કરી કહો.

શ્રી વસિષ્ઠ ઉવાચ:—આ સંબંધે તત્ત્વભોધને પામેલા એજ સુરધુ રાજનો અને પરિધ (પર્ણાદ) નામના રાજપિનો અદ્ભૂત સંવાદ કહું છું તે એક ચિત્ત થઈ શ્રવણ કરો. તે પરિધ રાજ ધરિન દેશનો એક પ્રખ્યાત રાજ હતો, સુરધુ રાજનો તે રાજ પરમ મિત્ર હતો. એ પરિધ રાજની પ્રજાના પાપોને લીધે કોઈ સમયે અનાગૃહિ થઇ તેથી પરિધ રાજએ ખેદને લીધે વૈરાગ્ય પામેલો રાજ્ય છોડી દઈ વનમાં તપ કરવા ગયો ને ત્યાં તપસ્વી ભોકામાં ‘પર્ણાદ’ (સુકાં પાદડાં ખાઈને રહેનારો) એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે શાંત મનથી વિચરવા લાગ્યો. એમ વિચરતાં વિચરતાં સુરધુ રાજને ત્યાં (જુના મિત્રને ત્યાં) આવી પહોંચ્યો. સંતોનું મળતું પરમપદ તુલ્ય છે. ઈશ્વરની નીતિ અદ્ભૂત છે. દુર્જાત છે. સંયોગીનો વિયોગ કરાવે છે. બહુરી વિયોગીનો સંયોગ થઈ જાય છે. આમ પરસ્પર જુના સ્નેહથી ભરેલી વિશ્વાસની વાત કર્યાબાદ—

પરિધ બોલ્યા:—હે રાજ ! આ સંસારરૂપી જળમાં જે જે કામ કરવામાં આવે છે તે તે સર્વકામ સમાહિત ચિત્તવાળાને સુખદાયી થાય છે. અજ્ઞાનીને સુખદાયી થતું નથી, ચિત્ત જેવું નિત્ય પ્રયુક્ત રહી આત્મપદ વિશે સ્થિત રહે તે જગતના સર્વ કાર્ય કરે પણ સદા સમાહિત છે. તુષ્ણી બાવ રાગે છતાં ચિત્ત વિશ્રાંત ન હોય તો સમાહિત નથી. તેને વિશે સંસારની સત્યતાનો ક્ષોભ ન રહેયો જોઈએ. ભેદનો બાધ કરીને અભેદનું જ અનુસંધાન કરતી સર્વદા તૃપ્તિવાળી અને સત્ય વસ્તુ (બ્રહ્મ)ને જ જોનારી જે ઉત્તમ યુદ્ધિ હોય તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો ‘સમાધિ’ કહે છે, જ્ઞાનવાનની આત્મ દૃષ્ટિ કશાથી રોકી જતી નથી પણ નદીના પ્રવાહની જેમ વહેતી (વધતી) ચાલી જાય છે. જેમ દર્પણના મંદિરમાં સર્વ દિશામાં પોતાનું જ મુખ ભાસે છે તેમ જ્ઞાનવાનને સર્વ તરફ પોતાનું જ સ્વરૂપ ભાસે છે. આત્મા શિવાય જગત કાંઈ દેખાતું નથી, જેમ શીતળતા શિવાય બરફ અને શ્યામતા વિના કાળજી બાન થતું નથી. તેથી નિત્ય અંતર્મુખ રહી અધ્યાત્મ ભ્રમ થએલ તે જ્ઞાની રાગદ્વેષ રૂપી મન્ઝરોથી કર્મરૂપી ભારને લીધે જન્મરૂપી જંગલ વિશે ભટકતો નથી. જ્યારે દેહને કાષ્ટ લોષ્ટવત્ જાણી તેનું અભિમાન ત્યાગવામાં આવે છે ત્યારે અહં અભિમાનરૂપી વાદળ નાશ પામે છે ને સૂર્ય આપોઆપ પ્રકાશે છે. હૃદયરૂપી નેત્રો વિશે અનાત્મ અભિમાનરૂપી મેલ ઘાટો થઈ ગયેલ હોય તેને વિચારરૂપી ઔષધીથી દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે આત્મારૂપી સૂર્યના દર્શન થાય છે. મનની ચિત્રેલી મૂર્તિ ચિત્રના નાશ વિના (મનના નાશ વિના) નાશ પામતી નથી. હે યુદ્ધિવાન રામ ! એ રીતે સુરધુ અને પરિધ મિત્રો જગતના ભ્રમ પણ્યોનો અને આત્માના સત્યપણ્યોનો વિચાર કરી પરસ્પરનું પૂજન કરી પ્રસન્ન થઈને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા માટે છુટ્ટા પડ્યા. આ પરમ બોધ આપનારો બે મિત્રોનો સંવાદ કે જે ‘આત્માનું’ નિરંતર અનુસંધાન રાખતું એજ મનનું એક સમાધાન છે અને તે વૈરાગ્યદિ સાધનથી થાય છે

એમ જણાવનારો છે. તો તેનું મનન કરી, બોધની દ્રઢતા કરી તમે પણ આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામે.

*

*

*

*

શ્રી વશિષ્ઠ ઋષિ ઉવાચ:—હે કમળનયન રામ ! અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ મનથીજ મનને કાપી નાંખીને આત્માનું અવલોકન ન કરવામાં આવે તો જગતરૂપી દુઃખ મિત્રમાં આગબેલા સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામતું નથી. આ પ્રસંગમાં “ભાસ” અને “વિલાસ” નામના બે તપસ્વી મિત્રોના સંવાદ સંલગ્નિના શિખર ઉપર થયો હતો તે પ્રાચીન ઇતિહાસ સાંભળો.

તેઓ બંને મિત્રો તે પર્વતમાં અત્રિ ઋષિના મહાન સુશોભિત આશ્રમમાં રહેનાર “શુક” અને “બૃહસ્પતિ” એ બે વૃદ્ધ પંડિત તપસ્વીઓના પુત્રો હતા, તેઓ યુવાન થયા તે અરસામાં તેમના માળાપ મરી ગયાં. બાદ તેઓ જળ વિના કુમુદની કાંતી સુકાય તેમ શોકથી પીઠાયેલા છુટા પંડિતે ધણો કાળ વનમાં વિચર્યો. વૃદ્ધાવસ્થા સમયે તેઓ એક દીવસ ભેગા થયા ત્યારે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. કહ્યો, જગતમાં કયો પદાર્થ કુશળ છે ? ચિત્ત બુદ્ધિકા ક્ષીણ થયે પરમાત્મતત્ત્વ પામતું તેજ કુશળતા છે. સંસારરૂપી વિષુચિકા રોગ આત્મ અભિમાન વિનષ્ટ કરે તો નથી. મનના ક્ષોભથી આત્મતત્ત્વમાં ક્ષોભ નથી. દેહરૂપી જ્ઞાનપ્રાપ્તિવાસ્થાપત્ર, અવનપુલ અને વૃદ્ધાવસ્થા ફળ છે. તે મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડે છે; ઉપજે છે ને નાશ પામે છે; સુખ લવ છે, દુઃખ દીર્ઘ છે. તે દેહરૂપી ધ્વજ કાળ વાયુથી ભાસે છે, ફરકે છે, કંપે છે. વાસના રૂપી જળ વિશે બુદ્ધિરૂપી પક્ષિણી કષ્ટ પામે છે. આવા પોતાના દેહને જ્ઞાની હસે છે. તે જમતોની ક્રિયાથી નિર્લેપ રહે છે. જેમ સૂર્ય જનવ્યવહાર દેખી હસે છે, પોતે અકર્તા છે. જેમ આકાશમાં ધૂળ ઉડવાથી આકાશ ક્ષોભ પામતું નથી, તેમ મનના ક્ષોભથી આત્મા તો નિર્લેપજ (અસંગ) છે. જેમ દર્પણમાં પડેલ પ્રતિબિંબ કષ્ટ આપી શકે નહીં. જેમ જળ અને બેડી (વહાણ) સંબંધ થાય ત્યારે જળના કણકા ઉઠે છે તેમ દેહ અને આત્માના તાદાત્મ્યથી ચિત્તવૃત્તિ સ્પુરે છે. દેહ આત્મા નથી, વાસ્તવીક રીતે સંબંધ બંનેને નથી જેમ (૧) આકાશમાં ધૂળનો સંબંધ નથી, ને (૨) જળમાં કમળનો સંબંધ નથી. (૩) જળ ને વહાણનો સંબંધ પણ અસત્ય છે. (૪) રંધનો બાંગવાથી રંધીને સ્પર્શ નથી. (૫) પ્રતિબિંબ સાથે દર્પણને સંબંધ નથી ને (૬) જળમાં પત્થર એકલા રહે છે, પણ અંતર સંગનો અભાવ છે. વળી (૭) જેમ નટ વેષ લઈ ખેલ કરે છે પ્રથમ અંતર અસંગ છે તેથી દેહાત્મ અભિમાન લાગે. તે અભિમાનજન્ય જનમરણ દુઃખરૂપ સંસાર છે. દુરેલી આરસી નાના પ્રતિબિંબો ગ્રહણ કરે છે અને આખા દર્પણ વિશે એકરૂપ ભાસે છે તેમ સંશયવાન ચિત્તાનું સમજવું.

હે રામ ! દેહ અને આત્મા (દિહી) કે જેઓ પરસ્પરથી અલગ વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા છે. તેઓના પરસ્પરથી વિરૂદ્ધાણપણાનો વિચાર નહિજ કરતાં, દેહમાંજ આત્મપણાનો વિશ્વાસ કરવામાં આવે (કે હું આવડાજ છું) એ સંગ બંધના કારણરૂપ થાય છે. ને તે દેહાભિમાન કરી દિહનેજ આત્મા માનીતો વિષય સુખોની ઈચ્છા રાખવામાં આવે છે તે બંધનરૂપ છે. આત્મતત્ત્વ તો અનંત છે. હું સર્વનો આત્મા છું. આ સર્વ જગત આત્માજ છે તો કોની હું ઈચ્છા કરું અને કોનો ત્યાગ કરું ? અથવા હું નથી, આ જગત નથી. સર્વ ભાવ અભાવને ત્યાગી અલગ સત્તા વિશે સ્થિત જે છે તે પણ જીવનમુક્તના લક્ષણ છે. ન કરું ત્યાગવાની ઈચ્છા, ન કરું કરવાની ઈચ્છા, અને અંતરથી કટુત્વ ભાવ રહિત એવી રીતે સંગનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે અસંગ (અસંસકૃત) છે. જેને આત્મતત્ત્વ વિશે નિશ્ચય છે ને જે રાગદ્વેષ, હર્ષશાંતિ વગર નથી અને સર્વ કર્મોની ફળ જેણે ત્યાગ્યું છે ને હું કંઈ નથી કરતો એવી મનથી ત્યાગી છે.

તેવાને કાંઈ કર્મબંધન નથી કરતાં. સર્વ સંપદા તેને હોય છે. જેમ નિરાલંબસર્થ આકાશ વિષે વિચરે છે તેમ સદા સ્વરૂપ નિષ્ઠ થઈને વિચરે છે તે વંદ્ય (વંદન કરવા યોગ્ય) છે. અને સંસકૃત જીવ છે તે કાળરૂપી બાળકના જીવરૂપી ગેદ (દડા) છે તે અધઃ (પાતાળ) અને ઉર્ધ્વ (સ્વર્ગમાં) ઉછળે છે. શાંતતત્ત્વ વિશે સ્થિત થવાથી અદ્વૈતરૂપ તત્ત્વ સ્વભાવીક બાસે છે. જેમ ચિંતામણિ પ્રકાશરૂપ સ્વભાવીક બાસે છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ક્ષોભવાન દેખાય છે પણ સૂર્યનો ક્ષોભ કદાચિત નથી તેમ જ્ઞાનીનું ચિત્ત ક્ષોભવાન જણાય પણ તે અંતર આત્મારામી છે. જેમ રક્ષાટીકને પ્રતિબિંબનો રંગ ચડતો નથી તેમ તે જ્ઞાનીને ચિત્ત વિષે સુખદુઃખનો રંગ નથી ચડતો. જેમ આકાશ વિષે વાદળ દૃષ્ટ આવે છે પણ તેનો સ્પર્શ નથી. જેમ યંત્રીની પુતળીની નિરંહકાર ચેષ્ટા છે તેમ તે જગતમાં પણ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાનો (સુષુપ્તિબોધનો) આશ્રય કરી ક્રિયા કરે છે, જેમ બાળક અભિમાનરહિત ઘોડીયામાં રહી અંગ હલાવે છે. જેમ પર્વત સદાકાળ વિષે ચલાયમાન નથી થતો તેમ જ્ઞાનવાન સમભાવ રહે છે. પરમ આનંદથી ધૂમતો તુર્યાવસ્થામાં રહેલો તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ આ જગતની લીલાને સાક્ષીરૂપે જોયા કરે છે. જીવતાં સુધી આ તુર્યાવસ્થામાં અખંડ સ્થિતિને પામીને આનંદરૂપ અવિનાશી પરમજ્યોતિ વિશે લીન થયેલ હોવાને લીધે અતે વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિદેહમુક્તિ તુર્યાતીતપદ છે. જેમ જળમાં પડેલો સિંધવનો કટકો જળની રસમય સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પરમાત્માની અખંડ સત્તા સામાન્યને વિશે તે રહે છે. શ્રુતિઆદિ વચનો પણ તુર્યાવસ્થાના અનુભવ સુધીનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તુર્યાતીતપદ મન વાણીનો વિષય નથી. જેમ આકાશમાં પવનોજ પહોંચે છે તેમ જેમાં વિદેહમુક્તોજ વિચરે છે (રમણ કરે છે) એવી એ પરમ તે વિશ્રાંતિની પદવી જીવતાંએને અત્યંત દૂર છે. હે રામ ! જીવનમુક્ત પોતાના પ્રકૃતિભાવ વિશે સ્થિત થઈ યથાપ્રાપ્ત ક્રિયાનો કર્તા નિઃદંડ (સુખ દુઃખાદિની પ્રતીતિ પણ રહિત) રહે છે તમે પણ સ્વરૂપના જ્ઞાતા છો તેથી તે પદ્ધતિથી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાઓ અને શરત્કાળના સ્વચ્છ આકાશવત્ નિર્મળ શોભશો. આત્માઆદિ નામો પણ વ્યવહાર અને ઉપદેશ નિમિત્ત કલ્પ્યાં છે. નામરૂપ ભેદભાવથી રહિત અશબ્દ પરમપદ છે; તેજ જગત થઈ સ્થિત બાસે છે. જગત કંઈપણ વસ્તુ નથી. જળ વિશે તરંગ બાસે છે તે જળથી ભિન્ન કાંઈ વસ્તુ નથી, તેમ આત્માથી ભિન્ન જગત કાંઈ વસ્તુ નથી. જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે તેમ આ જગત આત્મરૂપ છે, પટતંતુની જેમ જગત બ્રહ્મનો કાંઈ ભેદ નથી; દૈત સાથે તમારે કાંઈ સંબંધ નથી જેમ ધૂપ ને છાયાનો કાંઈ સંબંધ નથી. પ્રકાશને અંધકારની જેમ, શરીરને આત્માનો સંબંધ નથી. જેમ મરુસ્થળ વિશે સૂર્યના કિરણોથી જળ બાસે છે તેમ આત્મા વિશે દેહભાવ જણાયો. જડચેતનની એકતા કેવી રીતે સંભવે ? શરીર વાયુથીજ ચાલે છે, આવે છે, જાય છે અને નાડીઓમાં બ્રમણ કરનારા વાયુથી-જેમ વાંસના છિદ્રોમાં પવનના અભિઘાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ-શબ્દ કરે છે. ઉર, કંઠ, શિર, જીહ્વામૂળ, દંત, નાસિકા હોડને તાણુ એ આઠ સ્થાનો વિશે વાયુના બળથી અક્ષરોના ઉચ્ચારો થાય છે. કંઠથી ક, ખ, ગ, ઘ, તાણુથી ચ, છ, જ, ઝ; મૂર્ધન શિર વિષે ટ, ઠ, ડ, ઢ; દંત વિશે ત, થ, દ, ધ, હોઠ વિશે પ, ફ, બ, મ; ને નાસિકા-માંથી ફ, બ, ભ, ન તથા જીહ્વામૂળ વિશે ય, ર, લ, વ ના ઉચ્ચાર થાય છે. જેના આદિમાં હંકાર હોય તેનો હ્રદયમાં ઉચ્ચાર થાય છે. આઠે સ્થાનમાં નવ સ્વરનો સૂક્ષ્મનો ઉચ્ચાર થાય છે. આત્મા એનાથી નિર્લેપ છે. આવી રીતે વાંસળી જેમ વાયુથી તેમ આ પાંચ તત્ત્વોથી શબ્દ થાય છે તેને આત્માનું અભિમાન મૂર્ખ કરે છે. નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયો પણ વાયુથી ચેષ્ટા કરે છે. માટે આ જગત બ્રમને ત્યાગી આત્મપદ વિશે સ્થિત થાઓ,

સંસારના કારણ અંતઃકરણ, જીવ, ચિત્ત, મન બધાં નામ એકજ છે. સર્વશક્તિ આત્મા સર્વ શરીર વિષે સર્વરૂપ છે. અહંભાવ (પ્રાણ ધારણ) એ જીવ છે, પ્રકૃતભાવ એ પ્રકૃતિ છે તે જડ છે. જીવચેતન છે. દૃષ્ટા દૃશ્યની મધ્યમાં પરમાત્મતત્ત્વ છે તે નાના રૂપ થઈને ભાસે છે. સૌભરી ઋષીએ ૬૦ કન્યા લેવા માટે ૬૦ રૂપ પોતાના ધર્મી હતો. જેમ પાંદડું સૂકાઈ જતાં તેના રસ ક્ષય પામતો નથી પણ તેરસ સૂર્યના કિરણોની અંદર જાય છે, તેમ ચિત્તવાસનાસહિત થઈ શરીર છોડી જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે પણ ક્ષય પામતો નથી. જો એ જીવ વાસનાથી રહિત થઈ ગયો હોય તો બીજા શરીરમાં નહિ જતાં સમુદ્રમાં નદીઓની જેમ, ચિત્ત ચિદાકાશ વિશે લીન થઈ જાય છે. પોતાના પરબ્રહ્મરૂપ (સત્તા સામાન્યરૂપ) અસલ સ્વભાવમાં રહે છે. જેમ જળના તરંગ એક સ્થાન છોડી બીજે જાય છે તે દૃષ્ટિ આવતા નથી, જેમ પક્ષી એક વૃક્ષથી ઉડી બીજા દિશામાં જાય છે તે ફરી દૃષ્ટિ નથી આવતાં તેથી તેનો નાશ થતો નથી. વાયુ જેમ ગંધ લઈને ઉડી જાય છે તે સત્તા સામાન્યમાં પૂર્ણરૂપે રહે છે તેમ તમે પણ હે રામ ! રહો. દેહજન્મતા તમે જન્મ્યા નથી અને દેહ નષ્ટ થતાં તમે નષ્ટ થવાના નથી. તમે પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્કલંક છો. સ્થાણુ વિશે વૈતાલ ભાસીને ભયમાન થવાય છે તેમ દેહ વિશે અહંભાવથી રાગદ્વેષને સુખ દુઃખ પમાય છે. જેમ એક કાષ્ટમાંથી અનેક પૂતળીયો કાતરેલી હોય છે તે કાષ્ટથી ભિન્ન નથી. તેમ પંચભૂતોથી ઈતર, શરીર કાંઈ વસ્તુ નથી તે પંચભૂતોનું પૂતળું પંચતત્ત્વમાં લીન થાય છે. તેને મૃત્યુ પામ્યા એમ કહે છે તેજ આશ્ચર્ય છે તેવા શરીર વિષે હર્ષ શોકવાન થવું તે મૃતિકાના રમકડાની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં બાળક અજ્ઞાનતાને લીધે હર્ષ ખેદવાન થાય તેના જેવું છે. જ્ઞાનવાનને સર્વ ભૂત બ્રાંતિમાત્ર છે. માટીનાં પૂતળાં એક બીજને મળે તો રાગદ્વેષ તેને થતો નથી તેવી રીતનો ઈંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને આત્માનો મિલાપ છે તે સ્નેહરહિત છે. શોક થતો નથી. પણ ચિત્તના ઉદયથી આત્મા વિષે અનાત્મધર્મે પ્રતિબિંબિત થાય છે તેથી તરંગભાવ મટાડી અક્ષોભિત જળસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાઓ. બ્યાંસુધી મધનો નિશો હોય છે લ્યાંસુધી પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી જવાય છે ને મદિરાઈપી દેહાભિમાનનો નિશો ઉતરેથી સ્વરૂપ જેમનું તેમ જાણે છે. આત્મતત્ત્વના સ્પંદ (સ્ફુરણ) રૂપ ચિત્ત પણ અવસ્તુરૂપ છે. જ્ઞાનવાન પોતાના વ્યવહાર વિશે કર્તવ્યનું અભિમાન પામતો નથી જેમ આકાશમાં ઉડતી ધૂળથી આકાશ મળભાવને પામતું નથી. જેમ કુવામાં પડેલ પ્રતિબિંબ કલનારહિત છે, બાધકર્તા નથી. જેમ મેઘના આવવા જવાથી સમુદ્ર ક્ષોભ પામી રાગદ્વેષ નથી કરતો. ચિત્ત વિશે પદાર્થોની મનનવાસના ભાસે તે વિલાસ સ્વરૂપ જાણો. અને સત્ય છે તે અવ્યક્ત છે તેના આશ્રય કરો ને અલેપ રહો. સત્ય તો જેમનું તેમ છે એવો સમ્યક્દર્શી મોહને પામતો નથી. દૃશ્ય જે વિષય છે અને દર્શન કહીએ જે ઈંદ્રિયો તેની સંધિ (મીલાપ) વિશે જે આત્મસુખ અનુભવરૂપ છે તે પરબ્રહ્મ છે ને નિરતિશય આનંદ તે સંવિત વિશે સ્થિત છે તે અખંડ અનુભવ 'જીવનમુક્તિ'ના નામથી કહેવાતી તુર્ણવસ્થા થાય છે. તેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. તેવો પુરૂષ પરમપ્રકાશરૂપ મુક્ત છે. નિષ્કલંચરૂપ એજ સર્વરૂપ છે. જેમનું તેમ જાણવાથી સર્વ આત્મરૂપ છે. પૃથ્વીની કડીણતા, જળની દ્રવતા, અગ્નિની ઉષ્ણતા, વાયુની સ્પંદતા અને આકાશ અવકાશરૂપ ભાસે છે ને સર્વ વસ્તુ અવસ્તુરૂપ જગત ભાસે છે તે સકળ આત્મરૂપ છે આત્માનોજ ચત્કાર છે. હે મહાત્મારામ ! તમે એ પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખી સંસારને તરી જાઓ. હવે એક બીજો વિચાર હું તમને કહું છું કે જે વિચારરૂપી દૃષ્ટિથી તમે આત્માને અવિચળ દેખશો ને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા થશો. પરમદૃષ્ટિએજ છે કે સર્વ જગત હુંજ છું લાં હું. તું અનેક એમ કેમ અને ? હું કે જે આત્મા છું તેજ સર્વ બ્રહ્માંડમાં સર્વ સ્થળોમાં રહ્યો છું. જેને

ખેન જગત મનોમાત્ર છે તેને હર્ષ શોક થતો નથી, પોતાનું પરાયું રહેતું નથી. પરમાત્મે લક્ષ્મી હોવાને લીધે મોક્ષને આપનારા બે અહંકારો સાત્વીક છે, અત્યંત નિર્ભય છે અને તેઓ તત્ત્વ જ્ઞાનથીજ થાય છે:—

(૧) હું પરમ આણું સૂક્ષ્મથી અત્યંત સૂક્ષ્મ છું. સર્વથી ન્યારો સાક્ષીભૂત અવ્યકતરૂપ છું.

(૨) સર્વ જગત પ્રતીત થાય છે તે હુંજ છું મારાથી કાંઈ અન્યત્ છેજ નહીં.

ત્રીજો અહંકાર પોતાને નખશિખા પર્યંત દેહરૂપ જાણુવા તે શાંતિને આપનાર નથી પણ દુઃખ દાયક સંસારનું કારણ છે. હે રામ ! તમે તો એ ત્રણેને ભાગી કરી પૂર્ણ ચૈતન્ય વિષે સ્થિતથાઓ એ પરમ સિદ્ધાંત છે. આત્મ સર્વથી અતીત (પર) છે તો પણ પોતાની સત્તાથી જગતને પૂર્ણ કરી રહ્યા છે અને સર્વના પ્રકાશક છે. પોતાના અનુભવ કરી સદા વસ્તુ ઉદ્ધરૂપ છે, તે કાંઈ પણ પ્રમાણનો વિષય નથી. જેવી રીતે આત્મા આદિસંસાર ઉપદેશ નિમિત્ત કલ્પી છે તેવી રીતે સર્વ શક્તિ પણ તેને વિશે કલ્પેલી છે. સર્વત્ર સર્વકાલ વિશે પ્રકાશરૂપ સ્વરૂપ છે. જેમ આકાશ વિષે વાયુ સ્ફુરે ત્યારે શીતળ ઉષ્ણ થઈ ભાસે છે, તેમ પોતાના સ્ફુરણથી જીવરૂપ ભાસે છે ત્યારે ચિદ્ સવિત્ સ્ફુરણરૂપ થાય છે.

પરમ સ્વરૂપ આત્મા પોતાના સ્વભાવ વિશે સ્થિત છે. પરંતુ તેનો ભાસ પુર્યષ્ટક વિશે થાય છે. જેમ વાયુ વિના ધૂળ ઉડતી નથી, જેમ પ્રકાશ વિના અંધકાર વિશે પદાર્થ ભાસતા નથી તેમ પુર્યષ્ટક વિના આત્મ પ્રતિબિંબ ભાસતો નથી. જેમ સૂર્યનો ઉદય થયે સર્વ જીવોનો વ્યવહાર શરૂ થાય છે ને સૂર્યનો અસ્ત થયે લીન થાય છે (અંધ પડે છે) અને સૂર્ય બંને વિશે અસીપ (અસંગ, ઉદાસીન) છે તેમ આત્મા સર્વના પ્રકાશક છે છતાં નિર્લેપ છે; શરીરના વ્યવહાર હોવા વિશે કે ઇષ્ટિતા વિષે જેમનો તેમ છે. એકરૂપ છે. તેનાજ અજ્ઞાનથી જીવ અનાત્મભાવ પામે છે, જેમ જેવરી વિશે સર્પ ભાસે છે, તે કેવળ દુઃખનું કારણ છે. આત્મા અવિનાશી છે તેના વિના બીજું કાંઈ નથી. હે ઉત્તમ બુદ્ધિ રામ ! તે કારણ માટે તમે યંત્રની પૂતળીવત્ અભિમાનથી રહિત ચેષ્ટા કરો એજ આત્માની મૌનતા છે. ચિત્તથી યુક્ષોમાં વૃત્તિનો ભાગ થઈ નિર્મળ થાય અને સમ્યક્ આત્મજ્ઞાન થઈ આત્માકાર રહે તેને તત્ત્વદર્શી 'મોક્ષ' કહે છે. મોક્ષ કાંઈ આકાશમાં, પાતાલમાં કે પૃથ્વીમાં પણ નથી. કેવળ આત્માનો નિર્મળ ચિત્તથી બોધ થતો બોધએ, માટે સર્વ બેદ-કલ્પના ત્યાગી અંતરથી આસક્તિ રહિત થઈ સદા જીવનમુક્તપણાથી શોભા ધરીને, તમે સગર રાજના પુત્રોએ બોદીને કરેલા સમુદોરૂપી ચિન્હોવાળા આ જૂમંડળનું ભાંખા કાળી સુધી પાલન કરો.

હે સંસારથી રહિત રામ ! જેમ અત્યંત રૂપાળો પુરૂષ કદી પણ પોતાના મોઢાને દર્પણમાં ન જોતો હોય તો તેને પોતાના હૃદય વિશે પોતાના કુરૂપપણાની બુદ્ધિ થાય છે તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ન જુએ તો તેને (સૃષ્ટિ આદિના સમયમાં) ક્ષણ માત્રમાં શરીરભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, દેહરૂપ આત્મા જાને છે. જેમ નિર્જળ દેશમાં સૂર્યના તાપથી ઝાંઝવાના પાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્મામાં દેહના અધ્યાસથી સત્તા પામેલી અને પુણ્ય પાપાદિ સુખદુઃખ આદિ અનેક આત્મરોશી ભરેલી એ રાગદ્વેષરૂપી મટપટથી આ સધળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જેમ મહિરાપાન (આત્માનો પ્રમાદ) કરે છે તેમ તેમ વધારે ઉન્મત્ત બને છે ને અહંભાવનો અધ્યાસ વધુ કરી જાય છે. એક કલતાથી (પુરણાથી) મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર ઈદ્રિયો દેહ ભાસી આવે છે, એ એક પુરણાની અનેક સંસાર થઈ છે. એકચિત્તનો નાશ થયે સર્વનો નાશ થાય છે, તેથી જાણ અને મોક્ષ બંને વૃત્તિ કયાં રહેશે ? વિવેકને વૈરાગ્યના અભ્યાસથી મનનું મનન થાય

એટલે મન નિર્મળ કરે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અજ્ઞાન દશામાં જે દીન (દીવસ) વ્યતીત થયા તેને હસે છે કે આજ્ઞાના ભ્રમથી હું પોતાને કર્તા બોલતા માનતો હતો-બૂતભવિષ્યતું તે ચિંતન કરતો નથી અને વર્તમાનમાં કાકતાલીયવત્ (અકસ્માત્) પ્રાપ્ત થયેલા સ્ત્રી આદિ ભોગોને ભોગવે છે છતાં હર્ષ કે શોકવાન તે થતો નથી. ત્રિલોકીના સુખ પશુ તેને તૃણવત્ ભાસે છે; કેમકે તેને રાગદ્વેષ રહ્યા નથી તેથી જીવનમુક્ત છે. અવસ્તુ વિશે વસ્તુ બુદ્ધિ ક્યારે થાય કે ક્યારે વસ્તુનું વિસ્મરણ થાય જ્ઞાનવાનને તો સદા વસ્તુ સ્વરૂપનું સ્મરણ છે. જેમ કોઈ પુરુષે ગોળના મધુર રસનો અનુભવ કર્યો હોય અને તે ગોળ બીજનો હોવાથી તે ખાઈ ગયો તે બદલ તેને દંડ આદિ શિક્ષા થાય તોપણ તે ગોળના મધુર રસનો અનુભવ દૂર કરવા સમર્થ નથી તેમ જેણે અખંડ આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કર્યો હોય તેનો તે અનુભવ એક રસ રહે છે. બદલાતો નથી. જેમ પર વ્યસનીની નારી પરપુરૂષના સંગથી દુઃખ પામતી હોય છતાં તેને દુઃખ ભાસતું નથી ને ધરના અનેક કામકાંડોમાં લાગેલ હોય તોપણ મનમાં એના એ જાર પુરૂષના સંગનો આસ્વાદ તેને રહ્યા કરે છે. તેવી રીતે અત્યંત શુદ્ધ પરમ તત્ત્વમાં વિશ્રાંતી પામેલો જીવનમુક્ત અનેક વ્યવહારોમાં લાગેલો હોય છતાં એ પરમ તત્ત્વનું અખંડ આત્મ સુખ અનુભવે છે. તેમાંજ મગ્ન રહે છે. માટે તમે પણ વિગત જવર થાઓ.

હે રામચંદ્રજી ! આવી રીતે જીવનમુક્ત દેવો, દાનવો, રાજાઓ અને પુરુષો અનેક થઈ ગયા છે. જેઓ વિવિધ વ્યવહારો કરતાં છતાં હર્ષ શોકાદિથી લેપાયલા ન હતા. જેવાકે રાજા જનક, તમારા પિતામહ દ્વિલિપરાજા, માંધાતારાજા, બળિરાજા, દાનવોનો રાજા નમુચિ, ઈંદ્રનો શત્રુ વૃત્રાસુર, પાતાળનો સ્વામી પ્રહ્લાદ સર્વેએ સહાન રાજ્યો કર્યા, યુધ્ધો પણ પ્રચંડ કર્યા છતાં રાગદ્વેષાદિ રહિત રહી અંતર શીતળ રહ્યા હતા. શંખરાસુરે માયાઓ રચી હતી છતાં માયાવી તરીકે સ્થિત રહ્યો હતો. આ સંસાર પણ શાંખરી માયારૂપ છે. વિષ્ણુ સાથે યુદ્ધ કરતો રહેતાં છતાં હૃદય વિશે અક્ષેપ બુદ્ધિ હતો. વળી તેવીજ રીતે મૂશલ નામનો દૈત્ય પણ જીવનમુક્ત થઈ પિંડને ફરી પામ્યો ન હતો. સધળા દેવતાઓના મુખરૂપ અગ્નિદેવ યજ્ઞ ભક્ષીને ભોગવે છે (યજ્ઞમાં પૂજ્ય છે), યજ્ઞના હવિષ્યોનું પ્રહણ કરે છે છતાં જીવનમુક્તપણાથી સંસારમાં રહેલ છે. દેવતાઓ ચંદ્રમાના કિરણોનું અમૃતપાન કરે છે પણ બ્રહ્માકારમનથી સુખદુઃખ રહિત ચંદ્ર રહે છે ને ક્ષોભ પામતો નથી ને શીતળ રહે છે. વળી દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિ, દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય, પવન, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ભગવાન, શેષનાગ સદા મુક્ત સ્વરૂપો છે. તેમ ત્રિનેત્ર સદાશિવ અર્ધાંગ (પાર્વતીજીને) ધારી હૃદય વિશે સંસકૃત નથી ગૌરી પાર્વતીજીએ કંઠમાં શુદ્ધ મોતીની માળાની જેમ, સદાશિવને રાખી અંતર શીતળ છે. કાર્તિકેયસ્વામી તથા સદાશિવના ‘ભૃંગીશ’ પાર્ષદ રક્તમાંસ આતાને આપે છે. છતાં ધૈર્યધારી છે. નારદમુનિ જગતમાં (લીલાથી કેાતુક પ્રવર્તાવનારા) ક્રિયાળળ વિશે રહે છે છતાં મુક્તજ છે. વિશ્વામિત્ર, સૂર્યભગવાન, યમરાજા, કુબેર આદિમાં કેટલાક તો મૌનશિલ્પાવત્ થઈ ગયા. કેટલાક જીવનમુક્ત પરમ ધોષવાન વન વિશે ગયેલા છે જેવાકે ભૃગુ, ભરહાજ, વિશ્વામિત્ર, શુક વિગેરે. કેટલાકે ચિરકાળ રાજ્ય પાલન કરેલ છે જેવાકે જનક, થયોતિ, માંધાતા તથા સત્રર વિગેરે રાજાઓ. કેટલાક જીવનમુક્ત પુરુષો તો આકાશ વિશે નક્ષત્રોના ચક્રમાં કાંતિધારી રહેલા છે જેવાકે બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, મુવ, ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક, સપ્તર્ષિઓ ઇત્યાદિ. કોઈ તો સ્વર્ગ વિશે વિજ્ઞાનમાં ખેસી ફરે છે જેમકે અગ્નિ, વાયુ, કુબેર, યમ, વરુણ, નારદાદિ. પ્રાણીઓમાં બળિરાજા, સંહ્યાનાસુર, પ્રહ્લાદ આદિ છે તે ત્યાં રાજ્ય કરે છે. કેટલાક ત્રિલોકે મોચિમાં ગરુડ, હંસમાન, પ્રાચીન આદિ જીવનમુક્તો છે. દેવતાઓની યોગિ અત્યંત

સાત્વીક છે તે છતાં તેમાં કેટલાક અજ્ઞાની કેમ છે એવી શંકા રાખવી નહીં. કેમકે અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને સર્વરૂપ પરમાત્મામાં માયા નામની ત્રિચિત્ર શક્તિને લીધે સર્વ દેશમાં સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રકારે અને સર્વથી સર્વ થવું સંભવે છે. આ સર્વ અને સર્વ પ્રકાર સર્વાભાષ્ય ભાસ્યું છે. ઇતર કાંઈ નથી. તે સર્વનો વ્યવહાર નાના પ્રકારનો છે તે પણ અદ્વૈત જાણી કરીને કરેલો છે. વિષ્ણુ, શિવ, ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામો સર્વાત્માનાજ છે અનિર્વચનીય માયાશક્તિ વિશે અવસ્તુથી વસ્તુ અને વસ્તુથી અવસ્તુ યુક્તિથી નીકળે છે. જેમ અવસ્તુ રેતમાંથી સુવર્ણયુક્તિથી નીકળે છે. અને વસ્તુરૂપ સોનાનો મેઝ અવસ્તુથી દૂર થઈ જાય છે વળી પાપનું ફળ અત્યંત અયોગ્ય છે તોપણ તેની બીકથી લોકો ધર્મમાં પ્રવર્તે છે તો એટલી તેમાં પણ યોગ્યતા છે. જે પદાર્થશૂન્ય હોય તેમાંથી પણ સાચું ફળ જોવામાં આવે છે જેમકે ધ્યાનયોગ અત્યંત શુન્ય છેતોપણ તેથી સત્ય બ્રહ્મપદ પમાય છે તેમ અવસ્તુ (તુચ્છ) રૂપ દેહાદિ વિશે વસ્તુરૂપ આત્મા શાસ્ત્રરૂપ યુક્તિથી પમાય છે. ને તે આત્મજ્ઞાનથીજ દર્શયરૂપ અવસ્તુ દૂર થાય છે. જેમ બાજીગરની બાજીથી સસલાંના શીંગડાં પણ ભાસીઆવે છે તેમ આત્મા વિશે અજ્ઞાનથી અસત્રૂપ જગત દૃઢ થઈ ભાસે છે પણ જેમ સિંધુમાં લવણ લય થઈ જાય છે, તેમ તે જગતકલ્પના પણ અંતમાં આત્મતત્ત્વના સાચા નિશ્ચયથી નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે હે રામ ! યુક્તિપૂર્વક પુરુષાર્થમાં મન લગાવી પોતાની મેળે પોતાના આત્માનો વિચાર કરો. યુક્તિપૂર્વક આત્મતત્ત્વના નિશ્ચય માટે મહાન પુરુષાર્થ નહીં કરવાથી સ્વસ્વરૂપને નહીં પામતાં બુદ્ધિ ક્ષણિકબુદ્ધિની ધારાને આત્મા માનેલ છે, સાંખ્યના આચાર્ય કપિલદેવજીએ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાનને સત્ય માની દૈતમાં ખરાબ થયેલ છે. જૈન મત અનુસારીઓએ આત્માને અવયવવાળો પરિચિત્ત વધવા ઘટવારૂપ વિકારવાન સ્વભાવવાળો માની લીધેલ છે સારે શ્રુતિઓના રહસ્યને :જાણનારા મહાત્માઓ આત્મતત્ત્વના સત્યસ્વરૂપના નિશ્ચયરૂપ અનુભવને (મુક્તિને) પામ્યા છે તે કેવળ યુક્તિપૂર્વક તાત્પર્ય નિશ્ચયરૂપ પુરુષાર્થનું મહાન ફળ છે. હે રહુનંદન ! તમે જે જાણવાનું છે :તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે જેમ પુર્ણિમાનો ચંદ્રમા અમૃતથી પૂર્ણ થઈ ત્રિવિધ તાપ મટાડીને શોભે છે તેમ પૂર્ણ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન રહીને આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણે તાપોને મટાડનારી નિર્ભજ અને સર્વદા સમતાવાળી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી શોભાથી અત્યંત શોભો છો.

*

*

*

*

શ્રી રામચંદ્રજીએ પુછ્યું:—હે મહામુનિ ! તત્ત્વવેત્તા જીવનમુક્ત પુરુષોના ઉત્તમ લક્ષણો સંગ્રહીત રીતે કૃપાકરી વર્ણવો. આપના વચનામૃતથી કેને તૃપ્તિ થાય ?

શ્રી વસિષ્ઠજીએ ઉવાચ:—તમારી ઇચ્છાનુસાર હું રામ ! સંગ્રહરૂપે ફરીવાર જીવનમુક્તના લક્ષણો કહું છું તે સચિત સાંભળો ને સુગંધી પુષ્પોથી માણાની પેઠે હૃદયમાં પહેરી રાખજો.

જીવનમુક્ત તત્ત્વવેત્તા સધળી તૃષ્ણા રહિત થયેલો નિઃસ્પૃહ સર્વત્ર અને સર્વદા આ પ્રપંચને મોહમય અને મૃગ તૃષ્ણાના જળવત્ મિથ્યા દેખે છે. તેની બુદ્ધિ પ્રૌઢ, સમતાવાળી, અને અંતરમુખ થયેલી હોય છે ને શાંત હોય છે. આ જગતના વ્યવહારને યંત્રથી નાચતા પૂતળાંઓના વ્યવહાર જેવો જોઈને હસ્યા કરે છે. એ મહાત્મા ભવિષ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, વર્તમાનમાં રૂચી (આસક્તિ) કરતો નથી, થઈ ગયેલાને સંભારતો નથી તેમ વર્તતાં છતાં સધળો વ્યવહાર કરે છે. મનમાં કર્તા ભોક્તાપણાના અભિનિવેશ રહિત રહે છે, તે જીવનમુક્ત બાળકોના મંડળમાં ગ્રહણ ત્યાગ બુદ્ધિ રહિત બાળવત્ મેષ્ટા કરે છે, વૃદ્ધોના મંડલમાં વૃદ્ધ જેવો, યુવાનોના મંડળમાં યુવાન જેવો, દુઃખ વિશે ધૈર્યવાન, શત્રુમાં અને મિત્રમાં સમચિત્ત (રાગદ્વેષ વિનાનો) છતાં બહારથી મિત્રની સાથે મિત્રવત્ વર્તે છે અને શઠની સાથે શઠની પેઠે વર્તે છે, સદાપુષ્પ

ચિત્ત, પવિત્ર પ્રસન્ન મધુરવાણી યુક્ત, અંતરથી સદા તૃપ્ત, ઉદાસિની જેમ સદા અસંગ, મનમાંથી દીનતા જેની નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે તેવો, સર્વદા મૃદુ (કામળ), ચંદ્રમાની જેમ શીતળ, પુષ્પ શુભ કર્મ કરવા વિશે કદ્ય પ્રયોજન રહિત તેમ અશુભ વિશે પણ પાપ બુદ્ધિ રહિત, ગ્રહણ વિશે કે ત્યાગ વિશે ગ્રહણ ત્યાગ બુદ્ધિ રહિત, બહારથી સઘળા ઉદ્યોગો કરતો સિદ્ધિ અસિદ્ધિથી થતાં હર્ષ શોક રહિત આવી પડેલી ક્રિયાઓ કરવામાં ઉન્મુખ થાય છે, પોતાના શરીરને તથા વર્ણશ્રમને લગતી ક્રિયાઓને અનુસરે છે, બાપ-દાદાની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી જીવિકાઓને અનુસરે છે, બંધુઓને દાન માનઆદિથી રાજી પણ રાખે છે. જેમ પાંજરાથી મુક્ત થયેલ પક્ષી આકાશમાં ઉડે છે તેમ શંકાથી રહિત ચિત્ત તેનું આત્માકાશ (ચિદાકાશ) માં પ્રાપ્ત છે. દેહાભિમાનથી રહિત આકાશવત્ સમરસ આત્મભાવ રહે છે. સર્વ ચમત્કાર (કૌતુહલ) ચિદાત્માની શક્તિની સ્ફુરણા બાજે છે. શરત્કાળના આકાશવત્ નિર્ભળ રહે છે. રાગદ્વેષ અંકુર આકાશમાં ઉદય થતાં નથી. જ્યાં મનનું મનન ત્યાં વિકાર ઉદય થાય છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જેમ કુરી આવે અને વળી નષ્ટ થઈ જાય, જેમ મંદરાચળનો ક્ષોભ મટવાથી ક્ષીર સમુદ્ર શાંત થઈ જાય છે તેમ ચિત્ત તેનું શાંત હોય છે. માટે હે રામ ! તમે પણ સ્વરૂપના અભ્યાસી થાઓ.

હે રામચંદ્રજી ! જેમ રાત્રે બળતા ઉઝાડીઆ (અલાતકા)નું બ્રમણ થતાં મિથ્યા છતાં સાચા જેવું અમિતું ચક્ર થયેલું જેવામાં આવે છે તેમ ચિત્તના સ્ફુરણાથી (બ્રમણથી) જગત્ અસત્ છતાં સતવત્ બાસે છે. જેમ જળ વિશે દ્રવતાથી (બ્રમણથી) બાજે જળથી જુદી હોય તેવી ગોળ ચકરી થયેલી દેખાય છે તેમ ચિત્તના બ્રમણથી જગત્ ચિત્તથી જુદું બાસે છે. વળી જેમ નેત્રના દુખવાથી અથવા નેત્રને તડકા સામે રાખવાથી નેત્રોનું બ્રમણ થતાં આકાશ વિશે તરવરાં, મોર પિચ્છવત્ તથા મોતીના આકાર જેવું બોદું મંડળ બાસે છે. જેમ વાદળના ચાલવાથી ચંદ્રમા દોડતો જણાય છે, તેમ ચિત્ત વિશે બ્રમણ થતાં પ્રતીત થયેલું મિથ્યા જગત સાચા જેવું જેવામાં આવે છે. તમ વિશે તેલ ને પુલ વિશે સુગંધની જેમ, ચિત્ત વિશે સ્ફુરણ સમજવું. ચિત્ત ને સ્ફુરણ બંને જુદાં નથી. બેમાંથી એક નાશ પામેથી બંને નાશ પામે છે. જેમ શ્વેતપાણું અને હિમ પરસ્પરથી ભિન્ન છે તેમ અભિન્નપણુ છે, તેમ ચિત્તને સ્ફુરણ (બ્રમણ) પરસ્પરથી ભિન્ન છે ને અભિન્ન પણ છે. એ ભિન્નાભિન્ન પણામાં અભિન્નતા વાસ્તવીક છે ને ભિન્નપણું કેવળ કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે.

હે બુદ્ધિશાળી રામ ! ચિત્તનો નાશ કરવામાં એક યોગ અને બીજો ઉપાય જ્ઞાન એ બે ઉપાયો છે. ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો (રોકવી) એનું નામ યોગ છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરવું (સમ્યક્ વિચાર) તે જ્ઞાન કહેવાય છે. હવે યોગ યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો-જેમ પૃથ્વી વિશે જળ ફરે છે તેમ આ દેહ વિશે જે નાડીઓ છે તેની અંદર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને સ્ફુરે છે (ફરે છે) તે પ્રાણવાયુ કહેવાય છે તે એક છે. સ્પંદ (ચલન)ને લીધે અંદર વિચિત્ર ક્રિયાઓને પ્રાપ્ત થતાં એ પ્રાણનાંજ અપાન આદિ નામો વિદ્વાનોએ (યોગીશ્વરોએ) કલ્પેલાં છે. જેમ સુગંધનો આધાર પુષ્પ છે, શ્વેતતાનો આધાર બર્ફ છે તેમ ચિત્તનો આધાર પ્રાણ છે. આધાર આધેય પ્રાણ અને ચિત્ત અબેદરૂપ છે. અંતર પ્રાણ વાયુ સ્ફુરે (ચાલે) ત્યારે ચિત્ત કળા પુરે છે. જેમ જળ દ્રવીભૂત થયે લહરી, ચક્રિ પુરી આવે છે. હે રામ ! શરીરની અંતર એ પ્રાણના ચલનથી ચેતન કલના કરવામાં (સંકલ્પીત થવામાં) ઉન્મુખ થાય તેને ચિત્ત સમજો. અને એ સંકલ્પોના ઉન્મુખપણાથી તે તે વિષયો પ્રતીત થાય છે (જેવામાં આવે છે). પ્રાણનું ચલન રોકવામાં આવે તો ચિત્તનું ચલન ઉપશાંત થાય છે અને ચિત્ત (મન) લીન થયે સંસાર

શાંત થાય છે જેમ સૂર્યના પ્રકાશનો અભાવ થયે ગત્રી વિશે મનુષ્ય વ્યવહાર શાંત થઈ જાય છે.

+

+

+

+

હવે આ પ્રાણુ આદિ વાયુ જે ચલન સ્વભાવવાળા છે (દિહની અંદર અને બહાર આકાશમાં જાય આવે છે) તેઓના ચલનને રોકવાના ઉપાયો કહું છું તે એક ચિંત થઈ સાંભળો:—

(૧) મહાત્માઓનો લાંબાકાળ સુધી સત્સંગ (૨) સત્યાત્મનો વિચાર અને અભ્યાસ તથા (૩) વિપ્રોથી વૈરાગ્ય (અત્યંત દોષ દર્શનથી અરૂચી દૃઢ કરવી તે) એથી જગત વિશે અસત્ય બુદ્ધિ થાય છે અને પોતાના મનને અનુકૂળ લાગે તેવા બાંધિત ઇદિદેવના ચિરકાળ ધ્યાનથી ચિંતાની એકાગ્રતા થાય છે ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાય છે.

અથવા પૂરક કુંભક અને રેચક એ ક્રમથી પ્રાણુયામના દૃઢ અભ્યાસથી પ્રાણુયામ સહજ થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં આવે ત્યારે તેની સાથે ઉપર પ્રમાણે ઇદિના ધ્યાનથી મનની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવાથી પણ પ્રાણુનું ચલન રોકાઈ જાય છે.

અથવા ઝૂંકારના ઉર્ધ્વ ઉચ્ચારણના અંતે સૂક્ષ્મ ધ્વની થાય છે તે ચોથી અર્ધમાત્રાનો અનુભવ થાય છે તેની અત્યંત ભાવના કરવાથી ચિત્તવૃત્તિ સુષુપ્તીરૂપ અવસ્થા વિશે તદ્રૂપ થઈ જાય છે તે પ્રાણુ સ્પંદ રોકાય છે.

અથવા નાસિકાના અગ્ર વિશે (દૃષ્ટીથી માંડીને) બાર આંગળ પર્યંત અપાનરૂપી ચંદ્રમાનું નિર્ભજ સ્થાન આકાશમાં છે ત્યાં ચક્ષુ એક ટસે દેખ્યા કરે તે પણ મન રોકાઈ પ્રાણુ સ્પંદ રોકાય છે.

અથવા રેચકના અભ્યાસથી પ્રાણુવાયુ બહારના આકાશમાં આવીને નાસિકાના છિદ્રોને સ્પર્શ ન કરે તો અથવા પૂરકના અભ્યાસથી પ્રાણુવાયુ શરીરની અંદર પૂરાઈને પર્વત જેવો બાંધો થવાથી સ્થિર થઈ જાય ત્યારે અથવા પૂરક કર્યા પછી દૃઢ કરેલા કુંભકમાં જળથી ભરેલા ઘડખી પેઠે ધણી ધણી વાર સુધી પ્રાણુને સ્તબ્ધિત કરીને રાખવામાં આવે ત્યારે પણ પ્રવાહનું ચલન રોકાઈ જાય છે.

અથવા ખેચરી મુદ્રાથી તાળવાના મૂળમાં રહેલો કાકડો કે જે એકું ફાડતાં ગળાના છિદ્ર આગળ આંગળ જેવો લટકતો દેખાય છે તેને ખેવડો વાળીને ઉર્ધ્વ મસ્તકના છિદ્રમાં પેસાડાવી જીભથી દબાવી રાખતાં પ્રાણુને બહારગ્રમાં પેસાડીને થોભાવી રાખવાથી તે સંવિત્ વિષે પ્રાણુ સ્ફુરતા નથી. આ ખાસ ગુરૂગમ્ય છે.

અથવા બ્રુમધ્ય ત્રિકુટી વિશે અન્ય પ્રકાશને ત્યાગી તેના વિશે ચેતનકળા રહે છે (ચેતન્ય રૂપ પરમાત્મા પોતાના આત્મારૂપે રહે છે) ત્યાં વૃત્તિને જોડે તો તે વૃત્તિને ચેતન કલામાં જોડવાથી પ્રાણુકળા રોકાઈ જાય છે.

અથવા મનની સર્વ વાસનાઓ ત્યાગી હૃદયાક્રશ વિશે ચેતન સંવિત્નું (આત્મસાક્ષાત્કાર માટે) આત્મસ્વરૂપમાં ચિરકાળ અભ્યાસપૂર્વક ધ્યાન કરવાથી પ્રાણુસ્પંદ રોકાય છે.

અથવા ગુરૂના કે ઇન્દ્રિયના અનુગ્રહથી કાંકતાલીયની રીતે અકસ્માત તુરંતજ દૃઢ યાન ઉત્પન્ન થતાં ચિંતાના વિકલ્પો શાંત થઈ જાય ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાઈ જાય છે.

ઉપર લખ્યા પ્રકારોથી ગુરુમુખથી શ્રવણ કરી લાંબો કાળ અભ્યાસ કરવાથી પ્રાણુસ્પંદ (પ્રાણુસ્પંદ રહિત) અને વૈરાગ્યની દૃઢતાથી વાસનાયામ (મન વાસના રહિત) થઈ જાય છે.

*

*

*

*

રામચંદ્રજીએ સવાલ કર્યો કે હે મુનિશ્વર ! જગતમાં પ્રાણુઓનું હૃદય કોને કહે છે કે કો હૃદયરૂપી મહાન આદર્શ (બરીસા)માં આ સઘળા જગતના પદ્મચોં-પ્રતિબિમ્બિત થઈ સ્ફુરે છે ?

સમાધાન:—જગતમાં પ્રાણીઓના હૃદય એ પ્રકારના કહેવાય છે. એક મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય અને બીજું ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. નાભિથી દશ અંગુલ ઉર્ધ્વ આ સાત વેંતના દેહ વિશે હૃદય છે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે કેમકે પરિચ્છિન્ન ભાવથી દેહના એક પ્રદેશમાંજ રહેલું છે. ત્યારે બીજું દેહને વિશે જે સંવિભાજ ગ્ઞાન સ્વરૂપ અખંડ અનુભવ કરી પ્રકાશે છે તે મનુષ્યને મહત્ત્વ કરવા (સ્વીકારવા) યોગ્ય છે. જે અંતર બહાર વ્યાપી રહેલ છે ને વાસ્તવથી અંતર બહાર રહિત છે તે પ્રધાન હૃદય છે અને સર્વ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરનાર આદર્શ છે (તેમાંજ આ સઘળું જગત રહેલું છે.) તે સર્વ સંપદાનો ભંડાર છે. તે સર્વ જીવોનું સંવિત્ હૃદય છે (અખંડ ગ્ઞાન રૂપ છે) આત્મા છે, ચિદાકાશ છે. ચિત્તને સઘળી વાસનાઓ રહિત કરી એ સંવિત્રાત્ર (અખંડ અનુભવરૂપ શુદ્ધ હૃદય)ની તરફ બળાત્કારથી જોડવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ પ્રાણનું ચલન (સ્પંદ) રોકાઈ જાય છે; ચિત્ત અચિત્ત થાય છે આત્મારામિ થાય છે, શોક રહિત નિરતિશય આનંદ ને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછીનું પદ નિર્વાણ છે. પ્રાણ સ્પંદના નિરોધથી ચિત્ત સ્થિર થાય ત્યારે વાસના ક્ષય થઈ મોક્ષ અશબ્દ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે એ અવશેષ પદને ન પહોંચી શકોને વાણી તથા સઘળી કલ્પનાઓ પાછીવળે છે. એ પદમાંજ હે રામ ! સઘળું જગત રહ્યું છે એથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રૂપજ છે અને એનાથી સર્વ વિંટાયેલું છે; બીજા પ્રકારથી જોતાં એ પદમાં જગત મુદલ છેજ નહિં (તેના વિશે આ સર્વ નથી) અને જે ‘ન’ એ સર્વ વિષે છે અને જે ‘ન’ એ સર્વરૂપ છે એ તો નિર્ગુણ તત્ત્વ (પદ) છે. જગતના સર્વ પદાર્થો વિનાશી, ભેદવાળા, સગુણ અને સંકલ્પ રચિત છે તેની ઉપમા (દૃષ્ટાંત) નિર્ગુણ તત્ત્વ સર્વ કલના રહિત અવિનાશીને નિર્વિકલ્પ આત્મા સાથે કેવી રીતે આપી શકાય ? અર્થાત બીજું દ્વિતીય કાંઈ નથી. સર્વના અધિષ્ઠાન, સર્વ સ્વાદનો સ્વાદ કર્તા, પ્રકાશનો પ્રકાશ કર્તા, સર્વકલના (સંકલ્પ વૃત્તિઓ)નો કલનાર (પ્રકાશ આપનાર) અને સર્વની સીમારૂપ (અવધીરૂપ) એજ આત્મારૂપ ચંદ્રમા શીતળ છે જેને વિશે સ્થિતિ કરવાથી ‘યુદ્ધિમાન પુરૂષની સર્વ ઈચ્છા આશ્રય નષ્ટ થઈ જાય છે, ‘અહત્વ’ આદિ કલના મટી જાય છે ને સર્વ વ્યવહાર વિરમરણ થઈ જાય છે એવું જે મુક્ત મન છે તે પુરૂષોત્તમ છે.

હે રામચંદ્રજી ! ચિત્તના નાશ કરવાનો “યોગ” નામનો ઉપાય કહ્યો હવે “સમ્યક્ગ્ઞાન” (યથાર્થગ્ઞાન) નામનો બીજો ઉપાય (ક્રમ) કહું છું તે સાંભળો:—

આત્મા નિલ આનંદરૂપ આદિ અતથી રહિત પ્રકાશરૂપ સર્વ પરમાત્મતત્ત્વ છે એવો જે અસાધારણ (દૃઢ) નિશ્ચય એવું નામ સમ્યક્ગ્ઞાન છે. ઘટપટાદિ અનેક પદાર્થોની પંક્તિ છે તે સર્વ આત્માજ પરમાનંદરૂપ છે. આત્માથી ધૃતિર કાંઈ છેજ નહીં તે પણ યથાર્થ ગ્ઞાન છે. અયથાર્થ ગ્ઞાનથી જન્મ થાય છે અને યથાર્થ ગ્ઞાનથી મુક્તિ છે. જેમ રજ્જુ અયથાર્થ ગ્ઞાનથી સર્પરૂપ પ્રતીત થાય છે અને અસલ રજ્જુજ પ્રતીતિ એ યથાર્થ ગ્ઞાન છે. તેમ આત્મા ને જગતનું સમજવું. અર્થાત તમે સર્વાત્મા નિલ શુદ્ધ, સર્વ સંવેદન સંકલ્પરહિત, શુદ્ધસંવિત પરમાત્મા છો. જગત છેજ નહીં. સર્વાત્મા પૂર્ણચિદાકાશ છે બ્રહ્માથી ચિટ્ટી (કાડી) પર્યંત સર્વ સમ છે, અલ્પમાત્ર પણ ભેદ નથી, એજ અનુભવ સત્તા જગતરૂપ થઈને બાસે છે. હે રામ ! સર્વ આત્મા છે એમ જાણનાર સમ્યક્દર્શી મુક્ત છે. તમે પણ એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી આત્મરૂપે સ્થિત થાઓ. આવા સમ્યક્ દર્શનથી ચિત્ત અચિત્ત (અત્યંત નાશ) થઈ જાય છે.

*

*

*

*

વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે:—હે રામ ! મનની અંદર સર્વદા નીચે બતાવેલા પ્રકારના વિચારોનું

અનુસંધાન રાખનારા વિવેકી પુરૂષને ભોગો નિકટ આવે અથવા પોતાની આગળ રહે તોપણ તેને વિશે તેની અર્થયુક્તિ કદી થતી નથી તેથી ચિત્ત તેની ઇચ્છા કોઈ દીવસ કરતુંજ નથી. ચિત્રમાં આળખેલી પૂતળીને ઇચ્છા થતી નથી તેમ તે નિઃસ્પૃહ છે, કેમકે મૃમજળરૂપ જાણી તેનું દેહાભિમાન નિવૃત્ત થઈ ગયું છે. ચક્ષુ સારાં નરસાં રૂપોને જુએ છે તેથી સારાં નરસાં રૂપો જોવાથી થતાં સુખદુઃખો પણ ચક્ષુનેજ થાય છે તે છતાં જીવ જે તે સુખદુઃખોને પોતામાં માની લે છે એ તો બળદ બાર ઉપાડે છે તેથી બાર ઉપાડવાનું દુઃખ બળદનેજ થાય છે પણ તેને મત્તવ નથી છતાં તે દુઃખને તે બારનો ધણી પોતામાં માની લે અને દુઃખી થાય તેના જેવી મૂર્ખતા વિના (મૂઢ યુક્તિ વિના) બીજું શું કહી શકાય? સેનાની અંદર રહેલા ધોળીનો ગધેડો કાદવમાં ખુંચી જાય તો તેમાં સેનાપતીની શી ગતિ થાય (હાની થાય)? હે અધમ નેત્ર ! તું આ રૂપરૂપી કાદવના સ્વાદમાં લાંપટ થા નહિં. આ સ્ત્રી આદિનું સુંદર દેખાતું રૂપ કાયમ રહેતું નથી, વિનાશી છે અને તને દુઃખી કરે છે. ઈંદ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે તેમાં જીવ તપાયમાન થાય એજ આશ્રય છે.

હે નેત્ર ! આત્મા સ્વતંત્ર રીતે સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ છતાં પણ કોઇ પદાર્થને વાસ્તે પરિતાપ ધરતો નથી અને તું તો દીવા આદિ અજવાળું હોય તોજ કેવળ રૂપનોજ પ્રકાશ કરી શકે છે તે છતાં તું એકલુંજ રૂપને વાસ્તે આટલો બધો પરિશ્રમ લે છે ને પરિતાપ શા માટે ધરે છે? તું તો સાક્ષીની પેઠેજ રહિને રૂપને જોયા કરે તોજ યુક્તિમાન કહેવાઇશ. શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સઘળાં અનાત્મ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરતાં છતાં અને તેમાં અનુસ્થત રહેતાં છતાં પણ અસંગ રહે છે. તેનાં ચરિત્રો (અસંગપણા આદિ) નોજ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઇએ. હે ચિત્ત ! સૂર્ય આદિનું અજવાળું અને પદાર્થોનું રૂપ કે જેઓ સર્વદા જડ છે, છતાં પણ સ્પર્શી કરે છે અને પરસ્પરમાં રહે છે તેઓની સાથે તારે કરો સંબંધ નથી, તે છતાં પણ તું તેઓને વાસ્તે આકુળઆકુળ થાય છે એ કેવી મૂઢતા છે? ચક્ષુથી થતો પદાર્થોનો દેખાવ બહાર થાય છે અને તારાથી થતા સંકલ્પો આદિ અંદર થાય છે માટે તું અને પદાર્થો મોઢા અને દર્પણની પેઠે બિન્ન બિન્ન પ્રદેશોમાં રહેવાને લીધે તારે અને પદાર્થોને કરો સંબંધ નથી એ વાત તો સ્પષ્ટ છે, છતાં તેઓમાં લાભ હાની થતાં તું વ્યર્થ દુઃખી થાય છે. તે બ્રાંતિનું મૂળ અજ્ઞાનજ છે. અન્યના ધર્મ અન્યમાં આરોપણ કરવાં તે બ્રાંતિ કે અધ્યાસ છે. જ્ઞાનાગ્નિથી લાખરૂપી અજ્ઞાનગલિત થઈ જાય તો અધિજ્ઞાનરૂપી ચોખ્ખું સોનું નિકળે છે (અવશેષ રહે છે). સૂત્ર તુટવાથી માળાના મણકા જુદા પડે છે તેમ મનના સંસ્કાર જુદા થઈ જાય છે. મિથ્યા પડછાયો વૈતાલ થઇને બાળકને દુઃખ દે છે ને ખરું સ્વરૂપ જાણેથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. હે ચિત્ત ! તું લાંબો કાળ આ દેહરૂપી ગૃહમાં રહ્યું પણ સત્સંગ વિનાનું તે મસાણુ હતું. હવે સત્વિચાર સંતોષાદિ તેમાં વસે છે ને વિવેકરૂપી મિત્રથી વશ કરેલું છે. હવે તને ઝોળખ્યું છે. પહેલાં પણ તને જગાડતો રહેતો હતો. હું હવે તો કેવળ ભાવમાં સ્થિત છું અને પરિપક્વ (વિચારરૂપી) મંત્રથી 'તું' સિંહને માર્યું છે, તેથી શાંતિવાન છું; નિરહંકાર છું તેથી નિર્મળ છું; કર્મોનો સંબંધ નથી તેથી નિર્ગુણ છું. મારે વિશે કોઈ શબ્દોનો પ્રવેશ નથી તેથી અશબ્દ છું, નિરાશ છું. અંશ-અંશીભાવથી રહિત સર્વાત્મા છું, સમ સર્વગત સૂક્ષ્મ છું. મારા પ્રકાશથી વિશ્વ ભાસે છે. મનન મારા વિશે નથી એવું ચુલ્હાતીત સ્વરૂપ છું. મારા મને નમસ્કાર છે.

હવે ચિત્ત કે જેણે આવી રીતે વિચાર કરી જગતનું માર્ગન કરી નાંખ્યું અને “આ સઘળું જગત આત્માજ છે” એમ સમજ્યું તે ચિત્ત શેમાંથી ઉઠ્યું હશે? ચિત્તનો સમાવેશ પણ

જગતની અંદર થઈ જવાથી ચિત્ત પણ કાંઈ વસ્તુ નથી. જેમ આકાશ વિષે પ્રતીત થતું દુલ્લ બ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી તેમ ચિત્તને પણ માયા માત્ર અવિદિત અસત્ આત્મવિચારથી ગ્રસ્તું. એ પ્રમાણે જોતાં ચિત્ત મુદ્દલ છેજ નહિ પણ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મજ છે. જેમ પ્રકાશનો ઉપશમ થયે, ૩૫ વર્ષ આદિ જ્ઞાનો પરિક્ષીણ થઈ જાય છે તેમ ચિત્તનો નાશ થયે ચપળતા ઇચ્છા આદિ દોષો લોપ થઈ જાય છે. ને તૃષ્ણાદિ નાશ થયે નિરહંકાર શાંત આત્મારૂપ જગત છું. બ્યાંસુધી હું પોતાને દેહ જાણતો ત્યાંસુધી આ વિચારોત્તું પણ પ્રયોજન હતું. હું તો અખંડ અમિત નિરાકાર કેવળ સમ્યક્દાનંદ પરબ્રહ્મ છું તેને હવે એ ચિત્તના હોવા ન હોવા આદિનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ચિત્તરૂપી વૈતાળને હવે જગાડવાની જરૂર નથી ને દુઃખી થવાપણું નથી કેમકે 'વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહીં' એવો વ્યર્થ સંકલ્પ મારી અંદર ઉઠે છે તેને હવે લાગી દઉં છું. 'હું સાક્ષીરૂપ છું.' એવો નિર્ણય કરી સ્વરૂપપ્રાપ્તી કરી છે. નિર્દોષ શાંત છું. પ્રકૃત કર્મ રાગદ્વેષ રહિત કરું છું. શાંત પૂર્ણાત્મા છું.

*

*

*

*

શ્રી વસિષ્ઠ કહે છે:-હે રામ ! મનને સમજાવવા માટે ચિત્ત અનુશાસન યોગોપદેશ નામનો બીજો વિચાર કહ્યું છે તે સાંભળો:-વિંધ્યાચળ પર્વતની એક ગુફામાં મહા તેજસ્વી 'વીતહુવ્ય' નામના મુનિએ સંસારથી કંટાળીને આશ્રય લીધો હતો ને ત્યાં આસન જમાવી બહારના વિષયોમાં ચારે બાજુ વિખરાયેલા પોતાના મનને યોગસમાધિથી ધીરે ધીરે સમેટી લઈ તે નિર્દોષ થયેલા પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે તે મુનિએ વિચાર કર્યો:-

હે મુખ મન ! વિષયોમાંથી તને પાછું વાળેલું છતાં પણ ક્ષત્ર માત્રમાં અહો ! પાછું ચંચળ થઈ તરંગોથી તણાતાં જતાં પાંદડાની પેઠે હજી પણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી. ને દડાની પેઠે હજી ઉછળ્યા કરે છે. જેમ વાંદરો વૃક્ષની ડાળીઓ પર ઠેક્યા કરે છે તેમ તું રસ ઈંદ્રિયના વિષયને છોડી ગંધ પર જઈ ચંચળ રહ્યા કરે છે. સ્થીર થતું નથી. તું જડ છતાં કર્તાપણાનું અભિમાન કેમ કરે છે ? સર્વના કર્તા તો ચિદાનંદ ભગવાન છે તે સાક્ષીભૂત છે. તું વૃથા શામાટે તપાયમાન થાય છે ? અધકારથી જેવરીમાં સર્પ ભાસે છે તેમ અજ્ઞાનથી આત્મામાં જગત ભાસે છે તેનો સંબંધ કાંઈ નથી. આત્મા સત્તા માત્ર છે. ચિત્ત જડ અસત્રૂપ છે, જેમ સૂર્ય સર્વ ક્રિયા કરાવતાં છતાં અકર્તા સાક્ષીભૂત છે. વિષયરૂપી ચવેણાં ચાવતાં છતાં હજી હે મન ! તને તૃપ્તિ થતી નથી. હે ચિત્ત ! તું તારી વૃત્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓને બહાર બટકાવન.રં હોવાથી બડવા જેવું છે, દેહને આત્મા માનનાર હોવાને લીધે ચાર્વાક જેવું છે ને કુતરાની પેઠે તારં બટકવું કે જે કેવળ અનર્થને માટેજ છે તેને છોડી દે. અભ્યારસુધી દેહ માત્ર જાણી મિથ્યા અહંકાર અને જીવત્વ ભાવને પામ્યું પણ તું તો સવિત્ માત્ર નિત્ય શુદ્ધ છે. વિષયો પ્રથમ અમૃતની પેઠે ભાસી વિષરૂપ પરિણામ પામી વિયોગથી જળાવે છે હે ચિત્ત ! તું તો જડ અસત્ છે, દેહપણુ તેવોજ છે. ભોગો કેમ ભોગવીશ ? અને જો પરમાત્મા નિમિત્ત ઇચ્છા કરતું હશે તો. પરમાત્મા તો નિત્યતૃપ્ત છે. જે પદાર્થ જડ હોય તે પોતાની સત્તાથી નહિં છતાં પરાઈ સત્તાથી વિદ્યમાન જેવો પ્રતીત થાય છે માટે અસત્જ છે. પરમાત્મા અને તારું હે ચિત્ત ! સમાન અધિકરણુ નથી, દ્રવ્ય સંબંધ નથી. નિરાકાર ને સાકાર બંને ભિન્ન છે તેનો સંબંધ કેમ થતે ? નિરવયવ સાવ-જવનો જળ દુષ્ણની પેઠે વિલક્ષણુ સંબંધ પણ નથી. સ્વરૂપના અજ્ઞાન સુધી 'તું' હતું જ્ઞાન થયે 'તું' ક્યાં છે ? નિત્ય ઉદીત રૂપ પરમાત્મા અનુભવ સ્વરૂપનો ઉદય થયે તારો અભાવ થઈ જાય

છે. વાસનારૂપી આવરણ હતું, વાસનાનું મૂળ અગ્નિ હતું બ્યારે અગ્નિ સહિત વાસના નષ્ટ થઈ ત્યારે ચિદાનંદ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે; વાસના એજ બંધ છે. નિશ્ચિત એજ મોક્ષ છે. એજ આત્મ જ્ઞાન આત્મ વિચારનું ફળ છે. તેનાથી મન સહીત છ ઈન્દ્રિયો વિશેનું અભિમાન નષ્ટ થઈ જાય છે. સંકલ્પરૂપ અને કલના રહિતનો સંબંધ જીવીત અને મુડદાના સંબંધ જેવો છે, સંબંધરૂપ અભિમાનજ દુઃખનું કારણ છે તેટલેથી જગત પરમાત્મારૂપ છે. સાક્ષીરૂપ આત્માની આગળ જેવો અધ્યાસ હે ચિત્ત ! તું કરે છે તેનું બાસે છે. ચિત્તાદિ આત્માની સત્તા પામીને ચેતન થાય છે. જેમ અગ્નિની સત્તા પામીને શોહ બાળવા સમર્થ થાય છે માટે તે પૂર્ણ નિર્ભળ નિત્ય આત્માનો અનુભવ કર. હે મહા નીચ ચિત્તરૂપી કુકુર ! તું ભોગ ભોગવવાની બાવનારૂપી મહા અપવિત્ર પદાર્થો હૃદયરૂપી સ્થાનમાં એકલા કરે છે. અગ્નિ નષ્ટ થયે આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશે છે ત્યારે પ્રસન્નતા, ગંભીરતા, મહત્વતા અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે જેમ પૂર્ણમાસીનો ચંદ્રમા શોભે છે. વાયુ વિનાનો ક્ષીર સમુદ્ર શાંત થાય છે. હે ચિત્ત ! આ સ્થાયર જંગમ જગત સંવિત્ રૂપ આકાશ વિશે છે. તે મહત્ બ્રહ્મને તું પ્રાપ્ત થા. જેમ બળેલું પત્ર લીલું થતું નથી તેમ ચિત્ત નષ્ટ થયે જન્મ મરણ પામતું નથી. આત્માને સત્ જાણીને સંસારને અસત્ જાણી તાર જીવતર સફળ કર. હે ચિત્ત ! વિવેકથી તારો અભાવ થયો છે તેથી હવે વિવેકને નમસ્કાર છે. તું ચિત્ત વાસના રહિત બોધરૂપ સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર થયું. હે ચિત્ત ! ન તું પ્રથમ હતું, હાલ પણ નથી, અને હવે પછી હશે પણ નહિં. મેં પોતાને ઝોળખ્યો નહોતો ત્યાંસુધી તારો સદ્ભાવ હતો, હવે પરમ નિર્વાણ શાંતરૂપ છું. તરંગ રહિત સમુદ્ર અચળ રહે છે તેમ સંવેદનથી રહિત સમ સત્તા માત્ર પોતે પોતામાં સ્થિત છું.

હે રામ ! ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કરીને વાસનાઓથી રહિત થયેલા એ વીતહુલ્લ મુનિ વિધ્યાચળની ગુફાની અંદર સમાધિમાં અવિચળ રહ્યા. અત્યંત નહિં મિચ્યાયેલાં અત્યંત નહિં ઉઘડેલાં, મિચ્યાયેલા ભાગોની અંદર સ્થિતિ પામેલા, ચલન વિનાની પાંપણોવાળાં અને જાણે નાસિકાના અગ્ર ઉપર બંને પાસથી સરખી રીતે પડતા થોડા થોડા પ્રકાશવાળાં હોય એવાં દેખાતાં તેમના નેત્રો અર્ધાં ઉઘડેલાં અને અર્ધાં કળીરૂપે રહેલાં કમળોની પેઠે શોભતાં લાગ્યાં. પોતે શિર તથા ગ્રીવા સમ કરી ચિત્ત આકાશવત્ નિર્ભળ થઈ ઈન્દ્રિયોને બહારથી સંકેતો લઈ અચળ કરી અનંત આત્મા સાક્ષીભૂત વિશે ચિત્ત વૃત્તિ સ્થિર કરી જેવી શિલાની કે ચિત્રેલી પૂતળી હોય તેમ અચળ થયા. આવી રીતે લાંબોકાળ વીતી ગયો; જ્ઞાની અને ધ્યાની એ મુનિશ્વર ત્રણસો વર્ષ સુધી સમાધિમાંથી જાગ્યાજ નહિં અને જીવનમુક્ત પણાને લીધે તેમણે તે દેહને પણ છોડ્યો નહીં ત્યાર બાદ પ્રાણ નડ્યાં પણ તે સમાધિથી ઉત્થાન થઈ ચિત્ત સ્ફુર્યું. (પ્રાણ તે પોતાની ગતિ બંધ પડવાથી અત્યંત સૂદમ થઈ ગયેલો હોવાને લીધે એ દેહને પાળી શકે એમ ન હતો પણ જીવાત્માએજ તે દેહને પાળી રાખ્યો હતો તે જીવાત્માએ અવશેષ રહેલું પ્રારબ્ધ ભોગવવા સાર હૃદયની અંદર અનુક્રમે વધારે વધારે પ્રકટ થઈ મનરૂપ થઈ સ્ફુરણથી હૃદયમાં નિચે પ્રમાણે ભોગ ભોગવ્યા) તે સ્ફુરણથી પોતે કૈલાશ પર્વતના સુંદર વનમાં કદબના ઝાડ નીચે પોતાને દેખ્યા પછી વિદ્યાધર અને ઈંદ્રની પદવી પણ લાંબાકાળ ભોગવી ને જીવનમુક્ત નિર્ભળ આત્મા રૂપે વિચર્યા. શંકા શ્રીરામચંદ્રજીએ કરી કે:-હે ઋષીશ્વર ! કૈલાશ પર્વત ઉત્તર દેશમાંજ છે અને વિદ્યાધરની અને ઈંદ્રની પદવી સ્વર્ગમાંજ મળે છે એમ દેશ નિયમિત છે વળી સો વર્ષ કૈલાસ વિશે રહ્યા તે વર્ષ અમુક મહિનાથી થાય અને પાંચ યુગ બીજી પદવીઓ ભોગવી તે યુગ પણ અમુક વર્ષોથી થાય એમકાળ પણ નિયમિત છે તે છતાં તે મુનિશ્વરને પોતાના હૃદયમાંજ અને

અલ્પકાળમાંજ તે તે દેશ અને કાળનો અનુભવ થયો તો તે દેશ અને કાળનો નિયમ કેવી રીતે અનિયત બાસ્તો ?

વસિષ્ઠ ઋષિનું કહેલું સમાધાન:—ચિદ્ (ચૈતન્ય) હે રામ ! સર્વાત્મરૂપ છે જેવું જેવું દેશ કાળનું સ્ફુરણ થાય તેવું તેવું તેને બાસે [ત્યાં જે જે પ્રકારે હૃદય પામે (સંકલ્પ કરે) ત્યાં તે તે પ્રકારે તુરત થઈ જાય છે] કારણ કે અનુભવ કરનારા ચૈતન્યનો એવો સ્વભાવ અને પ્રભાવ (શક્તિ) છે, જેટલો કાંઈ પ્રપંચ બાસે છે તે કલ્પના માત્ર (મનોમાત્ર) છે. જેવું પુરણું તીવ્ર તેવું અનુભવ સત્તા વિશે બાસે, ત્યાં સ્થિત થઈ બીજે ગયું એટલે નીચમ જેવું થતું જાય છે, કારણ દેશના તથા કાળના આદિના નિયમોના ક્રમે સંકલ્પમયજ છે. અત્યંત સૂક્ષ્મનાડી (હિતાનાડી) ના હિદ્રમાં અલ્પકાળમાંજ (૯૬ સંસ્કારરૂપી) સંકલ્પને લીધે વિસ્તીર્ણ દેશ-કાળવાળા સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે એ સર્વના જાણવામાં પણ છે. એ કારણને લીધે વીતહૃદ્યે પોતાના હૃદયની અંદરના અનુભવરૂપ આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં જગતો દીઠાં. અગ્નિની વાસનાથી (૬૬ સંસ્કારથી) નાના જગત બાસે છે પણ જ્ઞાની તે સર્વ આત્મારૂપ દેખે છે તેનું પુરણું અપુરણરૂપ છે, જેમ જુનું જોલા બીજને ઉગવાપણું નથી; તેથી તેને બ્રાંતિનું કારણ નથી. જીવનમુક્તને સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ બાસે છે. અંધ મોક્ષ અવસ્થા તેને વિશે નથી. જ્ઞાન માત્ર આકાશ વિષે જેવું પુરણું થાય તેવું થઈ બાસે તે સર્વ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે ત્યારે જગત તો મનના મનન કરી બાસે છે. વાસ્તવથી જગત અજગત કાંઈ નથી. કેવળબ્રહ્મ સત્તા છે. જગત ભૂત ભવિષ્યત તથા વર્તમાનકાળનું કેવળ બ્રહ્મ સત્તારૂપ છે, ચિન્માત્રથી જે કાંઈ ધૃતિ જગત બાસે તેમ 'ન' ના પુરણાથીજ બાસે છે, જેમ સમુદ્ર વિશે તરંગ ઉલ્લાસ પામે તેમ વાસ્તવ ચિદાકાશ વિશે આકાર માત્ર બાસે છે પણ બળી ગયેલું કપડું આકાર વાળું જેવામાં આવતાં છતાંકયું કામમાં આવતું નથી. ચિત્ત નિર્વાસન અને નિરહંકાર થઈ અચિત્ત થાય છે ત્યારે દૈત કાંઈ બાસતું નથી.

હવે વીતહૃદ્ય મુનિએ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા પોતાના દેહને તેમાંથી બહાર કાઢી જીવન-મુક્ત સ્થિતિમાં કેવી રીતે વિચર્યા તે હે રામચંદ્રજી ! ચિત્ત દર્ષિ સાંભળો:—

પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજતા તે વીતહૃદ્યે જે કાંઈ ઈંદ્ર આદિપણું મનથી દેખાયું હતું તેને પોતાના આત્માના જ ચમત્કારરૂપ સમજ્યા. અને મન કરી વિચરતાં પોતાનું પૂર્વ શરીર પૃથ્વી ઉપર જેથું પણ વિચાર્યું કે હું તો નિર્ગુણ છું આ શરીર સાથે હવે મારે શું પ્રયોજન છે ? એક ક્ષણ બાદ ફરી ચિંતવ્યું કે આત્મામાં ગ્રહણ ત્યાગ નથી તેથી દેહ ત્યાગવો કે ગ્રહણ કરવો સમાન છે. પછી આદર્શ (અરીસા) વિશે પ્રતિબિંબ પ્રવેશ કરે તેમ પોતાના દેહને ધરતીના ગર્ભમાં કીચડમાં દબાવેલા (પોતાના સ્થૂળ દેહને કાઢવા સાર સૂર્યના પાર્ષદ પિંગળની (સારથી અરણ્યની reddish brown dawn personified as charioteer of the sun) મદદ લેવા પૂર્વદેશ (સૂક્ષ્મ ત્રિંગળથી આકાશ માર્ગે ચઢી સૂર્યની અંતર સૂક્ષ્મ વાયુરૂપે પ્રવેશ કર્યો ને સૂર્ય નારાયણને પ્રણામ કર્યા પછી તેમની આગાથી તે પાર્ષદને પૃથ્વી ઉપર લાવીને વીતહૃદ્યના જીવાત્માએ પોતાના સ્થૂળ દેહને કીચડમાંથી બહાર કઢાવ્યો પછી તેમાં પ્રવેશ કરી તે વીતહૃદ્યમુનિએ સ્નાન સંધ્યા કરી સૂર્ય જગવાનનું પૂજન કર્યું અને આગળની પેઠેજ તેઓ શોભવા લાગ્યા. મૈત્રી, સમતા, સત્ય, મુદિતા આદિગુણોથી સંપન્ન થયા ને બ્રહ્મ લક્ષિમી શોભતા સર્વ સંગથી રહિત થયા કે એ ગુણો પણ સ્વરૂપ વિશે સ્પર્શ ન કરે ને પોતાને શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે.

ત્યારબાદ હે રામ ! એ અગસ્ય મુનિશ્વરના પુત્ર વીતહૃદ્ય મુનિ પોતાના ચિત્તને વિનોદ આપવા ખાતરજ હૃદયમાં પોતાના મન આદિ સાથે જોતો કરવા લાગ્યા:—

હે ઈંદ્રિયોના અધ્યક્ષ તથા ચલન કરનારાઓમાં ઉત્તમ મન ! હવે અચિત્ત થઈ અસ્તિ નાસ્તિ શબ્દોથી રહિત શેષ રહે છે તે સ્વરૂપ વિષે હું સ્થિત છું. તમોને પૂર્વે પ્રહારો કરીને લાગી દીધાં છે. હું સદા ઉદય સ્વરૂપ છું, સદા ગાનસ્વરૂપ પ્રકાશવાન છું, સર્વનો સાક્ષીભૂત સમરસ છું. અસત્ત્વી પેઠે છું કેમકે સદા અક્રિય મન ઈંદ્રિયોનો વિષય નથી તેમ પ્રત્યુદ્ધ છું કેમકે ઈંદ્રિયોના વિષયોની ઉપલબ્ધિ કરે છું. વળી સુપુત્ર પણ છું કેમકે હર્ષ શોક ઇદિ અનિદ્રથી રહિત છું. જગત તરફથી સુપુત્ર સમાધ્યસ્થ છું. આ આત્મસુખ પામવાથી અન્ય પામવા યોગ્ય કંઈ નથી. નિઃરાગ સુખ છે, પરમ શાંત રૂપ અચળ સુખ છે.

હે ઈંદ્રિયો ! વાસ્તવથી તમારે સ્વરૂપ કાંઈજ નથી. પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા વિના તમે મને દુઃખ આપતાં હતાં, જેમ જેવરી વિષે અધકારથી સર્પ ભાસે તેમ આત્મા વિષે પ્રમાદથી અનાત્મભાવ થતો હતો. વિચારથી એ જમ નિવૃત્ત થયો છે. તમારે દુઃખ આત્મા વિષે માની લીધું હતું તેજ મૂર્ખતા હતી. વિવેકથી જોતાં આ વ્યવહારરૂપી ખટપટ ઉભી કરવાને કોઈને માથે દોષ મૂકી શકાય તેમ નથી કેમકે તમો કેવળ પરતંત્ર છો, તમારી ઇચ્છાથી કશું કરતી નથી, અહંકાર કેવળ અભિમાન કરે છે પણ ખીજું કશું કરતો નથી, બ્રહ્મ અદ્વિતીય અક્રિય છે માટે તેમાં કોઈ ક્રિયાનો સંભવજ નથી, કર્તાપણું પ્રાણના ચલનથી થાય છે પણ પ્રાણ જડ છે, જીવ કેવળ ભોગવે છે પણ ખીજું કંઈ કરતો નથી, મન કેવળ મમતાનું ગ્રહણ કરે છે માટે આ વ્યવહારની ખટપટ ઉભી કરવાનો કોનો, કેવો અને શો દોષ કહેવાય ? લોકમાં વનમાંથી થાય છે, રજ્જુઓ વાંસની છાલમાંથી અને છે, વાંસલા આદિ હથીયારો લોઢાના અને છે અને સુતાર પોતાનું પેટ ભરવાનીજ કાળજી રાખે છે તે એકેને ધર બનાવવાની જરૂર નથી તેમ છતાં પણ એ જુદાજુદા પદાર્થોરૂપી સામગ્રીથી જે ઉત્તમ અને દૃઢ રથ અથવા ધરરૂપ આકાર બને છે તે કાકતાલીયની પેઠે બની જાય છે માટે એ ધર અથવા રથ પડી કે ભાંગી જાય તો એઓમાંના કોઈને પણ કશી હાની થાય તેમ નથી. તેમ તમો કેવળ પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરનારા છો પણ વિષયાત્મક વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરવાળાં નથી તેમ છતાં પણ તમો ઈંદ્રિયો, મન, અહંકાર, કર્તા, ભોક્તા જીવ બ્રહ્મ સર્વ જુદા જુદા છે અને તમો સર્વ રૂપ સામગ્રી (સાધન)થી જે આ રથ રૂપી દેહ અને તેનો ચપળ વ્યવહાર ઉભો થયો છે તે પણ અકરમાતથીજ છે. આ વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય તો પણ તમારાંમાંના કોઈને કશી હાનિ થઈ જાય એમ નથી. રથનો ખેસનાર કે ધરનો માલીક પોતે રથ કે ધર છે એમ માની બેસે તો તે કેવળ મૂર્ખતા છે તેમ શરીરરૂપી રથ વિષે પુરુષરૂપી જીવાત્મા પોતે શરીર, ઈંદ્રિયો મન આદિનું અભિમાન કરે અને તેમના દુઃખસુખ પોતા વિષે માની બેસે એ કેવળ અજ્ઞાનતા છે. એ સર્વ અનાત્મ જડ, અસત્ પરિચિન્ન વિનાશી છે. આત્મસ્વરૂપ તો ચેતન, સત્, સર્વગત અને અવિનાશી છે. એવી રીતે સ્વરૂપની સ્થિતિની સ્મૃતિ સ્પષ્ટ કરી. એ પ્રમાણે પૂર્ણાનંદ પદ વિષે એ મુનિ (જીવનમુક્ત) સર્વદા રહેતા હતા. અખંડ આત્મસ્વરૂપ વિષે કોઈ સમયે પદાર્થોની વિચિત્રતા દેખાય તો તેનાથી થતા વ્યર્થ દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે વારંવાર ધ્યાનરૂપી આશ્વાસનાનો આશ્રય લેતા હતા ને સુખમાં રહેતા હતા એવી રીતે વીતહવ્ય મુનિનું મન ઇચ્છા અનિચ્છાથી રહિત થઈ ગયું. વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કે જે જન્મોના તથા કર્મોના પરમ અંતરૂપ છે તેનો સમય થતાં (અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધના ક્ષયનો સમય થતાં) પ્રતિભાસ માત્રરૂપે રહેલા સંસારજળનો પણ ત્યાગ કરી બ્રહ્મરસરૂપી મકરંદ પીવાની ઉત્કંઠથી તે મુનિશ્વર સહ્યાદિ પર્વતની એક સુવર્ણમય ગુફામાં પ્રવેશ કરી પદમાસન ધારી સ્થિર બેસી પોતાથી પોતામાંજ નિમે પ્રમાણે બોલ્યા:—

હે રાગદેવ !-તમે નિરાગતાને પ્રાપ્ત થાઓ. નિર્દોષતાને પ્રાપ્ત થાઓ વિવેકથી રહિત તમારી સાથે લાંબો કાળ કીડા કરી છે. જાઓ. મારા તમને નમસ્કાર છે.

હે ભોગ !-તમારી લાલસાથી હું પરમપદ જીવી ગયો હતો. જેમ માતા પુત્રની લાલસા સુખ નિમિત્ત કરે છે તેમ મેં વિષયોને સુખરૂપ જાણી તમારી લાલસા અનેક જન્મોમાં કરી હતી અને મને તમે રમાડ્યો હતો તે તમોને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. જાઓ.

હે દુઃખ !-તને પણ નમસ્કાર છે. તારા ઉપદેશથી હું આત્મપદ પામ્યો છું. કેમકે ભોગ સુખ હું સદા ચાહતો હતો અને તે વિષયસુખ તને પણ સાથે સાથે લાવતું હતું. તે સુખથી તારી ઉત્પત્તિ થતી હતી. તેની લાલસાથી હું અનંત જન્મ પામ્યો છું. તને દેખી મને આત્મપદની ઈચ્છા ઉપજી છે ને એ તારા પ્રસાદથી પરમ શીતળ નિર્વાણુપદ મળ્યું છે. તું તો દુઃખ નામ ધરાવે છે પણ મને તો સ્વરૂપ સુખ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તારું કલ્યાણ થાઓ. હે મિત્ર ! સંસાર વિશે જીવવું અસાર છે. જેનો સંયોગ થાય છે તેનો વિયોગ થાય છે. તારો મોટો ઉપકાર કે તું પોતે નાશ પામી મને સુખ આપતું ગયું. તું લાંબો કાળ બાંધવ તરીકે મારી સાથે રહ્યું છે તો પણ મેં તને છોડ્યું નથી. તારા સમાગમથી મને વિવેક થયો છે. આ સુમાર્ગ યતાવનાર ગુરુ તું છે. તને મારા સ્વાર્થને માટે છોડી દઉં છું એમ લાગશે. ને ખરેખર પ્રાણીઓના સ્વાર્થની ગતિ વિચિત્રજ છે. માટે તેમાં મારો અપરાધ નથી. તું વિચાર કરી જોઈશ તો તને લાગશે કે તેજ આત્મજ્ઞાન મેળવીને તારે હાથે કરીને તારી હાની કરી છે.

હે તજ્ઞમાતા !-બાળક તરીકે તે મને પાલ્યો છે ને મારો લ્યાગ કર્યો નથી. હું શાંત થતાં તું એકલી થઈ ગઈ છે. સૂકાઈ ગઈ છે. તોપણ તારે દુઃખ ધરવું નહિં. હું તને છોડી દઉં જાઉં છું પણ તેમ કરવામાં મારું કલ્યાણ છે માટે તારે દુઃખ ધરવું નહિં. જાઓ. હવે મારા નમસ્કાર છે.

હે કામદેવ !-મેં તને જીતવાને વાસ્તે વૈરાગ્ય આદિ તારા અનેક શત્રુઓનાં સેવનો કર્યાં છે તો મારા તે અપરાધો માનતો હોય તો ક્ષમા કરવી. તે પોતેજ વિપર્યય થઈ તારો નાશ કર્યો છે. તું બહિરમુખ હતો ત્યારે જીવતો હતો હવે અંતરમુખ થયો છે એટલે મટી ગયો છે. તોપણ તું મને આશીરવાદ આપી જા. હવે આત્મતિક ઉપશમમાં હું જઈ છું. મારા તને વારંવાર પ્રણામ છે.

હે સુકૃતિ !-તમે મોટો ઉપકાર કર્યો છે કે નરકથી કાઢી સ્વર્ગ મેળવાવ્યું છે. પરંતુ અંતે સર્વેનો વિયોગ છે. જાઓ. નમસ્કાર છે.

હે દુષ્કૃતો !-તમે હવે પધારી જાઓ. વિકર્મ (પાપ) રૂપી તમારું ક્ષેત્ર છે. અને યુવાવસ્થા ખીજ છે. યાતનારૂપી પુષ્પો છે અને નરકરૂપી ફળ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારો સંયોગ તેથી થયો હતો. હવે તમને નમસ્કાર વારંવાર છે.

હે મોહ !-તારાથી હું લાંબો કાળ બંધાયો હતો ને ઘણી ઘણી પામરચોનિયો પામ્યો છું. તું બય પણ યતાવતો હતો તેથી હું બય પામતો હતો. હવે તમે પણ જાઓ. નમસ્કાર છે.

હે ગુરિકંદરારૂપી મહા ! તારે વિશે લાંબો કાળ આશ્રય લીધો છે અને તપ કર્યું છે. હે સખે ! તમને પ્રણામ કરું છું.

હે બુદ્ધિ ! હે વિવેક !-તમોએ મારા ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે કે સંસાર બંધનથી મુક્ત કર્યો છે. જાઓ સુખી થાઓ. તમને પણ પ્રણામ કરું છું.

હે દંડ ! હે તુંડી !-તમારો સંબંધ પણ લાંબો કાળ કર્યો છે ને વખતો વખત સહાનુતાપ લીધો છે. હું તમોને પ્રણામ કરું છું.

હે દેહ !-રક્ત-હાડ માંસનું પિંજર બની તું મારી સાથે લાંબો કાળ રહ્યો છે અને અનેક પ્રકારના વ્યવહારો તથા દોડધામ કરી છે. વળી તું વિવેક ઉપજવવાનું પણ સ્થાન છે તારા હોવાથી (સંયોગથી) હું પરમપદને પાછો પ્રાપ્ત થયો છું એ તારો ઉપકાર છે. હવે તને મારા પ્રણામ છે.

હે સંસારના વ્યવહારો !-તમને પણ નમસ્કાર છે. તમારા વિષે મેં બહુ ક્રિયાઓ કરી છે. દેશ પ્રદેશ કર્યો છું જગત વિષે એવો પદાર્થ કોઈ નહિં હોય કે તે મેં લીધો દીધો નહિં હોય. એવાં કર્મ નહિં હશે કે જે મેં કર્યા નહિં હશે. તમે મારા જીના સમાગમવાળા છો. હવે તમને સર્વેને નમસ્કાર છે.

હે પ્રાણુવાયુઓ તથા મન !-તમે મારા પુરાણા સહજ મિત્રો છો. તમારો હમારો બહુ જન્મોનો સંબંધ હતો. હવે વિયોગ થાય છે કેમકે જેનો સંયોગ તેનો અંતે વિયોગ છેજ. તેથી તમારો હમારો પણ વિયોગ થાય છે. માટે આજ હું તમોને પણ પ્રણામથી માન આપું છું. તમારૂં બહું થયું. આ મારાં નેત્રોની જ્યોતિ સૂર્યમંડળ વિષે પ્રવેશ કરી લીન થશે, ધ્રાણુની ગંધ પૃથ્વી વિષે, પ્રાણુવાયુ (વચ્ચા) ચલનશક્તિવાળા વાયુમાં, શ્રવણ (શ્રાત્ર ઈંદ્રિયો) આકાશમાં, જીવ્હા (રસના ઈંદ્રિય) જળ વિષે અને મન ચંદ્રમા વિષે, એમ સર્વ ઈંદ્રિયો પોતપોતાના અંશો વિશે (તત્ત્વો વિષે) લીન થઈ જશે. જેમ કાષો બળી જતાં અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, જેમ શરદ્ઋતુમાં મેઘ શાંત (આકાશ નિર્મળ) થાય છે, જેમ મંદરાચળ નીકળી જતાં સમુદ્ર શાંત થયો હતો, જેમ સૂર્ય અસ્ત થયે પ્રકાશ તથા જીવોની સર્વ ક્રિયા શાંત થઈ જાય છે, જેમ પ્રલયકાળમાં બ્રહ્માંડ શાંત થાય છે, અને જેમ તેલથી રહિત દીપક નિર્વાણ થઈ જાય છે તેમ મન આદિ શાંત થઈ જશે. એમ એ મુનિશ્વર વિચાર કરતાં કરતાં સધળા સંકલ્પોથી રહિત થઈ ઉઠ્ઠકાર (પ્રણવ)ની છેલ્લી અર્ધમાત્રાથીજ જણાતા પોતાના સ્વરૂપ ધ્યાનમાં શાંત થયા. આવી રીતે પ્રણવ (શબ્દબ્રહ્મ) નું ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચાર કરી ધ્યાન કરતાં કરતાં અક્ષોભ ચિત્ત થયા ને પવન જેમ ગંધનો ત્યાગ કરી દે, તેમ ઉઠ્ઠકારના લાંબા ઉચ્ચારણરૂપી તંતુની સાથે હન્દ્રિયોનો તથા શબ્દાદિ તન્માત્રાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. જેમ ચિંતામણી પોતાના સ્વરૂપમાંજ ક્ષોભ પામ્યા વિનાનોજ રહે છે તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં અક્ષોભિત રહેલા એ વીતહબ્ધ મુનિશ્વર પૂર્ણાંમાના પૂર્ણ પ્રકાશીત ચંદ્રમાની પેઠે, કુંભારનું ચક્ર ફરતાં ફરતાં ફરી જાય છે તેની પેઠે, ને પવનથી રહિત સમુદ્રની પેઠે તથા પ્રકાશ તમથી રહિત આકાશ થાય તેની પેઠે-ત્રિલોકીના સર્વ સંકલ્પ રહિત શાંત, અચળ, વેગથી રહિત અને અત્યંત નિર્મળ દેખાવા લાગ્યા. શરદ્ઋતુના આકાશની જેમ રજથી, વાદળાંથી, તેજથી, તથા અંધકારથી પણ રહિત હોય તેવી ઉપમા એ મુનિને આપી શકાય. પછી જાણે આકાશમાં ઉઠ્યું હોય એવું અને સાક્ષીથી સ્ફુરવા લાગેલું કેવળ અંધાર પ્રતીત થતાં, તે મુનિએ જેમ સમજી માણસ કોપના લેશને પણ છોડી દે, તેમ તે અંધારાને પણ ત્યાગ્યું. વૃત્તિને ત્યાગી, પ્રણવ મંત્ર પણ ત્યાગ્યો. પછી તેજ પ્રતીત થવાં લાગતાં, તે મુનિએ અર્ધાં નિમિષ પછી તેને પણ છોડી દીધું. આગળ ન તેજ ન તમ એવી અભાવ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને તે મુનિએ જરાક સ્ફુરેલા એવી કલ્પનાના કારણરૂપ મનરૂપી ખંડને પણ અર્ધાં નિમિષમાં કાપી નાંખ્યું. હે રામ ! પછી પવન વિનાના દીવાની પેઠે સ્ફુટ પ્રકાશવા લાગેલા પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને પદાર્થજ્ઞાનથી રહિત નવા જન્મેલા બાળકની અવસ્થાવત્ તથા જેમ વાયુ ચલનશક્તિને છોડી દે એવી અવસ્થા તે મુનિની થઈ. તે સત્તામાત્ર આત્મતત્ત્વ સુષુપ્તવત્ નિર્વિકલ્પ પદ છે તેમ વિદેહ મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા તે અચળ પદ છે. તે વિષયાનંદથી રહિત છતાં પણ (નિરાનંદ

છતાં પણ) સ્વરૂપાનંદ છે; તે પોતાથી ત્યારી સત્તાથી રહિત છતાં પણ સદૃશ સત્તામાત્ર પરમ શુદ્ધ પરમપાવન પદ છે કેવળ અચેતન ચિન્માત્ર તુર્યાતીત પદ છે તે અસત્ (સર્વ ક્રિયાથી રહિત) સત્ત્વ (અનુભવરૂપ) એવા અશબ્દને પ્રાપ્ત થયા તેજ ઉત્તમ સહજવસ્થા છે. આ પરમ પવિત્ર પદને શૂન્યવાદીઓ શૂન્ય કહે છે, બ્રહ્મવાદીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન, સાંખ્યમતવાળા પુરુષો પુરુષ, યોગમતવાળા ઈશ્વર, શૈવમતવાળા શિવ, વૈષ્ણવો વિષ્ણુ, શાકત શક્તિ, કાળવાદી કાળ, ક્ષણિકવાદીઓ ક્ષણિક અને માધ્યમિક લોકો માધ્યમ (જડચેતના મધ્યરૂપ) કહે છે. તે સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતરૂપ, સમદૃષ્ટિવાન જેને પૂર્ણ કહે છે તે એક પરબ્રહ્મ સર્વદા, સર્વકાળ, સર્વ પ્રકાર સર્વ વિષે સર્વરૂપ તે પોતે છે તે મુનિશ્વર આવું આકાશથી પણ વિશેષ નિર્લેપ અને નિર્મળપદમાં સ્થિત થયા. જેમ જળનું ખિંદુ સમુદ્રમાં સમુદ્રરૂપે ઉપશાંત થાય છે તેમ એ વીતહૃવ્ય મુનિશ્વર પરબ્રહ્મમાં તે રૂપે ઉપશાંત થયા અને ગુફામાં એમનો એમ બેઠો રહેલો ચલન વિનાનો તેમનો દેહ અંદર રસ (ચેતન સત્તા) વિનાનો થઈને હેમંતઋતુના કમળની પેઠે ગ્લાનિ પામ્યો ને તે દેહરૂપી વૃક્ષની અંદર રહેલા પ્રાણો તથા સર્વ ઈન્દ્રિયો તે તે નાડીઓરૂપી શાખાઓ (ગાળીઓ, સ્થાનકો) છોડી દઈને પોતપોતાના કારણોમાં લીન થઈ ગયાં અને અસ્થિના પિંજરરૂપ ધરતી ઉપર ગિરિ પડ્યો. હે બુદ્ધિવાન રામચંદ્ર ! આ મુનિશ્વર વીતહૃવ્યની વિશ્રાંતિની કથા તમોને કહી સંભળાવી. તેના નિર્મળ વિચારને અવલંબન કરીને ઉત્તમ જ્ઞાનને (સ્વરૂપજ્ઞાનને) મેળવે. કેમકે આ આત્મજ્ઞાનજ્ઞ અજ્ઞાનનો નાશ કરી સર્વ રાગદ્વેષાદિ દુઃખોનો નાશ કરે છે અને મુક્તિ આપે છે (પરમ સિદ્ધિ આપે છે).

હે રામ ! “એ વીતહૃવ્ય મુનિએ પોતાના હૃદયમાં અનુભવેલા સંકલ્પમય જગત (મનો માત્ર જગત)ની અંદરના સૂર્યના ‘પિંગલ’ નામના પાર્ષદે આ જગતની પૃથ્વીની અંદર રહેલા વીતહૃવ્યના શરીરને કાદવમાંથી બહાર કાઢ્યું” એ કેમ સંભવે ? સ્વપ્નની કોઠાળીઓથી જન્મતની પૃથ્વી ખોદાવી સંભવેજ નહિ.” એવી શંકા રાખશો નહિ; કેમકે વીતહૃવ્યના જીવાત્માએ જે સંકલ્પમય જગતનો અનુભવ કર્યો હતો તે આ જગત હતું, કે જે આપણા જોવામાં આવે છે, આપણી આંખોથી જોવામાં આવે એવા જે એ વીતહૃવ્યમુનિ હતા તે આપણું મનજ હતું; કેમકે આપણું મનજ “તું” અને “હું” ઇત્યાદિરૂપે પ્રતીત થાય છે. જે મન છે તેજ આ સધળું જગત છે. (સર્વ જગત મનોમાત્ર છે) માટે તેમાં બિન્નપણું અને અબિન્નપણું શું કહેવાય. વંધ્યા સ્ત્રીઓ જુદી જુદી હોય તેથી કાંઈ તેઓના કહેવાતા પુત્રોમાં બિન્નતા કે અબિન્નતા થતી નથી. તેમ સ્વરૂપ બોધવાન જીવનમુક્ત મનની દિશા ફેરવી હૃદયમાં કેવળ ચિદાનંદ વિશે લાંબા કાળ સુધી કરેલા શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનના અવ્યાસથી અભિમુખ કરી મુકી પોતાના શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપને-વીતહૃવ્ય મુનિશ્વરની પેઠે-પ્રાપ્ત થાય છે.

*

*

*

*

શ્રી વસિષ્ઠ ઋષિ ઉવાચ:-હે મોટા બુદ્ધિવાળા રાજકુમાર ! વીતહૃવ્યની પેઠે બીજા પણ મહાન તત્ત્વવેતા મુનિઓ જે રીતે જીવનમુક્ત થઈ વિચર્યા હતા તે રીતે તમો તમારા દેશમાં રહી વિહાર કરો. હે રામ ! આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વજગત છે છતાં કર્મો અને સુખ દુઃખ તેને સ્પર્શ કરતાં નથી. આ પૃથ્વીમાં આત્માને જાણનારા ધણા મહાત્માઓ વિહાર કરે છે પણ તેઓ કોઈ પણ તમારી પેઠે દુઃખને કે ઉદ્વેગને વશ થતા નથી. તે તો વિદિત વેદ પૃથ્વી ઉપર વિચરે છે. સિંહ હર્ષ વિષાદરૂપી વાનર ગીઠને વશ થતા નથી કેમકે તેઓ અહંકાર, રાગ તથા બધી રહિત જીવનમુક્ત છે.

રામચંદ્રજીએ પુછ્યું:—હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ જીવનમુક્ત થયેલા મહાત્માઓને આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ આદિ સિદ્ધિઓ કેમ થતી નથી ને થતી હોય તો કેમ જોવામાં નથી આવતી?

વસિષ્ઠ ઋષિએ જવાબ આપ્યો કે:—એ સિદ્ધિઓ છે તે દેવતાઓને સ્વભાવીક છે. જુઓ કે આકાશમાં ઉડવું એ મચ્છર યોનિનોજ સ્વભાવ છે. જે જે વિચિત્ર ક્રિયાઓનો સમુહ જોવામાં આવે છે તે ધણું કરીને તે તે યોનિઓનોજ સ્વભાવ છે. આત્મ વેત્તાઓને આવી સિદ્ધિઓની ઇચ્છાજ હોતી નથી અને થતી પણ નથી. એ સિદ્ધિઓ તપાદિ ક્રિયાઓની શક્તિ છે. તે દ્રવ્ય સ્વભાવ છે જેમ મયનો સ્વભાવ મદનેજ ઉત્પન્ન કરે છે, જેર મનુષ્યને મારીજ નાંખે છે આ જગતનો ચમત્કાર છે. આત્માના જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી. દ્રવ્ય, ક્રિયા ને કાળને યથા ક્રમ મણિ, મંત્ર, ઔષધિથી કે યોગાભ્યાસથી સાધવામાં આવે છે. પણ તે કાંઈ આત્મજ્ઞાનના ફળ નથી. સિદ્ધિઓ અવિદ્યારૂપ છે. તુચ્છ છે. આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધતા તત્ત્વવેત્તાને હોય છે તે આત્મસ્વરૂપ વિશે તૃપ્ત રહે છે. તેને માનવું કે ભોગોતી કે જીવવાની ઇચ્છાનું અથવા નિગ્રહ અનુગ્રહ કરવાના સામર્થ્યનું પ્રયોજન હોવું નથી. તે બધાં અનાત્મા ધર્મ છે એમ જાણે છે. સમુદ્ર વિશે નદીઓ પ્રવેશ કરે તેમ મરણને તે સ્વભાવીક જાણે છે. જ્ઞાનવાનને વિશે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે તે આત્માને અર્પણ કરે છે, આત્મ અર્ચન કરે છે ને આત્મ પરાયણ તથા આત્મ તૃપ્ત રહે છે. સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા, ચંદ્રમાની શીતળતારૂપી આદિ નીતિને ભગવાન પણ અન્યથા કરી શકતા નથી.

રામચંદ્રજીએ શંકા કરી કે:—હે મુનિશ્વર ! ગુફામાં રહેલા વીતહૃવ્યના એ શરીરને સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ કેમ ખાઈ ગયા નહિં તેમ તે શરીર ધરતીના ગર્ભમાં સડી પણ કેમ ન ગયું ? વળી વનમાં ગયેલા એ વીતહૃવ્ય મુનિ તરતજ વિદેહમુક્તિને ન પામ્યા પણ ફરી એ શરીરથી વિદાર કર્યા પછી વિદેહમુક્તિ પામ્યા તેનું શું કારણ ?

વસિષ્ઠઋષિએ સમાધાન કર્યું કે:—હે રામ ! જે જીવાત્મા વાસનારૂપી મેલા દોરાથી અત્યંત વીટાયેલા હોય તે જીવાત્માજ આ સંસારમાં સુખદુઃખોતી દશાઓરૂપી બળતરણને ભોગવે છે. જે જીવાત્મા નિર્વાસનીક અને શુદ્ધ ચૈતન્ય માત્ર થયેલ હોય તેનું શરીર જેમ હોય તેમનું તેમ રહે છે. એ શરીરનું છેદન-બેદન કરવા કોઈ પણ સમર્થ થતા નથી. યોગીઓના શરીર એ પ્રમાણે ધણું વર્ષો સુધી રહે છે. વળી જે જે પદાર્થ વિશે ચિત્ત લાગે છે ત્યારે તે તે પદાર્થ સ્વરૂપ વિશે ભાસે છે (તુરત તે તે પદાર્થમય થઈ જાય છે), એવો નિયમ કે એવી શક્તિ છે. જેમ સ્ફાટિકની આગળ જેવા રંગનું કુસુમ મુકે તેવા રંગનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડે છે. જેવી પદાર્થો વિશે શક્તિવાસના સાથે સંવિત થાય તે પ્રમાણે ભાસે છે. જેમ મિષ્ટ વસ્તુ કે મિત્ર દેખીને ચિત્ત સ્વભાવિકરીતે લોહુત થાય છે. કટુક વસ્તુ કે શત્રુ વિશે સ્વાભાવિક વિરસતા કે અપ્રસન્નતા થાય છે. વાસનારહિત શુદ્ધ સમતા સુખદુઃખના ભોગરહિત છે. ચંદ્રમાની નિકટ ગયે શીતળતા મળે એ પદાર્થનો સ્વભાવ છે. જ્યારે યોગી દેહઈંદ્રિયો આદિની વાસના ત્યાગે, મમત્વ ત્યાગે સમભાવ પામે ત્યારે સમભાવનો અનુભવ થાય છે એટલે સર્વ વિશે એકજ ભાસે છે. તે કારણથી સિંહાદિ હિંસકપ્રાણી પણ શરીરનો હિંસાભાવ ત્યાગી દે છે ને નિકટ આવી શાંત થઈ જાય છે. જેમ એક રાજાનો બહારવટીઓ બીજા રાજાનું ગામ જોવામાં આવે તોપણ તેને છેદન-બેદન કરવામાં (હુટવામાં) પ્રવર્તતો નથી. પુર્યષ્ટકામાંજ ભેદ ભાસે છે. જેમ સૂર્યનો સ્વચ્છ સ્થળે પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ પડે છે તેવો મલીન સ્થળે કે મલીન દર્પણ વિશે પ્રતિબિંબ પડતો નથી. હે રામ ! તેવી રીતે વાસનારહિત રાગદ્વેષ વિનાના વીતહૃવ્યના શરીરને જોઈને હિંસકપ્રાણીઓ પણ રાગદ્વેષ વિનાના થઈ હિંસકસ્વભાવ છોડી દીધો હતો ને તે શરીરને ખાઈ ગયા ન હતાં. વળી આત્મરૂપ

અનુભવ સત્તા સામાન્યરૂપે કાષ્ટ, દેહાં તથા પથરા આદિ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે પણ મુંગાના તથા બાળકના ગ્દાનની પેઠે નિર્વિકારપણાથી રહેલો છે. પ્રાણ સ્ફુરે ત્યારે પંચતત્ત્વનો ક્ષોભ થાય છે. વીતહૃદ્ય મુનિના પ્રાણ અને ચિત્તકલા બંને દુરણા (ચલનના વિકાર) રહિત થઇ ગયાં હતાં. તેમનું લિંગ શરીર તત્ત્વભોષ તથા સમાધિથી ઉચ્છિન્ન જેવું થઈ જતાં તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો તેથી તે સ્થૂળ શરીર પૃથ્વી જળાદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું. હે રામ ! દેહના બહારના વાયુથી થતું ચલન તથા અંદરના ચિત્તથી થતું ચલન હૃદય વિશે શાંત થઈ જાય ત્યારે તે દેહમાં ત્વચ્ચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પૂર્વસ્થિતિને છોડતી નથી અને ક્ષોભરહિત સ્થિત રહે છે. વીતહૃદ્યનું શરીર પૃથ્વીપર રહ્યું હતું ને પોતે કેલાસાદિમાં વિચર્યા હતા; પણ પંચતત્ત્વનો કે વાતપિત્ત કફનો ક્ષોભ ન હતો તેવા શરીરને વજ્ર પણ ચૂરણ કરી શકતું નથી. લોકમાં પણ આપણે જ્નેષ્ઠએ છીએ કે પ્રાણાયામ આદિથી ધીર પુરોના શરીરનું ચલન શાંત થઈ જાય છે ત્યારે કાષ્ટવત્ કે શયવત્ સ્થિર થઇ જાય છે. હવે વિદેહમુક્ત તરત કેમ ન થયા તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહું છું તે ચિત્ત દર્ષિ સાંભળો-રાગદ્વેષાદિ વાસનારહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચુકેલા અને દેહાભિમાનરહિત જીવનમુક્ત મહાત્માઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર રહે છે. એ મહાત્માઓનો જીવાત્મા બ્યારે અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે જીવનમુક્ત થયાથી પહેલાં કે પછીથી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઇશ્વર એઓ કોઈપણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતાં નથી. વીતહૃદ્ય મુનિને આકાશ માત્રથી જીવવાનું સ્પંદ સ્ફુરી આવ્યું ત્યારે કેટલોક કાળ જીવનને દૃઢ કરી જીવ્યા. બ્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરાં થઇ રહેતાં તેના જીવાત્મા (સંવીત્) વિશે વિદેહમુક્તિની ભાવના સ્ફુરી ત્યારે વિદેહમુક્ત થયા; કેમકે તેમની સ્થિતિ સ્વાભાવીક સ્વતંત્ર હતી તેથી જેની વાંછા કરે તે તત્કાળ થઈ જાય છે. તેને જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન પરમાત્મારૂપ જ થયેલો હોય છે. એટલે મન આત્મપદ (સત્તાસામાન્ય) વિશે સ્થિત રહેલ હોવાથી તેને કાંઇ કૃત્ય કર્તવ્ય નથી તે કૃતકૃત્ય છે. તેને સ્વાભાવીક મૈત્રીઆદિ સાત્વિક ગુણો પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે.

શંકા:—વિચારથી ચિત્તસ્વરૂપમાં અંતર્હિત થયું ત્યારે વીતહૃદ્યમુનિના મૈત્રી આદિ ગુણો કોને થયા ને શેમાં સ્ફુર્યાં ? તે કૃપા કરી કહો એ ગુણો બાધીત થયેલા ચિત્તને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

સમાધાન:—હે રામ ! એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકારનો છે, જીવન મુક્તનું ચિત્ત અચિત્તરૂપ થાય છે તે સરૂપ (ચિત્તના કાંઈકે પ્રતિભાસવાળું) થાય છે અને વિદેહ મુક્તનું ચિત્ત સ્વરૂપથી નષ્ટ થાય છે (ચિત્તના લેશ માત્ર પણ પ્રતિભાસથી રહિત થાય છે). જેઓની વાસના, ત્રિષયોના સ્વાદથી (સસથી કે લોભુષ્તાથી) રહિત થયેલી હોવાને લીધે જીવનયેલા બીજ દેખવામાં આવે પણ અંકુર તેના નાશ થઈ ગયેલ હોવાથી ફરી ઉગી શકતા નથી તેની પેઠે આભાસ માત્ર હોવાથી પુનર્જન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી ન હોય તેઓ જીવનમુક્ત કહેવાય છે. જેઓનું ચિત્ત સત્ત્વપણાને પામેલું હોય છે એવા અને સ્વરૂપ ગ્દાનના પાસે પહોંચેલા એ જીવનમુક્ત અચિત્ત (દાણાના નાશની પેઠે ચિત્ત વિનાના) થઈ પ્રારબ્ધ ક્ષય થયે એઓ વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. દુઃખરૂપી વૃક્ષનું બીજ ચિત્ત છે. આત્મા શિવાય બીજું કાંઈ ચિત્તમાં (સત્ત્વમાં) ન સ્ફુરે તે ચિત્તમૃતક છે. (વચમાં શબ્દભાવ રહિત હોય છે.) જીવનમુક્તને ઈષ્ટાનિષ્ટ, રાગદ્વેષ, સુખ દુઃખાદિ દ્વૈત ભાવના ઉપજતી નથી. સૂર્યનો ઉદય થયે તમ (અધિકાર) નષ્ટ થાય

અને પ્રકાશ ઉદય થાય છે, તેમ ચિત્ત વિશે (આત્મજ્ઞાન ઉદય થએ સંસારની સત્તાશ્રી મેલ (ચિત્તભાવ) નાશ પામે છે અને મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા આદિ સદ્ગુણો આવી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વસંત ઋતુ ખેડાથી વેલો સર્વે પ્રવૃદ્ધીત થાય છે ને જેમ ચંદ્રમા રાહુથી છુટે છે. વિદેહમુક્ત વિશે તો આત્મા નિર્મળ નિષ્કલંક છે ત્યાં ગુણોની કલ્પના કાંઈપુરેજ નહિં તે બુદ્ધિથી પર પદ છે. જેમ આકાશના સ્થાનને પવન જાણે તેમ એની નિર્મળ આકાશવત્ અવસ્થા એજ જાણે છે. બ્રહ્માનંદ વિશે લીન થઈ જાય છે, (સ્થિત રહે છે.)

*

*

*

*

શ્રી રામચંદ્રજીએ સવાલ પુછ્યો કે:—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ મુનિશ્વર ! પરમાકાશના કોશ વિષે એક માયાશ્રી પહાડ છે તેના ઉપર એક જગતશ્રી વૃક્ષ છે. તારા તેના પુષ્પ છે, (મૈંદુ) વિચિત્રવાદનાં તેના પત્ર છે, સૂર્ય તથા ચંદ્ર તેના સ્કંધ છે. દેવતા, દૈત્ય મનુષ્યાદિ જીવો એ વૃક્ષમાં પક્ષીઓ રહે છે. સાત સમુદ્રશ્રી બાવડીઓ (વાવો, તળાવો) દીપી રહી છે, તેમાં અનંત નદીઓ પ્રવેશ કરે છે, ચૈદ પ્રકારના લોક (ભૂતસમૂહ) ઉત્પન્ન થાય છે. મોહશ્રી જળથી સિંચાય છે ને દૃઢ થાય છે ને સુખદુઃખશ્રી ફળોથી પૂર્ણ છે તે જન્મ મરણશ્રી સંસ્કૃતિશ્રી વૃક્ષનું બીજ સંક્ષેપથી સમગ્રય તેવી રીતે કૃપા કરી કહ્યો:—

શ્રી વસિષ્ઠ ઋષિએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—બુદ્ધિશાળી રામ ! જેની અંદર, લિંગ દેહમાં આરંભની ધનતાને લીધે (અનંત વિચિત્ર કાર્યો કરનારાં દૃઢ સંસ્કારોને લીધે) શુભાશુભ કર્મોશ્રી મોટા અંકુર થાય છે ને રહ્યાં છે એવું શરીરજ આ સંસ્કૃતિશ્રી વૃક્ષનું બીજ છે એમ સમજો. એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તેની ગાળીઓ છે. તે ચિત્ત સંપત્તિ વિપત્તિઓની દશાના ભંડારશ્રી છે ને જન્મ મરણોની પ્રાણુશ્રી છે, એવું જ ચિત્ત તે એ શરીરનું કારણ છે. આ જગતનો નાના પ્રકારનો આડંબર અસત્શ્રી છે, ને ચિત્તના કેવળ સ્પુરણથી ભાસે છે, જેમ ગંધર્વનગર આકાશમાં નાના પ્રકારના આરંભ સહિત બ્રમ કરી ભાસે છે. જેમ મૃતિકાનો ઘટભાવ થાય છે તેમ ચિત્ત વિશે જગતનો સદ્ભાવ થાય છે. આ ચિત્તશ્રી અંકુરની વૃત્તિશ્રી બે શાખા છે (૧) પ્રાણોનું સ્પુરણ (ચલન) અને (૨) દૃઢ બાવના (વાસના) એ બે મળીને ચિત્તના જન્મના કારણશ્રી થાય છે. એકલું પ્રાણનું ચલન કે એકલી વાસના કારણ થતી નથી જેમ તલમાં તેલ રહે છે, જેમ બીજથી અંકુર અને અંકુરથી બીજ થાય છે તેમ પ્રાણનું ચલન (સ્પંદ) વાસનાની અંદર રહી થાય છે અને વાસના પ્રાણના ચલણની અંદર સ્પુરે છે. એઓમાંથી એક નષ્ટ થાય તો તે બંનેનો નાશ થાય છે અને ચિત્તનો પણ નાશ થાય છે જેમ વાયુનો ઓધ કાળથી પાકેલા ફળને ક્ષણ માત્રમાં પાડી નાંખે છે તેમ ક્ષય પમાડેલી વાસના ચિત્તને (ચિત્તના સંવેદનને) ક્ષણમાત્રમાં મટાડી દે છે. જેમ આકાશ વિશેની ક્ષતા ભાસે છે તેમ પ્રાણવિશે ચિત્ત સંવિત્ (નિર્વાસનિક આનંદ) ઉછળે છે (હાથથી મારેલા દડાની જેમ ઉછળે છે) અને તે ઉપલબ્ધ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ચિદ્ સંવિત્ વિશે ચિત્ત પ્રતિબિંબિત શ્રી થઈ કરી વાયુમાં ગંધની જેમ સ્થિત થાય છે તે મહાસૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ છે. તે સંવિત્શ્રીને ત્યાગી બહિર્મુખ દોડે છે તેનાથી નાના પ્રકારનું જગત ભાસે છે ને વિચિત્ર વાસના ઉઠે છે કે જેથી કરીને અનેક દુઃખ પમાય છે. એ સંવિત્ને અંતરમુખ રોકવું એજ કલ્યાણકારક છે ને તેજ સ્વશ્રી વિશે સ્થિત રહે છે અને શુદ્ધ સંવિત્ વિશે ‘અહ’ ઉલ્લેખ પુરે છે ત્યારે વેદનશ્રી થાય છે. ચિત્તને પ્રાણ રોકવાની ક્રિયા, ધ્યાનથી છે એટલે બ્રહ્માકાર વૃત્તિના આનંદની અંદર લીન

મવાથી પ્રાણુસ્પંદ રોકાય છે અને વાસના નષ્ટ થાય છે ત્યારે ચિત્ત નિવૃત્ત થાય છે, એ યોગનો અનુભવ છે.

હૈં રામશ ! હવે જ્ઞાનનો અનુભવ સાંભળો. ચિત્ત વાસનાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વાસના વિચાર વિના પુરે છે. જેમ બાળકને જન્મતાંજ સ્તનેનું દુધ પીવાની વૃત્તિ સ્પુરે છે તેમ અકસ્માતથી ભાવનાની દૃઢતાથી વાસના સ્પુરી આવે છે. જે પદાર્થ તરફ પુરષ્ણની તીવ્ર ભાવના, તે રૂપ પુરુષ થાય છે, જે જે ભાસે છે તે સ્વરૂપના પ્રમાદથી છે તેમાં દૃઢ પ્રતીતિ થઈ ગયેલ હોય છે તેની ભાવના કરે છે તેથી જગત વાસનાથી મોહને પામી સ્વતઃ શુદ્ધ અનુભવરૂપ આત્મા છે તેને જાણી નથી શકતા; વાસનાની પ્રબળતા તેનું કારણ છે; મઘ પીનારને પદાર્થ વિપર્યત્ ભાસે છે તેમ અજ્ઞાનીને વાસના બળથી જગત સત્ ભાસે છે. અસમ્યક્ જ્ઞાનથી તે જીવ દુઃખી થાય છે, મન તેનું કારણ છે. અનાત્મ વિશે અસમ્યક્ જ્ઞાનને લીધે આત્મભાવ થાય અને વાસ્તવ આત્મા વિશે અનાત્મ ભાવ થાય તેનું નામજ મન છે. મનની ઉત્પત્તિ ચેતન સંવિત્ વિશે પદાર્થોની ચિંતવણીથી થાય છે, પછી તીવ્ર પદાર્થની દ્રઢ ભાવના થાય છે ત્યારે એ ચેતન સંવિત્ ચિત્તરૂપ થઈ જાય છે અને જ્યારે પદાર્થોના ગ્રહણ ત્યાગના સંકલ્પની અંતરથી નિવૃત્તી થાય ત્યારે મન અમન થઈ જાય છે, વાસના નાશ પામે છે ને ચિત્ત મૃતક થાય છે એ ઉપશમનું કારણ છે, હૃદયકાશ વિષે ચિત્ત શાંત થઈ જાય છે. પદાર્થો ઉપરથી રસ (ક્ષોભ) ઉડી જાય ત્યારે ચિત્ત અચિત્ત થાય અને રસ રહેવાથી અને પુરવાથી ચિત્ત સ્થૂલ થાય છે. જીવનમુક્તને વિષે પણ ચેષ્ટા જોવામાં આવે છે પરંતુ તે જન્મ મરણનું કારણ થતી નથી કેમકે મન વિશે મનનો સદ્ભાવ નથી. જેમ નટ અભિમાનથી રહિત અનેક સ્વાંગ લે છે તેમ જીવનમુક્ત પણ અભિમાનથી રહિત થઈ વિવિધ ચેષ્ટાઓ (વ્યવહારો) કરે છે. અને જેમ કુંભાર ચક્ર ફરતું ફરતું ધીમે ધીમે તેને તાડન કર્યા શીવાય આપોઆપ સ્થિર થઈ જાય છે તેમ તે જીવનમુક્ત તત્ત્વવિત્તનું ચિત્ત પ્રારબ્ધ ભોગવેગ પૂર્ણ થાય ત્યારે સ્વભાવિક શાંત થઈ જાય છે. જેમ ભુંજેલું બીજ ફરી ઉગતું નથી તેમ રાગાદિ રહિત જ્ઞાનીના ચિત્તનું સમજવું. કાચું ને ભુંજેલું બીજ બંને સરખાં લાગે છે પણ કાચું ફરી ઉગે છે ને ભુંજેલું નથી ઉગતું, તેમ જ્ઞાની અજ્ઞાનીની સમજ છે. જીવનમુક્તનું ચિત્ત કેવળ ચિન્માત્ર છે જ્યારે શરીર લાગે ત્યારે અચિત્તરૂપ ચિદાકાશ (થાય) છે. જેમ તળાવનું જળ મેઘ (વાદળો) પાન કરી જાય છે અને વર્ષાદ્વારા પાછું તળાવમાં જળ ભરી દે છે તે પરસ્પર કારણ છે. તેમ પ્રાણુસ્પંદ અને વાસના (દૃઢ ભાવના) બીજ અંકુર ન્યાયની પેઠે પરસ્પર કારણરૂપ છે. કુલ વિના સુગંધી નથી અને સુગંધી વિનાનું કુલ નહિ. વાસના જ્યારે સ્ફૂરે છે ત્યારે સંવિત્ વિશે ક્ષોભ થાય છે તે પ્રાણુને જગાડે છે તેથી કરી જગત ઉપજે છે અને જ્યારે હૃદય વિશે પ્રાણુસ્પંદના ધર્મ થાય ત્યારે પણ સંવિત્ ક્ષોભ પામે છે ને ચિત્તરૂપી બાળકને જગાડે છે એવી રીતે વાસના અને પ્રાણુ ચક્ષન એ બંને ચિત્તના કારણ છે બંનેમાંથી એકનો નાશ થયે બંને નાશ પામે છે અને ચિત્ત અચિત્ત થાય છે. ચિત્તરૂપી આંધિ સર્વ દીશા મલીન (ધૂળવાળી) કરી દે છે, પ્રકાશને ઢાંકી દે છે ને તૃણરૂપી તૃણ ઉગાડે છે; શરીરરૂપી સ્તંભાકારરૂપે અજ્ઞાનરૂપી કુચથી (ઉકરડાથી) ઉપજેલ વાયુવટાળ (વિરોલા) મળ ક્ષોભને પમાડે છે. અને અંતરપ્રકાશરૂપી વર્ષાની ધારા થવાથી તમરરૂપી ધૂળ દૂર થઈ જાય છે. વાસનાના અનુદયથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે. અને પ્રાણુના રોકવાથી શાંત થાય છે, માટે ચિત્તને જીતવાને આ ઉત્તમ યુક્તિઓ (ઉપાયો) છે તે પ્રયત્ન કરી કરવા જોઈએ. સંવેદનરૂપી મૂળ કાપવાથી (શુદ્ધ સંવિત્ માત્ર વિશે સંવેદન લાગે તો) પ્રાણુ ચક્ષન ને વાસના બંને રહેતાં નથી. સંવેદનનું

બીજા આત્મરાતા છે. સંવિત્સત્તાથીજ સંવેદન પ્રગટ થયું છે, જેમ તલ વિના તેલ નથી તેમ સંવિત્સત્તા વિના અંદરઆદિર અન્ય કાંઈ નથી, જેમ સ્વપ્ન વિશે પોતાનું મૃત્યુ જુએ, દેશદેશાંતર જુએ ને પામે છે તેમ સંવિત્સત્તા સંવેદનને દેખે છે ને પ્રાપ્ત થાય છે. સંવિત્ ચિન્માત્ર વિશે 'અહંબ્રહ્મિ' એ સંવેદનનું ઉચ્ચાન થાય ત્યારે સંવેદન જગતભ્રમ બતાવે છે, જેમ બાળકને પોતાના સંકલ્પથી ઉડેલા જમથીજ વૈતાલ સત્ય બાસે છે; જેમ બ્રાંતિથી રથાણુ (ફુંડું) વિશે પુરૂષ પ્રતીત થાય છે, તેમ જાળીઆમાં પેડેલા સૂર્યના કિરણોમાં દંડાકારપણું તથા ઉડતા ત્રસરેણુપણું અને જેમ વહાણમાં ખેડેલાને કાંકાના ટક્કને પર્વતનું ચક્રનપણું પ્રતીત થાય છે તેમ જીવાત્માને (સંવિત્ વિષે) જગત (સંવેદન) પ્રતીત થયું છે. જેમ જેવરી વિષે અસમ્યક્જ્ઞાનથી સર્પ બાસે છે તેમ તે બાસે છે પણ જેમ ચંદ્રમાં પ્રતીત થયેલું એપણું સારી રીતે અવલોકન કરવાથી ટળી જાય છે તેમ આત્મા વિશે પ્રતીત થયેલું જગતરૂપી બ્રાંતીજ્ઞાન ત્રણે જગત બ્રહ્મ (સંવિત્)રૂપ છે એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી બાધ પામે છે. સંવેદન કાંઈ બિન્ન નથી તે રૂપ છે એ નિશ્ચયને બુદ્ધિશ્વર સમ્યક્જ્ઞાન કહે છે. સંવેદન જડવત્તા વિશે અજડ રહેવું તે પરમસુખ સંપન્નનું કારણ છે, તે આનંદ ઉચ્ચાનથી રહિત આનંદસ્વરૂપ છે. એવી અસંવેદન સંવિત્બુદ્ધિ સંસાર સમુદ્રથી પાર ઉતારે છે. સ્પંદરૂપ જે સંવેદનથી દૃશ્ય (જગત) બાસે તે દૃશ્યની તરફથી જડ અને સ્વરૂપ વિશે ચેતન તે અજડ છે તે પોતાનું સ્વરૂપ છે. હૃદયાકાશ વિશે જે ચેતનસંવિત્ છે તેની સાથે સંવેદનનો કાંઈ સ્પર્શ નહિ (જે જીવનમુક્તના મનમાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળની કોષપિણ વસ્તુમાં સત્યતા માનવારૂપી બ્રાંતી હોતી નથી) તે સંવિત અજડ છે. તે જીવનમુક્ત અને પ્રકારના કાર્યો કરતાં છતાં પણ તેવી બ્રાંતીરહિત, નિર્લેપ (બુદ્ધિ, વિષયો વિષે લેખાતી ન હોય તેવો) અજડ કહેવાય છે. હે અપાર ગુણોના સમુદ્રરૂપ રામ ! દેવ, દૈત્ય, ગતુપ્ય, હસ્તિ આદિ રથાવર જંગમ કાંઈ છેજ નહિ. આત્માજ પોતાની અનાદિ માયાથી આ જગતરૂપી નાટકને રચીને પોતાની ચેષ્ટાથી (ઉર્ણનાભી ધુરાણ કે કોશેટાના કીડાની જેમ) પોતે બંધાય છે અને વિવેકાદિથી પોતા તરફ આવી પોતે પોતાને (સ્વભાવિક અસંગ બ્રહ્મપણુને) પ્રાપ્ત થાય છે. જગત જાગ્રતરૂપી સમુદ્ર છે. સંવિતરૂપી તેના વિષે જળ છે તે જળથી સર્વ સ્થાન પૂર્ણ છે. અંતરીક્ષ, આકાશ, પૃથ્વી, પર્વત નદીયો સર્વે સંવિત્ જળની લહરીયો છે તેથી સર્વ જગતભ્રમ સંવિત્માત્ર છે તેના વિશે દ્વૈતકલનાનો અભાવ છે એનું નામજ સમ્યક્જ્ઞાન છે. આ સંવિત્તું (જીવાત્માનું) બીજ સન્માત્ર છે. સન્માત્રથી સંવિતનો ઉદય છે જેમ પ્રકાશથી જ્યોતિ (પ્રભા) ઉદય થાય છે. આ સન્માત્રસત્તાના બે રૂપ છે. (૧) એકતાવાળી (૨) અનેકતાવાળી. એકતાવાળી સત્તા સામાન્ય અદ્વૈતરૂપ પરમાર્થ સત્તા છે. (સમષ્ટિ ઈશ્વરસત્તા છે) વિષયોને ત્યાગી જે સન્માત્ર છે તે અલેપ એકરૂપ મહા કે પરમસત્તા છે. અને જે ઘટ, પટ, ડું, તું ઇત્યાદિ નાનાકાર થઈ બાસે છે તે અનેકતાવાળી સત્તા છે તે કદી સાચી નથી. સંવેદનથી થયેલ છે તેથી અવસ્તુરૂપ છે. કાળસત્તા અને આકાશસત્તા (પરમાણુ આદિ જગતનાં કારણની માન્યતા) એ બંને અવસ્તુરૂપ છે. તે વિભાગસત્તાને ત્યાગી સન્માત્રસત્તા જે એકરૂપ, પરમ નિર્મળ અવિનાશી સત્તા જે કદી નાશ થતી નથી તથા વિસ્મરણ થતી નથી) અનુભવરૂપ છે તેને પરાયણ હે રામજી ! તમે થાઓ. (તેની ભાવના, અનુસંધાન કરો). કેમકે તે સત્તા સામાન્ય પરમપવિત્ર છે સર્વનું બીજ છે તે વિશે સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેટલા કાંઈ પદાર્થ છે તેની કલના સત્તા સામાન્ય પર્યન્ત છે તે પરમપદ અનંત અનાદિ બીજનું પણ બીજરૂપ છે. અન્ય કાંઈ નથી. તે અનુભવ નિર્વિકાર સ્થિતિ છે, તથા જીવનમુક્તનો છે. તેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ બ્રહ્માકાર છે. જેમ આકાશ વિષે

નીલતા સ્વભાવીક વર્તે છે તેમ યોગીઓ પરમાનંદ વિશે વર્તે છે. સર્વે ઇંદ્રિયો ક્રિયા કરતાં છતાં મન સંવિત્તરૂપ રહે છે. દ્રશ્યનું અભિમાન સ્પૃરતું નથી તેજ અજડસ્વરૂપ છે. વચનું બીજ અતિસૂક્ષ્મ છતાં વિસ્તાર પામી આકાશને ઝાડે છે તેમ સૂક્ષ્મસંવેદનથી સંકલ્પ પ્રસરી જગતરૂપે વિસ્તાર પામે છે ને જન્મજનન પામે છે, મોહ પામે છે. અને બીજરૂપથી પોતેજ જન્માદિથી ડરે છે અને સ્વરૂપ વિશે ભાવના દૃઢ થાય છે ત્યારે પોતેજ પોતાને પામે છે. જેમ તળાવનાં કાંઠાના વૃક્ષો પ્રતિબિંબિત થાય છે તેમ સધળા પદાર્થો ચૈતન્યરૂપી એ દર્પણ વિશે પ્રતિબિંબિત થાય છે. જેમ સર્વ રસોનો સ્વાદ જીભાથી સિદ્ધ થાય છે તેમ સર્વ પદાર્થ ચિદાકાશને આશ્રયે (આત્મસત્તાથી) સિદ્ધ થાય છે. હે રામ ! આ બ્રહ્માંડોના સમુદ્ધો તે પદ્માંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમાંજ વર્તે છે (રહે છે) તેમાંજ વૃદ્ધિ પામે છે, સ્થિત દેખાય છે, ફેરફાર પામે છે અને તેના વિશેજ ક્ષીણ થઈ ગલિત (લીન) થઈ જાય છે. સર્વની અધિષ્ઠાનસત્તા તેજ છે તેજ ગુરૂથી ગુરૂ, લઘુની લઘુતા (હલકાપણ), સ્થૂલની સ્થૂલતા, સૂક્ષ્મની સૂક્ષ્મતા, દ્રવ્યની દ્રવ્યતા, દૃષ્ટિના દૃષ્ટા, ક્રિયન, નિષ્ક્રિયન, તત્ત્વોનું તત્ત્વ, સત્ય, અસત્ય, આશ્રમ અનાશ્રમ, સમીપમાં સમીપ, અંધારાના પણ તત્ત્વરૂપ, તેજના તેજરૂપ, અને દિશાઓમાં પણ અવકાશરૂપ તેજ સત્તા છે એવી પરમપાવન સત્તા છે એ પદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી, જગતમાં જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ તેજ છે. જગતના અભાવરૂપ, અદૃશ્ય દૃશ્ય પણ એજ છે. સ્વરૂપથી એ હું છું અને અહંકારરૂપથી એ હું નથી. હે નિર્દોષ રામ ! એ પરમ નિર્મળ અવિનાશી પદ વિશે પ્રયત્ન કરી સ્થિત થાઓ. બહુરી જેમ ધૃષ્ટિ હોય તેમ વર્તો. એ આત્મતત્ત્વ પરમ નિર્મળ અજરઅમર શાંતરૂપ ચિત્ત ક્ષોભરહિત છે અને એ વ્યાપક સ્વરૂપને જાણી ચુક્યા હશે તો સંસારના બંધથી મુક્તજ છે. ફરી ભવ આવર્તન નથી થવાનું એ નિઃસંદેહ છે.

હે રામ ! વાસનાનો લાગ કરવામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે અને મનનો નાશ કરવામાં પણ યત્ન કરવામાં આવે તો તમારાં આધિવ્યાધિઓ સર્વ શિથિલ થઈ જાય. પરંતુ આ પુરૂષાર્થ વિષમ છે કેમકે જ્યાં સુધી મનનો લય થાય નહિં ત્યાં લગી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી અને જ્યાં સુધી વાસના ક્ષય થાય નહિં ત્યાં સુધી ચિત્ત શાંત થતું નથી. જ્યાં સુધી બીજનું બીજ સત્તા સામાન્ય (સંવિત માત્ર તત્ત્વ)રૂપ તત્ત્વજ્ઞાન વિશે સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી ચિત્તનો નાશ નથી અને ચિત્તનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી તેમજ વાસનાનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી. તત્ત્વનું જ્ઞાન, મનોનાશ (ચિત્તનો નાશ) અને વાસનાનો ક્ષય એઓ પરસ્પરના કારણો થઈને રહ્યાં છે માટે દુઃસાધ્ય હઈ તેનો સમ અભ્યાસ કરો. જેમ મંત્ર પ્રતિબંધ વિનાના સંપૂર્ણ થયેથી ફળ દાયક થાય છે તેમ સમકાલીન (સામટો) અભ્યાસ કરવાથી શાંતિ મુક્તિ મળે છે. વાસના લાગથી પ્રાણરૂપદ રોકાય છે ત્યાર બાદ પવન બંધ થતાં રજ હડવી બંધ થાય છે તેમ ચિત્ત અચિત્ત થાય છે. અને આત્મ યોગથી (તત્ત્વ બોધથી) તત્ત્વ પ્રકાશે છે. (જેવું સ્વરૂપ છે તેવું યથાર્થ જાણવામાં આવે છે.) સધળી વસ્તુના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં જે તત્ત્વ નિર્વિકારપણથી અને અબાધિતપણથી સ્થિત રહે છે, શેષ રહે છે તેજ આત્મ તત્ત્વ છે. સત્સંગ અને સત્સાત્ત્વ વિચાર એ પરમ સાધન (યુક્તિ) છે. લાંબાકાળ સુધી પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, યોગનિપુણ ગુરૂએ બતાવેલ યુક્તિથી, આસન જયથી, ભોજનના નિયમથી આદિથી પ્રાણનું ચક્રન રોકાય છે. અને આમકિંત રાખ્યા વિનાનો વ્યવહાર કર્યા કરવાથી, સંસાર સંબંધી મનોરથોનો લાગ કરવાથી અને શરીરાદિ વિનાશી છે વીગેરે દોષ દર્શન કરવાથી વાસનાક્ષીણ થાય

છે, જેઓ ચિત્તને જીતવાને યજ્ઞ, દાન, તપ તીર્થયાત્રા તથા દેવ પૂજનઆદિ શ્રાંતિરૂપ ઉપાયોથી કાળક્ષેપ કરે છે તેઓ ગામમાં આવેલા મૃગોની પેઠે ક્યાંય વિશ્વાસ પામતા નથી. ને લાંબોકાળ ચિંતાથી ઘેરાયેલાજ રહે છે, તમરૂપી અંધકારનો નાશ તેના વિરોધિ દીપકથી થાય છે. તેમ જ્ઞાનાગ્નિ પ્રદીપ થયે જેમ તપી ગયેલા સોઢાપરના બિંદુનું નામ નિશાન રહેતું નથી તેમ મૂળા જ્ઞાનનું નામ રહેતું નથી. માટે હે મહાત્મા રામ ! તમે ચિત્તને વિષયોમાં ઉન્મુખ નહિં થવા દેતાં બ્રહ્મપદ જે નિર્વિષય છે, સર્વોત્તમ છે, આદ્ય છે, એક છે તથા નિર્વિકાર અવિનાશી છે તેનુંજ અનુસંધાન કરના રહો અને વ્યવહારીક ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ આસક્તિ રહિત હોવાથી જીવન-મુક્તના ગુણો યુક્ત થઈ અકર્તા વિચારો.

હે નિર્દોષ રામચંદ્રજી ! આ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનો અંકુર હૃદયમાં જરા પણ ઉદય થયો હોય તો તેજ અંકુર અભ્યાસરૂપી જળના સિન્ધનથી મનુષ્ય જન્મ સફળ કરે છે. જેમ જળથી પૂર્ણ સરોવરનો મત્સ્યો, પક્ષીઓ વિગેરે આશ્રય કરે છે તેમ જે પુરૂષનો વૈરાગ્ય પૂર્વક વિવેક વિચાર કાંઈક પ્રાપ્ત થયો હોય તેના વિશે શમદમાદિ શુભ તથા શુદ્ધ ગુણો આવી આશ્રય કરે છે. તેનો સદ્બુદ્ધિરૂપી સારથી કુશળ સમજવો. તેની ઈંદ્રિયો વશ એટલે હુકમને કબ્જે છે. ધર્મ તરફ કહેવા પ્રમાણેજ જાય છે ને મનરૂપી લગામને વશ ઈંદ્રિયોરૂપી ઘોડા વિષયોરૂપી ચંદી (દાણા) ખાય છે. ને જ્ઞાનવાનરૂપી મરતકથી મદ જરતા મદોન્મત્ત હાથીને મચ્છરોનો પ્રહાર કે સ્ત્રીઓનો શ્વાસ છેદી શકતાં નથી રાગદ્વેષ ચલાયમાન કરતા નથી, દુઃખ દર્શક શકતાં નથી. કૃતકારા સાથે વનના વૃક્ષોને બાળી નાંખનાર અજગરને ક્યાં દેડકાં (કોપ પામેલાં હોય તો પણ) ગળી ગયાં સાંભળ્યાં છે ? સત્શાસ્ત્ર વિચારથી આત્મ તત્ત્વનો બોધ થાય તે શાસ્ત્ર વિચાર જ્ઞાન કહેવાય છે. તે જ્ઞાન જ્ઞેયની સાથે અભિન્નરૂપ છે. અધ્યાત્મ વિદ્યાના વિચારથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ દુધને મંથન કરી માખણ કાઢે છે તેમ જ્ઞેય (આત્મા) તે જ્ઞાનની અંદરજ છે તે પર બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, સત્ય છે, અસત્યની પેઠે સ્થિત છે, ગુણ્ય છે. જ્ઞાનવાન તેને પ્રાપ્ત કરી તૃપ્ત રહે છે ને જીવન-મુક્ત થઈ પોતેપોતા વિશે પ્રકાશે છે, બ્રહ્માનંદ વિશે ઈંદ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત શોભે છે જેમ ચક્રવર્તી રાજા રાજ્ય વિશે આનંદપામી તૃપ્ત છે. સુંદર સ્પર્શ જ્ઞાનીના ચિત્તને આકર્ષણ કરી શકતા નથી, જેમ ચંદ્રમા સુંદર અને શીતળ છે છતાં સૂર્ય મુખી કમળને વિકાશ પમાડી શકતો નથી. મરૂ સ્થળ વિશે હંસરૂચી આંધતા નથી (પ્રસન્ન થતા નથી) જ્ઞાની ચિદાકાશરૂપી બોધથી નિત્ય તૃપ્ત છે, ભોગની કે ગંધની ઇચ્છા કરતા નથી, ઈંદ્રિયન કૈલાસ કે વૈકુંઠ વિગેરેને પણ ઇચ્છતા નથી શસ્ત્રથી કાપીએ તોપણ સત્ય સ્વરૂપ સ્થિતિથી કંપાયમાન કે ચલાયમાન થતા નથી; શરીર ઉપર અંગાર જળે કે ફુલની વર્ષા થાય તોપણ શોકવાન થતા નથી, તેમજ જીવવું મરવું સર્વ તુલ્ય છે, સદા સર્વદા સમભાવ રહે છે. **હે રામ !** જીવનમુક્ત પુરૂષ જીવિતનું હરણ કરનારને અને જીવિત આપનારાને પણ આત્મસ્વરૂપ શાંત મન મધુર અને પ્રસન્નરૂપ એક સરખી (સમાન) દૃષ્ટિથીજ દેખે છે. તે જીવનમુક્ત કદીપણ કોઈપણ ઈંદ્રિયને વિષયોની સ્થિતિમાં પ્રસરવાનો અવકાશ આપતો નથી. જેમ મૃગો કુણાં પલ્લવને તુરત ગળી જાય છે તેમ તે જાણે છે કે ઈંદ્રિયો, ત્રિશ્રાંતિ નહિં પામેલા (આત્મપદની વિશ્રાંતિ રહિતના) તથા શાંત સ્થિતિ વિનાના મૂઠ પુરૂષને તરત આસી બે છે. (ગળી જાય છે). જેમ દર્પણમાં જોવાથી પ્રતિબિંબ બાસે છે દર્પણની સુરતા નથી રહેતી તેમ વિષયોને વિષે આત્મા જીએ છે પણ વિષયોની સુરતા નથી રહેતી. આવા આત્મપદ વિશ્રાંત જીવનમુક્તને સપ્તજા વ્યવહારો કરતાં છતાં પણ સર્વદા વેઠે પકડેલાની પેઠે અભિનિવેશ રહેતોજ નથી. સૂર્ય સંક્રમણની અવધી તેને વિષે છે તેથી તે ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત છે. તેને આ જગત જ્ઞાનમાત્ર (સંવિત્

માત્ર) ભાસે છે. પોતાના સંવિત્ માત્ર સ્વરૂપમાં ત્યાગ ગ્રહણ અનિષ્ટ ઇષ્ટ શું છે ? ને ક્યાં છે ? હે મહાબુદ્ધિવાન રામ ! જેની સત્તા આદિમાં અને અંતમાં ન હોય ને મધ્યમાં અમુક કાળ દેખવામાં આવતી હોય તે શ્રમ માત્ર છે તેથી ભાવ અભાવ બુદ્ધિ ત્યાગી નિઃસંવેદનરૂપ થઈ સંસાર સમુદ્ર તરો. મન, બુદ્ધિ ઈંદ્રિયો આદિથી કર્મ કરો. યા ન કરો. નિઃસંગ રહેવાથી નિર્લેપ છે. જે સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ છે, અમેદ બુદ્ધિ છે તેને કર્મ કરવાથી ફળોનો ભેગ લાગતો નથી ને નહિં કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર પશુ થતો નથી. જેનું મન ખીજી જગ્યાએ ગયું હોય તો તે વિદ્યમાન રૂપવાળા પદાર્થો અથવા શબ્દ કરતા પદાર્થો હોવા છતાં પશુ તેને તે નથી જાણતો, દેખતો કે સાંભળતો. જેનું મન અભિમાનથી રહિત છે અને આત્મપદ વિશે સ્થિત છે તેને વ્યવહારના કાર્યો કરતાં છતાં સુખદુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી. જેમ મનોરથથી કલ્પી લેનાર પુરૂષ મંત્રીપણાને પામી કારભાર કરતાં છતાં તેના સંબંધના થતાં સુખદુઃખથી લેપાતો નથી. જ્યારે બાળકનું ચિત્ત ખીજી સ્થળમાં ગયું હોય ત્યારે તે પોતાની પાસે પડેલા પદાર્થોને નેત્રથી દેખતાં છતાં પશુ દેખતો નથી. માટે આ વાત બાળકના પશુ અનુભવમાં આવે એવી છે કે મનના સ્પર્શ (લાગણી) વિના જે કામ (જેવાનું, સાંભળવાનું વિગેરે) કરવામાં આવે તે કામ ન કર્યો જેવુંજ છે. તે પુરૂષ કર્તા છતાં પશુ અકર્તાજ છે. સ્વપ્નમાં એક છતાં પોતે અનેક રૂપે અનેક દેશાંતર ફરે છે (જે કે પોતે ઘરમાં સુતેલો હોય છે) તેમ અસંગ મનનું સમજવું. જ્ઞાનવાનનું ચિત્ત આત્મપદરૂપી ગૃહ વિશેજ રહે છે. જેવો મનનો વેગ તીવ્ર થાય તેવુંજ ભાસે ને તેજ સિદ્ધ થાય, અન્ય ન ભાસે. તેથી સર્વ અનર્થોનું કારણ સંગ છે. સંગજ સંસારનું, આશા તૃષ્ણાઓનું, આપત્તિઓનું, પુષ્પપાપાદિનું, સુખદુઃખનું ને જન્મમરણનું કારણ છે. સંગનો ત્યાગ એજ હે રામ ! મોક્ષ છે તેથી પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે તમે પશુ વિદ્વાનોના આ સિદ્ધાંતને અનુસરી પદાર્થોમાંથી સંગ (આસક્તિ) છોડી દઈ જીવનમુક્ત થઈ વિચરો. સધળા સંશયોરૂપી ઝાકળને ટાળી નાંખનાર ગુરૂ ૧ વશિષ્ઠમુનિ કહે છે કે જે કાંઈ ભાવ-અભાવ (પ્રિય-અપ્રિય) પદાર્થોના સયોગ-વિયોગ છે તેનાથી થતા હર્ષ શોકરૂપી વિકાર આપનારી જે મલિનવાસના ગ્રહણ કરવી તેનું નામ 'સંમ' છે. દેહ વિશે અહંબુદ્ધિને સંસાર વિશે સત્ય પ્રતીતિ થવાથી છટાનિષ્ટ પદાર્થો માનીને રાગદ્વેષસહિત જે ગ્રહણ કરવાં ને તેથી હર્ષ શોક પામી સુખીદુઃખી થવું તે 'મલિનવાસના' કહેવાય છે અને તેજ બંધન આપનારી છે. ત્યારે જીવનમુક્તની વાસના દેહાભિમાનથી રહિત, હર્ષ શોકરૂપી વિકારથી રહિત શુદ્ધ હોય છે એવી શુદ્ધ વાસના 'નિઃસંગ' એ નામથી કહેવામાં ને ઝોળખવામાં આવે છે. તે જન્મમરણરૂપી બંધન આપતી નથી. સ્વરૂપ વિશે-દેહ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી સ્થિત રહે છે. જેમ જુગેજુગ ખીજી ઉગે નહિં તેમ તે જીવનમુક્ત કર્મો કરે છે છતાં નિર્લેપ છે તેને તે કર્મબંધન આપનાર થતાં નથી. હે રામ ! માન, મદ્ વૈર, સંતાપને ત્યાગીને તમે પશુ સ્વરૂપમાં સર્વદાસ્થિતિ કરો. સર્વ આત્મા જાણી કર્મ કરો. વ્યવહાર બુદ્ધિથી રહિત અસંગ રહી કરો તો કર્તા છતાં અકર્તા છો. હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી જે તમારા હૃદયમાં આઘાત ન લાગતો હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સંગ વિનાનાજ છો. જીવનમુક્તજ છો. જેમ મંદરાચળ પર્વતે ક્ષેભાબ્યા છતાં પશુ ક્ષીર સમુદ્રે પોતાના શ્વેતપણા રૂપ સ્વભાવને છોડ્યો નથી, તેમ જીવનમુક્ત મોટી સંપદા કે મોટી આપદ ગમે તે આવી પડે તો પશુ પોતાની લક્ષણ સિધ્ધિ ક્ષાંતિ, દાંતિ અને સમદૃષ્ટિ આદિ સ્વભાવને કે સ્વરૂપ સ્થિતિને ત્યાગતા નથી. જેમ પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં ચંદ્રમા હર્ષ શોકથી રહિત ક્ષીતજ રહે છે, તેમ જીવનમુક્તને ચક્રવર્તિપથનું કે આપદ પ્રાપ્ત થાય, સર્પાદિયોનિ અથવા

ઇદ્રની પદ્મવી મળે એ સર્વ વિષે તે સમ આત્મભાવ સ્થિત રહે છે, હર્ષશોકને પ્રાપ્ત થતા નથી અને સર્વારંભ ત્યાગી નાનાત્વભાવથી રહિત રહે છે. આત્મવિચારને લીધે તે આત્મતત્ત્વને પામેલ છે તેથી જેવી સ્થિતિ આવી મળે તેમાં તેની સહજવસ્થા છે. હે વિવેકી રામ ! તમે પણ આ દ્રષ્ટિ પામી આત્મતત્ત્વને જુઓ તેથી વિગત જર થશે અને નિરતિશય પરમાનંદપદ જે બ્રહ્માત્મ પદ છે તેને પામી ફરી જન્મમરણના બંધનમાં આવશે નહિ.

પ્રકરણ બીજું.

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ-નિર્વાણ પ્રકરણ પૂર્વાર્દ માંથી.

રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું:-હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ગુરૂ ? શિખિધ્વજ રાજા કાણુ હતો અને પોતાના સન્નિધા ચેલવોને સાગીને મનરૂપી પક્ષીને હૃદયમાં રોકીને કેવી રીતે શાંતિરૂપી બ્રહ્મપદ મેળવ્યું તે મારા બોધની વૃદ્ધિ માટે કૃપા કરીને કહો.

વસિષ્ઠઋષિ ઉવાચ:-દ્વાપરયુગમાં કૌરવોના વંશનો શિખિધ્વજ નામનો રાજા જંબુદ્વીપમાં વિંધ્યાચળ પર્વતની નજીક ઉજ્જવન નામના શહેરમાં રાજ્ય કરતો હતો. રામ દત્ત આદિ ઉદારતા ધૃત્યાદી અનેક ગુણો સંપન્ન હતો તે પોતાના જેવાજ ગુણુવાળી સોરઠના રાજાની ચૂડાલા નામની કન્યાને પરણ્યો હતો. એ દંપતી કુળાઓથી સંપન્ન થઈ અખંડ સુખી જીવન ગાળવા લાગ્યાં. જેમ કૂટેલા ધડમાંથી પાણી ગલિત થાય તેમ ધીરે ધીરે ચૈવન ગલિત થતાં એ જોડાંએ નિર્ણય કર્યો કે તરંગોના સમૂહની પેઠે વિનાશ પામનારા દેહથી વ્યવહાર કરનારા જીવનું મરણ પાડેલા ફળના પડવાની પેઠે કોઈ ઉપાયથી અટકાવી શકાય તેમ નથી. આયુષ્ય નિરંતર સ્તવ્યાજ કરે છે. જેમ કેળનો ગર્ભ નિઃસાર છે તેમ સંસાર સંબંધી વ્યવહાર નિઃસાર છે. આ પ્રમાણે છે તો હવે એ સંસારમાં શુભ આકારવાળો અને સ્થિરતાવાળો કયો પદાર્થ છે કે જેને પામીને ચિત્ત ફરીવાર ગમે તેવી દુર્દશાઓમાં પથુ ખેદ ન પામે ? આવી રીતે વિચાર કરી સંસારરૂપી વ્યાધિના ઔષધરૂપ વેદાંત શાસ્ત્રોનો લાંબાકાળ સુધી (અવશ્યાદિ) અભ્યાસ કર્યો ને આત્મજ્ઞાન શિવાય એ કોલેરાને શાંત કરવાનો અન્ય ઉપાય નથી એમ નિશ્ચય કર્યો. પછી ચૂડાલાએ પોતાના વિશે વિચાર કર્યો કે દેહ ને ઈંદ્રિયો જડ છે કેમકે લાકડીથી ઢેકું હડસેલાય તેમ એ સમૂહ મનના સંકલ્પથી તે પ્રમાણે હડસેલાય છે. વળી તે મન પણ યુદ્ધિના નિશ્ચયોથી ગોઠવવા પથરાની પેઠે પ્રેરાય છે, અને જેમ નદીનો પ્રવાહ પૃથ્વીના નિમ્ન ભાગમાં જાય છે તેમ યુદ્ધિ અહંકારને આધિન છે અને અહંકાર પણ શયની પેઠે જડજ છે કેમકે બાળકે અધ્યાસથી કલ્પેલા વૈતાલની પેઠે તેને જીવેજ અધ્યાસથી કલ્પી લાંબિલ છે. પ્રાણરૂપી ઉપાધીવાળો અને હૃદયમાં રહેલો જીવપણુ સુકુમાર હોવાથી ચિદ્વાસ થઈ પોતાની અંદર રહેલા સાક્ષી આત્માથી પરિપૂર્ણ (પ્રતિબિંબિત) થઈને જીવે છે. અહો ! જેમ સુગંધ પવનથી અને નદીનો વેગ લાંબા આડથી જીવે છે તેમ જીવ જડ અને અસલ દૃશ્ય પદાર્થોના અભિમાનથી પોતે ચૈતન્યાત્મક છતાં પણ જડ જેવો થઈ ગયેલો છે, અને પોતાના પૂર્ણસ્વરૂપને અત્યંત વિસરી ગયેલો છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્ય દૃશ્યોની ઉન્મુખપણુથી પોતેજ જગતરૂપ થયું છે. તો પછી એ ચૈતન્ય દૃશ્યોના સંસર્ગથી રહિત કેમ થાય ? એ પ્રશ્ન સંબંધે લાંબો કાળ સંત સમગમ અને વિચાર કરતાં કરતાં ચૂડાલા સમજી કે એક ચિરસ્થાયી નિર્દોષ તો આત્મસત્વજ છે કે જેને જાણવાથી કશું છોડી દેવાનું કે કંઈક કરવાનું રહેતું નથી. આ દૃશ્યો તો માત્ર ચૈતન્યના વિલાસને પરિચ્છેદ આપનારા મિથ્યાજ છે અને તિમિરવાળી દૃષ્ટિથી કલ્પાતા (બીજા ચંદ્ર જેવા) ભ્રાંતિરૂપ છે. મહાસત્તા જે એક અખંડ ચૈતન્ય છે તેજ એક નિષ્કલંક, મંગળરૂપ, સમ, શુદ્ધ સન્માત્ર છે તેજ બ્રહ્મ તથા પરમાત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. દૃશ્યોથી રહિત જે ચિદ્રૂપણું છે તે એ ચૈતન્યનું અખંડ રૂપ છે, અને મન, યુદ્ધિ ચિત્ત, અહંકાર, ઈંદ્રિયો, પ્રાણ આદિરૂપે એજ ચૈતન્ય સત્તા વિવર્ત પામે છે.

જેમ અલંકારોની વિચિત્રતા (અલંકાર દ્રષ્ટિ) મટી જતાં સુવર્ણરૂપ છે તે સર્પ દ્રષ્ટિ મટી જતાં રજ્જુ પોતારૂપ છે, જેમ સ્વપ્નમાં તથા ઈદ્ર જળમાં દ્રવીભૂત થયેલા પોતાના ચિત્ત વિષેજ સિદ્ધ થયેલાં સમુદ્રાદિક જળોમાં તરંગો વગેરે ઉદય નહિં પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલાં જેવાં થાય છે, તેમ મહા ચૈતન્ય સત્તામાં સમદ્રિષ્ટિ ચિત્તને લીધે જગત ઉદય નહિં પામતાં છતાં પણ ઉદય પામેલા જેવું જણાય છે, અને તેવી રીતે ચૈતન્ય માત્ર હું ચિત્તથી જગતરૂપ થઈને નામ રૂપાત્મક બેદોને પ્રાપ્ત થયેલ છું તેથી જગતમાં મારા (આત્મસ્વરૂપ) શિવાય ઈતર કાંઈ રહેતું નથી તો અલંકાર પણ ક્યાંથી રહે ? માત્ર અલંબાવ રહિત ચિન્માત્રજ વિસ્તીર્ણ છે તેજ અનાદિ સિદ્ધ છે. જેમ માટીના પુતળાં માટી રૂપજ છે તેમ દટ્ટા દસ્તરૂપ આ કૃત્રિમ જગત પણ બ્રહ્મ રૂપજ છે, ચિદાકાશ રૂપજ છે. આ પ્રમાણે વિચારમાં તત્પરર હેલી એ ચૂડાલારાણી પરમખોધથી પરમાર્થ તત્ત્વને યથાર્થ જાણીને રાગ, બય અને મોહથી રહિત થઈ શરદઋતુના નિર્ભજ આકાશની પેઠે શોભવા લાગીને શાંત થઈ; અને આત્મામાંજ વિશ્રાંતિ થવાથી દિવસે દિવસે પોતાના નિત્ય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંજ સ્થિતિવાળી થઈ ગઈ અર્થાત વિદિત વેદ થઈ; તેને જાણવાતું કાંઈ અવશેષ રહ્યું નહિં. ને જગત્તાદિ અવસ્થાની સાક્ષીરૂપે રહી. રાજલીલાઓમાં મનને ન લોભાવતાં, ભોગો વિષે ચિત્ત દીન નહિં થઈ જતાં, પોતે એકલીજ આકાશ જેવા અનંત અને અપાર પર બ્રહ્મમાંજ રમણ કરવા લાગી. અધિષ્ઠાનરૂપે પોતેજ સર્વરૂપ છે અને અધ્યસ્તરૂપે હું પોતે કાંઈજ નથી એમ નિશ્ચય કર્યો અને અનાયાસે જે સ્થિતિ આવી મળે તેથીજ સંતુષ્ટ રહેવા લાગી. સદા તૃપ્ત રહેનારી અને નિષ્કામ થયેલી તે ચૂડાલાને પ્રારબ્ધ યોગથી દેવતાઓની પેઠે આકાશ ગમન કરવાની ઇચ્છા થવાથી પોતાના શરીરને આસનથી દટ્ટ રાખી ઉર્ધ્વ ગતિવાળા પ્રાણાયામનો લાંબો કાળ અભ્યાસ કર્યો. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! આ જગત ખોધવાનુ પુરૂષની દ્રષ્ટિમાં ઉપેક્ષ્ય છે (જે અનુકૂળ ન હોય અને પ્રતિકૂળ પણ ન હોય અર્થાત સુખતું સાધન નહિં તેમ સુખતું વિરોધી પણ ન હોય એવું જે હોય તે ઉપેક્ષ્ય, વિદ્વાન માને છે), મૂઠ પુરૂષની દૃષ્ટિમાં ઉપાદેય (અનુકૂળ સુખતું સાધન) અને તીવ્ર વૈરાગ્યવાન પુરૂષની દ્રષ્ટિમાં હેય (પ્રતિકૂળ, સુખતું વિરોધી) ગણાય છે. આત્મજ પુરૂષ કોઈ વખત ફક્ત લીલાથી જગતને ઉપેક્ષ્ય ગણે છે ને તે દ્રષ્ટિથી તે તરફ જુએ છે અને વખતે સીંદરીમાં સર્પની પેઠે અધ્યસ્ત (બ્રાંતિથી ઉઠેલું) હોવાથી તે તરફ દ્રષ્ટિ પણ નથી રાખતા. હે રામચંદ્રજી ! પ્રાણાયામના અત્યંત દૃઢ અભ્યાસી યોગી પુરૂષને સર્વપ્રાણાદિ પવનો સ્વાધીન થઈ જાય છે અને રાજ્યથી માંડીને મોક્ષ પર્યંત સર્વ સિધ્ધિઓ દેહના પ્રાણાદિ વાયુને આધિન હોવાથી સર્વ તેના અભ્યાસીથી મેળવી શકાય છે. ચારે તરફ નાડીઓથી 'વિંટાઈ' જવાને લીધે વલયના જેવા આકારવાળી, સર્વ ભ્રમ સ્થાનોમાં રહેલી, શત નાડીઓના આશ્રયરૂપ, વીણાના મૂળમાં રહેલ રેખાના જેવી અથવા જળમાં પડતા આવર્તન જેવી, લખવામાં અર્ધ અલંકારના આકાર જેવી અને કુંડળના આવર્તની પેઠે રહેલી, આંતરડાંઓથી વિંટાયેલી હોવાથી આંતરવેષ્ટનિકા એવા નામથી ઓળખાતી એક નાડી છે કે જેને સુષુમ્ણા એમ પણ કહે છે. એ નાડી દેવ, અસુર, મનુષ્ય, મૃગ, જીડ તથા પક્ષિ આદિમાં તથા કીટથી માંડી બ્રહ્મા પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ છે. ટાઢથી પીડાવાને લીધે ચુંચળું વળી સૂતેલા સર્પના દેહની પેઠે ચુંચળું વળી રહેલી, ઘોળી, પ્રલયાગ્નિનો સંપર્ક થવાથી જ્વરતા ચંદ્રમાના જેવા વલયાકારવાળી, મૂલાધારથી માંડીને બ્રૂકુટીના મધ્ય ભાગસુધી તમામ છિદ્રોમાં અનુસ્તૂત એવી એ નાડી અંદર મનોવૃત્તિવડે અને બહાર પ્રાણાદિકવડે ચંચળ રહે છે. એ નાડીના કેળના ગર્ભ જેવા કોમળ અંદરના ભાગમાં વીણાના વેગ જેવી અસ્ફુટ ગતિવાળી જે પરમ ચિચ્ચકિત સ્ફુરે છે એ વલયના જેવા ગોળ

આકારવાળી ચિત્રિત કુંડલી એવા નામથી ઝોળખાય છે; સર્વ માત્રની એ પરમશક્તિ છે અને પ્રાણુ ઈંદ્રિયો ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ શક્તિઓને સત્તા સ્ફુર્તિ પ્રવૃત્તિ વિગેરેથી એજ વેગ આપે છે, પ્રાણુને ઉપર લઈ જવાથી અને અપાનને નીચે લઈ જવાથી છંછેડેલી સર્પિણીની પેઠે નિરંતર નિઃશ્વાસ નાખતી ઉંચા મુખવાળી એ કુંડલી સત્તા સ્ફુર્તિ રૂપ રહેલ છે. એ કુંડલિની એવી રીતે વેગથી સ્ફુરે છે કે પ્રથમ ચક્ષુ આદિ મૃદુ ઈંદ્રિયો સાથે રૂપાદિક વિષયનો સંબંધ થાય છે અને દેહ યંત્રને ચલાવનાર પ્રમાતા વૃત્તિદારા બહાર નિકળી વિષય સાથે મળે છે કે જેથી આવરણનો ભંગ થઈ ઘટાદિ જ્ઞાનનો સ્ફુટ ઉદય થાયછે; એ કુંડલિનીજ સર્વ પ્રાણુ શક્તિ, બુદ્ધિ શક્તિઆદિ સર્વ સંવિદ્ના બીજરૂપ છે, હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! જેમ સૂર્યનો તડકો સર્વત્ર પ્રસરતાં છતાં કાચ ભાત વિગેરે પદાર્થોરૂપ ઉપાધિમાં વિશેષ પ્રતીત થાય છે તેમ ચૈતન્ય સત્તા સર્વત્ર વ્યાપ્ત છતાં પશુ સ્થૂલ દેહરૂપ અને સૂક્ષ્મ દેહરૂપ ઉપાધિમાંજ વિશેષ પ્રતીત થાય છે. જેમ એક દીવામાંથી સો દીવા થઈ શકે છે તેમ માયાથી અધ્યાસવડે જન્માદિ વિકારવાળા દ્રૈત ભાવનેપામીને અનેક જીવરૂપ, તે ચૈતન્ય સત્તા, બની જાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ એ સર્વે તમારા ચિદ્રૂપના વિવર્ત છે. મનુષ્ય દેહાદિકમાં ચૈતન્ય પ્રતિબંબિત પ્રાણુ, મન, બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ પંચકવડે બનેલા લિંગ દેહનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને ચેતન સંજ્ઞા કહે છે. જેમ કોઠવાર કયાંય સ્થિર રહેવાથી અને કયાંક કોઠવાર ચંચળ રહેવાથી સમુદ્રનું સમુદ્રપણું જતું રહેતું નથી તેમ ચિદ્રૂપ સત્તા કોઠવાર લિંગ દેહોમાં જડરૂપે અને કોઠવાર કોઈ ઠેકાણે ચેતનરૂપે પ્રતીત થાય છે છતાં એ નિર્લેપ ચૈતન્ય સત્તા સદા સર્વદા અક્ષતજ છે. સર્વ પ્રાણીઓના શુભ એટલે દેવાદીભાવ થવામાં અને અશુભ એટલે પશુ વૃક્ષાદિભાવ થવામાં સુપ્ત વાસનાવાળું અને પ્રયુક્ત વાસનાવાળું લિંગ શરીરજ કારણરૂપ છે. જેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ ધર્મોના વિરૂદ્ધપણામાં વાસનાજ એક હેતુભૂત છે. સુપ્ત વાસના એટલે જે વાસના માત્ર સંસ્કારરૂપે રહેલી હોય છે તે કહેવાય છે અને મનુષ્ય દેવાદિ પ્રયુક્ત વાસનાવાળા કહેવાય છે, અને જેઓ વાસનારહિત થવાને પુરુષાર્થ કરે છે તેઓ મોક્ષ જેવા પરમ પુરુષાર્થને મેળવે છે. વિવેક દૃષ્ટિથી વિચારતાં ઉપર કહ્યા પંચકવડે સ્ફુરતાં દૃશ્યો સર્વ આત્માનાજ વિવર્ત હોવાથી આત્મામાંજ લીન થઈ જાય છે. જેમ સમુદ્રમાંથી ઉઠેલાં જે કલ્પોલો સમુદ્રમાંજ પાછા લીન થઈ જાય છે તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં અવિદ્યાથી પ્રતીત થતો સધળો પ્રપંચ પાછો તે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંજ સમાઈ જાય છે તેને સંસાર ચક્રમાં ફરી ભ્રમવું પડતું નથી. દેહની અંદર મૂલાધારમાં રહેલ કુંડલિની વિષે લિંગ શરીરના ઉપાદાનરૂપ ભૂત સૂક્ષ્મ પ્રથમ પ્રાણુ પવનરૂપે નિરંતર સ્ફુર્યાં કરે છે. અંદર પ્રાણુરૂપે સ્ફુરેલી કુંડલિની શક્તિ, સ્પંદ, સ્પર્શ સંવિત્ સવેદનકલા એવા નામોવડે અનેક રીતે કહેવામાં આવે છે. કલ્પના કરવાને લીધે તે કલા કહેવાય છે, ચેતન-પણાથી ચિત્ કહેવાય છે, જીવનપણાને લીધે જીવ કહેવાય છે, મનન કરવાથી તે મનરૂપે કહેવાય છે. એ કુંડલિની નામની જીવ શક્તિને પુર્યંતક એ નામથી પણ કહે છે, તે કુંડલિની અપાન વાયુરૂપે નીચે રહે છે. સમાનવાયુરૂપે નાભિમાં અને ઉદાન વાયુરૂપે કંઠાદિ પ્રદેશમાં નિરંતર રહે છે. ઉર્ધ્વભાગ તરફ તથા અર્ધોભાગ તરફ જવું આવવું છોડી દઈ સર્વથા એ કુંડલિની દેહને વિષે સમાન વૃત્તિવડેજ રહેતો અંદર પવનનો નિરોધ થવાથી પ્રાણુયામવડે મનુષ્યનો કાંઈ વ્યાધિ હોય તે સર્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. શરીરમાં એકસો નાડી મુખ્ય ગણાય છે. મુખ્ય કે સામાન્ય ગમે તે નાડીમાં કક્ષિપિતાદિ દોષ વધી જવાથી તેમાં અનરસ પહોંચાડનારી પ્રાણુશક્તિનો વ્યાપાર અટકે તો વ્યાધિ થવા સંભવે છે. આધિ અને વ્યાધિ એ બંને દુઃખનું કારણ છે. દેહ સંબંધી દુઃખને વ્યાધિ કહે છે અને વાસનામય માનસીક વ્યથાને આધિ એ નામથી કહેવામાં આવે છે. એ બંનેનું

મૂળ તપાસતાં અજ્ઞાનજ જણાય છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો નિઃશેષ ક્ષય થઈ જાય છે. અજ્ઞાનને લીધે પોતાની ઈદ્રિયોનો નિગ્રહ નહિ થવાથી ચિત્તમાં સ્વસ્થતા રાખનારાં સૂક્ષ્મ બાવને છોડી દઈ અદ્વૈતશ રાગદ્વેષમાં રૂંધાઈ જઈ આ મન્યું આ ન મન્યું, એવી ચિંતાથી ગાઢ મોહને આપનારી વ્યાધિઓ વર્ષાઋતુમાં ઝાળકની પેઠે કેવળ અજ્ઞાનથીજ આવી પડે છે ને સ્વચ્છ અન્ન જળ હવા લેવાના નિયમોની અજ્ઞાનતાને લીધે વ્યાધિઓ શરીરમાં અનેક ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષુધાતૃષ્ણા—એ પુત્રાદીની ઈચ્છા એ વિગેરેથી થયેલો વ્યાધિ સામાન્ય ગણાય છે અને જન્માદિ વિકાર આપનાર વ્યાધિ દૈત્યર કહેવાય છે. આ બીજો વ્યાધિ આત્મજ્ઞાન થયા શિવાય નિઃશેષ મટી જતો નથી જેમકે રજઋતુમાં અજ્ઞાનથી થયેલ સર્પ ભ્રાંતિ રજઋતુનું ખરૂં જ્ઞાન થયા વિના મટતીજ નથી. ચિત્ત વ્યાધિવડે પીડાયાથી શરીરમાં ક્ષોભ થાય છે તેથી શરીરના રાગ પ્રાણાદિવાયુ પોતાના સમાનબાવને છોડી દઈ અવળે માર્ગે ગતિ કરવા માંડે છે તેથી અન્નરસ નિયમસર યોગ્ય સ્થળોએ નહિ પહોંચી શકવાથી અજીર્ણાદિ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે ને તેનો વ્યાધિ (માનસિક પીડા) મટી જવાથી મટી જાય છે. ઔષધ મંત્રોથી પણ વ્યાધિ નાશ પામે છે; જેમ સ્વભાવથીજ હરે જીલાય આપે છે તેમ ય, ર, લ, વ ઇત્યાદિ મંત્રાત્મકવર્ણો તેવી તેવી શ્રદ્ધાવાળી ભાવનાથી તેવાં તેવાં કાર્ય કરી આપે છે. હે રામ ! જેમ કસોટિમાં ઘસવાથી સુવર્ણ પોતાનું નિર્ભળપણું પ્રકાશીત કરે છે તેમ શુદ્ધ અને પુણ્ય કર્મ કરવાથી તથા સત્પુરૂષોની સેવાથી ચિત્ત નિર્ભળ થઈ જાય છે. ને ચિત્ત શુદ્ધ રહેવાથી પ્રાણવાયુઓના પોતાના ક્રમ પ્રમાણેજ સંચાર થાય છે અને અન્નને રસરૂપ કરી બરાબર પકાવી દે છે જેથી વ્યાધિ નાશ પામે છે.

હવે ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે તે હે મહાત્મા રામચંદ્રજી ! હું કહું છું તે સાંભળો:—પ્રાણને બ્યારે પૂરક પ્રાણાયામથી પૂર્ણ થયેલા દેહની અંદર મૂળાધારથી માંડી અહરંધ્ર પર્યન્ત લંબાયમાન કરી પ્રાણ નિરોધથી થતી ગરમીને ને તેથી થતા શારીરિક તથા માનસિકઅમને સહન કરવાને એ કુંડલિનીને ઉર્ધ્વભાગમાં લઈ જવામાં આવે ત્યારે તે લાકડીની પેઠે લાંબી થઈ અને સર્પિણીની પેઠે ઉતાવળી થઈને લતાની પેઠે કોમળ અને દેહમાં બંધાયેલ સર્વ નાડીઓને સાથે લઈ ઉર્ધ્વભાગમાં જાય છે. કુવામાંથી ઉચે ખેંચવામાં આવતો ચામડાનો કોસ પોતાની અંદર રહેલ પાણીને જેમ ઉચે લઈ જાય છે તેમ નાડીદ્વારા અવકાશ વગરના પવનથી પૂર્ણ અને હલકા થઈ ગયેલા આખા દેહને એ કુંડલિની (ગુરૂગમ્ય સંયમના અભ્યાસવડે) ઉચે ઉડાડે છે જેને આકાશગમન નામની સિદ્ધિ કહે છે. અને ફક્ત સુપુમ્ણામાંજ રેચક પ્રાણાયામવડે પ્રાણનો પ્રવાહ ચાલુ રાખી કુંડલિની શક્તિને બ્યારે મસ્તકની અને કપાળની સંધિરૂપ કપાટની બહાર બાર આંગળ ઉપરના ભાગમાં રહેલ મૂર્ધ્વજ્યોતિમાં, મુહૂર્ત પર્યન્ત (સંયમપૂર્વક—એકજ વિષયમાં ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ કરવામાં આવે તેને સંયમ કહે છે ત્રયમેકત્રસંયમઃ) સ્થિર રાખવામાં આવે તો આકાશચારી સિદ્ધ પુરૂષોનું દર્શન થાય છે. યોગાભ્યાસવડે સંસ્કાર પામેલા ચિત્તથી બુદ્ધિરૂપી નેત્રવડે પોતાના અભિષેક અર્થે આપનારાં સિદ્ધ પુરૂષો સ્વમંત્રી પેઠે જોવામાં આવે છે અને તેમના આપેલ વરદાન ચિરસ્થાયી હોય છે. રેચક પ્રાણાયામના અભ્યાસની યુક્તિથી મુખથી બહાર છેટે બાર આંગળ પરિમાણના પ્રદેશમાં ચિરકાળ સુધી પ્રાણની સ્થિતિ રાખવામાં આવે તો પરકાય પ્રવેશ થઈ શકે છે.

હે રામ ! જેમ અગ્નિહોત્રાદિકમાં કુંડમાં અગ્નિ યુગ્મજી જાય તો અરણીના કાષ્ઠમાંથીજ સંઘર્ષણ કરી અગ્નિ પ્રગટ કરવામાં આવે છે તેમ પ્રાણ અને આપનાનો પરસ્પર સંઘર્ષ થવાથી જ્ઞેરાગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. નિચેના ભાગમાં અને ઉપરના ભાગમાં સંબંધ રાખનાર, પરસ્પર

મળેલાં મુખવાળો, આમાશય અને પક્વાશય એવા નામથી કહેવામાં આવતો સ્થૂલ માંસ પિંડ દેહચંત્રના જઠરના ભાગમાં છે; અને તે આકાશમાં રહેલા ઉપરના ભાગથી તથા જળમાં રહેલા નીચેના ભાગથી મધ્યમાં ખેંચાતા નેતરના કુંજની પેઠે કંપાયમાન હોય છે. એ માંસ પિંડના નીચેના ભાગમાં મૂલાધારમાં પોતાના સ્થાનમાં સર્વની શોભારૂપ એ કુંડલિની પદ્મરાગમણિના સંપુટમાં જેમ મોતીઓનો ગુચ્છ શોભે તેમ શોભે છે. તે પ્રાણને ઉચે લઇ જવાથી અને અપાનને નીચે લઇ જવાથી કંપીત થઇ અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે. અને દંડ વાગવાથી જેમ સર્પિણી ઊર્ધ્વમુખ થઇ જાય તેમ એ કુંડલિની ઊર્ધ્વમુખ થઇ ફરે છે અને પ્રાણને ઊર્ધ્વ અને અપાનને અધોગતિ આપનારી છે. હૃદયરૂપ કમળપુટમાં ભમરીની પેઠે રમણ કરનારી એ કુંડલિનીજ સૂર્યની પેઠે ચાક્ષુષાદિ જ્ઞાનરૂપ મકરંદને પ્રકાશિત કરે છે અને જ્ઞાનશક્તિ ક્રિયાશક્તિ આદિને તથા હૃદયકમળ અને નાડી સમુદ્ધને એ કુંડલિનીજ પ્રાણાદિ વાયુઓવડે ચલાવે છે. અને તેમની ચંચળતાથી હૃદયમાં અન્નરસ પ્રવિષ્ટ થઈ તેજ, રસ, રક્ત, માંસ આદિરૂપે પરિણામ પામે છે. હૃદયકમળમાં સુવર્ણના ભમરાના જેવું સુશોભિત એ જઠરાગ્નિરૂપી તેજ આખા દેહમાં પોતાની પ્રભાવ વડે વ્યાપ્ત છે અને યોગીઓ તેનું તારાના આંકારે ધ્યાન કરે છે. એ તેજનું પ્રકાશમય જ્ઞાનસ્વરૂપે (સંચમપૂર્વક) ધ્યાન કરવાથી દૂરના પદાર્થો પણ જોવાની શક્તિ આવે છે, જેમ વડવાગ્નિને સમુદ્રનું જળ ઈષ્ટિનરૂપ છે તેમ જઠરાગ્નિને શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ અન્નરસરૂપ જળજ શુષ્કઈષ્ટિનરૂપ છે. અગ્નિ ધૂમાડરૂપ અંશથી વાદળો રૂપે અંધાઇ મેઘરૂપ થાય છે. એ ઠેકાણે અગ્નિ સદ્રૂપ-પરિણામથી સોમ (શીતળતા) નું કારણ જણાય છે, અને તે (સોમરૂપ) શીતળતાના સાધનથી અગ્નિ પોતે નાશ પામી જઈ ને વાયુ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે (વાયુમાં લીન થઇ જાય છે) એ વિષયમાં અગ્નિ વિનાશ-પરીણામથી સોમનું (શીતળતાનું) કારણ છે, જેમ કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્ય અમાવાસ્યા પર્વત ચંદ્ર યિંબનું પાન કરી (તેનું) તેજ ખેંચી લઇને) પાછો શુકલપક્ષમાં, સારસપક્ષી જેમ પાંધેલા કમળને ઉદરમાંથી બહાર કાઢે તેમ, બહાર પ્રકાશિત કરે છે, જેમ ગ્રીષ્માદિ ઋતુમાં ઉષ્મા (ગરમી) સહિત વાયુ અમૃત જેવા ભૂમીના રસનું આકર્ષણ કરી પાછો વર્ષાઋતુમાં વાદળો રૂપે ઘાટો બની જઈ વૃષ્ટિવડે જગતરૂપ શરીરને પોષણ આપે છે-અને સૂર્યના કિરણોવડે પૃથ્વીનું જળ ખેંચાયથી તે કિરણોમાં તદ્રૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જળ (સોમ) સદ્રૂપપણાથી અગ્નિનું કારણ છે અને સૂર્ય રશ્મિરૂપે પરિણામ પામેલ તે જળમાં શીતપણાનો નાશ થઈ જઈ ઉષ્ણપણાથી ને અગ્નિત્વ આવે છે તેટલા અંશમાં જળ વિનાશ-પરિણામથી અગ્નીનું (ઉષ્ણતાનું) કારણ જણાય છે તેથી ને કાંઈ આ દૃશ્ય પ્રપંચ (જગત) જોવામાં આવે છે તે અગ્નિગોમીય (ચિદંશ અને જડાંશથી થયેલું) કહેવાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશ, છાયા અને આતપ, દિવસ અને રાત્રિ એઓમાં સર્વનાથી વિલક્ષણ અને સર્વમાં અનુસ્યત જે સદ્રૂપ વસ્તુ (બ્રહ્મ) છે તેને જ્ઞાન વિના જોઈ શકાતું નથી. એ દ્રઢોના વચમાં જે સંધિ છે તે શૂન્યરૂપ તો નથીજ કેમકે એ બંનેનો હેતુ અને પહેલો અવયવ એ સંધિમાંજ પરસ્પર લાગેલો છે; જેમ એક પદાર્થમાં (પોતાનો) ભાવ અને (વિરોધીનો) અભાવ એ બંને રહે છે તેમ એ એકજ સંધિમાં બંનેની ભાવ અભાવરૂપે સ્થિતિ છે. ભૂમંડળમાં જેમ અંધકાર અને પ્રકાશવડે દિવસ રાત્રિ સંયુક્તજ હોય છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ચૈતન્ય અને જાજ્ઞ એ બંને વડે સંયુક્તજ છે. જેમ જળ અને અમૃતના મિશ્રણથી ચંદ્રયિંબની સ્થિતિ હોય છે તેમ ચિદ્રૂપથી અને જડરૂપથી આ જગતની સ્થિતિનો આરંભ જોવામાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી! જગતમાં ને કાંઈ પ્રકાશરૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સૂર્ય પ્રદર્શો છે તે અગ્નિરૂપ છે અને ને કાંઈ જડરૂપ અને તમ્બરૂપ (અંધકારરૂપ) છે તે સોમનું શરીર છે એમ સમજો, જેમ ચંદ્રમંડળમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્ય

પ્રભાસે પ્રવિષ્ટ થયેલો અગ્નિ ચંદ્રબિંબને પ્રકાશિત કરે છે તેમ જીવરૂપે દેહમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું ચૈતન્ય પણ દેહમાં જીવતાં સુધી અહંભાવ આદિનો પ્રકાશ કરે છે. ચૈતન્યરૂપ આત્માનું અગ્નિવડે જે બાહ્ય દેહ આદિ વિષયમાં અહંમત્તવાદિકથી બંધાવાપણું તેજ (સંસારનું કારણ હોવાથી) સંસાર કહેવાય છે અને અધ્યસ્ત સર્વ દેહાદિ વિષયો સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સમજાઈ જઈ સર્વના સંસર્ગથી રહિત શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યને વિષે સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ (પ્રાપ્તિ) તે નિર્વાણ કહેવાય છે. ચિદ્રસતાનીજ કેવળ સ્થિતિ નિરતિશય આનંદ આપનાર પરમ નિર્વાણપદ છે. ન્યારે બહારનો શીતળ અપાન વાયુ (શરીરના મુખ) અંદર દાખલ થાય છે ત્યારે તે ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિમાં મળી જઈ તદ્રૂપતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉષ્ણ પ્રાણાગ્નિ હૃદયસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી મુખથી બાર આંગળ દૂર બહારના પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે તે શીતળ અપાનમાં મળી જઈ તદ્રૂપ બની જાય છે અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબની પેઠે એ બંનેનું અન્યોઅન્યમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. જેમ બહારનો સૂર્ય ભીંતમાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ચૈતન્યરૂપ અગ્નિ આધારાદિ ચક્રોમાં રહેલ ચતુર્દળ આદિ કમળોની પાંખડીઓમાં સ્પુરેલ વાણીરૂપી સોમને અર્થપ્રકાશ કરવાના સામર્થ્યથી સ્ફૂર્તિદ્વારા ઉત્પન્ન કરે છે. જે પ્રદેશમાં અંતઃસ્થ પ્રાણરૂપ સૂર્યે બાહ્યસ્થ અપાનરૂપ સોમની સોળખી (છેલ્લી) કળા ગ્રસ્ત કરી નથી તે પ્રાણાપાનની સંધિના મુખથી બાર આંગળ છેડેના પ્રદેશમાં બાહ્ય કુંભકવડે મનની ધારણા રાખી તેમાં હું રામજી ! તમે સ્થિર થાઓ. જે હૃદયાકાશમાં બહારનો અપાનરૂપ સોમ અંદરના પ્રાણપવનરૂપ સૂર્યે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કેવળ ચિદ્રૂપપણુની સ્થિતિવડે તમે સ્થિર રહો. પ્રાણ ચૈતન્યરૂપી સૂર્યનો જે કાંઈ ઉષ્ણભાવ છે તે અગ્નિરૂપ છે. અને અપાનનું જે શીતળપણું છે તે સોમરૂપ છે તે બંનેનું જે સ્થળમાં અન્યોઅન્ય મેલન (સંધિ) થઈ પ્રતિબિંબની પેઠે તુલ્યરૂપતા થઈ જાય છે તે સૂક્ષ્મ ચૈતન્યાકાશમાં તમે મનને સ્થિર કરો. હું નિષ્પાપ રામ-ચંદ્રજી ! બહાર જેમ સૂર્યાદિકની સંક્રાંતિ જેવામાં આવે છે તેમ શરીરમાં પણ સોમને સૂર્ય અગ્નિની સંક્રાંતિ કલ્પવામાં આવે છે. જે અપાનની શીતળતા જરૂરાગ્નિથી ગ્રસ્ત થાય તે સોમની અગ્નિ સંક્રાંતિ છે. બહારના અપાનવાયુની શીતળતાથી જે પ્રાણની ઉષ્ણતા ગ્રસ્ત થાય તે અગ્નિની સોમ સંક્રાંતિ કહેવાય છે. એ સર્વ સંક્રાંતિ થવાનો જે સૂક્ષ્મકાળ છે તેને એકાગ્ર મનવડે તમે જાણનારા થાઓ. કેમકે પુષ્પાદિકમાં બાહ્ય સંક્રાંતિના સમયો, ઉપર જણાવેલ સંક્રાંતિ પાસે તથુના જેવા અતિ તુચ્છ છે. હું પ્રિય રામજી ! સંક્રાંતિ ઉત્તરાયણ, વિષુવત્ (સરખાં દિવસ-રાત્રીવાળો કાળ) અને સંવત્સર આદિ કાળને જેમ બહાર જાણી શકીએ છીએ તેમ પ્રાણ-અપાન આદિ દેહ વાયુઓવડેજ એ સઘળું અંદર પણ અનુભવ થયાની પેઠે, તમે પણ જેમ ધડાને જાણો છો તેમ પ્રત્યક્ષ જાણી શકો તોજ આ યોગી પુરુષોની પુણ્યકથામાં તમે શોભાવાળા થાઓ. નહિંતર બીજા પ્રસંગમાં તમે રોકાઓ તો તેવી શોભાવાળા ગણાઓ નહિ.

હું સુશીલ નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! અણિમા આદિ સિદ્ધિઓ જ્ઞાનથી શી રીતે મળી શકે તે કહું છું તે તમે ચિત્ત દષ્ટિ સાંભળો કે જે આ કથા સાંભળનારું મુખ્યભૂષણરૂપ છે. શુદ્ધ, નિર્વિકાર, અલક્ષ્ય, સૂક્ષ્મતર અને શાંત એક ચૈતન્ય સત્તાજ સર્વત્ર છે. જગત કે જગતની ક્રિયા કરું તેમાં છેજ નહિં. એ ચૈતન્ય સત્તાજ ન્યારે સંકલ્પરૂપે સ્પુરેલા પોતાના આત્માને અધ્યાસથી વધારે છે, ત્યારે સંકલ્પરૂપ મેલથી મલિન થઈ જવાને લીધે તે જીવ એવા નામથી ઓળખાય છે. જેમ મૂઠ ખુદ્ધિવાળા અગ્નિની બાળકના મનમાં પક્ષ અસત્ય છતાં બચથી સત્ય ભાસે છે તેમ આ દેહ અસત્ય છતાં જીવની દૃષ્ટિમાં માત્ર સંકલ્પની અસ્તિત્વની સત્ય જેમના લાગે છે. ન્યારે જ્ઞાનરૂપ દીપકથી પ્રકાશનો પૂર્ણ રીતે ઉદય થાય છે ત્યારે સંકલ્પથી થયેલું

જીવનું સર્વ અજ્ઞાન શરદ ઝડપીને વાદળોની પેઠે ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ તેલનો નિરોધ ક્ષય થઈ જવાથી દીવો યુગ્મર્થ જાય છે તેમ સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થઈ જવાથી દેહ પણ આધિત (નહિ જેવો) થઈ જાય છે. જેમ નિદ્રાનો નાશ થઈ ગયાથી સ્વપ્ન જેવામાં આવતું નથી તેમ સત્ય પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી દેહપણ (મિથ્યા હોવાથી) જેવામાં આવતો નથી. અતત્ત્વમાં તત્ત્વની પ્રાપ્તિને લીધે જીવ દેહમાં બંધાયેલ રહે છે અને માત્ર એક પરમાત્માની ભાવના કરવાથી દેહના બંધન વગરનો થઈ સુખી અને પરમ શોભાયમાન થાય છે. હે પ્રિયરામચંદ્ર ! દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થમાં આત્મ યુદ્ધિ થવારૂપ જે હૃદયનો અંધકાર તે એવો તો દારૂ છે કે બહારનો સર્પાદિ પ્રકાશ તેને ભેદી શકતો નથી. પોતાના આત્મામાંજ એકાત્મયુદ્ધિ થવાથી સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલું નિર્ભળ, નિરંજન, શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યજ હું છું એવો જ્ઞાનરૂપ સર્વ જ્યારે ઉદય પામે ત્યારેજ તે હૃદયનો અંધકાર (અજ્ઞાન) નાશ પામે છે. બીજા કેટલાક આત્મજ્ઞાની પુરૂષો જેમાં જેવી ભાવના કરે તેમાં દેહ ભાવનાને લીધે કીટ શ્રમર ન્યાયવત્ તેવુંજ દેખવામાં આવે છે ને તે રૂપ થઈ જાય છે. જીઓ કે મૂઠ ઝેરના કીડા વગેરે પણ દ્રઢ ભાવનાના અનુસંધાનને લીધે ઝેરનું અમૃતની પેઠે બક્ષણ કરે છે અને દુધ, અમ આદિ અમૃતને ઝેરની દૃઢ પ્રાપ્તિથી ઝેરની પેઠે માની અબક્ષ્ય ગણે છે એવીજ રીતે દેહ સંકલ્પથી જેને ભાવના કરવામાં આવે તે તત્કાળ તેમજ સિદ્ધ થાય છે. એવા અનેક દૃષ્ટાંતો લોકમાં વારંવાર જેવામાં આવે છે. આ દેહ સત્યપણથી જો જેવામાં આવે તો દેહરૂપે (સત્ય) દેખાય છે; પરંતુ જો અસત્ય ભાવથી દેહને જોઈએ તો સધળું અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમયજ હોવાથી બ્રહ્માકાશરૂપેજ બાસે છે.

હે રામ ! હવે બીજી યુક્તિ કહું છું તે પણ સાંભળો:—

જેમ બાજવાયુમાં રહેલો પુષ્પગંધ તેમાંથી આકર્ષણ કરી નાસિકામાં યોગવામાં આવે, તેમ રેચક પ્રાણુયામના અભ્યાસના યોગથી જીવને જ્યારે કુંડલિની શક્તિરૂપ ધરમાંથી જીદો પાડવામાં આવે ને બીજાના દેહમાં, જીવમાં કે યુદ્ધિમાં વૈભવ ભોગવવા માટે પ્રવિષ્ટ કરવામાં આવે ત્યારે ચેષ્ટા વગરનો એ દેહ લાકડાપણુ જેવો જડ થઈ જાય છે, જેમ ઝાડને પાણી પાનારો માળી પોતાના હાથમાં રહેલા ઘડાના પાણીથી જેને ઝાડ કે લતને પાણી પાવાને ઇચ્છે છે તેને તે પાય છે તેમ એ જીવને પણ સ્થાવર કે જંગમમાં જે પદાર્થમાં પોતાને ઇચ્છા થાય તેની અંદર સારી રીતે વૈભવ ભોગવવાને યોગ શકાય છે. એ પ્રમાણે હે રામચંદ્ર ! પરકાય પ્રવેશ કરી સિદ્ધિના વૈભવો ભોગવી રહ્યા પછી એ જીવને પોતાનું પૂર્વનું શરીર વિદ્યમાન હોય તો તેમાં અથવા બીજું જે કાંઈ પોતાને રૂચે તેમાં જેટલા કાળ સુધી ઇચ્છા હોય તેટલાકાળ સુધી પ્રવિષ્ટ કરાવી શકાય છે. અથવા એ યોગી પુરૂષ પરકાય પ્રવેશ કરી વૈભવો ભોગવ્યા પછી સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈ રહેલા પોતાના ચૈતન્ય ચમત્કારથી સર્વ સ્થાવર-જંગમ દેહોમાં, તેના જીવોમાં અને સત્ત્વાદિ ગુણોમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહે છે. યોગથી મળેલા ઐશ્વર્યથી સંપન્ન થયેલો એ જીવ નિત્ય સ્વપ્રકાશ અને નિર્દોષ પોતાના આત્મ સ્વરૂપને ઓળખી જેને ઇચ્છા કરે તે તે તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ અજ્ઞાનનું આવરણ ખસી જવું એજ પરમપદ છે એમ વિવેકી પુરૂષોનો નિશ્ચય છે.

વસિષ્ઠ ઋષિ કહે છે કે હે રામ ! શિખિધ્વજ રાજાની રાણી ચુડાલાએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણુયામ આદિ યોગનો દૃઢ અભ્યાસ કરી અણિમાદિ સિદ્ધિઓનું ઐશ્વર્ય મેળવ્યું. મોહ તથા તાપોની નિવૃત્તિ થઈ જવાને લીધે નિર્ભળ અને શીતળ એ ચુડાલાએ આકાશ માર્ગે અંખન કરવા માંડ્યું જેમ સૂત્રનો તાંતણો વિધેલા મોતીમાં સુખેથી પ્રવેશ કરી થકે તેમ તણુ, કાંઈ, પાપાણુ, પ્રાણી, આકાશ, વાયુ અગ્નિ અને જળમાં તે નિવિધે પ્રવેશ કરતી હતી, એ

ચુડાલાએ યત્નથી પોતાના પતિને આત્મજ્ઞાનરૂપ અમૃતનો લાભ થવા માટે ધણીવાર વખતો વખત બોધ કર્યો પણ તે શિખિધ્વજ રાજાને તેથી કશું જ્ઞાન થયું નહિ. તે એટલું સમજતો કે મારી રાણી અનેક કળાઓમાં કુશળ છે પણ યૌવનમોહિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા છે તે જાણ્યું નહિ. શુદ્ધ અને શીઘ્ર બુદ્ધિવાળો તો-જેમ સર્પના પત્ર ગૂઢ હોવાથી સર્પ પોતેજ તેને દેખી શકે છે તેમ-નિદિધ્યાસનવડે સાક્ષાત્કાર થવાથી પોતેજ પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લે છે. જેમ કોડી શોધવા જતાં કિરાટને (એક કૃપણ ફેરીયાનું નામ છે.) એક ચિંતામણીનો લાભ થતો તેમ ગુરૂ ઉપદેશના ક્રમથી શ્રવણાદિદ્વારા પરોક્ષ જ્ઞાનનું અન્વેષણ કરવાં જતાં મનન-નિદિધ્યાસનદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનનો લાભ થઈ જાય છે. બ્રહ્મ એ પોતે છદ્મિઓનો વિષય નથી તેની પ્રાપ્તિ માટે સતત પુરુષાર્થથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થવાની આવશ્યકતા છે.

પછી તે શિખિધ્વજ રાજા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિશ્રામ સ્થાન વિના અતિ કલેશ પામવા લાગ્યો ને પારધિના બાણથી બચી ગયેલ બચતીત હરીણની પેઠે તે રાજાનું ચિત્ત રાજ્ય તથા પુણ્યાદિર્ગોમાં ચોંટતું નહિ. ને શરીર શોષાવા લાગ્યું, અને સંસારરૂપ મહાવ્યાધિના ઔષધની શોધના વિચારમાં તે રહેવા લાગ્યો. પછી એક દિવસ એકાંતમાં પોતાની ચુડાલારાણીને કહેવા લાગ્યો કે મેં વૈભવો ધણી ભોગવ્યા. હવે મનમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે જેથી વનમાં જવાને હું ધારું છું. રાજ્ય કરતાં વનવાસમાં વધારે સુખ હું માનું છું. હે પ્રિયે ! આ ઉત્તમવિચારમાં તમે વિદ્ધિ નાંખશો નહિ. ચુડાલાએ કહ્યું-હે પ્રિય પતિ ! કાળ ક્રમ પ્રમાણે જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પ અને શરદઋતુમાં ફળ શોભે છે તેમ જે સમયમાં જે કાર્ય કરવું યોગ્ય હોય, તે સમયમાં તે કરવામાં આવે તો તે શોભે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં વનવાસની એકાંત ધૃતિ છે પરંતુ તમારા જેવા યુવાનોને એ વાત અધૃતિ હોવાથી મારા મનને તે ગમતી નથી. હે મહારાજ ! જ્યારે ધોળાવાળાવાળી વૃદ્ધાવસ્થા આવશે ત્યારે હંસો જેમ સરોવરમાંથી જતા રહે તેમ ધરમાંથી બહાર નીકળી આપણે વનમાં જઈશું. શિખિધ્વજે કહ્યું કે-હે કમળ જેવા નેત્રવાળી રાણી ! તું વિદ્ધિ નાંખ નહિ; મારા દૃઢ વિચાર પ્રમાણે હું દૂર એકાંત વનમાં ગયેલોજ છું એમ સમજજે. તારે તો રાજ્યમાં રહી રક્ષણ કરવું; કારણકે પતિ કયાં બહાર જાય ત્યારે કુટુંબનો ભાર ઉઠાવવો એ સ્ત્રીઓનો ધર્મજ છે. જ્યારે બધા રાત્રીની વખતે નિદ્રાવશ થઈ ગયા ત્યારે પોતાની નજીક સતેલી રાણીને પણ છોડી છઈ પોતાના અનુચર વર્ગને “હું રાત્રિચર્યા માટે જાઉં છું, તમે સર્વ અહિંજ રહો” એમ કહી રાજલક્ષ્મીને પણ નમસ્કાર કરી મંદરાચળ પર્વતની નજીક એક વન હતું ત્યાં ગયા અને ત્યાં એક રહેવા માટે પર્યુકુટી બનાવીને કેમળ વેણુ દંડ, ફળપાત્ર, ભોજનપાત્ર, અર્ધપાત્ર, પુષ્પ-પાત્ર, અક્ષમાળા, કમંડલુ, કંથા (ઓઢવા માટે) દર્બાસન અને મૃગચર્મ એટલાં પદાર્થો તે પર્યુકુટીમાં લાવી રાખ્યાં અને પ્રસન્નતાથી જપ વિગેરે કરીને દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. અહિં ચુડાલારાણી સતેલી હરિણીની પેઠે ભયથી હડીને વિચાર્યું કે પતિ એજ સ્ત્રીઓની મુખ્ય ગતિ શસ્ત્રોએ બતાવેલ છે. પછી યોગના બળથી આકાશ માર્ગમાં રહી પતિને જોયા ને તે પતિને અબ્યુદય થવાનો છે એમ ભાવિનો નિશ્ચય છે એમ પણ જાણ્યું. તેથી થોડા કાળ પછી તેમની પાસે જવું એવો દૈવનો નિશ્ચય જાણી શાંત રહી, કોઈ કારણને લીધે રાજ બહાર ગયા છે એમ શહેરમાં માણસોને સમજાવી પતિના રાજ્યની રક્ષા કરવા લાગી. આવી રીતે કેટલોક કાળ વીતી ગયો. જ્યારે રાજાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે આ સમય હવે પતિ પાસે જવાનો ને પરમપદ સંબંધે વિશ્રાંતિ આપવાનો છે એમ ચિન્તિત વિષે વિચાર કરી કહ્યું-હે ચિન્ત ! તારી શી ઉલ્લાસ છે ? હું યોગબળથી એ પતિને બોધ આપી પ્રારબ્ધ શેષ ભોગવવામાં ઉલ્લાસવાળો કરી તારી સાથે તેમ

ઝેનાપ કરાવીશ. વનમાં રહેનારાએ પતિનું વાસનારહિત થઈ ગયેલું ચિત્ત હું સર્વત્ર સમાન વૃત્તિવાળું કરી તેની રાજ્યમાં જોડના કરીશ અને પછી ધણું લાંબા કાળ સુધી બંને સુખેથી રાજ્યમાં રહીશું. અહો ! સમાનવૃત્તિવાળા સ્ત્રી પુરૂષના સમાગમનન્ય આસ્વાદ આનંદદાયક છે. એમ મનમાં વિચારી આકાશમાં મંદરાચળની ગુફા પાસે વાયુના વેગની સાથે ગમન કરી આવી પહોંચી ને પર્ણકુટીના એક ભાગમાં યોગથી એકાગ્રચિત્ત થયેલા પોતાના પતિને જોયા ને તેને બોધ આપવાની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા જાણી તપસ્વીનું રૂપ ધારણ કર્યું ને તે બ્રાહ્મણના પુત્રરૂપે પતિના સમીપ આવી પહોંચી. તેના ઉપર તે શિખિધ્વજ રાજાની દૃષ્ટિ પડતાં પોતે ઉભા થઈ તે દેવપુત્રને નમસ્કાર કરી આસન આપી બેસાડ્યા ને અર્ધ પાદ, પુષ્પો તથા માળા અર્પ્યાં ને દર્શન આપ્યા તેથી જન્મ સફળ થયો કહી આવાગમનનું સ્થળ વિગેરે પૂછ્યાં ? ચુડાલાણી દેવપુત્રે કહ્યું:—હે નિષ્પાપ રાજર્ષિ ! પૃથ્વી ઉપર વિચરતાં વિચરતાં અત્રે આવ્યો છું. તમેએ મહાતપનો સંગ્રહ કર્યો છે કેમકે સર્વ સંપદવાળું રાજ્યપાટ છોડી તમે આ વનવાસ અંગીકાર કર્યો છે.

શિખિધ્વજે કહ્યું:—હે મહાભાગ્યવાન દેવપુત્ર ! આપ દેવ છો એટલે સર્વ જાણી શકો તેમાં શું વિસ્મય છે ! મારું જીવિત સફળ છે. હે દેવપુત્ર ! આપ કોણ છો, અહિં શા માટે પધારવું થયેલ છે, કોના પુત્ર છો એ મારા સંદેહને આપ કૃપા કરી નિવૃત્ત કરો.

દેવપુત્રે (ચુડાલાએ) કહ્યું:—હે રાજા ! સાંભળો આ જીવન કાશમાં શુદ્ધ બુદ્ધિવાન નારદમુનિ વિચરતાં ગંગા નદીને તીરે આવતાં અપ્સરા રંભા, તિલોત્તમા આદિના સમુદાય જે વસ્ત્ર ત્યાગ કરીને જળમાં કીડા કરતાં હતાં તેમને જોવામાં આવ્યાં તેથી નારદમુનિનું મન-ચિત્તમાં હર્ષ થવાથી-વિવેકાંશ બૂલી ગયું અને પ્રાણુવાયુમાં પણ ક્ષોભ થયો તેથી જેમ રસથી પૂર્ણ પાકી ગયેલું ફળ નીચે પડે અને વર્ષાઋતુમાં મેઘ વૃદ્ધિરૂપે પડે, તેમ આનંદિત થયેલા એ નારદમુનિનું વીર્ય પણ (કામાકુળપણને લીધે) સ્ખલીત થયું. શાખા તથા મૂળનું છેદન થતાં વૃક્ષ જેમ નિઃસાર થાય તેમ એ મુનિ નિઃસાર થયા.

આ વિષયમાં શંકા થાય કે આવા જ્ઞાનવાન, જીવનમુક્ત નિર્મળ બુદ્ધિવાન નારદમુનિ જોવાની આવી સ્થિતિ કેમ થવા પામી ? તેનું સમાધાન એ છે કે આ ત્રિલોક્યમાં, પ્રાણીઓની જેટલી જાત છે તે સર્વનો અને દેવાદિકોના પણ જે દેહ છે તે દંડ ધર્મવાળો છે. જ્ઞાનવાન હોય કે અજ્ઞાની હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્ય જીવતું રહે ત્યાં સુધી સૌનું શરીર સુખ દુઃખ મયજ હોય છે. આ સંબંધમાં સ્વભાવજ મુખ્ય કારણરૂપ છે. એક નિમેષ માત્ર પણ જો પોતાનું નિર્મળ, સત્ય આત્મ સ્વરૂપ બૂલી જવાય તો જેમ વર્ષાઋતુમાં અકસ્માત વાદળાઓ ચઢી આવે છે તેમ અકસ્માત આ દૃશ્ય પ્રપંચનો ઉદય થાય છે. જો ઉન્મેષ (બેનિમેષસુધી) માત્ર પણ આત્મ સ્વરૂપનું અનુસંધાન બૂલી જવામાં ન આવે તો દૃશ્યરૂપી આ પિશાચ ચિત્તના જોવામાં આવતો નથી. કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે અથવા જળમાં પરપોટા ઉત્પન્ન થઈ નાશ થાય તેવી રીતે કિંવા ધુણાક્ષર ન્યાયથી (ઉપર લોકમાં અક્ષર જોવા આકાર કોતરે છે તેમ) પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં સૃષ્ટિની રચના થવા વખતે શયળ બ્રહ્મને ધટ, પટ, અવટ (બૂવિવર) આદિરૂપે જે જે પદાર્થો જોવા ધર્મવાળા પોતાના આત્મામાં તત્કાળ સ્ફુરી આવ્યા, તેઓનો આજ દિવસ સુધી નહિં બદલાયેલો અને સૃષ્ટિ પર્યંત કાયમ રહેનાર આદિ નિયમજ વિદ્વાનોએ “સ્વભાવ” એવા નામથી કહેલો છે એ સ્વભાવ વડેજ સ્થિતિ પામેલા આ જગતની અંદર વિવિધ પ્રકારે વિકાસ પામેલા જરાયુજ અંડજ આદિ દેહો બન્યા કરે છે, ઉપર જે સુખદુઃખમય આ દેહના દંડ ધર્મની સ્થિતિ કહી તે સુખ દુઃખ અજ્ઞાની પુરૂષને જન્મના કારણ રૂપ એવા દેહાદિમાં આત્મ

યુદ્ધિનો અધ્યાસ હોવાને લીધે જેમ કપડાંમાં કેસરનો રંગ બરાબર દૃઢ લાગી જાય તેમ બરાબર સંસ્કાર રૂપે દૃઢ બેસી જાય છે, પણ જ્ઞાનવાનને તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે એ સુખ દુઃખનો જરા પણ રંગ લાગતો નથી. રક્ત કે કેસર આદિ રંગ (વર્ણ) અતિ નજીક છતાં શુદ્ધ શ્વેત રક્ષાટીકને અંદર રંગી શકતા નથી તેમ જ્ઞાની બહાર સુખ દુઃખ દેખતાં છતાં અંતર નિર્લેપ છે. આ ક્રમથીજ અજ્ઞાની જ્ઞાનીના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા સમજી લેવી, વિષયાસક્તિને લીધે વાસનાઓનું બહુલપણ એજ બંધ છે અને વિષયાસક્તિ તૂટી જવાને લીધે વાસનાનો સદંતર ક્ષય થવો એજ મોક્ષ છે.

જો તમે એમ પુછતા હો કે નજીકના કે દૂરનાં કાંઈ લાભહાની આદિ સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનાં કારણો પ્રાપ્ત થયેથી સુખ-દુઃખ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તો હે રાજા ! સાંભળો. નજીકના વિષયમાં શરીર, નેત્ર અને હાથ વડે તથા છેડેના વિષયમાં આપ્ત વાક્ય અને અનુમાન આદિથી મનને અનુકૂળ પ્રતિકુળ પડતું સુખ-દુઃખ થવાનું કારણ મળવાથી અપરિચિન્ન આત્મ-સ્વરૂપને ન જાણનાર યુદ્ધિમાં રહેલું આત્મ સુખ દુઃખનું સ્પર્શણજ યુદ્ધિમાં ક્ષોભ પામવાથી કુંડલીનીમાં રહેલા જીવ પ્રત્યે વિષય સંપર્કજન્ય સુખ દુઃખ રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, જીવને ગતિ કરવાને ઈશ્વરીય નિયમથી દેહ વિષે જુદી જુદી નાડીઓ સર્વ અંગોમાં રહેલી છે. જ્યારે વિષયો તરફ જીવનું આકર્ષણ થાય છે ત્યારે તે કુંડલીનીમાં ગયેલો જીવ પ્રાણવાયુથી પુરાઈ ગયેલી નાડીઓમાં આવી તે તે ઈન્દ્રિયદ્વારા તે તે વિષયનો તેમાં એકાગ્ર થયેલ વૃત્તિની ધારાવડે અનુભવ કરે છે. જેમ મૂળમાં સિંચેલું જળ તેના વહેવાને માર્ગે ઝાડની તથા આસપાસની સર્વ લતાઓમાં પહોંચી જાય છે. જીવ જ્યારે સુખનો અનુભવ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે સ્વસ્થતા (ચંચળતા વગરનો ને સંકલ્પ રહિત શાંત) જોવામાં આવે છે તેટલે અંશે તે મુક્ત છે પરંતુ જ્યારે દુઃખનો અનુભવ કરતો હોય ત્યારે તેમ હોતું નથી; તેથી જેટલે અંશે પ્રાણવાયુની ચપળતાને લીધે જીવ પણ ચંચળ થઈ જઈ વિશેષ સંકલ્પો કરે છે તેટલે અંશે તેને બંધાયેલો જણાયો. રાજા વિગેરે સુખી લોકોને જવાના માર્ગો જેમ કર્પૂર, ચંદન આદિના સુગંધી જળથી છંટાયેલા અને પુષ્પ, ધૂપ, કસ્તુરી આદિથી સુવાસિત હોય છે પણ ગરીબને દુઃખી લોકોના માર્ગે તેવા હોતા નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન અને અજ્ઞાનીના માર્ગોમાં ભેદ રહેલો છે. હે રાજર્ષિ ! જેમ બિલાડો ઉદર કે માંસને જોઈ ચંચળ થાય છે તેમ એ જીવ પણ અનુભવમાં આવેલા સુખાદિક્ષથી અને અને તેનાં સાધનભૂત સ્ત્રિ પુત્ર ધનાદિકમાં અનુકૂળ યુદ્ધિ થવાથી ચંચળ થાય છે આમ થવાનું કારણ તો માત્ર અજ્ઞાનજ છે. આત્મજ્ઞાન રૂપ સ્વરૂપનો શુદ્ધ બોધ થવાથી સુખ દુઃખાદિ જેવું કશું છેજ નહિ એવો નિશ્ચય તે જ્ઞાનીને હોવાને લીધે નિઃશ્રાંત રહે છે. આ સર્વ દૈત પ્રપંચ પ્રાતિરૂપ અને આકાશના જેવો શૂન્ય છે એમ બોધ થવાથી જીવનું ચપળપણું જતું રહે છે. હવે વીર્ય રમ્પલન શી રીતે થાય છે તે સાંભળો:-શ્રી શરીરને જોવાથી વાસનાનો ઉદ્ભવ થવાને લીધે ક્ષોભ પામી જઈ જીવચૈતન્ય, જેમ રાજા પોતાની આસામાત્રથી સેનાને ચલાવે છે, તેમ પ્રાણાદિ પવનોને, અંકુરિત થએલી રાગાદિક વૃત્તિઓને અનુકૂળ પડે તેમ, ચલાવે છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલા વ્યાન વાયુની પ્રેરણાથી, મેદની અંદર અને મજ્જાની અંદર રહેલો સાર, પ્રકૃષ્ટ ગંધની પેડે, પોતામાં રહેલા સૂક્ષ્મવીર્ય ભાગને-જેમ પત્ર ફળાદિક પોતાના મૂળ ભાગમાં છેદ થવાથી તેમાં રહેલ રસને સ્ત્રવે તેમ-સ્ત્રવે છે. જેમ મેઘ ગર્જનામાં સહાય કરનાર અનુકૂળ વાયુથી આકાશમાં વાદળાઓ ભેગા થઈ જાય તેનું જળ વૃષ્ટિદ્વારા નીચે પડે છે, તેમ સર્વ ધાતુઓના સારરૂપ એ વીર્ય પણ સર્વ અંગમાંથી ચંચળ થઈ વીર્યવાહિની નાડીદ્વારા સ્વભાવેજ નીચે ઉતરી આવે છે. સ્વભાવની વ્યાખ્યા પ્રથમ આપી ગયા છીએ. કેટલાક અજ્ઞાની જીવો ભોજો

નિમેજ ૬૬ આરમ્બાને લીધે બધાયેલા હોવાથી વારંવાર જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. પરંતુ કેટલાકે જ્ઞાનવાન જીવો વાસના ક્ષીણ થઈ જવાને લીધે અને સ્વસ્વરૂપ બોધવાન હોવાથી ધર્મ અધર્મનો સંપર્કન લાગવાને લીધે પાછા જન્મતાજ નથી ને. તેલ વગરના દીવાની પેઠે ક્ષાંત નિર્વાણ થાય છે.

પછી એ નારદમુનિએ પોતાના મનરૂપી મહોન્મત હાથીને વિવેકરૂપી મોટા બધનથી બાંધીને દીવ્ય પારદ આદિ રસોતું અનુકરણ કરનાર પોતાનું વીર્ય પાસે પડેલા સ્પર્શિકના કુંભમાં સ્થાપિત કર્યું અને પોતાના સંકેપ માત્રથી સ્પર્શિકા ક્ષીરથી પૂર્ણ કરી દીધો. અમૃત સાગરમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે ક્ષીર કુંભમાં રહેલો અને સ્પર્શ અગ્નિમાં હોમાવાને તૈયાર થયેલી નારદમુનિની મંદ વીર્યરૂપ આહુતિને પ્રવર્તાવનાર એ ગર્ભ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો ગયો ને સમસ્ત અંગો પૂર્ણ થયા પછી કુંભમાંથી બાળકરૂપે બહાર નીકળ્યો. પછી તેના જાત કર્મ આદિ સંસ્કારો કરી સધળું વિદ્યા ધન એ પુત્રને આપ્યું ને તેનું 'કુંભ' એવું નામ પાડ્યું. હે રાજર્ષિ શિખિધ્વજ ! એ નારદમુનિના કુંભ પુત્ર હુંજ છું અને બ્રહ્માનો પૌત્ર થાઉં છું એમ તે ચૂડાલારાણી રૂપી દેવપુત્રે કહ્યું, હું પરિપૂર્ણ હોવાથી લીલા માત્રથી આ વિશ્વમાં મરજીમાં આવે ત્યાં વિચરું છું. હું આ આકાશ માર્ગથી જતો હતો તેવામાં તમને મેં જોયા તેથી હું તમારી પાસે આવેલ છું.

શિખિધ્વજે કહ્યું કે હે મહાત્મા દેવપુત્ર ! સત્પુરુષોનો સમાગમ મારા ચિત્તને જેવું શીતળ કરે છે તેવી શીતળતા મને રાજ્ય લાભાદિ પદાર્થો પશુ આપી શકતા નથી. કેમકે સત્સમાગમથી રાગાદિ વાસના નાશ થઈ જઈ બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતરસની પ્રાપ્તિ કરે છે. મારો સર્વ વૃત્તાંત આપ દેવપુત્ર છો એટલે જાણો છો. હું રાજ છોડી અહિં આવી ઉત્તમ તપ કરું છું પશુ વિશ્રાંતિ મળતી નથી એ શું કારણથી હશે ?

ચૂડાલાએ (દેવપુત્રે) કહ્યું :—કર્મ અને જ્ઞાન એ બે પક્ષમાં મોક્ષ થવાનું કયું કારણ છે તે મને બ્રહ્માજીએ કહ્યું હતું તે સાંભળો. જ્ઞાન વડેજ દુઃખની આલંતીક નિવૃત્તિ થાય છે તેથી જ્ઞાન એજ મોક્ષ થવાનું ખરું કારણ છે. કર્મો તો સ્વર્ગાદિ ભોગોની પ્રાપ્તિના વિનોદ માટે મનુષ્યને શુભ પ્રવૃત્તિ કરાવી કલ્યાણ માર્ગમાં તેનું આયુષ્ય વ્યતીત થાય તેને માટે છે. પશુ જેમ સિંચન ન થવાને લીધે પોષણ ન મળવાથી લતાઓ ફળ આપી શક્તી નથી તેમ જ્ઞાનીઓના શુભ કર્મો પશુ વાસનાનો નાશ થઈ ગયાથી પછી ફળ આપી શક્તાં નથી. અશુભ કર્મોનું પશુ તેમજ સમજવાનું છે. પ્રારબ્ધરૂપે ફળ આપવાને તૈયાર થયેલાં કર્મો પશુ વાસના ક્ષયને લીધે તે જ્ઞાનીને બાધિત જેવાં આભાસ માત્રજ દેખાય છે, કાસડાની લતા જેમ સ્વભાવેજ ફળ આપતી નથી તેમ વાસના વગરની ક્રિયા પશુ સ્વભાવેજ (પછીથી) ફળ આપતી નથી. જે બાળકના મનમાં ભયને લીધે યક્ષની ભાવના રહી હોય તેજ યક્ષને દેખે છે, બીજા દેખતા નથી તેમ દુઃખની ભાવનાવાળો મૂઠ (અજ્ઞાની) પુરુષજ દુઃખને દેખે છે. અજ્ઞાન દશામાં પશુ અહંકાર આદિરૂપે સ્પુરેલી વાસના, તાત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં છેજ નહિ, માત્ર અજ્ઞાનને લીધેજ ઝાંઝવાના જળમાં સમુદ્રના જળની પ્રાંતિની પેઠે દેખાય છે, એ અજ્ઞાન આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એવી ભાવનાથી નાશ પામી જવાને લીધે જ્ઞાનવાનના ચિત્તમાં-જેમ અનુભવીને ઝાંઝવાના જળની પ્રાંતિ ન થાય તેમ-વાસનાજ ઉત્પન્ન થતી નથી ને વાસના રહીત થવાથી મન જ્ઞાન સ્વરૂપ છે કે જે સ્વરૂપ અજ્ઞર અમર છે. હે રાજર્ષિ ! જ્ઞાન એજ પરમ કલ્યાણરૂપ મોક્ષ સાધન છે તો પછી તમે કેમ અજ્ઞાનીની પેઠે આ તપને મોક્ષ સાધન માની બેસો છો ? પરમાનંદના સમુદ્રરૂપ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ

અનુભવ કરનારા મહાત્માઓના ચરણોનું સેવન શા માટે કરતા નથી ? અને કાયાને કસેલ આપે એવી ચેષ્ટા કરી રહ્યા છે ?

શિખિધ્વજ રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે:—હે દેવપુત્ર ! હું માત્ર મૂર્ખતાથીજ સત્સંમતિ તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય કરી આ વનમાં આવી રહ્યો છું. આપ અને બોધ આપો છે તેથી હું માનું છું કે મારા સર્વ પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે તો હવે આ સંસાર ચક્રમાં ફરી આવી શોક ન કરવો પડે ને પરમાનંદમાં વિશ્રાંતિ પામું એવો અને પરમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપજ કરો.

દેવપુત્રે કહ્યું કે:—જેમ પિતાના વાક્ય હેતુ વડે સિદ્ધ કરી આપવાનો આગ્રહ છોડી દઈ પરિણામે હિનરૂપ સમજી માત્ર આજ્ઞા તરીકે માનવામાં આવે છે તેમ મારાં વચનો પણ હેતુ વિશેનું પ્રયોજન ન શોધતાં હિતકારક છે એવી શ્રદ્ધા તથા બુદ્ધિથી શ્રવણ કરશો તો તેમાં તમારું કલ્યાણજ છે એમ દ્રઢ બાવના રાખો ને સંસારના ભયથી પાર ઉતારનાર કથા કહું છું તે ચિત્ત ઈ સાંભળો:—

કોઈ એક અકિંચન દરિદ્ર પુરૂષ હતો તેને અનાયાસે એક મહાન ચિંતામણી મળી ગયો છતાં તેના પર નિશ્ચય તેનો બંધાયો નહિ. તેને જ્ઞાતિ થઈ કે હું બાળ્યહીનને થોડા કાળમાં આવો ચિંતામણી ક્યાંથી મળે ? આ તે ચિંતામણી હશે કે નહિ ? હું તુચ્છ અલ્પકાળ તપસીને સિદ્ધિ આંથી મળે ? એમ જમમાં ને જમમાં એ દુર્બુદ્ધિ પુરૂષે પોતાને ચિંતામણી મળ્યાં છતાં રમતમાંજ તે ગુમાવી દીધો. પોતાનો અનાદાર કરનાર પુરૂષને સિદ્ધિઓ પણ છોડી દે છે તેમ તે ચિંતામણી તેના હાથમાંથી જતો રહ્યો, પછી કોઈ સિદ્ધ પુરૂષે તેની હાંસી કરવા ખાતર એક અખંડ કાચનો કટકો તેની પાસે નાંખેલો તેના જોવામાં આવ્યો. તેને ચિંતામણી છે એમ જ્ઞાતિથી સમજી લઈ તેને ગ્રહણ કરવા થોડા માની લઈ લીધો ને તે ચિંતામણીથી પોતાને બધું મળશે એમ માની પોતાના ધરખાર છોડી તે વનમાં ગયો. પણ તે તો કાચનો કટકો હતો તેથી તેની ઇચ્છિત સમૃદ્ધિ ન મળતાં ઉલટો વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો. હે શિખિધ્વજ ! જે પુરૂષ અજ્ઞાનને લીધે વર્તમાનકાળના પુરૂષ પ્રયત્નથી ક્રમવડે ભવિષ્યકાળને સુધારતો નથી અર્થાત ઉત્તરકાળમાં પોતાને પાછું દુઃખ આવી ન પડે એવો વિચાર જે આગળથીજ નથી રાખતો તે દુઃખી થાય છે. આત્મા પોતે સદા બંધન વગરનો મુક્તજ છે છતાં ‘હું બંધાયેલો છું’ એવું જે મનમાં આવવું એ એક અજ્ઞાન છે અને તે બંધનકર્તા છે માટે આ ત્રણે લોક આત્મામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલ છે તથા તે સઘળું આત્મમયજ છે એમ સમજો; બાકી અજ્ઞાની પુરૂષને તો પોતેજ બધાં દુઃખરૂપી બીજને ઉગવાનું ક્ષેત્ર થાય છે. હે મુશ્કીલરાજા ! મેં ચિંતામણી ઉપર જે કહ્યો તે સર્વનો ત્યાગ કરવો તે છે એમ સમજવાનું છે, શુદ્ધ સર્વ ત્યાગવડે બધું સિદ્ધ કરી શકાય છે. બ્રહ્મલોક પર્યન્તના તમામ જગત્રસિદ્ધિ ઐશ્વર્યને તુચ્છ કરનારો, જ્ઞાનરૂપી નિરતિશય આત્માનંદ આપનારો એ સર્વ ત્યાગ છે. તમે પણ સ્ત્રી, ધન, પુત્રાદિ રાજપાટ સઘળાનો ત્યાગ કર્યો છે પણ માત્ર અહંકારને અવશેષ રાખેલ છે; હૃદયમાંથી જે મનઃ કલ્પિત અહંકાર છોડી દેવામાં આવે તો આ જગત પરમાનંદવડે પૂર્ણતાવાળું લાગે છે. તમારા હૃદયમાં હું સર્વ ત્યાગ કરી આવ્યો છું. એવો અહંકાર બાકી રાખવાથી ત્યાગ તથા અત્યાગ એ બંને વિકલ્પોવડે આકાશ જેમ વાદળોંઓ વડે વિંટાળ તેમ વિંટાળા; અને તેને લીધે “આ પરમ આનંદ આપનાર તથા મોટો ઉદય કરનાર સર્વત્યાગ નથી; પરંતુ એ ઉત્તમ સર્વત્યાગ કાંઈક જુદો તરેહનો છે અને મહાદુષ્પાપ હોવાથી બધું લાંબે કાળે સિદ્ધ થાય એવો છે” એમ તમારા મનમાં આવ્યું, જેમ વાયુના સમુદ્ર (જપાટા)થી વનનાં વૃક્ષોનું ચલન વલન વધવા માંડે છે તેમ તમારા ચિત્તમાં ઉપર પ્રમાણે ચિંતાવડે ધીરે ધીરે

સંકલ્પનો વધારો થવા માંડ્યાથી ઉપર જણાવેલો તમારો રાજ્યમંત્રિનો ત્યાગ ઉડીને ક્યાંય જતો રહ્યો. (સર્વ ત્યાગથી થતાં સુખનો તમને અનુભવ થયો નહિં.) ચિંતા છે તેજ સંકલ્પ એવા બીજા નામને ધારણ કરનાર ચિંતાનું ખરૂં રૂપ છે એમ તત્ત્વજ્ઞ પડિતો કહે છે. એ ચિંતા જ્યાંસુધી કાચમ રહે, ત્યાંસુધી ચિંતાનો ત્યાગ શી રીતે કર્યો કહેવાય ? નજ મણાય. જેમ હોલાઆદિ પક્ષી કાંઈ અવાજ કાઢે પડતાં તરત ઉડી જાય છે તેમ તમારા ચિંતે પોતાની અંદર ઉપર કહેલા સંકલ્પ કરવાથી તમારો ત્યાગ પણ ઉડી ગયો. જેમ પ્રથમ નિમંત્રણ આપી પછી અનાદર કરાયેલો પુરુષ શું સામા માણસને દુઃખ નથી ઉત્પન્ન કરતો ? કરે છેજ તેમ એ તમારો સર્વ ત્યાગ પણ તમે તેનો સત્કાર નહિં કરવાથી (અપમાન કરવાથી) ઉભટું જે તમારું પરમનિશ્ચિતપણું હતું તે પણ સાથે લઈ જતો રહ્યો. એ પ્રમાણે સર્વ ત્યાગથી તમારો ચિંતામણી ચાલ્યો ગયા પછી તમે સંકલ્પથી ચક્ષુવડે આ તપથી કાચમણીને દોડો ને આ દુઃખકારક તપમાં 'આપણે આ મહણ કરવા યોગ્ય છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો અને અનેક કષ્ટો વેઠ્યા અને ખરો ત્યાગ તમે સાધી શક્યા નહિં. અહિં તમારે ટાઢ, તડકો, પવન વિગેરેની પ્રથમ કરતાં બમણી ચિંતા સહેવી પડે છે. અગાઉ કોઈ વખત વનવાસનો અનુભવ નહિં કરનાર સુકુમાર પુરુષોને એ દુઃખબંધનથી પણ વધારે છે એમ હું સમજું છું. માટે તમને મળેલો આ ચિંતામણી નથી પણ કાચનો કટકોજ છે. એમ જાણો ને નિર્દોષ સર્વ ત્યાગને ચિંતાથી ખજાનામાં દૃઢ ધારણ કરો.

હે પરાક્રમી શિખિધ્વજરાજ ! આ વિધ્યાયજ્ઞના વનમાં રહેલા તમે હાથી જેવા છો; તમને વિવેકને વૈરાગ્યથી બે ધોળા મોટા દાંતો છે. અને તમને બંધનમાં નાંખવાને તત્પર થયેલો અને દુઃખ દેનારો માવત એ તમારું અજ્ઞાન છે. તમે શક્તિવાન ને સમર્થ છતાં એ માવતરથી અજ્ઞાન તમને પીડા આપે છે અને એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં અને એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં લઈ જાય છે. તમને એ માવતે દૃઢ લોહાની સાંકળથી રાજ્યના રક્ષણ સમયમાં આશાઓથી જળથી બાંધી લીધેલ હતા પણ તમોએ પોતાના શત્રુનું રણેજી સાંકળોની જળથી ભોગ ભોમવવાના સ્થાનરૂપ રાજ્યરૂપ અજ્ઞાનકૃત બંધનને તોડી નાંખી ત્યાગ કરીને તમે વનમાં ગયા તેથી રાજ્ય ત્યાગથી તમારું અજ્ઞાનશિથિલ થઈ ગયું. પરંતુ તમોએ તેની તેવી દશામાં તેને ચિંતા ત્યાગથી મહાખડ્ગવડે મારી નાંખ્યું નહિં તેથી તેણે પાછું ફરીવાર ઉભા થઈ પોતાના થયેલા પરાભવને સંભારી રાખી અતિ ઉડી એવી આ તપના પ્રપચ (છળબળ)થી ખાઈમાં તમને નાંખી દીધા ને અત્યંત હેરાન કર્યા; અને તે તપથી ખાઈમાં તમે હું રાજન ! આજ સુધી બંધાઈ (સપડાઈ) રહ્યા છો. માટે એ ખાઈમાંથી બહાર નીકળી અજ્ઞાનરૂપી માવતનો નાશ કરવા માટે પુરુષાર્થ કરો.

દેવપુત્ર કહે છે:—હે રાજ ! તમે જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે નીતિવાળી અને જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું છે એવી તત્ત્વજ્ઞ ચૂડાલારાણીએ તમને જ્ઞાન આપ્યું હતું તેનો શા માટે અંગીકાર કર્યો નહિં ? અને જો તમે તે ચૂડાલાના વચન ન આન્યા તો પછી સર્વ ત્યાગ શા માટે પૂર્ણ રીતે સ્થિરપણથી સાધ્યો નહિં ?

શિખિધ્વજે કહ્યું:—મેં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો મહેલ છોડી દીધા, ઓ, દેશઆદિને પણ ત્યાગ્યા છતાં હે પ્રિય દેવપુત્ર ! મેં સર્વનો ત્યાગ કેમ ન કર્યો કહેવાય ?

દેવપુત્રે ઉત્તર આપ્યો:—હે રાજન ! ધન ઓ ધર રાજ્ય જુમિ અને બંધુઓ એ સર્વ (તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જોતાં) તમારા છેજ નહિં. જો હવે તમે પર્વત પ્રદેશ, ગુફા, જળ વૃક્ષ વન આદિ અનરથોનું વડે મમત્વ મુકી દેવા માગતા હો તો પણ તે સર્વ તમારાં છે નહિં તો મુકી

તમારો સર્વ ત્યાગ કર્યાથી થયો ગણાય ? જે આશ્રમ વિષેનું મમત્વ મુકિદેવા માગતા હો તો એ પર્ણકૂટી, વાવ, ઝાડી આદિ પશુ તમારાં નથી.

તે **છત્રેન્દ્રિય શિખિધ્વજ રાજાએ**—જેમ વર્ષા ઋતુનો નદીનો પ્રવાહ કઠિ રહેલા ધૂળના સમૂહને ધસડી જાય, પવન જેમ પોતાની સત્તાથી ઉડેલ ધૂળના સમુહને પોતાની સત્તાવડે જ શાંત કરી દે તેમ પોતાના ચિત્તમાં આવતું એ પર્વત, ગુફા, વૃક્ષો વન અને પર્ણકૂટી આદિનું મમત્વ પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિવડે મુકી દીધું અને છેવટ પાત્રાદિ તથા મૃત ચર્મ વીગેરે જે પોતાના માની લીધાં હતાં તેનો પશુ ત્યાગ કરે છું; એ પ્રમાણે કહી શુદ્ધ શાંત મનવાળો એ રાજા બુદ્ધિમાં કાંઈ ક્ષોભ ન પામતાં પોતાના આસનપરથી ઉભો થયો.

સૂર્યનારાયણ જેમ પોતાના રથમાં બેઠા રહી ત્યાંથીજ (કર્મ સાક્ષી હોવાથી) બોકોના કાર્યો (વ્યવહાર) જેવા કરે છે તેમ એ **કુંભમુનિ** પશુ પોતાના આશન ઉપર બેઠા બેઠા ત્યાંથીજ મંદ હાસ્ય સહિત એ રાજાની ક્રિયાઓને જોતા હતા; એ રાજા કરે છે તે કર્મ તેને બહુ પવિત્ર કરનાર છે તેથી બસે કરે એમ સમજી પોતે મૌન ધારણ કરી રહ્યા.

પછી તે રાજાએ પોતાના પાત્રો વીગેરે સામાન એક ઠેકાણે એકઠો કર્યો અને તેને એકત્ર કરી જેમ સૂર્યનારાયણ સૂર્યકાંતમણિમાં (આગીઆ કાચમાં) પોતાના કિરણોરૂપે પ્રવેશ કરી તેમાં રહેલા અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે તેમ એ **શિખિધ્વજ રાજાએ** સૂકાં લાકડાંઓવડે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો અને તેમાં પાત્રો વગેરે સામાન હોમી દઈ પોતાના આસન ઉપર જઈ બેઠા પોતાની રક્ષાટિકની અક્ષમાળા હાતી તેને પશુ પોતાની ભ્રાંતિ મટી જવાને લીધે કરેલ સેવા બદલ ઉપકારમાની નમસ્કાર કરી અગ્નિમાં ફેંકી દીધી તેવી રીતે મૃગચર્મ, કમંડુલું અને દર્બાસનને પશુ અગ્નિને સ્વાધીન કરી બાળી નાખ્યાં.

આવી રીતે સર્વ પરિગ્રહ બાળી નાંખી વા ત્યાગ કરી ફક્ત દેહ માત્રવડે અવશેષ રહેલો અને બીજા પદાર્થોમાં આસક્તિ વગરનો એ રાજા બહુ પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો:—હે દેવપુત્ર ! સર્વ ઉપકરણોમાંથી મમતા મુકી દઈને હવે હું સર્વ ત્યાગી થયો છું. ને તેથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. પરંતુ **કુંભમુનિએ** કશું કે હજી હે રાજન ! તમે સર્વનો ત્યાગ કર્યો નથી ને પરમાનંદનો ખોટો ડોળ કરો છો તે ઉપરથી **શિખિધ્વજે** વિચાર્યું કે હવે તો ઈન્દ્રિયોરૂપી સર્પ સમૂહના આશ્રયરૂપ અને રૂધિર માંસ આદિવડે આકારવાળો મારો દેહ અવશેષ રહે છે તો તેનો નાશ કરી સર્વ ત્યાગી થાઉં. પછી પોતાના નજીક રહેલા ભૃગુપાત (પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને મરવું તે) કરવાના સ્થાનમાં જવા વેગથી ઉઠ્યા ત્યાં **કુંભમુનિએ** રોક્યા અને બોધ આપ્યો કે:—

હે રાજા ! જેમ કોપેલો સાંઠ પોતાના નિરપરાધી વાછરડાનેજ પ્રહાર કરે તેમ તમે અજ્ઞાનથી આ નિરપરાધી દેહનો ભૃગુપાત કરવાને શા માટે તૈયાર થયા છો ? એ તુચ્છ દેહ તો જડ અને સ્વતઃ ક્રિયા વગરનો છે અને તમને તપ કરવામાં મહા સાધનબૂત થયેલ છે. માટે તેનો વૃથા ત્યાગ કરો નહિ. જેમ જડ કાષ્ટને જળતરંગો હલાવે તેમ એ દેહને કાંઈ બીજોજ ચલાયમાન કરી હેરાન કરે છે તેથી દંડને પાત્ર તો તે છે. માટે આ દેહને જે ટકાવી રાખે છે તે મહાપાપી ચિત્તનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વ દેહાદિકનો ત્યાગ થઈ જાય છે. અને જ્યાંસુધી એ દૃષ્ટ ચિત્તનો ત્યાગ નથી થયો ત્યાંસુધી આ દેહ નાશ કર્યાથી પશુ જન્મ મરણાદિવડે (પુનર્જન્માદિના બીજરૂપ ચિત્ત કાયમ હોવાને લીધે) બીજો દેહ પ્રાપ્ત થવાનો. માટે સર્વ વાસનાઓનું સ્થાન હોવાથી સર્વરૂપે દેખાય છે, સર્વત્ર વિષયો વિષે ફેલાયેલું છે અને સંકલ્પવડે સર્વને ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વના કારણરૂપ છે તે સર્વરૂપ ચિત્તનો ત્યાગ કરવાથી સર્વત્યાગ સિદ્ધ થયો ગણાય. હે સુશીલ રાજા !

સર્વત્યાગ, પરિત્રાસ, પરિત્રાસ ને આશ્રમત્યાગ કે દેહત્યાગ એ સર્વત્યાગ નથી વળી સર્વમાં રહી યથેષ્ટ
 ચેષ્ટા કરનાર, બ્રાંતિવાળું, શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તાથી જુદું અને જડ શરીર આદિથી પણ જુદું જીવ-
 પ્રાણ આદિ નામને ધારણ કરનારે ચિત્તજ સર્વરૂપ હોવાથી સર્વ પદ્ધતિ કહેવાય છે. સર્વ બ્રાંતિઓનું
 ચિત્તજ મૂળ છે એમ સમજો-પુરૂષરૂપે વ્યવહાર કરનાર તથા આ સર્વ જગતના સમૂહરૂપે પણ
 ચિત્ત છે. જેમ વૃક્ષનું મૂળ કારણ વૃક્ષ બીજજ હોય છે તેમ રાજ્યાદિક, પરિત્રાસને અશ્વમેધ આદિ
 તથા દેહાદિ સર્વનું મૂળ બીજ ચિત્તજ છે. આ બધાં ચિત્તવાળાને દુઃખ આપનાર છે અને ચિત્ત
 વગરનાને પરમ સુખ આપનાર છે. ચિત્તરૂપી બીજજ સર્વ જગતરૂપ વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામેલ છે.
 વૃક્ષને જેમ પવન કંપાવે, પર્વતને જેમ ધરતીકંપ ચલાવેમાન કરે અને ધમણને જેમ લુહાર ધમે
 તેમ દેહને ચિત્તજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રસિદ્ધ ઉપભોગોનો, જરા, મરણ, જન્મ
 આદિ દેહધર્મોનો, તથા મહાત્માઓમાં રહેનાર શમ દમાદિ શુભ ગુણોનો (તેવી તેવી ધાટી વાસનાવાળું)
 ચિત્તજ અતિ દૃઢ આશ્રય છે. શાંતિને નહિં પામેલું એ ચિત્તજ (અંદર) મનન કરવાથી મનરૂપે
 અને પ્રાણોને ચલાવવાની ચેષ્ટાથી જીવરૂપે થઈ જઈ (બહાર) અનેક દેહાદિક આકારો વડે
 જગતરૂપે સ્ફુરે છે. હે મહાત્મા શિષ્યો! એ ચિત્તજ પોતાના સંકલ્પ વિકલ્પ આદિ
 વ્યાપારમાંથી વિરામ પામવાને લીધે બુદ્ધિ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પ્રાણ અને જીવ ઇત્યાદિ તેવાં તેવાં
 ક્રિયાને અનુકૂળ પડતાં નામો વડે કહેવામાં આવે છે. એ રીતે ચિત્તજ સર્વરૂપ હોવાથી “સર્વ”
 શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ આધિઓ તથા વ્યાધિઓના અંતરૂપ
 સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થાય છે ને તે સિદ્ધ થવાથી સત્ય આત્માનંદનો અનુભવ થાય છે, દૈત બુદ્ધિ
 (કાર્યનો કારણમાંથી આવિર્ભાવ માની બે પણાની બુદ્ધિ) અને ઐક્યબુદ્ધિ (કમથી કાર્યનો કારણમાં
 લય માની એકપણાની બુદ્ધિ) એ બધું મનોભય હોવાથી સર્વ પ્રકારે બાધિત થઈ જાય છે અને
 પરમ શાંત સ્વચ્છ નિર્વિકાર એક બ્રહ્મતત્ત્વજ અવશેષ રહે છે. આ સંસારરૂપી ધાન્ય ઉગવાનું
 ચિત્ત એજ ક્ષેત્ર છે તો ક્ષેત્રજ ને ધાન્ય ઉગે નહિં તેવું થઈ ગયું હોય (મર્જીત બીજવત્), તો
 પછી શાળ વગેરે ધાન્યનો ક્યાંથી સંભવ હોય ? નજ હોય. જેમ જળ તરંગરૂપે પરિણામ
 પામે છે તેમ વિચિત્ર વાસનાવાળું ચિત્તજ ભાવ અને અભાવવાળા પદાર્થોના આકારરૂપે પરિણામ
 પામે છે. હે રાજા! જેમ સામ્રાજ્યથી સર્વ અર્થ સારી રીતે સિદ્ધ થાય તેમ ચિત્તને ઉખેડી
 નાંખવારૂપી સર્વ ત્યાગથી સદા કાળ બધું સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માટે તમે જે
 અહંકારને કિંવા ચિત્તને ગ્રહણ કરી રાખેલ છે તેને ત્યાગવાથીજ સર્વત્યાગ સિદ્ધ થશે. જેણે
 (પરિચ્છિન્નરૂપે રહેલ મનોભય) સર્વ વિશ્વ સમુદાયનો ત્રણેય કાળમાં ત્યાગ કર્યો છે અર્થાત્ સર્વ
 આત્મારૂપજ જાણ્યું છે, તેને સૂતરનો તાંતણો જેમ મોતીની અંદર પરીવાઈ રહેલો હોય તેવી
 રીતે આકાશ જેવા શૂન્ય સ્વરૂપમાં પણ આ સર્વ જગત પરમાત્માનાં પરીવાયેલું લાગે છે. જેણે
 (તત્ત્વ દૃષ્ટિથી) તેલ વગરના દીપકની પેઠે (નિર્વાણ પામી જઈ) સ નો ત્યાગ કર્યો તેણે (વ્યવહાર
 દૃષ્ટિથી બધું આત્મરૂપ સમજી) તેલવાળા દીપકની પેઠે સર્વનો પ્રકાશ કર્યો સમજવો. જે પુરૂષ
 આ દેખાતા સર્વ જગતનો (મિથ્યાત્વ બુદ્ધિથી) ત્યાગ કરી તેલ વગરના દીવાની પેઠે શાંત થઈ
 રહે તે સર્વત્ર સમાનપણે વર્તી તેલવાળા દીવાની પેઠે પ્રકાશરૂપે શોભી રહે છે જેમ રાજ્ય, વન,
 મૃગચર્મ, કમંડુલ, માળા, ઝુંપડી વગેરે સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યાથી કેવળ તમે પોતે એકજ
 માત્ર અવશેષ રહેલો છો તેમ આ સર્વ (અંદરના અને બહારના) પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યાથી એક માત્ર
 શાંતરૂપ શુદ્ધ પરમાત્માજ શેષ રહે છે. હે પ્રિય રાજા! જેમ એ સર્વ વસ્તુઓનો દાહ કર્યાથી
 તમે તમારા પોતાના સ્વરૂપથી જુદા નથી તેમ સર્વનો ત્યાગ કરતાં અવશેષ રહેલ પરમાત્મા પોતે

મોક્ષથી કાંઈ જુદા કહી શકતા નથી પણ તે રૂપજ છે. જેમ આકાશ પોતે શૂન્ય છતાં અનેક મોટા સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર આદિકનો આશ્રય છે તેમ સર્વત્યાગ (સર્વનો અભાવ હોવાને લીધે) શૂન્ય જેવો છે છતાં પણ તે સર્વ સત્તાઓના આશ્રયરૂપ છે. જેમ (અસંગ) આકાશમાં ધંટી ટાંકવાની ટાંકણી કાંઈ બાંધ કરી શકતી નથી. તેમ સર્વત્યાગરૂપી રસનું કાંઈક પણ પાન કર્યાથી (અસંગ થઈ ગયેલ પુરૂષને) જન્મમરણાદિ બંધ કાંઈપણ બાંધ કરી શકતા નથી. નિર્મેળ સ્વસ્વરૂપનો બોધ કરનારી મોટાઇનું કારણ સર્વત્યાગજ છે; કેમકે સર્વત્યાગ કર્યાથી બુદ્ધિની ધણીજ દૃઢ સ્થિરતા થઈ જાય છે. સર્વત્યાગ એજ પરમ આનંદરૂપ છે એ શિવાય બધું મહા દારૂણ દુઃખ આપનાર છે એ વાત હૃદયમાં રાખી પછી તમને ઇચ્છા થતી હોય તે કરો. જેમ સમુદ્રનું જળ વડવાગ્નિમાં જાય છે તેમ પાણું બીજું જળ નદીઓ દ્વારા આવે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ સર્વનો ત્યાગ કરે તેને પાણું તે બધું (પ્રારબ્ધયોગથી) આવી મળે છે. જેમ પાત્રનો જે પોલાણનો ભાગ હોય તેમાંજ રત્ન આદિ રહી શકે છે તેમ એ સર્વત્યાગની અંદરજ આત્માને પ્રસન્ન કરનારૂં જ્ઞાન રહ્યું છે. મહાપાપી કળીકાળમાં પણ શાક્યમુનિ વેદથી વિમુખ હોવા છતાં સર્વત્યાગને લીધેજ નિઃશંકપણાથી મેરની પેઠે સ્થિર રહી શક્યા હતા—હે મહાત્મા રાજન ! સર્વત્યાગ એ સર્વ સંપત્તિઓનું રહેવાનું સ્થાન છે; કેમકે જે પુરૂષ કાંઈ ક્ષેતો નથી તેને સર્વ આપી જાય છે (એવો એક જગતનો નિયમજ છે) માટે તમે એ સર્વ ત્યાગ કરી આકાશની પેઠે અસંગ સ્વસ્થ અને શાંત રહી, તમારું જે ખરૂં રૂપ છે તે રૂપે (જ્ઞાતરૂપે) થઈ રહો. અને પ્રથમ આ સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ પછી એ ત્યાગ કરવામાં સાધનભૂત થયેલ ચિત્તનો પણ ત્યાગ કરી (હું ત્યાગ કરનાર છું એવું) ત્યાગનું અભિમાન કરાવનાર અહંકારરૂપી મેલને પણ મુકી દઈ જીવનમુક્ત થાઓ.

હે રાજન ! ચિત્તનું સ્વરૂપ વાસનાજ છે. ચિત્ત એ વાસનાનો પર્યાય શબ્દ છે.

શિખિધ્વજ કહે છે:—હવે ચિત્તના ત્યાગનો ઉપાય કૃપા કરી કહો. આ ચિત્ત સંસારરૂપી સુગંધની ઉત્પત્તિને માટે પુષ્પના જેવું છે, દુઃખરૂપી બળતરા પેદા કરવામાં અગ્નિ તુલ્ય છે, જગતરૂપી કમળની સ્થિતિ માટે કમળ દંડના જેવું છે જે મોહરૂપી પવન ઉત્પન્ન કરવામાં આકાશના જેવું છે જે શરીરરૂપી યંત્રને ચલાવનાર છે; તથા હૃદયરૂપી કમળમાં જે ભમરાની પેઠે રહેલ છે તે ચિત્તનો જેમ કરવાથી સહેલી રીતે ત્યાગ થઈ શકે તે આપ કહો.

કુંભમુનિએ જવાબ આપ્યો:—મૂળ, અંકુર, શાખા પલ્લવ વિગેરે સહિત સર્વ અંશે ચિત્તનો જે નાશ થવો તેજ સંસારનો (જન્મમરણાદિકનો) નાશ સમજવો. તે ચિત્તવૃક્ષનું બીજ અહંકાર છે તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખો અને પછી હે રાજન ! આકાશની પેઠે આવરણ અને વિશેષ વગરના અસંગ અને વિશાળ હૃદયવાળા થાઓ. અહંભાવ (હું કાંઈક છું તે) ને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકારજ (ચિદાભાસ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી) ચિત્તનો અભિમાની પ્રસિદ્ધ છે ને તેજ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. પરમાત્માને પ્રતિબિંબરૂપે આશ્રય આપનારી માયાજ એ તેનું ક્ષેત્ર છે કે જે માયા આ સધળા માયામય પ્રપંચનું પણ ક્ષેત્ર છે. એ બીજમાંથી પ્રથમ આવિર્ભાવ પામી ચિદાભાસને લીધે અનુભવને આકારે સ્ફુરતી અને નિરાકાર છતાં નિશ્ચાલક સ્વરૂપવાળી બુદ્ધિજ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનું અંકુર છે. એ બુદ્ધિરૂપી અંકુરની સ્થૂલતા થતાં સંકલ્પરૂપે જે સ્ફુરણ થવું તેજ ચિત્ત અને (મનન કરવાથી) મન કહેવાય છે. (પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં નિર્વિકારપણાને લીધે) જીવ આકાશના જેવો શૂન્યરૂપ અને અસંગ છે તથા પાપાણુની પેઠે અચ્છેદ અને અદાણ છે; માત્ર તે સાક્ષીરૂપ હોવાથી જે જે ચિત્તના ધર્મોનો સંબંધ તેમાં દેખાય છે તે (ભ્રાંતિવડે) મિથ્યાજ કલ્પાયેલો છે. એ ચિત્તરૂપ વૃક્ષનું થડ તો સ્નાયુ અસ્થિ અને

રસ આદિ ધાતુઓથી ભરેલા આ દેહજ છે. વસંત ઋતુની પેઠે પોતપોતાના ચોખ્ખ કાળમાં, શાખા આદિ ખીજ પ્રદેશમાં અંકુર કુટવા સાથે, અનેક રૂપે ઉદ્ભવ પામતી વાસનાજ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો રસ છે. અને એ વૃક્ષની ધણી લાંબી, બહુ દૂર ફેલાયેલી અને અતિ વિસ્તારવાળી શાખાઓ તે ઇન્દ્રિયોજ છે, જ-મમરણાદિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારા અને શુભાશુભ પુણ્ય-પાપરૂપ ફળથી ખીચોખીચ ભરેલા અલ્પ ભોગોજ એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષની નાની નાની શાખાઓના જખરા સમૂહોરૂપ છે એવા આ ચિત્તરૂપી નક્કારા વૃક્ષનો શાખાઓને છેદી નાંખતા નાંખતા તમે તેના મૂળને પણ ઉખેડી નાંખવા ભગીરથ પુરુષાર્થ કરો. આ વૃક્ષની પુણ્ય-પાપરૂપી ફળોના ચલન વલન આદિવાળી શાખાઓ તો વાસનાઓજ છે. તે વાસનાઓને વિષયોમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી ઉત્પન્નજ થવા ન દેવી તેથી અંદરજ ગાનના બળથી તેઓ છેદાઇ જાય છે. જે પુરૂષ પોતાના મનને સર્વત્ર આસંકિત વગરનું કરી વાદ અને વિચારોને પણ શમાવી દઈ મૌન ધારણ કરી પ્રાપ્ત થયેલું કાર્ય કર્યે જાય તે પુરૂષની અંદરની ચિત્તરૂપી વૃક્ષની લતા છેદાઈ ગયેલીજ હોય છે માટે તમારે હે રાજા ! એ ચિત્તરૂપી બાવળને સારી રીતે જડમૂળમાંથીજ બાળી નાંખવો એટલે તમારો ચિત્તનાશ પણ સિદ્ધ થશે. હે બુદ્ધિવાન રાજા ! ‘હું કાણુ છું’ એ સંબંધે પોતાના આત્માનો વિચાર કરવો એજ આ ચિત્તરૂપી બાવળ વૃક્ષનો અહંકારરૂપી ખીજને બાળી નાંખવામાં અગ્નિરૂપ છે.

શિખિધ્વજ રાજાએ કહ્યું:—હે દેવપુત્ર ! વિચાર મારી બુદ્ધિથી સારી રીતે કરતાં પૃથ્વી, વનસમૂહથી સુશોભીત જગત, પર્વતની તળેટી, પાંદડાના ચલન વલન આદિ તથા દેહાદિ કે રૂધિર, માંસ અસ્થિ આદિક પણ જડ હોવાથી હું નથી તેમ જાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર એ સર્વ પણ જડ હોવાથી કશુંએ હું નથી. જેમ સુવર્ણમાં કડાં કુંડલાદિ કલ્પી લેવામાં આવે છે તેમ આ અનંત ચિદ્રૂપ આત્મામાં ‘હું, તમે’ ઇત્યાદિક અનેક વિકલ્પો કલ્પાયેલા છે. વાસ્તવમાં તે છેજ નહિ. જેમ કોઇ મોઢું વૃક્ષ (સર્વત્ર) આકાશ અધિષ્ઠાન હોવાથી) આકાશમાં રહ્યું હોય તેમ આ મૈદ લોકો આદિની સ્થિતિના આધારરૂપ અને સર્વ શબ્દ આદિ વિષયોના કારણરૂપ બ્રહ્માંડ આદિ જડ વર્ગ પણ એ પરમાત્મામાંજ (આરોપિત દૃષ્ટિથી) રહેલ છે; પરંતુ એ સર્વની સત્તા કાંઈ પણ પરમાત્માથી જુદી પડી શકતી નથી. આ પ્રમાણે અહંકારરૂપી મેલની શુદ્ધિનો ઉપાય હું જાણું છું છતાં અંદર જે સાક્ષી ચૈતન્ય છે તેને હું ઝોળાખી શકતો નથી તેથી મારા મનને બહુજ પરિતાપ થાય છે.

કુંભમુનિએ કહ્યું કે:—હે મહા બુદ્ધિવાન નિષ્પાપ રાજા ! જ્યારે ઉપર જણાવી ગયેલ અહંકાર પર્યન્ત સર્વ દૃશ્ય સમૂહ તમે નથી તો પછી તમે જે હો તે મને કહો.

શિખિધ્વજ રાજાએ કહ્યું:—હે વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ કુંભમુનિ ! જેને વિષે આ સર્વ શબ્દાદિક વિષયો અનુભવાય છે અને જે વડે (બુદ્ધિદારા) શુભાશુભ તથા ઇષ્ટા નિષ્ઠાનો નિર્ણય કરાય છે તે હું નિર્ભજ ચિન્માત્ર ગાન સ્વરૂપ છું. એવા મારા શુદ્ધ ગાનસ્વરૂપમાં જે ચિત્તરૂપ વૃક્ષના ખીજરૂપ અહંકારરૂપી મેલ લાગવો એ કાંઈ કારણ પૂર્વક છે કે વગર કારણે વળગેલ છે તે હું જાણતો નથી અને હજી ખરું પરમપદ સમજ્યો નથી. હે દેવપુત્ર ! પોતાના સ્વરૂપમાં જણતો એ મેલ ત્રિધ્યા છે તો પણ તેનો ત્યાગ કરવાને હું સમર્થ થતો નથી કેમકે તે વારંવાર સ્ફુરી આવે છે. તેથી મારા મનને મહાદુઃખ સંતાપ થાય છે.

કુંભમુનિએ ઉત્તર આપ્યો:—કારણમાંથી કાર્યમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત સર્વત્ર સંબંધિત છે. તે શિવાય જે કાંઈ કાર્ય કારણ વિનાનું જેવામાં આવે તો તે એ ચંદ્રમાની પ્રતીતિની

જેમ બ્રાંતિ માત્રજ સમજે; વાસ્તવિક રીતે તે છેજ નહિં. કારણ અહંકારથી આ સંસારરૂપી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, આ નિયમ પ્રમાણે તમે હમણાં એ અહંકારનું કારણ શોધી કાઢી મને કહો.

શિખિધ્વજે કહ્યું:—હે તત્ત્વવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ ! દેહાદિક પદાર્થોનું જે જાણવું છે તેજ “આ હું છું” એવા અહંકારરૂપી દોષનું કારણ છે માટે જેવી રીતે એ શાંત થાય તે આપ મને કહો. એતન સ્વરૂપ દૃષ્ટાનું દેહાદિક દૃશ્ય વર્ગમાં (આભાસરૂપે) સન્મુખપણું થવાથી તે દૃશ્યદેહાદિક, ‘હું છું,’ એવો અહંકાર સ્થિર થઈ રહ્યો છે માટે એ અહંકારની શાંતિ માટે દૃશ્યની શાંતિનો ઉપાય બતાવો.

કુંભમુનિએ ઉત્તર આપ્યો:—દેહાદિક પદાર્થોનું (તેઓ છે એમ) જે જાણવું તેનું પણ્ય શું કારણ છે તે એક વખત પ્રથમ તમે મને કહો. દૃશ્ય-દર્શનરૂપે રહેલ જોય-જ્ઞાનનું મિથ્યાપણું હોવાથી વાસ્તવ તેનું કાંઈ પણ્ય કારણ નથી છતાં તમારી નજરમાં જે કારણરૂપે જણાતું હોય તે કહો.

શિખિધ્વજે કહ્યું:—હે દેવપુત્ર ! જોય-જ્ઞાનને આકારે સ્ફુરેલાં એ દૃશ્ય-દર્શનનું કારણ શોધવા જતાં દેહાદિક સર્વ પદાર્થોની સત્તાજ તેના કારણરૂપ જણાય છે. (કેમકે જો એ દેહાદિક પદાર્થો હોય તોજ તેનું જાણવું બની શકે અને જોય-જ્ઞાન કે દૃશ્ય-દર્શન આદિવિભાગ પાડી શકે.) જેમ પવનનું સ્ફુરવુંજ પવનના સમૂહરૂપે દેખાય છે તેમ (દેહાદિકનું) જ્ઞાનજ પદાર્થોની સત્તાને લીધે (તદ્રૂપ બની જઈ) અસત્યના જેવા દેહાદિક આકારોનેરૂપે ભાસે છે. એ સર્વ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તાનો અભાવ (દેહાદિ પદાર્થો છેજ નહિં એવું ભાન થવું તે) મારા અનુભવમાં ઉતરતો નથી કે જે વડે ચિત્તા બીજરૂપ અહંકારનું જ્ઞાન (હું દેહાદિક પદાર્થરૂપ છું એવી સમજણ) નિવૃત્ત થઈ જાય માટે એ પદાર્થ સત્તાનો અભાવ આપ મને સમજાવો.

કુંભમુનિએ કહ્યું:—જો કદાચિત્ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) હોય તો (તે જાણવાનો વિષય હોવાથી) હજી તમારું જાણવું પણ્ય ધરી શકે; પરંતુ દેહાદિક પદાર્થોની સત્તા વગરનોજ અભાવ હોવાથી (વસ્તુતઃ એ કશુંએ ન હોવાને લીધે) તમારું એ જાણવું વિષયરૂપે કોને ગ્રહણ કરે ?

શિખિધ્વજે રાજાએ પુછ્યું:—જેમ પ્રકાશ અંધારારૂપ ન કહી શકાય તેમ જે પદાર્થનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણોથી અનુભવમાં આવતું હોય તેને મિથ્યા કેમ કહી શકાય ? હું દેવપુત્ર ! હાથ પગ આદિ અવયવોવાળો કર્મોની કરનાર અને તેના સુખ-દુઃખ આદિ ફળોમાં (ભોક્તારૂપે) વિલાસ કરનાર સદાકાળ અનુભવમાં આવતો આ દેહ (પ્રત્યક્ષજ હોવાથી) કેમ નથી એમ કહી શકાય ?

કુંભમુનિએ સમાધાન કર્યું કે:—હે મહા મુદ્ધિવાન રાજા ! જે કાર્યનું કાંઈ પણ્ય કારણજ ન હોય તે કાર્ય (દેખાતું હોય તો પણ્ય) વાસ્તવ રીતે છેજ નહિં અને તેની જે પ્રતીતિ થાય છે તે બ્રાંતિ માત્રજ છે, જેમ કાંઈ વૃક્ષ આદિ પદાર્થ, બીજ વિના ઉત્પન્ન ન થાય, તેમ કારણ વિના (સ્વપ્ન દેહની પેઠે) કાર્યરૂપે જણાતું આ શરીર પણ્ય (વસ્તુતઃ) કોઈ દિવસ છેજ નહિં. જે કાર્ય, કારણ વિના પોતાની દૃષ્ટિ આગળ સત્યની પેઠે અનુભવમાં આવતું હોય, તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે માત્ર દૃષ્ટાની (જેનારની) બ્રાંતિથીજ દેખાય છે, એમ તમે સમજો. જેમ અતિ પ્રયત્નવાળો પુરૂષ હોય તો પણ્ય તેને ઝાંઝવાનું જળ મળતું નથી; કેમકે તે મિથ્યા છે; તેમ દેહાદિકનું પણ્ય મિથ્યાપણુંજ તમારે સમજવું. હું રાજા ! વાંઝણી સ્ત્રીના પુત્રના સર્વ અંગના આભૂષણો કોને શોભા આપે ? (પુત્ર હોય તો શોભા આપવાપણું રહે અર્થાત કોઈને શોભા ન આપે) આ વાત જેમ અસંભવીત છે તેમ દ્વિચંદ્ર (એ ચંદ્રમાની બ્રાંતિ થવી) આદિ અસત્ય પદાર્થોનું કારણ શોધવા જવું એ વાત પણ્ય ધટતી નથી (મતલબ કે દેહાદિ પદાર્થો પણ્ય વધ્યા પુત્રમાં કે દ્વિચંદ્ર

આદિની પેઠે અત્યંત મિથ્યા હોવાથી તેનું કારણ શોધવું પણ અશકીત છે, માટે કારણ વિનાનું (સ્વપ્ન દેહની પેઠે) કાર્યરૂપે દેખાતું આ દેહાદિ અસ્થિ પિંજર (હાડકાઓનું પાંજરું) ઉત્પન્ન નહિ થયેલું હોવાથી વસ્તુતઃ છેજ નહિ એમ તમે જાણો.

શિષિધ્વજ રાજાએ પુછ્યું:—હે મહામુનિ દેવપુત્ર ! હાથ પગાદિ અવયવોવાળા અને નિત્ય અનુભવમાં આવતા આ શરીરનું કારણ (પિતા) શા માટે નથી ?

સમાધાન:—હે બુદ્ધિશાળી રાજા ! (સર્વ પદાર્થ માત્રની સત્તાનો અભાવ હોવાને લીધે) કોઈપણ જાતનું કોઈ કારણ પણ નજ હોવાથી પિતા પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં છેજ નહિ. (માત્ર સ્વપ્ન પિતાની પેઠે પ્રાંતિથીજ દેખાય છે). વળી જે મૃષા (મિથ્યા) પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય તે મૃષાજ કહેવાય છે. (તો પિતા મૃષા હોવાથી તેથી થયેલો આ દેહ પણ અકારણ મિથ્યાજ છે.) સર્વ પદાર્થોનું અને કાર્યોનું જે કારણ છે તે બીજ કહેવાય છે. એ બીજ વિના જગતમાં અંકુરજ ઉત્પન્ન થતો નથી. માટે જે કાર્યનું અહિં કોઈ પણ કારણ ન દેખાતું હોય તે પદાર્થ બીજ ન હોવાને લીધે પોતે છેજ નહિ તેની પ્રતીતિ થવી એ પ્રાંતિમાત્રજ છે. જે પદાર્થ પોતાનું બીજજ ન હોવાને લીધે અવશ્ય છેજ નહિ તેનું જ્ઞાન થવું એ વાત તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિ થવી, ઝાંઝવામાં જળની પ્રાંતિ થવી, અને વધ્યાપુત્ર, એ સર્વની પેઠે બુદ્ધિની પ્રાંતિથીજ થયેલ છે.

શંકા:—આ ત્રણેય લોકમાં પુત્ર, પિતા, પિતામહ એ સર્વની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થવામાં (આદિકર્તા) ઈશ્વર શા માટે કારણ નહિ ?

કુંભમુનિએ શિષિધ્વજ રાજાની આ શંકાનું સમાધાન કર્યું કે:—પરબ્રહ્મ શિવાય બીજ કોઈપણની સત્તાજ નથી તો પછી પોતાનું કોઈ કારણ ન હોવાથી એ ઈશ્વર પણ પરબ્રહ્મ સત્તાથી જુદા નથી. તે પ્રાંતિવડે જુદા ભાસતા છતાં પોતાના બીજરૂપ બીજનું કોઈ નિત્ય (વાસ્તવ) કારણ ન હોવાને લીધે સર્વ આત્મરૂપજ હોવાથી આત્માથી કોઈપણ જુદા નથી, ફક્ત ઝાંઝવાના જળની પેઠે પ્રાંતિરૂપજ જુદા જણાય છે. આ સૃષ્ટિ રચનારૂપી ક્રિયા કરવાપણું તેમાં પ્રાંતિવડેજ કલ્પાયેલું છે અને સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરના અનંત સ્વરૂપની અંદર તે સધળું રહેલ છે એમ કેવળ પ્રાંતિવડેજ ભાસે છે. આ પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભથી માંડીને પોતાના દેહપર્યંત સર્વ કાર્ય પરંપરા (સ્વપ્ન સૃષ્ટિની પેઠે) મિથ્યાજ છે; એ યુક્તિથી તમને સમજાવી તમારા ચિત્તમાં દૃઢ ખેસી ગયેલી દૃશ્યવર્ગના સત્યપણાની પ્રાંતિ દૂર કરાવી દીધી. હવે જે કોઈ આભાસરૂપે શેષ રહેલ હશે તે પણ હે રાજા ! હું સમજાવું છું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જુદું કોઈપણ ન હોવાને લીધે સર્વપર બ્રહ્મરૂપજ હોવાથી સૃષ્ટિકર્તા (ઈશ્વર) પણ તે પરમાત્મારૂપજ છે અને જે અનેક સૃષ્ટિરૂપે પ્રકાશે છે તે પણ ચેતનરૂપ આત્માજ આત્મામાં પ્રકાશે છે તથા તે આત્માએ પોતેજ પોતાના આત્માવડે પદ્મજ ધ્યાદિ પોતાનાં નામો કલ્પેલાં છે એમ વિચાર કરવાથી આ સધળું શાંત પરબ્રહ્મરૂપજ ભાસશે.

તસ્માન્નિદાત્મકતયાત્મનિ ચિત્તતો યં,

નિત્યસ્થયં કચતિભૂમિપ દેવદેવઃ ।

તેનૈવ પદ્મજ્ઞૈતિ સ્વયમાત્મનાત્મા,

પ્રોકઃસ્વરૂપ ઇતિ શાંતમિદં સમસ્તમ ॥

શંકા:—બ્રહ્મથી માંડીને સ્તંભ પર્યંત આ જે કોઈ દેખાય છે તે સર્વ પ્રાંતિરૂપજ છે તો તેમાંથી (સ્નાન, પાન, ભોજન આદિ) કાર્યોની સિદ્ધિ કેમ થાય છે ? અને તે (જન્મ મરણાદિ) દુઃખોનું કારણ કેમ થઈ પડે છે ?

સમાધાન:—જેમ બહુ ઠંડી પડવાથી જળ શીલારૂપ (બરફરૂપ) બની જઈ કઠિન બની જાય, (તથા અનેક આસન, પાત્રઆદિ કાર્યસાધક પણ્ય થાય) તેમ આ જગતરૂપી બ્રમ મિથ્યા છતાં સૃષ્ટિકર્તા હિરણ્યગર્ભનું સત્ય સંકલ્પપણું હોવાથી પોતાના સંકલ્પમાત્રથીજ દૃઢ થઈ જઈ તમારા કહેવા પ્રમાણે (સ્નાન, દાન, ભોજનઆદિ) ક્રિયા કરી આપે છે અને (જન્મમરણાદિ) દુઃખ પણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, માટે (જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના ક્રમવડે) અજ્ઞાન શિથિલ થઈ જવાથી આ દ્રશ્યપ્રપંચ પણ્ય શિથિલ થઈ જઈ અજ્ઞાનની સાથેજ નાશ પામી જાય છે એમ જ્ઞાનવાન પુરોહિત સમજવું છે. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના પ્રથમ અજ્ઞાનથી પ્રતીત થયેલ આ જગતના આકારનો કદીપણ્ય બાધ થતોજ નથી. અજ્ઞાનનું શિથિલપણું થવામાં સર્વ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનને આકારે સ્ફુરેલી વૃત્તિઓનું (ચિત્ત નિરોધવડે) જે ઓછું થવું એજ કારણરૂપ છે અને તેજ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થવાના ક્રમથી પરમાત્મારૂપ પરમપદ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેથી આ સર્વ સૃષ્ટિનો અભાવ અનુભવવામાં કારણરૂપ થાય છે. જગતમાં પણ્ય પ્રથમ જે પદાર્થનું ઓછાપણું થવા માંડે, તે પદાર્થ ક્રમે કરીને પોતાનો પૂર્વનો આકાર નાશ પામી જવાથી પોતાની મેળેજ નાશ પામી જાય છે. (માટે પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવા ક્રમથી બાહ્ય પદાર્થાકાર વૃત્તિઓનો નાશ થવો જોઈએ પછી ક્રમે કરી અજ્ઞાન પણ્ય નાશ પામી જઈ આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં આ જગત પણ્ય આત્માથી જુદું ન જણાયાથી નાશ પામી જાય છે.) આ ક્રમવડે હું શિખિધ્વજ રાજા ! તમે પોતેજ આદિ પુરૂષ છો. અને બ્રાંતિથી અનેક આકારે દેખાતું આ જગત જાંઝવાના જળના જેવું મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માનો પણ્ય પરબ્રહ્મની સત્તાથી જુદો અભાવ હોવાથી આ દેખાતી સૃષ્ટિ પણ્ય કોઈ દીવસ છેજ નહિ; કેમકે જે પોતેજ અસિદ્ધ હોય (ન હોય) તે બીજને શું સિદ્ધ કરી શકે ? (શું બનાવી શકે ?) આજે સર્વ સૃષ્ટિ (દ્રશ્ય-અદ્રશ્ય પદાર્થો) નજરે આવે છે, તે સર્વ જાંઝવાના જળના જેવા મિથ્યાજ છે અને તે ધણે કાળ વિચાર કરવાથી છીપમાં થયેલી રૂપાની બ્રાંતિની પેઠે નાશ પામી જાય છે. કારણજ ન હોવાથી આ જગતરૂપી કાર્ય થયુંજ નથી છતાં તે છે એમ જે જણાય છે, તેનું કારણ તપાસવા જતાં મિથ્યાજ્ઞાન (અયથાર્થજ્ઞાન) વિના બીજું કશું દેખાતું નથી. જે બ્રાંતિથી દેખાય છે તે કોઈ દીવસ છેજ નહિ. જાંઝવાના જળથી કોઈએ ધડા ભર્યા છે કે ? નથીજ ભર્યા.

શિખિધ્વજની શંકા:—અનંત, જન્મરહિત, અદૃશ્ય, શાંત, પોતાના સ્વસ્વરૂપમાંથી કદીપણ્ય બ્રહ્મ ન થનાર, આકાશના જેવું વ્યાપક તથા અસંગ પરબ્રહ્મજ સર્વના આદિ સૃષ્ટિકર્તાનું શા માટે કારણ નહિ ?

કુંભમુનિએકથું:—હેતુપણ્યોનો કે કાર્યપણ્યોનો એ બંનેનો અભાવજ હોવાથી પરબ્રહ્મ કારણરૂપ ક્રિયા કાર્યરૂપ નથીજ. એ પોતે એક અદ્વિતીય હોવાથી સર્વ દૃશ્ય જડવર્ગને ઉલ્લંઘન કરી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ રહે છે. જે પરબ્રહ્મ કર્તા નથી, કર્મ નથી, કરણ (ક્રિયાસિદ્ધિમાં મદદ કરનાર સાધન) નથી, નિમિત્ત કારણરૂપ નથી તથા ઉપાદાન કારણરૂપ પણ્ય નથી, જે અતકર્મ છે અને જે જાણવામાં પણ્ય ન આવી શકે તેવું છે તે પરબ્રહ્મમાં કર્તાપણું. શી રીતે ધટી શકે ? બ્રહ્મનું ધર્મરહિતપણું હોવાથી અકારણપણું અને અકાર્યપણું એ બંને ધર્મોના પણ્ય તેમાં અવકાશ ન હોવાને લીધે કાર્ય કારણ એ બંનેરૂપે તે આ જગતના આકારે દેખાય છે એમ કદાચિત તમે તર્ક કરતા હો તો તે જગતજ (બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બ્રહ્મની પેઠે) દ્વિત્વ એકત્વ આદિ વસ્તુ પરિભાષણ વગરનું અને આદ્યંત રહિત થઈ જઈ (નામ અને રૂપ ટળી જતાં) ચૈતન્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં એક રસપણેજ રહેલ છે એમ સમજવું. (અર્થાત્ જગતની સત્તા તેથી જુદી છેજ નહિ) બ્રહ્મ બ્યારે

અતઃકર્મ, પૂર્ણ રીતે જાણી પણ ન સકાય તેવું, નિર્વિકાર, શાંત અને સુખરૂપ છે તો પછી કેને શી રીતે ક્યા કાળમાં અને શાથી કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું તેમાં ધટી શકે ? આ જગત આદિ સર્વ કોઈના બનાવેલા નથી તેથી તે છેજ નહિ અને તમે પોતે પણ કર્તા કે ભોક્તા નથી. પરંતુ બધું જન્માદિ વિકાર વગરનું, સુખરૂપ, શાંત પરબ્રહ્મસ્વરૂપજ છે. કારણ ન હોવાથી કોઈના કાર્યરૂપે આ જગત થયુંજ નથી અને કારણ વિના જે કાર્ય દેખાય તે બ્રાંતિ માત્ર હોવાથી પ્રતીતિમાં આવતું આ જગત પણ બ્રાંતિમાત્રજ છે. આ સૃષ્ટિ કોઈનું કાર્યજ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે છેજ નહિ. જ્યારે કોઈ પણ કારણનું જગતકાર્યજ નથી ત્યારે (જગતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થવાથી) સર્વ પદાર્થોનો અભાવજ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થજ નથી એમ સિદ્ધ થયું ત્યારે (જાણવાનો કોઈ વિષયજ ન હોવાથી) જાણવું પણ કેવું હોય ? જાણવાનો અભાવ થતાં ‘હું જાણનાર છું’ એવું અભિમાન ધરાવનાર અહંકારનું કાંઈ કારણજ રહેતું નથી. (જેથી એ અહંકાર નિર્મૂળજ થઈ જાય છે.) માટે તમે (આત્મસ્વરૂપ હોવાથી) શુદ્ધ અને મુક્તજ છો. તમારા સ્વરૂપમાં બંધ, મોક્ષ આદિ કલ્પનાજ ધટતી નથી. તમારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ વિના કોઈપણ બીજો જડ પદાર્થ વર્ગ જુદો છેજ નહિ એમ સમજી તમે પોતે પોતાના સ્વરૂપનેજ નમસ્કાર કરો. અધ્યારોપ દૃષ્ટિથી અહંકારથી આરંભી સર્વ જડ પદાર્થોનું (તેઓ છે એવું) જાણવું થવાથી પ્રતીતિ થાય છે અને વિવેકવડે વિચારવાથી પાછો સર્વ અહંકાર પર્યન્ત જડવર્ગનો અપવાદ થઈ જતાં તે સંધ્યું મિથ્યારૂપજ ભાસે છે.

શિખિધ્વજ રાજાને આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાન આકાશની પેઠે નિર્વિક્ષેપ થઈ રહ્યા અને દેશ, કાળ, દિશા, રચનાઓ અને સર્વ કાર્ય સમૂહો સહિત જગતના પદાર્થોના વિભાગો જે ભાસતા હતા તે બધા આવી રીતે ઘણે કાળે નિવૃત્ત થઈ ગયા અને અંહો ! શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મજ અવશેષ રહ્યું. પોતે કહ્યું કે હવે હું શાંતિ પામ્યો છું, મુક્ત થયો છું, ચારે બાજુ પૂર્ણપણે રહ્યો છું, હું જતો નથી, જન્મતો નથી, અને મરતો પણ નથી; હું આ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ થઈ રહ્યો છું અને હે દેવપુત્ર ! તમે પણ જેમ છો તેમજ એ અભય પદમાં સદા કાળ રહો. હવે હું પરમ પુરુષાર્થરૂપ શુદ્ધ, મન વાણીથી અગમ્ય સુખરૂપ આત્માજ છું.

શામ્યામિ મિર્વામિ પરિસ્થિતોસ્મિ, નયામિનોદે મિનચાસ્તમેમિ, તિષ્ઠામિ તિષ્ઠસ્વ યથાસ્થિતાત્મા, શિર્ષ શુભં પાવન મૌનમસ્મિ ॥ इति ब्रह्मणि विभ्रांति मवाप्य स शिखिध्वजः । मुहूर्तं मासीत् क्षંशांतमना निर्वात दीपवत् ॥

એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા બ્રહ્માં વિશ્રાંતિ પામી જઈ વાયુ વગરના પ્રદેશમાં સ્થિર થઈ રહેલા દીપકની પેઠે એક મુહૂર્ત સુધી નિશ્ચય અને શાંત મનવાળો થઈ રહ્યો.

કુંભમુનિએ કહ્યું:—હે મહારાજ ! અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી હવે તમે જાગ્યા છો. પરમ પુરુષાર્થરૂપ પરબ્રહ્માંજ વિશ્રાંત થયા છો. હવે અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જવાથી તમારે દ્રશ્ય પદાર્થો ન દેખાય અથવા આભાસ માત્ર દેખાય એ બન્નેનું કશું પ્રયોજન નથી. એક વખતમાંજ તમને આત્માનો અનુભવ થવાથી દૈત બ્રાંતિ મટી ગઈ છે કે જે બ્રાંતિ અનેક અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારી છે. સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થનું ચિત્તમાં જે સ્પુરણ થયેલ તે વગરના થઈ ગયેલ હોવાથી હવે તમે જીવન—મુક્ત થયેલા છો.

શિખિધ્વજ રાજાએ કહ્યું:—મને હર્ષ અને માન આપનાર હે દેવપુત્ર ! બહુખર એ બધું તો હું આપનો બોધ થવાથી જાણી ચુક્યો છું. હવે તો તે બોધ દ્વં થવાને આપને

પુણું છું તેનું સમાધાન (પુલાસો) કરશે. પરમ પુરુષાર્થરૂપ, નિર્વિકાર, આભાસ વચરના અને અદ્રશ્ય પરબ્રહ્મમાં દ્રશ્ય, દૃશ્ય અને દ્રશ્ય (જેનાર, જેવું અને જેવાનો વિષય) એ ત્રણેય આકારે દેખાતી આ જગતરૂપી પ્રતીતિ ક્યાંથી થઈ?

કુંભચુનિએ કહ્યું:—અનેક પ્રકારનું આ જે કાંઈ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ દેખાય છે તે બધું છેવટ મહા પ્રલયમાં નાશ પામી જાય છે. ને સર્વત્ર વિસ્તૃત, નિશ્ચળ, ગંભીર, તેજથી અને અધારાથી પણ વિલક્ષણ, સર્વના સારરૂપ, સત્ય વસ્તુજ (અધિષ્ઠાન ચૈતન્યજ) અવશેષ રહે છે કે જે ચિદ્રૂપ છે, નિર્વિકાર છે, નિર્મળ છે, આકાશની જેમ પરમ અસંગ છે, સમસ્ત કલ્પનાઓ રહિત છે, અને સત્ય તત્ત્વનો અનુભવ કરનારી બુદ્ધિને એકાગ્રપણથી તેમાં જેડી દેતાં જે અતિ નિર્મળ અને એક રૂપજ છે. જે શાંત સર્વવ્યાપી અને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, જે પરમાત્મારૂપ છે, જે સ્વયં પ્રકાશ ને જ્ઞાન માત્રજ છે, જે સારી રીતે તર્કમાં આવી શકતું નથી તેમ જે પૂર્ણ રીતે જાણી પણ શકાતું નથી, જે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે, જે ઉત્તમ સુખરૂપ છે, બ્રહ્મરૂપ છે, જે મોક્ષરૂપ છે, જે ચોતરફ ફેલાયેલા પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપથી ભરપૂર છે, જે અતિ ઝીણા પદાર્થોથી અતિ ઝીણું છે, જે બહુ મોટા પદાર્થોથી પણ અતિ મોટું છે, જે બહુ ભારે પદાર્થોથી પણ વિશેષ ભારે છે, જે અતિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, એ પરમ તત્ત્વ એવું તો સૂક્ષ્મ છે કે જેની પાસે અતિ સૂક્ષ્મ આ આકાશ પણ, જેમ રાઇ વિગેરે અણુ પદાર્થની પાસે મેર પર્વત સ્થૂલ લાગે તેમ સ્થૂલજ ભાસે છે; તેમ એ પરમ તત્ત્વ એવું તો સ્થૂલ છે કે જેની પાસે આ જગત એક પરમાણુ જેવું લાગે છે તથા તે તત્ત્વના કોઈ (શુદ્ધ) ભાગમાં જણાતું પણ નથી. (અધ્યારોપ દૃષ્ટિએ જેતાં) એ (માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા) અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં ઇશ્વરથી થયેલા હિરણ્યગર્ભનું (સર્વરૂપ હુંજ છું એવું) સર્વમાં પોતાના આત્મારૂપે જે અભિમાન થવું તેજ સર્વ જીવ સમૂહોની સ્થિતિનો આધાર છે અને આ સ્થૂલ જગતના આકારથી વિરાટરૂપે પણ તેજ રહેલ છે. (તે તે ઉપાધિને લીધે જૂદાં ભાસતાં છતાં પણ ખરો વિચાર કરતાં વિરાટ, જીવસમૂહો, હિરણ્યગર્ભ કે ઇશ્વર કર્યું એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી જૂદું નથી.) જેમ પવનનો અને તેમાં રહેલા સ્પંદનો (ચલનનો) વાસ્તવ ભેદ નથી અને આકાશનો અને તેમાં રહેલા શૂન્યપણનો ભેદ નથી, તેમ એ ચિદ્રૂપ પરમાત્માનો અને તેમાં અધ્યાસ વડે રહેલા અહંકારનો પણ વાસ્તવ કાંઈપણ ભેદ નથી. જેમ દેશ અને કાળની અમુક હદમાં આવી જવાથી અંતવાળા જળની અંદર કાંઈક કારણને લીધે તરંગ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશ કાળની હદ બહાર હોવાથી અનંત એવા એ પરમ તત્ત્વમાં (મિથ્યા હોવાથી) કારણ વિનાજ આ જગત ભાસે છે, વળી જેમ દેશકાળથી અંતવાળા સુવર્ણમાં કડાકુંડળાદિ દાગીનાઓ કારણને થોગે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેશ કાળ વડે અનંત એવા પરબ્રહ્મમાં આ જગત (મિથ્યા) હોવાથી કારણ વિનાજ ભાસે છે. જગતરૂપી રાજ્યનું (અધિષ્ઠાનરૂપે માલીક હોવાથી) મહારાજ અનેહું એ બ્રહ્મ સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને (અપવાદરૂપે તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જેતાં) ચૈતન્યાકાશમાં મિથ્યારૂપે આરોપિત કરેહું હોવાથી એ જગત તણુના જેવું અતિ તુચ્છ અને નિર્માલ્ય બની જાય છે, તથા તેનો દૈતભાવ (જૂદાપણું) મટી જઈ નિર્વિકાર, શાંત પરબ્રહ્મ સાથે એક રૂપજ થઈ જાય છે. અતિ ઉત્કૃષ્ટ એ પરમ તત્ત્વ એવું તો સત્તાતાણું છે કે ઇશ્વરરૂપ એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તાથીજ આ જગતના સર્વ પદાર્થ સમુદાયની સત્તા સુશોભિત રીતે રહેલ છે, એમ અનુભવથીજ સિદ્ધ થાય છે. હે રાજા શિખિન્દ્રજ ! સર્વવ્યાપી એ પરમતત્ત્વજ એક સારરૂપ છે, એ તત્ત્વ કેવળ ચિન્માત્ર છે, અત્યંત આનંદરૂપ છે અને બીજું કાંઈ પણ નજ હોવાથી (દ્વિતીય આદિ સંખ્યાથી જુદી પાડનારી) એક સંખ્યા પણ

તેમાં ધટતી નથી; માટે એ અક્ષય આત્માતત્ત્વજ્ઞ પૂર્ણ રીતે એકરસ (આરે તરફથી ભરપૂર) થઈ સર્વત્ર શોભી રહ્યું છે, બીજી કોઈ પણ કલ્પના તેમાં છેજ નહિં. સદાકાળ એ આત્મતત્ત્વજ્ઞ સર્વરૂપ હોવાથી કેમ જાણે સર્વને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ બાસે છે. ચક્ષુ વગેરેથી ન દેખાવાથી અને હાથ વગેરેથી અલબ્ધ હોવાથી તે કાર્યરૂપ કે કારણરૂપ નથી. એ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે નહિં જાણી શકાયથી કાંઈક વિલક્ષણ તરહેતું અને એક માત્ર પોતાના નિર્ભજ અનુભવવડેજ જાણી શકાય તેવું છે, પરમ આનંદરૂપ છે, અતિસૂક્ષ્મ છે અને પોતેજ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે તથા સર્વ પદાર્થોના તે આત્મારૂપ છે અને (જૂદા ન હોવાથી) સર્વ પદાર્થો તેના આત્મારૂપ છે. વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી જોતાં પોતે આત્મતત્ત્વજ્ઞ નામ રૂપાત્મક સર્વ જગતરૂપે છે, તો પોતે પોતાનું કારણ કેમ ધટી શકે? અને પરમાર્થ દ્રષ્ટિથી જોતાં દ્રશ્યની સત્તાના આભાસ વગરના જ્ઞાનસ્વરૂપ એ પરમતત્ત્વનું (અન્ય વસ્તુજ ન હોવાથી) કારણપાણું શી રીતે ધટી શકે? પરમાર્થ દ્રષ્ટિથી અદ્વૈતરૂપે તેને સત્યમાનીએ અને વ્યવહાર દ્રષ્ટિથી દ્વૈતરૂપે મિથ્યા માનીએ, તો પણ સત્ય અને મિથ્યા એ બંનેનો (પરસ્પર વિરોધતાને લીધે) કાર્ય કારણભાવ અધરીત હોવાથી તેનું કારણપાણું કેમ ધટે? નજ ધટે. જે કોઈનું બીજજ નથી અને જે નામરૂપ વગરનું હોવાથી કોઈનું નિમિત્ત કારણ પણ નથી તે સર્વત્ર ભરપૂર રહેલ પરમાત્માથી આ પ્રમાણે પ્રમેય આદિરૂપે રહેલું જગત થયુંજ નથી. એ પરમ આત્મતત્ત્વ કર્તા નથી, કર્મ નથી (ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત નથી), અને કરણ (ક્રિયામાં મદદગાર સાધન) પણ નથી. સત્ય, કેવળ ચિદ્રુપ અને નિર્વિકાર છે, આત્મરૂપ છે, જગતઆદિ આભાસ વગરનું છે તથા પોતે અક્ષય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા! તે પરબ્રહ્મમાંથી જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયુંજ નથી તો પછી કયો પુરૂષ તેને શી રીતે મેળવી શકે અથવા કાંઈ પણ ન હોવાથી શું મેળવી શકે? કાંઈ પણ નહિં. જેમ જળમાં તરંગઆદિ કાંઈ કારણને યોગે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વિચાર કરતાં તે જળથી જરાપણ જૂદા પડી શકતાં નથી, તેમ આ જગત પણ દેશકાળવડે અંત વગરના પરબ્રહ્મમાં (મિથ્યા હોવાથી) વિનાકારણે દેખાય છે; પરંતુ વિચાર કરતાં તે ચેતન સ્વરૂપ પરબ્રહ્મથી જરાપણ જૂદું પડી શકતું નથી. જ્યારે જળાદિમાં તરંગાદિક કારણના યોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરબ્રહ્મમાં જગત તથા અહંકાર આદિ વિના કારણે બાસે છે, તો (કારણ વિનાનું) કાંઈ કાર્યજ ન હોવાથી) એ સર્વ છેજ નહિં એમ સમજો. જેમ આકાશની અંદર આકાશથી પણ અતિ સૂક્ષ્મઆયાશ્વી આકાશવડે રચાયેલું ગંધર્વનગર (મિથ્યા હોવાથી) શાંતપણુથી આકાશની સત્તાવડેજ રહેલ છે તથા જેમ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી શૂન્યતા વગરના આકાશમાં આકાશની સત્તાથીજ શૂન્યતા રહેલ છે, તેમ આ જગત પણ ઇન્દ્રની સત્તાથી ઇન્દ્રમાં (સચ્ચ બ્રહ્મમાં) રહ્યું છે. એ રીતે બ્રહ્મસત્તાથીજ સત્તાવાળું આ જગત અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપે જાણવામાં આવે અથવા કોઈપણ રીતે તે જડરૂપે નથી એમ સારી રીતે સમજાઈ જાય તો હે મહારાજ! તે (બ્રહ્મરૂપજ જણાયાથી) સુખરૂપ થઈ જાય છે. (જે જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને ઉપયોગ કરવામાં આવેતો) જ્ઞાનના ઉત્તમ પ્રભાવથી વિષ પણ અમૃતના જેવું સુખકારક થાય છે. આ જગત (બ્રહ્મરૂપ છતાં) સારી રીતે બ્રહ્મરૂપે ન જણાયાથી પરમ દુઃખકારક અને અમંગળરૂપ લાગે છે; કેમકે અમૃત પણ દૃઢ ભાવનાપૂર્વક આ વિષજ છે એવી બુદ્ધિથી ખાવામાં આવે તો તે વિષના જેવુંજ કાર્ય કરે છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનવડે કે અજ્ઞાનવડે જેવી જેવી દ્રઢ ભાવના કરવામાં આવે તેવી તેવી રીતે અને તે તે રૂપે ચિદ્રૂપ ઇન્દ્રિય (માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મજ સર્વરૂપ હોવાથી) થઈ જાય છે. જેમ અગ્નિનું દ્રવ્ય ઉપાદીયું (સીધું છતાં) પ્રાંતિથી વિચિત્ર આકારવાળું બાસે છે, પરંતુ તે પોતે એકરૂપજ હોય છે; તેમ બ્રહ્મસત્તા પ્રાંતિથી જગત આદિ વિચિત્ર આકારે દેખાતાં છતાં પણ પોતાના એક શુદ્ધ સ્વરૂપેજ રહેલ છે. જે

પરબ્રહ્મ સર્વત્ર અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપે રહેલ છે, તે પોતાના આત્મારૂપ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યજન તેનું પૂરું જ્ઞાન ન થતાં અજ્ઞાનવડે દેહ-જીવ આદિને આકારે અને જગત આદિને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ બાસે છે. પરમ સુખરૂપ પરબ્રહ્મજન કેવળ આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે બ્રાંતિથીજ અનેકરૂપે બાસી રહ્યું છે; માટે જગત-અહંકાર આદિ કાંઈ નહિં હોવાથી તે સંબંધી પ્રશ્નજ યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય તેમાં પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે, પણ શોધવા બેસતાં જે છેજ નહિં તેની શોધથી કે પ્રશ્ન કરવાથી શું ફળ છે? કાંઈ નથી. જેમ એક અમુક આકાર વિના સુવર્ણની સ્થિતિજ નથી, તેમ જગત અને અહંકાર વિના ધ્વિરની પણ સ્થિતિ (બ્રહ્મસત્તાથી જૂદી) ઘટતી નથી, તેથી તે સંબંધી પ્રશ્ન પણ અધર્મીત છે. કાંઈ કારણજ ન હોવાથી કશું થયુંજ નથી; પરંતુ આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ સર્વરૂપ બાસે છે. એ બ્રહ્મ કોઈપણ પ્રકારે વિકાર નહિં પામ્યા છતાં કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ રહેલ છે. જેમ સ્ત્રી પુરૂષોના સમુદાયો યૌવનાવસ્થામાં કામાંધ હોવાથી કામમયજ હોય છે અને કામેજ પ્રેરણા કરવાથી પરસ્પર સંગમાદિકવડે પુત્રાદિક ઉત્પન્ન કરી અનેક ચમત્કારો કરે છે તેમ પદાર્થ માત્ર (માયા વિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મમયજ (ધ્વિરમયજ) છે અને એ (માયાવિશિષ્ટ) પરબ્રહ્મે પોતાની માયાવડે પ્રેરણા કરવાથી (તેઓ પરસ્પર સાધનરૂપ થઈ) પોતાના મહા પંચભૂતરૂપી શરીરમાં માયિક અનેક ચમત્કારો કર્યા કરે છે. ચિદ્રૂપ આત્મામાં પોતાના આત્માને માયાવડે નાના પ્રકારનો કરી લઈ કેમ જાણે પોતે નાના પ્રકારનો થઈ રહ્યો હોય તેમ કાર્યરૂપે પરિમાણવાળો જણાય છે, અને પોતાના આત્માનું ખરૂં જ્ઞાન થયેથી જેવા જતાં સર્વ પોતાના આત્માવડેજ વ્યાપ્ત હોય એમ લાગે છે. પૂર્ણ (સગુણ) બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી (પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં પોતાના અદૃષ્ટ અનુસારે) સર્વ જીવો પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ સર્વ કાર્યોને માયાવડે કલ્પી લે છે અને વચમાં સ્થિતી કાળમાં પણ એ જીવો પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપ સર્વ ભોગ-ભોક્ષ સાધનોને માયાવડે પૃથક્ કલ્પી લે છે તથા છેવટે (જ્ઞાન થતાં માયાનું આવરણ દૂર થઈ ગયાથી) એ સર્વ પૂર્ણ બ્રહ્મથીજ પૂર્ણ થઈ રહે છે અને (ભેદની બ્રાંતિ તથા માયા ટળી જતાં) માત્ર એક પૂર્ણ બ્રહ્મજ અવશેષ રહે છે. કેવળ ચિદ્રૂપ આત્મામાં જે સૃષ્ટિની પ્રતીતિ થાય છે, તે (વસ્તુતઃ) ચિદ્રૂપજ છે અને ૮.૧૦.૧૦ નાહં થયા છતાં (માયાવડે) ઉત્પન્ન થયા જેવી બાસે છે. હું અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપજ છું અને એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યજ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં પોતે નિર્વિકાર, પ્રકાશરૂપ, અનાદિ અને અનંત પોતાના સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરતાં અને અનેકરૂપે ઉત્પન્ન નહિં થયાં છતાં કેમ જાણે પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપવડે (માયાને લીધે) પોતે અનંત (સમષ્ટિ) ચિત્તરૂપે થઈ ગયેલ હોય એમ દેખાય છે. પછી તે સ્થૂલતાની કલ્પનાનો આભાસ પડતાં હિરણ્યગર્ભથી કેમ જાણે સ્થૂલવિરાટને આકારે પ્રસરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે અને ત્યાર પછી (અવિદ્યાવડે પ્રત્યેક જીવરૂપે અમુક નામરૂપને આકારે થઈ જઈ) આ જગતને બ્રાંતિથી સત્ય માની લે છે; અથવા જગતમાં (અધિષ્ઠાન ચૈતન્યજ તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ હોવાથી) તે ચૈતન્યનેજ સત્યરૂપ માને છે અને ભાવનાને અનુસારે જરાયુજ, અંડજ આદિ પ્રાણીઓરૂપે બની જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તેવી તેવી ભાવનાવડે તેવાં તેવાં દૃશ્યને આકારે દેખાય છે. એ પ્રમાણે હે રાજા! નિર્વિકાર, સ્વભાવથીજ નામરૂપ રહિત, અનિર્દેશ્ય, જગતની સત્તા વિનાનું સત્ય વસ્તુરૂપે રહેલું, અનુભવરૂપ, એક આત્મતત્ત્વજ, પોતામાં અનેક ચમત્કારો કરનારી માયામાં પ્રતિબિંબિત થઈ જગતને આકારે પ્રસરી જઈ જગતની પેઠે થઈ રહેલ છે. દેશકાળવડે અંતવાળા સુવર્ણમાં પ્રથમ કલા પ્રમાણે કડાં આદિ તેનાથી થનારા પદાર્થોથી ઉત્પત્તિનો ક્રમ જણાય છે; પરંતુ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મથી તો કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને

કાંઈ લય પણ પામતું નથી. પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં રહેલું પરબ્રહ્મ કોઈનું ઉપાધાન કારણ કે નિમિત્ત કારણ નથી. તે પોતે શુદ્ધ અનુભવ સ્વરૂપ છે અને તેથી જૂદું બીજું કશું છે નહિં. જે કાંઈ જગત અહંકાર આદિની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ તે અનંત બ્રહ્મ સત્તારૂપ છે.

શિખિધ્વજ રાગએ કહ્યું:—હે મહાત્મા દેવપુત્ર ! પરબ્રહ્મમાં જગત અહંકાર આદિ કશું નથી તો પછી તેમાં સૃષ્ટિની પ્રતીતિ કેમ થાય છે ?

કુંભમુનિએ ઉત્તર આપ્યો કે:—ચોતરફ ભરપૂર રહેલું અનાદિ અને અનંત એ નિર્વિકાર, કેવળ, અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય (પોતામાં અધ્યાસવડે આરોપીત રહેલા) જગતને રૂપે કેમ જાણે પ્રતીત થતું હોય તેમ લાગે છે. જગત આદિ સર્વ પદાર્થ બુદ્ધિનું પરિણામ છે (વિજ્ઞાનવાદિના બૌદ્ધમત પ્રમાણે બુદ્ધિજ અનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકારરૂપે ભાસે છે) એમ નથી; તેમ બાહ્ય પૃથ્વી આદિ પંચમહાબૂત સંબંધી સર્વ પદાર્થ સત્ય છે એમ પણ નથી (નૈયાયિક પંચભૂતો, કાળ, દિશા, મન ને આત્માને નિત્ય દ્રવ્ય માને છે અને સાંખ્યવાદિ જગતનું સત્યપણું માને છે તે મતોનો અત્રે નિરાસ કરેલ છે) અને સાવ (કેવળ) શૂન્ય છે એમ પણ નથી (બૌદ્ધમતમાં શૂન્યવાદિઓ શૂન્યને જ સત્ય માને છે તે મત પણ સાચો નથી). પરંતુ જેમ જળનો દ્રવ (રસ) એજ સાર છે, તેમ સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય એજ સાર છે. એ સર્વના સારરૂપ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય ન હોય તો એ વિજ્ઞાનવાદી, બાહ્યાર્થવાદી ને શૂન્યવાદીના વિકલ્પો નિરાધાર થઈ પડે. ચિદ્રૂપે રહેવામાં તથા માયાવડે જગતને આકારે દેખાવામાં એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય બંને પ્રકાર સમર્થ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપ નિષે જેમ છે તેમજ રહેલ છે. ચેતન અને જડ એ બંનેમાં જડ (ચેતનવડે જ સત્તાવાળું હોવાથી) તે (જગતઆદિ) પોતેજ વસ્તુતઃ છેજ નહિં, જેથી એ પરમપદમાં સ્વચ્છ ચેતનપણું રહ્યું છે. જો એ નિર્વિકાર પરમપદમાં કારણપણું ધરી શકતું હોય તો તેનું કૃતસ્થપણું, અદ્યતા, અને અતકર્યપણું શી રીતે કહેવાય ? માટે બ્રહ્મ કોઈપણ રીતે કોઈ કાર્યનું નિમિત્ત કે ઉપાધાન કારણ નથી અને તેને લીધે સૃષ્ટિ પણ થયેલીજ નથી. અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય વિના નિરાધાર સૃષ્ટિજ અધરીત છે માટે એ જડસૃષ્ટિ વિદ્યમાનજ નથી. અહંકાર, જગત અને નામરૂપ એઓમાં પ્રીતિને (આસક્તિને) લીધે ચિત્તને રંજન કરનાર જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે સર્વ એ ચૈતન્યમાં એકરૂપે રહેલ છતાં (માયાવડે) કેમ જાણે ઉત્પન્ન થયાં હોય એમ લાગે છે. કોઈપણ પદાર્થમાં કારણ વિના કાર્યપણું ધટતુંજ નથી; માટે (ચિત્ત અને જડ એ આદિવિભાગ કદાપી લેતાં) દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ સંખ્યાવાળું આ જડ જગત પોતાના અનુભવથી વિચારતાં આકાશપુષ્પની પેઠે મિથ્યાજ છે. એ જગત (નામરૂપ સહિત) અવશ્ય નાશવાળું હોવાથી ચિદ્રૂપ પણ ધરી શકતું નથી અથવા જો એ જગત ચિદ્રૂપ હોય તો **શ્ચુર્લજ્જન્મ મૃતસ્ય** (એ ભગવદ્ગુણ પ્રમાણે) પુનઃ જન્મને સામ્પ્રીત કરનારો તેનો નાશ ક્યાંથી હોય ? કદાચિત્ એ (જગત સંબંધી) સર્વ પદાર્થ સમૂહને તમે (સ્વભાવથીજ) સદા ઉત્પન્ન તથા નાશ થનારો માની લેતા હો તો પછી (અનુભવ શ્રુતિઆદિથી સિદ્ધ) અખંડ, નિર્વિકાર, એક ચિદ્રૂપજ માની લેવામાં તમને શી હાની છે ? એ નિર્વિકાર ચિદ્રૂપ (આત્મા)માં જે કાંઈ જડચેતન આદિ વિભાગ દેખાય છે તે તો માત્ર ચિત્તનો જ ચમત્કાર છે. બાકી ખરી સત્તા તો એક માત્ર ચૈતન્ય તત્ત્વનીજ છે કે જેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ આદિ કશી સંખ્યાજ નથી. હે રાગ શિખિધ્વજ ! એ રીતે પદાર્થોની સત્તાજ ન હોવાથી બાહ્યરૂપે તેની પ્રતીતિ થવાનો પણ અસંભવ થઈ જતાં તમને પછી અહંકારની ભાવના ક્યાંથી થવાની ? અને અહંકારનો અસંભવ થતાં વળી બીજું ચિત્ત શું જૂદું કહી શકાય તેમ છે ? એ અહંકારરૂપ ચિત્તજ નથી તો પછી જીવ-બ્રહ્મનો,

જડ-ચેતનનો, કે દૃશ્ય-દર્શન-આદિના બેદ રહેતોજ નથી. તેથી તમે વાસનારહિત, શાંત ચિત્તવાળા, નિઃસંકલ્પ, પરબ્રહ્મરૂપ અને (સ્થૂલ દેહવડે) દ્રશ્ય જગતમાં રહ્યા છતાં (જ્ઞાનવડે) પર્વતના જેવા દૃઢ થઈ રહી દેહરુહિત જીવનમુક્ત થઈ રહો અથવા વિદેહમુક્ત થાઓ. શુદ્ધ અધિજ્ઞાન ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતાં સર્વ જડપદાર્થોનો અભાવ સિદ્ધ થવાથી તે પદાર્થોની ભાવના પણ નહિં રહેતાં ચિત્તમાં “હું” એવું (અદ્વંકારને રૂપે સ્ફુરી આવતું) જીવનું સ્વરૂપ પણ નથીજ કે જેથી શુદ્ધ કેવળ એક આત્માજ અવશેષ રહે છે અને વેદાર્થનો (શ્રવણ મનન ને નિદિધ્યાસનપૂર્વક) વિચાર કરતાં અનુભવ થઈ જઈ સર્વ બ્રહ્મરૂપજ જણાય છે. બ્રહ્મચિંતનવડે સિદ્ધ થયેલા એક બ્રહ્મરૂપ અર્થજ સત્ય હોવાથી (છેવટ જ્ઞાનવડે સર્વનો બાધ થઈ બ્રહ્મનો બોધ થઈ જતાં) એ ચિંતનાત્મકજ્ઞતિ પણ ક્યાં જૂદી રહે છે? નથીજ રહેતી. તેથી (સર્વ દૈત્યનો બાધ થઈ જતાં) તમે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપજ છો કે જે બ્રહ્મ પ્રથમથીજ મુક્ત, કારણરહિત, અને નિત્ય છે. પોતેજ એકજ આ સર્વ અનેકરૂપે (માયાવડે) થઈ રહેલ છે. આદિ, અંત અને મધ્ય વગરનું છે, તેમાં મિથ્યારૂપે રહેલું આ જગત શૂન્યજ છે; અને એ ચૈતન્ય જગતને આકારે ભાસતાં છતાં પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ યથાસ્થિતપણે રહેલ છે, એ નિર્વિકાર બ્રહ્મજ છેવટ અવશેષ રહે છે.

હે શિષ્યધ્વજ રાજા ! નામરૂપ વગરનાજ પરમેશ્વરને વિષે “તે આ નામરૂપવાળા જગતને સ્ત્રંજે છે” એવું મિથ્યા બોલવું ઘટતું નથી; સત્ય પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી. નામરૂપ રહિત પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહેલા (સર્વ શક્તિમાન) ઈશ્વર કે જે દુઃખ શૂન્ય અને સદા કૃતકૃત્યજ છે તે આ જગતને (વૃથા) રચે છે એવું તાત્પર્ય વગરના અર્થવાદોનું (પ્રશંસા કે નિંદા બતાવનાર વાક્યોનું) કહેવું હાસ્યજનકજ છે. આ યુક્તિવડે ચિત્ત પણ અસિદ્ધ ઠરે છે; કેમકે જે જગતજ નથી તો પછી તેમાં રહેલું ચિત્ત આદિ ક્યાંથીજ વિદ્યમાન હોય? નજ હોય. બ્રહ્મ પોતે પોતાના આત્માવડે જે પોતાનામાં પ્રકાશી રહેલ છે, તેણેજ (માયાવડે) પોતામાં ચિત્ત આદિ નામો કલ્પી લીધેલ છે. માટે પરમાકાશ એવા નામને ધારણ કરનારા ચિદાકાશરૂપી અનંત એ જ્ઞાનજ (સર્વત્ર) પ્રકાશી રહ્યું છે તેમાં વળી જગતની સત્તા ક્યાંથી હોય? એ પરમાકાશાત્મક ચૈતન્યરૂપી અરીસામાં (બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવથી) જે કાંઈ અનિર્વચનીય માયા જણાય છે, તે પણ, ચિત્ત કે જગતની ક્રિયા ઉત્પન્નજ નહિં થયેલ હોવાથી, નથી. અનેક અનર્થોને ઉત્પન્ન કરનારું હું, તમે અને આ જગત ઈલાદિ બેદજ્ઞાન પણ હું જે સાક્ષીરૂપ છું તેને સ્વપ્નમાં અનુભવાતા પદાર્થોની પેઠે મિથ્યાજ ભાસે છે. અજ્ઞાતી પુરૂષોએ પોતાના ચિત્તનેજ આ દૃશ્ય જગતને આકારે કલ્પી લીધેલ છે; એ નિરાકાર ચિત્ત પ્રથમ ઉત્પન્નજ ન થવાથી અસત્ય છે અને સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કાંઈ કારણજ ન હોવાથી સર્વથા એ ઉત્પન્નજ થયેલ નથી. નાશવંત અને (સાકાર હોવાથી) દેખવામાં આવતા આ જગતનું કારણ નાશ રહિત અને નિરાકાર બ્રહ્મ ધરી શકતુંજ નથી. **હે તત્ત્વજ્ઞ રાજા !** એ પ્રમાણે જગતને માત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તેનું (સ્વપ્ન દૃષ્ટ પદાર્થોની પેઠે) કાર્ય કરવાપણું કાયમજ રહે છે; પરંતુ તે (વસ્તુદૃષ્ટિએ) આવું સ્થૂલાકારવાળું નથી પણ બ્રહ્મરૂપજ છે. કોઈ ઠેકાણે જગત આદિની યુદ્ધિજ નથી, તો પછી ચિત્ત આદિ અને ચિત્તના અભાવાદિ કલ્પના ક્યાંથી, કેવી રીતે બની શકે? એ રીતે ખરું જણવાથી આ જગત આદિ સર્વ જેમ છે તેમ રહ્યા છતાં પણ શાંત, નિરાલંબ, જનમરહિત, અનાદિ બ્રહ્મરૂપજ છે અને (અજ્ઞાન દૃષ્ટિએ જોવામાં આવતું) આ નામ રૂપાત્મક સર્વ દૃશ્ય (સાવ મિથ્યાજ હોવાથી) અનેક પ્રકારે કે એક પ્રકારે કહી શકાતું નથી; માટે તમે જેમ હાલ આવે છે તેમજ વ્યવહાર કરતાં છતાં (તત્ત્વજ્ઞાનવડે ખરું સમજી લઈ) વાણી આદિ વ્યાપારથી રહિત થઈને રહો. **સર્વે નિરાલમ્બમજં પ્રજ્ઞાંત મનાદિરીત્યાત્મ યથાસ્થિતં સત્ ।** **ઈદં તુનાનેષ ન ચાપ્ય નાના યથાસ્થિતં તિષ્ઠ સુકાષ્ઠ મૌનમ્ ॥**

હે રાજા શિખિધ્વજ ! આ ત્રણેય લોક અહંકાર આદિ સહિત છેજ નહિં અને જે ભાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ હું જાણું છું એ તમારૂં કહેવું પણ યથાર્થ નથી. જ્યાં જગતજ નથી ત્યાં વળી હું, તમે ઇત્યાદિ ગંધર્વ નગરના જેવો મિથ્યા વ્યવહાર ક્યાં રહે ? શું નિમિત્તથી રહે ? શી રીતે રહી શકે અને કોની પેઠે રહે ? માટે તમે શાંત સમુદ્રમાં પડતી ધુમરીઓના ચક્રની પેઠે યથાસ્થિત વ્યવહાર કરતાં નિઃસંકલ્પપણાથી શાંત મન રાખીને રહો. એ પ્રમાણે આ સધળું યથાસ્થિત શાંત બ્રહ્મરૂપ છે અને અહંકાર, જગત આદિ નામરૂપનું સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું શૂન્ય છે. જે સર્વ સંસારને નામે પ્રતીતિમાં આવે છે તે આદિ અંતરહિત આ ચિદાકાશજ (માયાના સંબંધવડે) ચમત્કારવાળું થઈ જઈ પોતાના ચક્રચક્રાટથી દીપી રહેલું છે. જીવમાત્રના બંધ મોક્ષનો આધાર તેવાં તેવાં અભિમાનનો સ્વીકાર કરવાની તથા તેવાં તેવાં અભિમાનનો ત્યાગ કરવાની સમજણ ઉપજળ માત્ર રહેલ છે. ‘હું છું’ એવો સંકલ્પ માત્રજ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનારાં બંધનમાં નાખે છે અને ‘હું નથી’ એવો સંકલ્પ નિર્મળ સુખરૂપ મોક્ષ આપનાર છે. તે બંધ-મોક્ષના સંકલ્પોનો અને નામ-રૂપનો જે સાક્ષી છે તેજ સત્ય છે. અને બ્રહ્મરૂપજ છે તેને પોતાના આત્મારૂપ સમજવો એજ મોક્ષ કહેવાય છે. ‘હું નથી’ એવો અહંકારનો ત્યાગ થવો એજ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ આપનાર છે. માટે તમે હું (અહંકારને રૂપે સ્પર્શી આવતો) જ નથી એવા અહંકારનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા અને એક સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિતિવાળા થાઓ. સુખરૂપ અને અતર્ક્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં કારણપણું ધટતું નથી; કારણતો અભાવ થઈ જતાં કાર્યરૂપ કોઈ પણ પદાર્થજ નથી તો પછી સંકલ્પજ ક્યાંથી ધટે, અહંકારનો ઉદય તથા સંસાર પણ કોને, કેવી રીતે ધરી શકે ? તેથી સંસારનો પણ અભાવ સિદ્ધ થતાં સર્વ બ્રહ્મરૂપેજ અવશેષ રહે છે. પરબ્રહ્મનું સદાકાળ એકરૂપણું હોવાથી, વજ્ર શિલાવડે ઘાટા થઈ રહેલા વજ્ર શિલાની અંદરના ભાગની પેઠે તે સદા દૃઢ અને એકરસ છે તથા તેની અંદર જેમ વજ્ર મણિના કિરણોરૂપી અનેક પ્રતિબિંબના આકારો એ મણિમાં દેખવામાં આવે તેમ આ જગત દેખાય છે. સંકલ્પવડે રચાયેલા નગરનું સંકલ્પનો નાશ થયા પછી જેવું રૂપ રહે તેવું (શૂન્યજ) તમે આ જગતનું રૂપ સમજો કે જે બ્રહ્મદૃષ્ટિએ નિર્વિકાર અને સાત્ય છે તથા નામરૂપ દૃષ્ટિએ જોતાં મિથ્યા છે. (વજ્ર મણિની શિલાની અંદર પ્રતિબિંબિત થયેલા) હાયા પુરૂષની પેઠે મિથ્યા ક્રિયાવાળું જણાતું આ જગત શાંત, મન આદિથી રહિત, અને નામરૂપ વિનાનું (બ્રહ્મજ) છે એમ જે દેખે છે તેજ ખરૂં દેખે છે. જેમ ચલન વગરનો વાયુ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે, જેમ આકાશમાં દીપાદિક આકાર વિના પણ પ્રકાશ રહે છે અને જેમ કડાં આદિ ઘાગીનાના આકાર વિના પણ સોનું પોતાના સ્વભાવિક રૂપમાં રહે છે, તેમ આ જગત પોતાના નામરૂપ વિના બ્રહ્મમાં (એકરૂપ થઈ) રહેલ છે. (જ્ઞાન થતાં) બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલા આ જગતના જગતની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનારા રૂપાદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પાદિ આંતરવિષયો નિઃસાર છે અને અસત્ય છતાં મિથ્યારૂપેજ ભાસી રહ્યા છે. જેમ સમુદ્રમાં ધણીક તરંગ આદિ વિકારો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તરંગાદિ નામરૂપ વગરના જળરૂપજ છે, તેમ આ જગતમાં અનેક રૂપે દેખાતા પદાર્થો પણ જ્ઞાન થતાં પોતાના સ્વભાવિક સ્વરૂપમાં રહેલ એક પરબ્રહ્મજ છે. સૃષ્ટિના નામ તથા રૂપ, એ બંને બાદ કરતાં સર્વ સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મરૂપજ છે અને પરબ્રહ્મ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ છે, એજ (સર્વે સ્વલ્લિખદં બ્રહ્મ ઇત્યાદી) શ્રીત વાક્યોનો નિર્બોધ છે. (વૃહત્સાત્ત્વાલોક એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે) અનંત હોવાથી અતિ વિસ્તીર્ણ એવો બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ થતાં નામ અને રૂપ, એ બંનેના ત્યાગરૂપી અર્થને બ્રહ્મવત્તર સર્ગ શબ્દ તેમાં ધટી શકે છે; તેમજ (નામરૂપયો વિસર્ગો નામત્યાગઃ એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે) નામ અને રૂપ એ બંનેનો ત્યાગ

એવો સર્ગ શબ્દનો અર્થ થતાં નામરૂપ રહિત તત્ત્વ અનંત અને અતિ વિસ્તીર્ણ હોવાથી તેવા અર્થને બતાવનાર બ્રહ્મ શબ્દ તેમાં ધરીત છે. સર્વ નામરૂપની બાવનાને નહિં થવા દેતાં અનુભવમાં આવતું શુદ્ધ ચિદાકાશજ્ઞ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે; તેનું જ્ઞાન થતાં જગત્ દૃષ્ટિનો બાધ થવાથી પણ સર્વ સંકલ્પ સમૂહથી રહિત પરમજ્ઞાનરૂપ એક સ્વરૂપેજ રહેલું જણાય છે.

શિખિધ્વજ રામએ કહ્યું:—હે મહા બુદ્ધિમાન દેવપુત્ર ! જેવું કારણરૂપ બ્રહ્મ (સત્ય) છે, તેવુંજ આકારરૂપ જગત (સત્ય) શા માટે નહિં ?

કુંભમુનિએ કહ્યું:—આ પરબ્રહ્મમાં કાંઈ કારણ કે કાર્ય છેજ નહિં. જે કાંઈ આ સર્વ જગતરૂપે વિદ્યમાન જણાય છે, તે બધું જન્મ-મૃત્યુ વિકાર વગરનું શાંત બ્રહ્મરૂપ છે. જેનું બીજજ ન હોય તે ક્યાંથી ઉગે (થાય) ? માટે શુદ્ધ આકાશના જેવુંજ બ્રહ્મજ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે, કે જે સદ્રૂપે સર્વત્ર રહેલ છે. તેથી તમે તેજ બાવના રાખો. ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્માકાર નહિં રહેતાં બાહ્યકાર થઈ જાય એજ તેના બ્રહ્મસ્વરૂપની હાની થવાનું કારણ છે, બાહ્ય વૃત્તિવડે બ્રહ્મ-સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવતું એજ ચિત્તનુંરૂપ છે. હે રાજા ! **વિદ્યતિ પરમાત્મન્યેવી ભવતિ ન વસ્ત્વં તત્ત્વયાઽવતિષ્ઠતે** इति विश्वં જે પરમાત્મામાં એકરૂપ થઈ જાય પણ જૂદી વસ્તુરૂપે ન રહે તે વિશ્વ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિશ્વ (જગત) પોતેજ પોતાના નામવડે પોતાનો અભાવ અંગીકાર કરે છે, તો પછી તે વિદ્યમાન (પરમાત્માથી જૂદી સત્તાવાળું) કેમ કહી શકાય ? વિશ્વ શબ્દ જગતનું અવસ્તુપણું બતાવે છે તો તેનું વસ્તુત્વ શી રીતે ધટે ? પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન ઓળખાય તે અજ્ઞાન અને તેનું બરાબર વાસ્તવ સ્વરૂપ ઓળખાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, અજ્ઞાનનું જે અસ્તિત્વ પ્રતીતિમાં આવે છે તે (તો) પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ જણવારૂપી જ્ઞાનવડે નાશ પામી જાય છે. ઝાંઝવાના જળનું જ્ઞાન થવું એ કેવળ ભ્રાંતિજ છે, તેમ હૃદયની અંદર ચિત્ત છે એવો અજ્ઞાનરૂપી ધાટો (પ્રાદ) મેલ ચોંટી બેઠો છે તે-ચિત્તજ-નથી. એવું વાસ્તવ જ્ઞાન થવાથી મૂળ સહિત નાશ પામી જાય છે ને એક માત્ર નિર્ભળ આત્માજ અવશેષ એકરસ રહે છે. હે મહા બુદ્ધિવાન રાજા ! સર્વ ઈન્દ્રિય સમૂહમાં અને તે વડે ગ્રહણ કરાતા સર્વ આકારોમાં સદ્રૂપથી તમેજ રહેલ છો અને તેને લીધેજ તમારો (આત્માનો) દાહ થતો નથી અને ગુણ દોષવડે તમે લેપાતા પણ નથી. તમે નિર્ભળ આકાશરૂપ છો. તમારું કાંઈ નાશ પામતું નથી ને કાંઈ વૃદ્ધિ પણ પામતું નથી. જેમ કળાઓ વિના ચંદ્ર દેખાતો નથી, તેથી કળાઓ પણ ચંદ્રરૂપજ છે તેમ ઇન્દ્રિયા અનિન્દ્રિયા અને રિયા એ તમારી શક્તિ હોવાથી તે પણ તમેજ છો. સ્વભાવેજ જન્મ, જરા અને વિપરિણામથી રહિત, અનાદિ, દ્વિત એકજ વખતે (૯૬ પુરુષાર્થવડે) અનુભવમાં આવતું નિર્વિકાર હોવાથી સદા એકરૂપ કલ્પના વગરનું નિર્ભળ, કળા (જગતની કારીગરી) રૂપી લીલાને ધારણ કરનાર, સદ્રૂપે અનુભવમાં આવતું અને સર્વના કરતાં પ્રથમ સિદ્ધ થતું એવું જે કાંઈ (વસ્તુ) છે તેજ આત્મ તત્ત્વ છે.

વસિષ્ઠઋષિએ કહ્યું:—હે મહા બાહુ રામચંદ્રજી ! એ રીતે કુંભમુનિએ આપેલ સત્ય બોધનું મનન કરતાં પોતે શિખિધ્વજ રાજા એ આત્મારૂપ પરમ પદમાં ક્ષણમાત્ર (સમાધિ વડે) તદ્રૂપપણુને પ્રાપ્ત થયો. અહો ! જણવાતું પરમતત્ત્વ જેણે જાણી લીધું છે એવા તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓનો સમાગમ વિશેષે કરીને અમૃતના જેવા એક અપૂર્વ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને સર્વના સારરૂપ (ઉત્તમ) ફળને આપનાર છે, તે આત્મારૂપ અમૃત પોતાનું સ્વરૂપજ છે. પણ જેમ મેલ વગરના શુદ્ધ સફેદ વસ્ત્રમાં કુંકુંમના જળનાં બિંદુઓનો રંગ લાગી જાય છે તેમ બ્યારે

ચિત્તભાગ વાસનાઓને છોડી ઈશાંત થઈ રહે અને સર્વ ઈંદ્રિયોના સમૂહનો તથા મનનો મેલ (કર્મવડે) બરાબર પાકી જાય (પરિપાક થાય) ત્યારેજ ચિત્તમાં ગુરૂનો નિર્મળ ઉપદેશ બરાબર ચોંટી છે. જેમ વૃક્ષમાંથી પરિપાક થતાં ફળો ગળી જઈ નીચે પડે, તેમ લિંગ દેહમાંથી પણ કાળે કરી પરિપાક આવી જતાં રાગદ્વેષાદિક મેલ અને પાપો ગળી જાય છે. અને કમળાંત્રી કોમળ નિશાનમાં તાકેલું બાણુ જેમ બરાબર ખુંચી જાય, તેમ તે નિર્મળ ચિત્તમાં ગુરૂ કહે તે બરાબર ખેસી જાય છે.

કુંભમુનિએ પણ કહ્યું કે:—હે મહા બુદ્ધિવાન શિષ્યિધ્વજ ! તમારો વાસનાંત્રી મેલ આજે પાક ઉપર આવી જવાથી તમોને કરેલ ઉપદેશ બરાબર તાત્પર્યવડે સમજી ગયા ને તમારા હૃદયમાં દ્રઢ ખેસી ગયાથી તમે જીવનમુક્ત થયા છો. તમે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો છે, કે જે આત્મસ્વરૂપથી સત્ય છે અને ચિત્તરૂપે મિથ્યા છે અને આ ખોટા જગતની કલ્પના થવાનું સ્થાન છે. તમે શોક વગરના છો, આત્મજ્ઞાન ઉદય થવાથી પૂર્ણ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળા થાઓ. જેમ પાષાણને અંકુર હોતો નથી તેમ જીવનમુક્તને ચિત્ત હોતુંજ નથી. જે વાસનાવડે જ્ઞાનવાન પુરૂષો કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુનર્જન્મને નહિં આપનારી શુદ્ધવાસના ‘સત્ય’ શબ્દથી કહેવાય છે એમ તમે સમજો, તે ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી સત્વમાં રહી નિઃસંગપણમાં રહી વ્યવહાર કરે છે. અજ્ઞાની પુરૂષોનેજ અહંકારને લીધે બંધન છે. જ્ઞાનવાનને નિરહંકારતાથી કશું બંધન છેજ નહિં. તમારું ચિત્ત આકાશના જેવું અસંગ, નિર્વિકાર અને વિશાળ છે એમ હું જાણું છું. તમે હવે પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થયા છો અને પરબ્રહ્મમાં એક સરખી રીતે સ્થિતિ રાખનાર થયા છો. હે **મુશીલરાજ !** તમને ઉપદેશ કરેલા અર્થની ધારણા રાખવામાં જાગૃત થયેલી પરમજ્ઞાનવાળી બુદ્ધિવડે ચિત્ત કે જે સર્વરૂપે પ્રસરી રહ્યું છે તેનો તમે ત્યાગ કર્યો છે એજ મહાત્યાગ છે, સર્વત્યાગ છે. આ ત્યાગથીજ સમાનતાવડે મોક્ષસુખ મળે છે તે અક્ષય, નિરતિશય છે, સત્ય છે અને નિરંતર રહેનાર છે,

હે **મહારાજ !** તમને ચૂડાલા આદિનો સારો સંસર્ગ હોવાથી સુખે કરીને જ્ઞાન થઈ શકત; તો પછી તમે તપવડે ઘણો કલેશ આપનારા અને આશ્રમ આદિ અનેક વિકલ્પોવડે સિદ્ધ થનારા આ કર્મ માર્ગાંત્રી અનર્થમાં શા માટે મગ્ન થઈ રહ્યા હતા ? હે **સદ્બુદ્ધિવાન રાજ !** તપનો આદિ અને અંત ભાગ દુઃખરૂપ છે માત્ર વયમાંજ તે સુખરૂપ દેખાય છે (વયમાં એટલે તપના ફળરૂપ સ્વર્ગસુખ ભોગવવાના વખતમાં સમજવું) માટે હવે નિર્વિકલ્પ તત્ત્વજ્ઞાનમાંજ સ્થિત થઈ રહો ને મહાસાગર જેવા પૂર્ણ પરબ્રહ્મનોજ આશ્રય રાખો, સાધ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિનેજ સર્વસ્વ માને છે અને સર્વ ઇચ્છીત લાભ મેળવે છે તેમ પરમાનંદરૂપ સ્વસ્વરૂપનો લાભ અપૂર્વ છે તેમાંજ બધા આનંદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી તેજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. જેમ ડાહ્યા પુરૂષો જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને પકડી લેવાને ઇચ્છતા નથી તેમ મહાત્મા પુરૂષો સંકલ્પવડેજ માત્ર રચાયેલા અને (પરિણામે દુઃખકારક હોવાથી) વિપત્તિના જેવા અગ્રિય લાગતા સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરવા ઇચ્છતા નથી. તમે હે **રાજ !** સ્વર્ગ મોક્ષઆદિ ફળની ઇચ્છાને છોડી ઈશ્વર એક સરખી રીતે પરબ્રહ્મમાં માત્ર આભાસરૂપે રહી જેવા શુદ્ધ આત્મરૂપ છો તેવાજ રહો. સર્વ પદાર્થોમાં ચિદંશને સત્ય અને જડઅંશને અસત્ય સમજી નિઃસ્પૃહપણથી આ સર્વ પદાર્થને ગ્રહણ કરતાં છતાં તમે નિઃસંકલ્પ થઈ રહો. જેનું ચિત્ત શાંત, સ્થિર અને નિઃસંકલ્પ છે તે પુરૂષ સદાકાળ મહા આનંદી હોવાથી મોક્ષરૂપી સામ્રાજ્યનું પાત્ર છે. હે **તત્ત્વજ્ઞ રાજ !** ચિત્તમાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થવું તથા નાશ થવો એ બંનેનું સાક્ષી ચૈતન્યમાં એકરૂપપણું (લય) કરી ઈશ્વર એ સાક્ષીચૈતન્યની પણ પરબ્રહ્મ સાથે એકતા કરી ઈશ્વર તમે પૂર્ણ કામ થઈ રહો.

શંકા:—હે સર્વ સંશયને છેદનાર મુનિ ! ચેષ્ટા અને તેનો અભાવ એ બંને એકરૂપ કેમ થઈ શકે ?

સમાધાન:—જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે, તેમ આ સર્વ જગત એક અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપજ છે અને તે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનો 'બુદ્ધિમાં આભાસ' પડતાં જેમ શુદ્ધ જળ તરંગોવડે ચલાયમાન થાય, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓવડે તે પણ અનેક સંકલ્પોરૂપે સ્ફુરે છે. હે પ્રિયરાજા ! જે નિર્ભળ તત્ત્વ બ્રહ્મ, સત્ય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ ઇત્યાદિ નામોવડે ('સત્યં જ્ઞાન મનંતં બ્રહ્મ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી) કહેવામાં આવે છે તે તત્ત્વનેજ મૂઢ પુરૂષો (અજ્ઞાની જનો) જગતને આકારે જુએ છે. આત્માનું બુદ્ધિ વૃત્તિઓને આકારે સંકલ્પરૂપે સ્ફુરવું એજ આ સૃષ્ટિનું ખરૂં સર્વસ્વ છે અને તે વડેજ આ સંસાર ખડો થયેલો છે અને તે યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી લય પામી જાય છે. જેમ દૃષ્ટિ દોષથી કે અધિકારથી ખરાબર નહિં દેખનારા પુરૂષને જન્મજીવમાં સર્પાદિની બ્રાંતિ થાય તેમ અજ્ઞાની પુરૂષોનેજ આ સૃષ્ટિ બ્રાંતિવડે દેખાય છે. વાસ્તવિક તો એક નિર્ભળ આનંદ સ્વરૂપ આત્માજ આકાશની પેઠે બરપૂર દેખાય છે એ આત્મા તુરિય અવસ્થાને પણ ઉલ્લંઘન કરી રહેલી નિર્વિકલ્પ દશામાં અનુભવમાં આવતાં વાણીવડે (અવાચ્ય) હોવાથી વર્ણન કરી શકાય તેવો નથી. પોતાના સ્વસ્વરૂપનો અપરોક્ષ અનુભવ કરનારા જીવન્મુક્ત પુરૂષો તેવીજ તરેહના આત્મતત્ત્વના અનુભવી પુરૂષો પ્રત્યે સર્વત્ર ફેલાઈ રહેલા એ આત્મતત્ત્વનો પોતે પોતાની મેળેજ પોતાના આત્મારૂપે નિર્દેશ્ય કરી બતાવે છે. માટે તમે પણ હે સુશીલ રાજા ! એજ આત્મતત્ત્વરૂપી પરમપદમાં (સ્વસ્વરૂપમાંજ) દૃઢ થઈ રહો.

ઉપર પ્રમાણે આ સર્વ જે કાંઈ દેખાય છે તે બ્રહ્મમાં જે રીતે (બ્રાંતિવડે) ઉત્પન્ન થયું અને પામ્યું જે રીતે (આત્મજ્ઞાનવડે) લયને પ્રાપ્ત થાય છે તે તમામ કુંભમુનિએ રાજા શિખિધ્વજને બોધ કરી પોતાને દેવસભામાં જવાનું હોવાથી એ કુંભમુનિ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે રાજાના નમસ્કાર લેવા પણ ન રહ્યા. રાજાએ પ્રસંગથી પરમ વિસ્મય પામતાં વિચારવા લાગ્યા કે દૈવેજ આ કુંભમુનિના મિત્રથી મને સદાકાળ પ્રકાશરૂપે રહેલા પરબ્રહ્મનો બોધ કરાવ્યો. અહો ! મને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાંથી તે નારદમુનિના દેવપુત્રે જાગ્રત કર્યો. અચારસુધી આ કરવાનું છે અને આ કરવાનું નથી એવી મિથ્યા બ્રાંતિઓરૂપી ધુમરીઓવાળા કર્મ સમૂહરૂપી ખરાબ કાદવમાં હું કયાં ખુટી ગયો હતો ? તેમાંથી મારો ઉદ્ધાર કર્યો—અહો ! આ શીતળ શુદ્ધ અને શાંત પોતાના આત્મારૂપ પરમપદ કેમ જાણે કોઈ રસાયન પ્રયોગવડે રસમય આકારવાળું બની ગયું હોય, તેમ મારા વાસના વગરના ચિત્તને શીતળ કરી દે છે; હવે હું 'યથાર્થિતપણાથી આત્મસ્વરૂપમાંજ સ્થિત છું'. એવી રીતે વિચાર કરતાં કરતાં એ રાજા ચિત્રમાં આળખેલી મૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ (સમાધિસ્થજ) થઈ રહ્યા ને તે સમાધિમાં પોતાના નિર્ભળ આત્માનો લાભ (અનુભવ) થવાથી લાંબે કાળે પોતાની (લયબીત) બુદ્ધિને વિશ્રામ આપી અવિચ્છિન્ન વૃત્તિધારાવડે પરબ્રહ્મરૂપ સાથે એકરૂપ થઈ જઈ તત્કાળ નિર્ભયપણું મેળવી લઈ ધણી લાંબા કાળથી અભ્યાસ કરેલા યોગવડે પોતાના સ્વરૂપમાં અખંડિત રહી સુખમિતી પેઠે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિશ્રામ લીધો. સ તત્ત્વ સંજ્ઞાંતમયોઽચિરેણ ચિરેણ વિશ્વાંતમતિઃ સમાત્મા । ચિરેણ સંપ્રાપ્ત મિજામહાત્મા યોનેન સુષ્વાપ તત્તોદિતાત્મા ॥

કુંભમુનિ અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી આકાશમાં ઉડી પોતાની માથા વડે રચેલો દેવપુત્રનો આકાર આકાશમાં છોડી દીધો ને પોતે ચૂડાકારાણીનો આકાર ગ્રહણ કરી લીધો ને રાજદરબાર ગઢમાં પ્રવેશ કર્યો ને રાજાનું સંપૂર્ણ કામકાજ સંભાળી લીધું. તે કર્યાબાદ યોગ સંક્રિત વડે

કુંભશુનિનું પાણું રૂપ ધારણ કરી ત્રીજે દીવસે રાજા શિખિધ્વજ પાસે પાછા આવી ત્યાં રાજાને સ્વસ્થ શાંત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જોયા ને પોતે વિચાર્યું કે પ્રાણરૂપે કે વાસના રહીત ચિત્તનું સંસ્કારરૂપે પ્રારબ્ધ શેષ છે ત્યાંસુધી તે જીવન્મુક્ત દશા ભોગવે ને પછી અત્રે બંન્ને વિદેહમુક્ત થઈશું ને તેથી તેમને પરમ સમાધ્યસ્થ સ્થિતિમાંથી (યોગશક્તિ વડે રાજાના હૃદયમાં સ્થિત અનાદિ અનંત શુદ્ધવ્યાપક ચૈતન્યતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરી) જાગ્રત કર્યા ને પાછો પોતાના દેહમાં આવી કુંભશુનિનો આકાર ધારણ કર્યો.

શંકા:—અત્યંત શાંત ચિત્તવાળા અને કાષ્ઠ તથા લોહના જેવી નિશ્ચળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા સમાધિસ્થ પુરુષનું સત્વ શેષપાણું શી રીતે જણાય ?

શ્રી વસિષ્ઠ ઋષિએ શ્રી રામચંદ્રજીનું સમાધાન કર્યું કે:—તેવા નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળા પુરુષના હૃદયસ્થ બીજમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ ફળ અને પુષ્પની પેઠે પાણું કાંઈ બ્યુત્થાન થવાના કારણરૂપ દુર્લભ્ય (ધણા શ્રમ વડે માંડ જાણી શકાય તેવું) અતિ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ સત્વ શેષ બાકી રહી ગયેલ હોય તો સદ્રૂપ સાક્ષી ચૈતન્ય સંકલ્પાદિદ્વારા બહિર્મુખ ન થઈ જવાથી તેનું શરીર પ્રથમ જેવું હોય તેવુંજ સરખી રીતે પૂર્ણતાવાળું રહે છે, ક્ષીણ થતું નથી, વૃદ્ધિ પામતું નથી, કરભાઈ જતું નથી કે પ્રકુદ્ધ થતું નથી; માત્ર પ્રથમ હોય તેવું ને તેવુંજ રહે છે. સત્વશેષ એટલે વાસના રહિત ચિત્તનું સંસ્કારરૂપે પ્રારબ્ધ વડે અવશેષ રહેવું અથવા પ્રાણનું અવશેષ રહેવું તે. હે રઘુકુળ ભૂષણ રામચંદ્રજી! જેમ પુષ્પોનું કારણ વસંત ઋતુ છે તેમ જગતના વ્યવહારના કારણરૂપ સર્વે ભાવ વિકારો (ધટવું, વધવું, ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવું એ આદિનું) કારણ ચિત્તનું સંકલ્પરૂપે સ્પુરણ થવું એજ છે. એ પુનર્જન્મના બીજરૂપ સંકલ્પને લીધેજ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવાને તૈયાર થયેલા ચિત્તનો (આસન મરણ દશા સમયે) હર્ષગ્ધાતિ, ક્રોધ કે મોહ વારંવાર રોક્યા છતાં તાબામાં રહી શકતાં નથી. જેનો દેહ ચિત્ત શાંત થઈ જવાથી સત્વવડે અહંમત્ત્વના અધ્યાસથી રહિત થઈ ગયો હોય તે દેહને આકાશની પેઠે વૃદ્ધિ, ક્ષય આદિ ભાવ વિકારો ઉત્પન્ન થઈ બાધ કરી શકતા નથી. જેમ ચંચળતા વગરના (સરખા) જળ સમૂહમાં તરંગાદિક ઉત્પન્ન થતું નથી તેમ સમાનપણાથી રહેલ (સંકલ્પરહિત) સત્વ સમૂહમાં (વાસના રહિત ચિત્તને સત્વ કહે છે એવા નિર્મળ ચિત્તવાળા મહાત્માઓના ચિત્તમાં) પણ રાગ દ્વેષાદિ ચિત્તદોષ તથા યુવાની, યૌવણ્ય આદિ દેહદોષ ઉત્પન્નજ થતાં નથી; પ્રારબ્ધ ક્ષય વડે ક્ષય થયા વિના એ સત્ત્વનો અભાવ થતોજ નથી; પરંતુ પ્રારબ્ધ શેષ પર્યન્ત આ સર્વ નિર્વિકાર એક પૂર્ણ તત્ત્વરૂપજ બાસે છે. પછી ફક્ત કાળે કરીને અવશેષ રહેલ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થઈ જતાં એ સત્ત્વનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. હે રામજી! જે દેહમાં ચિત્ત (મહિન વાસનાવાળું મન) નથી હોતું અને સત્વ (વાસના વગરનું શુદ્ધ ચિત્ત) પણ હોતું નથી, તે દેહ; સૂર્યના તાપથી જેમ ઝાકળ લય પામી જાય, તેમ મરણ પામી જતાં લયને પ્રાપ્ત થાય છે; (ગળી જવું, સડી જવું ઇલાદિ વિકારો તેમાં થાય છે.) પરંતુ શિખિધ્વજ રાજાનો એ દેહ તો જો કે ચિત્ત વગરનો હતો તથાપી તેમાં જીજ્ઞૃષ્ણતા (ગરમી) રહી હતી. વળી તે સત્ત્વના અંશવડે યુક્ત હતો તેથી તે આત્મી ઇલાદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થયો નહિં.

શિખિધ્વજ રાજાની:—જેમ વસંતઋતુમાં કમલિની ખીલી નીકળે તેમ પોતાની સત્વ ગુણવાળી (ચિદાભાસાવશિષ્ટ) બુદ્ધિ જાગ્રત થઈ ગઈ ને સમાધિવડે મીઠાઈ ગયેલાં પોતાના નેત્રો (પોતાનું) સત્વ જે સૂક્ષ્મરૂપે હતું તે હવે પાણું ચારે તરફ દેહમાં પ્રકટ રીતે વ્યાપ્ત થઈ જવાથી)–

પાછાં ઉધાણાં ને સામનું ગાયન કરનાર કુંભમુનિને પોતાની પાસે રહેલા તેજે જોયા ને તેજને . પુખ્તો આપ્યો ને ફરી દર્શન માટે પોતાનો ભાગ્યોદય માન્યો ને બોલ્યા:—

હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી સર્વ દુઃખ (જડ વર્ગ) ને ઉલ્લંઘન કરી રહેલ (ચિન્મય પરમપદદર્શી) ગતિ મેં જોઈ અને મહા આનંદરૂપ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ લીધી છે. બેદમય દ્રષ્ટિનો ત્યાગ થયો છે. ઉપરથી માત્ર મનોહર દેખાતાં સંકલ્પો તરફ ભોગોનીરસ લાગી જઈ, તે તરફની પ્રીતિ અત્યંત નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. હેય ઉપાદેય (આ ત્યાગ કે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એવી બેદવાળી) દશાનું ઉલ્લંઘન કરી શાંત થઈ રહેલું અને શમવડે (નિઃસંકલ્પતાથી) સમાન સ્થિતિવાળું ચિત્ત દૈવ વશથી આવી પડે તે દશામાં ઉદ્દેગ વગરનું થઈ રહ્યું છે, હવે સંસારના સિમાડાનો અંત આવ્યો છે અને જે નિશ્ચય પ્રાપ્ત થવાનો હતો તે મળેલ છે. આજે આયુષ્યનો ધણો ભાંખોકાળ ચાલ્યો ગયા પછી મેં ત્રણ દિવસ પર્યંત નિર્વિકારપણાથી (સમાધિવડે) વિશ્રાંતિ કરી છે. જે મેળવવાનું હતું તે બધું મને મળી ચુક્યું છે ને તૃપ્ત થઈ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખી બેઠો છું. હવે બીજો કાંઈ ઉપદેશ લેવો બાકી રહ્યો નથી. હું સર્વત્ર અતિ તૃપ્ત છું અને કાંઈ તાપ ન લાગતાં અતિ શીતળ થઈ રહ્યો છું. જે અગ્નાત (ગળપ્યા વિનાનું) હતું તે મેં ગળપી લીધું, જે અપ્રાપ્ત હતું તે મને પ્રાપ્ત થયું; જે ત્યાગ કરવાનું હતું તેનો ત્યાગ કર્યો છે. સત્વ (વાસના રહિત શુદ્ધ ચિત્ત) પણ મારા પોતાના આત્માથી (પ્રારબ્ધ શેષ પર્યંત) આભાસરૂપે જૂદું જણાય છે પણ એ કાંઈ જૂદું તત્વ નથી. હવે હું જન્મ મરણાદિ સંસાર દુઃખ વગરનો, અજ્ઞાન ને બપથી રહીત વૈરાગ્યવાન પરમાનંદરૂપી શાશ્વત ઉદયને પ્રાપ્ત થયેલો, પરબ્રહ્મની પેઠે સર્વત્ર સમાન ચિત્તવાળો અને સર્વ પ્રકારે શાંત થઈ રહ્યો છું, હુંજ સર્વરૂપ છું તથા સર્વ સંકલ્પોની કલ્પનાથી રહિત થઈ જઈ આકાશના કોશની પેઠે નિર્ભજ અને સમાનરૂપે રહેલ છું.

નિઃસંસૃતિ ચિંગત મોહમયો વિરાગો, નિત્યોદિતઃ સમસ્તમાશય સર્વસંનિવ્યઃ ।
સર્વાત્મકઃ સકલસંકલના વિયુક્તઃ, આકાશકોશ વિશદઃ સમમાસ્થિતોઽસ્મિ ॥

આ પ્રમાણે તે કુંભમુનિ તથા શિષ્યોન્નિવૃત્ત રાગજ્યે પરસ્પર મિત્રાતરીકે જીવનમુક્ત પુરોને ધરીત આચરણોવડે અને તેવીજ યોગ્ય કથાઓવડે અનેક વનવિધિઓમાં વિચર્યો કર્યું. હર્ષ શોકવડે વ્યાકુળ ન થતાં સમાન ચિત્તપણાવડે અને વાસના વગર થઈ રહેલા ચિત્તની ઉદારતાવડે, યથા પ્રાપ્ત અનિદ્ય ભોગો (તે ભોગોની નિવૃત્તિના આગ્રહ શિવાય) ભોગવતા. **કુણ્ડોઃ** **વક્ત્ર** **મનામ્નઃ** કોઈ જાતનો વિશેષ આગ્રહ ન રાખવો એ યુદ્ધિનું ફળ છે. કુંભમુનિએ એક દિવસ કહ્યું કે હે રાજા ! જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી સમાન ચિત્ત રાખી (હર્ષ શોકાદિવડે કાંઈ ખણ વિકાર ન પામતાં) જેઓ કર્મેન્દ્રિયોથી યોગ્ય (સદાચારને અનુસાર) વ્યવહાર કરતા રહેતા નથી તેઓ તત્ત્વજ્ઞ નથી પણ દંબી હોવાથી શૂન્ય છે જેઓ તત્ત્વને નહિં જાણવાથી અજ્ઞાનમાંજ નિમગ્ન છે, તેઓ પોતાની બાળયુદ્ધિને લીધેજ સ્વભાવથીજ (દેહને યોગે) ગ્રહણ કરાયેલી અવસ્થાઓથી ભમભીત થઈ નાશવા માંડે છે, જ્યાંસુધી તલ હોય ત્યાં સુધી તેમાં જેમ તેલ રહ્યુંજ હોય છે તેમ જ્યાંસુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી (પ્રારબ્ધાનુસાર) દશા પણ હોયજ છે; પરંતુ દેહ સંબંધી દશાઓનો એજ સર્વોત્તમ ત્યાગ છે કે યોગને લીધે (દેહ દશાને મિથ્યા સમજી તે તરફ ન જોતાં) ચિત્તની સમાનતાજ (નિર્વિકારતાજ) રાખવી; બાકી કર્મેન્દ્રિયો તરફ ચિત્તની સ્થિતિ રાખી તેનો હડથી નિગ્રહ કરવો, એ દેહલ્લ્યા સંબંધી દુઃખોના ત્યાગનો ઉપાય નથી. જ્ઞાનવાને તો જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી એ દેહ સંબંધી દશાઓમાં પોતાની કર્મેન્દ્રિયોવડે અનિદ્ય (સદાચારને અનુસાર) વ્યવહાર કરતાં રહેવું; બાકી મન

આદિ ઈંદ્રિયોથી કદાપણ રાગ, દ્રેષ, હર્ષ, શોક આદિ વિકારવાળા થઈ રહેલું નહિં અને દેહ પર્યંતજ અખંડીત રહેનારા પ્રારબ્ધને ભોગવતાં કાળ નિર્ગમન કરવો.

એ કુંભમુનિને દુર્વાસા ઋષિને આપ થયો હતો કે રાત્રિને વખતે તે સ્ત્રી બની જાય પણ તેમણે મનમાં આશ્વાસન કરી વિચાર્યું કે અમાનીની પેઠે હું શોક શા માટે ધારણ કરું ? હું કે જે નિર્લેપ આત્મારૂપ છું તેની એથી શું ક્ષતિ થઈ ? કાંઈજ નહિં. મારાથી પૃથક રહેલો આ દેહજ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જે પ્રાપ્ત થયું છે તે સ્ત્રીપણાનો અનુભવ કરશે. જે કાંઈ સુખદુઃખો કહેતાં છે તે બધાં દેહને છે પરંતુ સાક્ષીરૂપે રહેનાર આત્માને તો કશું નથી. ખેદ કરાવનાર પ્રસંગમાં ખેદને યોગ્ય બાપણુ કરવું ઘટીત છે તે કરવાથી આત્માની કાંઈ હાની નથી. દેહ સંબંધી પ્રારબ્ધના ફળ અવસ્થા ભોગવવાંજ જોઈએ; તેથી ચિત્તમાં ક્ષોભ થવો ન જોઈએ. (ચિત્તમાં પેશી તે તે દશા દૃઢ બેસી જવી ન જોઈએ). આવા નિશ્ચય ને નિર્ણયથી ખેદ હલકો કરી નાંખ્યો. પછી પોતાના સ્ત્રીવર્તને સફળ કરવાને માટે પોતાના પ્રિયમિત્ર શિષિધ્વજ રાજા સાથે તે કુંભમુનિએ વિવાહ કર્યો—સહિના આરંભકાળથી માંડી કમ પ્રમાણે ચાલ્યું આવતું, અનાયાસથીજ સાધી શકાતું, સુખરૂપ અને મનોહર પ્રકૃત (પ્રસંગ પ્રાપ્ત વિવાહરૂપ) કાર્ય, સર્વે વસ્તુઓમાં ચારે બાજુએથી ઈચ્છા અને અનિચ્છાનો તથા તેનાં શુભાશુભ ફળોનો ત્યાગ કરી જે કરે તેને શું દોષ લાગે ? કાંઈ નહિં. તે વિવાહ કરતાં પહેલાં તેઓ બંન્ને જણાંએ મંદાકિની નદીમાં સ્નાન પરસ્પર (દહીં, દૂધ, અક્ષત, સર્પવ આદિ વડે એકબીજાને આદરપૂર્વક) કરાવ્યું. બાદ દેવતાઓ, પિતૃઓ અને ઋષિઓની પૂજા કરી. જેમ એ બંન્ને કિયાના ફળની ઈચ્છા વગરનાં હતાં તેમજ કિયાનો ત્યાગ કરવામાં પણ ઈચ્છા રહિત હતાં. નિત્ય જ્ઞાનરૂપે રસવડે તૃપ્ત રહેનારાં અને જગતની સ્થિતિની મર્યાદામાં રહેલાં તે બેજ જણાંએ પોતાને પરસ્પર અભીષ્ટ એવું ઉત્તમ ભોજન કર્યું. પછી (કલ્પવૃક્ષ લતારી થયેલાં ઘોળાં વસ્ત્રો, ચંદન આદિ લેખો તથા પુષ્પહારો તથા ભૂષણોને ધારણ કરી તે વૃક્ષના ફળોનો ઉપયોગ કરી શાસ્ત્ર કમ પ્રમાણે વિવાહ-સ્થાનમાં બંન્ને આચ્ચાં. પછી તે સ્ત્રી બની ગયેલ કુંભમુનિએ “હું મદનિકા નામની તમારી બાર્થ થવાની છું અને સ્નેહ સહિત આપના ચરણમાં પ્રણામ કરું છું” એમ કહી નમન કરી બોલી “મને આપ ભૂષણોવડે શણગારો અને શાસ્ત્રના કમ પ્રમાણે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી માંડ પાણિગ્રહણ કરો.” બંન્ને પરસ્પર પ્રસન્નવદન પરસ્પરની શોભાની વાતો કરી પછી રાત્રિએ તે મદનિકાને શણગારી લઈ કહ્યું “હે મૃગયાળકના જેવી વિશાળ મેત્રવાળી ! તું નવી ઉત્પન્ન થયેલી કેમ જાણે બીજી લક્ષ્મી હોય તેવી શોભે છે, ઈંદ્રની સાથે ઈંદ્રાણીનું, વિષ્ણુની સાથે લક્ષ્મીજનું અને મહાદેવજી સાથે પાર્વતીજનું જે સૌભાગ્ય રહ્યું છે તેજ સૌભાગ્ય તારું પણ મારી સાથે રહો.”—ત્યારબાદ તેઓ બંન્ને ચારે દિશામાં રાખેલા શ્રીફળો, પુષ્પો ત્યા જળકુંભોથી બહુ શોભાવાળી વિવાહવેદીમાં (ઝોટલી અગ્નિને પધરાવવા કરી રાખેલ તેમાં) ગયા અને એ વેદીના મધ્યમાં ચંદનના લાકડાંવડે તેમણે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર્યો, વિધિપૂર્વક તેને સ્થાપન કર્યો ને તેની પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વાભિમુખ રાખી આસનપર બેઠાં. શિષિધ્વજ રાજાએ તલ અને શાળનો અગ્નિમાં હોમ કરી વારંવાર ઉચ્ચ ઈર્ષ પોતાની પ્રિયમતી પાણિગ્રહણ કર્યું (હાથ ગાત્રો) અને શિવપાર્વતીજની પેઠે એ દંપતીએ અગ્નિની પાછી પ્રદક્ષિણા કરી પછી અન્યોઅન્ય મંદ હાસ્યવડે મુખ સુશોભીત રાખી જ્ઞાનરૂપી સર્વસ્વવાણું તથા પ્રેમવડે ચપળ એવું હૃદયજ દાથ તરીકે આપ્યું, અગ્નિને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, સ્નાનનો હોમ કરી પછી પ્રસન્નતાથી તે દંપતીએ પોતપોતાના હાથ મુકી દીધા અને પાંચર વેદોથી પુષ્પશીલામાં બેસી ચિત્રમવડે વાણી વિલાસથી તથા સમય ઉચિત કાર્યમાં રાત્રી

વ્યતીત કરી-સ્વચ્છ સ્નેહાદ્ર હૃદયવાળા કુંભસુનિ અને રાજા એ બંને દિવસે મિત્રરૂપ રહી રાત્રિએ દંપતીરૂપ બની જઈ પરસ્પર પ્રસન્ન રહેતા હતા.

પછી દેવપુત્ર (કુંભસુનિ)ને રૂપે આવેલ ચુડાસા (મહનિકા)એ કેટલોક કાળ વ્યતીત થઈ જતાં વિચાર કર્યો કે એ શિખિધ્વજ રાજા ભોગોના બારમાં દબાયા છે કે કેમ તેની પરીક્ષા કરીશ કે (જેથી અનાસક્તિ દૃઢ થઈ જતાં) તેનું ચિત્ત પાછું ભોગોને વિષે કોઈ દિવસ આસક્તિવાળું થશે નહિં, એમ વિચાર કરી માયાવડે એ વનજૂભિમાં દેવતાઓને અપશરા સહિત ઈંદ્રને ત્યાં આવેલા દેખાડયા ને તે ઈંદ્ર રાજાએ શિખિધ્વજ રાજાને સ્વર્ગના દિવ્ય ઐશ્વર્યો વર્ણવી ત્યાં આવવા લલચાવ્યા પછી શિખિધ્વજે કહ્યું:—હે દેવતાઓના અધિપતિ ! સર્વ, સ્વર્ગના જેવું સુખપૂર્વક વિહાર કરવાનું સ્થાન છે એમ હું સમજું છું. મારો સ્વર્ગ (પરમાત્મા) સર્વત્ર છે તે માત્ર અમુક સ્થાનમાં જ છે એમ પરિચિન્ન નથી. હું સર્વત્ર પ્રસન્ન રહું છું ને નિષ્કામ હોવાથી સર્વત્ર આનંદ વાળો જ છું તેથી પરિચિન્ન તુચ્છ સ્વર્ગ પ્રત્યે જવા મારા ચિત્તમાં આવતું જ નથી. ઇંદ્રે કહ્યું:—સમાન પરિપૂર્ણ બુદ્ધિવાળાને ભોગો ભોગવવા અને ન ભોગવવા એ બંને સમાન જ છે એમ હું માનું છું. રાજા તો કાંઈ ન બોલતાં મૌન જ રાખી રહ્યા. ઇંદ્રે તેને નિરપેક્ષ જણીને પોતે સર્વ દેવતાદિ સાથે અદ્રશ્ય થઈ ગયા.

એવી જ રીતે તે મહનિકા (ચુડાસા) એ તે રાજાના કોષની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાની યોગમાયાવડે એક તરફ પુરૂષને (હૃદયેલો) અને પોતાની સાથે પ્રેમને અર્પણ કરતા હોય એવા ડોળ બતાવનાર યુગલને શિખિધ્વજ રાજાના જોવામાં આવ્યું છતાં તે રાજા શિખિધ્વજે કોષ નહિં પામતાં નિર્વિકાર ચિત્તથી વિચાર્યું કે આ બંને આસક્ત યુગલને હું વિધ્ન નહિં કરું; મારા દર્શનથી બચતી બની ગયેલા લાગે છે એમ મનમાં કહી ત્યાંથી જતા રહ્યા. એ પ્રમાણે મુહૂર્ત માત્ર રહી પોતે માયાવડે રચેલ એ પ્રપંચને સમેટી લઈ લજ્જનવડે પોતાના મુખને નીચું નમાવી ક્ષણ માત્ર તે શિખિધ્વજ રાજા પાસે આવી મૌનપણે ઉભી રહી. તે રાજા ધ્યાનમાંથી વિરામ પામી જઈ જોઈ વગરની બુદ્ધિવડે રાણી પ્રત્યે મધુર વચનથી બોલ્યા કે હે કોમલાંગિ ! તું આનંદમાં રમતી હતી તે કેમ જલદી વિધ્નને પ્રાપ્ત થઈ ? પરસ્પર ઈચ્છાથી કરાયેલો (સ્વાભાવિક) સ્નેહ આ ત્રણે લોકમાં દુર્લભ છે. વિવેકી પુરૂષે જે જે વસ્તુ પોતાને અતિપ્રિય હોય તે તારી પેઠે બીજાને ઉપભોગમાં આવવાની છે, એમ સમજી રાખવું જોઈએ તેથી મને ઉદ્વેગ પ્રાપ્ત થતો નથી. હું અને કુંભસુનિ એ બે આ સંસારિક વિષયોથી વૈરાગ્યવાન છીએ. તું તો દુવાસાઝબિના શાપથી ઉત્પન્ન થયેલી કુંભસુનિના કરતાં જૂદી જ એક બાળ તરૂણી છે માટે તારી ઈચ્છા પ્રમાણે બસે કર. મહનિકાએ કહ્યું:—હે પ્રિયપતિ ! હું આપના અપરાધને પ્રાપ્ત થયેલ છું. આપ સ્નાન કરી જપમાં બેઠેલાને હું એકલી વનમાં પરાધીન અબળા હોવાથી પુરૂષ બળને રોકી શકી નહિં. આપે આ મારો અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે કેમકે આપ જેવા મહાત્માઓ ક્ષમાશીલ હોય છે. શિખિધ્વજ રાજાએ કહ્યું:—હે તારૂપવતિ ! જેમ આકાશમાં વૃક્ષ (અદ્ધર) હોતું નથી તેમ મારા ચિત્તમાં કોષ તો છે જ નહિં; પરંતુ માત્ર પરપુરૂષનો સંગ સત્પુરૂષોએ નિંદેલો હોવાથી હવે બાર્યા તરીકે તને હું રાખવા ઈચ્છતો નથી પણ વૈરાગ્યવાનપણાથી મિત્રભાવથી નિલ ભોગમાં સુખથી રહીશું.

આ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા આ કોષકારક પ્રસંગમાં પણ નિર્વિકાર ચિત્ત રહ્યા તેથી હર્ષિત થઈને તે ચુડાસા (મહનિકા)એ વિચાર્યું કે આ રાજામાં જીવનમુક્તના તમામ લક્ષણો—શાંતિ, ક્ષમા, ધૈર્ય તૃપ્તિ આદિ—આશ્રય કરીને રહ્યા છે. હવે તેથી મારું બધું વૃત્તાંત એ જીવનમુક્ત

રાજને યાદ કરાવું એમ નિશ્ચય કરી યોગ સામર્થ્યથી મદનિકાના શરીરનો ત્યાગ કરી (કાંઈ સ્તન સંપુટમાંથી બહાર નીકળ્યાની પેઠે) પોતાનું ચૂડાલાનું શરીર તે રાજને દેખાડ્યું. રાજએ વિસ્મિત થઈને આશ્ચર્યવરૂં આકુળ વાણીવરૂં પુછ્યું કે તમે કોણ છો ? હે સુંદરી ! ક્યાં રહો છો ને ક્યાંથી આવ્યા છો ? મારી રાણી ચૂડાલાની સાક્ષાત્કૃતિ હો તેવા જણાવ્યો છો. ચૂડાલાએ કહ્યું:—હે પ્રિયપતિ ! જેમ આપ કહો છો તેમજ છે. હું ચૂડાલાજી છું. એમાં કાંઈ સંશય નથી. આ વનની અંદર આપને બોધ કરવા માટેજ કુંભશુનિ આદિ દેહોને યોગ માયા વડેજ નિર્માણ કરી લઈ મેં આ સધળા પ્રપંચનો વિસ્તાર કર્યો છે. હે તત્વને જાણનાર મહારાજ ! મેં આ કલ્પેલા પ્રપંચમાં કશું સત્ય નથી. હવે આપ વિદિતવેદ (જાણવાનું સર્વ જોણે જાણી લીધું છે તેવા) થયા છો માટે ધ્યાનવરૂં એ સર્વ અખંડીત રીતે જોઈ શકશો; રાજએ તે પ્રમાણે બહુ પરિકર થઈ (યોગશાસ્ત્રને અનુસારે ધારણાને અનુકૂળ પડે તેવો આસનાદિ વિધિ કલ્પી લઈ) રાજ્યના ત્યાગથી માંડીને ચૂડાલાનું વનમાં દર્શન થયું ત્યાંસુધીનું સર્વ જતાંત મુદ્દર્તમાં ધ્યાનવરૂં જોઈ લીધું ને સમાધિમાંથી જાગત થઈ ઘાટા આનંદ અને સ્નેહથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા એ રાજએ ક્ષણમાત્ર મૈત્ર્ય ધારણ કરી પોતાની રાણીને કહ્યું કે:—તું કે જે અતિ કોમળ અંગવાળી છે તેણે મને (પોતાના પતિને) પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તેવા હેતુથી કેટલો બધો મહા દાશરૂપ કરેશ સહન કર્યો છે; તેમજ દુઃખ વરૂં માંડ તરી શકાય એવા આ સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી મને જે સ્નેહાર્દ્ર બુદ્ધિથી પાર ઉતાર્યો તેને કઈ દેવીની ઉપમા આપી શકાય ? અશંભતી, દર્દ્રાણી, પાર્વતી, સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એ બધાં તારા ગુણોની આગળ હલકાં જેવાં દેખાય છે. ધી, શ્રી, કાંતિ, ક્ષમા, મૈત્રી, કરુણા આદિ દક્ષ કન્યાઓ કે જેઓ આકારવરૂં મનને હરણ કરનારી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તેઓમાં તું કેમ જાણે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોય તેવી જણાય છે. પરમ દૃઢ નિશ્ચયથી તેં મારા વિશે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે તો ક્યા પ્રત્યુપકારથી તારું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય ? એવો પ્રત્યુપકારજ દુર્લભ છે. એક કુલીન પત્નીજ ભત્રીને સખા, ભાઈ, સંબંધી, નોકર, ગુરુ, મિત્ર, ધન, સુખ, શાસ્ત્ર, ગૃહ અને ઘસ એ સર્વરૂપ છે. રત્નોને રહેવાના સંપુટરૂપ તું ખરેખર સતી કાંતા છે. ચૂડાલારાણીએ કહ્યું:—હે મહારાજ ! આપ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા થઈ જઈ નિરસ ક્રિયા જળમાં બ્યારે તત્પર હતા, ત્યારે હું વારંવાર આપને માટે બહુ દુઃખીત થતી હતી અને તેને લીધેજ તમને બોધ આપવા રૂપી મારો સ્વાર્થજ મેં સાધેલો છે તેમાં આપ મારી મોટાઈ શું કરો છો ? રાજએ કહ્યું:—હું કંમળ નેત્ર સુંદરી ! તેં જેમ આ શુભ સ્વાર્થ સંપાદન કર્યો તેવી રીતે હમણાં બીજી કુલાંગનાઓ પણ તેવો શુભ સ્વાર્થ સંપાદન કરો.

ચૂડાલારાણીએ કહ્યું:—હે મહા સમર્થ પ્રિયપતિ ! તમે જગતરૂપી જળના પરમ અવધિરૂપ પરમાત્મામાં વિશ્રાંતિ પામી જઈ શું બોધવાન થયા ? આજે પ્રથમના મોહને તમે (સાક્ષીરૂપે રહી) શું કાંઈ તુચ્છરૂપે જુઓ છો કે ? આ કરું, આ નકરું, આ મેળવું એવા (તૃષ્ણાવાળી) સ્થિતિને મનમાં શું હસો છો કે ? હે મહારાજ ! તે પ્રથમની તુચ્છ તૃષ્ણાઓનું સૂરેવું તથા સંકલ્પોની કુકલ્પનાઓ જેમ આકાશની અંદર (નિરાધાર) પર્વત ન જેવામાં આવે, તેમ આજે તમારામાં જેવામાં આવતી નથી. શું હવે તમે સર્વ વાતથી સંપન્ન થયા કે ? હમણાં તમે કોનામાં નિષ્ઠા રાખી રહ્યા છો તથા શી ઇચ્છા રાખો છો ? પાછળનો દેહ ચેષ્ટાનો ક્રમ હવે તમે કેવો (સત્ય કે તુચ્છ) લેખો છો ?

શિખિંધવજ રાજાએ કહ્યું:—હે પ્રિયા ! તું પોતેજ મારા આત્મારૂપ છે; અને જેમ તું (મોહ, વિવેક કે તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે) જેની જેની અંદર પ્રકાશકપણથી રહેલ છે, તેની અંદર હું

પણ તેવીજ રીતે પ્રકાશક (આત્મા)રૂપે રહેલ છું, હું ચેષ્ટા રહિત છું, નિસ્વયવ છું, આકાશના જેવો સ્વચ્છ છું, નિઃસ્પર્શ છું, શાંત છું, અને પરમાર્થ દૃષ્ટિથી પરબ્રહ્મરૂપ છું. હું આજે (પણે કાળે) દેહાદિજન્યથી અહંભાવ છોડી ઈ વસ્તુતાથી જે (ચિદ્દાત્મારૂપ) છું, તેજરૂપે થઈ રહ્યો છું. ફક્ત આત્મ પરાયણ થઈ જાયેલા ચિત્તના એકજ માર્ગમાં આરૂઢ થઈ રહેલો હું એવી તો નિર-તિશય આનંદની દશાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે દશાને (મહાસામર્થ્યવાન) હરિહરાદિક પણ નિષ્પત્ત કરવાને શક્તિમાન નથી. જે (મનવાણીથી અગોચર હોવાથી) કંઈ (કહેવાય તેમ) પણ નથી તે શુદ્ધ ચિદ્દાત્મામાંજ નિષ્ઠા રાખી હું સ્વસ્થપણાથી રહેલો છું. હું હવે સંસારરૂપી જામથી મુક્ત થયો છું, હું પ્રસન્ન નથી તેમ ખેદવાળો પણ નથી, આ દુસ્થકાર્ય વર્ગ હું નથી તેમજ ખીજું તેનું કારણ પણ હું નથી, હું સ્થૂલ નથી તેમ સૂક્ષ્મ પણ નથી. પરંતુ હે સુદર્શિ ! હું સત્ય આત્મ તત્ત્વરૂપ છું. સૂર્યાદિક તેજો મંડળથી બહાર નીકળેલા અને ભીંત ઉપર નહિ પડેલા (માત્ર આકાશમાંજ ફેલાયેલા) વૃદ્ધિદાસ વિનાના પ્રકાશના જેવો હું છું. જગતની સર્વ વિષમતાને દૂર કરનારી એવી સર્વત્ર સમાનતાને હું સદાકાળ ધારણ કરનારો છું અને અમનસ્ક (મનકે લિંગદેહ વિનાનો) થઈ ગયો છું. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયો છું. હું જે છું તેજ છું; ખીજું કંઈ કહેવાને શક્તિમાન નથી. સોવાર (ધમણથી) અગ્રિમાં ધમેલા સુવર્ણની પેઠે હવે હું ફરીવાર મેક્ષને ગ્રહણ કરીશ નહિ. હું સ્વસ્થ, શાંત, કોમળ, સ્વસ્વરૂપની નિષ્ઠામાંજ અત્યંત ઉદ્યોગી, વૈરાગ્યવાન, વાસનારહિત બુદ્ધિવાળો, સર્વને ઉત્સાહન કરી ગયેલો અને આકાશની પેઠે સર્વમાં રહેલો છું. હું નિષેધને જાણ્યો નથી તેમ મને કંઈ રૂચી છે એમ પણ નથી. હું આકાશના જેવો નિર્લેપ હોવાથી કશું અનુસંધાન કરવાનું જાણ્યો નથી. માટે હું પ્રિયા ! તું જે કંઈ કર્તવ્યપણાથી જાણ્યો તો હોય તેજ બલેકર. મણિ જે પ્રમાણે પોતાનામાં પ્રતિબિંબને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે હું પણ એ તારી ઇચ્છા-મેજ-ઈષ્ટ અનિષ્ટ આદિભાવથી રહિત સ્તુતિ-નિંદારહિત શુદ્ધ ચિત્તવડે યથા પ્રાપ્ત આનંદિત રીતે ધારણ કરી લઉંશ.

ચૂડાલાએ કહ્યું:—હે મહા બાહુ ! જે એમજ છે તો સાંભળો. અજ્ઞાનનો ક્ષય થઈ જવાથી ઉપજ થયેલા સર્વત્ર ઐક્યજ્ઞાનવડે આપણે મુક્ત છીએ; અને નિષ્કામ હોવાથી આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા નિર્લેપ છીએ. જેવી આપણને રાજ્યાદિકની એપણા છે તેવીજ તેની ઉપેક્ષા પણ છે. (યથા પ્રાપ્ત વર્તવું એજ આપણે માટે ઉચિત છે). ચક્ષુઆદિ ઈન્દ્રિયો તથા પ્રાણને પોત પોતાના વિષયો તરફથી (સાધન કાળમાં) આકર્ષિત કરી લેવાની આવસ્યકતા છે પણ વૃદ્ધિ-દ્વાસરહિત આત્મામાં તેથી કંઈ વિશેષતા નથી સિદ્ધાવસ્થાવાળાને તો સર્વ સમાનજ છે. નિષ્ક્રિય અને અસંગ ચિદ્રૂપ થયેલો કયો પુરૂષ દેહ-ઈન્દ્રિયોમાં અધ્યાસવડે તદ્રૂપપણું માની લઈ પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત ક્રિયા (વ્યવહારો)નો અનાદર કરે ? હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ! પ્રારબ્ધના ભોગ માત્રથી એ ભોજના આદિમાં, અંતમાં કે મધ્યમાં આપણે જે સ્વભાવવાળા હતાં તેજ સ્વભાવવાળા, માત્ર મોહને છોડી દઈને કે માત્ર પ્રારબ્ધ શેષને ભોગવડે ક્ષય પમાડી રહ્યાં છીએ, કંઈ બદલાઈ ગયાં નથી; તેમ હવે બહુલાઈ જઈશું પણ નહિ; તો હવે શેષ રહેલા આયુષ્યને રાજ્યભોગવડે અતિવાહિત કરી (ગણી દઈ), ક્રમે કરી કોઇ કાળે (પ્રારબ્ધક્ષય થયેથી) આપણે વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થઈ જઈશું. હે નૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ ! આપણે ભોગના આદિકાળમાં, અંત અને મધ્યકાળમાં (સ્થૂલ દૃષ્ટિથી) રાજ્યજીએ. માત્ર (શેષ રહેલા) એક મોહને મૂકી ઈ પાછા તે રાજ્યજી થઈએ. તમે પોતાના નગરનાજ રાજા થાઓ મે મોક્ષના સિંહાસન ઉપર બીરાજજો. હું તમારી સર્વ રાણીઓમાં જૂથણરૂપ એવી ષટરાણી થઇશ. હે રાજા ! આથી એમ નહિ જાનતા કે મારે બોલો વિશે ઇચ્છા છે કે નિવૃત્તિએ (અવિરત-)

દિઃ એવર્ષને) હું ઇચ્છું છું. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે (યદ્યપ્યર્થે) જે આવી મળે તેથી કામ ચલાવી લેવું એવી સ્થિતિનો મેં આધાર રાખ્યો છે; અને સ્વર્ગ, રાજ્ય કે કર્મ એ કાંઈ સુખ સાધક નથી, પણ હું યથાસ્થિતપણુથીજ જેમ ક્ષોભરહિત થવાય તેમ સ્વસ્થ એણવાળી થઈ રહી છું; આ સુખ છે અને આ સુખ નથી (દુઃખ છે) ઇલાદિદંડનો ક્ષય થઈ જવાથી હું એક સરખી રીતેજ શાંત પરમપદમાં સુખ બન્યું રહે તેમ સ્થિર થઈ રહી છું.

શિખિધ્વજ રાજાએ કહ્યું:—હે વિરાળ નેત્રવાળી! હર્ષ શોક અને રાગદ્વેષાદિકથી રહિત સમાનતાવાળી બુદ્ધિવડે તેં આ યોગ્યજ વાત કહી છે તે મને પણ સ્વીકાર છે. આપણને રાજ્યા મહદ્દુષ્ટમાં કે ત્યાગમાં શું પ્રયોજન છે? કાંઈ નથી. સુખ દુઃખની (બાવિ) અવસ્થા સંબંધી ચિંતાને છોડી દઈ મત્સર રહિત થઈ સ્વસ્થતાનું અવલંબન કરી આપણે યથાસ્થિતપણેજ રહીએ.

એ પ્રમાણે એ બંને પૂર્વદંપતીનું અન્યોઅન્ય પ્રમોદન થતું હતું તેટલાંમાં દિવસ અસ્ત થવા સમય થયો તેથી બંને ઉઠ્યાં ને યથાપ્રાપ્ત સ્નાન સાયંસંધ્યા આદિ કર્યાં; અને પોતાની મેળેજ પરસ્પર અનુભવ થવાથી સિદ્ધ થયેલ ભોગ અને મોક્ષ, એ બંને સુખનું પ્રણયના વાક્યોથી અને વિલાસસહિત વર્ણન કરનારાં ઉત્તમ અને વિવેકી બંને દંપતીની બુદ્ધિને ઉત્કંઠિત કરતી એ રાત્રી વ્યતીત થઈ ગઈ. પ્રાતઃકાલે સંધ્યા આદિ સધળો નિત્ય ક્રમ કરી લઈ બંને આસનો ઉપર બેઠાં. પછી તે ચૂડાલારાણીએ પોતાની પાસે રહેલા સાત સમુદ્રના જળથી બરેલા કુંભને રાજ્યાભિષેક માટે કદખ્યો અને તે મંડળ કુંભવડે પૂર્વાભિમુખ રહેલા પોતાના પતિનો પોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કર્યો. સંકલ્પ માત્રવડે પ્રાપ્ત થયેલા સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અને અભિષેક કરાયેલા રાજાને તે ચુડાલાએ કહ્યું, હે પ્રિયપતિ! કેવળ ઋષિલોકોને યોગ્ય આ શાંત તેજને હવે છોડી દઈ આઠ લોકપાળોના તેજને આપ ધારણ કરવા યોગ્ય છો. શિખિધ્વજ રાજાએ મનમાં કહ્યું:—“બલે હું તેમજ કરું છું” એમ બોલતાં મહારાજપણાને પ્રાપ્ત થયા. પછી માનવતી ચૂડાલાને “આજે હું તને દેવીના સ્થાનમાં અભિષેક કરી મુખ્ય પટરાણી બનાવું છું.” એમ કહી તળાવમાં સ્નાન કરાવી મહારાણી (પટરાણી)ના પદપર તેનો અભિષેક કરી રાજાએ તેને કહ્યું: હે કમળપત્રના જેવાં સુંદર નેત્રવાળી પ્રિયા! તું યોગસિદ્ધિવડે સત્ય સંકલ્પવડે મહાવૈભવવાળું સૈન્ય કરવા યોગ્ય છે તે આગ્રાનુસાર જેમ વર્ષાઋતુ મેઘને ઉત્પન્ન કરે તેમ અનેક શસ્ત્ર અસ્ત્રવાળાં સૈન્ય, હાથી, ઘોડા વાહનો પતાકા વગેરે તથા રાજના મંડળોને સંકલ્પવડે ઉત્પન્ન કરેલા તે બંનેએ જોયા. પછી મંધ દ્વીપ (મદવાળો હાથી) ઉપર બેસી સ્વારી સાથે તથા પટરાણી ચૂડાલા સહિત વનમાંથી બહાર નીકળ્યા ને પોતાની પુરી પ્રણે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં તેના સામનોને જયજયકારના શબ્દવડે ખબર થતાં ઉત્કંઠિત થઈ સામ્યું કરવા શહેર બહાર નીકળ્યા ને બંને હસ્તકર સહિત નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને શહેરની સ્ત્રીઓ તથા લોકોએ પુષ્પાંજલિઓ તથા અક્ષતથી વધાવી લીધા ને પછી મંડળ પદાર્થોથી યુક્ત (દહીં, દુર્વા, અક્ષત, શંખ, વીણા, છત્ર, ચામર આદિ) એવા પોતાના દરબારગઢમાં આવીને કારભારી મંડળ વગેરેનું સારી રીતે સન્માન કર્યું. સાત દિવસ પર્યંત પોતાના શહેરમાં મોટા ઉત્સવ રચેા—હે રામચંદ્ર! તે શિખિધ્વજ રાજાએ પ્રારબ્ધ શેષ પર્યંત જૂતળમાં રાજ્ય કરી ચુડાલાની સાથેજ દેહધારણથી વિરામ પામ્યા (વિદેહમુક્તિના સુખને પ્રાપ્ત થયા.) **શ્રી વસિષ્ઠ ઋષિએ કહ્યું:**—હે મહાબુદ્ધિવાન રામચંદ્ર! એ રીતે દેહાદિમાં દોષદૃષ્ટિને લીધે સ્નેહરહિત એ તત્ત્વગરભ સ્નેહ (તેલ) વગરના દીવાની પેઠે દેહનો ત્યાગ કરી પુનર્જન્મ નહિં થવા માટે નિર્વાણને પામી ગયા. બધી અને ખેદથી રહિત

થઈ ગયેલા, અભિમાન અને માત્સર્ય વિનાના, પ્રસંગ પ્રાપ્ત (પ્રકૃત) સ્વાભાવિક કાર્યોને આચરનારા, ભોગવી લીધેલા ભોગો વિશે વિરક્ત બુદ્ધિવાળા એ આર્ય રાજાએ સર્વમાં સમાનબુદ્ધિ રાખી (ગાનવડે) મૃત્યુને જીતી લઈ તેટલો સમય એક છત્રે રાજ્ય કર્યું ને લાંબા કાળ મુધી સર્વ રાજના શિરોમણીરૂપે રહી પૃથ્વીમાં અનેક (અનિંદ્ય) ભોગોને ભોગવી લઈ કેવળ સન્માનરૂપે અવશેષ રહેલો તે શિખિખજ રાજા જરા-મરણથી રહિત એવા અજર અમર પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. હે શમચંદ્રજી ! તમે પણ એવીજ રીતે પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રકૃત કાર્ય સમુદાયને કરતા રહી શોકરહિતપણથી સમાધિમાં રહો કિંવા પોતાની મેળેજ બળાત્કારથી ચિત્તને રોકી ભોગ અને ભોક્ષ આદિની લક્ષ્મીનો (સાક્ષીરૂપે) અનુભવ કરતાં વ્યુત્થિત થઈ રહો. યદ્વં રામા ગતં ત્વં પ્રકૃત મનુસરન્ કાર્યજાતં વિશોક સ્તિષ્ઠો સ્તિષ્ઠ સ્વયં યા પ્રસમ મનુમવન્ભોગ મોક્ષાદિ છાત્મીઃ ॥

પ્રકરણ ત્રીજું.

સ્વામીશ્રી વિજ્ઞાનાનંદ તરફથી સંપાદન કરેલ બોધનો સાર.

અવશ્યં યાતાત શ્ચિરતર મુખિત્વાપિ વિષયા ।

ચિયોમે કો મેદ સ્ત્યજતિ ન જનો યસ્થયમમૂન ॥ ૧ ॥

વ્રજંતસ્સ્વાતંત્ર્યાદ તુલ પરિતાપાય મનસા ।

સ્થયં ત્યક્તા હોતે શમ સુખ મનંતં ચિદ્વ્રતિ ॥ ૨ ॥

વિષયો ધણો કાળ પોતાના સમીપમાં રહીને પણ અવશ્ય પોતાને તણખલાની પેઠે છોડી જાય છે. મનુષ્ય જો પોતાની મેળેજ આ વિષયોને નથી ત્યાગતો તો તેમાં શું બેદ અર્થાત ગૂઢ તાત્પર્ય છે મતલબ કાંઈજ તાત્પર્ય નથી; તે ન છોડવામાં કેવળ મૂર્ખતાજ છે. (૧)

આ સંસારમાં પોતે એક ભોગી અને બીજા ભોગ્ય છે. જો કદાચીત એ વિષયો (ભોગ) મનુષ્યની પોતાની ઈચ્છા વિના જ્યારે ત્યાગીને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે તેના મનને અમાપ ખેદ મૃત્યુ પર્યંત ઈષ્ટ જાય છે. દૃષ્ટાંત:-એક મનુષ્યનો નાનો પુત્ર સર્વ કાર્ય કરવામાં કુશળ અને વિલાયત સુધી વેપાર કરવામાં સમર્થ તે મુંબઈમાં પ્લેગથી મરી ગયો. વિદેશમાં તેનો મોટાભાઈ તથા પિતા બંને નિવાસ કરતા હતા. જે સમયે મોટાભાઈ અડધો ઢોટો પાણી પી રહ્યો હતો તેજ ક્ષણે તેને કાને શબ્દ આવ્યો કે મારો નાનો ભાઈ મરી ગયો. તે શ્રવણ માત્રથીજ તત્સમયે અડધો જળનો ઢોટો તેના હાથમાં રહી ગયો અને તેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. અને તેના પિતા બંને પુત્રોના મરણ સમાચાર જાણી દુઃખથી ગાંડા થઈ ગયા. ને તે પણ સાત દિવસમાં પ્રાણ છોડી ચાલતો થયો. આ દૃષ્ટાંતથી એ નિશ્ચય થાય છે કે જે મનુષ્યોનો રાગ પિતા પુત્ર ભાઈ સ્ત્રી આદિમાં પૂર્ણ સ્નેહપૂર્વક છે ને તેમાંથી કોઈનો પણ વિયોગ થઈ જાય છે ત્યારે જીવતા રહેલાઓને તેમના મૃત્યુ પર્યંત ક્લેશ ઈષ્ટ જાય છે. અને એ વિષયોને પોતાની મુક્તિ માટે એ મનુષ્ય ત્યાગી દે છે ત્યારે અવિનાશી સુખ અને શાંતિને પામે છે. એજ મનુષ્ય શરીરનું ફળ છે (સાક્ષ્યતા છે.) ૨.

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય, મામેકં શરણં વ્રજ ॥

યદહરેવ ચિરજેત્તદ હરેવ પ્રવ્રજેત્ ॥

આ બે સ્મૃતિ તથા શ્રુતિના બળથી ત્યાગીને નિવિંકલ્ય સમાધિ જ્યારે પુરૂષ કરે છે ત્યારે તેને અવિનાશી સુખ અને શાંતિ મળે છે. સંક્ષેપમાં કહિયે તો-મનુષ્યને ભોગો છોડી દે છે ત્યારે તેને અસંભવ દુઃખ આપી જાય છે પરંતુ જ્યારે તે પોતેજ પોતાની મેળે ભોગોને ત્યાગે છે ત્યારે નિરતિશય શાંતિ મુક્તિ પામે છે. અત્રે ત્યાગવાનો અર્થ ભૂષણ દૃષ્ટી ત્યાગી સુવર્ણ દૃષ્ટી ગૃહણ કરવાનો છે અર્થાત કાર્ય જગત દૃષ્ટી ત્યાગી સ્વસ્વરૂપ દૃષ્ટી (સ્ત્રી વાતો કરતાં છતાં તેનું લક્ષ્ય પાણી બરેલા પોતાના માથા ઉપરના ખેડામાં હોય છે તેવી રીતે) રાખવી.

When your mind grasps visible worldly forms e. g. beauty &c; you should consider that the bliss of the knowledge of these forms is the bliss of the knowledge of your sight; thus nothing affects you; and recall to mind the idea of your death and that all mortal visible things you perceive by your senses are to be

separated from you on your death; why not then, shun or despise them before death ?

મહમે વેદં સર્વં યદ્વા નાહં હિ કિંવન ।

इत्येषा सन्मयि दृष्टि नेतरो विद्यते क्रमः ॥

ખરેખર આ સર્વ રૂપ હું છું અથવા ખરેખર હું કિંચિત્માત્ર પણ નથી એવી આ બ્રહ્મ મતી દૃષ્ટી છે. બીજી કોઈ રીતિ મુક્તિ વિષયક નથી. આયુષ્ય અલ્પ છે શરીર નિરોગી નથી કામાદિ શત્રુ ગાઝ રહ્યા છે અને ભોગોથી તૃપ્તી નથી તો તેમાં લાંપટ શા માટે થવું ? નજ થવું-પણ સર્વત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટીનો અભ્યાસ કર્યા કરવો.

સ્વામી રામતીર્થના વેદાંતના મનનીય સિદ્ધાન્તો:-

૧. વ્યાધિ, મૃત્યુ, ક્ષુધા, આક્ષેપ કે ગમે તે હોય તેની પરવા વિના તમારા સ્વરૂપને સંપૂર્ણ સુખી અને વિશ્રાંત રાખો.

૨. તમારી પ્રજ્ઞતા કે જ્ઞેને તમે નિત્ય અવલંબન રાખવાના છો તેને આધારે આનંદી અને શાંત બનો.

૩. જો તમે તમારા વાસ્તવીક આત્માનું સામ્રાજ્ય પ્રતિપાદન કરવાને ઇચ્છતા હો તો આ સંસાર, તેના સદ્વાસીઓ, સંબંધીઓ અને સરવેને વિનાશી સમૂહ જાણો.

૪. ગમે તેનું નિરીક્ષણ કરો, અવલોકન કરો કે પરિક્ષા કરો પણ તે સર્વ તમારા સત્ય સ્વરૂપ આત્માના દ્રષ્ટિબિંદુથી કરો એટલે કે તમારો વાસ્તવીક આત્મા એ સર્વથી પર છે અને સર્વ ઇચ્છાથી રહિત છે એવું વિસ્મરણ ન કરો.

૫. વસ્તુતઃ તમને કોઈ પણ જોઈતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુ માટે તમારામાં ઇચ્છા શા માટે કિપત થવી જોઈએ. સાર્વભૌમી, શાસન કર્તાની કૃપાથી તમારું કાર્ય આનંદ, ચેષ્ટા કે ક્રીડા માટે કરો. તમારે કોઈ પણ પદાર્થની આવશ્યકતા છે એવું કદી પણ ન સમજો.

૬. આ વેદાંત સિદ્ધાંતો અમલમાં લાવશે એટલે સત્યનો મધુર સુવાસ તમારામાંથી સર્વ દિશામાં સ્વાભાવીકજ વહેવા માંડશે.

૭. શયન કરતાં પહેલાં, નેત્ર બંધ થયા માટે તે પહેલાં, મધ્યાહ્નકાળે કે પ્રત્યેક સવારે જાગ્રત થતાંજ તમો વેદાંતના સત્યનું મૂર્તસ્વરૂપ છો. એમ તમારા મનમાં ડ્રઢ બાવના કરો. જાગ્રત થતાંજ તત્કાળ તે નિશ્ચય તાજે કરો. સત્યનું મૂર્તસ્વરૂપ એટલે હું સત્યાત્મા, સત્તા માત્ર, સર્વસાર ભૂત છું એવી દૃઢ બાવના.

૮. પ્રણવ મંત્ર ઔંકારનો જપ-અ=સત્ ત્રિકાળ અબાધ્ય સત્તા. ડ=ચિત્ પ્રકાશ, જ્ઞાન, ચૈતન્ય. મ્=આનંદ આનંદ, નિરતિશય સુખ, એ સકેત લીપી છે તેનો જપ પોતાના સ્વરૂપ સમિચ્છાનંદ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે કરો અને તેનું ગુંજન (અહર્નિશ) કર્યા કરો એટલે સર્વકાળ તમારી આસપાસ સુવાસિત્ પરિમળ અને મોહક ભવ્યતા પ્રસારશે.

શ્રી કૃષ્ણદેવ અવધૂત (કાશ્મીર તરફના)નો યોગ સંપાદન કરેલ તે:-

यदा सोहं सुषुम्णाया भासते स्वभाषतः ।

सर्व कर्माणि संत्यक्त्वा जीवनमुक्तो भवेत्तदा ॥

સુષુમ્ણામાં બ્રહ્મનાડીમાં જે વખતે નિર્ભળ વિચારનું સ્વરૂપ દૃઢ થઈને સંપૂર્ણ ચિંતા રહિત થઈ દેહાધ્યાસ રહેતો નથી અને જગત ભાસતું નથી ત્યારે શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વૃત્તિ બ્રહ્મ

સ્થિત છે એમ સમજવું. પૂર્ણ અદૈત સર્વના સાક્ષી ચૈતન્ય સ્વરૂપનો આશ્રય લઇને શ્રીતિ ભિન્ન ભિન્ન રૂપ જણાય તે પણ (સુવર્ણદષ્ટિની પેટ) અલ્પરૂપ છે.

મજપાઝપ=જીભથી જપ કરવાનો નહીં પણ સ્વાભાવિક શ્વાસમાં 'સોહં'નું લક્ષ્ય સદેવ રહે. આ ભાવના કેવળ મનદ્વારા સુષુમ્ણામાં થાય છે. અને તે 'અહંબ્રહ્માસ્મિ' મહાવાક્યના અપરોક્ષ બોધનું ફળ છે. **સોહં='સઃ'** મન સાથે શ્વાસ ઉપર ચાલે તે અને 'હં' નિચે શ્વાસ તે પ્રમાણે ગમન કરે તે. લક્ષ્ય સ્થિર કરવામાં પળે પળે શ્વાસે શ્વાસે 'સોહં' શબ્દ યાદ કરી મનનો સંયમ શ્વાસ સાથે કર્યા કરવો. 'સોહં' શબ્દમાં સુરતીને લય કરવાથી શ્વાસમાં 'સોહં' શબ્દ સ્વાભાવિક છે તે વ્યક્ત થાય છે, શ્વાસ નાળીથી 'સઃ' શબ્દ ઉઠે છે અને ત્રિકુટી નજીક 'હં' શબ્દ થાય છે. અને જીભના ઝૂળની ડાંડી (કાકડા) દ્વારા અક્ષરંદ્રમાં અક્ષાનંદ સ્વરૂપ અનુભવાય છે, તે શુરગમ્ય છે. જેમ નવી વિચાયેલી ગાય (દુધ દોહ્યા વિનાની) મોટા ઉધસવાળી પોતાના વાછરડાને (તે વત્સના પ્રયત્નની અપેક્ષા વિનાજ) 'હુંકાર' રૂપ સ્વભાવીક રનેહ-આનંદયુક્ત શબ્દ કરે છે તે વત્સને બોલાવે છે તે પ્રકારનો "સઃ હં" શબ્દ સ્વાભાવીક પરમાનંદ રૂપ છે, (આત્મપુરાણ અધ્યાય ૧૮) તે પરમાત્મા મંત્રના અર્થરૂપ, મહાયકના નાભિરૂપ, ક્ષીર સમુદ્રના વિષ્ણુરૂપ ને સર્વના હૃદય કમળ વિશે સ્થિત છે.

હૃદિ સ્થિરા યસ્ય વિનૈવ હૃદયાત્ । વાયુ સ્થિરો યસ્ય વિના નિરોધાત્ ॥

ચિત્તં સ્થિરં યસ્ય વિનાઽવલંબાત્ । સ एव योगि स गुरुः स सेव्यः ॥

નાસિકાનો અગ્ર ભાગ દેખ્યા વિનાજ જેની દ્રષ્ટી સ્થિર છે તથા પ્રાણાયામ કર્યા વિનાજ જેનો વાયુ સ્થીર છે. તથા ષડ્ ચક્રનું ધ્યાન ધર્યા વિનાજ જે પુરૂષનું ચિત્ત સ્થીર છે. અર્થાત્ જે મહાત્માએ જીવ અંતની એકતા એવી રીતે કરી છે તેજ યોગિ સદ્ગુરૂ સેવનીય છે.

Mazzini says:—Buoyancy of spirit, as infused by reflective introspection alone, can steer us onward, forward & heavenward i. e. to highest plane.

Swamiji Ramcharan has so far back as in 1899 said "The mind has to be centred at every second of the day in "સોહં", 'સઃ' Inhalation 'હં' Exhalation. It is a way to purity of heart. The seat of mind is મંતઃકરણ. The breath inhaled goes to બ્રહ્મરંદ્ર, then to the back of the neck and through the sinews of the neck enters the (front) heart & નાભિ. On exhalation the reverse process takes place." આ જપ દેહના અવયવોના દેવતાઓનું આરાધન કરી (Invoke) કર્યા બાદ શરૂ કરવો.

સોહં=હકારેણ બહિર્યોતિ, સકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

હંસ સોહં તમો મંત્રં, જીવો જપતિ સર્વદા ॥

ૐ મમાગમસ્થં ગમનાદિ શુન્યં, ચિદ્ગુણરૂપં તિમિરાંધકારં ।

પદ્યમિ તં સર્વં જન પ્રધાનં, નમામિ હંસં પરમાર્થરૂપં ॥

*

*

*

*

નામ સ્મરણ યા મંત્રના જપનો હેતુ:—ગુણોની સામ્યાવસ્થા કરવા માટે છે. For maintaining proportion or equilibrium to fit for higher thought મર્દનં ગુણવર્ધનં ॥ નામ મર્દનથી ગુણ (મહિમા) વધે છે. જેમ દવાને વિશેષ પુટા આપવાથી

તેના શુભ (અસર) વધે છે. વળી ઝમર કીટવત્ ન્યાય પ્રમાણે સતત અનુસંધાન કે સ્મરણની જરૂર છે. વૃત્તિ તરણ તારણ થાય છે, જળથી ઉત્પન્ન થયેલ વહાણ જેમ પોતે તરે અને ખીજને તારે છે તેમ પ્રભુ નામ સંધર્ષણ વિદ્યુત્ સંકેત છે, તે વૃત્તિને ઠેલ મારી પાર ઉતારે છે. યથા મર્તિસ સ્મરણમાત્રેણ પુણ્યતિ સુતાન્ માહતીની પેઠે નામ સ્મરણ માત્રથી વૃત્તિઓને પોષણ મળે છે.

શ્રી શંકરાનંદીગીતા અધ્યાય ૮ શ્લોક ૭ મો.

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ, મામનુસ્મર યુધ્ધ્ય ચ ।

મય્યર્પિત મનો બુદ્ધિર્, મામે વૈષ્ણસ્ય સંશયમ્ ॥

અર્થ—આગળ કહ્યા પ્રમાણે (શ્લોક ૬ માં) પૂર્વના અભ્યાસથી ઉપજેલી મરણ કાળની ભાવનાજ દેહાંતરની પ્રાપ્તિનું કારણ છે માટે તેની ઉત્પત્તિ માટે મૃત્યુની પહેલાંજ સર્વ કાળમાં અત્યંત શ્રદ્ધા ભક્તિ પૂર્વક માર્ગ નિરંતર ચિંતન કર અને તેમ ન કરી શકે તો અંતઃકરણની અશુદ્ધિના હેતુ જે આ તારા શત્રુઓ છે તેનો નાશ કરવા માટે યુદ્ધ કર. ચિત્ત શુદ્ધિ પછી જેણે સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ મન અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ મારામાં અર્પણ કરેલાં છે એવો તું મનેજ પામીશ એમાં લગારે સંદેહ નથી.

શંકા:—શ્રદ્ધાનું અનુસંધાન અને યુદ્ધ કરવું એ બેમાં પ્રત્યક્ષ, ભેદ, સાધન ભેદ ને સ્થિતિ ભેદથી પરસ્પર વિરોધતા હોવાથી બંને એક કાળે એક અધિકરણમાં બનવા અશક્ય છે. પરમાર્થને વ્યવહાર બંને સાથે કેમ બની શકે ?

સમાધાન:—બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિરિતિ પૂર્વોક્ત રીત્યા (અ. ૪ શ્લો. ૨૪) કર્તા કરણં ચ કાર્યં ભોક્તા ભોજ્યં ભોજનં ચ સર્વં બ્રહ્મૈવેતિ સર્વંત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટ્યા યચ્છરીરં કેવલં કર્મ તત્કર્તવ્યં ન ત્વ તિરિક્તં । વિદુષોપ્યતિ પ્રવૃત્ત્યા વાસના દૃદ્ધિસ્ત્યા પુનરપિ જન્માદિ સંસારસ્તસ્માત્ સર્વદાપ્યંતકાલે ચ બ્રહ્મવિદો બ્રહ્માનુસંધિરેવ કર્તવ્યં इति સિદ્ધં ॥ एवं સદ્ધાનુસંધાનં કુર્વન્પૂર્ણાનંદૈકરસાત્મનાવસ્થાનં લક્ષણં બ્રહ્મામાર્થં ગમિ-પ્યસિ ॥ ઝમર કીટાદૌ દૃષ્ટા ચ ॥ ધ્યાનેન ધ્યેય સ્વરૂપાપત્તિઃ ॥ વળી જુઓ—આત્મપુરાણ અધ્યાય ૧૨ો. વામદેવ ગર્ભ વિષે જીવનમુક્ત થયા હતા.

શ્રી શંકરાનંદ ગીતા અધ્યાય ૨૧ના અંતિમ શ્લોકની ટીકા:—અતઃ પર્વં તત્તો વિદેહ-કૈવલ્યાર્થિર્નિર્મયતિમિ થાંશ્વ પ્રવૃત્તિ પરિત્યજ્યાસ્યામેવ નિષ્ઠાયાં સર્વદા સ્થાતવ્ય મિતિ સિદ્ધમ્ ॥ જીવનમુક્તિના સુખને માટે તથા નિર્વિધ વિદેહમુક્તિ માટે યતિએ ખીજ બધી પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સર્વ કાળ વ્યતીત કરવો જોઇએ.

વળી પ્રારબ્ધં ભોગતો નશ્યેત્ । શેષં જ્ઞાનેન દહ્યેત્ । શારિરં સ્થિતરત્કર્મ તત્ત્વેષિ પ્રિયવાદિનોઃ ॥ તે જીવનમુક્ત જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધ ભોગવેથી ક્ષય થાય છે સંચીત ક્રિયામાણ જ્ઞાનાન્નિથી બળી જાય છે. શરીરના ખીજ કર્મ પુણ્ય પ્રિયવાદીને તથા પાપ તેના નિંદા કરનારને જાય છે. ને પોતે નિરાળો રહી વિધિવશાત્ પ્રાપ્તેન સંતુષિતા । વિધિવશાત્ પ્રાપ્તથી સંતોષ કરે છે.

વેદસ્થોપિ ન વેદસ્થો વિદ્વાન્ સ્વપ્ના ઘયોત્થિતઃ ।

અવેદસ્થોપિ વેદસ્થો કુમતિર્સ્વપ્ન હગ્નયથા ॥—શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧મો સ્કંધ અ. ૧૧

જેમ સ્વપ્નમાંથી ઉઠેલો પુરૂષ સ્મરણમાં રહેલ સ્વપ્ન સંબંધી દેહમાં રહેલો છતાં પણ સ્વપ્ન અવસ્થાના સુખદુઃખનો અભાવ હોવાથી તે દેહમાં રહેલો નથી તેમ જ્ઞાન થવાથી (યતિ)

જીવનમુક્ત સંસ્કાર માત્રથી દેહમાં રહેલો હોય છે તોપણ તે દેહ સંબંધી સુખદુઃખાદીકને પોતામાં નહીં માનવાને લીધે તે દેહમાં રહેતોજ નથી. અને જેમ સ્વપ્ન સમયમાં સ્વપ્નના દેહમાં રહેલો જીવ વાસ્તવિકરીતે તે દેહમાં નહીં રહેલો છતાં અગાની જીવ સુખદુઃખાદીકને પોતામાં માની લેવાને લીધે તે દેહમાં રહેલો છે. સ્વપ્નમાં અકસ્માત જગત ઉત્પન્ન થાય છે પ્રયોજન વિના દુઃખ પામે છે ને જગ્યા બાદ ત્રણ કાળમાં દુઃખ છેજ નહીં તેમ જીવનમુક્તને પણ ત્રણ કાળમાં દુઃખ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં પડેલા સુખદુઃખાદિનો ચિતાર જગતમાં કહેલામાં આવે છે તેમ આ જગતનું વિલાસવર્ણન ગાનીને જગતરૂપ દોષાપત્તિવત્ કરવો પડે છે. પણ તેની માન્યતા સ્વપ્નવત્ મિથ્યા હોય છે.

*

*

*

*

અજરામૃત વત્રાહ્નો વિદ્યામયં ચ ચિન્તયેત્ ।

ગૃહીત દ્વ્ય કેશોષુ, મૃત્યુના ધર્મમા ચરેત્ ॥

વિદ્યા અને અર્થ પ્રાપ્તિ માટે હું અજર અને અમર છું એમ વિદ્યાને ચિંતવન કરવું ને મૃત્યુ (કાળ) માથા ઉપર ઝુકી રહેલ છે એમ જાણી ધર્મ કરવામાં ટીક ન કરવી.

*

*

*

*

સત્સંગત્વં, નિસ્સંગત્વં, નિર્મોહત્વં, નિશ્ચલ તત્ત્વં, નિર્મલ તત્ત્વં, નિરાકારાતીત બ્રહ્મત્વં, નિષ્કલંક સ્વરૂપં બ્રહ્મજ્ઞાન શિવોહં બ્રહ્મોહં ॥

સર્વસાક્ષી શુદ્ધ સદાકાશ ચૈતન્ય પ્રકાશં શૂન્ય જ્ઞાન પ્રકારં સર્વ શુદ્ધજ્ઞાન વ્યાપકો વ્યં સંપૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાનાન્દ બ્રહ્મજ્ઞાન શિવોહં બ્રહ્મોહં ॥

અવાચ્યં અવ્યં કૃત્યાતીતં સત્યાતીતં સર્વ માયાતીતં સર્વસાતીતં સર્વસ્વરૂપાતીતં પરમશાન્તં તતો બ્રહ્મજ્ઞાન શિવોહં બ્રહ્મોહં ॥

આ મનોભાવના મૌન ધ્યાન નિપસ્તુતિ શ્રોમાન સભાપતિ સ્વામીએ કહેલ છે તેમાંથી છે.

વળી તે સ્વામીજીનો પ્રહ્મજ્ઞાનાનુભવ સ્થિતિ ઉપદેશ આ છે:—

યથાસ્થિત્યાં ચ ગત્યાંચ યથા પલાયનેચ ચથા કૂર્વનેચ ।

યથા શયનેચ યથા વાર્તાયાંચ, યથા હૃદયેચ, યથા શ્રવણેચ ।

યથા મોજનકૃતેચ, યથા મોગેચ, યથા સંકલ્પેચ, યથા ગાનેચ ।

યથા દાનેચ, યથા ગ્રહણેચ, યથા વ્યવહારેચ યથા ધ્યાનેચ ।

યથા ક્રિયાયાંચ, યથાચંચલેચ, યથા દુઃખેચ, યથા શોષનેચ ।

યથા પાટેચ, વ્યાખ્યાનેચ ઉપદેશેચ, યથા સ્તપનેચ ।

તસ્મિન્સમયે ચિન્મય જ્ઞાનાન્દ અલગ્ન બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકારે સ્થિતિઃ ।

ન ચક્ષ્ણનભાવબોધ, ઇક સદા તત્ત્વરૂપ સહજ સમાધિ અનુભવાસ્તિ ॥

વળી તેજ સ્વામીજીનો શિવ વિષ્ણુતારક મંત્રરહસ્ય યથાર્થભાવ ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

શિવ=શ+ઈ (શિ)+શ્ચ+અ (વ) શિકાર અક્ષરથી એ અનુભવવું કે શા=બ્રહ્મ અને હ=શક્તિ એ કારણ બ્રહ્મ અને શક્તિ એકાક્ષર છે. શુકારમય લય ભાવ બ્રહ્મ અને હ કારમય વૃત્તિભાવ શક્તિ મળી રહે છે. શુકારમાં શુકાર શક્તિ અને શુકાર બ્રહ્મ છે એ કારણ શક્તિ એજ બ્રહ્મ છે. જીવામાં શુકાર અક્ષર છે. શુકારમયવૃત્તિ શક્તિ સૃષ્ટિ એ શુકારમય લય બ્રહ્મસાક્ષાત્કારમાં એક થાય છે. આ કારણથી શિવપદમાં લય કમભાવ શક્તિ શિવમય લય થઈને રિશ્ત રહેવાર સ્વરૂપતારક છે. આ માટે શિવમંત્ર લય કમતારકમંત્ર છે. મુક્તિ પ્રાપ્તિ સ્થિતિ તારકમંત્ર છે.

હરિ એ મંત્રમાં હકારનો અકારાક્ષર લય કમ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. રિકારનો હકારાક્ષરવૃત્તિ કમ શક્તિસ્વરૂપ છે. અહા સદાવૃત્તિભાવમાં રહેલું શક્તિમયસ્વરૂપ છે. એ કારણથી હરિ વૃત્તિતારક મંત્ર છે. કામ્ય પ્રાપ્તિ હરિ તારકમંત્રથી અને નિષ્કામ્ય પ્રાપ્તિ શિવ તારકમંત્રથી થાય છે. શિવ હરિ હરિ શિવ એ આને લીધે સર્વ મંત્ર છે.

x

x

x

x

દેહ તું નથી કેમકે તું ચેતન છે, દેહ તારો નથી કેમકે તું અસંગ છે. તું કર્તાભોક્તા નથી. કેમકે તું સાક્ષી છે, માટે નિરપેક્ષાથી સુખાનંદ (નિગ્ગનંદ)માં વિચર—

વેહો નાહં, જન્મ મૃત્યુ કુતોમે, નાહં પ્રાણઃ ક્ષુત્પિપાસે કુતોમે ।

નાહં ચિત્તં, શોક મોહોકુતોમે, નાહં કર્તા, બંધ મોક્ષોકુતોમે ।

સોહં બ્રહ્મઃ સચ્ચિદાનંદરૂપઃ, સોહં બ્રહ્મઃ નિર્વિકારો સ્વ્યનંતઃ ।

સોહં બ્રહ્મઃ એક મેવા દ્વિતીયં, સોહં બ્રહ્મઃ નિર્ગુણોસ્મિ હ્ય સંગઃ ॥

*

*

*

*

અહાનિષ્ઠ સ્વામીથી વિજ્ઞાનનાનંદજ્ઞએ વૈરાગ્ય (દાષદર્શન) માટે આપેલ યુક્તિ દ્રષ્ટાંતોઃ—

एक एव पदार्थस्तु, त्रिधा भवति वीक्षितः ।

कुणप कामनी मांसः. योगिभिः कामिभिः श्वभिः ॥

એકજ પદાર્થના ત્રણ પ્રકારના જોનાર છે. સ્ત્રીને યોગી પુરૂષ સુડું જાણે છે. કારણ કે તેમાં સ્વતઃ સત્તા ધરા ઉપાડવાની કે હાવભાવ કરી પુરૂષને વશ કરવા વીગેરેની નથી કિંતુ તે બધી શક્તિ ચેતન સત્તાનીજ છે એમ જાણે છે, તેજ સ્ત્રીને કામી પુરૂષ મદીરા પીધેલો અને કામાંધ થયેલો પોતાની માતા છતાં સ્ત્રીનું શરીર જાણીને કામાતુર થાય છે પછી મદીરાને કામનો મદ વિવેકદારા ઓછો થવાથી તે માતા છે એમ યથાર્થ સ્વરૂપને સમજીને કામથી રહીત થાય છે. જો એ સ્ત્રી શરીરજ કામની ઉત્પત્તિ કર્તા હતો તો તેજ સ્ત્રી વિશે માતા બુદ્ધિ થવાથી પોતાને કેમ ધિક્કારે છે ? જો પદાર્થજમાં સુખ ને નિત્યતા હોય તો જ્યારવાળો પુરૂષ દુઃખપાક સુખરૂપને પુછી આપનાર છતાં તેને દુઃખરૂપ જાણી પીતો નથી તેનું શું કારણ છે ? વળી જુઓ શ્રીમદ્ભગવત્ ગીતાના અધ્યાય ૩ શ્લોક ૩૭, ને અધ્યાય ૭ શ્લોક ૧૨ વળી મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ । યેનાલિંગ્યતેકાંતા યેના લિંગ્યતે સુતા ॥ માટે રજો ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલ મનની કામાકાર વૃત્તિજ આ પુરૂષને કામ સંકટમાં નાંખે છે. ત્યારે ત્રીજું કુતરું છે તે તો સ્ત્રીના માંસને જુવે છે અને તેને પોતાનું જોગન માને છે. કામની વિષયતા માનતું નથી.

પરમાર્થ દૃષ્ટી તો એ છે કે જન્મ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સ્વપ્ન દૃષ્ટીથી ભિન્ન નથી, તદ્દવત્ પોતાનું સ્વરૂપ સર્વ દૃશ્યને માનવું. આત્માને સર્વમાં જોવો. જન્મ પોતાના શરીર ઉપર કામ કે ક્રોધ ભાવના થતી નથી તેમ બીજાના શરીર ઉપર પણ કામ કે ક્રોધાદિકભાવ દૃષ્ટી ન થવાં જોઈએ. સર્વસ્યાપિ (સ્વકારણ) સ્વમાત્રત્વં (શંકેરાનંદી ગીતા અ. ૭ શ્લોક ૭ તથા ૧૦) પોતે (અકારણ) સનાતન કારણ છે મત્તઃ પરતરં નાન્યત્ ॥ મયિ સર્વમિદં પ્રોતં ॥ ધ્યાદિધી સર્વતું સ્વમાત્રત્વ છે. एकेन तेनेदं ब्रह्माण्ड मण्डलम् ॥ આ પૂર્ણ અહાંડ મંડળ એક પૂર્ણ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત છે. हरिरेव जगद् जगदेवहरिः ॥ ધ્યાદિધિ વચનોથી સિદ્ધ છે.

વૈરાગ્ય દૃષ્ટી દ્રષ્ટાંતઃ—જન્મ એક મોટા નગરમાં કસાઈઓની દુકાન ઉપર હાડ માંસ ને લોહીવાળું ચામડા વિનાનું આળું કલેવર લોકોને ખાવા માટે કસાઈ લોક ટીંગાડી રાખે છે એ માંસનું ખાલ વગરનું શરીર હર વખત ધ્યાનમાં રહે અને કોઈ કાળ બુલ્લાય નહીં તો તેવીજ

કીસમનું સ્ત્રીનું તેમજ પુરુષનું સુંદર દેખાતું શરીર છે. એવા કસાઈના ટીંગાડેલા માંસના લોચામાં રમણીક કે કામ્ય બુદ્ધિ કરવી એ કેવી લજ્જાપદ વાર્તા કહેવાય ? આવી રીતનું મનન કે ધ્યાન તે કામ દ્રષ્ટી નાશક અને ગ્લાની ઉત્પાદક છે. યદાન્તર વેદસ્ય બહિઃશ્વેતવાજનાઃ । વેદં ગૃહિત્વા વારયેયુઃશુનાં કાકાંશ્ચ માનવાઃ ॥ વળી ત્વગ્માંસ રક્ત વાષ્પાંશ્ચ પૃથક્કૃત્વા વિલોચને । સમાલોક્ય રમ્યં ચેત્તિક મુઘા પરિમુહ્યસિ ॥ ચામડી, માંસ, લોહી અશ્ચ (ચિપડા) જળ આંખથી જુદા પાડી જેવાથી તેમાં રમ્ય શું દીઠું ? વૃથા મોહ આંખમાં કેમ થાય છે ?

વળી બીજું દષ્ટાંતઃ—એક શેઠશ્રી બ્રહ્માએ મેહેતરશ્રી જીવને પાત્ર (ટોપલા) રૂપી શરીરમાં મેઝારૂપી હાડમાંસ (વિષ્ટા મૂત્ર)ને વિસર્જન કરીને આખાં બાદ જોઇને ગ્લાનીને પ્રાપ્ત થયો તેથી મેહેતરને કહેવા લાગ્યો કે અરે ! આ મેલાંને ઢાંકીને લઈ જાઓ. મેહેતરે કહ્યું કે મારી પાસે વસ્ત્ર નથી ત્યારે શેઠે સારો રંગીબેરંગી રમાલ (રૂપાળી ચમક ચામડીરૂપી) મેડી ઉપરથી ફેંક્યો તેને ઢાંકીને મેહેતર લઈ જતો હતો ત્યાં અગ્નિ (કામી પુરુષ) તો સુંદર રમાલ (રૂપી ચમક ચામડીને) જોઇને તેમાં શું છે તે જોવા લલચાયો અને મેહેતરને કહ્યું કે તે મને બતાવ. મેહેતરે કહ્યું કે તેમાં મેલું ભરેલું છે તો પણ લાલચ ન થોભી શકવાથી તે કામાતુર મોહાંધ થવાથી તે રમાલરૂપી ચામડી ઉઘાડી જોઈ તો વિચાર શીલ વિવેક તો તેને જોઇને અતિ ગ્લાનીને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાગીને પશ્ચાતાપ કરવાથી આત્મચિંતનમાં તત્પર થયો અને જે નીચકામી હતો તે વારંવાર તે રમાલની અંદરના મેલાંને જોઇને ગ્લાની પામ્યો છતાં પણ તેને જોવાનું છોડતો નથી તે કેવી લજ્જા કે મૂર્ખતા કે ગ્લાની વાત છે ?

રેતના (વીર્યના) ત્યાગમાં અને મળમૂત્રના ત્યાગમાં વિશેષ ભેદ કે આનંદ નથી. રેત ત્યાગ એ પણ મળ ત્યાગજ છે.

કુતરામાં અને માનીમાં અશુચિ લક્ષણ સરખું હોય તો ભેદ શું રહ્યો ?

ગોકર્ણે પિતા આત્મદેવને તેવોજ વૈરાગ્યનો બોધ કર્યો હતો (જુઓ મીમંસુ ભાગવત)

વૈરાગરાગ રસિકો મધ્યમક્તિ નિષ્ઠઃ । ધર્મે મજસ્વ સતતં ત્યજલોક ધર્માન્ ॥

શુદ્ધ વૃત્તિ ચિરકાળ પરિપાક રહેવા અર્થે આ વૈરાગ્ય દ્રષ્ટી ફળરૂપ છે.

When your mind grasps visible worldly forms e. g. beauty &c, you should consider that the bliss of the knowledge of these forms is the bliss of the knowledge of your sight—(as already explained else where). Thus nothing affects you.

મીઠૂપ્રયજ્ઞવેદીય કાઠકોપનિષત્માંથી અ. ૨જો વલ્લી ૨૭ મંત્ર ૧૧ થી ૧૩.

સૂર્યો યથા સર્વ લોકસ્ય અધુર્ન લિપ્યતે આશ્વૈર્વાજ દોષૈઃ ।

एक स्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोक दुःखेन बाह्यः ॥ ૧૧ ॥

एको वशी सर्व भूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ૧૨ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनं श्वेतના નામેકો બહુનાં યોચિવદ્વાતિ કામાન્ ।

तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૧૩ ॥

જેમ સૂર્ય મળમૂત્રાદી અપવિત્ર પદાર્થોને પ્રકાશવાથી ચક્રુઓ ઉપર ઉપકાર કરીને તે અપવિત્ર પદાર્થોને દેખનાર સર્વ લોકના નેત્રરૂપ છે તોપણ તે અશુચિ પદાર્થોના દર્શનના નિમિત્તથી

આધ્યાત્મિક પાપરૂપ અશુભ દોષોથી ને બહારના અપવિત્ર પદાર્થોના સંબંધથી થતા બાહ્ય દોષોવડે ભેષાતો નથી તેમ એક અને વસ્તુતાએ અધ્યાસના અનાશ્રય સર્વ જૂતોના અંતરાત્મા (રૂપ બ્રહ્મ) ભોક્ષના દુઃખોથી ભેષાયમાન થતો નથી.

જે એક, સર્વ જગતના નિર્ધત્તાને સર્વ જૂતોના અંતરાત્મા છે તથા જે એકરસ (ને વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ) પોતાને નામરૂપ ઉપાધિવડે બહુ પ્રકારે પ્રતીત કરાવે છે તે શરીરમાં (હૃદયકાશમાં) રહેલાને જે વિવેકીયો સાક્ષાત્ અનુભવે છે (બુદ્ધિમાં ચૈતન્ય રૂપથી પ્રકટ છે એમ જાણે છે) તેઓને આત્માનંદરૂપ નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાઓને નહિં.

જે અનિત્યોનું નિત્ય, બુદ્ધિવાળા ચેતન પ્રાણીઓના ચેતનરૂપ છે તથા જે એક છતાં અનેક કર્મફળરૂપ ભોગોને આપે છે તે બુદ્ધિમાં સ્વસ્વરૂપે સ્થિત પરમાત્માને જે વિવેકીઓ સાક્ષાત્ અનુભવે છે તેઓને નિત્ય શાંતિ થાય છે. બીજાઓને નહિં.

* * * *

સ્નાતં તેન સમસ્ત તીર્થ સલિલે વૃષ્ટાપિ સર્વાવની ।
યજ્ઞાનાંચ કૃતામ્ સહસ્ત્ર મન્થિલા દેવાન્ચ સંપૂજિતા ।
સંસારાન્ન સમુષ્ણતા સ્વપિતર સ્ત્રૌલોક્ય પૂજ્યોપિસૌ ।
યસ્ય બ્રહ્મ વિચારણે ક્ષણમપિ સ્પૈર્ય મનઃ પ્રાપ્નુયાત્ ।
કુર્લં પવિત્રં જનની કૃતાર્યાં વસુંધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપાર સંવિત્ સુખ સાગરેઽસ્મિન્ લીનં પરેબ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

બ્રહ્મ વિચારમાં જેનું મન એક ક્ષણ પણ સ્થિતિ પામ્યું તેણે બધાં તીર્થોં કર્યાં, સઘળી પૃથ્વીનું દાન કર્યું, સહસ્ત્ર યજ્ઞો કર્યાં, બધા દેવોને પૂજ્યા, પોતાના પિતૃઓનો સંસારથી ઉદ્ધાર કર્યો સમજવો. તે પોતે ત્રૈલોક્યમાં પૂજાય છે.

અપાર જ્ઞાન સુખ સાગર પરબ્રહ્મ વિષે જેનું ચિત્ત લીન થઈ ગયું તેનાથી આખું કુળ પવિત્ર થયું, તેની માતૃશ્રી કૃતાર્થ થઈને પૃથ્વી પણ તેનાથી પુણ્યવાન થઈ સમજવી.

* * * *

આદિતસ્ય ગતાગતૈરહ રહઃ સંક્ષીયતે જીવનમ્ ।
વ્યાપારૈર્બંધુ કાર્યમાર ગુરુભિઃ કાલો ન વિશ્વાયતે ॥
દૃષ્ટવા જન્મ જરા વિપત્તિ મરણં ત્રાસન્ન નોત્પચતે ।
પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદ મદિરા મુન્મત્ત ભૂતં જગત્ ॥

સૂર્યનારાયણના ઉગવા આથમવાથી દીવસે દીવસે આયુષ્ય ક્ષીણ થતું ચાલ્યું જાય છે. વ્યવહાર કાર્યના ભારમાં એટલું બહુ દુઃખોલ્લું રહે છે કે કાળ વહી જાય છે તેની ખબર રહેતી નથી. વળી જન્મ-મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા આપત્તિઓ નજરે જુએ છે છતાં ત્રાસ ઉપજતો નથી. આવી રીતે મોહમયી મદીરારૂપી પ્રમાદ પીને જગત ઉન્મત્ત બની ગયું છે, તે આશ્ચર્ય છે.

* * * *

વિવેક વહ્નિના દગ્ધૈઃ કામ ક્રોધ સમૂલકે ।

સંસારે ભગવાનેષ આનંદાત્મા પ્રસીદતિ ॥ આત્મપુરાણ અ. ૧

આત્મજ્ઞાનના વિવેકરૂપી અગ્નિથી જેણે મૂળ અજ્ઞાનસહિત કામ ક્રોધાદિક વિકાર બાળી નાંખ્યા છે. તેને આ સંસારમાં ભગવાન આનંદ આત્મા પ્રસન્ન રહે છે. મહાવાક્યના અર્થરૂપ આનંદ આત્મા પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

વિવિધ્ય મ્નાંતિ મુક્ષિત્વા સ્વમપ્ય ગણયન્ સવા ।

ચિંતયન્ સાક્ષિર્ન કસ્મા ચ્છરીર મનુ સંજ્વરેત્ ॥ ૫૨૬૨ીમાંથી

વિવેકજ્ઞાનથી જ્યારે ચિદાભાસ, પોતાના કૃતસ્થસ્વરૂપને અને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મને કારણે એ રૂપ ત્રણે શરીરને એકબીજાથી છુટા પાડી વિચારી જુએ છે ત્યારે બ્રાંતિનો અભાવ થતાં પોતાના આભાસ રૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આમ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામ્યા બાદ તે પોતામાં પણ આદર કરતો નથી અને જવરાદિક રહિત પોતાના સાક્ષી સ્વરૂપનો નિત્ય વિચાર કરતો થાય છે આથી તે શરીરના સુખ દુઃખાદીથી ભેદાતો નથી.

*

*

*

*

વિદ્મૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્ય ત્ના, પ્રારબ્ધ મુક્તમ જના ન પરિત્યજંતિ ॥

દગ્ધં દગ્ધં પુનરપિપુનઃ કાંચનં કાંતિવર્ણે ન પ્રાણાન્તે પ્રકૃતિ વિકૃતિર્જાયતે સજ્જનાનામ્ ॥

વિદ્ધોના પ્રહાર ઉપરા ઉપરી આવી પડે તોપણ આરંભ કરેલું કામ ઉત્તમ જનો ત્યજતા નથીજ.

કાંચનનો સ્વભાવ છે કે જેમ તેને વારંવાર અગ્નિમાં તપાવીએ તેમ તેમ તેની કાંતી વધતી જાય છે. તેમ પ્રાણાન્તે પણ સજ્જન પુરૂષોની પ્રકૃતી વિકારને પામતી નથી,

*

*

*

*

આસુપ્તે રામુતેર્કાલં નયેત્ત વેદાન્ત ચિંતયા ।

દયાત્ નાવસરમ્ કિંચિત્ કામાવીનાં મનાગપિ ॥

સવારથી ઉઠીને સુષ્પને નિદ્રા આવી જાય ત્યાંસુધી અને તેવી રીતે આયુષ ક્ષય થઈ મૃત્યુ આવેથી ત્યાંસુધી વેદાંત ચિંતનમાં કાળ નિર્ગમન કરવો ને કામાદીક વિકારોને કિંચિત્ લેશમાન પણ અવકાશ આપવો નહીં. (મનમાં પ્રવેશ કરવા દેવા નહીં).

*

*

*

*

આત્મબોધમાંથી લીધેલા શ્લોકો.

સંસારઃ સ્વપ્ન તુલ્યોહિ રાગ દ્વેષાદિ સંકુલઃ ।

સ્વકાલે સત્ય વ દ્ઝાતિ પ્રબોધે સત્ય સદ્ગત્ ॥

તાવત્સત્યં જગદ્ઝાતિ શુક્તિકા રજતંયથા ।

યાવન્ન જ્ઞાયતે બ્રહ્મ સર્વાધિષ્ઠાન મદ્યમ્ ॥

અજ્ઞાન કલુષં જીવં જ્ઞાનાશ્રયા સાદિ નિર્મલં ।

કૃત્વા જ્ઞાનં સ્વયં નદ્યેજ્જલં કતક રેણુવત્ ॥

સુલ્લુહાદિ બુદ્ધૌ સત્યાં પ્રવર્ત્તતે ।

સુષુપ્તૌ નાસ્તિ તન્નાશો તસ્મા દુઃસ્તુનાત્મનઃ ॥

ઉપાધિસ્થોપિ તદ્દર્મર્નલિપ્તો વ્યોમવન્મુનિઃ ।

સર્વં વિન્મૂઢવચ્ચિદે દસકો વાયુવચ્ચરેત્ ॥

ચલ્લામાન્નાપરો લામો યત્સુલાન્ના પરં સુલ્લં ।

યજ્ઞજ્ઞાનાન્ના પરં જ્ઞાનં તદ્દુદ્ધેત્ય વધારયેત્ ॥

વિદ્વેશ કાલાઘનપેથ્ય સર્વગં શીતાદિ દ્વનિત્ય સુલ્લં નિર્રંજનં ।

યઃસ્વાત્મ તીર્થં મજતે વિનિષ્ક્રિયઃ સ સર્વચિત્સર્વગતોપ્રમુતો મવેત્ ॥

અર્થ:—ખરેખર સંસાર સ્વપ્ન તુલ્ય છે, રાત દેખાદીકથી બરેલો છે થેરામેલો છે. અવધાર કાળમાં સત્યવત્ બાન થઈ રહેલ છે તે જ્ઞાન (નગ્ન) થયે અસત્ મિથ્યા જણાય છે. જ્યાં સુધી સર્વના અધિકારન અદ્ય પ્રકૃતિ વિજ્ઞાન નથી થયું ત્યાંસુધી છીપમાં રૂપાની પેઠે જગત સત્ય બાન થઈ રહે છે. અજ્ઞાન કસુપીત (મળવાળો થયેલ) જીવ જ્ઞાનાભ્યાસથી નિર્મળજ છે. જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરીને અજ્ઞાન-જળમાં કતકરેણું (નિર્મળ)ની પેઠે-પોતે નાચ થઈ જાય છે. યુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સુખદુઃખાદીક બાન થાય છે. સુધુપ્તીમાં યુદ્ધિ ન હોવાથી તે જણાતા નથી તેથી તે યુદ્ધિના ધર્મ છે. આત્માના નથી. મુનિ ઉપાધિ વિશે રલો છતો આકાશવત્ તે ઉપાધિધર્મથી મેપાતો નથી. પોતે સર્વવિત્ છતાં મૃદ્ધની જેમ રહે છે અને વાયુની પેઠે અસક્ત (સંગરહિત) વિચરે છે. જેના લાભથી વિશેષ ખીજો કોઈ લાભ નથી, જે સુખથી અન્ય કોઈ વિશેષ સુખ નથી તે જેના જ્ઞાનથી અન્ય વિશેષ જ્ઞાન કોઈ નથી તેજ પ્રહ્લ એમ અવધારણા કરો. દિશા દેશ કાળાદિની અપેક્ષા રહિત સર્વ ગતિ કરનાર, હ્રદય વિશે શાંત નિત્ય સુખ નિરંજન (આપારહિત) તે ક્રિયા રહિત સ્વાત્મ તીર્થને બજે છે તે સર્વવિત્, સર્વગત ને અખર થાય છે.

આત્મચરક સ્તોત્ર—પ્રાતઃસ્મરણુ માટે.

મનો હુષ્ય હંકાર ચિત્તાદિનાઈ ન ચ શ્રોત્રજિહ્વે ન ચ દ્રાણનેત્રે ।
 ન ચ ધ્યેયમ ભૂમીર્ન તેજો ન વાયુ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૧ ॥
 અહં પ્રાણ ઘર્ગો ન પંચાનિલામે, ન તોયં ન મે હાતલો નૈલકોશઃ ।
 નવાક્ પાણિપાદૌ ન ચોપસ્થપાયૂ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૨ ॥
 ન પુણ્યં ન પાપં ન સૌખ્યં ન દુઃખં ન મિત્રં ન તીર્થં ન વેદા ન યજ્ઞાઃ ।
 અહં ભોજનં નૈવ ભોજ્યં ન મોક્ષા ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૩ ॥
 ન મે દ્વેષ રાગૌ ન મે લોભ મોહૌ મદોનૈવમે નૈવ માત્સર્યં ભાવં ।
 ન ધર્મો ન ચાર્થો ન કામો ન મોક્ષ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૪ ॥
 ન મે મૃત્યુ શંકા ન મે જાતિમેદઃ પિતા નૈવ મે નૈવ માતા ન જન્મ ।
 ન બંધુર્ન મિત્રં ગુરુ નૈવ શિષ્ય ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૫ ॥
 અહં નિર્વિકલ્પો નિરાકારરૂપો વિભૂ ધ્યાન્ય સર્વેત્ર સર્વેન્દ્રિયાભ્યામ્ ।
 ન ષૈ બંધનં નૈવ મુક્તિર્ન ભીતિ ચિદાનંદરૂપઃ શિવોહં શિવોહં ॥ ૬ ॥

*

*

*

*

પ્રાતઃસ્મરણમ્

પ્રાતઃસ્મરણામિ હૃદિ સંસ્કુરવાત્મ તત્ત્વં, સચ્ચિત્સુખં પરમહંસગતિં તુરીયમ્ ।
 યત્ સ્વપ્ન જાગૃત્ સુષુપ્ત મથૈતિ નિત્યં, તદ્વૃક્ષ નિષ્કલમહં ન ચ ભૂતસંઘઃ ॥૧॥
 પ્રાતર્ભજામિ મનસો વચસામગમ્યં, શાંતોવિમાન્તિ નિલિલા અદનુગ્રહેણ ।
 યજ્ઞેતિ નેતિ વચનૈર્નિગમા અવોચુઃ, સ્તં દેવદેવ મજ મચ્યુતમા દુરગ્ધમ્ ॥૨॥
 પ્રાતર્નમામિ તમસઃ પરમર્કવર્ણી, પૂર્ણે સનાતન પદં પુરુષોત્તમાચ્યમ્ ।
 યસ્મિન્નિદં જગદ્દેશ મશેષ મૂર્તીં રજ્જ્વાં ભુજંગમ દ્વ પ્રતિમાસિતૈ શ્વે ॥ ૩ ॥

+

+

+

+

સર્વેત્ર સુલિનસ્સન્તુ સર્વેસન્તુ નિરામયાઃ । મમાક્લસદસા જીવાઃ મા કચિદ્
 દુઃખ માન્વુયાત્ ॥ કાલે વર્ષતુ પર્જન્યો, પૃથ્વીશદ્ય શાલિની । દેશેત્ત્વં શોભરહિતો,

બ્રાહ્મણાઃ સન્તુનિર્મયાઃ ॥ સ્વસ્તિ રાજમ્યઃ સ્વસ્તિ પ્રજામ્યઃ સ્વસ્તિ પશુમ્યઃ સુક્તિનઃ
સન્તુ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિ શાંતિઃ ॥

*

*

*

*

સૂત્રે ચૈવ તુ પુષ્પાણિ, પુષ્પેષુ સૂત્રમુચ્યતે ।
પર્વં શિશ્નં ચ સર્વેષુ, શિશે સર્વે પ્રતિષ્ઠિતં ॥

જેમ પુષ્પો સૂત્રને વિશે ને પુષ્પ વિશે સૂત્ર રહેલ છે તેમ શિવસ્વરૂપ પરમાત્મા સર્વને
વિશે અને સર્વ દૃશ્ય શિવરૂપ પરમાત્મા વિશે છે એમ સમજવું અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વમાં
અનુસ્યુત છે ને સર્વ દૃશ્ય તે અધિધાન વિષે કલ્પીત છે.

*

*

*

*

સંતોષ રાખવા વિશેઃ-સર્પાઃ પિબન્તિ પવનં, ન ચ દુર્બલાસ્તે ।
શુષ્કૈ સ્તૃષ્ણૈ ર્ધનગજાઃ, બલિનો મયન્તિ ॥
કંદેર્ફલૈ મુનિવરાઃ ગમયન્તિ કાલં ।
સંતોષ મેવ પુરુષસ્ય પરં નિધાનમ્ ॥

*

*

*

*

શ્રી કૃષ્ણના આહુતીક શ્લોકઃ—શ્રીમદ્ ભાગવત્ સ્કંધ ૧૦ અધ્યાય ૭૦ એ
(બ્રાહ્મણ મુદ્ગર્તમાં ઉડી જળ સ્પર્શ કરી ઇન્દ્રિયોને સ્વચ્છ સ્વસ્થ કરી શ્રી કૃષ્ણ બોલતા હતા):-

एकं स्वयं ज्योतिरनन्य मव्ययं । स्वसंस्थयाष्वस्त निरस्त कल्मषं ॥
ब्रह्माख्य मत्सोद्भव नाश हेतुभिः स्वशक्तिमि लक्षति भाव निर्दृष्टिम् ॥

માયાથી પર, એક, સ્વયં પ્રકાશ, ઉપાધિરહિત, અવિનાશી, સ્વસ્થિતિથી અવિધાને નિરંતર
દૂર રાખનાર તથા આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને નાશના કારણરૂપ પોતાની શક્તિઓથી જેનો
સ્વરૂપ આનંદ જણાય છે એવા પરબ્રહ્મરૂપ પોતાના આત્માનું ધ્યાન કરતા હતા.

*

*

*

*

પ્રહ્લાદ નારદ પરાશર પુંડરીક વ્યાસામ્બરીષ શુક શૌનક મીષમ વાલ્મ્યાન્
હકમ્ ગદાર્જુન વિમીષણાદીન્ પુષ્યાનહં પરમ ભાગવતાં સ્મરામિ ॥ શ્રીકૃષ્ણ આ
નામ્નેવાળા પરમ ભગવદ્ભક્તોનું પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરતા.

*

*

*

*

ॐ नमः प्रणवार्थाय शुद्ध ज्ञानैक्य मूर्तये, निर्मलाय प्रशांताय दक्षिणा मूर्तये नमः ॥
निचये सर्व विद्यानां, भिषजे भवदोगिणाम्, गुरवे सर्वलोकनाम् दक्षिणामूर्तये नमः ॥
અર્થ ૨૫૯ છે.

*

*

*

*

સદાચાર સ્તોત્રના વિચારવા યોગ્ય શ્લોક.

देहो देवालयः प्रोक्तो देहि देवो निर्जनः ।
अर्चितः सर्व मावेन स्वानुभूत्या विराजते ॥
देहो देवालयः प्रोक्तो जीवो देहस्थः शिवः ।
त्यजेद् धाम निर्माद्वयं सोढं मावेन पूजयेत् ॥

(આ શ્લોક કરીરૂપી દેવાલયમાં ધ્યાન માટે ઓમન સદાચારિત સ્થાપનો છે)

અતીતા નાગતં કિંચિન્ન સ્મરામિ ન ચિતયે ।
 રાગ દ્વેષં વિના પ્રાપ્તં ભુજામ્યન્ન શુમાશુભમ્ ॥
 શબ્દ સ્વાર્થતયોઃ સિદ્ધં મનસોપિતયૈવ ચ ।
 મધ્યે સાક્ષિતયા નિત્યં તદેવ ત્વં ભ્રમં જહિ ॥
 સંકલ્પ સાક્ષિણં જ્ઞાનં સર્વં લોકૈક જીવનમ્ ।
 તદસ્મીતિ ચ્ચ ચો વેદ સમુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥
 હ્ય વિશ્લેષયોઃ સંધૌ મનસ્તત્ર નિરામિષમ્ ।
 સ સંધિ સાધિતો યેન સમુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥
 સર્વત્ર પ્રાણિનાં વેદે જપો મહતિ સર્વદા ।
 હૈસઃ સોદમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વબંધૈઃ પ્રમુચ્યતે ।

અર્થઃ—દેહને દેવાલય બાણી તેની અંદરના નિરંજન દેવને પ્રથમ ઓળખી સર્વાત્મભાવે
 સ્વાનુભવવડે અર્ચન કરતાં આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ શોભી નીકળે છે.

આ દેહને દેવાલય કહેલ છે, દેહની અંતર રહેલ જીવ શિવ છે. તેનું-અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્ય
 ત્યાગ્યાપાદ-સોહંભાવથી પૂજન કરો.

જે શબ્દના આદિ અંતમાં છે અને મનની સાથે પણ તેજ રીતે રહેલ છે. તેમ મધ્યમાં
 પણ સાક્ષિપણે નિશ્ચયપૂર્વક નિત્ય હોવાથી તેજ તું છે. માટે ભ્રમે છેડી દે.

સંકલ્પના સાક્ષિરૂપે જે જ્ઞાન એજ સર્વ લોકનું જીવન છે તેજ હું છું. એ પ્રમાણે જે
 શુદ્ધ બેદને જાણે છે તે નિઃસંશય મુક્ત છે.

લય વિશ્લેષ વૃત્તિનો નાશ અને વૃત્તિની ઉત્પત્તિની જે સંધી છે તે સંધિની અંદર મન
 વિષય રહિત રાખી જેણે સંધિ સાધી છે તે મુક્ત છે એને માટે જરાપણ સંશય નથી.

સર્વ પ્રાણીમાત્રના દેહમાં સર્વદા જે જપ ચાલે છે તે જપસોહં 'હંસઃ' તે 'અહંસઃ'નું કુંકું
 રૂપ છે. તેને તું જાણીને વિચાર કર એટલે એ જપ સર્વ બંધનથી તને છોડવશે.

આ શ્લોકોનો અર્થ ગંભીર છે ને શુરગમ્ય છે.

x x x x x

હૃદિ સ્વરૂપ ગગનોપમં પરં । સકલ્પિભાતં ત્વમજમેકમવ્યયં । અલેપકં સર્વ
 ગતં યદ્વચં । તદેવ ચાહં સતતં વિમુક્તમોમ્ ॥

દ્રષ્ટિની રૂપ એજ દ્રષ્ટાનું સ્વરૂપ દ્રષ્ટાપણું છે. તેજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સાક્ષીસ્વરૂપ છે.
 તે આકાશવત્ શ્રેષ્ઠ, નિત્ય પ્રકાશરૂપ, અજન્મા, અવ્યય, અસંગ, સર્વગત ને અદ્વય છે તેજ મારે
 નિત્ય મુક્ત સ્વરૂપ છે.

અક્ષુ બિંદુ બે સૂક્ષ્મ નેત્રના વચમાં છે તે સત્વગુણ પ્રધાન બ્રહ્મતેજ છે. (જુઓ ગુરુ-
 હીલામૃત પુસ્તક અધ્યાય ૪૬ તથા વળી છાંદોગ્યોપનિષદ પ્રં ૧ ખંડ ૫, પ્રં ૨ ખંડ
 ૧૦, પ્રં ૪ ખંડ ૧૫, પ્રં ૮ ખંડ ૭ મો અને વેદાંતસાર-મુખ્યોધિની ટીકાવાળો (નવો)
 તેની ટીકા પાનું ૪૫-૪૬)

x x x x x

યસ્ય સૌંદર્ય લેશોન સકલં સુંદરિ કૃતમ્ ।

સ સૌંદર્ય નિધિર્જેયઃ મગધાન સર્વ સુંદરઃ ॥

જે ભગવાનના સૌંદર્યવેશથી આ સર્વ દ્રશ્ય સુંદર લાગે છે તે સૌંદર્યતાનો ભંડાર સર્વ સુંદર૨૫ છે; એમ જાણો. Sublime light beaming forth as purity itself એ સુંદરતાનો અર્થ જાણો.

કુર્વતે સદા નિત્યં સર્વત્ર બ્રહ્મ મન્થયત્ ।

મૃત વસ્તુ શોષિત્વે પુનર્જન્મ ન વિષતે ॥

સદા સર્વદા સર્વત્ર સર્વગત બ્રહ્મ છે એમ ધ્યાન કરવું. મૃતિ વસ્તુનો શોક ન કરવો. તે નાશવાન હોવાથી અશોભ છે. તેમ કરવાથી ને જાણવાથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થશે નહિં.

ગીતાત સો ચિંતવત્ નહિં, આજે ન કરે આશા, આર્થ સો શીરપર ધરી, સોઈ હરિકા દાસ.

અનિષ્ઠા છતાં અનિષ્ટ સંકલ્પ આવી પડે તે કાળે સર્વસ્વ, જાઈ હૃદિ સંચિવિદ્યો, મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમ પોહનંવ ॥ એટલે સર્વના હૃદયમાં જીવાત્મારૂપે હું પેટેલો છું ને મારાથી સ્મૃતિશાન ને તેનો અભાવ થાય છે. ગીતા અ. ૧૫ શ્લોક ૧૫ અથવા રૂઝ્કરઃ સર્વમૂતાનાં હૃદયોઽર્જુન તિષ્ઠતિ ॥ તમેવશરણં ગચ્છ સર્વ માથેન ભારત ॥ ગીતા અ. ૧૮ શ્લોક ૬૧-૬૨ યાદ કરવા. શુભ ધૃત્યવાનું ફળ શુભ છે તેનો સાક્ષી અંતર્યામી છે અને તે ફળદાતા છે.

કૌપીન પંચકમાંથી

વેદાન્ત વાક્યેષુ સવારમન્તો, મિક્ષાભમાત્રેણ ચતુષ્ઠિમન્તઃ ।

મન્નોકવંતઃ કરુણેકવંતઃ, કૌપીનવન્તઃ જલુ માગ્યવન્તઃ ॥

વેદાભિમાનં પરિહૃત્ય દૂરાવાત્માનમાત્મન્યવલોકવન્તઃ ॥

અહનિશં બ્રહ્માણિ ચે રમન્તઃ, કૌપીનવન્તઃ જલુ માગ્યવન્તઃ ॥

સ્વાનંદ માથે પરિતુષ્ઠિમન્તઃ, સ્વશાંત સર્વેન્દ્રિય વૃત્તિમન્તઃ ।

નાન્તં ન મર્ચં ન બહિઃ સ્મરંતઃ, કૌપીનવન્તઃ જલુ માગ્યવન્તઃ ॥

અર્થઃ—વેદાંત વાક્યોમાંજ જે સદા રમતો રહે છે, કેવળ બિદ્યાના અન્તર્યામી જે સંતુષ્ટ રહે છે, જે કશ્ચાશીલ અને શોકરહિત રહે છે એવા કૌપીન ધારણ કરનાર મહાત્મા ખરેખર ભાગ્યવાન છે.

જેણે દેહાભિમાનને દૂરથીજ છોડી દીધું છે (નમસ્કાર કર્યા છે) જે આત્માને આત્મામાં (સર્વ શરીરોમાં) દેખે છે અને જે રાત દીવસ બ્રહ્મામાં રમણ કરે છે એવા કૌપીન ધારણ કરનાર મહાત્મા ખરેખર ભાગ્યવાન છે.

જે સ્વરૂપાનંદમાં પ્રસન્ન રહે છે ને જે પોતાની સર્વ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિયોને આમસ્વરૂપમાં શાંત કરીને રહે છે અને જેને અંતરની બહારની કે મધ્યની કાંઈપણ ખબર નથી. (એકદમ એકરસ જાણે છે.) એવા કૌપીનધારી મહાત્મા ખરેખર ભાગ્યવાન છે.

કાશી ક્ષેત્રં શરીરં, ત્રિભૂતન જનનિ, આપિમિ જનનગા ।

બ્રહ્મા મક્કિ ગયેયં, નિજગુરુચરણ જ્ઞાન યોગઃ પ્રયાગઃ ॥

વિશ્વેશોઈ તુરીય સકલજન્મનઃ સાક્ષી મૃતાન્તરાત્મા ।

વેદે સર્વે મત્તીચે યદિ વસતિ પુનઃ તીર્ય મન્યદ્ કિમસ્તિ ॥

ફરેક જન્મના સાક્ષી સુખદુઃખના અભિમાન રહિત અંતરાત્મા શ્રી કાશી વિશ્વેશ્વર તીર્થસ્વરૂપ છે તે કાશીક્ષેત્ર શરીર ન્યાં છે, ત્રિભોક માતા છે, જ્ઞાનગંગા વાવ વ્યાપેલી છે. શ્રદ્ધા ભક્તિ ગયાજી છે, પોતાના ગુરુના ચરણોના ધ્યાનયોગ એ પ્રયાગ છે તે સર્વે મારા દેહમાં વસે છે તો અન્ય તીર્થ ક્યાં જવું ?

* * * * *

શ્રી આત્માનંદજી સ્વામી ઉપદેશ છે કે મનને શ્વાસના જે ઓંકારમાં પરાવવું ને તેજ દોરી ઉપર રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો. અગર આંખોને બંધ કરી અંધકારમાં વિવેકથી જોઇને સત્ય વસ્તુને શોધી કાઢી જાણીને તેના પર મનને ઠેરવવું. સત્તામાત્ર સર્વના સાર જૂત સચ્ચિદાનંદ Life, Light & Love મૂળ (શુદ્ધ) માયા, ત્રિપુટી ઈશ્વર, જીવ શિવ માયાનો વિસ્તાર છે તેથી અસંગ તું છે એ સમજ અનુભવ ગુરુગમ્ય છે તે અપૂર્વ યોગી જ્ઞાનીના આ સમાધાનવડે પૂર્વબંધ તૂટે છે. આત્માને વિશે કાંઈ કરતેવ્ય છે નહીં તોપણ જે કાંઈ કર્મનો વેગ પ્રતીત થાય છે તેને શાંત પાડવા સાર જે કર્મથી બંધનપ્રતીત થયું છે તેથી ઉલટે કર્મે કરીને કર્મરહીત થયાય છે ને મુક્તતાપ્રતીત થાય છે તેથી શુદ્ધ બાવનાથી મન નિમ્રહાદી કર્મ કરવું.

* * * * *

કૃતીત—ઉપરથી વ્યવહાર કરે, પુનઃ બીતર સ્વપ્ન સમાન જ્યું બાસે, લે કરી તીર, પતાલમાં સાધત, મારતહે પુનઃ ફેર આકારી, સુંદર કોઈક પાવત જ્ઞાની કી આરો.

સ્વાંગી, સ્ત્રીનો વેશ લઈ વ્યવહાર કરે પણ અંતરમાં પોતાને પુરૂષ જાણે છે, તે બપ્તર ને રાત્રી છેદન કરી શકતું નથી. ગારડી, પોતાની માયાથી મોહ પામતો નથી.

જ્વલિ સ્થિર થયા પછી જ્વલિ બ્રહ્માકાર થાય છે બ્રહ્માકાર થયા પછી જ્વલિ વિલય પામે છે તેથી જ્વલિની સ્થિરતા (સ્થિતિ)ની જરૂર છે.

x x x x +

શ્રીમાને(લક્ષ્મીવાળાએ)એવા કર્મ કરવા કે જનસમુહ નિંદા ન કરે; શુરવીર નિરભિમાન થઈ કાર્ય કરે અને પ્રભુતાવાળાએ સમદૃષ્ટી રાખી કાર્ય કરવાં જોઈએ તો તેનો જન્મ સફળ છે.

સ્વકર્મ સાધયેત્ ધીમાન્—મુદ્ધિમાન હોય તે તો પોતાનું આત્મ શ્રેયસ સાધી લે છે કેમકે ઉપનિષદમાં કહેલું છે તે પ્રભાણે આત્મનસ્તુ કામાય પતિ પત્નિ પુત્ર ઘાંઘવ ધનાદિ સર્વે પ્રિયાઃ મયન્તિ ॥

સ્વપ્નમાં જોયેલું દુઃખ તે જગત્ત થયે મટે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રબોધ જગત્ત થયે અજ્ઞાનરૂપી સ્વપ્ન અંધકાર મટે છે.

એક જ્ઞાન ઓંકારથી શરૂ કરીને આપવું તે છે ને પાત્ર એટલે સ્વધર્મ અનુજાન કરનાર વિદ્વાન બ્રહ્મનિષ્ઠને આપવું તે સત્પાત્ર છે.

શુદ્ધવેદાંતી ન થયું—જ્ઞાન અંતરમાં છે અને જગતનો વ્યવહાર બહીર છે. તેથી તારૂં તે મારૂં એવો વ્યવહાર થાય તે શુદ્ધતા ગણાય. વ્યવહારમાં પણ પમના જોડા પમમાંજ રીંભે. માયા ઉપર પહેરાતા નથી. માતા તે માતા છે અને સ્ત્રી તે સ્ત્રીજ રહે. જ્ઞાનતો હૃદયાકાશમાં છે. ત્યાં પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરે. ઓંકારી રામદેવ ન કરે, ને વ્યેક્તચરણ ન

કરે તે જ્ઞાની, કાકાશી (એક હીરા કામડાની બાંને આંખો વચ્ચે છે)ની જે જ્ઞાનીને વ્યવહાર અને પરમાર્થ દૃષ્ટી છે. ભારત મંથમાં જનક અને મુલ્લાના આપ્તોનો જુઓ.

આત્મપુરાણ અધ્યાય ૧માં શરુ કોને કહેવો તે જણાવે છે કે જે અપમાનાદી પોતાને પ્રતિકૂળ હોય તે અપમાન આદિકોતે ખીન્નને જે કરે છે, તે પોતેજ પોતાનો શરુ થાય છે તેથી બેદુરુદ્ધિન અનર્થનું કારણ છે. વળી ભગવદ્ગીતા અ. ૬ શ્લોક ૫ મો. પણ તે પ્રભાણેજ કહે છે.

યોગવાસિષ્ઠ-મુમુક્ષુ પ્રકરણમાંથી.

સંતોષઃ પરમો હામઃ સત્સંગઃ પરમં ધર્મં ।

વિચારઃ પરમં જ્ઞાનં, શર્મં ચ પરમં સુખં ॥

હે રામજી ! જે આ ચારે સંતોષ, સત્સંગ, વિચારને શમતા સંપન્ન છે તે પરમ કલ્યાણ કર્તા છે તેમની બ્રહ્માદિક સ્તુતી કરે છે. તેથી દાંતથી દાંત પીસીને એમનો આશ્રય કરીને મનને વશ કરી લેયો.

“શ્લુઘ્નેદ તત્ત્વમ” મુસ્તકમાંથી. (પાનું ૭૬)

સહસ્ર શીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાદ ॥

સમૂર્મિ વિશ્વાતોદૃત્વાત્યતિષ્ઠ રૂંદ્રાશુભ્રમ ॥

પુરુષપવેદં સર્વં યદ્મૂર્તં યજ્ઞ મધ્યમ ॥

ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો યદ્ધ્રેનાતિરોહતિ ॥

પતાવાનસ્ય મહિમાતો જ્યાયાંઞ પૂરુષઃ ।

પાદોસ્ય વિશ્વામૃતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં વિચિ ॥

અનુવાદઃ—સહસ્રપ્રાણિ સમષ્ટિરપ ‘વિરાટ’ નામક બ્રહ્માંડ દેહાત્મક જે આ પુરુષ છે તે અનંત મસ્તકોથી યુક્ત છે અર્થાત, સહસ્ર પ્રાણિ વર્ણના જેટલા મસ્તકો છે તે સર્વ મસ્તક તે તે શરીરમાં અનુપ્રવિષ્ટ પ્રતીત હોવાથી આ પરમેશ્વરના મસ્તક છે એમ વ્યવદેશ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે સહસ્ર પ્રાણિ વર્ણના જેટલાં નેત્ર અને ચરણાદિ અવયવો છે તે સર્વે પરમાત્માની તરફ વ્યવદેશદ્વારા સમજવામાં આવે છે. આ પુરાણ પુરુષ બ્રહ્માંડ ગોલકરૂપ જૂમીને ચારે તરફથી પરિવેષ્ટન કરીને દશ અંગુલ પરિમિત દેશ અતિક્રમણ કરીને વ્યવસ્થિત છે યાને બ્રહ્માંડની બહાર ને બીતર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને સ્થિત છે.

જે આ વર્તમાન, જૂત અને ભવિષ્યાદાત્મક જગત છે તે સર્વે પુરાણ પુરુષરૂપન છે. જેવી રીતે આ કલ્પમાં વર્તમાન પ્રાણિમાત્રના શરીર વિરાટપુરુષનાં અવયવજૂત છે તેવીજ રીતે જૂત અને અનાગત-અવિષ્યત્ પ્રાણિ માત્રના દેહ આ વિરાટ પુરુષના અવયવ જૂતજ છે. અને આ વિરાટપુરુષ અમૃતત્વના (દિવ્યતા) સ્વામી છે. પ્રાણી માત્રના ભોગો પભોગને માટે પોતાની કારણ અવસ્થા ત્યાગીને દૈવ્યમાન કાર્યવસ્થા યાને પ્રપંચસ્વરૂપતાને પ્રાપ્ત થયેલ છે યાને પ્રાણિ સમૂહના કર્મ ફળોપભોગ કરાવવા માટે એમણે જગત્ સ્વરૂપ સ્વીકાર કર્યું છે. આ વિરાટ પુરુષનું ખરખારિક સ્વરૂપ તો કોઈ વિવક્ષણુજ છે.

જૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન જેટલો પ્રપંચ છે તે સર્વ આ વિરાટ પુરુષનું સામર્થ્ય અતિશય છે. તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આ પ્રપંચ નથી. વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો પુરુષરૂપન છે. તેને લીધે અદિમાત્ર પણ અસંત અધિક છે. એ બે વાતને સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. જૂત, ભવિષ્યત્ અને

વર્તમાન એ ત્રણે કાળના પ્રાણિ સમૂહ આ પુરૂષના ચતુર્થ અંશ છે. અને આ પુરૂષના અવશિષ્ટ જે અંશત્રય તે નાશરહિત છે અને દિવ્ય યાને સ્વપ્રકાશ છે થઇપિ “સત્યં જ્ઞાન મનન્તં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિક શ્રુતિના અનુસાર બ્રહ્મસ્વરૂપ દેશકાળ અને વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત હોવાથી એ બ્રહ્મના પાદ (અંશ) ચતુર્થ નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે તો પણ “બ્રહ્મ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ આ સકળ પ્રપંચ અલપ છે” આ અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને માટે પાદ (અંશ)ના ઉપન્યાસ છે યાને પ્રપંચની બીતર રૂપકારા ચતુર્થ અંશસ્વરૂપ ન્યૂનત્વ પ્રદર્શિત કરીને પરબ્રહ્મનું ભૂમત્વ કહેવાને માટે આ અંશાંશિભાવ કલ્પના છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ ભગવદ્ગીતામાં ‘હું પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ ધન છું તે મારા એક અંશમાં આ સમગ્ર પ્રપંચને વ્યાપ્ત કરીને રહ્યો છું એમ દશમા અધ્યાયના ૪૨ માં શ્લોકમાં જગતને ઇશ્વરાંશ બતાવેલ છે તે પણ એવા દિવ્ય છે.

શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ પૂવાર્ધ અધ્યાય ૩ માંથી શ્રીકૃષ્ણ દર્શન ને સગુણધ્યાન.

તમઙ્ગતં ચાલક મમ્બુજેક્ષણં ચતુર્મુજં શક્તિગદાયુદ્ધા યુધમ્ । શ્રી વત્સ લક્ષ્મં
ગલ શોભિ કૌસ્તુભં પીતાંબરં સામ્દ્રપયોદ સૌમગમ્ ॥ મહાર્હ વૈદ્યૈર્યં ફિરીટ કુણ્ડલ-
સ્ત્રિવા પરિષ્વલ્ક સહજ કુન્તલમ્ । ઊર્ધ્વામ કાઠ્યચ્છદકન્કુણાદિમિ ધિરોચમાનં વસુદેવ
એક્ષત ॥ એ અદ્ભૂત બાળકને વસુદેવે દીઠા. એ બાળકનાં નેત્ર કમળ સરખાં હતાં, બુજ ચાર હતી,
શંખ, ગદા, અને ચક્રરૂપી આયુધો ધર્યાં હતાં, શ્રીવત્સનું ચિન્હ દેખાતુ હતું, કંઠમાં કૌસ્તુભ મણિ
શોભતો હતો, પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતા, મોટા મેઘના સરખી કાંતિ હતી, અમૂલ્ય વૈદ્યૈર્ય
મણિથી જડેલાં ફિરીટ અને કુંડોળાની કાંતિથી અનેક કેશ ઝળકી રહ્યા હતા. અને અતિ ઉત્તમ
કટિમેખળા, બાજુ બંધ અને કંકણાદિક શોભી રહ્યાં હતા.

ભગવાન બાળકૃષ્ણની ભૂતિ ચિત્ત સ્થિર થતા સુધી ધારણ કરવી (સ્કંધ ૨નો અ. ૨નો)
પછી ભગવાનનાં ચરણથી તે હાસ્ય મુખાર્પિત સુધી પ્રત્યેક અંગનું દૃઢ ધ્યાન કરવું તે એટલે સુધી
કે તે યત્ન વિના બુદ્ધિમાં સ્ફુરે. એવી રીતે જોઈ અંગનું પાકું ધ્યાન થતું જન્ય તે તે અંગ છોડી
બીજું અંગ ધ્યાનમાં લેવું બ્રહ્માદિ જ્ઞાતી નીચી કોટીમાં છે એવા જગતના નિયંતા અને
દેશ ચૈતન્યધન પરમાત્મામાં પ્રેમના લક્ષણવળી બકિત ન થાય ત્યાંસુધી યોગીએ પોતાનું નિલ
કર્મ પરવારી નિયમિત રીતે ભગવાનના સગુણ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. હે રાજ પરિક્ષિત! આવી
રીતે જોણે મનનો નિગ્રહ કર્યો છે એવો પુરૂષ જ્યારે આ લોક તજવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તેણે
પવિત્ર દેશમાં મન ધાલ્યા શિવાય સ્થિર સુખકારી આસન ઉપર બેસી પ્રાણનીગતિ રોકવી. પ્રાણ
વશ થયો એટલે પોતાની નિર્મળ બુદ્ધિવડે મન વશ કરીને બુદ્ધિને તેના દ્રષ્ટામાં લય (લીન) કરવી,
દ્રષ્ટાને શુદ્ધ પ્રત્યક્ સ્વરૂપમાં લય કરવો. પ્રત્યેક આત્માને “હું બ્રહ્મ છું” એવા મહાવાક્યના વિચાર
થી થયેલા સાક્ષાત્કારવડે શુદ્ધ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાં લય કરવો. એટલું થયા પછી એ યોગીને કાંઈ
કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. આત્માના સ્વરૂપમાં દેવતાઓનો પણ અંત આણનાર કાળ કાંઈ પણ
ફેરફાર કરી લાકતો નથી ત્યારે જગતને નિયમમાં રાખનારા દેવતાઓથી તો શુંજ અર્થ શકવાનું
છે ? સર્વ અનાત્મ વસ્તુને “નેતિ નેતિ” એ શ્રુતિમાં કહેલા પ્રકારવડે વિચારવડે તજવાની ઇચ્છા
રાખનાર પુરૂષો શરીરાદિકમાંથી આત્મ બુદ્ધિ મુકી દઈ, પૂજ્ય વિષ્ણુના શુદ્ધ સ્વરૂપનું
હૃદયમાં ક્ષણે ક્ષણે ચિંતન કરી, તેમાંજ અનન્ય પ્રીતિવાળા હોવાથી તે વિષ્ણુના નિર્ગુણ સ્વરૂપનેજ
પરમપામવા યોગ્ય સ્થાન માને છે એટલા વાસ્તે શાસ્ત્રોક્ત ને સત્ગુરુદ્વારા જ્ઞાનવડે જેની વિષય
વાસના નાશ પામી છે એવા બ્રહ્મનિહ મુનિએ ઉપરામ પામવું (વળી. જુઓ આત્મપુરાણ અ. ૧૧)

અસંસ્પૃશ્યૈવ પ્રકૃતિ વિકૃતિ ચ ગુણેઃ સહ ।

ચઃ સદા ભાતિ મે તસ્યસ્તં સેવે કૃષ્ણમીશ્વરં ॥

આ શ્લોક શ્રી શંકરાનંદ કૃત ટીકાવાળી ગીતાના પ્રારંભ શ્લોકમાં છે જે સ્વરૂપ સ્થિતિ માટે છે.

આહારા વિવિધામુક્તાઃ, પીતા નાના વિધાઃ સ્તનાઃ ॥

માતરો વિવિધા દૃષ્ટાઃ, પિતરઃ સુહૃદસ્તથા ॥

યદિયોન્યાઃ પ્રમુચ્યેહં, ધ્યાયે બ્રહ્મ સનાતનમ્ ॥ આત્મપુરાણ અ. ૧.

વિવિધ પ્રકારના આહારોનો ઉપભોગ મેં લીધો છે, અનેક જન્મો લઈને નાના પ્રકારના માતાના સ્તનોનાં પાન કર્યાં છે. ઘણા પિતા પણ તેમ સુહૃદો પણ થઈ ગયાં છે હવે જો આ યોનિગર્ભમાંથી હું મુક્ત થાઉં તો સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન હું કરીશ એવી પ્રતિજ્ઞા (જીવ ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે નવમે માસે એને અનંત જન્મોના દુઃખોની સ્મૃતિ થવાથી) કરે છે ને પિતાના આત્મ સ્વરૂપ પ્રવાહના અવિચ્છેદ વાસ્તે માતાના ઉદરથી બહાર નીકળે છે.

સર્વા શુચિનિધાનસ્ય કૃતજ્ઞસ્ય વિનાશનઃ ।

શરીર કસ્યાપિકૃતે મૃદ્ધાઃ પાપાનિ કુર્વંત ઇતિ ॥

શત વર્ષો પર્યંત સેવન કર્યાં છતાં આ શરીર પરિત્યાગ કરી જાય છે તેથી કૃતજ્ઞ છે, વળી અપવિત્રતાથી ભરેલું છે અને નાશવંત છે. એવા શરીરના પાલણુ પોષણુ માટે મૃદો પાપો કરે છે.

યતો લાલ્લો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

આનંદં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કૃતજ્ઞન ॥ આત્મપુરાણ અ. ૧૦.

આ આત્મગ્રાહના પ્રભાવથી તે આસ્તિક અધિકારી પુરૂષ ગર્ભવાસાદિક સર્વ દુઃખોથી રહિત થઈ સર્વદા આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મરૂપ કરીને સ્થિત થાય છે. ને તેને પુનર્જન્મનો ભય રહેતો નથી. તેજ બ્રહ્મવેતા સત્યરૂપ-સત્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ કહેવાય છે. બ્યારે ત્વં પદાર્થના અર્થરૂપ આત્માના વિચારથી અમયબ્રહ્મ બાવને યોગ્ય થવાય છે. ને તત્ત્વમસિ હું બ્રહ્મરૂપ છું એવા મહા વાક્યથી અભેદ જ્ઞાન થાય છે તે અદ્વિતીયતાના જ્ઞાનથી તત્ પદાર્થરૂપ બ્રહ્મ સાથે અભેદ બાવને તે પામે છે ત્યારેજ અમયરૂપ બ્રહ્માનંદ પ્રમાય છે.

શ્રી સદ્ગુરુવે નમઃ ॥ અહમસ્મિ સદાભામિ કદાચિન્ના હમ પ્રિયઃ । બ્રહ્મૈવાહ મતઃ સિદ્ધં સચ્ચિદાનંદ લક્ષણં ॥ સત્યં સત્યં પુનઃ સત્યં મુંજમુન્યાય હોચ્યતે । અહં બ્રહ્માસ્મિ યો વેદ પુનર્જન્મ ન વિચ્યતે ॥ આ પ્રાતઃસ્મરણુનો શ્લોક છે ને અર્થ સ્પષ્ટ છે.

સંન્યસ્ત ને આતુર સંન્યાસની સંક્ષિપ્ત વિધિ.

પરમહંસ જીવનમુક્ત સંન્યાસીને ઉત્તર નારાયણીય ઉપનિષદનો પાઠ કરવો. બ્રાહ્મણોથી નાંદીબ્રાહ્મ, ઔતરઆર્ત કે લૌકિક અગ્નિથી કરી યોગ્ય હોમશોષ દાન ગૌ, સુવર્ણ, અન્નવસ્ત્રાદિ આપી તે બ્રાહ્મણો, બંધુજનો તથા આપ્તજનોથી પોતાના અપરાધની ક્ષમા કરાવે. પોતાના સ્ત્રી, પુત્રાદિકને આશીર્વાદ આદિથી પ્રસન્ન કરે. બાદ પોતે નિઃસંગ થઈને જીવનામય અગ્નિનું (ગર્હપત્ય અગ્નિનું) પોતાના ઉદર વિશે સમારોપણ કરે તથા અહં બ્રહ્મસ્યેરેરિવ ઇત્યાદિ તથા ચચ્છંદસા મુવમો વિશ્વરૂપઃ ઇત્યાદિ શાંતિ પાઠો બાંધવા તથા (શ્રદ્ધસ્થાશ્રમ હોડવામાં)

કુલેષનાવાચ્ય વિસેષનાયાચ્ય લોકેષનાયાચ્ય મ્યુત્યાયાચ્ય મિક્ષાચર્ય ચરતિ ધત્યાદિ વચનોના પાઠ કરે ને ભિક્ષુક થઈને મોક્ષ સાધનમાં તત્પર રહે, ને પ્રણવપૂર્વક ઓં મૂર્મૂલસ્વઃ સાવિત્રી પ્રવિશામિ સાવિત્રી Ray of light. આ ત્રણ વ્યાદૃતિઓ વિશે એક એક વ્યાદૃતિના ઉચ્ચારણ પૂર્વક ક્રમથી મંદ, મધ્ય અને ઉત્તમ સ્વરોથી પ્રૈષમંત્ર ઉચ્ચારે ને સ્વરૂપ સ્થિતિ રહેવા કુંભક કરે. (જુઓ પ્રૈષમંત્ર ઉચ્ચારણ વિધિ વીગેરે વિસ્તાર માટે આત્મપુરાણ અધ્યાય ૧૧ મો) ત્યારબાદ સર્વે સંન્યસ્તમયા ત્રણવાર ઉચ્ચારે. અમયંવૈ સર્વેભ્યો લોકેભ્યો સ્વાહા (અમયંવૈ મત્તઃ સર્વેભ્યો મૂયાત્) એ પદો સમગ્ર મંત્રને મંદ, મધ્યને ઉત્તમ એ ત્રણ સ્વરોથી ઉચ્ચારણ કરે (ત્યાં જુઓ વળી પૂરૂષ સુક્ત અને ગંગાસાદિક ઉપનિષદ.)

યજ્ઞોપવીત એજ આત્મા ને આત્મા એજ યજ્ઞોપવીત છે. 'હું કાંઈ નથી' ને 'હું છું' તો પૂર્ણ હું, કાંઈ કરતા, થતા કે જતાપણું નથી' પવિત્ર ભૂમિમાં મમતા વિના સ્થિતિ કરી નાના વિષ ઉપકરણાદિક સંપાદન કરવામાં પ્રયત્ન વિનાનો, સર્વ પદાર્થોમાં મમતા વિનાનો, આત્મધ્યાનમાં રત, અંતર્બુદ્ધ અને અનેક જન્મોમાં એકત્ર કરેલાં પાપોનો નાશ કરવામાં તત્પર એ સંન્યાસ વડે દેહત્યાગ કરનાર પરમહંસ છે. સમૂમા કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતઃ સ્વે મહિમ્નિ ॥ આ વ્યાપક આત્મા પાતાના સ્વપ્રકાશરૂપ મહિમા વિશેજ સ્થિત છે. તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ સર્વ જગતનું આત્મસ્વરૂપ છે ને આત્મા સર્વ શરીરોમાં વ્યાપક સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. (જુઓ વળી બ્રહ્મ ઉપનિષદ ને બ્રહ્મખિંદુ ઉપનિષદ.)

યવાતુરઃ સ્યાન્મનસા યાવાસંન્યસેત્ આ અધિકારી પૂરૂષ જ્યારે અત્યંત આતુર હોય ત્યારે મન કરીને અને વાણી કરીને સંન્યાસ કરે. તે આતુર સંન્યાસ છે. તેને શ્રાદ્ધ, જળપ્રવેશ આદિકની પણ જરૂર નથી. મન કે વાણીથી પ્રૈષમંત્ર ઉચ્ચારણ કરે. અને તે આતુર સંન્યાસીના શબ્દને સ્ત્રી, પુત્ર સંબંધી જનાદિક જય જય શબ્દ તથા ઓમ્ આદિ વેદ શબ્દો ઉચ્ચારે, પંચામૃત કે ગંગાજળનું સ્નાન કરાવે, પુષ્પમાળા, ચંદન, કપુરના લેપ ધૂપ કરે ને વારંવાર આરતી ને પૂજન કરે. ત્યાં (સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ—સર્વ કાળ વિશે, સર્વદેશ વિશે સર્વ પદાર્થોનો શરીર મન અને વાણી વડે ત્યાગ કરવો તે છે.) પૂરૂષ સૂક્તના મંત્રો હંસ શુચિષત્ । બ્રહ્મજજ્ઞાનં । ભૂમિર્ભૂમિમગાત્ ધત્યાદિ બોલે.

પિતાના મરણ પાછળ પુત્ર નાનાયણુ બળી કરાવે અને શ્રેષ્ઠ આચારવાન ધર્મોત્તમ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ (ગૃહસ્થ હોય તો પણ હરકત નથી) તેને ભોજન કરાવી અન્ન વસ્ત્રાદિ દાન દક્ષિણા આપવાનું મદાન પુણ્ય છે.

સાધુમી નિશ્ચલદાશલકૃત વિચાર સાગરમાંથી વસ્તુ નિર્દેષ રૂપ મંગળ. વિગેરેના દુહા.

દોહા—જે સુખ નિત્ય પ્રકાશ વિલુ, નામરૂપ આધાર,

મતિ ન લખે જહિં મતિ લખે, સો મેં શુદ્ધ અપાર. (૧)

અખિષ અપાર સ્વરૂપમમ, લહરી વિખુ મહેશ,

વિધિ રવિ ચંદા વરૂણયમ, શક્તિ ધનેશ ગણેશ (૨)

જા કૃપાળુ સર્વસદ્ગો, હિય ધારત મુનિ ધ્યાન,

તાકો હોત ઉપાધિ તૈ, મોમૈં મિથ્યા જ્ઞાન. (૩)

બહૈ જહિં જાનૈ જિન જગત, મનહુ જેવરી સાપ,

નસૈ ભુજગ જગ જહિં લહૈ, સોહૈં આપે આપ. (૪)

બોધ ચાહે જાણું સુકૃતિ, બજત રામ નિષ્કામ,
સો મેરો હું આત્મા, કાકું કરું પ્રનામ, (૫)

જે આનંદ સ્વરૂપ, નિત્ય (સત્ય), ચૈતન્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ, તથા દેશકાળ, વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત વ્યાપક છે, ને નામને રૂપનું વિવર્ત ઉપાદાન કારણ છે, જે બ્રહ્મને બુદ્ધિ પ્રકાશ કરે નહીં કિંતુ બ્રહ્મ જે બુદ્ધિને પ્રકાશે છે એટલે સ્વયંપ્રકાશ છે, વળી જે શુદ્ધ સ્વરૂપ (માથા ને તેના કાર્ય રૂપ મળથી રહિત છે) અને અપાર છે (અંતથી રહિત છે) એવા સ્વરૂપ લક્ષણ યુક્ત જે બ્રહ્મ તે હું છું (તે મારું સ્વરૂપ છે.) (૧)

મારું પ્રત્યક્ આત્માનું સ્વરૂપ સમુદ્રની જેમ અપાર છે તે મારા સ્વરૂપ જૂત સમુદ્રની વિષ્ણુ, મહેશ (શિવ), બ્રહ્મા, સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ (જળના અભિમાની દેવતા), ધર્મરાજ, દેવી, કુબેર ને ગણપતી તેમના ઉપલક્ષિત સર્વ દેવો લહરી છે. (૨)

શંકા:—આ દેવો ઇશ્વરની લહરી તો સંભવે, તમારા પ્રત્યક્ આત્માની લહરી કેમ સંભવે ?

સમાધાન:—જે કૃપાળુ સર્વગ્રામી ઇશ્વરનું મુનિઓ હૃદયમાં ધ્યાન ધરે છે તે ઇશ્વરની માથા ઉપાધિથી જેવી રીતે સ્વપ્નમાં સર્પીદિક અને સ્વપ્નમાં નગરાદિક જ્ઞાન થાય છે તેવી રીતે મારા સ્વરૂપ (પ્રત્યક્ તત્ત્વ) વિષે ઇશ્વર મિથ્યાજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે તેથી મારા મંગળથી ઇશ્વરાદિ સર્વના મંગળની સિદ્ધિ બને છે. કેમકે જે વસ્તુ જેને વિશે કલ્પિત હોય તે તેનું રૂપ જ હોય છે એવો નિયમ છે તેથી મારું મંગળ [(નિર્ગુણ વસ્તુનું) વિધ્નધ્વંસને અનુકૂળ વ્યાપારરૂપ મંગળ] ગ્રંથ કર્તા કહે છે કે] ઉચિત છે. (૩)

શંકા:—ઇશ્વર તો શુદ્ધ બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત (કલ્પિત) છે તમારા સ્વરૂપમાં નહીં તેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મનું મંગળાચરણ કરવું જોઈએ.

સમાધાન:—જેમ જેવરી (સિંદરી, દોરી) જાણ્યા વિના સર્પ પ્રતીત થાય છે તેમ જે બ્રહ્મને જાણ્યા વિના આ જગત પ્રતીત થાય છે અને જેવરીના જ્ઞાનથી (જાણવાથી) જેમ સર્પ નાશ પામે છે (પ્રતીત થતો નથી) તેવી રીતે તે બ્રહ્મને જાણવાથી આ જગત નિવૃત્ત થાય છે. તે અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્મ હું આપો આપ છું (અર્થાત્ મારા સ્વરૂપમાં કાર્યતા, પ્રકાશતા કે આધેયતા રૂપ, એકે પ્રકારની પરતંત્રતા નથી) તેથી મારું (પ્રત્યક્ આત્માનું) મંગળજ્ઞ શુદ્ધ બ્રહ્મનું મંગળ છે. (૪)

જે રામ (રમેલીતિરામઃ આત્મારામ)ના બોધ (જ્ઞાન)ની ચાહનાથી સુકૃતિ નિષ્કામ બને છે તે રામ મારો આત્મા (સ્વરૂપ) છે. જેથી હું કોને પ્રણામ કરું. કેમકે મારાથી વિજ્ઞ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ છે. હું સર્વ કલ્પિતનું અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છું. (૫)

હાહા! વેદ ઉદ્ધિ મિન ગુરુ લખિ, લાગે લૌન સમાન,
બાદર ગુરુમુખ દાર વૈ, અમૃત સે અધિકાન.

વેદરૂપી સમુદ્ર છે તે ગુરુ વિના મીઠા જેવો ક્ષાર લાગે છે ને ક્લેશને પ્રાપ્ત થવાય છે, ગુરુ વિના વેદના અર્થને વિચારવાથી ભેદરૂપી ક્ષાર અનુભવાય છે. જીવબ્રહ્મની એકતાનો જે ઉપદેશ કરે તે ગુરુ છે. અને વાદળરૂપી બ્રહ્મવેદ ગુરુના મુખદ્વારા જ શ્રવણ કરીને વિચારે તેને અમૃતથી અધિક આનંદનો હેતુ વેદ થાય છે. જેમ સમુદ્રનું મારું જળસ્વરૂપથી છે પણ વાદળદ્વારા વૃષ્ટિ થવાથી તે મધુર લાગે છે.

હોહા! બ્રહ્મરૂપ અહિં બ્રહ્મવિત, તાકી બાની વેદ,
બાપા અથવા સંસ્કૃત, કરત બેદ બ્રમ હેદ.

બ્રહ્મવેતા જે પુરૂષ છે તે બ્રહ્મરૂપ છે આ વાત શ્રુતિ વિષે પ્રસિદ્ધ છે તેની વાણી બાપા રૂપ હોય યા સંસ્કૃતરૂપ હોય પણ તે વેદરૂપ છે. સર્વથા બેદ બ્રમનું છેદન કરે છે.

હોહા! મળ વિશેષ જાકે નહિ, કિંતુ એક અગ્નિ,
જ્યેષ્ઠસાધન સહિત નર, સો અધિકૃત મતિમાન.

અંતઃકરણમાં ત્રણ દોષ હોય છે. (૧) મળ, (૨) વિશેષ, ને (૩) આવરણ. નિષ્કામ કર્મથી મળ દોષ અંતઃકરણમાંથી દૂર થાય છે. ઉપાસનાથી વિશેષ દોષ દૂર થઈ જાય છે ને આત્મ-ગ્નિથી આવરણ દોષ દૂર થઈ જાય છે. જેણે મળને વિશેષ નિષ્કામ કર્મને ઉપાસનાથી દૂર કર્યા છે ને એક અગ્નિ અર્થાત્ સ્વરૂપનું આવરણ જે પુરૂષના ચિત્ત વિશે હોય ને ચાર સાધન સંપન્ન (વિવેક, વૈરાગ્ય, પટસંપત્તિ ને મુમુક્ષતા) યુક્ત જે હોય તે પુરૂષ અધિકારી કહેવાય છે. પટસંપત્તિમાં શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિક્ષાનો સમાવેશ થાય છે.

હોહા! જા વિભુ સત્ય પ્રકાશ તૈ, પરકાશત રવિચંદ,
સો સાધી મૈં બુદ્ધિકા, શુદ્ધરૂપ આનંદ.

જે વ્યાપક સત્યસ્વરૂપ છે. જેના પ્રકાશથી સૂર્ય ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યા છે તે હું બુદ્ધિનો સાક્ષી શુદ્ધ આનંદ સ્વરૂપ છું. એ નિર્ગુણ વસ્તુ નિર્દેશ છે.

હોહા! સાધી બ્રહ્મસ્વરૂપ એક, નહિં બેદકો ગંધ,
રાગદ્વેષ મતિકે ધરમ, તામૈં માનત અંધ.

રાગદ્વેષરહિત જે સાક્ષીસ્વરૂપ છે તેનું અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એક છે તેમાં બેદનો ગંધ પણ નથી. અંતઃકરણને વિષે વર્તવાવાળું જે ચેતનમાત્ર છે તેનું નામ સાક્ષી છે. રાગદ્વેષાદિ જે બુદ્ધિના ધર્મ છે તેને અગ્નિ પુરૂષ અંતઃકરણ ઉપરિત સાક્ષીના ધર્મ માને છે.

હોહા! પરમાનંદ સ્વરૂપ તું, નહિં તો મૈં દુઃખ લેશ,
અજ, અવિનાશી બ્રહ્મચિત્, જન આનૈં હિય કલેશ.

તું પોતે પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. સદા પ્રાપ્ત છે. તારે વિશે જન્માદિક સંસારનો લેશ પણ નથી. તું વળી જન્મરહિત, અને નાશથી રહિત જે ચેતનરૂપ બ્રહ્મ છે તે તુંજ છે તેથી તારે વિશે જન્માદિક ખેદ (બ્રાંતિ) ન માન.

હોહા! જીવ ધરા મૈં ચેતનરૂપ, બેદ ગંધ તૈં રહિત અનૂપ,
ચાતૈં અહંબ્રહ્મ યહ જાનૈ, અહં શબ્દ કૂટસ્થ પિછાનૈ;
બ્રહ્મ શબ્દકો અર્થ સુબાળ્યો, મહાકાશસમ લજ્ય જી રાખ્યો,
“અહંબ્રહ્મ” નહિં જૈં લૌં જાનૈ, તૌં લૌં દીન દુખીત ભય માનૈ.

સંશય રહિત સ્વરૂપકો, હોઈજી અદ્વયતાન,
તખ ઉપજૈં હિયમોદ તવ, સોતું હર્ષ પિછાન.

જીવને ધર્મરૂપમાં જે ચેતનઅંશ છે તે ધટાકાશમહાકાશની પેઠે બેદના ગંધના લેશથી રહિત છે. તેવી રીતે જીવબ્રહ્મની એકતા અને છે. જેથી ‘અહંબ્રહ્મ’ હું બ્રહ્મ છું એમ તું જાણ્યો. અહં શબ્દનો અર્થ કૂટસ્થ છે. અને બ્રહ્મ શબ્દનો જેમ મહાકાશ જેવો લક્ષ્ય અર્થ કહ્યો છે તેવો

વિચારો (જાણો). જ્યાંસુધી અહમકાના લક્ષ્ય અર્થના અભેદને નહિં જાણે ત્યાંસુધી તું પોતાને દીન અને દુઃખીત માનશે ને પરમાત્માને ન્યારો માનવાથી તે તને ભયનો હેતુ પશ્ય થશે.

હું શિષ્ય ! જ્યારે તને સંશયરહિત “ હું અહમ અહરૂપ છું ” એવું સ્વરૂપ જ્ઞાન થશે ત્યારે તને હૃદયમાં મોદ થશે જેને તું હર્ષ અર્થાત નિરંકુશાત્મિક પિછાન.

*

*

*

*

આત્મપુરાણ મધ્યાય ૧માંથી ભૂમા આત્માનો ઉપદેશ વીગેરે.

શબ્દરૂપ વિષયની ઇચ્છા કે પ્રાપ્તિથી પણ સુખ થતું નથી. ચિત્ત ચંચળ થાય છે ને દુઃખ આપે છે. કેમકે સુખરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ સ્થીર ચિત્ત વિષેજ પડે છે. અસ્થિર વિષે હરે નહિં માટે હરેક પ્રકારના વિષયોની આસક્તી ત્યાગો. તેથી બિંબભૂત આત્માજ નિત્ય ને સુખ્ય સુખરૂપ છે. વિષય પ્રાપ્તિકાળ વિશે પણ જ્ઞાનીને તે નિત્ય સુખનોજ અનુભવ થાય છે.

આ ભૂમા સુખરૂપ આત્માના પ્રતિપાદક શબ્દો (૧) વિધિમુખ (૨) નિષેધમુખ એમ બે પ્રકારના હોય છે. ત્યાં વિધિમુખ તો આત્માનું બોધન કરીને પશ્ચાત્ અસતજડ દુઃખઆદિની વ્યવૃત્તિ (બેદ)ને બોધન કરે છે. અને નિષેધમુખ તો અદિતીય અસ્થૂળ ઇત્યાદિક ભય, બેદરહિત વીગેરે સાક્ષાત્ વ્યવૃત્તિને બોધન કરીને અર્થથી (લક્ષણાવૃત્તિથી) આત્માને બોધન કરે છે. ને પરોક્ષમિય દેવતા કહ્યા છે.

હું સત્ સિદ્ધ આનંદ સ્વરૂપ, દેશકાળ વસ્તુના પરિચ્છેદરહિત અનંત પરમાત્મા છું અને જેમ રજ્જુ વિશે સર્પ કલ્પિત છે તેમ હું અનંતઆત્મા વિશે સર્વ પ્રપંચ કલ્પીત છે અને કારણ કાર્ય દેશકાળ આદિ વાચક સર્વ શબ્દોનો તથા સર્વ જ્ઞાનનો હું પરમાત્માજ વિષય છું. જે કારણથીજ વેદાંત વાચ્યોથી તથા વેદાંત વાક્યો જન્ય જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ આત્માને હું દેખતો થયો છું. જેથી હું કૃતકૃલ છું. તાત્પર્ય કે આત્મસ્વરૂપ નિશ્ચય માટે મેં દુઃખરૂપ શરીર વિશે પ્રવેશ કર્યો હતો તે આત્મસાક્ષાત્કાર હવે મને થયો છે. હવે મારે કિંચિત્માત્ર કર્તવ્ય રહ્યું નથી. **બ્રહ્મચિદ્ બ્રહ્મૈવમવતિ ॥** બ્રહ્મવિદને બ્રહ્મરૂપતા શ્રુતિ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. આવી રીતે અધ્યારોપ અપવાદ કરીને આત્માનું સ્વરૂપ કહ્યું તે આત્મા મહાવાક્યોના તથા મહાવાક્યોજન્ય વૃત્તિજ્ઞાનનો વિષય છે તથાપિ ધર્માદિકની જેમ સ્વરૂપથી આત્મા વિષયરૂપ ન જાણવો. કિંતુ વેદાંતના તાત્પર્ય જ્ઞાનદ્વારા અવિષયરૂપ કરીને આત્મા જાણવા યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ શિંગડુ પકડીને ગાયને બતાવી શકાય છે તેમ આત્માને બતાવવા કોઈ સંશય નથી. અધ્યારોપ અપવાદ કરીનેજ આત્માને ગુરુશાસ્ત્ર કથન કરે છે ને અધિકારી શ્રવણ કરે છે એ કારણથી તૈત્તરીય શ્રુતિ વિશે આત્માને મનવાણીના અવિષય કહેલ છે. વળી કંઠઉપનિષદ વિશે પણ કહેલ છે કે આત્મા વાણીના અવિષય છે તેનું જે કથન કરે છે તે આત્માનો વક્તા આશ્ચર્યરૂપ છે ને ઈદ્રિયના અવિષય આત્માને જે શ્રવણ કરે છે તે આત્મા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે અને મનના અવિષય આત્માને આચાર્યના ઉપદેશથી જે સાક્ષાત્કાર કરે છે તે લખ્યા પણ આશ્ચર્યરૂપ છે. માટે તમને સાત્વીકી પ્રજ્ઞને સનકાદિક ઋષીએ દિક્ષા માત્ર કરીને આત્માનો ઉપદેશ કર્યો છે. જેમ રામેશ્વર જનારને દક્ષિણ દીશાને આર્જ (પ્રહવાથી) બતાવે ને પોતાની બુદ્ધિથી રામેશ્વર પહોંચે છે. વરિષ્ઠ ભગવાને મીરામયંદ્રજ્ઞને કહેલ છે કે **ઉપદેશક્રમો રામ વ્યવસ્થામાત્ર પાલનં । જ્ઞાનેસ્તુ કારણં શુદ્ધા શિષ્ય પ્રજ્ઞૈવ કેવલા ॥** ઉપદેશનો ક્રમ (ગુરુ શિષ્યનો) શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તે વ્યવસ્થા (મર્યાદા) જાળવવા માટે માત્ર છે. સ્પષ્ટિ (આત્મજ્ઞાન) થવાનું કારણ તો શિષ્યની શુદ્ધ પ્રજ્ઞા કેવળ છે. વૈરાગ્યજ્ઞાન પ્રરૂપની શુદ્ધ બુદ્ધિથીજ કેવળ આત્મા જાણવા યોગ્ય છે ને વૈરાગ્ય ઉત્પત્તિનું કારણ સુખના

માનેલાં સાધનો આ, પુત્રધનાદિ વિષે સર્વદા દોષ જોવા કરવા તે છે. આ સનકાદિક અધિઓની સર્વ પ્રાણી માત્ર વિષે સમાનદષ્ટિ હતી, કામક્રોધાદિકથી રહિત હતા, જેમ વાયુ બહાર અંતર વિષે વિચરે છે તેમ સર્વ પુરૂષના અંતર બાહિર વિચરનાર, પરના ઉપકાર વિષે જેમની સર્વદા પ્રીતિ, પોતે શીતઉષ્ણાદિક દંડને સહન કરનાર, પરદોષોના કથન વિશે માન ધારણ કરનાર પોતે સર્વ દોષોથી રહિત, આત્મગાન કરીને સંપન્ન, શરદમગ્નના સમુદ્રની જેમ ક્ષોભથી રહિત, નિશ્ચળ, નિર્ભળ મનવાળા પૂર્ણમાના ચંદ્રની કાંતિ સમાન કાંતિવાળા, લોકાના કલ્યાણ અર્થે જેમણે શરીર ધારણ કર્યું છે તેવા, વેદના અર્થ (જે વેદ પુરૂષોના તર્કનો વિષય નથી)—તેને જાણવાવાળા તથા યજ્ઞ આદિ બાબ ઇંદ્રિયોને અને મનરૂપ અંતરઇંદ્રિય જેમણે વશ કર્યા છે તથા યથા લાભ સંતોષી હતા.

*

*

*

*

ૐ

બ્રહ્મનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ યોગીરાજ તરફથી સંપાદન કરેલ નિબંધ.

૧ પુત્રવાન જીવનું કર્તવ્ય.

આપણે બિન્ન બિન્ન દષ્ટી આવીએ છીએ; પરંતુ એકથીજ ઉત્પન્ન થયેલ છીએ. એકમાંજ સ્થિત છેએ, અને એકજ છેએ. બિન્ન બિન્ન સંજ્ઞાઓમાં અનુભવ સત્તા એકજ છે. આપણે સંજ્ઞાની દ્રષ્ટી દૂર કરીને તે અનુભવ સત્તા કે જે સર્વમાં એકજ છે તેમાં સ્થિત થવું ઉચિત છે; તે ઉપર એક દષ્ટાંત છે તે એ કે:-એક આંખાનું ઝાડ છે, તેમાં ડાળીઓ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ સ્થિત છે. આંખાના ફળમાંના કીડાનો ભોગ (આંખો) કેરીનો રસ છે, ફુલમાંના કીડાનો ભોગ ફૂલનો રસ છે, પાંદડાના કીડાનો ભોગ પાંદડાનો રસ છે અને ડાળીઓના કીડાનો ભોગ ડાળીઓનો રસ છે. જુઓ આ આંખાના રસમાં કીડાઓની વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ સંજ્ઞા છે અને તેમના વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ રસ ભોગ છે; પરંતુ આખા વૃક્ષનું બીજ એકજ છે. હવે જો તે કીડાઓ પોતાની અનુભવ સત્તાને વૃક્ષાકાર કરીને વૃક્ષની સર્વ દ્રવ્યમાન ચીજોને વૃક્ષરૂપ માને અને વળી વૃક્ષને બીજ રૂપ માને ત્યારે તેનો અનુભવ યથાર્થ થશે. તેવીજ રીતે દેવતા, મનુષ્ય રાક્ષસ આદીની અનેક સંજ્ઞાઓ છે, અને તેમના બિન્ન બિન્ન પ્રકારના બિન્ન બિન્ન ભોગ છે, અને તે સર્વ આકાર અને ભોગ માયારૂપ છે, તેમ અનુભવ સત્તા સર્વની એકજ છે. હવે જો આપણે પોતાના સંકલ્પને નાનાત્વ ભાવથી ખેંચીને તે સંકલ્પને અનુભવ સત્તામાં સ્થિત કરીએ અને તે સ્થિતિ વીરો સંકલ્પના સ્થાનમાં કેવળ આનંદનો અનુભવ કરીએ તોજ આપણને વાસ્તવ સુખ થશે, અને તે સુખ વીરો કોઈપણ સંશયનું ઉત્થાન થશે નહીં; આવા સુખ શીવાયના આ જગતના જે સધળાં સુખો છે તેતો એક જાદુગરે સુખની નકલ કરી છે; પણ એ કાંઈ સુખ નથી કેમકે તે સ્થિર નથી; વળી તે આપણી પ્રીતિને પોતાની તરફ ખેંચીને ક્ષણવારમાં બદલાઈ જાય છે; એ સર્વ સુખ વાયુ રૂપ છે, આપણે એ વાયુને પકડવાની કોશીશ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. આપણું પ્રયોજન પોતાની સ્વયં સ્થિતિ સાથે છે. જુઓ આ સંસારમાં જેનાથી તમે પ્રીતિ કરી છો તે કૌંઠ તમારું થયું નથી. તે સંબંધમાં એમ પુછું છું કે જેનાથી તમે પેદા થયા છો એને તો તમે જાણતા હશો; બસા એમ છે તો એકસો પેઠી છોડીને પોતાના પૂર્વજોના નામ વીગેરેની વાપ્પા કરો; મને તો એ નિશ્ચય છે કે આપણે આપણી દશમી પેઠીથી વધારેના નામ વીગેરેની વાપ્પા નહીં કરી શકીશું. વળી એમ પણ જાણવું જોઈએ કે આપણા પુત્રોના સંતાન આદી આપણું વર્ણન નહીં કરી શકે. માટે આ મારો પુત્ર છે, આ છે, મારો બંધુ છે એમ જાણીને પાપ અને અનર્થમાં કાળને બ્યતીત કરવો અને પોતાની સ્વયં સ્થિતિ કે જ્યાં કદાપી દુઃખના

સંસ્કાર કે દુઃખનો ભેદ પણ નથી તે સ્વયં સ્થિતિથી દૂર રહેવું એ કાંઈ યુક્તિનો પ્રકાશ નથી. આપણે જે બધા આ જુમી પર આવ્યા છીએ અને સ્થિત બાસીએ છીએ તે સર્વનો નાશ થવાનોજ. સર્વ ભોગ ત્યાગતા પડશેજ અને સર્વ ભોગ આપણને ત્યાગશેજ. આ માયારૂપી જાદુગરે ખેલ રચેલો છે. એ ખેલમાં લીન થઈને પોતાના સ્વરૂપને ભુલી જવું એજ અજ્ઞાન છે અને તે આપણને મહા દુઃખોત્તર કરણ છે. માટે હવે આ સંસારમાં જે પુણ્યવાન જીવો છે અને જેના શુદ્ધ સંસ્કાર છે તેમનું શું કર્તવ્ય છે તે જોઈએ. તે કર્તવ્ય એ છે કે આ જાદુની રચનાની સર્વ પ્રીતિ ત્યાગી કરીને પોતાની સ્વયં સ્થિતિથી બેહોશ ન રહેવું જોઈએ. તે એટલે સુધી કે જેટલી જેટલી આપણી પ્રીતિ જગત વ્યવહારમાં છે તેથી અડધી પણ જો સત્સંગ વીશે હોય તો નિઃસંદેહ આપણું કલ્યાણ થઈ જાય. આવી સ્વયં સ્થિતિને જાણવાની પરમ વિદ્યાનું સ્થાન આ આપણો ભારત દેશ છે. અને આપણી સંસ્કૃત ભાષા પણ આત્મ ભાષા છે. વળી આપણે પોતે શીખી કલ્યાણ કરીને સર્વ જુમીનું કલ્યાણ કરવા વાસ્તે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. અને જો આપણે આવા આત્મધનના માલીક થઈને તે ધનને ન જાણીને બીજા કંઠાગોથી ધન માગતા ફરીએ છીએ એ આપણી પશુ યુક્તિ છે મનુષ્ય યુક્તિ નથી આથી તો આપણી મનની ચંચળતા વધી જાય છે અને તેથી અજ્ઞાનના મોટા ખાડામાં પડીએ છીએ. માટે ભય, ભ્રાંતિ, તૃષ્ણા અને યુક્તિની અપળતાને દૂર ત્યાગી દમને નિર્ભય થઈને પોતે સત્યની પ્રાપ્તિ કરે અને બીજાને પ્રાપ્ત કરાવે એજ સદ્ગુણ અને બીજાપરનો પરાંપકાર અંત સમયે સહાયક થશે અને પરમ શાંતીના મેહેલમાં સ્થિતિ કરાવશે. ॐ તત્સત્—ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

૨ મનને બોધ.

મન એટલે એક વૃત્તિનો નાનાત્વભાવ કરી દેવો. તે મનનું મનન=એ નાનાત્વરૂપી ચક્ષુન એ મનનું મનન અને જ્ઞાન તે અનુભવ સત્તા. (સંકલ્પે ઉભો સંસાર, નિઃસંકલ્પે બ્રહ્માકાર)

જેમ ગુલાબના બગીચારૂપી આનંદની અનુભવ સત્તા અથવા ચેતન સર્વત્ર સ્થિત છે પણ સુગંધની સાથે વાયુ મળવાથી તે વાયુસુગંધને શરીર તરફ ખેંચી લાવે છે ત્યારે સુગંધ માલમ પડે છે. જો કે નાક બંધ કર્યું હોય કે સળખમ થયો હોય તો સુગંધી આવશે નહીં પણ તે સુગંધી આકાશમાં સ્થિત છે ખરી. તેમ આનંદરૂપી સુગંધથી પૂર્ણ બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં સુગંધરૂપી સંસાર તેમાં સુગંધરૂપી પૃથ્વી, તેમાં સુગંધરૂપી વ્યવહારને તેમાં વળી સુગંધરૂપી શરીર એવા સુગંધરૂપી બ્રહ્મ સુગંધરૂપી આકાશમાં સર્વત્ર સુગંધનીજ એકતા છે પણ એ સર્વ પ્રકારની સુગંધીને ભિન્ન ભિન્નરૂપે દેખાડનાર મનરૂપીવાયુ છે મનરૂપી વાયુ ન હોય તો સુગંધજ સ્થિત છે. પણ તેનો ભિન્નભાવ નથી. પણ જ્યારે મનરૂપી વાયુ ચાલે છે ત્યારે સુગંધને સુગંધ અનુભવ થાય છે. એટલે સુગંધના આકાશમાં મનરૂપી વાયુ પણ સુગંધરૂપજ છે. અર્થાત્ પૂર્ણ આનંદના આકાશમાં મન પણ આનંદરૂપ છે. અને મનનો અભાવ થવાથી ભિન્નભાવનો પણ અભાવ થશે અને આનંદની અચળતા જેમની તેમ રહેશે અર્થાત્ મનનો અભાવ થવાથી ચંચળ યા નાશવાન આનંદનો અભાવ થશે અને અવિનાશી આનંદ પ્રકાશવાન થશે. જો એમ કહેવામાં આવે કે મનનો અભાવ થવાથી કાંઈ ખાડી રહેતું નથી, તો તેના પર ઉલ્લુનું દૃષ્ટાંત છે. જો ઉલ્લુ એમ કહે કે રાત્રીનો અભાવ થવાથી જગતમાં વ્યવહાર નહીં થશે કેમકે ઉલ્લુને રાત્રીની આંખો છે અને દીવસ તેને અંધારરૂપ નજરે આવે છે તે આનુચ્છ જીવનું કથન, દીવસની સપ્તીવાળા માન્ય નહીં કરે એવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્ય જેનું મન ભોગોમાં ફસી રહ્યું છે તેનું સર્વ કથન ઉલ્લુની માફક છે અને મુમુક્ષુ લોકો જે દીવસની સપ્તીના મનુષ્ય છે તેને એવા ઉલ્લુના વચન પ્રમાણીક નહીં લાગે

માટે મનના અભાવ થયે અનુભવ સત્તાનો અભાવ થતો નથી કેમકે મન એ એક એવી શક્તી છે કે જે દ્વારે બીજાનાં માનવું થાય છે પણ જ્ઞાનના અંશ શીવાય તે બિજાતા પણ માની શકાય નહીં-અર્થાત મનથી પદે જે અનુભવસત્તા છે તે મુખ્ય છે કે જે અનુભવસત્તા મનની ઉત્પત્તી સ્થિતિ ને લયને પણ જાણે છે અને શેષ રહે છે. બિનભાવ માનવાવાળી શક્તી દૂર થવાથી આનંદને જાણવાવાળી અનુભવસત્તા દૂર થશે નહીં. સુરજ વીશે અંધકાર છે નહીં પણ અંધકાર માનીએ તો દીવા, ફાનસ, આદીનો આશ્રય લેવો પડે છે ને ત્યાં અભ્યાસની જરૂર છે.

બોગોમાં ફસી રહેલા અજ્ઞાની મનુષ્યોનું દૃષ્ટાંત એવું છે કે જેમ સમુદ્ર મધ્યેના કુવામાં રહેલી માછલી કે જેણે જન્મથીજ કુવાનું જળ દીકું છે તેને સમુદ્રના જળનું જ્ઞાન થવું કઠણ છે. પણ સમુદ્રના મગર મચ્છને કુવાના જળનું જ્ઞાન થવું સહેલ છે. વળી મુસુકું પણ મગર મચ્છ છે. સમુદ્ર નથી પણ સમુદ્રના વાસી છે તેથી તે પણ જો મગર મચ્છનું શરીર છોડી દેશે એટલે શરીર બાવ છોડી દેશે તોજ તેને સમુદ્રરૂપ થવાનો વારો આવશે. વળી મગર મચ્છઆદી જીવોનું જે શરીર બન્યું છે તે સમુદ્રના જળના કણકા અર્થાત જળના પરમાણુઓનું બન્યું છે અને જળના પરમાણુઓ જળરૂપજ છે.

મહાત્મા જે સદ્ગુરુ છે તે સમુદ્રની ભરતીરૂપ છે અને કુવામાંથી ભરતીમાં જવું એટલે તે સદ્ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વૈરાગ્યને અભ્યાસને પરીપક્વ કરવાં. માટે સદ્ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને વૈરાગ્યને અભ્યાસના બળથી બ્રહ્મરૂપી આનંદના સમુદ્રમાં વિશ્રામ કરવો ઉચીત છે. તથાસ્તુ.

Poems of Shri Ramdas Swami on Love of God, Mind &c.

Love shines in the rays of Light
Love sings on the passing breeze;
Love hovers over the scented rose
Love tunes the throats of birds.

Oh mind ! swim in the ocean of Love
Spreading below, around and above
Oh mind ! bask in the flood of light
That dispels the darkness of the night.
Oh mind ! bathe in the fountain of bliss
True delight then, thou wilt never miss.

Let Truth be thy shield
Let Light be thy guide
Let Love be thy weapon
Let Bliss be thy aim
Perfect Freedom then attain.

Oh tongue ! you have no other speech than to chant the sweet & charming name of Rama.

Oh ears ! you have no other music than to listen to the glories of Rama or glorious voice of Rama.

Oh eyes ! you have no other vision than to see the divine image of Rama.

Oh body ! you have no other occupation than to wear yourself in the service of Rama.

Oh mind ! you have no other thought than to meditate upon the Beloved Rama.

Love soothes the striving soul
 Love wakes the herd's valour
 Love drips through the martyr's wounds
 Love softens the tyrant's heart
 Love gains over very hate
 Oh ! what cannot Love do ?
 Love makes a heaven of hell.

Rules for contentment, patience & indifference to pain.

1. Try to be as happy as you can, because in joy is the real spiritual life and sorrow is the result of our ignorance and absence of clear vision. To resist, as much as you can, the feeling of sadness which clouds spiritual atmosphere; though you cannot stop its coming, you should not altogether yield to it.

2. Do not grumble at your lot.

3. Remain serene amid all external storms & tempests & take everything with joy.

4. Take no thought for tomorrow or think well before you do a thing; rest content with the justice of the perfect Law & have patience.

5. Look upon every painful incident as a step towards spiritual progress, as so much bad 'कर्म Karma' worked out and therefore as so much power of service gained; knowing that pain cannot last for ever, do not distress yourself over a temporary experience.

6. Never give way to despair which will only bring you under the influence of dark powers. Shake it off.

A cup of Eternal Bliss—नाम महिमा.

1. To have Shri Krishna is to have the entire world.

2. Sin dreads to approach those who have taken Shri Krishna's name; when Krishna's name is once taken, the Discus चक्र of Vishnu guards him on all sides and Krishna himself keeps him from harm.

3. Shri Hari's name is the only means of attaining liberation.
 4. The Kaliyuga, being an ocean of faults, has one great quality viz. the recitation of Lord Shri Krishna's name by which final liberation is attained.
 5. Every unholy thing becomes the holiest of holy, in contact with Lord's Holy name.
 6. Krishna's name produces **સત્વ ગુણ** Satwa Guna, the fruit of which is **મક્તિ** Devotedness. **મક્તિ** produces **પ્રેમ** by which the Lord Hari is reached.
 7. There is no other way of salvation in **કલિયુગ** save the taking of Hari's name.
 8. No name sweeter than (**કૃષ્ણ**'s) Krishna's can be had in the universe. Name **નામ** is the chief reservoir of all energies. Do not therefore forget the name.
 9. The chief principle of **વિષ્ણુત્ત્વ** is to be lowlier than the lowliest of grass.
 10. Forbearance is the entire import of Vaishnavism.
 11. Shri Krishna's name is weightier than Shri Krishna himself & is delicious Then why should we not take it for our own self.
- મામનુસ્મરતઃશ્રિતં મર્યેવ પ્રવિલીયતે ॥ શ્રીમદ્ ભાગવદ્ સ્કંધ ૧૧ અ. ૧૧**
 મણીમાં મણી મુદ્દિ કરવાથી મણીની ઉપલબ્ધિ થાય છે પણ દીવાના પ્રકાશમાં મણીમુદ્દિ કરવાથી મણી પ્રાપ્ત થતો નથી. (શ્રીમદ્ ભાગવદ્ સ્કંધ ૧ અ. ૫ તથા શંકરાનંદીગીતા અ. ૪ શ્લોક ૯થી ૧૧)
 તદ્વત્ પરમાત્માના નામરમરણનો પ્રભાવ છે. જમર કીટવત્ ન્યાય અનુસાર પરમાત્મારૂપ થવાય છે.

Twelve golden rules.

1. Hold integrity sacred.
2. Observe good manners.
3. Endure trials patiently.
4. Be prompt in all things.
5. Make good acquaintances.
6. Shun the company of the idle & the wicked.
7. Dare to do right, fear to do wrong.
8. Watch carefully over your temper.
9. Never be afraid of being laughed at.
10. Fight life's battle manfully & bravely.
11. Use your leisures for study. (Knowing Self)
12. Sacrifice money rather than principle.

*

*

*

*

કાયમ પાળવાના નિયમો.

૧. જેનામાં મોટાઈ આવે છે તે સ્વભાવે શાંત રહે છે.
૨. મોટાઈ છતાં લઘુતા રાખી રહે છે.
૩. પરસ્ત્રી, પરધનાદિક પર તેની દ્રષ્ટીજ નતી નથી.
૪. રાગદ્વેષ તેને દુઃખ હતા નથી.
૫. કોઈ અપરાધ કરે તો તે સહન કરી ઉઘટા ઉપકાર કરે છે.
૬. સર્વ ઉપર તેની સમાનતા રહે છે.
૭. ધરમાં ન હોય તો પણ પાત્રને (સદાચારી વિદ્વાનને) દાન કરવામાં પાછા હઠતા નથી.
૮. તેનું અંતઃકરણ દયાથી ભિંન્નચેલું રહે છે.
૯. પોતાથી થાય તેટલું બીજા પાસે કરાવતા નથી.
૧૦. તેનું અંગુષ્ઠ માત્ર હૃદય આપું બ્રહ્માંડ જાણે સમાઈ જાય તેવું વિશાળ હોય છે.
૧૧. તેને ક્લેશ કંકાશ કદી દુઃખ હતા નથી તે કુસંપ અને દંભથી હમેશાં દૂર રહે છે.
૧૨. તે ધર્મ કર્મ પ્રમાણે ચાલી ઇશ્વરના પદને ઓળખે છે.

* * * * *

યુદ્ધિપ્રકાશ નવેંબર-ડીસેંબર ૧૯૨૮ પા. ૩૮૨માંથી: (કવિવર ટાગોર કહે છે કે
“શરીર જીવંત મંદિર છે તેમાં ચૈતન્ય આત્મા બીરાજે છે.”)

આપણું શરીર એક હેરાત પમાડે એવું નાનુક કળા અને કારીગરિવાળું કિંમતી ચંત્ર છે. એટલાથી આપણી કલ્પના બહુ નહિં ઉત્તેજ્ય. પણ તે સાથે તેમાં ચૈતન્ય આત્મા-પ્રભુનો અંશ બીરાજે છે એ ભાવના આપણા મનમાં રચા કરે તો એક જીવંત મંદિરની પેઠે આપણે તેને ખચીત સંભાળીએ અને તેનું સતત ધ્યાન ધરીએ. એ વિચાર ને લાગણી કવિવર ટાગોરની પ્રતિભા ભરેલી વાણીમાં નિચે રજુ કરવામાં આવે છે:- “હે પ્રાણુજીવન !” તારો જીવંતો જગતો સ્પર્શ મારા અવયવે અવયવે (નાડીએ નાડીએ) છે એ હું જાણું છું તેથી હું હમેશાં મારું શરીર તથા મન સ્વચ્છ અને શુદ્ધ રાખવાનો દ્રઢ પુરુષાર્થ કરીશ.

મારા મનમાં સારાસાર વિવેકી યુદ્ધિનો દીપક જે સત્ય નારાયણ (સત્યબ્રહ્મે) પ્રકટાવ્યો છે તે તું જ છે એ હું જાણું છું તેથી હૃદયથી મારા વિચારોમાંથી સઘળી જાતના અસત્યને દૂર રાખવાનો હું સતત પુરુષાર્થ કરીશ.

મારા ઉડામાં ઉડા હૃદય મંદિરમાં ત્હારું સ્થાનક છે એ હું જાણું છું તેથી હું સતત સ્વરૂપ ! પાપ માત્રને ત્હારા હૃદયમાંથી હમેશાં દૂર રાખવા હું કદી ચુકીશ નહિં. અને મુગધી પુષ્ટિ વર્ધન રૂપ હૃદય પક્ષ પર પ્રેમ રાખીશ.

હે બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપ ! કર્મ પણ એવાં કરવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કરીશ કે જેમાં તું પ્રકટ થઈ રહ્યો હોય; કારણ કર્મ કરવાની શક્તિ (જે તારાથી બિજા નથી) તે જે ત્હારામાં છે તે તારીજ છે.”

असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मांमृतम् ॥ મને અસત્યથી સત્ય ભણી લઈ જાઓ, અંધકારથી પ્રકાશ ભણી લાઇ જાઓ, મૃત્યુથી અમૃત ભણી લાઇ જાઓ. તે જે પરમાત્માએ સદ્બુદ્ધિ આપી છે તેનેજ માન ધટે છે. મને નહિં. ॥हरि ओम् तत्सदा॥

* * * * *

We live in deeds, not in thoughts, not breaths, in feelings,
not in figures on a dial; we should count time by heart-throbs.

He lives most who thinks most, feels noblest, & acts the best.

* * * * *

પ્રકરણ ચોથું.

અમૃતાનુભવ પુરતકમાંથી લીધેલ સાર (જ્ઞાનીલક્ષ્ય સંબંધે)

વ્યાપારાચ્છે ગાઢે । મોઢતાહી આપાઢે ॥

અક્રિયેચ્છે ન મોઢે । પાઠલ કૈહી ॥

વિવરણ—જ્ઞાનીના દેહદ્વારા જે કે અસંખ્ય કર્મો થાય, તોપણ તેથી તેના અક્રિય અને અસંગ સ્વાત્મભાવમાં કરો પણ બગાડ થતો નથી; કારણકે, આત્મા સર્વ કર્મોત્તીત અને નિષ્કર્મ છે; અને સર્વે કર્મો તો બહારનાં બહાર પ્રકૃતિ-આશ્રિત ગુણોદ્ધારાજ થયાં કરે છે. જેવો જે ગુણનો ઉત્કર્ષ હોય તે પ્રમાણેનાંજ કર્મો થાય છે; એટલે કે સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષમાં જીવદ્વારા સત્કર્મોજ થાય છે, રજોગુણના ઉત્કર્ષમાં અનેક કામ્યકર્મો થાય છે અને તમોગુણના ઉત્કર્ષમાં નિષિદ્ધ કર્મો થાય છે. આત્મતત્ત્વમાં એવી એ ગુણ ચેષ્ટાઓના લેશ માત્ર પણ સંબંધ નથી. એવી એ ગુણ-ક્રિયારહિત આત્મસ્થિતિ પર આશ્રય થઈને જ્ઞાતા સર્વ ગુણ ચેષ્ટાઓને જ્ઞેતા હોય છે (દૃષ્ટા, સાક્ષી છે). તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોનો અક્રિયઆત્મા વિશેના બોધનો દ્રઢ નિશ્ચય હોવાથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સંધાતદ્વારા જે કે અનેક વ્યાપારો થાય, તોપણ તેથી અક્રિય આત્મ સ્થિતિને કરો પણ આધાત થતો નથી.

પસરુનિ હૃત્તીચી ઘાઘે । વિઢી રુપાતેં દેસેઘે ।

પરી સાઘાઘે નિ નાંઘે । કાહીં ચ ન લગે ॥

વિવરણ—જ્ઞાનીના નેત્રો પ્રતિરૂપ હસ્તોને પ્રસારીને રૂપ વિષયને આલિંગન આપે છે; પણ તાત્વિક દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષય તે એક અસ્તિભાતિ પ્રિયરૂપ સ્વાત્મતત્ત્વજ છે, એવો જ્ઞાનીનો પ્રત્યય હોવાથી જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી નેત્રવૃત્તિ અને રૂપવિષયનો સંબંધ આધિત એટલે કે મિથ્યા છે.

જેમ પોતાના કિરણરૂપ સહસ્ત્ર બાહુવડે જે સૂર્ય અંધકારને પકડવા જાય તોપણ અતે તો સૂર્ય એકલોજ રહી જાય છે. વળી જેમ સ્વપ્નમાંનાં વિલાસોને ભોગવવાની ઇચ્છાથી કોઈ જગીને ઉઠી બેઠો થાય છે, પણ તેની જગૃતિનો સાથેજ સર્વ વિલાસોનો લોપ થતાં તે જગનનાર એકલોજ રહી જાય છે.

જ્ઞાની વિષયોનું સેવન કરતો દેખાય છે પરંતુ વિષયો અને ઇન્દ્રિયો બંને કલ્પિત છે, અને એ બંનેનો આધાર જે ચૈતન્ય તે એક ચૈતન્યનો જ્ઞાતાને પ્રત્યય હોવાથી વિષય વિષયીનો બાવ આલ્યો જાય છે અને ત્યારપછી જે અજ્ઞેય છે તે અજ્ઞેય સ્વાત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાંજ જ્ઞાની રહે છે.

જે ચંદ્રમા પોતાની આંદનીને પોતેજ પકડવા જાય તો ત્યાં કોણે શું પકડ્યું વાઈ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતામાં વિષય અને વિષયી (જ્ઞાનીની ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ વિષયોનો પ્રકાશ કરે છે અને તેના યોગે જ્ઞાનીવિષયી એટલે વિષયોનું સેવન કરતો દેખાય છે) બંને એક આત્મરૂપ હોવાથી “છે” એવા સ્મરણનો વ્યવહાર થતો નથી. એટલા માટે જ્ઞાતાએ કરેલું વિષયોનું સ્મરણ વ્યર્થ છે. જે વિષયો પોતાના સ્વરૂપથી જિન હોય તોજ તેમનું સ્મરણ હોઈ શકે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનજન્ય સંસ્કારને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે ને તત્ત્વવેત્તાઓને ઇન્દ્રિયો ને વિષયો એ કલ્પના હોતી નથી એટલે કે

સમ્યક્દાનદંષ્ટ આત્મજ્ઞાનવડે સર્વ ઇદ્રિયો ને વિષયો આધિત થયેલાં હોવાથી જ્ઞાનીને ઇદ્રિયોમાં અને વિષયોમાં તાત્વિક દૃષ્ટિથી એક આત્માનોજ પ્રત્યક્ષ થયા કરે છે. હવે, આધિત ઇદ્રિયો ને વિષયોનો સંબંધ પણ આધિત અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા વિષયજ્ઞાનન્યસંસ્કાર પણ આધિતજ છે ને જે જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં આધિત સંસ્કારરૂપ સ્મૃતિનો ઉદય થયો તે અંતઃકરણ પણ આધિતજ છે. એ દૃષ્ટિથીજ જ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં સ્મૃતિઓનો ઉદય થાય તોપણ તે વ્યર્થજ છે.

વેથે પ્રવૃત્તિ વધુડે જિણે । અપ્રવૃત્તિસી વાઘા વળે ॥

આત્મા પ્રત્યક્ષમુક્ત પળે । પ્રચાર દિસે ॥

વિવરણ—એક આત્મસ્વરૂપના વિચારવડેજ આત્મજ્ઞાનીની દેહાત્મયુક્તિનો નાશ થતાંની સાથેજ અનાત્મના સંબંધને લાગીને આત્મવિષયક વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે; એટલા માટે જ્ઞાનીઓનો સર્વ વ્યવહાર આત્મ વિષયક અંતર્મુખ વૃત્તિ વડેજ થતો જાય છે. બાવાર્થ કે—બેદ શૂન્ય અને નિત્ય પરિપૂર્ણ ચૈતન્યજ માફ પોતાનું સ્વરૂપ સર્વત્ર છે એવો જ્ઞાનીના નિશ્ચય હોવાથી તેના સ્વરૂપથી બાહ્ય હોય એવું કાંઈજ નથી. તેના કામિક, વાચિક તથા માનસિક જે કાંઈ પણ કર્યો થાય તે સર્વ કર્યો અંતર્મુખજ છે અથવા હોવાનાં. તે જ્ઞાની પુરૂષનો સર્વ બેદ વ્યવહાર અબેદ બ્રહ્માત્મ યુક્તિથી થતો હોય છે અને તેથી જેમ જેમ બેદ વ્યવહાર ચાલે તેમ તેમ અબેદ બ્રહ્મા બાવનોજ વધારે ને વધારે વિકાસ થાય છે, અનેક પરોમાં જેમ તંતુ અબેદ અને અનેક તરંગોમાં જેમ જળ અબેદ હોય છે. તેવીજ રીતે અનેક નામ રૂપમાં, અનેક વ્યવહારમાં અને અનેક ગુણ ધર્મમાં તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાનીને અબેદ બ્રહ્મ બાવનોજ પ્રત્યક્ષ થતો હોય છે.

કૈવલ્યાહી ચઢાવા । કરિત વિષય સેવા ॥

જાણા મૃત્યુમય્ય કાલોવા । મક્તિચ્યા ઘરોં ॥

વિવરણ—જ્ઞાનીનું વિષય સેવન અબેદ બાવથી હોય છે અને તેથી તે મોક્ષપર પણ વર્ચસ્વ ભોગવે છે. ભક્તિના ગૃહમાં ભજ્ય અને ભજક એટલે કે સ્વામી અને સેવક બંને એક બની જાય છે. બાવાર્થ એ છે કે આ વિષય અને હું વિષયી એવો બેદ જે યુક્તિમાં નથી તે આત્મવિષયક યુક્તિથી કરેલું વિષયસેવન ન કરવા સમાનજ છે. તેમની દ્રષ્ટિમાં વિષયો સ્વાત્મ સ્વરૂપથી બિન્ન નથી એવી આત્મૈક્યાનુભવ સ્થિતિ તે કૈવલ્ય પર વર્ચસ્વ છે; એટલે કે સંજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય અને સ્વગત બેદ શૂન્ય, દેશકાળ વસ્તુ પરિચ્છેદ શૂન્ય અને કેવળ જ્ઞાનરૂપ અક્રિય બ્રહ્મભાવની “કૈવલ્ય” સંજ્ઞા છે, જ્ઞાનીનો વિષય સેવન-અર્જન આદિ વ્યવહાર થવા છતાં પણ તેનું અસંગત અક્રિયત્વ અને અભોક્તૃત્વ અવિચળ રહે છે એજ કૈવલ્યવર્ચસ્વ છે. ત્યારે અજ્ઞાનીમાં કેવળ સ્વાત્મભાવનો અવિવેક હોવાથી દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન અને યુક્તિ આદિ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ સંધાતકારા થનારા ત્રિષર્માર્જન અને સેવનનો તે અસંગ, અક્રિય અને એકરૂપ જ્ઞાનમાત્ર કેવળ સ્વાત્મરૂપમાં આરોપ કરે છે; એ વ્યવહાર મેં કર્યો એવી ધારણાથી અંદરજિતિના વિષય શુદ્ધ કૃટસ્થમાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વનો આરોપ કરે છે. વળી જ્ઞાનીને અનેક સાધનોદ્વારા એટલે કે, સ્નાન, સંધ્યા, ભજન, પૂજન, જપ, હોમ અને શ્રવણ મનનાદિક સાધનોદ્વારા આત્મસ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થવાની કશી આવશ્યકતા નથી કારણકે, બેદશૂન્ય, સમ્યક્દાનદંષ્ટ અને નિત્ય પરિપૂર્ણ સ્વાત્મભાવ તેને નિત્ય પ્રાપ્તજ છે. સારાંશ કે જ્ઞાનીને નિવૃત્તિ માર્ગે જવામાં કશો લાભ નથી તેમજ ન જવાથી કશી હાની પણ નથી. જ્ઞાની નિત્ય મુક્ત અને સ્વાત્મભોષ સંપન્ન હોવાથી સદા સર્વદા કૃતાર્થજ છે તેને માટે કાંઈપણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ છેજ નહિ; તે કૃતકૃલજ છે (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અં. ૩ શ્લોક ૧૭) યસ્સ્વાત્મરતિરેવસ્ત્વા વાત્મતુપ્તઃકામાનવઃ । આત્મન્યેવ

સંતુષ્ટ સ્વસ્થ કાર્ય ન વિચિત્રે ॥ જે જ્ઞાની આત્મામાંજ પ્રીતિવાળો હોય, આત્માનંદના અનુભવથી તૃપ્ત હોય તથા આત્મસુખથીજ સંતુષ્ટ અર્થાત્ ભોગ ધ્વિજથી બીલકુલ રહિત હોય તેને કાંઈપણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. વળી તે મંથને ૨૫ શ્લોક ૧૨નું તાત્પર્ય પણ એજ સુચવે છે.

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ, મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્રેષ્ટિ સંમૃત્તાનિ, ન મિહૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

મીઠું ભગવાન કહે છે:—હું પાંડવ ! સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા પ્રકાશનો (સત્વનો) પ્રવૃત્તિનો (રાજસનો) તથા મોહનો (તામસનો) તે કાંઈ સમયે પણ દ્વેષ કરતો નથી તેમજ તે નિવૃત્ત થયેલાને ધ્વિજતો નથી. એનો પુરૂષ ગુણાતીત કહેવાય છે.

ગીતા અ. ૪ શ્લોક ૨૦ અને ૩૩નો ભાવાર્થ પણ એવોજ છે:—

ત્વક્ષ્વા કર્મફલાસંગ, નિત્ય ત્વતો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યમિ પ્રવૃત્તોઽપિ, નૈવ ક્ષિન્વિકરોતિસઃ ॥ ૨૦ ॥

સર્વં કર્માશ્નિલં પાર્ય જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩ ॥

કર્તાપણુના અભિમાનનો તથા સ્વર્ગાદિ ફળની અભિલાષાનો ત્યાગ કરીને જે સર્વ પદાર્થોમાં નિરંતર નિસ્વૃદ્ધ થયો છે અને આત્મતૃપ્તજ સતત છે ને દેહેન્દ્રિયાદિષ્ઠ આશ્રયના અભિમાનથી રહિત છે તે જીવનમુક્ત (ચુત્યાન દશામાં) પ્રારબ્ધકર્મને લીધે લૌકિકદૃષ્ટિએ લૌકિક વૈદિક કર્મોનું સાંગોપાંગ અનુષ્ઠાન કરતો છતાં કે કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છતાં પણ પોતાની પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તે કાંઈજ કરતો નથી. ॥ ૨૦ ॥

હું પરંતપ અર્જુન ! અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિક તથા ઉપાસનાદિ સ્માર્ત સર્વ કર્મો સમગ્ર-પણે પાપરૂપ પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિદ્વારા આત્મજ્ઞાનમાંજ સમાપ્ત થાય છે ॥ ૩૩ ॥

જ્ઞાની એ દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે (આત્મજ્ઞાનવડે) માયા આદિ સર્વ પ્રપંચોનો નિરાસ (બાધ) કરેલો છે. અને એટલા માટે તે જ્ઞાનીને વેદ પ્રણીત વિધિવિધાનોનું બંધન નથી. જેમકે કાષ્ઠ એક ગૃહસ્થ સ્વપ્નમાં એક રાજના નગરમાં વસતો હતો ત્યાં તે રાજ્યએ કરેલા કાયદા પ્રમાણે તે ગૃહસ્થને વર્તવું પડતું હતું. જે આપણે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરીશું તો રાજદંડને પાત્ર થઈશું, એવા ભયથી તેને તે પ્રમાણે વર્તવું પડતું હતું ત્યારબાદ તે કેટલોક વખત ગયા પછી જાગ્રત થયો અને સ્વપ્નમાંના કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તવા લાગ્યો ત્યારે હવે તે દંડને પાત્ર થાય ખરો કે ? ન થાય એ સ્પષ્ટજ છે. કારણકે જાગ્રતકાળમાં સ્વપ્નગત કાયદા કરનાર રાજ, તેના કાયદા અને રાજધાનીનું નગર એ સર્વજન બ્યારે જાગ્રત પુરૂષ માટે મિથ્યા વસ્તુઓ છે, તો પછી તેને સ્વપ્નમાંનાં કાયદાઓનું બંધન હોઈજ કયાંથી શકે વાર ? તેવીજ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપની વિસ્મૃતિરૂપ નિદ્રાનો લોપ થઇને જેને જ્ઞાન જાગ્રત પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને, સ્વાત્માની અજ્ઞાન નિદ્રાના યોગે લાધેલા દેહાદિ પ્રપંચરૂપ સ્વપ્ન, અને તે સ્વપ્નમાંના રાજ, વેદ તથા વેદરૂપ રાજ્યએ વશ્યશ્રમને ઉચિત જે વિધિવિધાનરૂપ કરેલા કાયદા તે સર્વનું બંધન હોઈ શકે ખરું કે ? અર્થાત્ નજ હોઈ શકે; કારણ કે વેદ અને વેદપ્રણીત વિધિવિધાન એ સર્વ (સ્વરૂપના અજ્ઞાન) અવિદ્યા મૂલક છે અને જ્ઞાની પુરૂષમાં તે અવિદ્યાની સ્વાત્મજ્ઞાનવડે નિવૃત્તિ થયેલી છે.

શંકા:—જ્ઞાનીનું વર્તન અનિયમિત હોઈ શકેજ નહિ; કારણ કે અનિયમિત વર્તન અજ્ઞાન મૂલક છે. જ્ઞાનીની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે શૌચ, સ્નાન, ભોજન, મહાવિસર્જન આદિ શરીર નિર્વાહક જે અવશ્ય કરવાના કર્મો તે કર્મો પુરતીજ તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે ને તે પણ રાગ મૂલક નહિ. કિન્તુ અવશેષ દેહ પ્રારબ્ધના યોગેજ થાય.

સમાધાન:—જાલી સ્વેચ્છાથી વિધિ । સ્વેચ્છાથી સમાધિ ॥ વરો રૂપે મોક્ષ રિધિ । સૈતો ધાપે ॥

વિવરણ:—જાતાનું સ્વેચ્છાનુરૂપ વર્તન તેજ વિધિ છે. અને તેનો જે નિયમબધરહિત વ્યવહાર તેજ સમાધિ છે. જાની જે સ્થિતિમાં છે, તે સ્થિતિને ખેસવા માટે મોક્ષસ્થર્થનું આસન આપવામાં આવ્યું છે. એટલે કે તેવા અપરોક્ષ બોધવાન જાનીને વેદ પ્રણીત વિધિ વિધાનોનું બંધન નથી.

કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ. તેમાંના સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મની આત્માના પરોક્ષ જ્ઞાન વડે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે; અને આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. એવી રીતે એ ત્રણે પ્રકારના કર્મોની આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં નિવૃત્તિ થાય છે. ‘**સ્વર્વે કર્માલિલં પાયૈ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે**’ એ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે **મરી ભગવદ્ગીતાનું** વાક્ય છે. એવી રીતે અપરોક્ષ જાનીમાં એ પ્રારબ્ધ કર્મનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે પણ તે જાતાની દેહ દ્રષ્ટિથી નહિ, કિન્તુ આત્મદ્રષ્ટિથી જ કરેલો છે અને તે યથાર્થ છે. કારણકે દેહજ માફ સ્વરૂપ છે એમ જાની માનતો નથી, કિન્તુ જાનીનો તો હું દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી સમ્યક્જ્ઞાનદર્શન જ્ઞાનમાત્ર આત્મભાવ છું એવોજ દ્રઢ નિશ્ચય હોય છે. ‘જાની’ શબ્દનો જાનીના દેહના અર્થમાં અંગીકાર કરવામાં આવે તો તેથી એક વિશેષ આવી પડે છે અને તે એ કે, જ્ઞાનવડે સંચીત ક્રિયમાણ કર્મોનો નાશ થાય છે, પણ ભોગ વિના પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતો નથી (**પ્રારબ્ધ કર્મણાં મોગાદેષ ક્ષય:**) એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેનો ઉપર કહી ગયા તે વાક્ય સાથે વિશેષ થવાનો; એટલા માટે અજ્ઞાનીમાં જે સર્વ કર્મોનો નિષેધ કરેલો છે તે કેવળ આત્મદ્રષ્ટિથી જ કરેલો છે; અને સંચિત ક્રિયામણનો નાશ થવા છતાં ભોગ વિના પ્રારબ્ધકર્મનો ભોગ થતો નથી એમ જે શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે તે કેવળ જાનીની દેહદ્રષ્ટિથી જ કહેલું છે અને તે સર્વથા યથાર્થ છે; કારણકે શરીર આરંભક જે પ્રારબ્ધકર્મ છે તેનો આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે ક્ષય થાય છે એમ જે સ્વીકારીએ તો પછી જ્ઞાન થતાંની સાથેજ જાનીના દેહનો પાત થવો જોઈએ; કારણકે પ્રત્યેક શરીરની ચેષ્ટાઓ-પછી તે જાની હોય કે અજ્ઞાની હોય-તેના પ્રારબ્ધકર્મના યોગેજ થતી જાય છે; માત્ર અજ્ઞાની, દેહના અહંકારને લઈને કર્મમાં કર્તૃત્વબુદ્ધિને ધારણ કરે છે અને તેથી તે બદ્ધ થાય છે ત્યારે જાની અનહંકૃત અકર્તા હોય છે અને તેથી તે મુક્ત હોય છે, આમ હોવા છતાં પણ જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધકર્મ અવશિષ્ટ છે ત્યાંસુધી તો જાનીની દેહચેષ્ટાઓ પણ ચાલતીજ રહેવાની; પણ તે પ્રારબ્ધકર્મ સર્વ જાનીઓનું એકસરખુંજ હોય છે એમ હોતું નથી; અને તેથી જે કે સર્વ જાનીઓનો આત્મબોધ તો એકજ કસોટીનો (એકજ સરખો) હોય છે, તોપણ સર્વ દેહના પ્રારબ્ધ બિન બિન હોવાથી તે સર્વની બિન બિન અને અનિયમિત ચેષ્ટાઓ આત્મા કરે છે. જનક રાજ, શુકદેવજી ત્યાગી આદિ જીવનમુક્તો પણ પ્રારબ્ધવશાત્ બિન બિન અને અનિયમિત ચેષ્ટાઓ કરતા. એથી નિરુવિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જાનીઓની ચેષ્ટાઓ સ્વૈર એટલે અનિયમિત હોય છે. જે કે ખરી સ્થિતિ આવી છે, છતાં તેમનું એ અનિયમિત વર્તન એજ સમાધિ છે. કારણકે સમાધિ એટલે આવરણ વિક્ષેપરહિત મનની પ્રસન્ન અને શાંત અવસ્થા. અને તે અવસ્થા તો જાનીને આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવા પછી પણ દેહ પ્રારબ્ધવડે થનારી અનિયમિત ચેષ્ટાઓના કાળમાં પણ નિત્ય પ્રાપ્તજ છે. તે એવી રીતે કે આત્મજ્ઞાન અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે આવરણ એટલે કે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન બાંધીત થાય છે અને તેની સંપૂર્ણ અજ્ઞાનકાર્ય અંતઃકરણીય મનોવૃત્તિઓ સહિત સ્થૂળદેહ બાંધીત થવાથી જાનીની દૃષ્ટિથી

આવરણ વિશેષપ્રય પ્રપંચ ન હોય, એક સમગ્રભરિત (એકરસ) નિત્ય અક્રિય ચૈતન્યમાનજ હોય છે. એટલા માટે ધ્તિરજીવોની દૃષ્ટિથી જો કે ગાનીના દેહદારા અનિયમિત ક્રિયાઓ થતી બાસે છે, તોપણ કેવળ બોધરૂપ થયેલા ગાની નિત્ય પરિપૂર્ણ અખંડ બ્રહ્મસ્થિતિ યુક્ત, અચળ અને શાંતજ છે. ત્રૈભુક્ય જેના બોધમાં અદ્રશ્ય થયેલું છે તે ગાનીની દૃષ્ટિ સમક્ષ દેહ તે શું હોઈ શકે વાર ? અને જ્યારે દેહજ નથી તો પછી દેહચેલાઓ હોય ખરી કે ? અને જ્યારે દેહચેલાઓ નથી ત્યારે નિત્ય અક્રિય ગાનમાત્ર અને પરિપૂર્ણ સ્વાત્મસ્વરૂપની સમાધિ સ્થિતિને એટલે કે શાંત સ્થિતિને કરો પણ આધાત થાય ખરોકે ? અર્થાત કદાપિ ન થાય. ભક્તની એ સહજ સ્થિતિરૂપ સમાધિને અખંડ સમાધિ કહેવામાં આવે છે. એ અખંડ સમાધિ ભક્તોની સર્વ એષ્ટાઓમાં અવિચળ છે એટલે કે ભક્ત એટો હોય, ચાલતો હોય, બોલતો હોય, ખાતો હોય કે પીતો હોય, સારાંચ કે તેના સર્વ શારીરિક વ્યવહારો ચાલતા હોય, તોપણ તેની સમાધિનો કદાપિ ભંગ થતો નથી (યજ્ઞ યજ્ઞ મનોયાસિ, તજ્ઞ તજ્ઞ સમાધયઃ ॥) એવી સહજ સ્વરૂપ સમાધિ સ્થિતિને બેસવા માટે મોક્ષશ્વર્ગનું આસન નાંખી આપવામાં આવ્યું છે; એટલે કે મોક્ષ સોપાધિક છે અને તેમાં 'મહાબ્રહ્માસ્મિ' એવું શુદ્ધ સત્પાત્મક માયાવૃત્તિનું સ્ફુરણ હોય છે; અને નિરૂપાધિક, નિર્ધર્મ ગાનરૂપ અને સહજ બ્રહ્મસ્થિતિ તે સોપાધિક મોક્ષસ્થિતિથી (પર) ઉપર છે. પોતાના મુખસૌન્દર્યના સુખનો પોતે ઉપભોગ લેવા માટે દર્પણના નિમિત્તથી દ્રૌત કરવું પડે છે, તે પ્રમાણે પોતેજ પોતાની ભક્તિ (સમાધિ, સ્વરૂપમાન) દ્વારા પોતેજ પોતાના સુખનો ઉપભોગ કરવો એવી શ્રદ્ધા (બાવના) થતાની સાથેજ ચિદૈક્યભાવ દેવભક્તરૂપે સર્જી થઈને પોતેજ પોતાના ભક્તિસુખને ભોગવે છે. તે ગાનીભક્તની દૃષ્ટિમાં જપ, ધ્યાન પૂજા, પુષ્પગંધાદિ ઉપચારો એક ચૈતન્યતત્ત્વથી રહિત કે જુદા તો નથીજ. ખરૂં ભક્તિસુખ એકત્વમાંજ રહેલું છે એટલા માટેજ કૃતિમાં શિર્ષ મૂત્વાશિર્ષ યજેત્ (શિવ થઈને શિવનું યજન કરવું) એ પ્રમાણે કહેલું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં અ. ૧૮ શ્લો. ૫૪માં પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એજ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલો છે. બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા નશોચ્ચતિ ન કાંક્ષતિ । સમઃસર્વેષુ ભૂતેષુ, મદ્ગતિ લભતે પરાં ॥ બ્રહ્મરૂપ થયેલો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, તથા નથી શોક કરતો કે નથી ઈચ્છા કરતો અને સર્વ ભૂતોમાં રાગદ્વેષ વિનાનો સમ છે તે પુરૂષ પરા એવી મારી ભક્તિને પામે છે. અહિં બ્રહ્મરૂપ થયેલો એટલે શ્રવણ મનનના સુદૃઢ અભ્યાસથી અજમયાદિ પાંચ કાશીથી પોતાના આત્માને સારી રીતે પૃથક સમજશે ગાની સમજવો, અને પરાભક્તિ એટલે અંતરાયરહિત આત્મસાક્ષાત્કાર કરનાર પરિપક્વ નિદિધ્યાસન સમજવું. જેવી રીતે હજૂરીઆના હજૂરીઆ થઈને રાજપદનું સુખ કદાપિ ભોગવી શકાતું નથી પરંતુ રાજા થઈનેજ રાજવૈભવોનો ખરો ઉપભોગ લઈ શકાય છે તેવી રીતે ખરી ભક્તિ ચિદૈક્ય-બાવના અનુભવમાંજ છે અને તે પરમભક્તજ હરિના સર્વ સુખનો સ્વામી થાય છે. પાણીની લહરી પાણીપર દોડે, અમથી શાંત થઈ બેસે અથવા તો અદ્રશ્ય થઈ જાય તોપણ તે પાણીજ છે પાણીથી ભિન્ન નથી. જ્ઞાની ભક્ત સર્વત્ર અબેદ સ્વાત્મ સ્થિતિથી એક પોતાનીજ વ્યક્તિને અનુભવતો હોવાથી ચાલવું અને બેસવું એ બંને વ્યવહાર એકજ છે એવો તે ગાનીમાં અત્કાર નથી હોતો કે શું ? ત્યાં કહ્યું છે કે:—

ચાલ્યો આણિ ચૈસક । હોન્હી મિકૂનિ પક ।

નોહે એસે કૌતુક । હયે ઠાઈ ॥

વળી—આત્માનાત્મ વિચારવડે દેહ ત્રયનો નિરાસ થઈને, સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા હું છું એવી ઉપજ થયેલી 'સોદ્ધ' જ્ઞાન વૃત્તિનો પ્રકાશ પણ ઉપાસના (નિર્ધર્મસહજ બ્રહ્મભાવ)રૂપ ચિદ્બ્રહ્મ

હોવાથી તેનું પ્રકાશ 'સોહં' જ્ઞાન વૃત્તિદ્વારા પ્રકાશન કદાપિ થવાનું નથી એવી રીતે 'અહં' અને 'હૃદં' જ્ઞાન વૃત્તિના સંબંધ વિના, જ્ઞાની ભક્તની નિત્ય નિર્ધર્મ સહજ આત્મ ઉપાસના ચાલતીને ચાલતીજ હોય છે.

નિફજેના નિમે । આંગી આંગ છુમે ।

સુહાસુહા ઉપમે । દેવ વેલ દયા ॥

વિવરણુ—પૂર્વે કહેલો ઉપાસનારૂપ સહજ ચિદ્રપ્રકાશ ઉત્પન્ન થતો નથી અથવા મરતો નથી કિંતુ પોતે પોતામાંજ ધુમ્મા કરે છે એવા એ સહજ સુખને બીજા સુખની ઉપમા આપી શકાય કે ? નહિજ. કારણ કે કાઠીથી લઇને ક્ષત્રા પર્યન્ત સર્વ પ્રાણીઓ જે કાંઈ પણ વિષય સુખ ભોગવે છે તે સુખ વિષયોમાંનું ન હોઇને વિષયોપભોગના નિમિત્તથી તેઓ અંશતઃ આત્માનંદનેજ ભોગવે છે તેથી નિરંશ આત્મ સુખને એ અંશરૂપ સુખની ઉપમા શી રીતે આપી શકાય ?

કોળી એક અકૃત્રિમ । મક્તિચે હેં વર્મે ।

યોગ જ્ઞાનાદિ વિશ્રામ । મૂમિકા જે ॥

વિવરણુ—એ (ઉપર કહેલી ઉપાસના) અકૃત્રિમ અર્થાત સહજ અક્રિય ભક્તિ તે ભક્તિનું રહસ્ય છે. અને તે રહસ્ય યોગ તથા જ્ઞાનાદિકનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે; એટલે કે યોગ અને જ્ઞાનના યોગે મળનારૂં પરમરૂપ એજ છે. એટલા માટે આ સ્થળે યોગ અને જ્ઞાનઆદિ ઉપરામને પામે છે.

આતાં મક્તિ અમક્તિ । જાલે તાટ એકી પાંતી ।

કર્મા કર્માચિ યા વાતી । માલહૂ નિયા ॥

વિવરણુ—હવે ભક્તિ અને અભક્તિનો પ્રકાશકને સત્કર્મ અને અસત્કર્મરૂપ બોલો, તે યુગાર્ધ જતાં ભક્તિ અને અભક્તિરૂપ યાગીઓ એકજ પંક્તિમાં રખાઈ ગઈ છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્ઞાનીભક્ત ભેદ શૂન્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ ક્ષત્રાત્મ સ્વરૂપ છે એટલા માટે જ્ઞાનીને સત્કર્મ અને અસત્કર્મ કર્મ બંને આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન સ્ફૂરતા નથી. એવા પ્રકારે જ્ઞાનીદ્વારા (તે અભેદ ભક્તિદ્વારા) જે જે ચાવતુ સારાં અને નકારાં સહજ રીતે કર્મો થાય છે, તે સર્વ કર્મો જે તે જ્ઞાનીભક્તને સ્વાત્મરૂપેજ સ્ફૂરે છે તો પછી જ્ઞાનીભક્તને હાથે જે જે સહજ એટાઓ થાય તે સર્વ ભક્તિજ છે મતલબ જ્ઞાનીભક્ત દેહવડે જે કાંઈ પણ કરે, તે સર્વ ભગવાનનુંજ પૂજનજ છે. તે વાણીથી જે કાંઈ પણ બોલે તે સર્વ હરિની સ્તુતિજ છે; અથવા તો મનવડે જે કાંઈ પણ કલ્પના કરે, તે સર્વ હરિનો જપજ છે એવી રીતે જ્ઞાનીભક્તદ્વારા જે કાંઈ પણ કાયિક, વાયિક, અને માનસિક કર્મો થયાં કરે છે તે સર્વ ભગવત્ સેવાજ છે.

આંગે કીર એક જાહલે । પરી નામ રૂપાચે માસલે ।

હોતે તેહી આટલે । હરિહર ચેયે ॥

વિવરણુ—હરિ અને હર એ બંધ મૂળ એકજ અંગના છે એટલે કે એકજ ચૈતન્યરૂપ છે; પરંતુ નામરૂપમાં જે ભિન્નતાનો ભાવ હોતો તે પણ અહિં સહજ ઉપાસનારૂપ પરબ્રહ્મા અભેદ ભાવમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

અનયો પ્રેક્ષિતિરેકા, પ્રત્યય મેદેન મેદતા માપ્તૌ ।

કલ્પયતિ મૂઢો મેદ, હરિહર મેદો વિના શાસ્ત્રમ ॥

હરિ અને હર વ્યાકરણની રીતિથી પ્રકૃતિ (મૂળ ધાતુ) અને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ જુઓ તો) એક દેવરૂપે ને અવિદ્યા હરનારૂપે એક છે. પણ માત્ર (વ્યાકરણની રીતિથી) એક પ્રત્યયનો ભેદ

અર્થ:—નિલ કલ્યાણરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ જે વરદેશ (શિવ) તેજ પોતે છુપાઇને સવ જગતનો ભાસ કરાવે છે; અને જે વેળાએ તે પોતે નિજરૂપથી પ્રકટ થાય છે તે વેળાએ સમસ્ત જગતનો લોપ કરી નાંખે છે. એટલે કે જ્યોતી રીતે દોરડી પોતે છુપાય છે અને જ્ઞેનારને પોનામાં સર્પનો ભાસ કરાવે છે અર્થાત જ્ઞેનારને ‘આ દોરી છે’ એવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થતાં ‘આ કાંઈ એક વસ્તુ પડેલી છે’ એવી રીતે ‘ઈદંત’ (આ કાંઈકના અસ્તિત્વ)નું જ્ઞાન થાય છે તેનેજ સામાન્ય જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ સામાન્ય જ્ઞાનના યોગેજ ‘આ સર્પ છે’ એવી જ્ઞેનારના મનમાં વિપરીત કલ્પના થાય છે. તેજ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થતાં ‘કુ

હું' એ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે. સામાન્ય 'સત અંશ'નું જ્ઞાન થાય છે; તેના યોગે 'નામ રૂપાત્મક દેહજ હું' હું' એવી દેહ અહંકારાદિ પ્રપંચની વિપરીત કલ્પના ઉદ્ભવે છે. એવી રીતે આત્મા પોતેજ વિશેષ 'ચિદાનંદરૂપ'થી જીવમાં હુપાઈને પોતાના સામાન્ય સત્તા સ્વરૂપમાં દેહાદિક પ્રપંચનો ભાસ કરાવે છે. જે વેળા એ જીવ વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન ચતુષ્થયવડે સંપન્ન થાય છે, તે વેળાએ સદગુરુ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે એટલે કે 'સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, અને આનંદરૂપ આત્મા તું' છે' એવો તેને 'તત્ત્વમસિ' મહાનાકયવડે બોધ આપે છે તેના યોગે દેહત્રયાતીત અને પંચકોશાતીત સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ આત્મા હું હું, એવું આત્માના વિશેષ ચિદાનંદરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન થાય છે ત્યાર પછી દેહાહંકારાદિ પ્રપંચની નિવૃત્તિ થાય છે (બાધા થાય છે). જે પ્રમાણે વિશેષ (દોરી નું જ્ઞાન થવાથી સર્પ (ભ્રાન્તિ)ની નિવૃત્તિ થાય છે ને આ ભાસનો સર્પ અસત્ય છે એમ નિશ્ચય પૂર્વક જાણવામાં આવી જાય છે; તેજ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિશેષ ચિદાનંદરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થવાથી સર્વ પ્રપંચો મિથ્યા છે એમ નિશ્ચય પૂર્વક જાણવામાં આવી જાય છે.

પ્રગટે તંત્ર તંત્ર નવિસે । લપે તંત્ર તંત્ર આમાસે ।

પ્રગટના લપાલા અસે । ન સોમ તાજો ॥

અર્થ:—જે સમયમાં આત્મા પ્રકટ હોય છે તે વેળાએ જગત દેખાતું નથી અને જે વેળાએ આત્મા ગુપ્ત હોય છે, તે વેળાએ જગત ભાસતું હોય છે, ખરી રીતે તો આત્મા પ્રકટ પણ નથી અને ગુપ્ત (અજ્ઞાન) પણ નથી. પ્રકટવું અને ગુપ્ત થવું એ ઉભય ધર્મેથી તે જરા પણ વિદ્યુત થતો નથી. આત્મસ્વરૂપને તેમનો કિચિ-માત્ર પણ સ્પર્શ નથી. આત્મા તો સદૈવ પરિપૂર્ણ અને પ્રકટજ છે પણ તદ્વિપયક જીવોના સામાન્ય અને વિશેષ જ્ઞાનની દૃષ્ટિથી પ્રકટવું અને હુપાઈ જવું આદિ વ્યવહાર થાય છે.

ઘડુ જંબ જંબ હોય । તંત્ર તંત્ર કાંઈંચ ન હોયે ।

કાંઈં ન હોનિ આહે । અવઘાચિ જો ॥

અર્થ:—આત્મા, જેમ જેમ અનેક નામ રૂપાત્મક સૃષ્ટિરૂપથી પ્રકટ થાય છે. તેમ તેમ ખરેખર કાંઈ પણ થતો નથી. જે કાંઈ પણ ન હોઈને જગદ્દરૂપે સર્વ તેજ છે. અર્થાત-આત્મા જેમ જેમ અનેક નામ રૂપાત્મક સૃષ્ટિરૂપથી બ્રાંત પુરુષોને ભાસવા માંડે છે, તેમ તેમ પોતાના પરમાર્થરૂપથી એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનંદ નિર્ગુણ નિરાકારરૂપ અબેદ સ્થિતિથી, જેવોને તેવોજ હોય છે, જરાપણ બદલાતો નથી; પરંતુ વિપરીત જ્ઞાનવડે અનેક નામ રૂપાત્મક જગત જોનારાને સર્વ જગદ્દરૂપે તેજ વિહરે છે એમ દેખાય છે; કારણ કે કલ્પીત વસ્તુ અધિક્ષાનરૂપજ હોય છે. જેવી રીતે રજજીમાં કલ્પનાથી ભાસેલો સર્પ રજજીથી બિન્ન નહિ, કિંતુ રજજીરૂપજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મમાં કલ્પનાથી ભાસેલું અનેક નામ રૂપાત્મક જગત અધિક્ષાન પરબ્રહ્મથી બિન્ન નહિ, કિન્તુ પરબ્રહ્મરૂપજ છે. સોનું પોતાના સોનાપણા (કસ અને વજન) માં ન્યૂન ન થતાં અનેક અલંકારરૂપ થાય છે; તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ પોતે પોતાના નિર્ગુણ નિરાકાર સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ પરિપૂર્ણત્વમાં લેશ માત્ર પણ ન્યૂન ન થતાં આ સર્વ જગદ્રૂપ થાય છે. જેવી રીતે મધ્યાન્હ સમયે મરૂમિમાં સૂર્યના પ્રખર કિરણોના યોગે ભાસતી મૃગજળની નદી પોતાના સમાનમથી પૃથ્વીને જરાપણ ભીંજવી શકતી નથી; તેવીજ રીતે આ સર્વ કલ્પીત જગદ્ભાસ પોતાના સંબંધથી નિર્ગુણ નિરાકાર સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ અધિક્ષાન પરબ્રહ્મની હાનિ કરવાને લેશ માત્ર પણ સમર્થ નથી. લહરીના અંગરખાને ન ઉતારવાં છતાં ઉઘાડું (સ્પષ્ટ) પાણીજ છે તેજ પ્રમાણે,

પરમાત્મા સર્વ જગદ્રૂપે પોતેજ પોતાના ચથાર્થ સ્વરૂપી પ્રકટ છે. જગત સ્ફૂર્તિથી તે ઢંકાઈ જતો નથી જેમ:—

પરમાણુ ચિયા માંદિયા । પૃથ્વી પળે નવચેચિ વાયાં ।

તેં વિ શિશ્વ સ્ફૂર્તિ દ્યાં । જાંકચેના જો ॥

અર્થ:—પરમાણુઓના કદાચિત્ત સમુદાય હોય તો પણ તેઓ પૃથ્વી ધર્મ યુક્તજ હોય છે; તેમનો મૃતિકા ધર્મ વ્યર્થ થતો—અગડતો નથી; તેજ પ્રમાણે જગત્પ્રતીતિથી પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ આચ્છાદિત થતું નથી. સચ્ચિદાનંદરૂપે પ્રગટજ છે. જેવી રીતે મધ્યાન્હ સમયે નદી તીરે વાવુકા પ્રેદેશમાંની છીપો (શુક્તિકાઓ)માં રૂપાની કદપના થાય છે પણ તે કાદવનિકરૂપાના યોગે શુક્તિ આચ્છાદિત ન થતાં પોતાનામાં શ્વેતતા તથા ચળકાટવડે પ્રકટજ હોય છે તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં કદપનાથી ભાસેલાં અનેક નામ રૂપાત્મક જગત મધ્યે બ્રહ્મસંજિત વસ્તુજ અસ્તિભાનિ પ્રિયત્વથી પ્રકટ છે. જેમ ચંદ્રમાં રહેલી કળાઓના યોગે ચંદ્ર બુધ (આચ્છાદિત) થતો નથી. અને અગ્નિ દીપરૂપ થવાથી (જ્યોતિરૂપને પામવાથી) પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન થતો નથી; પોતાની દહન અને પાચન શક્તિ હોય છે તેજ તે દીપ સ્વરૂપમાં આવે તો પણ કાયમ રહે છે.

જ્ઞાણોનિ અવિદ્યા નિમિત્તે । વદ્ય પ્રદૃશ્વ વર્તે ।

તેં મી નેજે આજ્ઞે । એસેં ચિ અસે ॥

અર્થ:—એક જ્ઞાનરૂપ આત્માજ અજ્ઞાનના યોગે દ્રશ્ય અને દ્રષ્ટવરૂપે વિહરવા લાગ્યો, પરંતુ અજ્ઞાને કલ્પેલાં દ્રશ્ય દૃશ્તવ પ્રકારને આત્મત્ત્વમાં હું કાંઈ જાણતો નથી; કિન્તુસ્વતઃ સિદ્ધ આત્મભાવ જેવોને તેવોજ છે. ત્યાં દૃષ્ટાંત—જેવી રીતે રાત્રિના સમયમાં એકસો શૈયામાં સુતેલો મનુષ્ય નિદ્રામાં પોતાના વ્યવહારિક સ્થૂલ દેહને ભૂલી જાય છે એટલે કે તેને સ્થૂલ દેહનું અજ્ઞાન થઈ જાય છે અને ત્યાર પછી તેને સ્વપ્ન લાગે છે—તે સ્વપ્નમાં જાગ્રતિ પ્રમાણે ગૃહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને મિત્ર તથા ગૃહના પદાર્થો ઇત્યાદિ ભાસવા માંડે છે; તે સ્વપ્નમાં ભાસતા ગૃહઆદિ દ્રશ્ય વિષયો અને તેમને જોનારો સ્વપ્નજાગ્રત દૃષ્ટા પોતે અને તે તે વિષયોનું દર્શન એ ત્રિપુટીરૂપે શય્યામાં પડેલા મનુષ્યની વૃત્તિ, એકાકિ સ્થૂળ દેહના અજ્ઞાનને યોગે શૃંગારિત થઈ નથી કે શું ? તેજ પ્રમાણે પારમાર્થિક ભેદ શૂન્ય આત્મસ્વરૂપ વિશે, અજ્ઞાનના યોગે દ્રશ્ય (જોવાની વસ્તુ) દૃષ્ટા (જોનાર) અને વિષયો ત્રિરહિત કેવળ દ્રઙ્ માત્ર (જ્ઞાન માત્ર) કે દર્શન (જોવાની ક્રિયા) એ ત્રિપુટીરૂપે એક આત્મતત્ત્વજ અનેહું છે (વિહરે છે) એમ સમજી લેવું. પરંતુ જાગ્રત દૃષ્ટિથી જોનારને સ્વપ્નમાંની ત્રિપુટી ભાસતી નથી; કિન્તુ વ્યાવહારિક એકાકિ સ્થૂલ દેહનીજ પ્રતીતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે આત્મ દ્રષ્ટિથી જોનારને અજ્ઞાન કલ્પિત વ્યાવહારિક ત્રિપુટી ભાસતી નથી; કિન્તુ એકાકી આત્મ પ્રતીતિજ હોય છે.

જેવી રીતે વસ્ત્ર કેવળ નામ છે, ખરી રીતે તેના અર્થ પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો વસ્ત્ર પોતે કાંઈપણ પદાર્થ નથી; કિન્તુ આડાં અને ઉભાં સૂતરનાં તાંતણાં માત્ર છે. ને માટીનો કરેલો ઘડો પણ માટીરૂપજ છે.

જેમ ભીંતપરનાં ચિત્રોમાં જે કે ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ દેખાય છે તોપણ વાસ્તવિકતાથી જોતાં તે સર્વનો ભાસ કરાવનાર જેમ એક ભિંતનોજ આધાર હોય છે, તેમ નિર્જસ્વરૂપમાં અનેક નામરૂપાત્મક અને મિથ્યારૂપ જગત્ જે કાંઈપણ ભાસે છે તે કેવળ આત્મચૈતન્યજ છે.

જે કે ગોળનું ઢેકું અને છે તોપણ ગોળમાંની મીઠાશ ઢેકારૂપ બની છે એમ કહી શકાતું નથી. તેજ પ્રમાણે સાકાર જગતમાં આત્મતત્ત્વ વ્યાપેહું હોવા છતાં પણ જ્ઞાનરૂપ આત્મા

જગદ્રૂપ થયો નથી; એટલે કે જાળના ઢંકામાં મીઠાશનો અન્વય (વ્યાપ્તી) છે, પરંતુ મીઠાશમાં ઢંકાનો વ્યતિરેક (અભાવ) છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્માનો જગતમાં અન્વય છે પરંતુ નામરૂપાત્મક જગતનો જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં વ્યતિરેક છે.

વસ્ત્રની ધડીની આકૃતિનું પ્રકાશન જેમ વસ્ત્રજ કરે છે, એટલે કે ધડીના આકારે જેમ વસ્ત્રજ દેખાય છે તેવી રીતે નિત્ય સ્ફુરદ્રૂપ આત્માજ વિશ્વરૂપ પ્રતીતિથી અનુભવમાં આવે છે.

न लिपतां सुख दुःख । येणं आकारं क्षोभोनि नावेक ।

હોય આપણિયા સન્મુલ્લ । આપણ ચિ જો ॥

અર્થ:—આત્મા ક્ષણભર “एकोऽहंबहुस्यां” એવી સ્ફુર્તિના ક્ષોભથી (ધક્ષિણથી) એટલે કે “હું એક છું” તે અનેક થઈને મારું સુખ હુંજ ભોગવું” એવી ઇચ્છા (વિચાર) ધારતો થયો અને તે ઇચ્છા થતાંની સાથેજ જેમ કોઈ એક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પોતેજ પોતાના મુખસૌંદર્યને ભોગવવાની ઇચ્છા થતાંજ તે દર્પણનો આશ્રય કરે છે ને તેના યોગે તેનું મુખ તેના સન્મુખ આવે છે; તેજ પ્રમાણે અનેક નામરૂપાત્મક જગત સ્થિતિથી આત્મા પોતેજ પોતા સમક્ષ વિષયરૂપે રણુ થાય છે. એ વિષયના પ્રિય અને અપ્રિય એવા બે વર્ગ છે એમાંના પ્રિય વિષયોને યોગે સુખ થાય છે અને અપ્રિયને યોગે દુઃખ થાય છે. એવા એ સુખદુઃખાકાર પરિણામથી આત્મા ક્ષિપ્ત થતો નથી, માત્ર દ્રશ્ય જે કાંઈપણ ઉત્પન્ન થાય છે તેના યોગે-મુખમાં દર્પણના પ્રતિબિંબના યોગે જેમ બિંબત્વ તેમ-જ્ઞાનરૂપ આત્મવસ્તુને દ્રષ્ટાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરોક્ત બિંબપ્રતિબિંબ ન્યાયથી આત્મા નામરૂપાત્મક દ્રશ્ય જગત થઈને પોતાના ચિત્તવશરૂપમાં પોતેજ પોતાનો ભાસ કરાવે છે; એવી રીતે દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટીની રચના થાય છે. સૂતરની ગુંડીમાં અંદર બહાર જેમ સૂતર વિના બીજું કાંઈપણ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે તત્ત્વવિચારની દ્રષ્ટિથી એ ત્રિપુટી ત્રણપણા યુક્ત નથી કિન્તુ એક આત્મારૂપજ છે, જેમ જોનારનો વિષય દર્પણમાંનું પ્રતિબિંબ સત્ય નથી તેમ એ ત્રિપુટી સત્ય નથી કિન્તુ કેવળ મુખને જોનારરૂપી જ્ઞાનરૂપ એક દ્રષ્ટા આત્માજ ત્રિવિધરૂપે વિદરે છે તે સત્ય છે.

हृदयाचा जो उभारा तेंचि हृदृत्व होय संसारा ।

या दोहीं माजिला अंतरा । दृष्टि पंगु होय ॥

અર્થ:—દ્રશ્યરૂપે જે જ્ઞાનરૂપ આત્મા પ્રકટ થાય છે તેજ ક્ષણે તે દ્રષ્ટવરૂપથી પણ પ્રકટ થાય છે (બંને સાપેક્ષિત છે) એટલે કે જે દ્રશ્યનો વિકાશ થયો તેજ દ્રષ્ટવનું સમર્થન છે. એ દ્રશ્ય અને દ્રષ્ટામાંનો અંતર કિંવા મધ્ય સંધિ જે જોવા જઈએ તો ન દેખાતાં દ્રષ્ટિકુંડીત થઈ જાય છે, કારણકે એ સંધિ દ્રશ્યભાવરહિત છે. એ સંધિના પ્રકટકાળમાં દ્રશ્ય નથી. એટલે દૃષ્ટિ શાનું ગ્રહણ કરીને રહે વાર ? કારણકે દ્રષ્ટિ નિત્ય દ્રશ્યનો આશ્રય કરીનેજ રહે છે એટલા માટે દ્રશ્ય સંબંધ વિના દ્રષ્ટૃત્વ આવતું નથી. નામરૂપાત્મક દશ્યની ઉત્પત્તિનીજ સાથેજ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં દ્રષ્ટૃત્વ આવે છે અને તે દ્રશ્યત્વના જવા સાથે દ્રષ્ટાપણું અને દર્શનવૃત્તિ બંને આત્માં જાય છે કારણકે એ બંને સાપેક્ષ છે. એક જ્ઞાનરૂપ આત્માની જે એ ત્રિપુટી થયેલી છે તે ત્રિપુટીના જવા સાથેજ એક જ્ઞાનરૂપ આત્માજ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે, એટલા માટે બ્યારે આદિ અને અંતમાં એક આત્માજ સત્યતાથી (સત્તારૂપે) રહે છે, તો પછી મધ્યતરે ભાસતી ત્રિપુટી તે ભ્રાંતિ છે; કારણકે આદિઅંતમાં સર્વથા ન હઈને મધ્યમાંજ જે ભાસે છે, તેનેજ ભ્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. आदावन्ते च यच्चास्ति वर्तमाने तुल्यतया ॥ જેવી રીતે દર્પણમાં

જેવા પૂર્વે અને દર્પણ જેઠી લીધા પછી જોનારનું મુખ, મુખના સ્થાનમાં જ હોય છે; તો પછી મધ્યંતરે દર્પણ જેતી વેળાએ જો દર્પણમાં મુખનો પ્રતિબિંબ બિન્ન દેખાયો હોય તેથી શું ? શું તેથી સત્ય મુખ પોતાના મુખવત્તે ત્યાગીને બિન્ન થયું છે કે ? નહિજ, આગળ જેવા જતાં જોનારને ‘આપણે કાંઈક દ્રવ્ય જોયું’ એમ ભાસવા માંડે છે; પણ તે દેખાતી વસ્તુ ખરી રીતે કાંઈપણ હોતી નથી અને વિપરીત ભાસથી માત્ર દ્રષ્ટિ દુઃસારી જાય છે.

એટલા માટે ક્ષણોનિ દૃશ્યાશ્ચિયે વેળે । દૃશ્યદ્રષ્ટ્વા વેગલે ।
વસ્તુમાત્ર નિહાલે । આપણા પાર્શ્વી ॥

અર્થ:—નામરૂપાત્મક દૃશ્ય જગતના ભાસકાળે પણ દૃશ્યદૃષ્ટા બાવાતીત એક બ્રહ્મવસ્તુ જ પોતે પોતાને જુએ છે એમ સમજો. તેનું અસ્તિત્વ કેવું છે કે જેવી રીતે વીણા અને મૃદંગ ઇલાદિ વાદ્યો વિના ધ્વનિ સામાન્યરૂપે રહેશે હોય છે તેવાજ રીતે દૃશ્ય, દૃષ્ટા અને દર્શન એ વિશેષ ત્રિપુરી બાવનો લોપ કરીને કેવળ બ્રહ્મવસ્તુ સ્વયંભાવથી (રહેલી) છે. જેવી રીતે વિશેષ તાથી કાષ્ઠાદિ પદાર્થોમાં અગ્નિ પ્રગટ થવા પૂર્વે સામાન્ય ભાવથી રહેશે હોય છે તેમ રહેલ છે. એવી તે બ્રહ્મવસ્તુ વિશે તેને અમુક એક સંગ્રા આપીને કાંઈ બોલી શકાય તેમ નથી, અને ગમે તેમ કરવા છતાં તે કાંઈના પણ જાણવામાં આવતી નથી એવા પ્રકારનું જ તે બ્રહ્મવસ્તુનું અખંડ દંડાયમાન અસ્તિત્વ છે. શ્રુતિમાં જો ‘સામ્યદાનંદ’ સંગ્રા તે બ્રહ્મવસ્તુની આપી વર્ણન કરેલી છે તેનો અભિપ્રાય છે કે અસત્, જડ, અને દુઃખરૂપ અજ્ઞાન આદિ પ્રપંચના નિરાસ પછી ‘સમ્યદાનંદ’ રૂપ બ્રહ્મ એક અવશિષ્ટ રહે છે. એકરસ વસ્તુમાં અદ્ય કે બૃહદ કાંઈ પણ નજ હોય. નિયમ્ય જેવું કાંઈજ નથી તો પછી નિયમન કરનાર ઇશ પણ ક્યાંથીજ હોય ને કેમજ કહી શકાય ? એવી રીતે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ઇશ સર્વ સંગ્રાનો નિષેધ છે.

આપુલિયા બુબુલ્લા । દૃષ્ટિ અસોનિ અલ્પમ ડોલ્લા ।

તૈસા આત્મજ્ઞાની બુબુલ્લા । જ્ઞાનરૂપ જો ॥

અર્થ:—જેવી રીતે તેજોમાંની કીટીઓમાં દૃષ્ટિ હોવા છતાં ચક્ષુ પોતે પોતાને જોવામાં અંધ છે એટલે કે પોતેજ જોવારૂપ છે; તેજ પ્રમાણે આત્મા પોતે પોતાને જાણવામાં અસમર્થ છે એટલે કે તે નિસ નિર્ધર્મજ્ઞાનરૂપ છે. એથી તે પોતેજ પોતાનો વિષય થતો નથી એટલે કે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં તો જ્યારે અજ્ઞાન સર્વથા નથીજ તો પછી એવા એ જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં આત્મજ્ઞાન પણ ક્યાંથી હોઈ શકે વાર ? અર્થાત્ તે પોતેજ પોતાનો વિષય કેવી રીતે થઈ શકે ?

યા લાગી મૌનૈચિ બોલિ જે । કાંहीं ન હોનિ સર્વ હોઈ જે ।

નજ્હતાં લાહિજે । કાંहीं ચ નાંहीं ॥

અર્થ:—એટલા માટે હે આંગદેવ ! ચારે વાણીઓને મળીને મૌનથીજ તેનું વર્ણન કરવું એજ તેનું ‘અર’ વર્ણન થાય છે. કાંઈપણ ધર્મને ન સ્વીકારતાં અર્થાત્ ‘હું દેહ છું, હું જીવ છું’ અથવા તો ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા કાંઈપણ અહંકારને પોતામાં ન આરોપતાં સહજ સ્થિતિમાં રહેવાથીજ પૂર્ણતા સાથે તદ્રૂપતા-એવું કાંઈપણ ન હોઈને હોવું તેજ તે સર્વ ધર્મશૂન્ય આત્માનું પ્રાપ્ત થયું છે; જેવી રીતે અનેક લહરીઓના સમુદાયનો આશ્રય પાણી છે, તેજ રીતે નાના પ્રકારના જ્ઞાનનો સંબંધ એનાજ નિત્ય અસ્તિત્વ પર રહેલો છે; જે આત્મતત્ત્વ દૃશ્ય સંબંધ વિના પોતે પોતાને જોવારૂપ સર્વથા એકાદી છે.

જે કોળાચેં નવ્હતેનિ અસળેં । જે કોળાચેં નવ્હતાં વિસળેં ।

કોળાચેં નવ્હતાં ભોગળેં । કેવલ જો ॥

અર્થ:—જે બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ કાર્ય કારણ ઉપાધિ સંબંધ રહિત છે. જેનું જેવું દૃશ્ય સંબંધ રહિત છે અને જે બ્રહ્મનું ભોગવવું ભોગ્ય ભોગ ભોક્તાની ત્રિપુટી રહિત છે. એવો જે તે કેવળ એકરસજ છે. સત્, રજ, તમ ઇત્યાદિ ગુણો અને તેના કાર્યો અપંચીકૃત પંચમહાભૂતો તત્કાર્ય સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ અને પંચીકૃત પંચમહાભૂતો તે તથા તેમાંથી અનેલી સ્થાવર જંગમાત્મક ભૌતિકસૃષ્ટિ એ સર્વને કાર્ય ઉપાધિના નામથી ઝાળખવામાં આવે છે. એ સર્વનું મૂળ કારણ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અનિર્વચનીય અજ્ઞાન છે તે અજ્ઞાનને કારણ ઉપાધિ કહેવામાં આવે છે. એવા કાર્ય કારણ ઉપાધિ રહિત પરબ્રહ્મમાં સાહજક તે બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત દૃશ્ય હોઈ શકે એવું બિન્ન બીજું કાંઈપણ નથી અને દૃશ્ય કાંઈપણ વસ્તુ ન હોવાથી ભોગ્ય પણ નથી. જે દૃશ્ય તેજ ભોગ્ય એટલે દૃશ્યના ન હોવામાં ભોગ્યપનો પણ સહજ નિષેધ થઈ જાય છે. ભોક્તા ભોગ ને ભોગ્ય એ ત્રિપુટી સાપેક્ષ હોવાથી તેના નિષેધ થતાં કેવળ એકસ્વરૂપવડે હોવું એજ તેમનું ભોગવવું છે.

હે ચાંગદેવ ! એવંરૂપ તારો ઉપાસ્ય વરેશ (શિવ) તેનો તું પુત્ર છે એટલે કે કર્પૂરનો કણ જેની રીતે કર્પૂરનો અંશ હોય છે તેવી રીતે તું તેનો અંશની જેમ અંશ છે.

હે ચાંગદેવ ! હવે તારા અને મારા વચ્ચેના (જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વચ્ચેના) આત્મૈક્ય વિષયક સંવાદનું શ્રવણ કર.

અહિં સુધી 'તત્પદ' (ઇશ) ના લક્ષ્ય સ્વરૂપ (બ્રહ્મ)નો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે 'ત્વંપદ' (જીવ)ના લક્ષ્ય સ્વરૂપનો એટલે કે કૃતસ્થ સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનદેવ દ્વાળે । તુજ માક્ષા બોલ લેકળેં ।

તેં તલ્હ હાતા તર્હીં મિઠી વેળેં । જયા પરિ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—તું મારા ઉપદેશમય ભાષણનું શ્રવણ કરે તે પોતાના જમણા હાથે ડાબા હાથને આલિંગન આપ્યા સમાન છે અથવા તો હસ્ત તલે હસ્ત તલને પરિરંભણ આપ્યા સમાન છે કારણકે તું અને હું બંને આત્મસ્વરૂપ છીએ. જેવી રીતે શબ્દજ શબ્દનું શ્રવણ કરે, સ્વાદને સ્વાદજ ચાખે અથવા પ્રકાશને પ્રકાશ પોતેજ નિહાળે તેના જેવું છે. અથવા તો સોનું અને સોનાને તપાસવાની કસોટી બંને સોનુંજ થયાં, મુખ્ય અને મુખને જોવાની આરસી મુખજ થયાં; અર્થાત તારો અને હું ચાંગદેવ ! મારો સંવાદ એ પ્રમાણેનો છે. એકજ જ્ઞાનરૂપ આત્મા જ્ઞાનદેવરૂપે ઉપદેશ કરે છે તેજ ચાંગદેવરૂપે ઉપદેશ કરે છે. પ્રકાશ અને ગળપણ એ શબ્દો બે છે પણ પર્માણ છે (તેમનો અર્થ એકજ છે). તેવી રીતે તારી અને મારી પરસ્પર પ્રિયતાનો પ્રકાર છે એટલે કે તું મારાપર પ્રીતિ કરે કે હું તારાપર પ્રીતિ કરું તે એકજ છે. બંનેનું આત્મતત્ત્વ જુદું નથી.

સક્ષયા તુમેનિ ઉઢુંદેં । મેટાલયા જીવ ઝમ્હાસે ।

કીં સિદ્ધ મેટી વિસકુસે । દેશિયા બિહે ॥

અર્થ:—હે સખા ચાંગદેવ ! તને મળવાના ઉદ્દેશથી જીવ બહુજ આનંદિત થયો હતો; પણ અસ્તિ ભાતિ પ્રિયત્વયુક્ત એક આત્મતત્ત્વજ ચાંગદેવના નામરૂપથી મંડિત થયેલું છે અને તેજ આત્મતત્ત્વ જ્ઞાનદેવના નામરૂપે મંડિત થયેલું છે. મતલબ બંને રૂપોમાં અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપ એક આત્માજ હોવાથી સ્વતઃ સિદ્ધ મેળાપ તો છે ને છેજ. એ વિચારે દ્રષ્ટિ જતાં ક્રિયા વડે

તારો મેળાપ કરવામાં સ્વતઃ સિદ્ધ અદ્વિય મેળાપનો બગાડો થયા જેવું થાય છે એમ ભાસવાથી મળવા માટે જીવ જાણે યાં કરે છે, ખરેખર તારું દર્શન લેવા જતાં મન આત્મરૂપ બાણી આવવા માંડે છે કારણ કે તું અને હું એક અર્થ રૂપ છીએ તેથી દર્શન વ્યવહાર થતો નથી એમજ ભાસે છે. હે આંગદિવ ! તારા યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ વિશે દેહ વડે કાંઈ કરવું, અથવા વાણીથી બોલવું કિંવા મન વડે કલ્પના કરવી કિંવા ન કરવું, ન બોલવું અને ન કલ્પવું, એ ઉભય બાવો તારા સ્વરૂપમાં સ્પુરદ્રૂપતાને લેતા નથી. તેમ મારા હુંપણાને પણ હું ધારી શકતો નથી. જેવી રીતે લવણ્ય (મીઠા)નો પાણીમાં પ્રવેશ થવા પછી તેનો શોષ કરવા જાહેરો તો ત્યાં લવણ્યનો લોપ થયેલો હોવાથી ‘અમુક ઉડાણમાં પાણી છે’ એવી રીતે પાણીનું માપ કાણુ કરી પાછા આવી કહે વાર ?

હુંહી— ચક્ષી લવણ્યકી પૂતળી થાહ સિંધુકા લેન !

અનાથ આપ આપે બપ, પલટી કહે કા એન !

અનાથકાસજી કહે છે કે લવણ્યની પૂતળી સિંધુનો તાગ લેવા જતાં પોતે તે જળરૂપ થઈ ગઈ તો પાછી ફરે કેવી રીતે ને માપ કાણુ કહી શકે ?

તે પ્રમાણે तैस् नुज आत्मया नै पाही । देखो गेलिया मीचि नाहीं ॥ तेयें नू कैखा काई । कल्पावया जोगा ॥

અર્થ:—તે પ્રમાણે હે આંગદિવ ! તારા આત્મસ્વરૂપને જેવા ગયેલો જે હું, તે હું પોતેજ ત્યાં લુપ્ત થઈ ગયો તો પછી તું ત્યાં છે અને તું આવો છે કે તેવો છે એવી કલ્પના કરવા કાણુ યોગ્ય રહ્યું ? કારણકે પ્રથમ અહઃવૃત્તિની સિદ્ધિ થયા પછી એટલે કે અમુક એક ‘હું છું’ એમ વૃત્તિવડે નિશ્ચિત થયા પછી પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન જે ‘તું’ તે ‘તું’ ભાસવા માંડે છે. એ વિશે એક સ્વાનુભવિક ઉદાહરણ છે કે કોઈ એક મનુષ્યને ગાઢ નિદ્રા આવી ગયા પછી પોતાના સ્વરૂપથી છતર જે ‘તું’ તે ‘તું’ પણાનો અનુભવ થતો નથી. સૂક્ષ્મ ચિચારથી જેતાં જેનાથી ‘તું’નો પ્રત્યય થાય છે એવું જે ‘અહં (હું)’ તે ‘અહં’નો ધન અગ્નિરૂપ ગાઢ નિદ્રામાં લય થાય છે ત્યારબાદ જાગૃતકાળમાં અહં વૃત્તિનો ઉદય થતાંની સાથે પોતાથી છતર જે ‘તું’ તે ‘તું’ સર્વત્ર ભાસવા માંડે છે. એવી રીતે ‘દ્વદશ’ વૃત્તિની કારણીભૂત જે ‘અહં’ વૃત્તિ ‘હું’ તે ‘હું’ અગ્નિ મૂલક હોવાથી જ્ઞાનરૂપ આત્માના અનુભવથી તેની આત્મતિક નિશ્ચિતિ થાય છે એટલે કે તે અગ્નિ સહિત તેની નિશ્ચિતિ થાય છે. વળી તેની સાથે ‘તું’ પણાનો પણ લય થઈ જાય છે. જે મનુષ્ય જાગૃત થઈને નિદ્રાને જેવા જાય છે તો તે ત્યાં જેવાનો વિષય જે નિદ્રા તે તેને ન દેખાતાથી પોતાના જેવાપણથી માત્ર વંચિત થાય છે. તેજ પ્રમાણે હે આંગદિવ ! તારા આત્મ ભાવને જેવા જતાં તે તો જાણે દેખાતોજ નથી; પણ મારા અહંભાવનો લોપ થતાં હું સહજ સ્થિતિથી રહું છું (સહજ સ્થિતિ અનુભવાય છે). અંધકારમાં સૂર્યનો પ્રકાશ લવલેશ પણ નથી કિંતુ કેવળ નિષ્કિંદ અંધકારજ છે ત્યાં જેનારને પોતાનો દેહ પણ દેખાતો નથી પણ તે રથજે ‘હું છું’ એવી રીતે તે પોતાના અસ્તિત્વને પૂર્ણતાથી જાણે છે. એમાં કશો અંતરાય આવતો નથી.

आंधाराचें डारें । सूर्यप्रकाश तंव नाहीं ।

परी मी आहे हें काहीं । नवचेचि जेंचि ॥

હે આંગદિવ ! તે પ્રમાણે तैखि तूतें मी गिबसी । तेयें तूपण मीपणेंसी ॥

उल्लते पडे घासी । मेटीचि उरे ॥

અર્થ:—શીષને અંતે તારા આત્મભાવનો અને યોગ થયો, એટલે ઉભયમાં એક આત્મભાવ છે એમ અનુભવ થયો. એથી માફે ‘હું’ પણું ‘તારા’પણું સહિત લુપ્ત થઈને મૂળસિદ્ધ મિલનના રૂપે એટલે કે સહજ યોગરૂપે આત્મભાવજી અવશિષ્ટ રહ્યો. આંગળીવડે આંખને ઢાંકીએ એટલે તે પોતેજ પોતામાં વિચિત્ર પ્રકાશમય ચક્રરૂપ (સજગતા ઉબાડીયાની જેમ) બની જાય છે છતાં આંખના આંખપણામાં કાંઈપણ ન્યૂનતા ન થતાં તે ચક્રને જોનાર તે આંખ પોતેજ હોય છે. જે કે તારો અને મારો સંવાદ થાય તોપણ દ્રષ્ટિમાં ભિન્નતા થતી નથી; એટલે કે જ્ઞાનરૂપ આત્માનું એકત્વ ન બગડતાં તે આત્મા તો જોવો ને તેવોજ છે. અહમિદૃષ્ટિ શૂન્ય ઉભયમાંની (તારા અને મારામાંની) અબેદ આત્મદ્રષ્ટિથી તારો અને મારો મેળાપ (યોગ) સ્વતઃ સિદ્ધજ છે. અને દેહદ્રષ્ટિથી આરોપિત “હું” પણું અને ‘તું’ પણું આત્મસ્વરૂપમાં ખરેખર ન હોઈને ઉભયમાંનો અબેદ આત્મભાવનો સહજ યોગ છે તેનાજ ઉપયોગ તેનાજ અનુવાદથી તમે અને અમે પુનઃ પુનઃ કરશે છે.

રુચિતિ યાચેનિ મિસં । રુચિતં જેવિજે જૈસં ।

કાં દર્પણ વ્યાજેં દિસે । દેખતેં જેવિ ॥

અર્થ:—રસ મહા રચીકર હોય અને તે સેવન કરનારને જે રસે તો તે રસજ રચિને ભોજન કરાવે છે એટલે કે જીવ્હામાંની રચિદારાજ સેવન કરનાર રસની રચિનો ઉપભોગ લે છે. (રચિજ રચિને ભોગવે છે). કિંવા દર્પણના નિમિત્તથી જોનાર પોતેજ પોતાને જુએ છે. તે પ્રમાણે

તૈસી અપ્રમેયેં પ્રમેયેં મરલીં । મૌનાર્ચીં અક્ષરેં મલીં ।

રચોનિ ગોટી કેલી । મેઢિયે ચિ ॥

અર્થ:—પ્રમેય રહિત નિર્વિષય આત્મતત્ત્વથી બરેલા શબ્દો (જે શબ્દોના ઉચ્ચારથી મૌન જીવગડતું નથી) એવા ઉત્તમ અક્ષરોની યોજનાથી તારી સાથે સંવાદ કર્યો છે એટલે કે એ જીવ શિવના સામરસ્યનો ઉત્તમ સંવાદ થયો છે. જેની રીતે દીપક પોતાના પ્રકાશથી પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેવી જ રીતે ઉપયુક્ત સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રકાશથી તું તારા પોતાની મેળેજ યથાર્થ આત્મ સ્વરૂપને સ્વયં પ્રકાશત્વથી સમજી રહે; તેની નિયેની ઓવી છે:-

રચેનેં કરુનિ વ્યાજ । તું આપણ યાતેં બુદ્ધ ।

દીપ દીપપણે પાહે નિજ । આપુલેં જૈસેં ॥

તૈસી કેલીયા ગોટી । તયા ઉચ્ચડિજે દ્રષ્ટી ।

આપણિયા આપણ મેટી । આપણા માજી ॥

અર્થ:—અત્યાર સુધી અમે જે કાંઈ વિચારની વાતો તને કહી, તેના યોગે તું પોતાની જ્ઞાન દ્રષ્ટિને વિકસિતકર; અને તે દ્રષ્ટિથી પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપને નિહાળ. એટલે કે, દેહ વિષયક આત્મ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને અસંખ સાક્ષી આત્મભાવમાં પોતાના એકમને જો. અર્થાત તે હું હું એમ નિશ્ચય પૂર્વક સમજી લે. એમ જે સમજવું તેજ પોતાને પોતે મળવું છે. પ્રલયકાળમાં સર્વ જળમય થઈ જાય છે તે વેળાએ બ્યાંધી પાણીનો પ્રથમ ઉદ્ગમ થયેલો હોય તે પોતાના જન્મ સ્થાનને તે પાણી જેમ ડુબાવી નાંખે છે તેજ પ્રમાણે, હું આંગડેવ ! તું કર એટલે કે અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપીથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરબ્રહ્મજી હું હું એવા તાત્ત્વિક આત્મ વિષયક દેહ નિશ્ચયથી દેહ સાથે તાદાત્મ્ય પામનારી જીવદશા (મૂળ અ. ન)ને લુપ્ત કરીને રહે.

જ્ઞાનદેવ છાજે નામરૂપે । વિજ તુજે સાચ આદે આપજયે ।

તે સ્વાનંદ જીવનપે । સુખિયા હોરે ॥

અર્થ:—જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, હું ચાંગદેવ ! તારો યથાર્થ આત્મભાવ નામ રૂપાતીત છે; તે સ્વાનંદના અનુભવથી સુખરૂપ થા. દેહેન્દ્રિય મન યુદ્ધિથી અતીત સાક્ષીરૂપ અંતર્યામી જે તત્ત્વ છે તેમાં ખરેખર નામ રૂપનો સર્વથા અભાવજ છે. નામરૂપ તો સાકાર પદાર્થના આશ્રયથીજ રહે છે, આત્મ વસ્તુ નિર્ગુણ નિરાકાર હોવાથી તેમાં ગુણ નામ, રૂપ, જાતિ, ક્રિયા, અને બેદઆદિનો સંભવજ નથી. આત્મવસ્તુ બેદ શૂન્ય આકારશૂન્ય ને પરિપૂર્ણ હોવાથી નિત્ય આનંદરૂપ છે માટે સર્વ દૃશ્યના તાદાગ્યને ત્યાગીને નિત્ય જ્ઞાનરૂપ આત્મસ્થિતિથી સુખરૂપ થા.

અર્થ:—સુખી જીવના ત્વંપદના લક્ષ્ય કૃટસ્થનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હવે ‘ત્વ’ પદ અને ‘તત્ત્વ’ એ ઉભયના લક્ષ્ય કૃટસ્થ અને બ્રહ્મ એ ઉભયનું પરસ્પર ઐક્ય છે એમ કહેવામાં આવશે.

ચાંગ યા પુઢત પુઢતી । ઘરા આલિયા જ્ઞાન સંપત્તિ ।

વેઘ વેઢકત્વ હી અતીતી । પઢીં બૈસે ॥

અર્થ:—હું ચાંગદેવ ! તને પુનઃ પુનઃ મારે એજ કહેવું છે કે તારા ગૃહને આત્મજ્ઞાન રૂપ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે એટલે કે બ્રહ્મ (તત્ત્વ) અને કૃટસ્થ (ત્વં) એ બંને લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એક છે; તે બ્રહ્મ અને કૃટસ્થનું મુખ્ય સમાનાધિકરણ છે; એટલે કે ઘટનો નાશ કરીને ઘટાકાશ ને મહાકાશ સાથે મળવાની આવશ્યકતા નથી (ઘટાકાશ ને મહાકાશની એક સત્તા છે). કારણ કે ઘટ હોય, તોપણ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો તો અભેદજ છે; તે પ્રમાણે વિચારવડે યુદ્ધિની બાધા કરીને કૃટસ્થ તત્ત્વને બ્રહ્મ ચૈતન્ય સાથે મળવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી; યુદ્ધિ ઉપાધિ હોવા છતાં પણ તે બંનેનો તો અભેદજ છે એવા વિચારના લાભથી વેઘ (જાણવાનો વિષય) અને વેદક (જાણનાર) એ ઉભય ભાવથી અતીત જે નિર્ગત્ય પદ છે તે પર તું વિરાજમાન થા. એટલે ‘અસિ’ પદનોજ આ ઓવીમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

હું ચાંગદેવ ! તને આત્મવિચાર જણાવવાના નિમિત્તથી આ આત્મસાક્ષાત્કારનું ભોજન મધારસ ભરેલું મોગુર નિવૃત્તિ માતાએ બાળજ મમતાથી આપેલું છે. જ્ઞાનદેવ અને ચક્રપાણિ (ચાંગદેવ) એ બંને સ્વાત્મ-તત્ત્વજ્ઞાનસંપન્ન તીવ દર્પણજ છે એટલે કે એકબીજાએ એકબીજામાં આત્મતત્ત્વ જોવાથી એકબીજાની દેહદૃષ્ટિથી રહેલા બેદભાવથી એ બંને મુક્ત થયા છે. તે પ્રમાણે જે કોઈ અધિકાર સંપન્ન થઈને ઉપરોક્ત ઓવીઓને દર્પણ બનાવશે (તેનો વિચાર કરશે) તેમને આ ઓવીઓ દર્પણરૂપે ફળ આપશે અર્થાત્ દર્પણ જેમ જોનારના મુખનું જ્ઞાન કરાવી આપે છે તે પ્રમાણે દેહત્રયાતીત અને ગુણત્રયાતીત તથા પંચકોશાતીત આત્મસુખનો સાક્ષાત્કાર આ ઓવીઓરૂપ દર્પણના યોગે થવાનો.

નાહીં તેંચિ કાય નેજોં મસે । વિસે તેંચિ કેસેં નેજોં વિસે ।

અસે તેં ચિ નેજો આપેસે । તેં કીં હોરજે ॥

અર્થ:—આત્મા સર્વ ધર્મશૂન્ય છે એટલે તે શું છે અને કેવો છે તે જાણવામાં આવી શકતું નથી. જે દ્રશ્યરૂપે તેના દર્શનને માનીએ તો તે પણ માની શકાતું નથી; ભાવાર્થ એ છે કે, વિચારના યોગે અન્નમયાદિ પંચકોશોનો નિરાસ કરીને, સાધકના આત્માને અવલોકવા માટે અંતર્યુબ થવાંની સાથેજ, જોનાર તત્ત્વરૂપ હોવાથી તેની સાથે ઐક્યને પામે છે, તદ્દપ ચર્ચ જાય છે,

પોતાપણથી ભિન્ન રહેતો નથી એટલે તેનું દર્શન જોનારના (પોતાના) જોવા કે જાણવામાં આવી શકતું નથી; સ્વતઃ સિદ્ધ આત્માનું અસ્તિત્વ પણ કળાતું નથી કારણકે તેને જાણવા માટે ગયેલ પોતેજ તદ્રૂપ થઈ જાય છે. એ ઉપર કહી ગયા છીએ. જગૃતિ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી (એ ત્રણે અવસ્થાથી) પર જ્ઞાનરૂપ આત્મનિદ્રા છે. આપણી આ વ્યવહાર દશામાંની જગૃતાવસ્થાને ગ્રાસી રહેલી તે આત્મજગૃતિ છે; એવું જ આત્મતત્ત્વ છે તે જોવું ને તેવું છે ને તેવુંજ ઉપરની ઓવીઓની માળામાં ગુંથેલું છે એમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે. ॐ શ્રી વિઠ્ઠલાર્પણમસ્તુ ॥

પ્રકરણ પાંચમું.

શ્રી ગૌડપાદીય કારિકાસહિત અથર્વવેદીય માંડૂક્યોપનિષતનો સાર.

જેમ માંડૂક (દેડકા) ત્રણ ટેકા ભારીને જળમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ આત્મા જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા છાડીને બ્રહ્મભાવને પામે છે તેથી આત્મા માંડૂક કહેવાય છે તે આત્મારૂપ માંડૂકના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદક આ ઉપનિષત માંડૂક્ય કહેવાય છે. મુમુક્ષુઓને મોક્ષને માટે માંડૂક્યોપનિષતજી પુરતું છે તેનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ જ્ઞાન સિદ્ધ ન થાય તો દશ ઉપનિષદો બધી એમ મુક્તિકોપનિષદમાં લખેલ છે ત્યાં માણદૂક્ય મેકમેવાલં મુમુક્ષુણાં વિમુક્તયે । તથાન્ય સિદ્ધં ચે ઉક્તાં દશોપનિષદપઠ ॥ શ્લોક છે.

પ્રકરણ ૧જીં ઉચ્ચારના નિર્ણય માટે આગમ. પ્રધાન આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયના ઉપાયરૂપ આગમ નામનું છે. રજ્જુમાં સર્પાદિકના વિકલ્પની નિવૃત્તિ થયે રજ્જુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની પેઠે જે દૃત પ્રપંચની નિવૃત્તિ થયે અદ્વૈત સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દૃતના મિથ્યાપણના પ્રતિ-પાદન માટે બીજી વૈતથ્ય નામનું પ્રકરણ છે. અદ્વૈતને મિથ્યાપણના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થયે યુક્તિથી તેનું પરમાર્થપણ દેખાડવા માટે ત્રીજી અદ્વૈત નામનું પ્રકરણ છે. તે અદ્વૈતના પરમાર્થ ભાવના નિશ્ચયના વિરોધરૂપ અન્ય વેદ વિરુદ્ધવાદ છે તેઓ પરસ્પરમાં વિરોધી હોવાથી અયથાર્થ છે તેથી યુક્તિવડે તેમનું નિરાકરણ કરવા માટે ચોથું અક્ષાત શાંતિ નામનું પ્રકરણ છે. (અર્ધ બળેલા લાકડા ઉઘાડીઆને ઝોલવવા નામનું છે.)

જેમ ઉચ્ચાર એ સર્વના આશ્રયરૂપ છે એમ બીજી શ્રુતિઓએ કહ્યું છે તેમ આ માંડૂક્યનો પ્રથમ મંત્ર પણ ઉચ્ચાર સર્વરૂપ છે એમ કહે છે:-ઉચ્ચારિત્યે તદ્વક્ષર મિદક્ષર્ણં તસ્યોપ ધ્યાનયનં મૂર્તમ્બવજ્ઞ વિષ્યવિતિ સર્વમોક્ષુર ઇવ । યથાન્ય ત્ત્રિકાલાતીતં તદ્વ્યોક્ષુર ઇવ ॥ ઉચ્ચ આવી રીતનો આ અક્ષર આ સર્વ (પદાર્થરૂપ) છે. તેનું ઉપવ્યાખ્યાન (જાણવા યોગ્ય) છે. ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ સર્વ ઉચ્ચારજ છે અને જે અન્ય ત્રણ કાળથી ભિન્ન છે તે પણ ઉચ્ચારજ છે.

વિવેચન:-નામ વિના પદાર્થનો બોધ થઈ શકતો નથી તેથી આ પદાર્થનો સમૂહ નામથી અભિન્ન છે અને નામ અક્ષરરૂપ હોય છે તથા અક્ષરોની ઉચ્ચારમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે તેથી ઉચ્ચાર આવી રીતનો આ અક્ષર આ સર્વ પદાર્થરૂપ છે; અથવા ઉચ્ચાર વાચક અને બ્રહ્મ વાચ્ય છે અને બ્રહ્મમાં સર્વ પદાર્થો કલ્પિત છે તેથી સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મથી અભિન્ન, બ્રહ્મરૂપ છે ને એમ હોવાથી બ્રહ્મના વાચક ઉચ્ચારમાં પણ તે કલ્પિતજ છે તેથી ઉચ્ચારજ આ સર્વ છે. પરબ્રહ્મ જે નામના કથનરૂપ ઉપાયપૂર્વક જાણીએ છીએ તે નામ ઉચ્ચારજ છે તે પર અને અપર બ્રહ્મરૂપ ઉચ્ચ આ અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે તેથી તેનું વિરુદ્ધ કથનરૂપ ઉપ-વ્યાખ્યાન છતાંમુને જાણવા યોગ્ય છે; કહેલા ન્યાયથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન આ ત્રણ કાળો વડે પરિચ્છેદ પામવા યોગ્ય જે વસ્તુ છે તે પણ ઉચ્ચારજ છે તથા જે અન્ય ત્રણ કાળોથી ભિન્ન કર્મરૂપ ભિંગથી જાણવા યોગ્ય ને કાળ વડે પરિચ્છેદ થવાને અયોગ્ય અવ્યાકૃતાદિક છે તે પણ ઉચ્ચારજ છે. વાચક અને વાચ્યની એકતા છતાં પણ વાચકની પ્રધાનતાથી અહિં આ કથન કર્યું છે.

“ઉચ્ચ આવી રીતનો આ અક્ષર આ સર્વ છે” ઇત્યાદિ વાચકની પ્રધાનતાથી નિર્દેશ કરેલી વસ્તુનો પુનઃ વાચ્યની પ્રધાનતાથી જે નિચેની શ્રુતિનો નિર્દેશ છે તે વાચક અને વાચ્યની એકતાના

નિશ્ચય માટે (ઔકારનો નિર્ણય બ્રહ્મપુદ્ગલો હેતુ છે). છે. અન્યથા વાચકમાં વાચ્યનો નિશ્ચય થશે ને વાચ્યની વાચકરૂપતા ગૌણ છે એવી શંકા થશે. ઓતપ્રોત ભાવરૂપ વ્યવહારથી આ શંકા દૂર થઇ જાય છે.

સર્વે હોતદ્વિજ્ઞાનમાત્મા બ્રહ્મ સોડ્યમાત્મા ચતુષ્પાદ ॥ સર્વેજ આ બ્રહ્મ છે આ આત્મા બ્રહ્મ છે તે આ આત્મા ચાર પાદવાળો છે.

વિવેચન:—કાર્ય અને કારણરૂપ સર્વે જે ઔકાર માત્ર છે એમ જે શ્રુતિએ કહ્યું છે તે આ બ્રહ્મ છે તે પરોક્ષપણે કથન કરેલા બ્રહ્મનું હવે અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષપણે) કથન કરે છે:—આ આત્મા બ્રહ્મ છે, અહિં ‘આ’ શબ્દ વિશ્વ તૈજસ, પ્રાણ તથા તુરીયપણાવડે વિભાગ પામેલાને પ્રત્યગાત્મપણાવડે અભિનય (કહેવાને ઇચ્છિત અર્થના નિશ્ચય માટે હાથના અંગ્રને હૃદયદેશ પ્રતિ લાવવારૂપ અસાધારણ શારીર વ્યાપાર) થી કથન કરે છે. તે આ ઔકારનો વાચ્ય ને કાર્યકારણ સ્વરૂપથી સર્વરૂપે સ્થિત થયેલો આત્મા જ્ઞાનની સુલભતા માટે ચાર પાદવાળો કલ્પાય છે. આ પાદ ગાયના પાદની પેઠે, નિરવયવ આત્મામાં નથી પણ જેમ વ્યવહારની અનુકૂળતા માટે રૂપી-યામાં ચાર પાદ (વિભાગ) કલ્પાય છે તેમ અહિં પણ તુરીયની પ્રાપ્તિ માટે આત્મામાં ચાર પાદની કલ્પના કરી છે. વિશ્વનો તૈજસમાં, તૈજસનો પ્રાણમાં ને પ્રાણનો તુરીયમાં વિલય કરવાથી તુરીયનું જ્ઞાન થાય છે તેથી પાદની કલ્પના તુરીયના જ્ઞાન માટે છે.

સુષુપ્તિ એટલે જે સ્થાનમાં વા જે કાળમાં ગાઢ નિદ્રાને પામ્યો હતો પુરૂષ પુનઃજાગૃદિ કાંઈપણ ભોગને ઇચ્છતો નથી અને કાંઈપણ શુભાશુભ વાસના વિલાસ જોતો નથી તે સ્થાન વા કાલ સુષુપ્તિ છે. પ્રાણને સુષુપ્તિમાં મારાપણાનું અભિમાન હોય છે તેથી તેને સુષુપ્તિ સ્થાનવાળો એટલે સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાનવાળો કહેા છે. મનના સ્ફુરણરૂપ જાગ્રત અને સ્વપ્નનો સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એક કારણરૂપ થઈ જાય છે તેથી એક કારણ ઉપાધિવાળા પ્રાણને એકી ભૂત કહેલો છે. સ્વપ્ન અને જાગ્રતમાં મનના સ્ફુરણરૂપ જે પ્રાણનો છે તે સુષુપ્તિમાં ધનીભૂત થયાં જેવાં થાય છે ને આ અવસ્થા અવિવેકરૂપ છે તેથી પ્રાણને પ્રજ્ઞાનધન કહેલો છે. સુષુપ્તિમાં મન વિષય ને વિષયીને આકારે થવારૂપ શ્રમથી ઉપજેલા દુઃખથી રહિત થાય છે તેથી પ્રાણને આનંદમય (આનંદની બાહુલતાવાળો) કહેા છે. જેમ લોકમાં શ્રમથી રહિત થઈને સ્થિત થયેલો સુખી પુરૂષ આનંદનો ભોક્તા કહેા છે તેમ પ્રાણને આનંદનો ભોક્તા કહેા છે. સ્વપ્ન અને જાગ્રતની સુષુપ્તિમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સ્વપ્ન અને જાગ્રતરૂપ ચિત્તપ્રતિ સુષુપ્તિનો અભિમાની પ્રાણ કારણરૂપ છે તેથી પ્રાણને ચેતોમુખ (ચિત્તાના કારણરૂપ) એવું વિશેષણ આપ્યું છે. જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે અને સુષુપ્તિમાં અન્ય જ્ઞાનરૂપ ઉપાધિથી રહિત જ્ઞાન છે તેથી સુષુપ્તિનો અભિમાની પ્રાણ (પ્રતિ-જ્ઞાનમાત્ર રૂપવાળો) કહેવાય છે. આ પ્રાણ આત્માનો ત્રીજો પાદ છે. **एष (પ્રાણ) सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रमवाव्ययौ हि भूतानाम् ॥** આ પ્રાણ સર્વનો નિયંત્ર, સર્વજ્ઞ, અંતર્યામી, સર્વનું કારણ ને આજ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય છે.

હવે શ્રુતિ ચતુર્થપાદનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

नाक्तः प्रब्रं न बहिः प्रब्रं नोभयतः प्रब्रं न प्रज्ञानघर्नं न प्रब्रं नाप्रज्ञम् । अदृष्ट मन्त्रब्रह्मार्थं मन्त्राणां मन्त्रज्ञं मन्त्रिन्त्य मन्त्रपदेभ्य मेकात्म्यं प्रत्यक्षं सारं प्रपञ्चोपशमं शास्त्रं दिवस इतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मास्त विज्ञेयः ॥ જે અંતઃપ્રજ્ઞ (માનસ વિલાસના

દર્શનની અભિલાષાવાળો) નથી. આ પદોવડે તૈજસનો નિષેધ કર્યો છે. બહિઃપ્રગ (ઇન્દ્રિયોવડે બહારના વિષયોને જોનારો) નથી. આ પદોવડે વિશ્વનો નિષેધ કર્યો છે. ઉભયતઃ પ્રગ (જન્યત સ્વપ્નની મધ્ય સંધીરૂપ અવસ્થાના જ્ઞાનવાળો) નથી. પ્રમાનધન (જન્યત સ્વપ્નનાં જ્ઞાન જેમાં ધનીભૂત થઈ ગયાં છે એવી અવસ્થાવાળો) નથી. આ પદોવડે સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની પ્રાણનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. પ્રગ નથી આ શબ્દોવડે એક કાલમાં સર્વ વિષયના જ્ઞાતાપણાનો નિષેધ કર્યો છે. ને અપ્રગ પણ નથી અર્થાત્ અચેતનપણાનો નિષેધ કર્યો છે; વળી જે અદૃષ્ટ છે એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વિષય નથી, જે વચનાદિ વ્યવહારના મધ્યથી રહિત છે, કર્મેન્દ્રિયોથી અગ્રાણ છે, અલક્ષણ છે એટલે અનુમાનનો અવિષય છે. અચિંત્ય એટલે અતઃકરણની વૃત્તિનો અવિષય છે. અવ્યપદેશ્ય છે અર્થાત્ શબ્દોથી ન કહી શકાય એવો છે. એકાત્મ્ય એટલે જેની પ્રાપ્તિમાં એક આત્મજ્ઞાનરૂપ ઉપાય (પ્રમાણ) છે એવો અર્થાત્ મન વાણીથી પર છતાં પણ આત્મજ્ઞાનવડે જાણવાને શક્ય એવો, પ્રત્યયસાર એટલે એકતાના જ્ઞાનનો સાર છે, કાર્ય કારણરૂપ પ્રપંચના ઉપ-શમવાળો (અભાવવાળો) શાંત એટલે રાગદ્વેષાદિ વિકારથી રહિત છે શિવ અર્થાત્ શુદ્ધ પરમાનંદ ગ્રાધસ્વરૂપ હોવાથી મંગળરૂપ છે અને અદૃત છે એટલે બેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત છે. તેને વિદ્વાનો ચતુર્થપાદ (તુરીય) ઝાકારનો માને છે. કારણકે તે પ્રતીત થતા વિશ્વાદિક ત્રણ પાદોના રૂપથી વિવક્ષણ છે. તે આત્મા છે ને તેજ જાણવા યોગ્ય છે. અહિં પૂર્વે અજ્ઞાન અવસ્થામાં થયેલ આત્માના જ્ઞેયપણાના જ્ઞાનથી આત્માને જાણવા યોગ્ય કહેલ છે; જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞેય કહેલ નથી. કેમકે આત્માનું જ્ઞાન થયા પછી તો જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયતાની ત્રિપુટીરૂપ (વિભાગરૂપ) દૈતનો અભાવ થાય છે.

પ્રાગ, તૈજસ અને વિશ્વરૂપ જીવોના સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિના નિયામકરૂપ પ્રભુ અવ્યય (એક સ્વરૂપવાળો) છે. રજઞુઆદિકની પેઠે વિશ્વઆદિક સર્વ પદાર્થો મિથ્યા હોવાથી તે અદૃત છે. તે આ પ્રકાશમાન દેવ તુરીય (ચતુર્થ)ને વ્યાપક કહ્યા છે. જેમ સર્વદા પ્રકાશરૂપ સૂર્યમાં ન પ્રકાશનું વા અન્યથા પ્રકાશનું સંભવે નહિ તેમ સર્વદા દ્રશ્યરૂપ તુરીયમાં પણ અજ્ઞાન (બીજાવા) તથા અજ્ઞાનનું કાર્ય (કળાભાવ) સંભવે નહિ. જે કે પ્રાગ અને તુરીયને બંનેને દૈતનું અગ્રહણ તુલ્ય છે તથાપિ પ્રાગ વિશેષ જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ જે તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ બીજ નિદ્રા છે તે બીજ નિદ્રાવડે યુક્ત છે ને તુરીયમાં તે વિદ્યમાન નથી. વિશ્વ અને તૈજસ, રજઞુમાં સર્પની પેઠે અન્યથા ગ્રહણરૂપ જે સ્વપ્ન અને તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ જે નિદ્રા તે બંનેથી યુક્ત છે આથી તે કાર્ય કારણથી બદ્ધ છે. (બંધન પામેલા છે). અને પ્રાણનો સ્વપ્રથી રહિતને કેવળ તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથીજ યુક્ત છે આથી તે કારણથી બદ્ધ છે. નિશ્ચયને પામેલા જે બ્રહ્મવેતા છે તે સૂર્યમાં આંધકારની પેઠે વિરૂદ્ધ હોવાથી તુરીયમાં નિદ્રા જોતા નથી અને સ્વપ્નને પણ જોતા નથી તેથી તુરીય કાર્ય કારણથી બદ્ધ નથી. તે બંનેનું (અન્યથા ગ્રહણને અગ્રહણનું) ભ્રાંતિજ્ઞાન, પરમાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાનથી ક્ષીણથયે સતે પુરૂષ તુરીયપદને પામે છે અર્થાત્ તુરીયમાં બંને પ્રકારના બંધ નહિ જોનારો પુરૂષ તુરીયમાં નિશ્ચય પામેલો થાય છે, આ સંસારી જીવ અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત થયેલી તત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપ ને અન્યથા ગ્રહણરૂપ માયાથી “આ મારો પિતા છે; આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારો પુત્ર છે, આ મારું ક્ષેત્ર છે, આ મારાં પશુ છે, આ મારું ધન છે હું એમનો સ્વામી છું, હું છું, હું હુ; બી છું, આથી હું ક્ષય પામ્યો છું, અને આથી હું વૃદ્ધિને પામ્યો છું” એવા એવા અનેક સ્વપ્નો જોતો છતો સૂતેશે છે તે બ્યારે વેદાંતના અર્થરૂપ તત્ત્વને જાણનારા પરમ કારણિક શ્રીસદગુરવડે “તું સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સંઘાત નથી પણ અસંજ સમ્વિદ્યનંદ બ્રહ્મ છે” એવો પ્રબોધ

પામે છે ત્યારે જન્માદિક બાવ વિકારથી રહિત, અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રાથી રહિત, અન્યથા મહાશૂન્ય સ્વપ્નથી રહિત ને અદ્વૈત તુરીયરૂપ આત્માને જાણે છે.

શંકા:—પ્રપંચની નિવૃત્તિવડે અદ્વૈતને જાણે છે તો પ્રપંચની નિવૃત્તિ નહિ થયે સતે કેવી રીતે અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે ?

સમાધાન:—પ્રપંચ જો પરમાર્થથી વિદ્યમાન હોય તો અદ્વૈત નિવૃત્ત થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી પણ જન્યુમાં સર્પની પેઠે પ્રપંચ કલ્પિત હોવાથી તે વિદ્યમાન નથી તેથી અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે. માયા માત્રમિદં દ્વૈત મદ્વૈતં પરમાર્થતઃ॥ જેમ જન્યુમાં બ્રાંતિથી કલ્પાયેલા સર્પ વિદ્યમાન છતાં પણ વિવેકથી તે નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે વસ્તુતાએ નથી; તથા જેમ માયાવિ પુરૂષે દેખાડેલી માયા વિદ્યમાન છતી પણ દેખનાર પુરૂષનો નેત્રબંધ દૂર થયે તે નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે વસ્તુતાએ નથી તેમ આ દ્વૈત પણ માયા માત્ર છે અને જન્યુ અને માયાવીની પેઠે પરમાર્થથી અદ્વૈતજ છે, ગુરૂ, શિષ્ય, શાસ્ત્ર આદિવિભાગ જે કે જ્ઞાન માટે કલ્પેલ છે તો પણ પછી તે આધિત યર્ધને નિવૃત્ત થાય છે. જેમ આ પ્રપંચ માયા અને જન્યુમાંના સર્પની પેઠે પ્રભોષની પૂર્વે છે તેમ ગુરૂઆદિક બેદરૂપ વિભાગ પ્રભોષથી પૂર્વેજ ઉપદેશ માટે છે, અને ઉપદેશના કાર્યરૂપ જ્ઞાન (પરમાર્થ તત્ત્વ જાણે સને) પ્રાપ્ત થયે દ્વૈત નથી તેથી વ્યવહારકાળે તેમના અંગીકારથી અદ્વૈતની હાનિ થતી નથી.

સોડ્યમાત્માડ્યક્ષર મોહુનરોડધિમાત્રં પાદા માત્રા માત્રાશ્ચ પાદા અકાર ઉકારો મકાર इति ॥ તે આ વાચ્યની પ્રધાનતાવાળો ઔંકાર જે ચાર પાદવાળો આત્મા છે તે આ આત્મા અધ્યક્ષર એટલે અક્ષરનો આશ્રય કરીને વાચકની પ્રધાનતાવડે વર્ણન કરાયેલા છે. તે આ ઔંકાર પાદોથી વિભાગ પામ્યો છતાં અધિમાત્ર એટલે માત્રાનો આશ્રય કરીને વર્તનાર છે. આત્માના જે પાદો છે તે ઔંકારની માત્રાઓ છે અને ઔંકારની જે માત્રાઓ છે તે આત્માના પાદો છે. એવી રીતે પાદ અને માત્રાની એકતાથી પાદવડે વિભાગ પામેલા આત્માનું અધિમાત્રપણું વિરોધ પામતું નથી અકાર, ઉકાર ને મકાર આ ત્રણ ઔંકારની માત્રાઓ છે.

૩ જગત (વિશ્વ)	૦ સુષુપ્તિ	૫ તુરીય	૧ ઔંકુ (અમાત્ર)
સ્વાપ્ન (તૈજસ)	(પ્રાણ)	(અર્ધમાત્ર)	[તુરીયાતીત]

અકારની વ્યાપ્તિ સર્વ અક્ષરોમાં છે, સર્વ અક્ષરોમાં તે પ્રથમ છે. ત્રણ પાદોમાં જગત સ્થાનવાળો વૈશ્વાનર પ્રથમ છે ને ત્રણ માત્રામાં અકાર પ્રથમ માત્રા છે. ને વૈશ્વાનરથી જગત વ્યાપ્ત છે અને અકાર સર્વ વાણીમાં વ્યાપ્ત છે. આવી રીતે વ્યાપ્તિ અને પ્રથમપણાથી વૈશ્વાનર અને અકારની એકતા જે પુરૂષ જાણે છે તે નિશ્ચય સર્વ ભોગ્યને ભોગવે છે અને મહાન પુરૂષોમાં પ્રથમ થાય છે.

ઉકાર અકારથી પાઠના ક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેમ સ્થૂળ ઉપાધિવાળા વિશ્વથી સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો તૈજસ ઉત્કૃષ્ટ છે. ત્રણ પાદમાં જે સ્વપ્નસ્થાનવાળો તૈજસ બીજો છે ને ત્રણ માત્રામાં ઉકાર બીજી માત્રા છે. અથવા જેમ અકાર અને અકારની મધ્યમાં ઉકાર છે તેમ વિશ્વ ને પ્રાણની મધ્યે તૈજસ છે. આવી રીતે ઉત્કૃષ્ટથી અને ઉભયરૂપતાથી તૈજસ અને ઉકારની એકતાને જે પુરૂષ જાણે છે તે નિશ્ચય જ્ઞાનની સંતતિને (અવિચ્છિન્નતાને) વધારે છે. તથા મિત્રપક્ષની પેઠે શત્રુના પક્ષોમાં પણ દ્વેષ કરવાને અયોગ્ય થાય છે અને આ પુરૂષની શિષ્ય પરંપરામાં કોઈ અપ્રસવેતા થતો નથી.

હવે સ્મકાર ત્રણે માત્રામાં ત્રીજી માત્રા છે ને ત્રણે પાદોમાં પ્રાજ્ઞ સુપ્રતિ સ્થાનવાળો ત્રીજો છે. જેમ લય અને ઉપતિમાં પ્રવેશ અને નિકળવાથી (સુપ્રતિના અભિમાની) પ્રાસવડે વિશ્વને તૈજસ (જાગ્રત ને સ્વપ્ના અભિમાની) માપ કર્યાના જેવા થાય છે. તેમ જ્ઞકાર અને ડકાર એ બંને અક્ષર ઓમ્કારની સમાપ્તિમાં અને પુનઃ ઉચ્ચારણમાં સ્મકારમાં પ્રવેશ કરીને નીકળતા હોય તેમ જણાય છે તેથી તે સ્મકારવડે માપ કર્યાના જેવા થાય છે તેથી તે પ્રાસ અને સ્મકાર બંનેની પરિમાણથી એકતા છે. અથવા જેમ વિશ્વ અને તૈજસ સુપ્રતિકાળમાં પ્રાસમાં એકરૂપ થયાના જેવા થાય છે તેમ ઓમ્કારનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સ્મકારરૂપ અત્યાક્ષરમાં જ્ઞકાર અને ડકાર એ બંને એકરૂપ થયાના જેવા થાય છે તેથી તે બંનેનું એકરૂપતાથી એકપણું છે જે પુરૂષ એવી રીતે પ્રાસ અને સ્મકાર એ બંનેની એકતાને જાણે છે તે નિશ્ચય આ સર્વ જગતને યથાર્થ જાણે છે અને જગતના કારણરૂપ થાય છે. અહિં અવાંતર ફળનું જે કથન છે તે મુખ્ય સાધનની સ્તુતિ માટે છે. ઉપર કહેલી તુલ્યતાથી આત્માના પાદોની માત્રાની સાથે એકતા કરીને કહેલી રીતના ડકારને જાણીને જે તેનું ધ્યાન કરે છે તેને સ્મકાર પ્રધાન ડકારનું ધ્યાન કરનારને વિરાટની પ્રાપ્તિ થાય છે ડકાર પ્રધાન ડકારનું ધ્યાન કરવાથી હિરણ્યગર્ભની અને સ્મકાર પ્રધાન ડકારનું ધ્યાન કરવાથી અવ્યાકૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને સ્મકાર ક્ષીણ થયે અજ્ઞાનરૂપ બીજ બાવનો ક્ષય થવાથી અમાત્રરૂપ ડકારમાં (શુદ્ધ બ્રહ્મમાં) પરિચ્છેદના અભાવથી (અનંતમાત્ર છે તેની) કદાચિન્ પશ્ય ગતિ (આવાગમન) નથી. નામાત્રે વિચિત્રે ગતિઃ ॥ અર્થાત્ અમાત્ર પ્રધાન ડકારનું ધ્યાન કરનાર પુરૂષને જ્ઞાનદ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મની અભેદરૂપે પ્રાપ્તિ થાય છે.

હવે અમાત્ર અનુયોગ્યવહાર્યઃ પ્રપન્નજોપશમઃશિવોદ્ધૈત એવમોદ્ગુરઆત્મેવ સંચિ-
દાત્યાત્મનાડરમાર્ગં ય एवં લેદ ય एवં લેદ ॥ ત્રણ માત્રાથી રહિત ઓમ્કાર જે અમાત્ર તે તુરીયરૂપ આત્મા છે તે આત્મા મજ્ઞાજ્ઞાનના ક્ષયવડે વાચક વાચ્યરૂપ વાણી મનના ક્ષીણ થવાથી વ્યવહાર કરવાને અયોગ્ય છે. વળી તે નામ રૂપાત્મક પ્રપંચના અભાવવાળો, કલ્યાણરૂપ અને અદ્વૈત છે. એવી રીતે તુરીયરૂપ ડકાર આત્માજ છે. જે ઉત્તમ અધિકારી એમ જાણે છે તે પોતાના આત્માવડે પરમાર્થરૂપ આત્મા (સ્વ સ્વરૂપ બ્રહ્મ)માં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ સુપ્રતિ નામના ત્રીજા સ્થાનરૂપ બીજ બાવનો દાહ કરીને બ્રહ્મવેત્તા સ્વ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે તે તુરીય બીજ રહિત હોવાથી પુનઃ ત્યાંથી તે જન્મ પામતો નથી. ય एवં લેદ એ પદોની પુનરુક્તિ પ્રકરણની સમાપ્તિનું ઘોતન કરે છે.

૨. વૈતથ્ય પ્રકરણ.

“एक मेवाद्वितीयम्” “એકજ અદ્વિતીય છે ઈત્યાદિક શ્રુતિઓથી જાણેસતે દ્વૈત નથી” એમ દ્વૈતનું મિથ્યાપણું આ પ્રકરણમાં યુક્તિથી બતાવે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રપંચના મિથ્યાપણામાં સ્વપ્નામાં દૃષ્ટાંતની સિદ્ધિ માટે તે સ્વપ્નાના મિથ્યાપણામાં યુક્તિ સહિત વૃદ્ધપુરૂષોની સંમતિ કહે છે:-

वैतथ्यं सर्वं भावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

અંતઃસ્થાના સુ ભાવાનાં સંવૃત્તત્વેન હેતુના ॥

પ્રમાણોમાં કુશળ બુદ્ધિમાન પુરૂષો સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા ષટાદિક તથા સુષ્પાદિક સર્વ પદાર્થોના અસત્યપણાને કહે છે કારણકે સ્વપ્નના પર્વત તથા હાથી આદિક સર્વ પદાર્થો શરીરની અંતર પ્રતીત થાય છે. શરીર પ્રદેશ સંકુચિત હોવાથી તેમાં તે સમાધ શકે નહિં તો શરીરની અંતર રહેલી સૂક્ષ્મ હિતાનામની નાદીમાં તો તે ક્યાંથીજ સમાધ શકે! એવી રીતે સ્વપ્ન પદાર્થો યોગ્ય દેશથી રહિત હોવાથી રજન્યુમાં પ્રતીત થતા સર્પની પેઠે પિથ્યા છે.

વળી સુતેસો માણસ ધણેકાણે પહોંચાય એવા દેશને સ્વપ્નમાં જુએ છે તે દેશની પ્રાપ્તિ માટે અને ત્યાંથી આગમન કરવા માટે યોગ્ય દીર્ઘકાળ નથી એવી રીતે કાળના અદીર્ઘપણાથી સ્વપ્ન દેખનારો અન્ય દેશે પ્રતિ જાહેરે સ્વપ્નપદાર્થો જોતો નથી.

વળી જગેલા સર્વ સ્વપ્નના દ્રષ્ટા નિશ્ચય તે સ્વપ્ન દર્શનના દેશમાં વિદ્યમાન હોતા નથી, પણ જ્યાં સૂતા હોય છે ત્યાંજ વિદ્યમાન હોય છે તેથી પણ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા બહાર જતો નથી.

વળી સ્વપ્નમાં દેખાતા રથઆદિકોનો અભાવ, ઉચિત દેશકાલના અભાવરૂપ યુક્તિથી “ક્ષતચર્યાઃ” (ત્યાં રથો નથી) આશ્રુતિમાં સંબળાય છે. તે યોગ્ય દેશકાળના અભાવરૂપ હેતુવડે સ્વપ્નના પદાર્થોમાં પ્રાપ્ત થયેલું મિથ્યાપણું તેનો અનુવાદ કરનારી શ્રુતિએ સ્વપ્નમાં આત્માનું સ્વયં-પ્રકાશપણું પ્રતિપાદન કરવાના પ્રસંગમાં જણાવ્યું છે એમ બ્રહ્મવેતાઓ કહે છે. આવી રીતે સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું શ્રુતિ યુક્તિવડે સિદ્ધ થયું.

અન્તઃ સ્થાનાણુ મેવાનાં તસ્માજ્ઞાગરિતે સ્મૃતમ્ ।

યયા તત્ર તથા સ્વપ્ને સંવૃતત્વેનમિચ્છતે ॥

જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તેમ જાગૃતમાં દેખાતા પદાર્થોનું પણ મિથ્યાપણું કહ્યું છે પરંતુ બેદ પામનારા સ્વપ્નના પદાર્થોનો, અંતઃસ્થાન હોવાથી, સંકુચિતપણાવડે જાગૃતના પદાર્થોથી બેદ થાય છે.

ત્યાં અનુમાન પ્રમાણુ—જાગૃતમાં જેવામાં આવતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે આ પ્રતિજ્ઞા છે; દ્રશ્ય હોવાથી, આ હેતુ છે; સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોની પેઠે આ દ્રષ્ટાંત છે. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તેમ જાગૃતમાં પણ દ્રશ્યપણું સમાન છે, આ હેતુનો ઉપનય છે; ને તેથી જાગૃતમાં પણ મિથ્યાપણું વિવેકીઓએ કહ્યું છે, આ નિગમન છે. શરીરની અંતર સ્થાનવાળા હોવાથી દેશકાલાદિના સંકોચવડે સ્વપ્નમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોનો જાગૃતમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થોથી બેદ છે, અને દ્રશ્યપણું તથા મિથ્યાપણું અને પ્રકારના પદાર્થોમાં સમાન છે.

પરસ્પર બેદ પામનારા એટલે વિલક્ષણુ જાગૃત તથા સ્વપ્નના પદાર્થોનું પ્રાણ પ્રાહકપણાથી દ્રશ્યપણારૂપ સમપણું છે તે સમપણારૂપ પ્રસિધ્ધ હેતુવડે વિવેકી જનો તે સ્વપ્ન અને જાગૃત એ બંને સ્થાનને એકજ કહે છે.

વળી જાગૃતના પદાર્થોના મિથ્યાપણામાં અન્ય હેતુ કહે છે—

આવાવન્તે ચ યજ્ઞાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ મન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥

જે મુગજલાદિક પદાર્થ આદિ વિષે તથા અંત વિશે હોતો નથી તે વર્તમાનમાં પણ હોતો નથી; એમ લોકમાં નિશ્ચિત છે. જાગૃતમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થો પણ આદિ અંતમાં નહિ હોવાથી જે કે મિથ્યાજ છે તો પણ આત્માને નહિ જાણનાર મૂઠ જનોએ તેમને સત્યના જેવા જાણ્યા છે.

શંકાઃ—મુગજલાદિકથી સ્નાન પાનાદિકરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી પણ મોક્ષ સ્વર્ગાદિથી સુખાદિની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે તેથી મોક્ષાદિક મિથ્યા કેમ કહેવાય ?

સમજાવનાઃ—જાગૃતમાં જે અજપાનાદિક કે મોક્ષાદિકનું જે ફળવાળાપણું જોઇએ છીએ તે સ્વપ્નમાં વિરોધ પામે છે અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નમાં દેખેલા પદાર્થોનું જાગૃતમાં વિપરીતપણું થાય

છે તેમ જાગ્રતમાં જોગન પાન આદિ કરીને તૃપ થઈને સુતેલો પુરૂષ પણ સ્વપ્નમાં પોતાને ક્ષુધા તૃષ્ણાવે પીડિત માને છે અર્થાત્ જાગ્રતમાં જણાતા તે ક્ષુધા તૃષ્ણાની તૃપ્તિ કે મોક્ષાદિક પદ્યોનું પ્રયોજનપણું સ્વપ્નમાં વિપરીતપણાને પામે છે તેથી જાગ્રતમાં દેખવામાં આવતા પદાર્થો પણ આદિ અંતવાળા હોવાથી સ્વપ્ન સમાન છે એટલે મિથ્યાજ્ઞ કહ્યા છે.

શંકા:—જાગ્રતમાં નહિં દેખેલા પદાર્થો પણ પુરૂષ સ્વપ્નમાં જુએ છે તેથી તે પદાર્થો મિથ્યા નથી માટે જાગ્રતના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું સાધવા સ્વપ્નના પદાર્થોનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું તે અસિદ્ધ છે.

સમાધાન:—અપૂર્વે સ્થાનિ ધર્મેહિ યથા સ્વર્ગ નિવાસિનામ્ । તાનયં પ્રેક્ષતે ગત્વા યથૈવેહ સુશિષ્તિનઃ ॥

જેમ સ્વર્ગના નિવાસિ દંદ્રાદિકોનો સહસ્રાક્ષપણાદિક ધર્મ છે તેમ આ, અપૂર્વ સ્વપ્નના સ્થાનવાળા સ્વપ્નના દૃષ્ટાનોજ ધર્મ છે પણ દ્રષ્ટાના સ્વરૂપની પેઠે તે સ્વતઃ સિદ્ધ નથી; પોતાના ચિત્તના વિકલ્પરૂપ તે અપૂર્વ પદાર્થોને સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્ન સ્થાન બણી જઈને જુએ છે. (જેમ આ લોકમાં જેણે દેશાંતરનો માર્ગ સારી રીતે જાણ્યો છે તે તે માર્ગથી દેશાંતરમાં જઈને ત્યાંના પદાર્થોને જુએ છે તેમ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્ન સ્થાનમાં જઈને ત્યાંના પદાર્થોને જુએ છે) એવી સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો સ્થાનીના ધર્મરૂપ છે તેથી અસત્ છે માટે સ્વપ્નના દ્રષ્ટાંતનું અસિદ્ધપણું નથી.

શંકા:—જાગ્રત વિશે દેખવામાં આવતા પદાર્થોનું જે મિથ્યાપણું કહ્યું તે તેઓમાં સત્ અસતના વિભાગની પ્રતીતિ થતી હોવાથી વિરૂદ્ધતા આવે છે.

સમાધાન:—સ્વપ્નસ્થાનમાં પણ અંતર મનોરથવડે કલ્પેલી વસ્તુ તો અન્ય સંકલ્પના સમપ્રણેજ તેના અદર્શનથી અસત્ છે અને તેજ સ્વપ્નમાં ચક્ષુરાદિકદ્વારા ગ્રહણ કરેલી વસ્તુ (ધરાદિક) સત્ છે તેવી રીતે જાગ્રતસ્થાનમાં પણ અંતર ચિત્તવડે કલ્પિત વસ્તુ મિથ્યા છે અને તેજ જાગ્રતમાં બહાર ચક્ષુરાદિકદ્વારા ચિત્તે ગ્રહણ કરેલી ધરાદિક વસ્તુ સત્ છે. એવી રીતે અસત્નો નિઝાય કયો છતાં પણ સત્ અસત્નો વિભાગ જોયો છે. એમ અંતર અને બહારચિત્તથી કલ્પના કરેલ ને ગ્રહણ કરેલ એ બંનેનું કલ્પિતપણું હોવાની તુલ્યતાથી મિથ્યાપણું યુક્તજ છે.

શંકા:—જે જાગ્રત અને સ્વપ્ન આ બંને અવસ્થાના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું છે તો તે કલ્પના કરેલા પદાર્થોને કયો પ્રમાતા જાણશે ? અને તેની સ્મૃતિ ને અનુભવનો કર્તા પણ કોણ થશે ? જે પ્રમાતા ને કર્તા નહિં માનો તો શૂન્યવાદની પ્રાપ્તિ થશે.

સમાધાન:—ક્લ્પયત્યાત્મનાઽઽત્માનમાત્મા દેવઃ સ્વમાયયા । સપ્ત્ય બુદ્ધ્યતે પ્રેક્ષાનિતિ વેદાન્ત નિશ્ચયઃ ॥ આત્મારૂપ દેવ પોતાની માયાથી પોતામાં રજ્જુઆદિકમાં સર્પાદિકની પેઠે બેંદોના આકારોને કલ્પે છે અને તેજ તે બેંદોને જાણે છે એવી રીતે સ્મૃતિજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાનનો આશ્રય અન્ય નથી અને ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીની પેઠે તે બંને જ્ઞાનો નિરાશ્રય પણ નથી. વિકરોત્ય પરાન્માવાન ન્તશ્ચિત્તે વ્યવસ્થિતાન્ । નિયંતાશ્ચ બહિઃશ્ચિત્ત ઇવં કલ્પયતે પ્રભુઃ ॥ પરમાત્મા બહાર ચિત્તવાળા થઈને બહારના લોક પ્રસિદ્ધ શબ્દાદિરૂપ પદાર્થોને અને શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ માયારૂપ ચિત્તની અંતરસ્થિત અસ્પષ્ટ પૃથ્વીઆદિક નિયમિત અને વીજળી આદિક અનિયમિત પદાર્થોને નાના પ્રકારે કરે છે. તેઓ પ્રથમ અંતરચિત્તવાળા થઈને પોતામાં સ્થિત પદાર્થોને વ્યવહારને યોગ્ય કલ્પના કરીને પછી વ્યવહારની યોગ્યતા માટે રચે છે.

વળી જાગ્રતના પદાર્થો સ્વપ્નના પદાર્થો જેવા કલ્પિત છે:—

અવ્યક્તા एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषे स्विन्नियान्तरे ॥

સ્વપ્નમાં મનની વાસનાથી પ્રકટેલા જે અસ્પષ્ટ પદાર્થો છે તથા જાગ્રતમાં ચક્ષુરાદિક ઇન્દ્રિયોથી પ્રતીત થતા જે સ્પષ્ટ પદાર્થો છે તે સર્વે પદાર્થો મનના સ્પુરણ માત્રે જ હોવાથી કલ્પિતજ છે. પદાર્થોના તે બેદ તો આંતરઇન્દ્રિય તથા બાહ્ય ઇન્દ્રિયના બેદનો કરેલો છે. પદાર્થોની સત્યતાનો કરેલો નથી. તેથી જાગ્રતના પદાર્થો પણ સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે કલ્પિતજ છે.

વળી અંતરમાં એટલે સ્વપ્નમાં જે ચિત્તકાલવાળા અર્થાત્ ચિત્તની કલ્પનાના કાળમાં જાણવા યોગ્ય પદાર્થો છે અને બહાર એટલે જાગ્રતમાં જે બે કાળવાળા અર્થાત્ ચિત્તની સાથે તથા પછી પણ રહેનારા એટલે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાના વિષય થનારા પદાર્થો છે તે સર્વે પદાર્થો કલ્પિતજ છે. જાગ્રતના પદાર્થોમાં બંને કાળથી યુક્તતારૂપ જે વિશેષ છે તે કલ્પિતપણાથી ભિન્ન હેતુવાળો નથી કેમકે સ્વપ્નમાં પણ એવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા થાય છે. તેથી પણ જાગ્રતના તે સ્વપ્નમાં પદાર્થો સમાન છે.

જે હેતુવડે સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું ઇષ્ટ છે તે હેતુઓનું જાગ્રતમાં પણ તુલ્યપણું હોવાથી જન્માદિરહિત જ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વ છે તે બતાવે છે:—

सर्वे धर्मावृषा स्वप्ने कायस्यान्त निर्दर्शनात्
संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥

જો શરીરની અંતર દેખવાથી યોગ્ય દેશાળના અભાવવડે સર્વ પદાર્થો સ્વપ્નમાં મિથ્યા છે તો અવકાશરહિત અખંડ એકરસ અક્ષરૂપ દેશમાં વિદ્યમાન (પ્રસિદ્ધ ભૂતોનું) વસ્તુઓનું દર્શન કેમ સંભવે ? કાઠપિણ રીતે ન સંભવે અને દર્શન થાય છે તેથી સ્વપ્નની પેઠે જાગ્રત પણ મિથ્યા છે. અર્થાત્ અક્ષર કાળના પરિચ્છેદથી પણ રહિત છે તેથી મરણ પછી અર્ચિઆદિ માર્ગવડે જઈને અક્ષરનું દર્શનયુક્ત નથી તથા જે દેહરૂપ દેશમાં સ્થિત થઈને પુરૂષ સંસારનો અનુભવ કરે છે તે દેહરૂપ દેશમાંજ અક્ષરભાવને પામ્યા પછી હોતો નથી કેમકે તે કાળે તે પરિપૂર્ણ અક્ષરૂપે સ્થિત છે તેથી જાગ્રત પણ મિથ્યા છે. એવી રીતે સ્વપ્ન અને જાગ્રત બંને મિથ્યા છે.

વળી સ્વપ્નમાં મિત્રાદિની સાથે ગુપ્ત બાપણ કુર્યું હોય તો જાગ્યા પછી તે મિત્રાદિને જાગનાર પુરૂષ કહેતો નથી કે રાત્રે આપણે ગુપ્ત બાપણ કુર્યું હતું, તેમ સ્વપ્નમાં ગ્રહણ કરેલા સુવર્ણાદિકને પણ જાગ્યા પછી પુરૂષ જોતો નથી, તથા સ્વપ્નમાં દેશાંતરમાં ગયો હોય તોપણ જાગ્યા પછી તે દેશાંતરમાં હોતો નથી તેથી સ્વપ્ન મિથ્યા છે. અવિદ્યારૂપ નિદ્રાથી જાગેલા પુરૂષને જાગ્રતના તત્ત્વચર્યા, અન્નવસ્ત્રાદિ ગ્રહણ તથા ગમના ગમનાદિ સર્વ વ્યવહારો પણ મિથ્યા જણાય છે. તેથી જાગ્રત અને સ્વપ્ન બંને મિથ્યા છે.

વળી સ્વપ્નમાં જીવ જે શરીરવડે પ્રતીત થતા દેશમાં બ્રમણ કરતો જણાય છે તે શરીર મિથ્યા છે કેમકે સ્વપ્નના તે શરીરથી ભિન્ન જાગ્રતનું શરીર નિશ્ચલ જોવામાં આવે છે તેમ જાગ્રતમાં પણ જીવ જે સંન્યાસી આદિક શરીરવડે લોકને પૂજ્ય વા દ્રેષ્ય દેખાય છે તે પણ સર્વ ચિત્તનું દ્રશ્ય મિથ્યા છે. (કેમકે તે શરીરથી ભિન્ન દૃટસ્થરૂપ અક્ષર નામના શરીરનો અનુભવ થાય છે.) એવી રીતે સ્વપ્ન અને જાગ્રત ચિત્તના દ્રશ્ય હોવાથી મિથ્યા છે.

જેમ જાગ્રત વિષે અક્ષરમાં કલ્પિત વસ્તુને જોઈને તેની ભાવનાવડે યુક્ત થયેલ પુરૂષ સ્વપ્નમાં જાગ્રતની પેઠે વિષય તથા ઇન્દ્રિયરૂપે કલ્પના કરતો હોતો જીવ છે તેથી બહુધા સ્વપ્ન, જાગ્રતની વાસનાને આધીન છે તેથી જાગ્રતને સ્વપ્નનું કારણ કહેલ છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક રીતે

સત્ છે એમ માનીને કહેલ નથી. વિવેકી પુરૂષોને તો દ્રાપિણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી “સઘાઘ્યામ્યસ્તરોઘાઘઃ ॥” તે બ્રાહ્મણ્યંતર અજ્ઞાન છે ઇત્યાદિક શ્રુતિઓમાં સર્વ અજ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે. વસ્તુતાએ કાઢીને કાઢી પશુ પ્રકારે કાર્ય કારણભાવ સંભવતો નથી:-

ઉત્પાદસ્યા પ્રસિદ્ધત્વાદર્જ સર્વ મુદાહૃતમ્ ॥ ઉત્પત્તિના અપ્રસિદ્ધપણથી સર્વ અજ્ઞાન છે. તેમ વળી

નાસ્ય સઘેતુક મસત્સદસઘે તુકમતયા ।

સઘ સઘેતુકં નાસ્તિ સઘેતુકમ સત્કુતઃ ॥

સસલાના શિંગડામાંથી આકાશ પુષ્પની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી અસત્તુ કાર્ય અસત્ નથી. વધ્યાપુત્રમાંથી વિદ્યમાન બાળકની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી શૂન્યરૂપ અસત્તુ કાર્ય વિદ્યમાન ઘટાદિક નથી. વિદ્યમાન ઘટાદિકમાંથી અન્ય વિદ્યમાન ઘટાદિકની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેથી સત્તુ કાર્ય સત્ નથી. અને વિભતીયનો કાર્ય કારણ ભાવ સંભવતો નથી તેથી સત્તુ કાર્ય અસત્ નથી. તેથી વિવેકી પુરૂષોને કાઢીને કાર્ય કારણભાવ જણાવતો નથી.

શંકા:—જો વાર્તાવિક કાર્ય કારણભાવ ન હોય તો વ્યાસ બગવાને “જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥” જેનાથી આ જગતના જન્માદિક થાય છે ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે બ્રહ્મને જગતના કારણરૂપ કેમ કહેલ છે?

સમાધાન:—ઉપલમ્બાત્સમાચારા વસ્તિ વસ્તુત્વ વાદિનામ્ ।

જાતિસ્તુ વેશિતા બુધ્ધૈર જાતેભ્યસતાં સદા ॥

પંડિતાએ તો (ઉત્પત્તિની) પ્રતીતિથી અને (વર્ણુશ્રમાદિ ધર્મને) સમ્યક્ આચારથી છે એમ વસ્તુપણ્યને કહેનારા તથા જગતની અનુત્પત્તિથી સર્વદા પોતાનો નાશ થવાનો ભય પામનારા પ્રતિ, બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ ઉપદેશ કરી છે. અર્થાત ઉપરના બે હેતુથી દૈત વાસ્તવિક છે એમ કહેનારાઓને જગતની અનુત્પત્તિથી પોતાનો નાશ થવાનો ભય પામનારા મંદ વિવેકીઓ માટે તેમના અધિકારની ત્રુટિ કરવા સારૂ બ્રહ્મમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ ઉપદેશ કરી છે; પરંતુ પરમાર્થ બુદ્ધિથી તે ઉપદેશ નથી કરી. જેમ અસત્ છતાં પશુ ઐદ્રગ્નસિક પુરૂષે પ્રતીત કરાવેલો માયાનો હાથી પ્રતીત થાય છે તથા તેનામાં બંધન આરોહણ આદિ હાથી સંબંધી ધર્મો પશુ જેવામાં આવે છે તેથી તે હાથી એમ કહેવાય છે તેમ બેદ પ્રતીતિથી અને વર્ણુશ્રમાદિના ધર્મના આચારથી બેદરૂપ દૈત વસ્તુ છે (સત્ય છે) એમ કહેવાય નહિ. આવી રીતે પરમાર્થ જ્ઞાનના આશ્રયવડે નિમિત્તત્તુ અનિમિત્તપણું બતાવ્યું છે (કારણ રહિતપણું કહ્યું છે).

હવે ત્યારે પદાર્થોની કલ્પના કેવી રીતે થાય છે તે કહેવાય છે.

જીવં કલ્પયતે પૂર્વે તતો માવાન્યુય ગ્વિધ્યાન્ ।

બાહ્યાનાધ્યાત્મિકાં ઐવ યથા વિદ્યસ્તથા સ્મૃતિઃ ॥

પરમાત્મા “હું કંઈ છું, મને સુખ દુઃખ છે” આ લક્ષણવાળા જીવને રજજીમાં સર્પની પેઠે શુદ્ધ આત્મામાં વિશિષ્ટરૂપથી પ્રથમ કલ્પે છે પછી નાના પ્રકારના બહારના ને અંતરના પદાર્થોને કલ્પે છે. તે જીવ જેવા જ્ઞાનવાળો છે તેવી સ્મૃતિવાળો થાય છે.

જેમ “આ રજજીવ છે” એવો રજજીવો નિશ્ચય થયેસતે સર્પાદિરૂપ વિકલ્પ સવર્થ નિવૃત્ત થાય છે અને રજજીવ માત્ર અવશેષ રહે છે તેમ જ્યારે આત્માનો શ્રુતિ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય છે ત્યારે જીવાદિક વિકલ્પોની નિવૃત્તિ થવાથી અદૈત આત્મતત્ત્વજ્ઞ અવશેષ રહે છે.

શંકા:—આત્મા એકજ છે તો આ પ્રાણુ ઇદ્રિયો દેહાદિક અનંતભાવોવડે કેમ વિકલ્પ પામેલ છે ?

સમાધાન:—પ્રાણાદિભિરનન્તૈશ્ચમાયૈરેતૈ વિકલ્પિત: ।

માયૈષા તસ્ય દેવસ્ય યયા સંમોહિત: સ્વયમ ॥

આ તે આત્મરૂપદેવની માયા છે જે માયાવડે પોતે પણ મોહિત જેવો થાય છે તેથી મોહરૂપ કાર્યદ્વારા પોતાને વિષે માયાનું જ્ઞાન થાય છે. ચાર્વાક ચારજૂતોને જગતનું કારણ માને છે ને મનને આત્મા કહે છે. સાંખ્યો ત્રણ ગુણોને જગતનું કારણમાની રૂપ તત્ત્વને તથા ભોક્તા આત્મા છે એમ કહે છે, કેટલાક વિશ્વાદિવાદોને જગતનું કારણ (સર્વ વ્યવહારના હેતુ) કહે છે. ત્યારે પીળા શબ્દાદિ વિષયો તત્ત્વરૂપ છે એમ કહે છે, પૃથ્વીઆદિ ત્રણ લોકો વસ્તુરૂપ છે એમ પૌરાણિકો કહે છે અને અગ્નિ આદિક દેવો ફળદાતા છે ઈશ્વર નહિં એમ તેને જાણનારાઓ કહે છે જગાદિ વેદો પરમાર્થરૂપ છે એમ વેદના પાઠકો કહે છે ત્યારે જ્યોતિષોમાદિક યજ્ઞો વસ્તુરૂપ છે એમ યાગિકો કહે છે. આત્મા સૂક્ષ્મ (અણુ પરિમાણુ છે એમ સૂક્ષ્મને જાણનારા (નૈયાયિકો) કહે છે ત્યારે ક્ષણિક વિગ્નાનવાદી બુદ્ધિને આત્મા કહે છે, છવીશ તત્ત્વોને યોગવાદીઓ માને છે, વળી મિમાંસકો ધર્મો ધર્મરૂપ અપૂર્વ (અદ્રષ્ટ) પરમાર્થરૂપ કહે છે. વિગેરે સર્વે આદિ (આત્મામાં) કહે છે પણ આત્માનું કલ્પિતપણું નથી.

યં માર્ષઃ દર્શયેચસ્ય તં માર્ષં સ તુ પદ્યયતિ ।

તં જ્ઞાવતિ સ મૃત્વાઽસૌ તદ્ બ્રહ્મ: સમુપૈતિતમ ॥

સંક્ષેપમાં—જે પદાર્થ જેને (જ્ઞાન તત્ત્વ છે એમ ગુરુ) દેખાડે છે તે તો તે પદાર્થને (આત્મારૂપ) જુએ છે અને તેનું આ (પદાર્થ) તે રૂપ યદિને રક્ષણ કરે છે. તેમાં જે અભિનિવેશ છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકિઓએ તો રજજીમાં કલ્પિત સર્પોદિકની પેઠે કલ્પિત પ્રાણાદિ આત્માથી ભિન્ન નથી એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

સ્વપ્ન માયે યયા રુદ્ધે ગન્ધર્વ નગરં યયા ।

તયા વિશ્વમિદં રુદ્ધં વેદાન્તેષુ વિચક્ષણૈઃ ॥

જેમ સ્વપ્ન ને ઐન્દ્રગલિકની માયા એ બંને વિવેકિઓએ અસદ્રૂપ દેખ્યાં છે તથા જેમ આકાશમાં પ્રતીત થતું મંધવં નગર અકસ્માત અભાવપણ્યને પ્રાપ્ત થતું જોયું છે તેમ આ વિશ્વ “નેહનાનાઽસ્તિકિચ્છન ॥” પરમાત્મામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. “દ્વિતીયદ્વિમયં મવતિ ॥” “દ્વિતીયથી નિશ્ચય ભય થાય છે.” ઇલાદિક શ્રુતિઓમાં (ઉપનિષદોમાં) નિપુણ પુરુષોએ પરમતત્ત્વમાં કલ્પિત જોયું છે.

પ્રમાણુ અને યુક્તિઓવડે દૈતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ કરવાવડે અદૈતજ ખારમાર્થિક છે તે નિશ્ચય કરેલા અર્થને નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે:—

ન નિરોધો ન જોત્પતિ નં વદ્યો ન ચ સાધક: ।

ન મુમુક્ષુ નં વૈ મુક્ત કલ્પેષા પરમાર્થતા ॥

આ સર્વ લૌકિક તથા વૈદિક વ્યવહાર અવિધાનોજ નિષ્ફળ છે “વદ્યોવેદં સર્વમ ॥” બ્રહ્મજ્ઞ આ સર્વ છે. ઇલાદિક શ્રુતિઓમાં દૈતનો અસદ્ભાવ જણાવેલો હોવાથી પ્રભવ નથી તથા ઉત્પત્તિ નથી. નિત્યયુક્ત ચૈતન્યજ્ઞ સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી તથા ઉત્પત્તિ પ્રભવનો અભાવ હોવાથી કોઈ સંસારી જીવ નથી કોઈ સાધક એટલે મોક્ષના સાધનવાળો નથી, કોઈ બંધથી છુટવા ઇચ્છનાર

મુમુક્ષુ નથી ને કોઈ પણ મુક્ત (બંધથી છૂટેલો) નથી એમ આ પરમાર્થતા છે. અસદૃષ પ્રાણાદિ બાવોવડે અને સર્વ વિકલ્પના આશ્રયબૂત પરમાર્થ સદૃષ અદ્વૈતવડે એક સત્ત્વભાવવાળો છતાં પણ સંસર્ગથી આ આત્મા કલ્પિત છે; તથાપિ તે પ્રાણાદિક બાવો પણ સદૃષ અદ્વૈત આત્માવડેજ સદૃષ કલ્પિત છે. અધિષ્ઠાન રહિત કોઈ પણ કલ્પના જોવામાં આવતી નથી તેથી સર્વ કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન હોવાથી પોતાના સ્વરૂપવડે અદ્વૈતના અવ્યભિચારથી કલ્પના અવસ્થામાં પણ અદ્વૈતતા કલ્યાણરૂપ છે. તસ્માદ્વચ્યતા શિવા ॥ કલ્પના બચનું કારણ છે તેથી અકલ્યાણરૂપ છે ને અદ્વૈતતા અબચરૂપ છે તેથી તેજ કલ્યાણરૂપ છે. પ્રાણાદિક સંસારના સમૂહરૂપ આ જગત પરમાર્થરૂપે આત્માથી ભિન્ન નથી. અને પોતાના પ્રાણાદિક સ્વરૂપવડે પણ કલ્પિત હોવાથી આ જગત કદાચિત્ પણ વિદ્યમાન નથી એમ પરમાર્થ તત્ત્વને જાણનારા બ્રાહ્મણો જાણે છે. માટે વિદ્વાનનું કર્તવ્ય છે કે એમ જાણીને આ અદ્વૈતમાં સ્મૃતિ જોડે; અદ્વૈતને સારી પેઠે જાણીને જડની પેઠે ભોક્ષમાં વિચરે અર્થાત્ પોતાને વિદ્યા, કુળઆદિથી પ્રખ્યાત નહિ કરતો છતો વિચરે. અદ્વૈત સમનુપાપ્યજઙ્ઘલોક માચરેત્ ॥ વળી અન્ય દેવોની સ્તુતિથી તથા નમસ્કારથી રહિત, પિતૃઓ પ્રતિ સ્વધાકારથી રહિત અને બોજનાદિક વ્યવહારમાં આત્મચિંતિના વિરમરણવડે શરીરરૂપ ચલ ધરવાળો અને તેથી ભિન્નકાળમાં આત્મતત્ત્વરૂપ અચલ ધરવાળો સંન્યાસી દૈવગતિથી પ્રાપ્ત થયેલાં કૌપીન, આચ્છાદન ને બિલાથી શરીરની સ્થિતિવાળો થાય. વળી શરીરાદિક આંતર વસ્તુને અધિષ્ઠાન માત્ર જાણીને તથા શરીરાદિકની અપેક્ષા એ બહાર રહેલ પૃથ્વી આદિને પણ અધિષ્ઠાન માત્ર જાણીને, અધિષ્ઠાનરૂપ તત્ત્વની દ્રષ્ટિથી તત્ત્વરૂપ થયેલો અને તત્ત્વમાં રમણ કરનારો તે વિદ્વાન તત્ત્વથી ચલિત ન થાય પણ “હું અખંડ બ્રહ્મ છું” એમ સર્વદા તત્ત્વથી અચલિત રહે. તત્ત્વમાધ્યાસ્મિકં હૃષ્ટ્વા તત્ત્વં હૃષ્ટ્વાતુ બાહ્યતઃ। તત્ત્વીભૂતસ્તદા રામસ્તત્ત્વાદ પ્રચ્યુતોમચેત્ ॥

૩ અદ્વૈત પ્રકરણ.

તર્કનો આશ્રય કરીને દ્વૈતનું મિથ્યાપણું નિરૂપણ કરીને હવે પરમાર્થરૂપ અદ્વૈતનો યુક્તિથી નિશ્ચય કરાવે છે:—

બ્રહ્મ, દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પૂર્ણજ છે ને આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ, નિરવયવ ને સર્વગત છે તેથી તેને મહાકાશ સમાન કહેલ છે અને જોવો ધટાકાશોની સમાન કહેલ છે; તથા ધટાદિકની પેઠે પૃથ્વી આદિ તથા દેહાદિ સંઘાતો પરમાત્માથી કલ્પીત ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ધટાદિકની ઉત્પત્તિ તથા લયથી ધટાકાશાદિકની ઉત્પત્તિ અને લય પ્રતીત થાય છે, તેમ દેહાદિક સંઘાતની ઉત્પત્તિ તથા લયથી જીવોની આ આત્મામાં ઉત્પત્તિ અને લય-પ્રતીત થાય છે. સ્વરૂપથી ઉત્પત્તિ લય થતાં નથી. જેમ રજ અને ધૂમાડા આદિવડે યુક્ત એક ધટાકાશ થયે સર્વે ધટાકાશો તે રજ અને ધૂમાડા આદિથી સંયોગ પામતા નથી તેમ એક જીવ સુખાદિવડે યુક્ત થયે સર્વ જીવો સુખાદિકથી સંયોગ પામતા નથી. સુખાદિક અંતઃકરણના ધર્મ છે અને તે અંતઃકરણ શરીર શરીર પ્રતિ ભિન્ન છે. વ્યાપક એક આત્માનો તે સુખાદિકથી વાસ્તવિક સંયોગ નથી.

રૂપ કાર્ય સમાભ્યાશ્ચ મિચન્તે તત્ર તત્રૈવ ।

આકાશસ્ય ન મેદોઽસ્તિ તદ્વજીવેષુ નિર્ણયઃ ॥

જેમ એકજ આકાશમાં ઘટ ને ધર આદિકના સંબંધવાળા આકાશનું અલ્પપણું અને મહત્ત્વપણું ધસાદિરૂપ, જળ લાવવું ને શયનાદિક કાર્ય, અને ધટાકાશ તથા ગૃહાકાશ આદિક ઉપાધિઓનાં

કરેલાં નામ, આ તે તે વ્યવહારમાંજ બેદ પામે છે વસ્તુતાએ તો આકાશનો બેદ નથી. જેમ આકાશમાં ઘટાદિક ઉપાધિનો કરેલો બેદ છે તેમ જીવોમાં યુદ્ધિઓનો કરેલો બેદ છે. સ્વરૂપથી બેદ નથી આ નિર્ણય છે. જેમ ઘટાકાશ આકાશનો વિકાર (કાર્ય) તથા અવયવ નથી તેમ જીવ પણ સર્વદા બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માનું વાસ્તવિક કાર્ય તથા અવયવ નથીજ. જેમ આકાશ, વાદળાં, રજ ને ધૂમાદિથી મલિન થયેલું અવિવેકીને જણાય છે પણ તે તો મળરહિત છે તેમ પ્રસંગાત્મા પણ વસ્તુતા એ રાગાદિ મજાથી રહિત છે, માત્ર અગ્નિના પુરુષોવડે તેમનો આરોપજ કરાય છે. તેમ આત્મામાં, ઘટાકાશની જેમ, જન્મ, મરણ, ગમન આગમન કે સ્થિતિ સર્વ અવિદ્યાકૃત છે. વાસ્તવ નથી. દેહાદિક સર્વે સંઘાતો સ્વપ્નમાં દેખાતા દેહાદિકની પેઠે આત્માની અવિદ્યાએ (આત્મસ્વરૂપના અગ્નિથી) કલ્પાયેલા, પ્રતીત કરાયેલા છે, પરમાર્થથી નથી; કારણકે પણ આદિકના શરીરથી દેહાદિકના શરીરોના કલ્પેલાં ન્યૂનાધિકપણાના અંગીકારમાં અથવા વિવેક દ્રષ્ટિએ પંચભૂ-તોમાંથી ઉપજેલાં સર્વનાં શરીરોનાં સમપણાના અંગીકારમાં પણ તે શરીરોના સમપણાનો પ્રતિપાદક હેતુ વિદ્યમાન નથી.

હવે આ આત્મતત્ત્વ ઉત્પત્તિ આદિકથી રહિત અદ્વૈતરૂપ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણોથા સિદ્ધ છે તે કહીએ છીએ:—

પ્રસિદ્ધ અન્નરસમય-અન્નમય-આદિક જે પાંચ કોશો શ્રી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેલ છે તે કોશોનો અંતરઆત્મા બ્રહ્મરૂપ જીવ-કોશોને જીવાડનાર-છે તે આત્મા આત્માશ્ચાકાશવત્ (આત્મા આકાશની પેઠે) ઇત્યાદિક શ્લોકોથી સારી રીતે વર્ણન કરેલ છે. તે જીવબ્રહ્મની એકતામાં બૃહદારણ્યક શ્રુતિનું પણ તાત્પર્ય છે તે મધુ બ્રાહ્મણમાં (Utilitarian કુંભાર ઘડો આપે ને આપણે તેના નાણાં આપીએ તે મધુવિદ્યા છે તેમ) અધિદેવ અને અધ્યાત્મરૂપ બંને સ્થાનોમાં દૈતના ક્ષય પર્યન્ત પરબ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે જેમ પૃથ્વીમાં અને ઉદરમાં એકજ આકાશ અનુમાન પ્રમાણથી જણાયું છે તેમ મધુબ્રાહ્મણમાં પૃથ્વી આદિક સમષ્ટિ વિશે અધિદેવરૂપે અને શરીરાદિક વ્યષ્ટિ વિષે અધ્યાત્મરૂપ પરબ્રહ્મ જણાવ્યું છે. વળી તે જીવ અને પરમાત્માનું એકપણું વ્યાસાદિકાએ વાસુદેવઃ સર્વં મિતિ સ મહાત્મા સુબુલ્ભઃ ॥ સર્વ વાસુદેવ છે એમ જણાનારો તે મહાત્મા અતિદુર્લભ છે ઇત્યાદિક સ્મૃતિ વચનોથી અબેદવડે સ્તુતિ કરાયેલું છે. કેટલીક શ્રુતિમાં બેદભાવ કહ્યો છે અર્થાત્ સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ અર્થવાળાં ઉપનિષદનાં વાક્યોની પૂર્વે કર્મકાંડમાં જે જીવ અને પરમાત્માનું બિન્નપણું કહ્યું છે તે પરમાર્થરૂપ નથી પરંતુ તે લૌકિક બેદ દૃષ્ટિનો અનુવાદ ઘટાકાશને મહાકાશના બેદની પેઠે ગણે છે, માટી, સોનું તથા આદિકના દૃષ્ટાંતના કથનવડે તથા અન્ય પ્રકારે જે સૃષ્ટિ કહી છે તે સર્વ સૃષ્ટિનો પ્રકાર-ઉત્પત્તિ વાક્યો શાખા બેદથી વિરૂદ્ધ અનેક પ્રકારનાં હોવાથી મુખ્ય અર્થમાં તાત્પર્યવાળાં નથી કિંતુ જીવ બ્રહ્મની એકતાપણાના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે સાધનરૂપ ઉપાય છે, વળી જે ઉપાસનાને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ઉપદેશ કરેલાં છે તેમાં આશ્રમવાળાને વર્ણવાળા અધિકારીજનો યુદ્ધિ સામર્થ્યવડે ત્રણ પ્રકારનાં છે. મંદ યુદ્ધિવાળા કાર્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકે છે, મધ્યમ યુદ્ધિવાળા કારણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકે છે અને ઉત્તમ યુદ્ધિવાળા “આત્મા એકજ અદિતીય છે” એમ અદિતીય બ્રહ્મને જાણી શકે છે. મતમતાં-તરવાળા બેદવાદીઓ પરસ્પરનો દ્વેષ કરે છે તેમ અદ્વૈત દર્શી કોઈ દ્વેષ કે વિરોધ કરતો નથી જેમ પોતાના દાંતવડે પોતાની જીભ કચરાવાથી પરચુદ્ધિના અભાવવાળા ચુરૂ-દ્વેષ કરતો નથી તેમ આત્માની એકતાનું દર્શન વેદોક્ત અને સર્વથી અનન્ય હોવાથી વિરોધ પામતું નથી. પર-માર્થથી બ્રહ્મ ચૈતન્ય દૈતવાદીઓનો આત્માજ છે, एक मेवाक्षितीयम् ॥ એકજ અદિતીય છે તથા

તત્ત્વજોડ્યુક્ત ॥ તે તેજને રચતું હવું” એ શ્રુતિથી, ને સુષુપ્તિ તથા સમાધિમાં દૈતના અભાવથી ચોતાના ચિત્તના સ્પુરણનાં અભાવમાં દૈતના અદર્શનરૂપયુક્તિથી અદૈત પરમાર્થરૂપ છે ને નાનાપણું તેનું કાર્ય કહેવાય છે તે દૈતવાદીઓને તો બંને પ્રકારે (અવહારથીને પરમાર્થથી) દૈતજ છે. તેથી પણ અદૈતપક્ષ વિરોધ પામતો નથી. નિરવયવ અને અજન્મા જે અદૈત છે તે વસ્તુતાએ કાંઈ પણ પ્રકારે ભેદ પામેજ નહિં. માયયામિષ્ટતે હોતકાન્યયાડઝં કયચ્ચન ॥ માયાવડે કરેલો ભેદ (કાર્યરૂપ જન્મત) કલ્પીત છે. અજાતોદ્યમૂતોમાલોમર્ત્યતાં કયમેષ્યતિ ॥ પ્રસિદ્ધ અજન્મા ને અમૃત બાવરૂપ આત્મા મરવાની યોગ્યતાને કેમ પામી શકે ? ‘સવાહ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ ॥ તે અજન્મા બાહ્ય ને ભીતર છે એ શ્રુતિથી મિથ્યાપણા વિના સહિનું અપ્રસિદ્ધપણું તથા નિષ્પ્રયોજનપણું છે. એમ હોવાથી અવિદ્યાવસ્થામાંજ વિદ્યામાન સર્વ સ્વપ્નની રચાદિરૂપ ગૌણી સહિ અને જન્મતની ષટાદિરૂપ મુખ્યા સહિ પરમાર્થથી નથી તેથી એકજ આદિતીય અજન્મા અમૃતરૂપ વસ્તુ જે શ્રુતિવડે નિશ્ચિત અને યુક્તિવડે યુક્ત છે તેજ શ્રુતિનો અર્થ થાય છે. બીજી રીતે કદી પણ થતો નથી.

નેહનાનેતિ જ્ઞાન્માયાદિન્દ્રો માયામિરિત્યપિ ।

અજાયમાનો बहुचा मायया जायते तु सः ॥

શબ્દાર્થઃ—આમાં નાના નથી; એવા વેદ વચનથી, અને ઈદ્રમાયાઓવડે એવા વચનથી પણ તથા જન્મરહિત બહુ પ્રકારે જન્મે છે એ શ્રુતિથી તે માયાવડેજ ઉપજે છે.

વિવેચનઃ—“નેહનાનાડસ્તિ કિચ્ચન ॥” પરમાત્મામાં કાંઈપણ અન્ય વસ્તુ નથી; જે દૈત બાવના નિષેધરૂપ અર્થવાળા વેદ વચનથી આત્માના એકપણાના શ્રુતિના અર્થરૂપે નિષ્કપ્ત કરવા સાર કલ્પેલી સહિ મિથ્યાજ છે. “ન્દ્રો માયામિઃ પુરુષપૈર્યતે ॥” પરમાત્મા જ્ઞાત્યો વડે બહુરૂપે પ્રતીત થાય છે. આ શ્રુતિમાં મિથ્યા અર્થના પ્રતિપાદક માયા શબ્દના ક્ષણથી પણ સહિનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. “અજાયમાનો बहुचा विजायते ॥” જન્મરહિત છતાં બહુ પ્રકારે જન્મે છે. યસ્માદજાતિઃ પ્રકૃતિસ્તતઃ । પ્રકૃતેરન્યયા માલો ન કયચ્ચિદ્ગવિષ્યતિ ॥ જેથી અજન્મા જન્મે છે એમ વાદીઓ કલ્પના કરે છે તેથી તેનો વાસ્તવિક અનુત્પત્તિ સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુત્પત્તિરૂપ સ્વભાવનો અન્યથા બાવ (જન્મ) કાંઈપણ પ્રકારે થશે નહિં. માયાથી જેજીઉપજે તેજીવાસ્તવિક જન્મ કહેવાય નહિં તેથી સહિ મિથ્યા છે ને બ્રહ્મ જન્મરહિતજ છે. અગ્નિમાં શીતલતા અને ઉષ્ણતા એ બંનેનો અસંભવની પેઠે એકજ આત્મામાં જન્મરહિતપણું અને બહુ પ્રકારથી જન્મ એ બંને સંભવતા નથી. આથી તે માયાથીજ બહુ પ્રકારે ઉપજે છે આ કહેવું યુક્ત છે. વળી “તન્નકોમોહઃ કઃશોકઃ एकत्व मनुष्ययतः ॥” ત્યાં એક પણાને જોનારને શો મોહ અને શો શોક છે ? ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે અભેદ દૃષ્ટિની સ્તુતિ હોવાથી ને મૂલ્લોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દ જ્ઞાનેષ્વ દ્વયતિ । જે પરમાત્મામાં નાનાની પેઠે જુએ છે તે મૃયુથી મૃત્યુ પામે છે ઇત્યાદિક શ્રુતિઓવડે સહિ આદિક ભેદ દૃષ્ટિની નિંદા હોવાથી આત્માની એકતાનું જ્ઞાન, સહિની શ્રુતિઓનો નિશ્ચિત અર્થ છે. વળી “અન્નંતમઃ પચિદાન્તિ ચે સંમૃતિમુપાસતે ॥” જેઓ હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના કરે છે તેઓ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં પ્રવેશ કરે છે. આ શ્રુતિવડે હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકપણાની નિંદાથી માયાના સર્વ કાર્યનો નિષેધ કરાય છે. હિરણ્યગર્ભ જે વાસ્તવ હોય તો તેની નિંદા સંભવે નહિં અને નિંદા કરાય છે તેથી તેનું અવસ્તુપણું એટલે સાપેક્ષિક સત્પણું સિદ્ધ થયું. જીવનું (અવિદ્યાવડે સ્થિત થયેલાનું) અવિદ્યાનો નાશ થયે સ્વભાવરૂપપણું હોવાથી પરમાર્થથી આ જીવને કાણુ ઉપજ

કરે ? કોઈપણ ઉત્પન્ન કરતું નથી એમ કારણનો નિષેધ થાય છે. વળી “સર્વજ્ઞેતિતેતિ ॥” તે આ એવો નહિ, એવો નહિ એમ અગ્રાજ્ઞ ભાવ હેતુવડે આ શ્રુતિ આ મૂર્તભૂત (પૃથ્વી, જળ ને તેજ) રૂપ નહિ તથા અમૂર્તભૂત (વાયુ ને આકાશ) નહિ એમ આત્માના અદ્રશ્યપણાવડે દેખાડી અર્થથી ઉત્પત્તિવાળી બુદ્ધિના વિષયરૂપ ગ્રાજ્ઞ વસ્તુનો નિષેધ કરે છે. (સર્વ આરોપિત પ્રપંચને બ્રહ્મને વિશે નિષેધ કરે છે) તેથી બ્રહ્મરૂપે અજન્મ આત્મતત્ત્વ આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે.

શંકા:—સદ્ વસ્તુનો માયાવડે જન્મ કેવી રીતે સંભવે ?

સમાધાન:—યથા સ્વપ્ને દ્વયામાસં સ્પન્દતે માયયા મનઃ ।

તથા જાગ્રદ્ દ્વયામાસં સ્પન્દતે માયયા મનઃ ॥

જેમ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ અધિધાન રજ્જુરૂપે જોયો છતાં સત્ છે: તેમ મન પણ અધિધાન આત્મારૂપે જોયું હતું સત્ છે. જેમ તે મન સ્વપ્નમાં માયાવડે દ્વિતાભાસરૂપ ગ્રાજ્ઞગ્રાહક ભાવથી સ્ફુરે છે તેમ તે મન જાગ્રતમાં પણ માયાવડે દ્વિતાભાસરૂપ ગ્રાજ્ઞગ્રાહક ભાવથી સ્ફુરે છે. જેમ સ્વપ્નમાં રથાદિક ગ્રાજ્ઞ ને નેત્રાદિક ગ્રાહક એ બંને, જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી તેથી તે કાલે પરમાર્થથી આત્મરૂપવડે અદ્વૈત છતાં પણ તે મન નાનારૂપ થઇને પ્રતીત થાય છે એમાં સંશય નથી તેમ જાગ્રતમાં પણ માત્ર સદ્ રૂપ અદ્વૈત છતાં તે મન નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે તેમાં સંશય નથી.

મનો હૃદયમિદં દ્વૈતં ચત્કિચ્છિત્સચરાચરમ્ ।

મનસોહ્ય મનીમાથે દ્વૈતં નૈવોપલભ્યતે ॥

કલ્પનારૂપ મનવડે દેખવા યોગ્ય જે કોઈ સ્થાવર જંગમ સહિત જે આ દ્વૈત છે તે સર્વ મનજ છે; કારણકે રજ્જુમાં લીન થયેલા સર્પની પેઠે વિવેકજ્ઞાનના અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે સમાધિમાં વા સુષુપ્તિમાં મનનો નિરોધ વા લય થયે સતે દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી એવી રીતે મનના ભાવમાં દ્વૈતનો ભાવ અને મનના અભાવમાં (અમની ભાવમાં) દ્વૈતનો અભાવ હોવાથી દ્વૈત મનો માત્ર છે, સત્ નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

ત્યારે મનનો નિરોધ જે કહ્યો તે કેવી રીતે થાય તે ઉપાય બતાવે છે:—

માત્મસત્યાનુષોધેન ન સંકલ્પયતે યદા ।

અમનસ્તાં તદા યાતિ બ્રાહ્મા ભાથે તદ્બ્રહ્મ ॥

સત્યરૂપ આત્માના શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશ પછી થયેલ જ્ઞાનવડે બ્યારે મન ગ્રાજ્ઞ વસ્તુનો સંકલ્પ કરતું નથી ત્યારે બાળવા યોગ્ય કાષ્ઠાદિકના અભાવમાં અગ્નિના બળવાના અભાવની પેઠે ગ્રાજ્ઞ વસ્તુના અભાવમાં અહ્યુની કલ્પનાથી રહિત થયેલું તે મન અમનો ભાવને નિરોધાવસ્થાને પામે છે. મન અસત્ અને દ્વૈત પણ અસત્ છે તો પછી આત્મજ્ઞાન શાવડે થાય તે ઉપાય કહે છે:—

અકલ્પકમર્જં જ્ઞાનં જ્ઞેયા મિથં પ્રચક્ષતે ।

બ્રહ્મ જ્ઞેયમર્જં નિત્ય મર્જેનાર્જં ચિબુદ્યતે ॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ સર્વ કલ્પનાથી રહિત તથા જન્મથી રહિત ચેતનમાત્રને બ્રહ્મરૂપ જ્ઞેયથી અભિન્ન કહે છે તે (ચેતનરૂપ જ્ઞાન) બ્રહ્મ જ્ઞેય, જન્મ રહિત ને નિત્ય છે. તે આત્મસ્વરૂપ અજન્મ જ્ઞાનવડે જન્મરહિત જ્ઞેયને આત્મતત્ત્વ પોતેજ જાણે છે. નિત્ય પ્રકાશ સ્વરૂપ સૂર્યની પેઠે

નિત્ય એકરસ જ્ઞાનધનરૂપ આત્માને અન્યજ્ઞાનની અપેક્ષા નથી રહેતી, નિગ્રહ કરેલા, સર્વકલ્પના-
ઓથી રહિત ને વિવેકવાળા મનનો જે પ્રચાર (પ્રત્યગ્ અભિન્ન અહરૂપ સ્થિતિ છે) તેનો યોગી
જનોવડે જાણુવા યોગ્ય છે ને સુપુત્રિમાં તો અનેક અનર્થરૂપ ફળવાળી પ્રવૃત્તિઓના ખીજરૂપ
વાસનાઓ સહિત અવિદ્યા ને સર્વ ક્લેશરૂપ રજેશુથી ઘેરાયેલું મન હોય છે. જ્યારે સમાધિને
પામેલું મન અવિદ્યાના કરેલા ગ્રાહ અને ગ્રાહકરૂપ બંને મળથી રહિત થાય છે ત્યારે તે મન
અદ્વૈતરૂપ અહ્મનેજ પ્રાપ્ત થયું છે તેથી તે મનજ બધાના નિમિત્તરૂપદૈતના ગ્રહણના અભાવથી
નિર્ભય, જ્ઞાનપ્રકાશ (ચૈતન્ય પ્રકાશ)રૂપ તથા સર્વ બળીથી નિરંતર વ્યાપક અહરૂપ છે.

તદેવ નિર્મયં બ્રહ્મ જ્ઞાનાલોકં સમન્તતઃ ॥

અજમનિગ્રમસ્વજ્ઞ મનામક મરૂપકમ્ ।

સહુદ્ધિમાનં સર્વજ્ઞં નોપચારઃ કથચ્ચન ॥

ને 'અહ્મજ્ઞ-મના' હેતુ બૃત અવિદ્યારૂપ નિમિત્તના અભાવથી જન્મરહિત, અનાદિ અવિદ્યારૂપ
નિદ્રાથી રહિત, દૈનદર્શનરૂપસ્વપ્નથી રહિત, વાણીથી પર હોવાથી નામથી રહિત, નિરવયવ
હોવાથી રૂપથી રહિત, અગ્રહણ, અન્યથાગ્રહણ, આવિર્ભાવ ને તિરોભાવથી રહિત નિરંતર પ્રકાશરૂપ
ને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એ અહ્મમાં (અહ્મને જાણનાર વિદ્વાનમાં) કોઈપણ પ્રકારે સમાધિ આદિ કર્તવ્ય
નથી. જેની અવિદ્યાનો નાશ થયો છે તેને કર્તવ્યનો સંભવ નથી. અહ્મને જાણનાર વિદ્વાન સર્વ
પ્રકારના કથનના સાધનરૂપ વાણીથી તથા અન્ય ઇન્દ્રિયોથી રહિત, સર્વ આંતઃકરણ (મન બુદ્ધિ
ચિત્ત ને અહંકાર)થી રહિત, પ્રકૃતિથી પર હોવાથી અત્યંત શાંત, સર્વદા ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ, ચિત્તને
સ્થાપન કરવાના સ્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિરૂપ, સર્વ ક્રિયાથી રહિત ને ભયવર્જીત છે. જ્યાં વિકાર
વા વિકારનું વિષયપણું હોય ત્યાં ગ્રહણ અને ત્યાગ થાય છે. વિકારના હેતુ અન્યના અભાવથી
અને નિરવયવપણાથી તે અહ્મમાં લૌકિક વૈદિક ત્યાગ અને ગ્રહણ નથી. મનના નિગ્રહથી જો
અહ્મમાં સર્વ પ્રકારની ચિંતા સંભવતી નથી. જ્યારે સત્યરૂપ આત્માનો અનુભોધ થયો ત્યારે વિષયના
અભાવથી આત્મા વિશે સ્થિત, જન્મથી રહિત પરમ સમતાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ થાય છે. આવા
તત્ત્વજ્ઞાનને પામીને સર્વ મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. **ગ્રહો ન તત્ર નોત્સર્ગચિન્તા યત્ર ન વિદ્યતે ।**
આત્મસંસ્થં તદ્વાજ્ઞાન મજ્જાતિ સમતાં ગતમ્ ॥ વળી વળીશ્રીમાદિ ધર્મ અને પાપાદિમળના
સંબંધરૂપ સ્પર્શથી રહિત હોવાથી અને જીવને અહ્મભાવથી જોડનાર હોવાથી આ અદ્વૈતાનુભવ
અસ્પર્શયોગ કહેવાય છે. **ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ આ અદ્વૈતાનુભવ** વેદાંતના વિજ્ઞાનથી રહિત સર્વ
યોગીઓવડે શ્રવણ મનનાદિરૂપ દુઃખથી સંપાદન કરવા યોગ્ય છે. ભયરહિત આ યોગમાં ભય
જેનારા યોગીઓ આ યોગથી ભય પામે છે જે જીવનમુકતોને અહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન મન અને
ઇન્દ્રિયો આદિક રજ્જુ સર્પની પેટો કલ્પિત છે તે અહ્મસ્વરૂપ પુરૂષોને તત્ત્વજ્ઞાન અને (મોક્ષરૂપ)
અક્ષય શાંતિ અહ્મવિદ્યાના સામર્થ્યથી સિદ્ધ છે. અન્ય સાધનને અધીન નથી.

પણ સન્માર્ગગામી મંદ અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અભય, દુઃખની
નિવૃત્તિ, આત્માનું જ્ઞાન અને મોક્ષરૂપ અક્ષય શાંતિ મનના નિગ્રહનેજ અધીન છે. જેમ દર્ભના
અગ્રથી એક બિંદુવડે સમુદ્રનું ઉલ્લેચનું ટીટોડાને ખેદ નહિ પામવાથી થયું છે તેમ ઉદ્દેગરહિત
મનવાળાને મનનો નિગ્રહ થઈ શકે છે. ટીટોડાની વાર્તા શ્રીયોગ કૌસ્તુભઅંધમાં વિસ્તારથી કહેલ
છે. તેવા સાધકે લય, વિક્ષેપ, કપાય અને રસાસ્વાદ એ ચાર વિદ્વો તત્ત્વસાક્ષાત્કારના છે તે
વિદ્વો પ્રથમ નિવૃત્ત કર્યા સિવાય સમાધિનું સફળપણું થતું નથી. અવિધારચિત્ત સર્વ દ્વૈત દુઃખ-
રૂપજ છે એમ સ્મરણ કરીને વિષયેચ્છા ને વિષયભોગોથી ચંચળ થયેલા (વિક્ષેપ પામેલા) મનને

વૈરાગ્યની ભાવનાવડે નિવૃત્ત કરે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યનાં ઉપદેશથી સ્મરણ કરીને ઉત્પન્ન થયેલા દૈતને મિથ્યારૂપે જુએ અર્થાત નજ જુએ કેમકે મિથ્યા કે કલ્પિત એ કાંઈ વસ્તુ નથી એવી રીતે વૈરાગ્ય ને જ્ઞાનાભ્યાસથી મનનો નિગ્રહ થાય છે. સુષુપ્તિરૂપ લય પણ અનર્થના હેતુ છે ને વાસના સહિત અવિદ્યાબીજક છે તેમ જાણી તેનાથી પણ ચિત્તને નિરોધ કરવો જોઈએ.

લયે સંબોધયે ચિત્તં વિક્ષિપ્તં શમયેત્પુનઃ ।

સકલાયં વિજાનીયાં ત્તમ પ્રાપ્તં ન ચાલયેત્ ॥

શ્રવણ મનન ને નિદિધ્યાસનના અભ્યાસની આવૃત્તિરૂપ ઉપાયવડે સુષુપ્તિમાં લીન થતા ચિત્તને આત્માના વિવેકજ્ઞાનથી યુક્ત કરે ને વિષયેચ્છા અને વિષયભોગોમાં વિક્ષેપ પામેલા ચિત્તને વિષયોમાં વિનાશીપણાદિ દોષ દર્શનવડે તૃષ્ણારહિત થઈ પુનઃ શાંત કરે. એમ વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ચિત્ત જ્યારે લય વિક્ષેપથી રહિત થાય ને સમભાવને પામે નહિં કિંતુ મધ્યાવસ્થાવાળું થાય ત્યારે તે રાગના બીજરૂપ કષાયસહિતના ચિત્તને ઓળખે અને તે કષાયથી પણ સંપ્રજ્ઞાત (સવિકલ્પ) સમાધિરૂપ પ્રયત્નથી અસંપ્રજ્ઞાત (નિવિકલ્પ) સમાધિરૂપ સમભાવને પ્રાપ્ત કરે ને તે સમભાવની પ્રાપ્તિના અભિમુખ થયેલા ચિત્તને વિષયોની સન્મુખ કરે નહિં. “સમંબ્રહ્મ ॥” વળી હવે સમાધિ કરવાની ઈચ્છાવાળાને સમાધિમાં જે સુખ ઉપજે છે તે સુખને વિષય કરનારી વૃત્તિથી (ઇચ્છાથી) પણ મનનો નિગ્રહ કરવા યોગ્ય છે નાસ્વાદયેત્સુક્ષ્મં તત્ર નિઃસંકલ્પઃ પ્રજ્ઞયા ભવેત્ । નિઃસંકલ્પનિઃશ્ચરચિત્તમેવી કુર્યાત્પ્રયત્નતઃ ॥ તે યોગી તે સમાધિઅવસ્થાના સુખમાં આસક્ત ન થાય કિંતુ જે સુખ પ્રતીત થાય છે તે અવિદ્યાથી કલ્પિત મિથ્યા છે એવા વિવેક જ્ઞાનવડે તેમાં નિઃસ્પૃહ થાય. વૈરાગ્યાદિ ઉપાયવડે નિશ્ચળ થયા છતાં જો ચિત્ત પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે બહાર નિકળવાનો પ્રયત્ન કરે તો સંપ્રજ્ઞાતથી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પર્યન્તના પ્રયત્નથી તેને ચેતનસ્વરૂપે જ સ્થાપિ-એકરૂપ કરે.

યદા ન લીયતે ચિત્તં ન ચ વિક્ષિપ્યતે પુનઃ ।

અનિદ્ગ્નમનામાસં નિષ્પર્ણં બ્રહ્મ તત્તદા ॥

સ્વસ્ત્યં શાન્તં સ નિર્વાણ મકલ્પ્યં સુખમુત્તમમ્ ।

અજમજેન જ્ઞેયેન સર્વજ્ઞં પરિચક્ષતે ॥

ન કશ્ચિજ્ઞાયતે જીવઃ સમ્મવોડસ્ય ન વિદ્યતે ।

પતત્તત્તુત્તમં સત્યં યત્ર કિશ્ચિન્ન જાયતે ॥

વિવેચનઃ—જ્ઞાનાભ્યાસાદિ ઉપાયવડે નિગ્રહ કરેલું ચિત્ત જ્યારે સુષુપ્તિમાં લીન થાય નહિં અને પુનઃ વિષયોમાં બ્રમણ કરે નહિં કિંતુ વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે અચળ એટલે રાગાદિ વાસના રહિત તથા અનાભાસ (કોઈ પણ કલ્પિત વિષય ભાવવડે નહિં) પ્રકાશનાર) થાય ત્યારે તે ચિત્ત કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલ થાય છે. તે બ્રહ્મસ્વરૂપને-યોગીજનોને પ્રત્યક્ષ નિર્ગતશય સુખને બ્રહ્મવેતાઓ આત્મામાં (સ્વ સ્વરૂપમાં) સ્થિત, સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ શાંત મોક્ષ (કૈવલ્ય) સહિત, અલંકૃત અસાધારણ વિષયવાળું હોવાથી કહેવાને અશક્ય, જન્મ (ઉત્પત્તિ)થી રહિત અને ઉત્પન્ન નહિં થયેલા રેણુથી અભિન્ન સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ કહે છે. આ કહેલા ઉપાયોને અનુ-બોધથી અદૈતની હાનિ થતી નથી. મનના નિગ્રહઆદિક ઉપાયો પરમાર્થ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ફક્ત છે પરંતુ તે વાસ્તવિક સત્ય નથી. વસ્તુતાએતો કોઈ પણ કર્તાભોક્તારૂપ જીવ કોઈ પણ

પ્રકારે ઉત્પન્ન થતો નથી કારણ કે સ્વભાવથી અજ-મારૂંપ (આ અબજાત) એક આત્માનું કોઈ પણ કારણ વિશ્વમાં વિદ્યમાન નથી. પૂર્વે ઉપાયપણાવડે કથન કરેલા વ્યવહારિક સત્યરૂપ સાધનોમાં આ અજાત ઉત્પત્તિ સત્ય છે, જે સત્ય સ્વરૂપ અજાતમાં અણુ માત્ર પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. જેવી રીતે કલ્પિત પ્રતિબિંબથી બિંબનું જ્ઞાન થાય છે તેમ વ્યવહારિક સત્ય સાધનોથી પરમાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. (માટે કહેલા ઉપાયોમાં પરમાર્થ સત્યપણામાં અદ્વૈતની હાનિ થશે અને અસત્યપણામાં પ્રમાણ નહિં ઉપજવવી શકે એમ કોઈને શંકા હોય તો તેનું સમાધાન પણ થઈ જાય છે.)

૪ ધું અજ્ઞાત શાંતિ પ્રકરણ.

હવે અદ્વૈત સિદ્ધાંતના વિરોધી બીજાવાદોના નિષેધવડે અદ્વૈત સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ કહેવા માટે આ અજ્ઞાત શાંતિ (ઉંઝાડીયાને-અંધ બગેલા લાકડાને ઓલવવા માટે) પ્રકરણ છે.

પ્રથમ જે નારાયણ ભગવાન જેવથી અભિન્ન આકાશના જેવા (આકાશની ઉપમાવાળા) આત્માના ધર્મોને સારી રીતે જાણતા હતા તે અદ્વૈત જ્ઞાનના સંપ્રદાયના કર્તા નારાયણ ભગવાનરૂપ આચાર્યને ભગવાન ગૌડપાદ તે પુરૂષોમાં મુખ્ય પુરૂષોત્તમને અદ્વૈત સ્વરૂપે નમસ્કાર કરે છે. ને પ્રસિદ્ધ અસ્પર્શયોગ સર્વ જીવોને સુખરૂપ, હિતરૂપ, વિવાદ રહિત ને અવિરૂદ્ધ છે એવો યોગ જે શાસ્ત્રે-અદ્વૈત જ્ઞાનની સ્તુતિ માટે તેને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી-ઉપદેશ કર્યો તે શાસ્ત્રને પણ નમન કરે છે.

મૂતં ન જાયતે કિંચિદ્મૂતં નૈવ જાયતે ।

વિવદન્તોઽસ્ય હેવ મજ્જતિ સ્થાપયન્તિ ॥

કોઈકે (સાંખ્યાનુસારી) દ્વૈતવાદીઓ વિદ્યમાન વસ્તુ (સત્) ની ઉત્પત્તિ માને છે તે પક્ષનું અસત્વાદી કોઈ પણ વિદ્યમાન વસ્તુ વિદ્યમાન હોવાથી આત્માની પેઠે ઉપજતી નથી એમ-નિરાકરણ કરે છે. વળી બીજા (નૈયાયિકો ને વૈશેષિકો) અવિદ્યમાન વસ્તુની ઉત્પત્તિને ધ્વંષિ છે તેવા અસત્નની ઉત્પત્તિરૂપ અસદ્વાદીના પક્ષનો સાંખ્યવાદી-અવિદ્યમાન વસ્તુ અવિદ્યમાન હોવાથી સસલાના શિંગડાની પેઠે નથીજ ઉપજતી એમ-નિષેધ કરે છે એમ તેઓ પરસ્પર વિવાદ કરે છે અને કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ તો તેમના કથનને અયોગ્ય ગણી અર્થથી અનુત્પત્તિને પ્રકાશ કરે છે (જણાવે છે) તેઓએ પ્રકાશીત કરેલી અનુત્પત્તિને અમે અનુમોદન આપીએ છીએ. માટે આવું વિવાદ રહિત પરમાર્થ જ્ઞાન જાણવા યોગ્ય છે.

પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) જે સાંસિદ્ધિકી, સ્વાભાવિકી, સહજ અને અકૃતા છે અને જે સ્વભાવને ત્યજતી નથી તે પ્રકૃતિ જાણવી. કોઈ કાર્યની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાથી ઉપજનારી પ્રકૃતિ સાંસિદ્ધિકી કહેવાય છે. જેમ અષ્ટાંગ યોગની સારી રીતે સિદ્ધિ થવાથી યોગીઓને અણિમા આદિક ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ-સાંસિદ્ધિકી પ્રકૃતિ ઉપજે છે; દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ તે-જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ ને પ્રકાશરૂપ સ્વભાવ-સ્વાભાવિકી પ્રકૃતિ છે; શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થનારી-જેમ પક્ષિઆદિકનો આકાશ ગમનાદિકરૂપ શરીરની સાથે ઉપજેલો સ્વભાવ-સહજપ્રકૃતિ છે; ને જે કોઈનો રચેલો સ્વભાવ ન હોય-જેમ જળનો નિચે જવારૂપ સ્વભાવ-એ અકૃતાપ્રકૃતિ છે. તથા ઘટનું ઘટપણું ઇત્યાદિ અન્ય જે પોતાના સ્વભાવને ત્યજતાં નથી. તે સર્વ પ્રકૃતિ જાણવા યોગ્ય છે. જ્યારે લૌકિક વસ્તુઓમાં પણ પ્રકૃતિ દેશ વા કાળને લઇને અન્યથા ભાવને પામતી નથી ત્યારે અજ-અસ્વભાવવાળી પરમાર્થ વસ્તુ (અજાત)માં અમૃત ભાવરૂપ પ્રકૃતિ કોઈપણ રીતે અન્યથા ભાવને (કાર્યપણાને કે પરિણામપણાને એટલે ઉત્પત્તિને) નજ પામે

એમાં શું કહેવું ? સર્વે જીવાત્માઓ સ્વભાવથી જન્મમરણાદિ સર્વ વિકારોથી રહિત છે. એવા સ્વભાવવાળા જીવાત્મામાં જો એ જન્મમરણને કદપે છે તેઓ જન્મમરણની ચિંતાવડે પૂર્વોક્ત સ્વભાવથી અટ થાય છે. **જરા મરણ નિર્મુક્તાઃ સર્વે ધર્માઃ સ્વભાવતઃ । જરા મરણ મિચ્છન્તઃ ક્યવન્તે તન્મમીકયા ॥**

સાંખ્યવાદીના મતમાં ઉપાદાન કારણજ (પ્રધાન) મહત્ત્વાદિ કાર્યાકાર પરિણામ પામે છે (જન્મે છે). જે ઉપજેલું હોય તે અજન્મ કેવી રીતે કહેવાય ? અને જે એકદેશમાં વિદ્યારણ પામેલું તે નિત્ય કેવી રીતે હોય ? સાવચ વે એકદેશમાં ફટનારા ધટના જેવું તે અનિત્યજ હોઈ શકે. જો જન્મરહિત કારણથી કાર્યનું અભેદપણું (અનન્યપણું) ધૃત્વિત હોય તો કાર્ય પણ અજન્મ છે એમ સિદ્ધ થવા જાય છે. ને પ્રસિદ્ધ ઉપજેલા કાર્યથી અભિન્ન કારણ ધૃષ્ટિ હોય તો તે મતમાં પ્રધાન નિત્ય અને અચળ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ નહિં થાય. અદ્વૈતવાદીઓના માયાવાદમાં કાર્યકારણનો અભેદ છતાં પણ કાર્યના કારણમાત્રપણના અંગીકારથી આ દોષ નથી.

વળી જે સાંખ્યવાદીના મતમાં અનુત્પન્ન પ્રધાનથી અભિન્ન મહદાદિ કાર્ય ઉપજે છે તેના મતમાં દ્રષ્ટાંતના અભાવવડે અનુત્પન્ન વસ્તુથી કોઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી એમ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે. ને જે ઉત્પન્ન થયેલા કારણથી ઉપજેલી વસ્તુનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો અન્ય ઉપજેલાથી તે કારણ ઉપજે છે, વળી તે પણ અન્યથી ઉપજે છે એમ અનવસ્થા થશે પણ વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત નહિં થાય.

વળી જે વાદીઓના મતમાં ધર્માધર્માદિ અદ્રશ્ય હેતુનું કારણ દેહાદિ સંઘાતરૂપ ફળ અને શરીરાદિ રૂપફળનું કારણ અદ્રશ્ય હેતુ છે એમ હેતુ અને ફળના પરસ્પર કાર્ય કારણ ભાવવડે હેતુ અને ફળનું અનાદિપણું સંભવતું નથી. તેમ નિત્ય અને નિર્વિકાર આત્માની હેતુરૂપતા અને ફળરૂપતા સંભવતાં નથી. વળી ઉપજેલા ફળથી હેતુનો સ્વીકાર કરનાર વાદીના મતમાં જન્મ પુત્રથી પિતાનો જન્મ વિરૂદ્ધ છે તેમ અસંભવિત છે.

જેથી એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હેતુ અને ફળમાં ગાયના ગ્રખા જમણા શિંગડાની ચેટે કાર્ય કારણ ભાવથી સંબંધ સંભવતો નથી.

અશક્તિર પરિક્ષાનં કમ કોપોડયથા પુનઃ ।

एषं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिकीर्षिता ॥

કમ જાણવો અશક્ત છે એમ છે તે કહેવાનું અસામર્થ્ય અજ્ઞાન (તત્ત્વનો અવિવેક) છે; અથવા ફળથી હેતુની સિદ્ધિ અને હેતુથી ફળની સિદ્ધિ એવા વાદીએ કહેલા કમના વિપર્યયરૂપ અન્યથા ભાવ થશે એવી રીતે હેતુ ફળના કાર્ય કારણ ભાવના અસંભવથી પરસ્પરના પક્ષોના દોષોનું કથન કરનારા વાદીરૂપ પક્ષિતોએ સર્વ વસ્તુની અનુત્પત્તિ પ્રકાશ કરી છે. બીજા અને અંકુર નામવાળું જે દ્રષ્ટાંત છે તે તો સર્વદા હેતુ અને ફળના કાર્ય કારણરૂપ સાધ્યના જેવું છે કેમકે માયાવાદમાં કોઈપણ સ્થળે વાસ્તવિક કાર્ય કારણ ભાવની પ્રતીતિ નથી; વળી લોકમાં જે પ્રમાણમાં કુશળ પુરુષો છે તેઓ સાધ્યથી તુલ્ય દ્રષ્ટાંત સાધ્યની સિદ્ધિ માટે જોડતા નથી તેથી હેતુ અને ફળનો કાર્ય કારણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી. પૂર્વ અપર (હેતુ અને ફળના કારણ કાર્ય) નું અજ્ઞાન અનુત્પત્તિનું પ્રકાશક (જણાવનાર) છે.

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ।

सदस्तस्त्वदस वाऽपि न किञ्चिदस्तु जायते ॥

હોડો પોતે પોતાનામાંથી તેમ પરથી એટલે પટથી પણ ઉપજતો નથી અને તે બંનેથી પણ ઉપજતો નથી; એમ કોઈ પણ વસ્તુ પોતાથી, પરથી વા બંનેથી ઉપજી શકતી નથી. સદ

વસ્તુ સત્ હોવાથી માટીના પિંડ આદિકની પેઠે ઉત્પન્ન થાય નહિ; અસદ્ વસ્તુ અસત્ હોવાથી સસક્ષાના શિંગડાની પેઠે વિદ્યમાન નથી અને સદ્ અસદ્વસ્તુ વસ્તુ પણ વિરૂદ્ધ રૂપવાળી એક વસ્તુના અસંભવથી અધારા અનુવાળાની પેઠે ઉત્પન્ન થતી નથી આથી કાંઈપણ વસ્તુ ઉપજતી નથી એમ સિદ્ધ થયું. આદિરહિત ફળથી હેતુ ઉપજતો નથી અને આદિરહિત હેતુથી ફળ પણ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતું નથી. લોકમાં જેનું કારણ નથી તેની પૂર્વોક્ત ઉત્પત્તિ નથી. અર્થાત કારણ-વાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરાય છે; પણ અકારણવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિ અંગીકાર કરાતી નથી, તેથી અનાદિરૂપ આ હેતુ અને ફળ બંનેની અનુત્પત્તિજ સિદ્ધ થઈ; મતલબ કે પદાર્થના વાસ્તવ જન્મના અસંભવથી અજન્મના વિજ્ઞાનમાત્ર તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે વળી વાદી બાલ્ય પદાર્થોનો વાદ ઉઠાવે છે:—વાદી કહે છે કે શબ્દાદિ પ્રતીતિરૂપે જ્ઞાનનું પોતાથી ભિન્ન વસ્તુરૂપ વિષયવાળાપણું છે, જે તેમ ન હોય તો શબ્દાદિના જ્ઞાનોની વિચિત્રતારૂપ દૈત્યોના અભાવ પ્રાપ્ત થશે. પ્રત્યક્ષ હોવાથી જ્ઞાનોની વિચિત્રતાનો અભાવ કેવી રીતે સ્વીકારી શકાય? વળી અગ્નિ આદિરૂપે થનારા દુઃખની પ્રતીતિથી પણ અન્ય શાસ્ત્રવાળાએ જ્ઞાનથી ભિન્ન જે બાલ્ય પદાર્થોના સદ્ભાવ માન્યો છે તે અમને પણ વાંછિત છે તેથી જ્ઞાનથી (ચિત્તથી) ભિન્ન બાલ્ય પદાર્થ શા માટે ન માનવા?

વિજ્ઞાનવાદીએ કરેલું સમાધાન:—દૈત્ય દર્શન અને દુઃખના અનુભવરૂપ યુક્તિ દર્શાવી જ્ઞાનના વિષયરૂપ નિમિત્ત સહિતપણું તમે અંગીકારક ક્યું છે તે યોગ્ય નથી—ઘટાદિના મૃતિકાદિરૂપ પરમાર્થ દર્શનથી ઘટાદિરૂપ વિષયનું અવિષયપણું છે એમ અંગીકાર અમો કરીએ છીએ. ઉત્તરોત્તર કારણરૂપ પરમાર્થ વસ્તુનું અવલોકન કરીએ તો અંતે જ્ઞાનરૂપ કારણથી ભિન્ન કાંઈપણ અવશેષ રહેતું નથી. **નિમિત્તસ્યા નિમિત્તત્વ મિષ્યતે ભૂતદર્શનાત્ ॥** અહિં ભૂતદર્શનાત્ને સ્થાને અભૂતદર્શનાત્ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો રજ્જુમાં સપોદિકની પેઠે અપરમાર્થના દર્શનથી બાલ્ય પદાર્થોનું અમે અનિમિત્તપણું અંગીકાર કરીએ છીએ. સુષુપ્તિવાળા, સમાધિવાળા અને સુકૃત પુરૂષોને બ્રાંતિ દર્શનના અભાવથી પોતાનાથી ભિન્ન બાલ્ય પદાર્થોની પ્રતીતિ થતી નથી અને ઉન્મત્ત પુરૂષોને પ્રતીતિ થતી વસ્તુઓ સાવધાન પુરૂષોવડે તેવી અંગીકાર કરાતી નથી; તેથી બ્રાંતિનો અભાવ થયે બાલ્ય પદાર્થોનો અભાવ સંભવે છે. બાલ્ય વિષયના અભાવથી ચિત્ત બહારના વિષયોને સ્પર્શ કરતું નથી; તેમજ ચિત્તપણુથી સ્વપ્નના પદાર્થોની પેઠે પદાર્થોના આભાસને પણ સ્પર્શ કરતું નથી. જેથી જગતમાં પણ બાલ્ય શબ્દાદિરૂપ પદાર્થ સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે મિથ્યાજ છે તેથી પદાર્થોનો આભાસ પણ તે ચિત્તથી ભિન્ન નથી; કિંતુ ચિત્તજ ઘટાદિરૂપ અર્થની પેઠે ભાસે છે, જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીતિ થાય છે તેમ. ચિત્ત ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનરૂપ ત્રણે કાળમાં પણ સર્વદા વિષયને સ્પર્શ કરતું નથી તેથી તે ચિત્તને નિમિત્ત વિના બ્રાંતિ થવાનો સંભવ નથી. આજ ચિત્તનો અવિદ્યારૂપ સ્વભાવ છે કે ઘટાદિકરૂપ બાલ્ય વિષય વિદ્યમાન નહિં છતાં પણ તે હોય એમ જણાય છે.

તસ્માન્ન જાયતે ચિત્તં ચિત્તદ્વયં ન જાયતે ।

તસ્ય પદ્યન્તિ યેજાતિં સ્વે વૈ પદ્યન્તિ સે પદ્યમ્ ॥

જેથી અસદ્ઘટાદિકમાં ચિત્તની ઘટાદિકરૂપ મિથ્યા પ્રતીતિ આવી રીતે વિજ્ઞાનવાદીએ સ્વીકારી છે, આથી તે ચિત્તનું ઉપજેલું આભાસપણું પણ ચિત્તનો જન્મ નહિં છતાંજ હોવાને યોગ્ય છે તેથી ચિત્ત ઉપજતું નથી. જેની રીતે ચિત્તનું દ્રશ્ય ઉપજતું નથી તેવી રીતે જે વિજ્ઞાનવાદીએ ક્ષણે ક્ષણે તે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને જીએ છે તેઓ આકાશમાં પણ પ્રકી આદિકમાં પમણાંઓ

જુએ છે. તેથી વિજ્ઞાનવાદિઓ બીજા દૈતવાદિઓથી સાહસિક છે અને સર્વની શૂન્યતા પ્રતિપાદન કરનાર શૂન્યવાદિઓ પોતાના સિદ્ધાંતની પશુ શૂન્યતા પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તેઓ વળી વધારે સાહસિક છે. જેથી અજ-મા જ-મે છે એમ વાદીઓ કલ્પના કરે છે તેથી તેનો વાસ્તવિક અનુપત્તિ સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપત્તિરૂપ સ્વભાવનો અન્યથાભાવ (જ-અ) કોઈપણ પ્રકારે થશે નહિ. ને માયાથી જન્મ માનવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક જન્મ નથી તેથી બ્રહ્માત્ત્વ એક જન્મરહિતજ છે એમ સિદ્ધ થયું. અનાદિ (પૂર્વે નહોતો એવા વિભાગ રહિત) સંસારનું અંતવાળાપણું (સમાપ્તિ) યુક્તિથી સિદ્ધ નહિ થાય અને જ્ઞાનના પ્રાપ્તિકાળમાં ઉત્પત્તિરૂપ આદિવાળા મોક્ષનું અનંતપણું પશુ સિદ્ધ નહિ થાય કેમકે આદિવાળા ધટાદિકમાં અનંતતા જણાતી નથી તેથી સંસારરૂપ બંધ ને મોક્ષ વસ્તુતાએ આત્મામાં નથી. અવકાશરહિત અખંડ એકરસ બ્રહ્મમાં જૂતોનું દર્શન સંભવેજ નહિ. ને દર્શન થાય તો, તે મૃગજળાદિકની પેઠે ને સ્વમપદાર્થોની પેઠે મિથ્યાજ છે.

જાત્યામાસં જલામાસં વસ્ત્વામાસં તથૈવ જ ।

અજાજલ મવસ્તુત્વં વિજ્ઞાનં શાન્તમ્મયમ્ ॥

વિજ્ઞાનમાં (પરમાર્થ જ્ઞાનમાં) ઉત્પત્તિનો અભાવ છતાં, ક્રિયાનો તથા દ્રવ્યરૂપ ધર્મોનો અભાવ છતાં ઉપાધિને લીધે ઉત્પત્તિની, ક્રિયાની તથા દ્રવ્યરૂપ ધર્મોની પ્રતીતિ થાય છે. એવી રીતે વસ્તુતાએ તે વિજ્ઞાન (બ્રહ્મ) જન્મરહિત, ક્રિયારહિત, અચલ અદ્રવ્યરૂપ, શાંત અને અદ્વય છે. **एषं न जायते विपश्चेत् धर्मा अजाः स्मृताः । एषमेव विज्ञानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥** પૂર્વે કહેલા હેતુઓવડે બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયું નથી અને જીવાત્માઓ ચેતનના પ્રતિબિંબરૂપ હોવાથી બિંબરૂપ બ્રહ્મ ચેતન્યજ છે તેથી બ્રહ્મવેતાઓએ તે જીવાત્માઓ પશુ જન્મરહિત કહ્યા છે. વિદ્વાનો બ્રહ્મ વિષયોની વાસનારહિત થઈ તે બ્રહ્મને જન્માદિકરહિત અદૈત જણાવતા છતાં પુનઃ અવિદ્યામય અંધકારના સાગરરૂપ બ્રાંતિજ્ઞાનમાં પડતા નથી.

બ્રહ્મ જન્મરહિત તથા ક્રિયારહિત છતાં તેમાં બ્રાંતિથી જન્મની તથા ક્રિયાની પ્રતીતિ થાય છે એમ ઉપર કહ્યું તેનું હવે દર્શાવડે વર્ણન કરે છે:—

જેમ સરલ અને વક્ર આદિક પ્રકારવાળો પ્રકાશ ઉંખાડિઆના ચલનથી જણાય છે, તેમ વિષયી અને વિષયની પ્રતીતિ પશુ બ્રહ્મના અવિદ્યાવડે પ્રતીતિ થતા ચલનથી થાય છે. વસ્તુતાએ અચલ બ્રહ્મમાં ચલનરૂપ ક્રિયા નથી તેથીજ પૂર્વે બ્રહ્મને અજન્મ ને ક્રિયારહિત કહેલ છે.

જેમ ચલનરહિત તેજ ઉખાડિયું સરલ આદિક આકારે નહિ થયું છતું તેવા પ્રકાશથી તથા તેવી ઉત્પત્તિથી રહિત છે. તેમ અવિદ્યાવડે ચલાયમાન અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થયે ચલનથી રહિત બ્રહ્મ જન્માદિ આકારની પ્રતીતિથી રહિત તથા ઉત્પત્તિથી રહિત થશે તેથી વસ્તુતાએ બ્રહ્મ શાંત અચલ છે એમ સિદ્ધ થયું.

ઉખાડિયું ફેરવે સતે તેમાં સરલઆદિ પ્રકારો અન્ય દેશમાંથી આવે છે એમ કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે તેવા પ્રકારોનું દેશાંતરથી આવવું જણાતું નથી. તે ઉખાડિયું જ્યારે સ્થિર થાય છે ત્યારે તે પ્રકારો અન્યસ્થાને જાય છે એમ પશુ કહી શકાય તેમ નથી. કેમકે અન્યદેશમાં તેમની પ્રતીતિ થતી નથી. વળી તે અર્ધ બળેલું લાકડું પ્રકારોનું ઉપાદાન કારણ નથી, તેમ સ્થિર થયે તે પ્રકારો તેમાં પ્રવેશ કરે છે એમ પશુ કહી શકાય નહિ. એ કારણથી વક્રાદિક આકારોનું અસત્યપણું છે.

ન મિર્ગતા મહાતાપ્ય દ્રવ્યત્વામાવ યોગનઃ ।

વિજ્ઞાનેડપિ તથૈવ સ્યુરામાસસ્યા વિશેષતઃ ॥

વસ્તુનું નિકળવું અને પ્રવેશ થાય છે. અવસ્તુનું નિકળવું ને પ્રવેશ થતાં નથી. જેમ વસ્તુ-પણાના અભાવથી તે પ્રકાશો ઉઘાડિયામાંથી નિકળતા નથી તેમજ આત્માસના (પ્રતીતિના) તુલ્યપણાથી અહમમાં પણ જન્માદિકની પ્રતીતિ જ્ઞાતિ માત્ર છે. તે અહમ ચક્રનવાળું (સ્પંદમાન) પ્રતીત થયે, સતે અન્ય૧કાઈ સ્થળેથી આવીને જન્માદિક આભાસો તેમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી; કેમકે અહમથી બિન્ન વસ્તુનો તથા તેવી પ્રતીતિનો અભાવ છે; અને તે અહમઅચળ (નિઃસ્પંદ) થવાથી તે અહમથી અન્યસ્થાને તે આભાસો જન્મ ને સ્થિતિ કરતાં નથી, કેમકે અહમથી બિન્ન દેશનો તથા તેમની તેવી પ્રતીતિનો અભાવ છે; તથા અહમ તેમનું ઉપાદાન કારણ ન હોવાથી તે આભાસો અહમની અચળ સ્થિતિના સમયમાં તેમાં પ્રવેશ કરતા નથી. જેમ તે આભાસો અહમમાં પ્રવેશ કરતા નથી તેમ વસ્તુપણાના અભાવવડે યુક્ત હોવાથી તેઓ અહમમાંથી નિકળતા પણ નથી જેથી કાર્ય કારણતા માવાદ્યસોડ ચિન્મય્યાઃ સ્વૈવ તે ॥ જન્માદિક આભાસો અને અહમના કાર્ય કારણ ભાવનો અભાવ હોવાથી તે આભાસો સર્વદાજ અનિર્વચનીય છે તેથી મિથ્યા છે.

વળી તાર્કિકોના મતમાં અવયવરૂપ દ્રવ્ય અવયવિરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ (ઉપાદાન) કારણ થાય છે અને અવયવના ગુણો પોતાની સમાન જાતિવાળા અવયવિના ગુણોનું અસમવાયિ (નિમિત્ત) કારણ થાય છે પરંતુ તેઓ પોતેજ પોતાનું કારણ થઈ શકતાં નથી. સિદ્ધાંતમાં આત્માઓનો અવયવરૂપ દ્રવ્યભાવ નથી, તેમજ આત્મા સર્વથા અભિન્ન હોવાથી તેનો અન્યભાવ પણ નથી, તેથી આત્મા કોઇનું કાર્ય વા કારણ નથી. પૂર્વોક્ત હેતુથી ઘટાદિરૂપ બહારના ધર્મો ચૈતન્યમાંથી ઉપજેલાં નથી અને ચૈતન્ય પણ ઘટાદિ બહારના ધર્મોમાંથી ઉપજેલું નથી. જીવાત્માઓ અહમનાં પ્રતિબિંબ છે તેથી તેમની પાસે અહમથી વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ થયેલી નથી एवं નચિત્તજા ધર્મા-શ્ચિત્તં જ્ઞાપિ ન ધર્મજં । एवं हेतु फला जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ એવી રીતે આત્મામાં હેતુ અને ફળની (કારણ અને કાર્યની) અનુત્પત્તિનો અહમવેતાઓ નિશ્ચય કરે છે. ધર્મો ધર્મરૂપ હેતુનો હું કર્તા છું, મારા ધર્મધર્મ છે, તેમનું ફળ કાળાંતરે કોઈ દેશમાં કોઈ પ્રાણીનું શરીર ધારણ કરીને હું ભોગવીશ એમ ન્યાંસુધી હેતુ અને ફળનો આગ્રહ છે ત્યાંસુધી ધર્મધર્મ રૂપ હેતુની ને તેમના ફળની ઉચ્છેદ રહિત પ્રવૃત્તિ થાય છે. ફળિણેહેતુ ફલાલેશે નાસ્તિહેતુ ફલોદ્ભવઃ ॥ પુનઃ જ્યારે મંત્ર અને ઔષધિના સામર્થ્ય દ્વારા જૂતના આવેશની પેઠે પૂર્વોક્ત અદ્વૈત દર્શનવડે અવિદ્યાથી ઉપજેલ હેતુ અને ફળનો આવેશ દૂર થાય છે (ધર્મરૂપ ઉત્તમ હેતુને, ધર્મધર્મરૂપ મધ્યમ હેતુને અને અધમરૂપ કનિષ્ઠ હેતુને આત્મામાં જોતો નથી) ત્યારે તે હેતુ અને ફળનો આગ્રહ નાશ થવાથી હેતુ અને ફળની ઉત્પત્તિ થતી નથી (તેનું ચૈતન્ય દેવાદિરૂપે ઉત્પન્ન થતું નથી.) બીજનો અભાવ થયે શરીર આદિ રૂપ ફળ ક્યાંથી થશે? નહિંજ થાય.

શંકાઃ—અજન્મા આત્માથી અન્ય કોઈ નથી તો હેતુ ફળનું ને સંસારના ઉત્પત્તિ વિનાશનું કેમ કથન કરો છો ?

સમાધાનઃ—અવિદ્યાને અધીન લૌકિક વ્યવહારરૂપ આત્માદનવડે સર્વ ઉપજે છે તે કારણથી તે નિલ નથી. આથી ઉત્પત્તિને વિનાશરૂપ સંસાર ઉપજે છે એમ કહીએ છીએ, જેથી પરમાર્થ સત્તાથી તો સર્વ જન્મરહિત આત્માજ છે તેથી જન્મના અભાવરૂપ કારણવડે હેતુ અને ફળાદિ કોઇનો પણ વિનાશ નથી.

અર્થમયિતિ જાયન્તે જાયન્તે તે ન તત્સ્વતઃ ।

જન્મ માયોપમં તેષાં સાચ માયા ન વિદ્યતે ॥

જે પદાર્થો ઉપજે છે એમ કલ્પના કરીએ છીએ તે સર્વ લૌકિક વ્યવહારથી ઉપજે છે, પરમાર્થથી ઉપજતા નથી. તેમની તે ઉત્પત્તિ માયાની ઉપમાવાળી માનવા યોગ્ય છે; અને અવિદ્યમાન વસ્તુનું નામ માયા છે તેથી તે માયા વિદ્યમાન નથી. જેમ, માયામય આંખા આદિક વૃક્ષના બીજથી માયામય અંકુર ઉપજે છે તે અંકુર મિથ્યા હોવાથી નિત્ય નથી વા વિનાશી નથી તેમ પદાર્થોમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ આદિકની યુક્તિ છે તાત્પર્ય કે વસ્તુતા એ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ને નાશ સંભવતા નથી; તેમ વસ્તુતાએ જન્મરહિત જીવાત્માઓમાં નિત્ય છે અથવા અનિત્ય છે એવું નામ પ્રજ્ઞત થતું નથી. જે વડે અર્થોનું વર્ણન કરાય છે એવા શબ્દો વર્ણો કહેવાય છે. આત્મામાં “આ આવો છે” એમ કહેવાને શબ્દો પ્રજ્ઞત થતા નથી તેમાં નિત્ય છે વા અનિત્ય છે એવો વિવેક કેવી રીતે કહી શકાય ? અને વ્યાખ્યાનકારો આત્મા શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરે છે તે જેમ સ્વપ્નમાં (અદૈત છતાં) દૈતાભાસરૂપ ચિત્ત માયાવડે ચલ્લામમાન થાય છે તેમ જાગ્રતમાં પણ (અદૈત છતાં) દૈતાભાસરૂપ ચિત્ત માયાવડે ચલ્લામમાન થાય છે (પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદ્યરૂપ દૈત ચિત્તના સ્ફુરણ (સ્પંદન) માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી) તેથી આત્મા વસ્તુતાએ શબ્દનો વિષય નથી. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા સ્વપ્નમાં વિચરતો છતાં દશે દિશામાં રહેલા અંડજ, સ્વેદજ, જરાયુજ વા ઉદ્ભિજ્જ રૂપ જીવોને સર્વદા જીએ છે તે સ્વપ્ન દ્રષ્ટાના ચિત્તથી ભિન્ન નથી તેમ સ્વપ્ન દ્રષ્ટાથી ભિન્ન ચિત્ત નામની કોઈ વસ્તુ નથી (સ્વપ્ન દ્રષ્ટાનું ચિત્ત સ્વપ્ન દ્રષ્ટા વડે દેખવા યોગ્ય અંગીકાર કરાય છે). તેવીજ રીતે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ દશે દિશામાં સ્થિત સર્વ પ્રાણીઓના શરીરને (જાગ્રત દ્રષ્ટા) સર્વદા જીએ છે તે તેનાથી પૃથક નથી. અને તે જાગ્રત પુરૂષનું ચિત્ત પણ જાગ્રત દ્રષ્ટાવડે જોવા યોગ્યજ અંગીકાર કરાય છે તેથી તે પણ તેનાથી ભિન્ન નથી.

उभेक्षन्त्योन्य इदमे ते कितवस्तीति चोच्यन्ते ।

लक्षणान्तर्य मुमयं तन्मते नैव गृह्यते ॥

જેથી પ્રાણીઓના શરીરો અને ચિત્ત એ બંને પરસ્પર વડે દૃશ્ય છે તેથી (અન્યો અન્યામયરૂપ દોષના સદ્ભાવથી) વિવેકીવડે શું તે ચિત્ત અને ચિત્તવડે દેખવા યોગ્ય દૃશ્ય વસ્તુ છે એમ કહેવાય છે ? નથીજ કહેવાતી. સ્વપ્નનું ચિત્ત અને દૃશ્ય જેમ નથી તેમ જાગ્રતનું દૃશ્ય અને ચિત્ત પણ વસ્તુતાએ નથી. અને ચિત્ત તથા દૃશ્ય એ બંને પ્રમાણથી રહિત છે તેથી તેમના ભેદનું પ્રમાણિકપણું નથી. તે ચિત્ત અને દૃશ્યમાં પોતાના ભિન્નતા તત્પરતાથીજ વાદીઓ વડે તે દર્શન (સ્ફુરણ) અને દૃશ્ય અગ્નિકાળમાં ગ્રહણ કરાય છે. અગ્નિકાળમાં વિવેકીને તે ગ્રહણ થતાં નથી.

શંકા:—જ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રાણીઓના શરીરનો અસદ્ભાવ માનવાથી તેમના જન્માદિક પ્રતીતિનો આધ થશે તેનું કેમ ?

સમાધાન:—જેવી રીતે સ્વપ્નમય પ્રાણીઓનું શરીર (જીવ) જન્મે છે ને મરે પણ છે તેમ આ સર્વ જીવો વ્યવહારિક રીતે ઉપજે છે ને પરમાર્થિક રીતે નથી ઉપજતા. જેમ માલાવી પુરને ઉપજવેલો જીવ ઉપજે છે ને મરે પણ છે તેમ આ સર્વ જીવો ઉપજે છે ને નથી ઉપજતા જેમ મણિમંત્ર ઔષધિ આદિવડે ઉપજવેલો જીવ જન્મે છે અને તે મરે પણ છે તેમ આ સર્વ

હવે ઉપજે છે ને નથી ઉપજતા તથા જીવા અમી સર્વે મલ્લિ ન મલ્લિલ ॥ તેથી સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરો ચિત્તની કલ્પના માત્ર છે.

ન કશ્ચિજ્ઞાયતે જીવઃ સંમલ્લોઽસ્ય ન વિષયતે ।

પતત્તદુત્તમં સત્યં યત્ર કિંચિજ્ઞ જ્ઞાયતે ॥

આનું (શરીરોની ઉત્પત્તિનું) કાંઈ કારણ નથી તેથી કાષ્ઠપિણ્ડ હવ ઉપજતો નથી. જે (બ્રહ્મ)માં કાંઈ ઉપજતું નથી. આ તે ઉત્તમ સત્ય છે. વસ્તુતાએ ચિત્ત અને વિષયનો સંબંધ થતો નથી તેથી આત્માજ ચિત્ત છે:—

ચિત્તસ્પદિત મેષેદં પ્રાહ્ય પ્રાહ્નકવદ્દ્વયમ ॥

ચિત્તં નિર્વિષયં નિત્યમસદ્ગ્નં તેન કીર્તિતમ ॥

આ વિષય અને ઇન્દ્રિયરૂપ ગ્રાહ્ય ગ્રાહકવાળું દૈત ચિત્તના ચલન (સ્ફુરણ) રૂપજ છે તે ચિત્ત વિષયથી રહિત છે (પરમાર્થથી આત્માજ છે) અને તે કારણથી તેને નિત્ય અસંગ કહ્યું છે. પરમાર્થની પ્રાપ્તિનો ઉપાય હોવાથી ગુરૂ, શાસ્ત્ર ને શિષ્યાદિક પદાર્થ (વિષયો) કલ્પિત વ્યવહારવડે છે તે પરમાર્થથી નથી. દ્રવ્યાદિક જે પદાર્થ વૈશેષિકાદિ અન્યવાદિઓના શાસ્ત્રના વ્યવહારથી હોય તે પરમાર્થથી નથી તેથી જે અત્રે ચિત્તનું અસંગપણું કહ્યું છે તે યુક્તજ છે.

અજઃ કલ્પિત સંવૃત્યા પરમાર્થેન નાપ્યજઃ ।

પરતંત્રામિનિષ્પત્યા સંવૃત્યા જાયતે તુસઃ ॥

(શાસ્ત્રાદિકથી) કલ્પિત વ્યવહારવડે અજન્મા છે. પરમાર્થવડે અજન્મા પણ નથી. ખીળના (પરિણામવાદીના) શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિથી (તેના નિષેધ માટે જે અજન્મા કહેલ છે) તે (આત્મા) વ્યવહારવડે તો જન્મે છે. (તેથી તે અજન્મા છે આ કલ્પના પણ વ્યવહારરૂપ છે. કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન જેનું સ્વરૂપ છે તેનું કલ્પિતપાણું નથી).

શંકા:—કલ્પિત શાસ્ત્ર ગુરૂ આદિકથી જ્ઞાન ઉપજે છે એમ માનવાથી એવું મિથ્યા જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન કેવી રીતે બને ?

સમાધાન:—અમૃતામિનિવેશોઽસ્તિદ્વયં તત્ર ન વિષયતે ।

દ્વયામાર્થ સ બુદ્ધૈર્ નિર્નિમિત્તો ન જાયતે ॥

અસત્ય (રૂપદૈત)માં માત્ર આગ્રહ છે; તેમાં (આત્મામાં) દૈત વિદ્યમાન નથી. જે દૈતના અભાવને જાણીનેજ નિમિત્તથી (દૈતના આગ્રહથી) રહિત છે તે જન્મતો નથી (તાત્પર્ય કે સંસાર મિથ્યા છે તેથી તેની નિવૃત્તિ મિથ્યાજ્ઞાનથી સંભવી શકે છે. સ્વપ્નમાં મિથ્યા ગાદરી (શિમાળ) કરડી હોય તો તે (સ્વપ્ન)ના પાટા અને વૈદ્ય આદિ મિથ્યાથીજ તે કરડ મટે છે.)

અનિમિત્તસ્ય ચિત્તસ્ય યાઽનુત્પત્તિઃ સમાઽદ્વયા ।

અજાતસ્યૈષ સર્વસ્ય ચિત્ત હૃદયંહિ તથાતઃ ॥

જેથી જ્ઞાનથી પૂર્વે પણ તે દૈત ચૈતન્યનું દૃશ્યજ છે તેથી ધર્માધર્મરૂપ નિમિત્તથી રહિત ને જ્ઞાનથી પૂર્વે પણ ઉત્પત્તિથી રહિત અદૈતરૂપ ચૈતન્યની જે મોક્ષરૂપ અનુત્પત્તિ છે તે સર્વદા સર્વાવસ્થામાં સમ (વિશેષરહિત) અને અદૈતજ છે એમ પરમાર્થરૂપ સત્યને જાણનારજ શોક રહિત અને કામ રહિત અભયપદને પામે છે. (દેવાદિની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ ધર્માદિકને ન માનતો

અને ન ઇચ્છતો અવિદ્યાથી રહિત પરમાર્થ સત્ય જાણે છે ને નિત્ય પ્રાપ્ત તે પદને પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્વાનના અનુભવ ગમ્ય તથા સમગ્ર કલ્પનાથી પર હોવાથી મોક્ષનું અભયાદિપણું સિદ્ધ છે.

નિવૃત્તસ્યા પ્રવૃત્તસ્ય મિશ્રલાહિ તદાસ્થિતિઃ ।

વિષયઃ સ હિ બુદ્ધાનાં તત્સામ્ય મજમદ્વયમ્ ॥

દૈતરૂપ વિષયથી નિવૃત્ત થયેલા તથા અભાવના જ્ઞાનથી અન્ય વિષયોમાં પ્રવૃત્ત નહિ થયેલાં ચિત્તની જે પ્રસિદ્ધ ચલન રહિત આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ છે. તે આત્મસ્વરૂપ (મોક્ષ) જેથી પરમાર્થદર્શી જ્ઞાનીઓનો વિષય છે તેથી તે પરમ નિર્વિશેષ વસ્તુ ઉત્પત્તિ રહિત ને અદૈતરૂપ છે. તે સ્વરૂપ નિદ્રા રહિત (આવરણ રહિત) સ્વપ્ન રહિત (વિક્ષેપ રહિત) ને પ્રમાતરૂપ (સ્વયંપ્રકાશ) છે. સકુદ્ધિમાતો હો વૈષણર્મો ધાતુસ્થમાવતઃ ॥ સૂર્યોદ્ધિકની અપેક્ષારૂપ સ્વયં (સ્વભાવથીજ) પ્રકાશરૂપ છે. આ ધર્મ (આત્મા નામનો પદાર્થ) વસ્તુ (પોતાના) સ્વભાવથી સર્વદા પ્રકાશરૂપજ છે. (છતાં તેવું સ્વરૂપ નહિ જણાવામાં દૈતના ગ્રહણરૂપ મિથ્યા આગ્રહ (દુરાગ્રહ), મંદબુદ્ધિ, કુતર્ક ને વિષયાસક્તિ પ્રતિબધો છે તે નિત્યસ્વરૂપ સુખને આચ્છાદન કરે છે.) આવા પરમાર્થદર્શી (સર્વજ્ઞ) જીવનમુક્તનો (ધ્યાતાજીનો) જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ વિનય છે તેજ આ વિનયજ્ઞ સ્વાભાવીક સમ કહેવાય છે ને સ્વભાવથી દમવડે યુક્ત હોવાથી દમ પણ છે એવી રીતે સ્વાભાવિક શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ પામે છે (સ્થિત થાય છે):—

વિપ્રાણાં વિનયોદ્યેષ શમઃ પ્રાકૃત ઉચ્ચતે ।

દમઃ પ્રકૃતિ વાન્તત્વાદેવં વિદ્વાન્ શમં વ્રજેત્ ॥

જાગૃત (સ્થૂલ વસ્તુ સહિત અને પ્રતીતિ સહિત રહેનાર શાસ્ત્રાદિક સર્વ વ્યવહારના વિષયરૂપ દૈત), સ્વપ્ન (સ્થૂલ વસ્તુ રહિત ને પ્રાતિભાસિક પ્રતીતિ સહિત રહેનાર સૂક્ષ્મ લોકમાં પ્રસિદ્ધ સ્વપ્ન છે તે) અને (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ વસ્તુરૂપ વિષયથી રહિત અને સર્વ વિષયોની પ્રતીતિથી રહિત જે અવસ્થા છે તે) સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થા આત્મા વિશે કલ્પિત હોવાથી લગવા યોગ્ય છે. (હેય છે). વાદીઓના ચાર પક્ષથી રહિત (તાર્કિકોનો સદ્વાદ, ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદીનો અસદ્વાદ, જૈન મતનો સદ્ અસદ્વાદ ને શૂન્યવાદીઓનો અત્યંત અસદ્વાદ) પરમાર્થ તત્ત્વ—આત્મા એક અખંડ, સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે=અણુવા યોગ્ય છે. (જેય છે). શ્રવણુમનનને નિદિધ્યાસન ગ્રાપ કરવા યોગ્ય છે ને રાગ, દ્વેષ મોહાદિક દોષો પકવવા યોગ્ય છે. હેય, પામવા યોગ્ય ને પકવવા યોગ્ય જે અવિદ્યાની કલ્પના માત્ર ત્રણે જ્ઞાન છે તે પરમાર્થ સત્ય નથી. બ્રહ્મરૂપ જેયજ્ઞ સત્ય છે એમ બ્રહ્મવેતાઓએ કહેલું છે. તે જેયપણું પણ વ્યવહારિક છે પરમાર્થથી નથી કેમકે તે સ્વરૂપ નિત્ય જ્ઞાનરૂપ, નિત્ય નિશ્ચિત સ્વભાવથીજ છે.

યસ્યૈવં મહતિશ્ચાંતિઃ સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

જેને આ પ્રમાણે ક્ષાંતિ (જ્ઞાનનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે તે મુકતજ્ઞ છે. નિત્ય શાંત ને નિત્ય મુક્ત સ્વરૂપમાં ક્ષાંતિ ને મોક્ષ ક્રિયા જન્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ?

અજે સામ્યેતુ યે કેચિદ્ભવિષ્યન્તિ સુનિશ્ચિતાઃ ।

તેહિ લોકે મહાજ્ઞાનાસ્તદ્ધ લોકો ન ગાહતે ॥

જે કોઈ (આ આદિક પણ) જન્મરહિત સમભાવમાં (પરમાર્થ તત્ત્વમાં) આ એમજ છે એવી રીતે સારી રીતે નિશ્ચયયુક્ત થશે તે લોકમાં મહા જ્ઞાનવાન છે. તેણે જાણેલા

પરમાથતત્ત્વને બીજા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા બાણી શકતા નથી. તે પરમાથ સત્યજ્ઞાન અચળ છે, એકરસ ને દિક્ષકાળ વસ્તુ એમ) ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી રહિત છે. જેમ નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપ છતાં પણ સૂર્ય પ્રકાશ છે એમ કહેવાય છે એમ બુદ્ધ્યત્વ इति नायका: આત્માસ્વામી (બોધ શક્તિમાન) છતાં પણ બાણ છે એમ કહેવાય છે. કમલે ન हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषुतापिनः । બુદ્ધિમાન પંડિતત્વ જ્ઞાન અન્ય વિષયરૂપ ધર્મોમાં જતુંજ નથી. કિંતુ સૂર્યમાં પ્રકાશની પેઠે આત્મરૂપ ધર્મમાંજ રિયત છે. (તે આત્મરત છે) सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद् बुद्धेन भाषितम् ॥ સર્વ આત્મા પણ તેવાજ છે. આ જ્ઞાન બુદ્ધિ કહ્યું નથી. અર્થાત જ્ઞાનની પેઠે આકાશની તુલ્ય હોવાથી તેઓ કાઈ ખજી વિષયમાં જતા નથી. એવી રીતે આકાશની પેઠે અચલ, અક્રિય, નિરવયવ, નિત્ય, અદ્વિતીય, અસંગ, અદૃશ્ય, અગ્રાણ ને ક્ષુધાદિકથી રહિત બ્રહ્મરૂપ આત્મતત્ત્વ છે. આ જ્ઞાનબુદ્ધિ કહ્યું નથી; જે કે બાહ્ય પદાર્થનો નિષેધ અને જ્ઞાનમાત્રની કલ્પનારૂપ અદ્વૈત વસ્તુની સમીપતા કહી છે તોપણ પરમાથ તત્ત્વરૂપ અદ્વૈત વેદાંતવડેજ બાણવા યોગ્ય છે.

बुद्धीर्हमिति गमिन् मजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्ध्वा पद मनानात्वं नमस्कुर्मो ययाबलम् ॥

વાદીઓના સત્ અસત્ આદિ ચાર પક્ષો ઉપર કહ્યા તેનાથી રહિત હોવાથી દુઃખથી બાણવા યોગ્ય, અલ્પબુદ્ધિથી મહાસમુદ્રની પેઠે અતિગંભીર (દુઃખથી પ્રવેશ કરવા યોગ્ય) જન્મ રહિત, સમભાવરૂપ, અત્યંત નિર્મળ, ને નાના બાવથી રહિત એવા પદને બાણીને તે રૂપ થયેલા અમે તે પરમતત્ત્વને યથા સામર્થ્ય નમસ્કાર કરીએ છીએ.

આ ઉપનિષદના અંતમાં નિચેનો શાંતિપાઠ બાણવો:—

**ॐ । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तु-
ष्टुवाग्ँस्तनूभिः । व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥**

હે યજ્ઞ કરવા યોગ્ય દેવો ! આપની કૃપાથી અમે કાનોવડે કલ્યાણને સાંભળવા સમર્થ થઈએ, અમે નેત્રોથી કલ્યાણને જોઈએ (નેત્રરહિત થવાય નહિં કે અમંગળ જેવા સમય ન આવે), હૃદ હાથપગાદિ અંગો તથા શરીરોવડે આપનું સ્તવન કરતાં છતાં પ્રજ્ઞપતિએ નિર્માણ કરેલું સંપૂર્ણ આયુષ્ ભોગવીએ. (ઈંદ્રિયો ને અંતઃકરણની વિહિત પ્રવૃત્તિ ને દીર્ઘાયુષ્ એ જ્ઞાનના શ્રવણાદિ સાધનોમાં ઉપકારક છે તેથી શ્રદ્ધાસુની આ પ્રાર્થના છે. ॐ શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ. ॐકાર સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનું રમરણ કરાવે છે. ને ત્રણવાર શાંતિ ત્રિવિધ તાપની નિવૃત્તિ ઈચ્છે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

પંચદશી.

દ્વૈત વિવેક (પ્રકરણ ૪થા)માંથી સાર (જેથી જીવનમુક્તિની પરાકાષ્ટા પમાય છે.)

સર્વ જગતના કારણરૂપ માયાની ઉપાધિવાળા ઈશ્વરવડે અને જેમાં 'હું' પશ્યું શાન ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા જે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો છે એવા જીવવડે આ સમગ્ર દ્વૈત કલ્પાયેલું છે. આ દ્વૈતનું વિવેચન એટલા માટે અત્રે કરવું જરૂરનું છે કે તેનો વિવેક થવાથી જીવે ભાગવા યોગ્ય સુખદુઃખરૂપ બંધનો હેતુ જે જગત તે સ્પષ્ટ થાય છે એટલે જીવને શુદ્ધ હેય છે તે નિશ્ચય થાય છે.

જ્યારે સર્વ જગતરૂપ દ્વૈતનું કર્તાપણું ઈશ્વર અને જીવને છે ત્યારે ઈશ્વર રચિત દ્વૈત શું છે તે પ્રથમ પ્રકટ કરીએ છીએ.

માયાનું પ્રકૃતિર્વિદ્યાન, માયિનં તુ મહેશ્વરં ।

સમાધી સૃજતી ત્યાહુઃ, શ્વેતાશ્વેતરશાશ્વિનઃ ॥

શબ્દાર્થઃ—માયાને ઉપાધાન કારણરૂપ પ્રકૃતિ અને માયાના અધિષ્ઠાન બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણરૂપ મહેશ્વર જાણવા તે (માયા ઉપાધિવાળો ઈશ્વર સર્વ જગતને) સૃજે છે એમ શ્વેતાશ્વેતર શાખાવાળા કહે છે.

આત્મા વા હૃદમેક યવાગ્રમાસીજ્ઞાન્યત્ કિચ્ચનમિષત્ સર્વેક્ષત છોકાન્સુસૃજા इति સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત ખરેખર એક આત્માજ હતું તેમાં બીજું કાંઈગતિવાળું નહોતું. તે પરમાત્મા 'હું' પ્રજાને રચ્યું એમ સંકલ્પ કરતા હતા એ ઐતરેયોપનિષદની જગ્યા છે.

શ્વેતાશ્વેતરશાશ્વિનઃ ક્રમાદમી । સંભૂતા બ્રહ્મણસ્તસ્માદેતસ્માદાત્મનોઽશ્વિનઃ ॥
बहुस्यामहमेवातः प्रजायेयेतिकामतः तपस्तत्त्वाप्सृजत् सर्वं जगद्विस्थाहः तिस्रिः ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ઔષધિ, અન્ન અને દેહ આ સર્વ અનુક્રમે તે આ આત્મારૂપ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે “હુંજ બહુ હોઉં” માટે ઉત્પન્ન થાઉં એમ ઇચ્છાથી (તે) તપ તપીને સર્વ જગતને પેદા કરતા હતા એમ તૈત્તિરીયોપનિષદ કહેવુંહવું. જેમ અગ્નિથી તથુખા તેમ અક્ષર બ્રહ્મથી જુદા જુદા પ્રકારના સ્થાવર જંગમરૂપ પદાર્થો (દ્રવ્ય) નામરૂપવડે સ્પષ્ટ (બ્યક્ત) વિરાટ મનુ આદિ, માણસ, ગાય, ખર, ઘોડાં, બકરાં ને ઘેટાં તેમ કીડી પ્રયંત દંડ અપુરૂષના જોડારૂપ જગત ઉત્પન્ન થાય છે એમ અથર્વણુ વેદની શ્રુતિ અને વાજસનેય શાખાવાળા કહે છે. સદ્દેવ તર્હ્યવ્યાકૃત માસીર્ષ્ઠામરૂપામ્યામેવ વ્યાક્રિયતા સૌ નામાય મિર્દ્વ રૂપઃ ॥ તેજ આ જગત પૂર્વે અબ્યાકૃત (માયોપાધિક બ્રહ્મ) હતું તે નામ રૂપવડેજ આકાશાદિ નામરૂપવાળું અને “આ” રૂપવાળું છે એવું સ્પષ્ટ હોતું હવું. (અધ્યાય ૨એ બ્રાહ્મણુ ૪થું કાંડિકા ૭મી)—એ બ્રહ્મ જે અવિક્રિય હતું તે જીવ સંબંધી રૂપાંતર પામીને અર્થાત પોતાથી વિલક્ષણ વિકારરૂપ કરીને અનેક સ્તરીશમાં પેસતું હવું—ઈદ્રિયો આદિકના અભિમાનવાળું થતું હવું. કેમકે તે બ્રહ્મચેતનજ આજ્ઞાદિના સ્વામિ છે, પ્રેરક છે અને ધારણ કરનાર છે. આ જીવપણું તે કેવળ ચેતનજ નથી પરંતુ લિંગદેહની કલ્પનાના આધાર જૂત એવું જે ચૈતન્ય છે તે, અધિષ્ઠાનમાં કલ્પેલો લિંગદેહ તથા લિંગદેહમાં વર્તમાન પ્રતિબિંબરૂપ ચિદ્બ્રહ્મસ એ ત્રણેનો સમુહ છે. (તે જીવ છે).

માહેશ્વરી તુ માયાયા તસ્યા નિર્માણ શક્તિવત્ ।
 વિદ્યતે મોહશક્તિઋત્ જીવં મોહ્યત્યસૌ ॥
 મોહાદ નીશતાં પ્રાપ્ય મન્મોહપુશિ શોચતિ ।
 ર્દશા સુદૃ મિદં દૈત્તં સર્વમુક્તં સમાસતઃ ॥

મહેશ્વરના સંબંધવાળી તે માયા છે એજ પ્રકૃતિ છે. આ માયામાં જેમ જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેમ તેમાં મોહ કરવાની પણ શક્તિ છે. એ મોહનશક્તિથી જીવ મોહ પામી જઈ ઈશ્વરત્વથી જાણે અલગ હોય તેમ તેને અલ્પગુણાદિ લાવી મુકે છે, દેહમાં આત્મભાવ માની અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વિષયની પ્રાપ્તિથી કે તેના વિયોગથી 'હું' સુખી છું, હું' દુઃખી છું' એવા શોક કરે છે. માયાના પ્રભાવથી સ્વરૂપ બ્રહ્મ થયેલો જીવ સુખ દુઃખાદિ માને છે. આ પ્રભાવે ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિ (દૈત) સંલેપથી વર્ણવેલ છે.

હવે જીવરચિત દૈત જે લાગવા યોગ્ય છે તે બતાવાય છે:-

સત્તાજ બ્રાહ્મણે દૈત્તં જીવસુદૃ પ્રપંચિતમ્ । બ્રહ્માનિ સત્ત્વાનેન કર્મણાઽઞ્જનયત્ પિતા ॥ બૃહદારણ્યોપનિષદ્ના ૧લા અધ્યાયના પાંચમાં બ્રાહ્મણમાં સત્તાજ જીવે સજેલું છે. જે જીવ જ્ઞાનવડે તથા તપ (કર્મ) વડે સાત અન્નને ઉત્પન્ન કરતો હોય. અન્ને પોતાના અદ્રષ્ટ એટલે પાપ પુણ્યદ્વારા જગત ઉત્પાદન કરવાવડે સર્વ લોકને પાલન કરનારો જીવ છે એવો પિતાનો અર્થ શ્રુતિ-ભગવતીએ સ્વીકારેલો છે, ચોખ્ખા વગેરે મનુષ્યનું અન્ન, દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ દેવતાના બે અન્ન, ક્ષીરઆદિ પશુનું અન્ન અને વાણી, મન અને પ્રાણો એ ત્રણ જીવને પોતાને માટે (અયમાત્મા વાદમયો મનોમયઃ પ્રાણમયઃ) એ પ્રભાવે અન્નોનું સમક જાણવું.

ર્દશેન યદ્યપ્યેતાનિ નિર્મિતાનિ સ્વરૂપતઃ ।

તથાપિ જ્ઞાન કર્માભ્યાં જીવોઽકાર્ણીતદદ્વતામ્ ॥

જે કે આ અન્નો વસ્તુતાએ ઈશ્વર સૃષ્ટજ છે તો પણ જીવે તેમાં બોજ્યપણું કદાચું છે તે અનતા (બોજ્યતા) જ્ઞાનથી અને કર્મથી જીવે માની છે. જ્ઞાન એટલે વિષયનું ધ્યાન-તે ધ્યાન પણ વિહિત અને અવિહિત બે પ્રકારનું છે. દેવની ઉપાસના કે આરાધના શાસ્ત્ર વિહિત છે અને પરસ્ત્રીના ચિંતનરૂપ ધ્યાન તે શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલું છે. તેમ કર્મ પણ બે પ્રકારના છે. યજ્ઞ યાગાદિક કર્મ શાસ્ત્ર વિહિત છે ને હિંસાદિક કર્મ શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલાં હોવાથી અવિહિત છે. આવી રીતે ઉપરનું અનસપ્તક જીવને ભોગ ભોગવવાના સાહિત્યરૂપ છે. આ જીવ કલ્પિત દૈત હોવાથી ઈશ્વરના વાસ્તવ કર્તૃત્વમાં બાધ આવતો નથી. કેમકે એકજ સ્ત્રી છે તે તેના પિતાથી ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય અને તેના ભર્તાથી ભોગવવા યોગ્ય છે તેમ ઈશ્વરનું કાર્ય અને જીવનું બોજ્ય એવું સત્તાજગત જગત સંભવે છે અર્થાત્ ઈશ્વરની માયામાં સ્પંદ શક્તિ (સ્ફુરણ) આવતાં તે પરિણામ-વિકાર પામે છે, આ વિકાર પામવો તેજ ઈશ્વરનો સંકલ્પ-આશીજ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વ્યક્તિરૂપ જીવમાં અંતઃકરણરૂપ રહેલી અવિદ્યામાં સ્પંદન થવાથી-અંતઃકરણ પરિણામ પામવાથી જીવનો સંકલ્પ ઉઠે છે આ સંકલ્પજ ભોગનું સાધન થાય છે એટલે સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે. ઈશ્વર સંકલ્પ ને જીવ સંકલ્પમાં આમ ભેદ છે. બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ જૂદું જૂદું બોજ્યત્વ ઈશ્વર રચિત વસ્તુમાં કલ્પે છે તે એવી રીતે કે મણિને પામીને એક પુરૂષ (જીવ) હરખાય છે મણિ ન મળવાથી બીજો કોષ પામે છે ત્યારે ત્રીજો મણિની પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિમાં વિરક્ત (વ્યક્તિ) માત્ર જીએજ છે. તે નથી હરખાતો કે નથી કોપતો. પ્રિય, અપ્રિય અને ઉપેક્ષ

એ ત્રણ આકારો જીવે કદખ્યા, આરોખ્યા, (સુખ્યા) છે ત્યારે એ ત્રણમાં ધર્મોમાં સાધારણ અવિ-
ચિન્ન (મણિ)રૂપ ધરિત રચિત છે. વળી જેમ એકજ સ્ત્રી, ધણીની અપેક્ષાએ પત્નિ, દીકરાની
સ્ત્રીની અપેક્ષાએ વડુ, ધણીની બેનની અપેક્ષાએ નણદ ઇત્યાદિ બિન્ન બિન્ન સંબંધવાળી થાય
છે પણ તે (ધરિત રચિત) સ્ત્રીનું કાંઈ સ્વરૂપ ફરતું નથી તે તો અવિચિન્ન રહે છે. સ્ત્રીને વિષય
કરનારે જ્ઞાન બિન્ન દેખાય છે પણ જેમ (વિષય)ની વિલક્ષણતાને આધીન જ્ઞાનની વિલક્ષણતા છે
માટે જેવના વિલક્ષણ બેદન અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે. માંસમયી પુતળી (સ્ત્રી)તો એક છે પણ
ભોજ્ય વૃત્તિનો આકાર જુદો જુદો બ્રાંતિ સ્થળમાં (આરોપેક્ષો) છે. જો કે જીવ સદૃશી સ્ત્રીનું
બાહ્યસ્વરૂપ બેદ પામતું નથી તો પણ કોઈ મનોમયી સ્ત્રી ઉભી (કલ્પીત) થાય છે અને
તેના બેદ પડે છે.

શંકા:—બ્રાંતિ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં બાહ્ય વસ્તુઓનો અભાવ હોવાથી ત્યાં
મનોમય સંભવે છે પણ અહિંતો (નગૃહવસ્થામાં) બાહ્ય વસ્તુઓ વિદ્યમાન છે તો પછી
મનોમય કેમ સંભવે ?

સમાધાન:—આ શંકા યરાયર છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના સ્થળમાં બાહ્ય વસ્તુઓનો સદ્ભાવ
અંગીકાર છે. ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણની વૃત્તિઓરૂપ પ્રમાણુની ઉત્પત્તિ પ્રમાતાથી થાય છે
અને પ્રમાતા એટલે અધિષ્ઠાન સહિત યુદ્ધિમાં રહેલું ચિદાભાસ એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો કર્તા છે. જીવ
છે. અને આ ઉત્પન્ન થયેલું પ્રમાણુ ઘટાદિરૂપ પ્રમેયને મળે છે ને પ્રમેયના જેવું રૂપ પામી જાય
છે ને પછી તે તે રૂપે સાક્ષીને ભાસે છે. સારાંશ કે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ બાહ્ય વિષયો એટલે
ઘટાદિ પદાર્થો સાથે જોડાઈ તે ઘટાદિરૂપે પરિણામ પામે છે તેથી આપણને ઘટાદિનું યથાર્થ જ્ઞાન
થાય છે જેમકે પીગળેલું તાંબુ જેવા બીબામાં રેડવામાં આવે તેવાજ બીબાના આકારવાળું તે
દર્શી પછી યથા જાય છે. વળી બધાને પ્રકાશ કરે એવો સૂર્યાદિનો અનાકારરૂપ પ્રકાશ, પ્રકાશ કરવા
યોગ્ય કોઈપણ વસ્તુ ઉપર પડીને તે તે વસ્તુના આકારવાળો થાય છે.

પ્રમાણુ (અંતઃકરણની વૃત્તિ) વિષયાકાર થાય છે એમ સિદ્ધ થતાં બે જાતના વિષયો
ઉત્પન્ન થાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ધડા ઉપર આવતાં તે ધડાનેરૂપે પરિણામ પામી એટલે
એક માટીનો ધડો છે તે અને બીજો આ વૃત્તિના પરિણામરૂપ ધડો થયો તે અર્થાત મનોમય કે
યુદ્ધિમય ધડો. માટીનો ધડો તો અંતઃકરણની વૃત્તિઓ જે પ્રમાણુરૂપ છે તેનાથી જણાયો અર્થાત
મૂલમય ધડો, માનમેય થયો; પણ બીજા મનોમય ધડાને મનથી જોવાનો અભાવ હોવાથી તે
સાક્ષી ભાસ્ય થાય છે. (તે સાક્ષીવડે પ્રકાશવા યોગ્ય છે).

હવે જીવ રચિત દ્વૈત સુખદુઃખનું (બંધનું) કારણ છે તે કહેવાય છે. જ્યાંસુધી મનોમય
જગત છે ત્યાંસુધી સુખદુઃખનો અન્વય છે અને એ ન હોય ત્યાં સુખદુઃખ બંને નથી એ
વ્યતિરેક છે. આમ અન્વય વ્યતિરેકવડે મનોમય જગત બંધન કર્તા હોવાથી તેજ હેય છે.

શંકા:—ધરિતરૂપ બાહ્ય પદાર્થો સુખદુઃખનું કારણ શા માટે ન હોઈ શકે ?

સમાધાન:—માણસ, દેવ ગંધર્વ ઇત્યાદિ કોઈપણ સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે
અવસ્થામાં બાહ્ય વિષયો હોતા નથી. જેમ સ્વપ્નમાં બાહ્ય પદાર્થો નથી હોતા તેમ મનોરાજ્ય,
બ્રાંતિ સ્થળ કે સ્મૃતિમાં પણ તે નથી હોતા તોપણ સ્વપ્નાદિમાં માણસ, મનોમય સ્ત્રી તથા
વ્યાધિ આદિ સુખદુઃખ કરનારા પદાર્થોને જોતાં કે કલ્પતાં વારને તેના સુખદુઃખરૂપ બંધનવડે
બંધાય છે અને સુખદુઃખ પામે છે. તેથી ઉલટું સમાધિ, સુષુપ્તિ અને મૂર્ચ્છામાં સુખદુઃખ
કરનારા બાહ્ય વિષયો હાજર છે છતાં પણ તેનાથી સુખદુઃખ થતું નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ એ

ધ્યુ' કે ઇશ્વર રચિત પદાર્થો સુખદુઃખનું કારણ નથી પણ મનોમય પદાર્થોને જ તે ધટે છે. વળી દૂર દેશ ગયેલા પુત્ર જીવતો છે તોપણ આંહી તેનો બાપ, કોઈ હમારો આવીને કહે કે તે પુત્ર મરી ગયો તો, તે સાંભળીને તેને માનીને રડકુટે છે તેમ તે મૂએલો હોય છતાં તે સમાચાર નહિ સાંભળેલા હોવાથી બાપ રડતો કુટતો નથી એટલા માટે પણ સર્વ જીવને બંધન કરનાર મનોમય જગત છે. વિદ્યાનવાદમાં બુદ્ધિ શિવાય બાકી પદાર્થોનો અભાવ માનેલો છે પણ વેદાંત સિદ્ધાંતમાં તો મનોમય પ્રપંચ બંધનું કારણ છે ખરું તો પણ બાકી પદાર્થો એ મનોમય પ્રપંચનું કારણ છે; હૃદયની અંદર આધાર ધારણ કરવા સારૂ બાકી પદાર્થોની અપેક્ષા છે. અત્રે સંકા થાય કે પૂર્વે થઈ ગયેલા માનસ પ્રપંચના સંસ્કારો શા માટે માનસ પ્રપંચના હેતુ ન સંભવે ? બાકી વસ્તુઓને શા માટે માનવી જોઈએ ? તેનું સમાધાન એ છે કે બાકી જગતનો નિષેધ નથી તે છે પણ વ્યર્થ છે. એટલે તેનું પ્રયોજન શૂન્યત્વ વૈયર્થ છે.

વૈયર્થ્યમસ્તુ વા વાહ્યં ન વારયિતુમીદમહે ।

પ્રયોજન મપેક્ષન્તિ ન માનાનીતિ હિ સ્થિતિઃ ॥

અર્થ:—બાકી જગતનું વૃથાપણું બને હો. તે તો સિદ્ધાંતમાં ઈષ્ટ છે પણ ક્ષણિક વિદ્યાનવાદીની જેમ તેનો નિષેધ અમે કરી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે પ્રમાણો આવશ્યકતાને ઈચ્છતા નથી એટલે વસ્તુ તો હોય પણ તેનો ઉપયોગ આપણે કરી શકતા ન હઈએ અથવા જાણવામાં ન હોય તેથી કાંઈ વસ્તુની અસિદ્ધિ છે એમ કહેવાય નહિં.

મનોમય દ્વૈત ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બંધનો હેતુ છે તો તે યોગાભ્યાસથી મનનો નિરોધ કરવાથી શમી જશે માટે યોગાભ્યાસ કરવો બસ છે. બ્રહ્મજ્ઞાનની શી જરૂર છે ? એ વાદીનો મત વાસ્તવિક નથી કેમકે,

તાત્કાલિક દ્વૈતશાંતાવધ્યાગામિ જનિહ્રમયઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનં વિના નસ્યાદિતિ વેદાંત ટિડિમઃ ॥

યોગવડે તાત્કાલિક દ્વૈતની શાંતિ થયે સતે પણ આત્મતિકશાંતિ નથી (જેટલો કાળ યોગ રહે તેટલા કાળની શાંતિ થાય) પણ આવના જન્મનો ક્ષય બ્રહ્મજ્ઞાન વિના થાય નહિં એ પ્રકારે ઉપનિષદનો હંકારો છે, ત્યાં જ્ઞાત્વાદેવં મુચ્યતે સર્વપારોઃ, જ્ઞાત્વાશિવં શાંતિમત્યન્તમેતિ ॥ દેવને જાણીને બંધનથી મુક્ત થાય છે, અને શિવને જાણીને અત્યંત શાંતિ પામે છે. આ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદની મુતિઓ અન્યથવડે અને

યદા ચર્મ વક્ષાકાશં વેદ્યયિદ્યંતિ માનવાઃ ।

તદા વૈવમવિજ્ઞાય દુઃસ્વસ્યાન્તો મહિષ્યતિ ॥

બ્યારે માણસ ચામડાની પેઠે આકાશને વીંટશે ત્યારે દેવને જાણ્યા વિના દુઃખનો અંત આવશે આ મુતિ વ્યતિરેકવડે બંધ નિવૃત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ બતાવે છે.

દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલુ સુખ વાસ્તવસુખથી બિન્ન નથી, રજ્જુમાં કદ્ધાપેલ સર્પ રજ્જુથી બિન્ન નથી, આકાશમાં જણાતો સ્વામરંગ આકાશથી બિન્ન નથી અને શુક્તિ (છીંચ)માં જણાતું રૂપું શુક્તિથી બિન્ન નથી પણ વાસ્તવ પદાર્થના સંબંધમાં તે મિથ્યા છે; તેમ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મમાં કદ્ધાપેલ સર્વ જગત, તેના અધિષ્ઠાન બ્રહ્મથી કાંઈ જૂદું નથી માત્ર મિથ્યા જ છે. અમ્મ જગતનું અર્થાત ઇશ્વરરચિત દ્વૈતનું મિથ્યાત્વમાની-તેનો બાધ કરી અદ્વૈત બ્રહ્મ જાણવાને શક્ય છે.

અનિવૃત્તોપીશાસ્ટ્રે, દ્વૈતે તસ્ય મૃષાત્મતામ ।

બુદ્ધવા બ્રહ્માદ્યં બોધું શક્યં વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ ॥

પણ તેનો નિષેધ કરવાથી. અદ્વૈત જાણી શકાતું નથી કેમકે પ્રલયકાળમાં ઇશ દૈતનો નિષેધ થઈ જાય છે અર્થાત તે વખતે અદ્વૈતજ્ઞાનના વિરોધરૂપ ઇશ્વરરચિત દૈન રહેતું નથી તો ઇશદૈતનો નિષેધ એજ અદ્વૈતજ્ઞાનનું પ્રયોજક છે એવા વાદીના મત પ્રમાણે અદ્વૈતજ્ઞાન ઉદ્ભવવું જોઈએ પણ તે વખતે ગુરુશાસ્ત્ર વગેરેનો આભાવ હોવાથી અદ્વૈત જાણવાને અશક્ય છે. ફલિતાર્થ એકે ઇશ્વરદૈતનો નાશ કે નિષેધ એ અદ્વૈતજ્ઞાનનો હેતુ નથી પણ તેનું મિથ્યાત્વજ્ઞાન એ હેતુ છે. જીજ્ઞાસુએ બરાબર સમજી રાખવું કે જે કાંઈ જગત આપણને બાબ દૃષ્ટિથી સમજાય છે તે કાંઈ નથી એમ સમજવાનું નથી પણ જે છે તે માત્ર દેખાવારૂપે પણ મિથ્યા છે, સર્વ અદ્વૈતરૂપ-અલ્પરૂપ છે એમ સમજવું એ યથાર્થ જ્ઞાન છે, એજ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ઇશ્વર દૈત અદ્વૈત જ્ઞાન થવામાં બાધ કરતું નથી પરંતુ તેમાં તે અબાધક છે એટલુંજ નહિ પણ તેને મિથ્યા માનવામાં અદ્વૈતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવે છે માટે તેનો અદ્વૈતજ્ઞાનનું સાધક છે. ગુરુરૂપે અને સત્શાસ્ત્રરૂપે તો વળી તે જ્ઞાનનું સાધન છે. તે જ્ઞાનનું સાધન અને સાધક હોવાથી આકાશરૂપ ઇશ્વરદૈતને જેમ નિષેધ કરી શકાતું નથી તેમ તેને પણ નિષેધ કરી શકાતું નથી. (વળી આમ માનવાથી ઉલટું ગુરુ તથા શાસ્ત્રની કૃતદ્વંતા દોષ પણ દૂર થાય છે. પ્રાદીવાદની રીતીએ તો જગતમાં કાંઈ કોઈનું કારણ નથી, કાંઈ થતુંએ નથી અને થનારે નથી, છે તેમ છે, સર્વ અજાત છે-એજ બ્રહ્મ છે, એજ સત્ય છે. આ અજાતવાદ પણ કહેવાય છે તે અદ્વૈતનો ઉત્તમ સિદ્ધાંત છે.

ઉપર ઇશ્વરરચિત દ્વૈત અદ્વૈતજ્ઞાન થવામાં બાધ કર્તા નથી તે વિષે વિવેચન કર્યું છે હવે જીવ રચિત દ્વૈત સંબંધે કહીશું. તે શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એમ બે પ્રકારનું છે શાસ્ત્રીયદ્વૈત શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલું એવું માનસ જગત છે એ પ્રવંચ કરવા યોગ્ય છે. પણ વસ્તુજ્ઞાન થતાં સુધી; પછી નહિ. બ્રહ્મચિંતાર એજ શાસ્ત્રીયદ્વૈત તે શ્રવણ અને મનન એટલે મનની કલ્પનાવાળું છે માટે માનસ જગત કહેવાય છે. શ્રવણ મનનથી બ્રહ્મનો નિર્ણય થઈ જાય એટલે તે દ્વૈતહેય છે.

આત્મબ્રહ્મ વિચારાણ્યં શાસ્ત્રીયં માનસં જગત્ ।

બુદ્ધે તત્ત્વે તત્ત્વ હેય મિતિ શ્રુત્યનુશાસનમ્ ॥

શાસ્ત્રાણ્ય ધીત્ય મેધાવી અમ્યસ્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।

પરમં બ્રહ્મ વિજ્ઞાય ઉલ્કાવત્ તાન્યયોત્કજેદ્ ॥

પ્રથમમ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાન વિજ્ઞાન તત્પરઃ ।

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ પ્રથમશેષતઃ ॥

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાતિ બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાન્ બહુન્શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥

તમે વૈકં વિજ્ઞાનીયદ્વ્યા વાચો વિમુંચય ।

યચ્છેદ્ વાકુમનસી પ્રાક્કં દત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥

વિવેકઆદિ યુક્ત અધિકારી શાસ્ત્રનું અધ્યયન (શ્રવણ કર્યા પછી) કરે અને વારંવાર વિચારરૂપ મનન કરે ને કોઈપણ સંશય વિપર્યય રહિત પરબ્રહ્મને વિશેષે કરીને જાણે અને એવી રીતે જાણ્યા પછી રાંધી રહ્યા પછી સજગતાં લાકડાંનો જેમ ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી (બ્રહ્મધ્યાનમાંજ) રહે. જેણે જગતને મિથ્યા જાણી બ્રહ્માત્મના એકત્વનો નિર્ણય કર્યો છે તે માત્ર ધ્યાનમેજ ઇચ્છીતો એકુત ડાંગરના કુસકાને ત્યાગી દે તેમ શાસ્ત્રને ત્યાગે.

બ્રહ્મચર્યાદિ સાધન સંપન્ન ધીર પુરૂષ અને બ્રહ્મ થવાને ઇચ્છિતો પુરૂષ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે તે પ્રત્યગ બિન્ન પરમાત્માને વિશેષે જાણીને તેમાંજ નિષ્ઠા કરે (અખંડાકારવૃત્તિ કરે) બહુ શબ્દોને ન બોલે. વાણીને મનમાં લય કરે ને અન્ય વાણીના વિલાસોને મુકી દે.

અશાસ્ત્રીય દ્વંત્ર પણુ તીવ્ર અને મંદ એ બે પ્રકારનું છે. કામક્રોધાદિ તીવ્ર છે અને મનોરાગન્ય (શેષશક્તીના વિચારરૂપ) મંદ છે. તે બંને દ્વંત્ર તત્ત્વબોધ થતાં પહેલાં બોધની સિદ્ધિ માટે નિવારણ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તે જ્ઞાન થવાના સાધનો જે શમ અને સમાહિતત્વ (ચિત્તની એકાગ્રતા) છે તેમાં વિધ્ન કરનારાં છે. એટલુંજ નહિં પણ તે તો જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન-મુક્તિના સુખને સિદ્ધિ માટે સર્વદા સર્વથા સર્વત્ર હોયજ છે કેમકે કામક્રોધાદિ કલેશરૂપ બંધ જ્યાંસુધી પુરૂષને વળગેલા છે ત્યાંસુધી તેને મુક્તત્વ નથી.

બોધાદુર્ધ્વં ચ તદ્વેયં જીવનમુક્તિ પ્રસિદ્ધયે ।

કામાદિ ક્લેશ ધર્મેન યુક્તસ્ય ન હિ મુક્તતાં ॥

તત્ત્વં બુદ્ધ્વાઽપિ, કામાદીન્નિ શેષં ન જહાસિ ચેત્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાત્, કર્મશાસ્ત્રાતિલંઘિનઃ ॥

બુદ્ધ્વા ક્ષેતસ્વતત્ત્વસ્ય, યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

જ્ઞાનાં તત્ત્વદશાં ચૈવ કો મેદોઽશુચિ મક્ષણે ॥

બોધાત્પુરા મનોમાત્ર દોષાત્, ક્લિદનાસ્યથાઽષ્ટુના ।

અરોવ લોકનિદા ચેત્ય હો તે બોધ વૈમવમ્ ॥

વિઙ્ઘરાહાદિ તુલ્યત્વં મા કાંક્ષી સ્તત્ત્વવિદ્ મવાન્ ।

સર્વધી દોષ સંત્યાગાત્ લોકૈઃ પૂજ્યસ્થ દેવવત્ ॥

કામ્યાદિ દૌર્ગ દૃષ્ટ્યાઘાઃ કામાદિ ત્યાગ હેતવઃ ।

પ્રસિદ્ધા મોક્ષ શાસ્ત્રેષુ તાતન્વિષ્ય સુસ્તીમવ ॥

વૈરાગ્યાદિનું સંપાદન કરીને આચંત અનર્થના હેતુરૂપ કામાદિને જ્ઞાન થતાં સુધીમાં ત્યાગવા એ વાત હીક છે તો પણ જ્ઞાન થયા પછી આ અશાસ્ત્રીય તીવ્ર માનસ જગત્રૂપ કામાદિનો સ્વીકાર માત્ર સુખદુઃખના અનુભવને માટેજ (અંદિક ભોગ પૂરતા કામાદિનો ઉદ્ભવ થાય) કરવામાં આવે તો તેમાં શી હાનિ છે વાર ? આ શંકાના સમાધાન માટે ઉપરના શ્લોકો છે.

કામાદિક સર્વદા હોયજ છે. જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગનો અસ્વિકાર બતાવે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાની ઇર્ષ્યને કર્મ માર્ગ ઉલ્લંઘન કરેલો પુરૂષ “હું તત્ત્વવેતા છું-તત્ત્વરૂપ છું, મને આત્માને કાંઈ જાતનો બાધ નથી, દંદ્રિયો દંદ્રિયોના ધર્મમાં પ્રવર્તે તેમાં મારે (આત્માને) કાંઈ લેવા દેવા નથી” એમ સમજી સમજાવી પોતાની તત્ત્વજ્ઞતાના અભિમાનવડે કામાદિનો સ્વીકાર કરે તો તેમ કરવું એ તેનું યથેષ્ટાચરણ સ્વચ્છંદી કે મનસ્વી આચરણજ કહેવાય. (વંદીજ જવાય). આચરણ જ્યારે યથેષ્ટ થાય ત્યારે બ્રાહ્માબ્રાહ્મ કે અભદ્યાભદ્યનો પણ વિવેક નીકળી જાય અને મનમાં જેમ આવે તેમ વર્તે, તત્ત્વજ્ઞાનીમાંજ જે આમ જેવામાં આવે તો પછી તે તત્ત્વજ્ઞાની અને જ્ઞાન (કૃતરા)માં વ્યવહારનો શો ભેદ રહેલો ? પૂજ્યપાદ સુરેશ્વરાચાર્ય ઉદાહરણ આપે છે કે જ્યાંસુધીમાં જ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ થઈ ન હતી ત્યાંસુધીમાં કામક્રોધાદિક માત્ર ચિત્તના દોષથીજ તને કલેશ થતો હતો અને હવે તો બધા ભોકો તારા યથેષ્ટાચરણની નિંદા કરે છે તે પણ તારે સહન કરવું પડે છે અર્થાત નિંદાના સહન કરવારૂપ (તિરસ્કારના પાત્ર થવારૂપ) તારે બમણો કલેશ સહન

કરવો પડે છે. જે જ્ઞાનદશા ક્લેશ માત્રનું ઉચ્છેદન કરનારી છે તેજ જ્ઞાનદશા બ્યારે ક્લેશ વધારે છે ત્યારે તો તારા આ જ્ઞાનના વૈભવનું શું વર્ણન કરવું ? તારા બોધનો વૈભવ બહુ મોટો ગણાય ! ! આ યથેષ્ટાયરણુથી તારું જ્ઞાન નિરર્થક થાય છે; માટે હે તાત ! વિદ્યાદી મલિન પદાર્થ ખાનારાં ગામના ડુકર (ભુંડ)ના જેવી અવસ્થાને તું નહિં ઇચ્છ. શુદ્ધરતા સમાન વર્તવાની ઇચ્છા ન રાખ. તારી પુદ્ગિમાંથી કામ કોષ લોભ આદિ સર્વ દોષમાત્ર કાઢી નાંખ. (તે દોષો નાશ પામે એમ વરત) અને પછી તારા (શુભ) આચરણુવડે સર્વ લોકમાં દેવની સમાન પૂજા લે.

કર્મ ઉપાસના કરીને વિવેક વૈરાગ્યાદિક આધન સંપત્તિના આશ્રયથીજ સદ્ગુરના મુખથી સત્યાત્મોના શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરી જેઓ આત્મ સાક્ષાત્કારી (અવસ્થા ત્રયના સાક્ષી, અસંગ, અક્રિય અને સચ્ચિદાનંદ રૂપ આત્મા હું છું) એવા આત્મ સ્વરૂપના ૯૬ અપરાક્ષ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત) થયેલા છે એવા જ્ઞાની સિદ્ધાંતના મન અને ઇન્દ્રિયો અયોગ્ય આચારોમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકે વાર ? કારણ કે સાધકાવસ્થામાંથી સિદ્ધાવસ્થામાં આવતાં સુધીમાંનાજ સંસ્કારો દેહ તથા મનમાં દેહાવસ્થાન થતાં સુધી સહજ પ્રકટજ હોય છે; જે લક્ષણો સાધકાવસ્થામાં સાધકમાં નિગ્રહપૂર્વક થયેલા દોષાય છે તેજ લક્ષણો સિદ્ધાવસ્થામાં નિમ્હરહિત સહજ તે જ્ઞાની જીવનમુકતમાં રહેલા હોય છે. જેવી રીતે કુલાવ (કુંભાર) ઘડાની સિદ્ધિ માટે ચક્રને ગતિ આપે છે અને તેજ ગતિથી ઘટની સિદ્ધિ થતાં તે ઘટને કાઢી લેવાં છતાં તે ચક્રનું બ્રમણ ચાલ્યાજ કરે છે એવોજ પ્રકાર અત્રે સમજી લેવો. જે પ્રકારની ગતિ આપી ઘટ તૈયાર થયો તે તૈયાર થતાં ઘટને ઉપાડી લેવાથી તે ચક્રની ગતિ ફરી જઈ વિરહ ગતિથી તે બ્રમણ કરશે એમ કદાપિ બની શકે ખરું ? નજ બની શકે. તેજ પ્રમાણે સાધકના મન અને ઇન્દ્રિયો સાધક દશામાં સદાચારથી વર્તે અને તે સિદ્ધાવસ્થામાં આવે ત્યારે તેનો અનાચાર વ્યવહાર થાય ખરો કે ? કદાચ એવી શંકા થાય કે શાસ્ત્રમાં વળી જ્ઞાનીના વર્તન વિશેના નિયમનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. વિધિનિષેધ તેને નથી તેનું સમાધાન એ રીતે છે કે વસિષ્ઠજી રામચંદ્રજીના ઉપાધ્યાયનું કામ કરતા હતા, શુકદેવજી નગ્ન ફરતા હતા, જનકે રાધવ આદિ રાજ્ય કર્તા હતા, યાજ્ઞવલ્ક્ય બે સ્ત્રીઓ સહિત વ્યવહાર ચલાવતા હતા, નારદજી પરમબ્રહ્મ હતા એ આદિ જ્ઞાની બ્રહ્મનિષ્ઠોનો વર્તનમાં જે કે એક સરખો નિયમ ન હતો એ વાત સત્ય છે તો પણ તેમનામાંથી કોઈપણ અનાચારી ન હતા. કદાચ કોઈ પ્રસંગે કોઈ અનાચાર (પ્રારબ્ધ યોગે) તે જ્ઞાનીથી થઈ જાય તો તે તેને બાધ કર્તા થતો નથી એવા રીતે પણ શાસ્ત્રો પ્રતિપાદન કરે છે તથાપી તેવું ઉદાહરણ માત્ર અપવાદરૂપેજ હોય છે. ને તે અપવાદનો શબ્દજ્ઞાનીઓ ખોટો લાભ લેતા જેવામાં આવે છે એવાઓને સંતજનોએ પાપડીની પદવી આપેલી છે.

મીઠૂણુ ભગવાને પણ શ્રીભગવદ્ગીતામાં કામક્રોધાદિ શત્રુઓને આ લોકમાંજ(જીવતાંજ) જીતવાને તથા તેમનો વેગ સહન કરવાને અને જ્ઞાનીઓના સર્વ વિક્ષેપોની શાંતિ સ્વભાવસિદ્ધ છે એમ બોધ કરેલો છે ને ઉદાહરણ આપી સમજાવેલ પણ છે:—

શાન્તોત્તીર્હૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીર વિમોક્ષણાત્ ।

કામ ક્રોધાદ્યં વેગં, સયુક્તઃ સસુહીનરઃ ॥

જેમ પ્રાણુ રહિત માણસના શય (મુડા)ને સુંદર સ્ત્રીઓના આલિંગનથી કામ કે તેને બાળવથી ક્રોધ ઉપજતો નથી, તેમ જે મહાત્મા પુરૂષ શરીરનો નાશ થયા પહેલાં જીવિત અવસ્થામાંજ (સ્ત્રી તથા દ્રવ્યની તૃષ્ણા) તથા ક્રોધના અત્યંત બળવાન વેગને વિષયોમાં વારંવાર દોષ

દસાન કરવાથી ઉપજેલા વરીકાર વૈરાગ્યવડે સહન કરવાને સમર્થ થાય છે તેજ પુરૂષ યોગી છે તેજ પુરૂષ સુખી છે. અને તેજ પુરૂષ પરમ પુરૂષાર્થ સંપાદન કરનાર હોવાથી નર છે (પ્રીત્ત બલિમુંખ વિચારાસકત પુરૂષ તો માણસના આધારવાળા જતાં પશુરૂપજ છે.)

યેનાં ત્વંતગતં પાપં, જનાનાં પુણ્યકર્મણામ ।

તે બ્રહ્મ મોહ નિર્મુક્તા, મજ્જન્તે માં દૃઢવ્રતાઃ ॥

સર્વ પ્રાણિઓ સ્થૂળ દેહની કૃત્તિ પછી અનુકૂળ વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા (ધૃષ્ટિ) અને પ્રતિદ્વેષ વસ્તુના આગમનના દ્વેષથી ઉપજતા સુખ દુઃખદૃષ્ટી (દંઢ) મોહ કરીને નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકની અંધારાવાદી સંમોહને પામે છે એજ મારી યોગમાયા છે પણ જે પુણ્યવાન જનોના પાપ કર્મનો અંત આવ્યો છે તેઓ તે દંઢ મોહથી મુક્ત થઈ આ આત્મા જે અજ અને અવ્યય છે તેજ પ્રકારથી બળવા યોગ્ય છે એવા સ્થિર સંકલ્પવાળા થઈ મને બને છે.

દૃઢૈવ નૈર્જિતઃ સર્ગો, યેનાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।

નિર્દોષં હિ સમંબ્રહ્મ, તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તેસ્થિતાઃ ॥

પરસ્પર વિષમ સ્વભાવવાળાં સર્વ જુતોમાં પણ એક સમિચ્છદાનંદરૂપ બ્રહ્મ સમાનપણે રહેલ છે એવા સમભાવના વિચારમાં જેમનું પવિત્ર થયેલું મન નિશ્ચળ બાવને પામ્યું છે તેમણે જીવતાંજ આ દૃઢ પ્રપંચને જીતેલો છે કેમકે તે પરબ્રહ્મ જન્મ મરણઆદિ રહિત (સર્વ વિકારો રહિત) તથા સર્વત્ર એક રસ વ્યાપી રહેલ છે. તેથી તેવા સમદ્રષ્ટિવાળા જીવનમુક્તિ પામેલા મહાત્મા તે બ્રહ્મમાંજ અમેદરૂપે રહ્યા છે.

આતૂર્યમાણમચલ પ્રતિષ્ઠં, સમુદ્ર માપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત ।

તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે, સશાંતિ માન્નોતિ નકામકામી ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્ચરતિ નિસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ, સશાંતિ મધિગચ્છતિ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ, नैनां प्राप्यविमुह्यति ।

स्थित्वाऽऽयामंतकालेऽपि, ब्रह्म निर्वाण मृच्छति ॥

જેવી રીતે ચોતરફથી (સર્વ નદીઓના જળવડે) પૂર્ણ ભરાયેલા સમુદ્રમાં વરસાદ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું બધું જળ પ્રવેશ કરે છે જતાં જેમ તે સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કર્યા વિના અચળ પ્રતિષ્ઠ રહે છે, જરાપણ ક્ષોભ પામતો નથી તેવી રીતે નિર્વિકારરૂપે સ્થિત રહેલા યોગીમાં (જીવનમુક્ત જાતી મહાત્મામાં) અજ્ઞાનીઓની તૃણાના વિષય જે શબ્દાદિ વિષયો તે પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે તેને વિકાર કરી શક્તા નથી, તેમને સર્વ વિક્ષેપોની શાંતિ સ્વભાવ સિદ્ધ છે, વિષયાસકત તૃણાવાળા પુરૂષને તે શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. પ્રકૃતિથી ઉપજેલા સર્વભાષીક (સાત્વીક, રાજસી ને તામસી) પદાર્થોની તૃણાનો ત્યાગ કરી, શરીરાદિના જીવનમાં સ્પૃહા નહિ રાખી, દ્રશ્યાદ્રશ્યભાષીક પદાર્થોની મમતા મૂકી અને શરીરાદિમાંથી પણ હુંપણાનો ત્યાગ કરી જે સ્વેચ્છાથી વિચરે છે અર્થાત જેની બુદ્ધિ સર્વત્ર નિર્લિપ્ત છે તેજ અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ શાંતિને પામે છે. પરમાત્માના જ્ઞાનરૂપઆ બ્રાહ્મી સ્થિતિને પામીને તે પુનઃ અજ્ઞાનને પામતો નથી કેમકે અજ્ઞાન ઉત્પત્તિથી રહિત હોવાને લીધે એકવાર તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય એટલેફરીને તે ઉપજ શકતું નથી. એવી બ્રહ્મનિષ્ઠારૂપ સ્થિતિને કાંઈ મરણ (દેહના અવસાન) સમયે પ્રાપ્ત થાય તો તે પણ બ્રહ્મનંદરૂપ મોક્ષને પામે છે તો જેઓ ચિરકાળથી એ સ્વરૂપ સ્થિતિમાં રમણ કરતા હોય તે પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કાંઈજ નહિં.

ત્યારે સાધારણ રીતે એ સવાલ ઉત્પન્ન થશે કે સદાસર્વદા હેય એવા અનર્થના હેતુરૂપ કામક્રોધાદિના ત્યાગ કેમ કરી શકાય ? તેને માટે ઉપર લખ્યો શ્લોક કામ્યાદિ લોભ દષ્ટ્યાદ્યાઃ ઈત્યાદિ શ્લોક છે, તેનો અર્થ એ છે કે જે કામનાના વિષય છે તેઓ કામ્ય કહેવાય છે, સ્ત્રી, ચંદનમાળા અને જગનનાં તમામ ભોજ્ય પદાર્થો કામ્ય છે, એ કામ્યાદી વિષયો (એટલે એ બધાનો સમુહ)માં તેઓ અનિત્ય છે અને અતિશયતા દોષવાળા છે એમ વિચારવું. સ્ત્રીઆદિ કામ્યમાં તેના ઉપભોગ પહેલાંજ દોષ દ્રષ્ટિ કરવી તેથી કામ-ઈચ્છાની શાંતિ થાય છે. ક્રોધ સર્વ અનર્થ કરનાર, પોતાનું રૂધીર બાળનાર, અપયશ આપનાર, ધર્મ અને ધનનો નાશ કરનાર છે એમ દોષદ્રષ્ટિ કરવાથી એ ક્રોધને શાંત કરે છે. આ સાધનો શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રીઆત્મપુરાણ, શ્રીયોગવાસિષ્ઠ અને શ્રીભગવદ્ગીતા આદિ મોક્ષશાસ્ત્રોમાં પ્રસિધ્ધ છે. તૃતીયપદ્યમાં (પંચદશીમાં) પણ આ દોષદ્રષ્ટી વર્ણવી છે.

જગન્મિથ્યા ત્વધ્વીમાવાદાક્ષિતૌ કામ્ય કામુકૌ ।

તયોરભાવે સંતાપઃ સામ્યેન્નિઃસ્નેહહીપલ્લવ ॥

મારે માટે અને મને લાગતાં વળગતાંને માટે મારે કાંઈ કરવું નેહએ આ બુદ્ધિ વિપરીત બાવના છે તે જ્યારે નાશ પામી જાય અર્થાત્ ભોગવવા યોગ્યની ઈચ્છા અને તે ઈચ્છાવાળો (કામનાનો વિષય અને કામનાનો કર્તા) એ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ નીકળી જાય અને જગત મિથ્યા છે એવી બુદ્ધિની બાવના બહુ દ્રઢ થઈ જાય એટલે પછી કામનાને નિમિત્તને લઈને થતો સંતાપ માત્ર તેલ વગરના દિવાની પેઠે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ઈદ્રજળના ખેલથી રમેલ ગંધર્વનગરમાં કાંઈ પણ પદાર્થ અને (આ ઈદ્રજળથી બનાવેલો છે એમ) જાણતો પુરૂષ તેની ઈચ્છા કરતો નથી પણ ઉલટો આને હસતો સતો ત્યાગવાને ઇચ્છે છે.

ગંધર્વ પત્તને કિંચિન્નૈર્જજાલિક નિમિત્તે ।

જાનન્કામયતે કિંતુ જિહાસતિ હસન્નિદમ ॥

આ આપાત રમણીય (પ્રતીતિ માત્ર રમ્ય) ભોગમાં વિચારવાળો પુરૂષ પ્રીતિ નથી પામતો. પણ એઓને દોષદ્રષ્ટિથી ત્યાગવા ઇચ્છે છે.

અર્થાનામર્જને ક્લેશસ્તથૈવ પરિપાલને ।

નાશો દુઃખં વ્યયેદુઃખં, ધિગર્થાન્ ક્લેશકારિણઃ ॥

અર્થઃ—ધન અથવા વિષયને ભોગ કરવામાં (કમાવામાં) ક્લેશ છે, તેમજ તેમનું રક્ષણ કરવામાં પણ ક્લેશ છે. તેનો નાશ થવામાં દુઃખ અને તે વપરાઈ જાય તેમાં પણ દુઃખ છે. માટે તે ક્લેશ કરનાર ધન અથવા વિષયને ધિક્કાર છે.

માંસ પાંચાલિકાયાસ્તુ, યંત્ર હોલેંગ પિંજરે ।

સ્નાય્વસ્થિ પ્રંથિ શાલિન્યાઃ, સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોમનમ્ ॥

અર્થઃ—નાડીઓ, હાડકાં અને માંસના લોચાવાળી તેમજ માંસની પૂતળીરૂપ એવી સ્ત્રીના યંત્રના જેવા ચંચળ શરીરરૂપી પાંજરામાં શું શોભા (સૌંદર્ય) છે ? કાંઈ નથીજ.

હુધાથી પીડાતો સતો પણ કાંઈ પણ માણસ વિષ (ઝેર) ખાવાને નથી ઇચ્છતો. તેમજ મીઠાઈ ખાવાથી જેની તૃષ્ણા નાશ પામી છે એવો અને તે વિષને વિષ છે એમ જાણતો અમૃદ પુરૂષ તેને ખાવાની ઇચ્છા કદી કરતો નથી.

સ્થાનાત્ કીજાત્ ઉપહંતાત્ નિર્સ્વવાત્ મિથનાદપિ કાયમાત્રેય શૌચત્વાદ્
વંદિતાદ્ય શુચિ વિદુઃ ॥

આ દેહ મળત્રનું સ્થાન છે, વીર્ય શોષીત તેનું બીજ છે હાડકાં જેવા અશુચિ પદાર્થ
જેના થાંભલા છે. નવ દરવાજવાળું છે જેમાંથી પણ દુર્ગંધી પદાર્થ શીવાય કાંઈ બીજું નીકળતું
નથી. વળી મૃત્યુ વખતે મુડું છે છતાં (કાયામાં) શૌચપણું ધારણ કર્યું છે તે ને પંડિતોએ
ઉપલા કારણોથી અશુચીજ કહેલ છે.

આ એકલા કામાદીનો ત્યાગ કરવો એટલુંજ નહિ પણ મંદ અશાસ્ત્રીય દૈત જે મનો-
રાજ્ય, તે પણ સધળા અનર્થનું કારણ (સધળા દોષોનું બીજક) હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ
તેથી પણ હાનિ કહેલી છે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુન્સઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ ક્રોધોઽમિજાયતે ॥

શબ્દાર્થ:—વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષોને તે વિષયોમાં આસક્તિ ઉપજે છે.
આસક્તિથી કામના (ઈચ્છા) ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

બુદ્ધિતસ્ત્વેન ધીરોવશૂન્યે નૈકાન્તવાસિના ।

વીર્યે પ્રણવમુચ્ચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥

મનોરાજ્યને નિગ્રહિત પ્રમાડવાનો ઉપાય નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે અને તે મુખથી મેળવી
શકાય છે. કેટલાક કહે છે કે યમ નિયમાદિ આડે અંગોનું યથાર્થ અનુધાન જેને કર્યું હોય તેનેજ
નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ છે પણ તેમજ નથી. શ્રીગુરૂ મુખથી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી તેનું મનન કરી
કરીને વિચારથી જેણે બ્રહ્મતત્ત્વ જાણેલું છે અને એમ જાણવાથી જેની બુદ્ધિમાંના કામ ક્રોધાદિક
દોષો શૂન્યભાવને પામીને ગયા છે, વળી જે પુરુષ જનરહિત દેશમાં નિવાસવાળો છે તેણે
પ્રણવનો છ અથવા આરમાત્રાના કાળ સુધી ઉચ્ચાર કરવાથી દરેક આસાદ્યજ્વાસમાં
કેવળ પ્રજ્વલન આવવા જવાથી તેનું મનોરાજ્ય વિશેષ કરીને જીતાઈ જાય છે. એક
દીર્ઘ અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં જેટલો વખત જાય તેને માત્રા કહે છે—કાઠ દેકાણે પોતાના દીઘચૂને
ફરતો હાથ ફેરવી અપરી વગાડતાં જે વખત જાય તેને પણ માત્રા કહી છે. પ્રણવનો જપ સાધા-
રણ રીતે કહીએ તો જેને આપણે ‘ધૂન મચાવી’ એમ કહીએ છીએ તેવીજ રીતે થાય છે વિશેષ
રીતે શ્રીગુરૂ મુખથી જાણી લેવું.

બ્યારે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપાય કરવાથી અભ્યાસીનું મનોરાજ્ય જીતાઈ જાય છે;
ત્યારે મુંગે માણસ જેમ વાણીના સર્વ વ્યાપાર વગરનો દેખાય છે તેમ મન પણ મનોરાજ્ય
વગરનું થતાં પોતાના સંકલ્પ વિકલ્પાદિ વ્યાપાર વગરનું થઈ જાય છે તે તેવું દેખાય છે. ચિત્તની
આ અવસ્થા શ્રી યોગવસિષ્ઠ ગ્રંથમાં શ્રી વસિષ્ઠજીએ ધણે પ્રકારે શ્રી રામચંદ્રજી પ્રત્યે કહી
બતાવી છે:—

‘નેહનાનાસ્તિ કિંચન’ અર્થે આ નાનાત્વ (અનેકપણું) કાંઈ પણ નથી. ઇત્યાદિ મુતિ
પ્રમાણે અદિતીય બ્રહ્મ વિના કાંઈપણ જગતનો અભાવ છે. આવા જગતના અભાવરૂપ જ્ઞાનવડે
મનથી જે કાંઈ દ્રવ્ય માનેડ હતું તેનું નિવારણ થયું એટલે પછી જે અવશેષ રહ્યું તેજ પરમ
નિર્વાણ મોક્ષ મુખ્ય અથવા વેદાંત શાસ્ત્રનું સારી રીતે વિચારપૂર્વક મનન થયું હોય અને પર-
સ્પર (ગુરૂ શિષ્યાદિના) સંવાદરૂપે ઘણા કાળ સુધી તે વિષય ચર્ચાઈ અપરોક્ષ અનુભવની પ્રતીતિ
થઈ હોય તો પછી કાંઈપણ કરવાનું કે જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.

વિચારિતમલંશાસ્ત્રં ચિરમુદ્ગ્રાહિતં મિથઃ ।

સંત્યકવાસનાન્મૌનાદતે નાસ્યુત્તમંપદમ ॥

આથી વાસના માત્રનો ત્યાગ થાય છે અને મન વૃત્તિ વગરનું ચર્ચાતૂષ્ણીભાવ (મૌનપણું) ધારણ કરે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ જાતની વાસનાના યુદ્ધયુદ્ધ તેમાં ઉઠતા નથી ને પોતાના સ્વરૂપમાં લય પામે છે. આમ ચિત્તનો લય થયો એટલે તેનાથી અધિક કાંઈપણ પુરૂષાર્થ નથી. આમ ચિત્ત વૃત્તિઓ વગરનું ચર્ચા ગયું હોય તો પણ

વિક્ષિપ્યતે કદાચિદ્ભ્રીઃ કર્મણા મોગદાયિના ।

પુનઃ સમાહિતા સા સ્યાત્ તદૈવાભ્યાસ પાટવાત્ ॥

સુખદુઃખ આપનારા પ્રારબ્ધ કર્મોની પ્રત્યજ્ઞતાવડે વખતે યુદ્ધિમાં વિસ્ફેપ આવી જાય તથાપિ જે જ્ઞાનીનો અભ્યાસ બહુ દૃઢ છે તેને તે અભ્યાસની દૃઢતાવડેજ ફરીને પણ પાછી યુદ્ધિ તરતજ એકાગ્ર થઈ જાય છે.

દર્શના દર્શનેહિત્વા, સ્વયં કેવલરૂપતઃ ।

યસ્તિષ્ઠતિસ તુ બ્રહ્મન્ બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્ સ્વયમ્ ॥

વિવેચનઃ—જે પુરૂષ “હું” બ્રહ્મને જાણું છું અને નથી જાણતો” આમ (જ્ઞાન અજ્ઞાનને છોડી દેખે) એ રીતની પ્રતીતિની વાણી બોલતો નથી પણ તેને છોડીને પોતે પોતાની મેળે કેવળ ચિદ્રૂપથી રહે છે (પોતે અદ્વિતીયરૂપ ચૈતન્ય માત્ર પણાવડેજ રહે છે) તે પોતેજ બ્રહ્મજ છે પણ હે બ્રહ્મન્ ! તે કાંઈ બ્રહ્મને જાણનાર છે એમ કહેવાય નહિં એમ મ્હી વસિષ્ઠ મુનિ કહે છે. જેને વિસ્ફેપ નથી તેનું બ્રહ્મનું જાણવાપણું નથી મનાતું પણ તે તો બ્રહ્મજ છે.

जीवन्मुक्तेः पराकाष्ठा जीवद्वैतविवर्जनात् ।

लभ्यतेऽसावतोऽत्रेदमीश द्वैताद् विवेचितम् ॥

વિવેચનઃ—જીવામુને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થતાં સુધીમાં જુદાજુદા પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. શાસ્ત્રમાં ધણે ઠેકાણે તેણે ભૂમિકા નામથી વ્યવહરી છે. સૌથી છેલ્લી ભૂમિકા તે જીવનમુક્તિની પરાકાષ્ઠા છે જીવ દ્વૈત છોડી દેવાથી અર્થાત્ બધી જાતના મનોમય જગતના ત્યાગથી તે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે આ દ્વૈતવિવેક કહી ઇશ્વરચિત જગતથી જીવરચિત જગત છુટું ચાડી—વિવેચન કરી બતાવ્યું છે.

પ્રકરણ સાતમું.

વેદાંતે કરેલી નિર્ગુણ્યતાની સ્તુતિના સાર.

(શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી લીધેલો)

પરીક્ષિતરાજાએ પુછ્યું કે હું શુકદેવજી ! વેદ કે જે શબ્દરૂપ છે. તેની પ્રવૃત્તિ પરબ્રહ્મમાં કેવી રીતે થતી શકે ? તે કૃપા કરી કહેા; કેમકે મુખ્યા, લક્ષણા અને ગૌણી એ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિથી શબ્દો પ્રવર્તે છે. મુખ્યા વૃત્તિમાં પણ રૂઢી અને યોગ એ બે પ્રકાર રહ્યા છે. તેમાં આ શબ્દમાંથી આ અર્થ સમજવો એવી ઇશ્વરેચ્છારૂપ શક્તિ શબ્દ અને અર્થમાં રહે છે. અને સ્વરૂપથી, જ્ઞાતિથી અથવા ગુણથી (ક્રિયાથી) જે વસ્તુ નિર્દેશ કરવાને યોગ્ય હોય તેમાં શબ્દ અને અર્થના સંકેતરૂપ તે શક્તિથી રૂઢી પ્રવર્તે છે. જેમકે ‘ઉત્થ’ એ સંજ્ઞા (શબ્દ) માત્ર સ્વરૂપથીજ નિર્દેશ કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં પ્રવર્તે છે. ‘ગૌત્વ’ (ગાય) એ જ્ઞાતિથી અને ‘શુકલ’ (ધોળા) એ શબ્દગુણથી તેવી રીતે પ્રવર્તે છે. ત્યારે લક્ષણા નામની બીજી વૃત્તિ શબ્દ અને અર્થના સંકેતથી કહેવાયેલા પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિના બાધ આવવાથી તે પદાર્થની સંબંધી વસ્તુમાં પ્રવર્તે છે. જેમકે ‘ગંગાયાં ઘોષઃ’ [ગંગાજલમાં આહરે લોકાનું ગામ (નેસડો) છે.] ત્યાં ગંગાજળના તીરમાં લક્ષણા થાય છે. ગંગા શબ્દમાં કે પ્રવાહરૂપ અર્થમાં થતી નથી. અને ગૌણી નામની ત્રીજી વૃત્તિ શબ્દ અને અર્થના સંકેતથી કહેવાયેલા પદાર્થે જણાવેલા ગુણવાળી વસ્તુમાં પ્રવર્તે છે. જેમકે ‘સિંહો દેવદત્તઃ’ (દેવદત્ત નામનો માણસ સિંહ છે) એ ઠેકાણે સિંહરૂપ શબ્દ અને તેના સાહસી પશુરૂપ અર્થના સંકેતથી જે પદાર્થ કહેવાય છે તેણે જણાવેલ સાહસી-પશુ આદિ ગુણોવાળા દેવદત્ત પુરૂષમાં સિંહ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિ પ્રવર્તે છે. હવે મુખ્યાવૃત્તિનો બીજો પેટા વિભાગ ‘યોગવૃત્તિ’ એ પ્રતિપાદન કરેલા પદાર્થના અથવા તેવાજ પ્રકૃત્યર્થ અને પ્રત્યયાર્થના યોગથી પ્રવર્તે છે. જેમકે ‘પંકજમ્’ એ શબ્દમાં પ્રકૃતિરૂપ જન્મ ધાતુનો જન્મમાં સંકેત છે અને સપ્તમ્યંત પંક શબ્દને ઉપપદ રાખીને પાણિનીય સૂત્ર ‘સપ્તમ્યાં જનેર્ઠઃ’ પ્રમાણે જન્મ ધાતુથી હ પ્રત્યય કરેલો છે. આમાં જ્ઞાતિ, ગુણ કે ક્રિયા વગરના જન્મ અને હ રૂપ સંજ્ઞા શબ્દો એક એક વ્યક્તિનેજ ઉપરિચિત કરનારા છે માટે સ્વરૂપ રૂઢીથી પ્રતિપાદન કરેલા પ્રકૃત્યર્થ જન્મ અને પ્રત્યયાર્થ કર્તાના યોગથી યોગવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. તેવી રીતે ‘ઔપગવઃ’ (ઉપગુનો પુત્ર) એ શબ્દમાં ઉપગુનો (જેની પાસે ગાય છે તે ઉપગુ) એક દેશ (ભાગ) ગૌ શબ્દ છે તે જ્ઞાતિ શબ્દ છે. અને ‘પ્રાગ્વીવ્યતોળ્’ એ પાણિનીય અધિકાર સૂત્ર પ્રમાણે કરેલો અણ્ પ્રત્યય પણ અનેક અર્થોને કહેનારો હોવાથી જ્ઞાતિ શબ્દ છે; માટે જ્ઞાતિ રૂઢીએ પ્રતિ પાદન કરેલા પ્રકૃત્યર્થ ઉપગુ નામનો પુરૂષ અને પ્રત્યયાર્થ પુત્રના યોગથી યોગવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. વળી ‘રાંધનઃ’ (રાંધનાર) એ શબ્દમાં પચ્ ધાતુ રાંધવારૂપ ક્રિયાને કહેનાર હોવાથી ગુણ શબ્દ છે. અને ‘જ્ઞુલલત્ત્વૌ’ પાણિનીય સૂત્ર પ્રમાણે થયેલા જ્ઞુલ પ્રત્યય પણ રાંધનારના વ્યાપારરૂપ ગુણ ને (પચ્ ધાતુની સંનિધીથી કર્તાને) કહેનાર હોવાથી ગુણ શબ્દ છે માટે ગુણ રૂઢીએ પ્રતિપાદન કરેલા પ્રકૃત્યર્થ ક્રિયા અને પ્રત્યયાર્થ વ્યાપારના યોગથી યોગવૃત્તિ પ્રવર્તેલી છે. અને નીલરક્તો ઘટઃ (ધડોસ્થામ અને રતો છે) ત્યાં નીલ અને રક્ત એ બંને ગુણ વાચક છે અને ઘટ દ્રવ્ય

વાચક શબ્દ છે તેથી (પ્રવૃત્તિના નિમિત્તો બિન્ન બિન્ન હોવાથી) વિશેષણ વિશેષ્ય બાવથી સામાના-
ધિકરણ્ય (એક અર્થને કહેવાપાછું) નહિં અનવાને લીધે નીલ અને રક્ત શબ્દની નીલરૂપવાન અને
રક્ત રૂપવાનમાં લક્ષણ સ્વીકારીને તેઓમાં દ્રવ્ય વાચકપાછું સ્વીકારેલું છે તો આ સ્થળમાં લક્ષણ
વૃત્તિથી પ્રતિપાદન કરેલા નીલરૂપવાન અને રક્તરૂપવાન પદાર્થના યોગથી યોગવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. તેમજ
'સિંહાગ્નિર્દેવદત્તઃ' દેવદત્ત નામનો પુરુષસિંહ અને અગ્નિ છે) એ વાક્યમાં સાહસીપણું આદિ-
સિંહના અને પિંગળપણું આદિ અગ્નિના ગુણોવાળા દેવદત્તમાં ગૌણી વૃત્તિએ પ્રતિપાદન કરેલા
સિંહસદૃશ અને અગ્નિ સદૃશ પદાર્થોના વિભક્ત મૂલક યોગથી યોગવૃત્તિ પ્રવર્તેલી છે. આ પ્રમાણે
શબ્દોની પ્રવૃત્તિનો સિધ્ધાંત છે તો શબ્દરૂપ વેદની શ્રુતિઓની પરબ્રહ્મમાં સાક્ષાત્ પ્રવૃત્તિ રહી
કેવી રીતે સંભવે? અર્થાત્ સંભવતી નથી કેમકે સ્વરૂપ, જાતિ, ગુણ કે ક્રિયાથી પરબ્રહ્મનો નિર્દેશ
થઈ શકતો નથી, તેમ યોગવૃત્તિની રીતિથી પણ પ્રવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી કેમકે પરબ્રહ્મ કાર્ય
અને કારણોથી પર અને અસંગ છે તેથી તે કોઈ પ્રકારના પણ યોગથી રહિત છે. તેમ લક્ષણ-
વૃત્તિની રીતે પણ સંભવતી નથી કેમકે લક્ષણમાં સંબંધની આવશ્યકતા છે અને પરબ્રહ્મને
કોઈથી પણ સંબંધ નથી તેમ વળી ગૌણી વૃત્તિની રીતે પણ પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી કેમકે
શ્રુતિઓ કદાચ ગુણનું નિરૂપણ કરે પણ પરબ્રહ્મ પોતે નિર્ગુણ છે માટે શ્રુતિઓ પરબ્રહ્મમાં શી
રીતે પ્રવર્તે છે તે કૃપા કરીને કહેા.

શુકદેવજી ઉત્તર આપે છે:—માયોપાધિક જતાં પણ તે ઉપાધિને વશ નહિં રહેવાને
લીધે નિત્ય મુક્તપણું ધરાવનારા, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિવાળા, સર્વના સ્વામી, સર્વના નિયંતા,
સઘળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વ કર્મોના ફળ આપનાર, સઘળા શુભ ગુણોના ભંડારરૂપ
અને સચ્ચિદાનંદ ઈશ્વરે પ્રલયકાળમાં પોતાનામાં સૂત્ર ગમેલા જીવોને વિષય ભોગરૂપ અર્થ દેવા
સાર, જન્મથી માંડીને કર્મ કરવારૂપ ધર્મ દેવા સાર, પરલોકમાં મોકલીને તે તે લોકનાં સુખ
ભોગરૂપ કામ દેવા સાર અને કલ્પનાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ દેવા સાર બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, મન અને
પ્રાણને ત્રાજ્યાં છે. તે બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો, મન અને પ્રાણરૂપ અંતઃકરણ અથવા લિંગ શરીર ન હોય
તો અર્થ, ધર્મ કે કામ થઈ શકે નહિં અને સ્વરૂપનો વિચાર નહિં થઈ શકવાને લીધે મોક્ષ પણ
થાય નહિં. સંસારી જીવને સંસારની નિવૃત્તિ કરવા સાર “તે (તત્) ઉપર કહેલા ગુણવાળો ઈશ્વર
તું (ત્વં) છે (અસિ)” એમ વેદના વાક્યો સમજાવે છે. આમાં નિત્ય મુક્ત ઈશ્વરને કહેનાર ‘તે
તત્’ પદ અને સંસારી જીવને કહેનાર ‘તું ત્વં’ પદનું એક અર્થને કહેનારપણું બીજા કોઈ પ્રકારથી
નહિં ઘટતાં “પરબ્રહ્મરૂપથી તમે બંને એક છો” એવો અભિપ્રાય લઈએ તો ઘટે છે. બીજા
કોઈ પ્રકારથી ઘટતું નથી. તે આ રીતે કે જેમ “વિશ્વદેવા જેના દેવતા છે એવી આમિક્ષા
(ઉના ઉના દુધમાં ઢહીં નાંખવાથી ફારી જઈને જે વિકૃતી થાય છે તે) છે” એ અર્થવાળા
વૈશ્વદેવી આમિક્ષા એ વાક્યમાં શાસ્ત્રીની પ્રમાણે **વૈશ્વદેવી** એ પદજ્ઞ સઘળો અર્થ જણાવે
છે અને **આમિક્ષા** એ પદ તો માત્ર તાત્પર્ય ગ્રાહકજ છે માટે એ વાક્યમાં એ પદ મળી એકજ
અર્થ કહેવામાં આવે છે તેમ ‘તત્ત્વમસિ તે તું છે’ એ વાક્યમાં ‘તે’ અને ‘તું’ પદથી એકજ
અર્થ કહેવામાં આવતો નથી કેમકે સર્વસત્તાદિક ગુણવાળો માયોપાધિક ઈશ્વર ‘તે’ પદનો અર્થ
અને ‘તું’ પદનો અર્થ અલ્પસત્તાદિક ગુણવાળો અવિદ્યોપાધિક જીવ હોવાથી બંને પદનું પરસ્પરથી
બિનાર્થપણું છે. ‘નીલંડત્વલં’ (શ્યામકમળ) એ વાક્યમાં જેમ શ્યામગુણને કહેનાર નીલંડપદ
પોતાના અર્થને નહિં છોડતાં નિરુદ્ધ અનાદિકાળની પરંપરાથી ચાલી આવેલી લક્ષણાકારા નીલ-
રૂપવાળું એ અર્થમાં આવીને ઉત્પલનું વિશેષણ થાય છે અને એવી રીતે નીલ અને ઉત્પલ

એ બે પરસ્પર અવિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાથી વિરોધપણ વિરોધભાવ પામીને એક અર્થને કહેનારા થાય છે તેમ 'તત્ત્વમસિ તે તું છે' એ વાક્યમાં 'તે' અને 'તું' એ બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તેથી વિરોધપણ વિરોધ્ય ભાવની રીતે પણ એક અર્થને કહેનારાં ઘટતાં નથી તેમજ 'પ્રદુક્ષિત વૃક્ષવાણી ગંગા' એ વાક્યમાં જેમ 'ગંગા' એ પદના પ્રવાહરૂપ અર્થને તમામ છોડી દીધે સંબંધી લક્ષણથી પ્રવાહની સાથે સંબંધ રાખનારા તીરને કહી 'પ્રદુક્ષિત વૃક્ષવાણી' એ પદ સાથે એક અર્થને કહેનાર થાય છે પણ 'તે તું છે' એ વાક્યમાં કોઈ પદ પોતાનો સર્વ અર્થ છોડી દીધે કોઈ ત્રીજા સંબંધીમાં લાગુ પડનાર નહિં હોવાથી સંબંધી લક્ષણથી પણ એ બે પદનું એક અર્થને કહેનારપણું ઘટતું નથી. આ પ્રમાણે બીજા કોઈ પ્રકારથી એક અર્થને કહેનારપણું ઘટતું નથી માટે 'સોયંદેવદત્તઃ' (તે આ દેવદત્ત છે) એ વાક્યની પેઠે વિરૂદ્ધ અંશોનો ત્યાગ અને બંનેમાં અનુગત સમાન અંશનું ગ્રહણ કરી 'તે' અને 'તું' પદનું એકાર્થને કહેનારપણું થાય છે અને તેમાં 'પરબ્રહ્મરૂપથી તમે બંને એક છો' એવો વાસ્તવીક અભિપ્રાય આવે છે. એક સમયે કાશીમાં દેખેલા દેવદત્ત નામનો માણસ પાછો ધણો કાળ વયમાં જતાં બીજા દેશમાં દેખવામાં આવતાં તેને તે માણસ બૂલી જઈને આ બીજો છે એમ માનતો હતો તેને કોઈ ઓળખનાર ડાબા પુરૂષે કહ્યું કે 'તેજ આ દેવદત્ત છે' એ વાક્યમાં 'તે' શબ્દ ધણા દૂર દેશ અને કાળને સૂચવે છે અને 'આ' શબ્દ પાસેના દેશકાળ બતાવે છે તો આ વાક્યમાં દૂર અને સમીપ દેશકાળની એકતા નહિં ઘટતાં બંનેમાંથી દેશકાળરૂપ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અંશોનો ત્યાગ અને બંનેમાં અનુગત દેવદત્તના પિંડરૂપી સમાન અંશનું ગ્રહણ કરી 'તે' અને 'આ' એ બે પદનું એકાર્થને કહેનારપણું ઘટે છે અને તેમાં દેવદત્તરૂપથી બંને એક છે એવો વાસ્તવીક નિશ્ચય થાય છે. તેવી રીતે જીવ પણ જે વાસ્તવિકરીતે બ્રહ્મ છતાંજ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના દોષથી પોતાના સંસારી માનેલા સ્વરૂપને અસંસારી બ્રહ્મથી અત્યંત જિજ્ઞાસુ માને છે તેને શ્રુતિ કહે છે કે 'તે તું છે' (તત્ત્વમસિ) આ વાક્યમાં 'તે' શબ્દ સર્વગતવાદિક ગુણવાળા ઈશ્વરને સૂચવે છે અને 'તું' શબ્દ અલ્પગતવાદિક ગુણવાળા જીવને કહે છે. તો સર્વગતવાદિક અને અલ્પગતવાદિક ગુણોવાળા પદાર્થોની એકતા નહિં બનતાં બંનેમાંથી ગુણરૂપ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અંશોનો ત્યાગ અને બંનેમાં અનુગત ચૈતન્યરૂપી સમાન અંશનું ગ્રહણ કરી 'તે' અને 'તું' એ બે પદનું એકાર્થને કહેનારપણું થાય છે અને તેમાં ચૈતન્ય અર્થાત પરબ્રહ્મરૂપથી તમે બંને એક છો એવો નિશ્ચય થાય છે જેમ નિર્મળ અને મલિન એવા બે મોટા નાના અરીસામાં પડેલાં એક વસ્તુનાં બે નિર્મળ અને મલિન પ્રતિબિંબની એકતા કહેવી હોય તો ઉપાધિરૂપ બંને અરીસાનો ત્યાગ કરી બિંબભૂત એક વસ્તુ સ્વરૂપે કહી શકાય છે તેમ નિર્મળ અરીસારૂપ માયામાં અને મેલાનાના અરીસારૂપ અવિદ્યામાં પડેલાં પરબ્રહ્મનાં બે સર્વગત ઈશ્વર અને અલ્પગત જીવરૂપી પ્રતિબિંબની એકતા ઉપાધિરૂપ માયા અને અવિદ્યાના ત્યાગ કરી બિંબભૂત એક પરબ્રહ્મરૂપે કહી શકાય છે. આવી રીતે વિરૂદ્ધ ભાવોનો ત્યાગ કરીને એકતા (સમન્વય) કરવો એ 'ભાગત્યાગ' લક્ષણા અથવા 'જહદાજહદ સ્વાર્થ' લક્ષણ કરી કહેવાય છે.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે (૧) લક્ષણોનું નિરૂપણ કરનારી 'સર્વગત છે અને સર્વ શક્તિવાળા છે' ઇત્યાદિ અર્થવાણી શ્રુતિઓ માત્ર સગુણ ઈશ્વરનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે.

(૨) 'તત્ત્વમસિ તે તું છે' ઇત્યાદિક અર્થવાણી એકતાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ભાગ-ત્યાગ લક્ષણથી પોતાના અભિપ્રાયને શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપર લઈ જાય છે.

(૩) ‘નહું નથી, પાતળું નથી, ટુંકું નથી, લાંબુ નથી’ ઇત્યાદિક અર્થવાળી નિષેધનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ સગુણ સ્વરૂપને ચોખ્ખું કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી સાક્ષાત્ નિરૂપણ પરબ્રહ્માર્થ પોતાનો તોડ (નિશ્ચય) ધરાવે છે.

(૪) ઉપાસના નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસનાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થવારૂપ જ્ઞાનના સાધનનો ઉપદેશ કરીને તે દ્વારા (સાક્ષાત્ નહિં પણ પરંપરાથી) પરબ્રહ્મને લાગુ પડે છે.

(૫) સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લય (જગતના) ને નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ અંતે અપવાદ કરવાને માટે પ્રથમ અધ્યારોપ પક્ષમાં ઠરાવેલાં અને આગમપાથી (ધનાર અને નાશ થનાર) સૃષ્ટિ આદિકનું નિરૂપણ કરી અને તે દ્વારા વૈરાગ્યરૂપ જ્ઞાનના સાધનોને ઉપદેશ કરીને તે દ્વારા (સાક્ષાત્ નહિં પણ પરંપરાથી) પરબ્રહ્માર્થ પ્રવર્તે છે.

(૬) કર્મોદ્ધિકનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ તો બ્રહ્મ વિચારમાં અલંકૃત ઉપયોગી નથી તેથી તેઓ વિષે અહિંકાર્થ કહ્યું નથી.

આવી રીતે વેદની શ્રુતિઓની પરબ્રહ્માર્થ પ્રવૃત્તિ થવાનો રહસ્ય નિર્ણય પૂર્વજ્ઞેના પણ પૂર્વજ્ઞેએ કરેલો છે; માટે શિષ્ટ લોકોની અનાદિ પરંપરાથી આવેલો હોવાને લીધે જે માણુશ શુષ્ક તર્કોદ્ધિકનો અભિનિવેશ નહિં રાખતાં શ્રદ્ધાથી તેનું શ્રવણ મનનાદિક કરે તે માણુસ દેહાદિક ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને મોક્ષ પામે છે આ પ્રસંગમાં નારાયણ ઋષિ (ભગવાને) નારદજીને બ્રહ્મ વિચાર કહી સંભળાવ્યો છે તે એકે પૂર્વજ્ઞ લોકમાં ત્યાં રહેલા બ્રહ્માના મનથી ઉત્પન્ન થયેલા અને બાળ બ્રહ્મચારી ચાર સનકાદિક વચ્ચે બ્રહ્મસૂત્ર (સધળા સરખા છતાં એકને વક્તા કરીને બીજા શ્રોતા થઈને જે બ્રહ્મ વિચાર કરે તે) થયો હતો. (તમે હું બ્રહ્માના પુત્ર નારદજી! તે સમયે શ્વેત દ્રોપના ઈશ્વર અનિરૂદ્ધના દર્શન સાર ગયા હતા.) તે બ્રહ્મ સૂત્રના વક્તા સનંદન કહે છે કે પોતે જાણેલા આ જગતનો પ્રબળતા સમયમાં સંહાર કરીને યોગ કરવાને લીધે જાણે શક્તિઓની સાથે સૂતા હોય એમ જણાતા સગુણ ઈશ્વરને સૃષ્ટિના આરંભમાં તેમના પ્રથમ નિઃશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રુતિઓ તેમનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોથી જગાડવા લાગી. જેમ સૂતેલા ચક્રવર્તિ રાજાને તેમને આધારે રહેનારા (જીવનારા) બંદીજનો પરાઢીએ આવીને સારી કીર્તિ બરેલાં પરાક્રમે જણાવનારાં વચનોથી જગાડે છે તેમ શ્રુતિઓ નિચેના વાક્યોથી સ્તુતિ કરી જગાડવા લાગી હતી:—

શ્રુતિઓ કહે છે કે:—હું અજીત! આપના ઉત્કર્ષને પ્રકટ કરોપ્રકટ કરો. જેમ પરવ્યસનીની નારી બીજાને ઠગવા સાર ગુણોનું મહણ કરે છે. તેમ આનંદાદિકનું આવરણ કરવા સાર સત્વાદિક ગુણોનું મહણ કરનારી જીવોની અવિદ્યાને હણો. આપને માયા વશ હોવાને લીધે સ્વરૂપથીજ સધળા ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત છે માટે આપમાં દોષ ધરવાની કાંઈપણ શક્તિ અવિદ્યામાં નથી. આપજ સર્વના અંતર્યામી હોવાથી સર્વની શક્તિને પ્રકટતા આપનાર છો તેથી જીવો પરતંત્ર હોવાને લીધે તેઓને જ્ઞાનાદિક આપથીજ અપાય એમ છે. અખંડીત જ્ઞાન ઐશ્વર્યાદિક ગુણોવાળા અને કર્મ તથા જ્ઞાનાદિક શક્તિઓને પ્રકટતા આપી જીવોની અવિદ્યાને હણનારા આપજ છો. એ વિષયમાં હું (વેદ) જ પ્રમાણ છું. આપ કે જે કોઈ સમયેજ (સૃષ્ટિ આદિના સમયમાંજ) માયાથી ક્રીડા કરનાર છો અને સર્વકાળમાં તો સત્, જ્ઞાન, અનંત અને આનંદમય સ્વરૂપથી રહો છો તેમનું વેદ પ્રતિપાદન કરે છે. મત્રોમાં ઉદ્ધાદિક દેવોનું પ્રતિપાદન કરેલું પણ જેવામાં આવે છે પરંતુ તે ઉદ્ધાદિક સર્વ આપનાંજ રૂપ છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે, કેમકે સર્વનો અપવાદ થતાં આપજ અવશેષ રહો છો. અને ધર્માદિક વિકારોની ઉત્પત્તિ અને લય જેમ માટીમાંજ છે તેમ સર્વની ઉત્પત્તિ અને લય સર્વ

વિવર્તના અધિગ્રાહ્ય હોવાથી નિર્વિકાર આપમાંજ છે. આપના સ્વરૂપમાં સધળું જગત પ્રાપ્તિરૂપ છે તેથી જગતની ઉત્પત્તિ અને લય થતાં પણ આપ નિર્વિકારજ રહેા છો. આ કારણથી મંત્રો અને મંત્રાના ઇષ્ટાઓએ મનનું અને વચનનું તાત્પર્ય આપમાંજ રાખ્યું છે પણ ભિન્ન ભિન્ન ત્રિકારોમાં રાખ્યું નથી. જેન પૃથ્વીપર ફરનારાં પ્રાણીઓ પોતાનાં પગલાં માટી, પથરા કે છિદ્ર વ્યાદિ ગમે તેની ઉપર મુકે તે પણ તે પગલાં પૃથ્વી ઉપર નહિં મુકાયેલાં થતા નથી તેમ મંત્રો ગમે તેા છિદ્રિક વિદ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરે પણ તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનુંજ પ્રતિપાદન નથી થતું એમ નથી. હે ત્રણ ગુણવાળી માયારૂપી મૃગલીને ન્યાયનાર ! હે પરમ ! સર્વના કારણરૂપ હોવાથી આપજ પરમાર્થ છે એમ માનીને વિવેકી પુરુષોએ આપની સર્વજ્ઞાકના મેલને મટાડનાર કથારૂપી અમૃતના સમુદ્રનું સેવન કરી પાપો અને દુઃખોનો ત્યાગ કર્યો છે. આ પ્રમાણે આપની કથારૂપીજ ન્યારે પાપ અને દુઃખોનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે સ્વરૂપના સ્ફુરણથીજ અંતઃકરણના રાગાદિક અને કાળના જરા વ્યાદિક ગુણોને છોડી દેનારા જે પુરુષો અખંડ આનંદના અનુભવરૂપ આપના સ્વરૂપને સેવે છે તેઓ પાપ અને દુઃખનો ત્યાગ કરે તેમાં તો શુંજ કહેવું ? મનુષ્યો જે આપનું ભજન કરે તોજ તેઓનું જીવન સફળ છે, નહિતર તો યુવારની ધમણોની જેમ તેઓના શ્વાસશ્વાસ વ્યર્થ છે. આપના પ્રવેશથી સામર્થ્ય મળતાં જે મહત્ત્વ અને અદકારાદિક તત્ત્વોએ આ સમગ્રિ અને વ્યવસ્થા બ્રહ્માંડ સ્થાપ્યું છે તેમનું ભજન નહિં કરનારા કૃતજ્ઞ લોકોને તો કામાદિ ક્ષણ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશો કે જેઓ દેહ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે તેઓમાં પ્રવેશ કરી અનુસૂતપણાથી તેઓના સરખા આકારવાળા જે આપ ચેતના પણ આપો છો તે આપ વેદમાં એ કોશોનો ઉપદેશ કરીને સૌથી છેલ્લે જે પરબ્રહ્મ કહેલ છે તે છો. એ કોશોમાં અનુસૂતપણાથી આપનું અસંગપણું મટતું નથી; કેમકે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અત્તમયાદિકના સાક્ષિ, એઓનો અપવાદ થતાં અવશેષ રહેનાર અને સત્ય જે છે તે આપ છો. બીજોનો ચંદ્ર ગ્રાહની શાખા ઉપર છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે જેમ શુદ્ધ ચંદ્રને દેખાડવા સાર છે, તેમ જ એ પાંચ કોશોમાં આપનો અનવય કહ્યા છે તે આપના શુદ્ધ સ્વરૂપને દેખાડવા સાર છે. ઋષિઓના સંપ્રદાય માર્ગોમાં સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળા શર્કરાક્ષના વંશના ઋષિઓ ઉદરમાં મણિપૂરક ચક્રમાં રહેલા બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે; અને તેઓથી કાંઈક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા અરજીના વંશના ઋષિઓ હૃદય કે જે નાડીઓના પ્રસરણનું સ્થાનક છે તેમાં રહેલા આપના કંઈક સૂક્ષ્મ રૂપની ઉપાસના કરે છે; હે અનંત ! આપને જણાવાના સ્થાનકરૂપ સુખ્યના નાડી મૂળાધારથી માંડી હૃદયમાં આવીને ત્યાંથી જ્યોતિર્મય બ્રહ્મરંદ્રમાં ગઈ છે કે જે સુખ્યમ્યને પામી પાછું આ સંસારમાં આવતું પડતું નથી. આપનું નિરૂપાધિક સ્વરૂપ ધણું ગંભીર હોવાથી નોખનોખા સંપ્રદાયના ઋષિઓ તે સ્વરૂપને પોહોંચવા સાર પ્રથમ સોપાધિક સ્વરૂપોની ઉપાસના કરે છે. આપ સર્વનું ઉપાધાન કારણ હોવાથી સૌથી પહેલાંજ વર્તમાન છો; તેથી જો કે પોતે કરેલાં ઉંચ, નીચ અને મધ્યમ દેહાદિક સ્થાનકોમાં આપનો મુખ્ય પ્રવેશ થવો સંભવતો નથી, તો પણ જાણે પેલા હોય એમ રહીને તે તે સ્થાનકોનું અનુકરણ કરવાથી ન્યૂનાધિક ભાવે જણાવ્યા છો. અગ્નિ જેમ પોતે તારતમ્યથી રહિત છે, તોપણ કાષ્ટના અનુસારથી તે તે કાષ્ટ જેવું લાંબું ટુંકું પાતળું અને સરખું જણાય છે, તેમ આપ પણ ન્યૂનાધિકપણાથી રહિત છો, તો પણ તે તે દેહાદિકના અનુસારથી ઉંચ, નીચ અને મધ્યમ પ્રકારના જણાવ્યા છો. એટલા માટે આ લોક અને પરલોકમાં ભોગવવાનાં કર્મક્રોથી રહિત નિર્ભય બુદ્ધિવાળા લોકો એ ત્રિધા ભૂત દેહાદિક કાર્યોમાં આપના સ્વરૂપને સંગત, સત્ય અને એકરૂપણાથી રહેલું જાણે છે.

અને જાણીને ઉપાધિથી થયેલું ન્યૂનાધિકપણું છોડી દેતાં તેવા અખંડીત ઐશ્વર્યવાળા સ્વરૂપનીજ ઉપાસના કરે છે. જીવ કે જે પોતાના કર્મથી મેળવેલાં આ મનુષ્યાદિક શરીરમાં ભોક્તાપણુથી રહ્યા છે તે, સંધર્મી શક્તિઓના આશ્રય અને પરિપૂર્ણ આપના સ્વરૂપભૂતજ છે એમ કહે છે; કેમકે વાસ્તવિક રીતે કાર્યો અને કારણો મિથ્યાજ હોવાથી તે જીવને કોઇનું આવરણુ નથી, આ પ્રમાણે જીવના તત્ત્વનો નિર્ણય કરીને, આ નિર્ણય વિના બીજી રીતે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાનું નથી એમ જાણના વિક્ષાન લોકો આપનું ચરણારવિંદ કે જે સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર છે અને જેમાં અર્પણ કરેલાં કર્મો મુક્તિરૂપ ફળને આપે છે. તેને પરમ વિશ્વાસપૂર્વક અર્ચન અને વંદનાદિકથી સેવે છે. માર્યશોકમાં એમ કરવુંજ યોગ્યજ છે. અવિદ્યા, કામ અને કર્મોથી જન્મ મરણ પામતો જીવ પણ બ્રહ્મજ છે એમ લક્ષણથી સમજાઈને જ્યારે જીવને પણ વાસ્તવિક રીતે દેહાદિક ઉપાધિથી થયેલા દોષોનો સંબંધ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે ત્યારે આપના સ્વરૂપમાં તો તે દોષોનો સંબંધ કેમજ હોય ?

મીમાંસક લોકો કહે છે કે જીવ કે જે યજમાન થઈને યજ્ઞમાં ઉપયોગી થાય છે તેનાં અતિઓએ ઈશ્વરપણું આરોપીને માત્ર વખાણુજ કર્યાં છે. પણ એ વાત ખોટી છે; કેમકે આપના અવતારોનું ચરણુ ભજન કરવાથી અંતઃકરણુ શુદ્ધ થઈને જીવને સાક્ષાત્ પોતાનું પરમાત્માપણુંજ સમજવામાં આવે છે એમ અમારો સિદ્ધાંત છે. હે ઈશ્વર ! ભક્તિ એટો એક અદ્યસાધન છે એમ કહેવું અત્યંત અયોગ્યજ છે; કેમકે આપનું તત્ત્વ કે જે જાણવું કઠણુ છે તેને જાણવાને માટે આપ જે અવતાર ધરો છો તે અવતારના ચરિત્રરૂપી મોટા અમૃત સાગરમાં નાહવાથી શ્રમરહિત થયેલા કેટલાએક વિરલા પુરૂષો મોક્ષને પણ ઈચ્છતા નથી ત્યારે ઈદ્રાદિક પદના સુખને તો કેમજ ઈચ્છે ? આપના ચરણુ કમળમાં હંસની પેડે રમતા ભક્ત લોકોના સંગથી શ્રવણુ કીર્તનાદિક સુખમાં મગ્ન થઈને એ લોકો પોતાના ધર આદિ સુખને પણ છોડી દે છે ત્યારે પરલોકનાં સુખો કે જેઓ જન્મંતરમાં પ્રાપ્ત થાય એવાં છે તેઓની તો શી વાત કરવી ? ભક્તિ એ મુક્તિ કરતાં પણ અધિક છે એમ અમે પોતેજ કહીએ છીએ. તમારી સેવામાં ઉપયોગી આ શરીરાત્મા સુહૃદ અને પ્રિયની પેડે રસધીન છતાં અને તમે સન્મુખ, હિતરૂપ, પ્રિય અને આત્મારૂપ હોવાથી સુખ સંત્ય છતાં પણ દેહાદિકને લગાવવાથી પ્રમાદમાં પડેલા લોકો અચેનાદિકથી આપનું સેવન કરતા નથી એ મોટા ખેદની વાત છે. દેહાદિકને લાડ લગાવવાની વાસના ધરાવનારા લોકો નીચા નીચા અવતાર પામીને મહા ભયરૂપ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે માટે તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાને હણનારા છે, આત્મહત્યારા છે. પ્રાણુ, મન અને ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી દૃઢ યોગ કરનારા મુનિઓ હૃદયમાં જે તમારા તત્ત્વની ઉપાસના કરે છે તે તત્ત્વને શત્રુઓ પણ માત્ર સ્મરણુથીજ પામી ગયા છે, અને સ્ત્રીઓ કે જેઓ મોટા સર્પ સરખા લાંબા તમારા બુજ્જમાં આસક્તિ ધરાવનારી ગોપીકાઓ હતી તેઓ પણ પામી ગઈ છે. તમારા ચરણારવિંદને સારી રીતે ધરનારી અમો (મુતિઓ) કે જેઓ તમારા દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સ્વરૂપને જોઈએ છીએ તેઓના ઉપર પણ તમે જેવી એ મુનિઓ શત્રુઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપર દયા રાખો છો તેવી દયા રાખો છો. તમારા સ્મરણુનો પ્રભાવ એવો છે કે જે યોગીઓ હૃદયમાં તમારી ઉપાસના કરે છે, જે અમે તમને અપરિચ્છિત જોઈએ છીએ, જેઓ કામવાસનાથી તમારા પરિચ્છિત સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે અને જેઓ દ્વેષ યુદ્ધિથી પણ તમારા પરિચ્છિત સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તે સંધર્મીઓને તમારી પ્રાપ્તિકરાવે છે. આ જગતમાં જેની પછવાડે સંધર્મી દેવગણો ઉત્પન્ન થયા છે તે આપ અન્નદિસિદ્ધને, પાછળથી ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા કયો પુરૂષ જાણી શકે ? પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા

દેહાદિક ઉપાધિઓએ ધણુ અંતરમાં નાંખી દીધેલા અને કાળને લીધે મલીન સત્ત્વવાળા જીવોને તમારૂં સ્વરૂપ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. તેમ પ્રસયનો સમય કે જેમાં ધણું અંતર રહેતું નથી તેમાં પણ જ્ઞાનનાં સાધનો નહિં હોવાથી જીવોને તમારૂં સ્વરૂપ જાણવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી; કેમકે જ્યારે તમે સર્વનો સંહાર કરીને પોદો છો ત્યારે આકાશાદિક સ્થૂળ પદાર્થ, મહત્ત્વાદિક સૂક્ષ્મ પદાર્થ, એ બંનેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું શરીર, તેના કારણે રૂપકાળની વિષમતા, કાંઈ ઇન્દ્રિય પ્રાણાદિક અને તેને જાણવાનારૂં શાસ્ત્ર પણ રહેતું નથી; તેટલા માટે તમનેજ એક શરણરૂપ કરી શ્રવણ અને કીર્તનાદિક ભક્તિ કરવી એજ સુગમ ઉપાય છે. ઉપદેશ કરનારાઓને પણ ધણો જામ થઈ ગયો છે તેથી પણ જ્ઞાન મળવું સુગમ રહ્યું નથી.

વળી કેટલાક વૈશિષ્ઠ્યાદિક લોકો કહે છે કે આ જગત કે જે પ્રથમ કાંઈ હતુંજ નહિં તે ઉત્પન્ન થયું છે. કેટલાએક (યોગશાસ્ત્રવાળા લોકો) કહે છે કે જીવમાં બ્રહ્મપણું છેજ નહિં; પણ યોગ કરવાથી પાછળથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાએક (નૈયાયિક લોકો) કહે છે કે જીવોનાં ઇન્દ્રિયો, જીવ પ્રકારના ઇન્દ્રિયોનાં જ્ઞાન, જીવ વિષયો, સુખ, દુઃખ અને શરીર એમ એકવીસ પ્રકારના દુઃખનો નાશ થાય એજ મોક્ષ છે, કેટલાએક (સાંખ્યાદિક) લોકો કહે છે કે જીવ અને પરમાત્મા બિન્ન બિન્ન છે. વળી કેટલાએક (મીમાંસક લોકો) કહે છે કે કર્મનાં ફળો સત્ય છે, આ સધળા લોકો કેવળ બ્રાંતિથીજ ઉપદેશ કરે છે પણ સાચી વાત સમજીને ઉપદેશ કરતા નથી; કેમકે એ સધળાં મતો ક્યારે સાચા થાય કે જે આત્માને ત્રિગુણમય માનીએ તો; પણ તે નિર્ગુણ છે, આત્મા ત્રિગુણમય છે એવી ખોટી સમજણથી જે કાંઈ ભેદાદિક કલ્પાયેલ છે તે કલ્પના તમારા સ્વરૂપને નહિં જાણવાથીજ ઉદ્ભવી છે. તમારા સ્વરૂપમાં અજ્ઞાનનો લેશ પણ નથી કેમકે અજ્ઞાનથી પર, અજ્ઞાનના સંગથી રહિત અને જ્ઞાનધન આપના સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન સંભવતુંજ નથી. વાસ્તવિક રીતે અજ્ઞાન પણ એક કલ્પના છે. માત્ર મનથીજ ઉત્પન્ન થયેલું આ ત્રિગુણાત્મક જગત મિથ્યા છતાં પણ આપ કે જે તે જગતની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન છો તેની સત્તાથીજ સાચા જેવું જણાય છે. આ પંચભૌતિક પદાર્થજન મન કલ્પિત છે એમ નથી પરંતુ વાસ્તવિકરીતે જીવની તમારાથી ભિન્ન સત્તાની પ્રતિતિ પણ માત્ર મનથીજ થયેલી છે, આત્મજ્ઞાની લોકો આ સધળા ભ્રાંતિ અને ભ્રાંત્યરૂપ જગતને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માની સત્તાથીજ સત્તાવાળું જાણે છે, પણ આત્માથી ભિન્ન સત્તાવાળું જાણતા નથી; કેમકે સુવર્ણના વિકારરૂપ કુંડલાદિક પદાર્થો સુવર્ણરૂપજ છે એટલા માટે સુવર્ણની ઇચ્છાવાળા લોકો તે પદાર્થ (દાગીના)ને છોડી દેતા નથી પણ સુવર્ણથી ભિન્ન જાણીને છોડી દેતા નથી એમ નથી. એટલા માટે તમે કરેલું આ જગત અને તેમાં પ્રવેશ કરેલો પુરૂષ (બ્રહ્મરૂપ જીવ) પણ તમારૂંજ સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય કરેલો છે. આ મિથ્યારૂપ જગતમાં જે સત્તા અને સ્ફુરણ દેખાય છે તે તમારાંજ સત્તા અને સ્ફુરણ છે. બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે. અહિં બિન્ન બિન્ન કાંઈ નથી; જે કાંઈ પુરૂષ ભેદદ્રષ્ટિ રાખે તે જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે ઇત્યાદિક અભિપ્રાયવાળી મુતિઓ એવા પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે; માટે પરમાત્માને જાણવા સહેલા છે તો ભક્તિતત્ત્વો પ્રયોજન છે એમ સમજવું નહિં, કેમકે તમને સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા જાણી જે પુરૂષો તમારૂં સેવન કરે છે તેઓજ મૃત્યુનો તિરસ્કાર કરી મૃત્યુના માથાપર પગ મુકીને મુક્તિને પામે છે. તમારી ભક્તિથી વિષુખ લોકો તો વિદ્વાન હોય તોપણ તેઓને તમે વેદવાણીથી પશુઓની પેઠે બાંધી લ્યો છો. તમારામાં પ્રેમ રાખનારા પુરૂષો અવશ્ય પોતાને અને બીજાને પવિત્ર કરે છે પણ વિષુખ લોકો તો પોતાને પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી તો પછી બીજાને પવિત્ર કરવાની શીજ વાત કરવી ? જે કે બ્રહ્મ અપરોક્ષ છે તેથી તેનું જ્ઞાન અપરોક્ષજ

થાય છે તોપણ સંસમ અને વિપરીત સમજણથી તિરસ્કાર થવાને લીધે મલીન ચિત્તવાળા પુરુષોને
 પરોક્ષ જેવું જ્ઞાન થાય અને તે સંસારરૂપી અપરોક્ષ જ્ઞાતિને મટાડવામાં સમર્થ થાયજ નહિં.
 તમારી સેવાથી સારી રીતે નિર્મળ થયેલા ચિત્તવાળાઓને તો તમારી કૃપાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન
 મળતાં થતુ વગરજ મુક્તિ હસ્તગત થાય છે. તમે પોતે ઇદ્રિયોરહિત છતાંજ સર્વ
 પ્રાણીઓની ઇદ્રિયોની શક્તિઓને પ્રવર્તીવનાર છો. તમારી જ્ઞાનશક્તિ સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી તમને ઇદ્રિયોની
 અપેક્ષા નથી, જેમ કિંકરલોકો પોતાની સ્ત્રીઓ સહિત, સ્વામીની સેવા કરે છે તેમ ઇદ્રિયોરહિત અને તેમના
 પૂર્વજ બ્રહ્માદિક પણ પોતાની અવિદ્યા સહિત, તમારી સેવા કરે છે; અને જેમ ખંડપતિ રાજાઓ
 પોતાની પ્રજાઓએ આપેલા કરો ભોગવતાં ચક્રવર્તિ રાજાને કર આપે છે, તેમ એ દેવતાઓ પોતે
 મનુષ્યોએ આપેલાં બળિદાનો ભોગવતાં, તમે જેને કામમાં તેઓને જોડેલા છે તેને કામો કરવા
 રૂપ કર તમને તમારાથી બધ પામીને આપ્યા કરે છે. તમે કે જે કાળસ્વરૂપ છો તેની બીકથીજ
 વાયુવાય છે, સૂર્ય ઉગે છે ને તપે છે, અગ્નિ બાળે છે, ઇન્દ્રિયો ક્રે છે અને મૃત્યુ સમયસર સૌને
 પહોંચી જાય છે. હે નિત્યમુક્ત ! તમે કે જે માયાથી અત્યંત પર (દૂર) છો, તેમનો બ્યારે
 માયાની સાથે માત્ર કિચિત્ સામુ જોવા રૂપ વિહાર થાય છે ત્યારે તમારી દૃષ્ટિથીજ પ્રગટ
 થયેલાં કર્મો અથવા કર્મોવાળાં સિંગ શરીરોથી જોડાયેલા સ્થાવર જંમ જાતિના દેહવાળા જીવો
 ઉત્પન્ન થાય છે, ઉચ્ચનીચ પ્રકારની વિષમ સૃષ્ટિ થવામાં વચમાં તે તે જીવોનાં પ્રાચીન કર્મોને
 નિમિત્તભૂત ન માનીએ તો તમે કે જે વાણી અને મનના અગોચર હોવાથી શૂન્ય સરખા
 પણને ધરનાર આકાશની પેઠે સર્વને સમાન અને પરમ દયાળુ છો તેમાંથી વિષમ સૃષ્ટિ થવી
 સંભવતી નથી કેમકે તમારે કોઈ પોતાનો કે કોઈ પરોયો સંભવેજ નહિં. તમે ઇદ્રિયોને પ્રવર્તી-
 વનાર છો અને જીવ લોકો ઇદ્રિયોને પરતંત્ર છે, તેથી જેમ તમારે બજન કરવું યોગ્ય છે તેમ
 આ પ્રમાણે જીવ લોકો તમથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે પણ તેઓએ તમારે બજન કરવું
 યોગ્ય છે. કેટલાએક એમ માને છે કે “અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ઇન્દ્રિયોથી નોખા પડીને જન્મ
 મરણ પામ્યા કરતા જીવો કે જેઓ ઇન્દ્રિયો અંશ છે તેઓએ જન્મ મરણથી છુટવાને માટે
 બજન કરવું યોગ્ય છે એમ જે કહ્યું તે ધટતું નથી; કેમકે જે અવિદ્યા એક હોય તો જીવ પણ
 એક હોવાને લીધે એકની મુક્તિ થતાં સર્વને મુક્તિ થવી જોઈએ અને અવિદ્યા અનેક હોય તો
 જીવો પણ અનંત હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયો એક અંશને મુક્તિ થતાં પણ બીજા અંશને મુક્તિ
 નહિં થવાથી કોઈ દિવસે સધળે અંશે ઇન્દ્રિય મુક્ત થતોજ નથી એમ માનવું પડે છે. માટે
 અવિદ્યાથી નહિં પણ વાસ્તવિક રીતે જીવ અનંત છે અને અનંતપણું સ્વીકારીને પણ જો તે
 જીવોને આણું માનીએ તો તેઓનું ચૈતન્ય આખા દેહમાં વ્યાપ થવું નહિં જોઈએ અને જીવને
 દેહ જેવડા માનીએ તો પોતે અવયવોવાળા પદાર્થો હોવાથી તે જીવોનું અનિત્યપણું માનવું પડે છે;
 માટે જીવ અનંત, સર્વ વ્યાપક અને નિત્ય છે.” આ વિષયમાં તેઓ ભૂલ કરે છે કેમકે અવિદ્યા-
 ઓનું અથવા અવિદ્યાઓની શક્તિઓનું અનેકપણું સ્વીકારીએ એટલે તે અનેક ઉપાધિઓથી અનંત
 જીવ સિદ્ધ થતાં બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થામાં કશી અડચણ આવતી નથી, જેમકે એક ધડો
 ડુટી જાય એટલે એક ધટકાશ મહાકાશરૂપ થઈ ગયું પણ સધળાં ધટકાશ મહાકાશરૂપ થતાં નથી.
 વળી અવિદ્યાને અનેક માનતાં પણ ‘ઇન્દ્રિય સધળે અંશે કોઈ દિવસ મુક્ત થતોજ નથી’ એ દોષ
 આવતો નથી; કેમકે ઇન્દ્રિય એ મહાકાશની પેઠે અખંડરૂપ છે તેથી જેમ ધટકાશોમાં રજ અને
 ધૂમાદિક દેખાતાં પણ મહાકાશને તેમાંનું કાંઈપણ નથી, તેમ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિમાં રહેલા જીવોમાં
 બંધ દેખાય તો પણ ઇન્દ્રિયને તેમાંનું કાંઈપણ નથી. વાસ્તવિક રીતે ધટકાશને પણ જેમ રજ

અને ધૂમાદ્દિકો કાંઈ સ્પર્શ નથી તેમ જીવને પણ બંધનો સ્પર્શ નથી તો પછી મહાકાશ સરખા ધ્વિરને તો ક્યાંથીજ હોય ? સિદ્ધાંતમાં બંધ અને મોક્ષ એ બંને સ્વરૂપમાં કલ્પિત છે માટે કશો દોષ આવેજ નહિ. મહાકાશ જેમ સ્વરૂપથી સર્વમાં એકજ છે તેમ ધ્વિર પણ સ્વરૂપથી સર્વમાં એકજ છે અને સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યને લાક્ષણિક સર્વ જીવોની એકતા કહેવાય છે. હું અવિનાશી ! ‘જીવ અનંત, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે’ એ પક્ષ અમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે; કેમકે જીવ જે વાસ્તવિક રીતે અનંત, તે રૂપથીજ નિત્ય અને સર્વવ્યાપક માનીએ તો નિત્ય અને સર્વવ્યાપકપણાથી તેઓ તમારા જેવાજ થઈ રહ્યા અને તમારી આગામી રહેવા લાયક રહ્યાજ નહિ તેથી તેઓનું નિયમન (પોતાની આગામી રાખવું) તમારાથી થાયજ નહિ અને જે એમ ન માનીએ તો તેઓનું તમારા નિયમમાં રહેવાપણું ઘટે છે, એ ઘટના આ રીતે થાય છે કે જે વસ્તુ ઉપાધિને લીધે જે પદાર્થના વિકારરૂપ થયેલ હોય તે પદાર્થ તે વસ્તુનો નિયામક હોવોજ જોઈએ; કેમકે અનુસ્યૂત રહેલો તે પદાર્થ કારણપણાથી તે વસ્તુને છોડતોજ નથી. આપના સ્વરૂપ વિશે આવા જે અને તે શબ્દ કરતાં વધારે કાંઈ કહી શકાય એમ નથી; કેમકે જેઓ બ્રહ્મને જાણીએ છીએ એમ કહે છે તેઓ બ્રહ્મને જાણતાજ નથી કારણ કે પરબ્રહ્મ કદિ પણ જ્ઞાનનો વિષય થાયજ નહિ. જે જાણવામાં આવે તે દ્રશ્ય અનાત્મ પદાર્થ છે એમ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. એક એવી કથા છે કે વેદાંત શાસ્ત્ર બ્રહ્મને ગુરૂને ઘેરથી પુત્ર આવતાં તેના પિતાએ તેને પૂછ્યું કે ‘બ્રહ્મને તેં જાણ્યું કે નહિ’ ત્યારે પુત્ર અનુત્તરથીજ તેનો ઉત્તર આપ્યો શબ્દોની પ્રશ્નતિના કારણરૂપઃ જાતિ અને ગુણાદિક કાંઈ પણ પરબ્રહ્મમાં નહિ હોવાને લીધે કાંઈ પણ ન બોલતાં માત્ર મુખની કાંતિઆદિક ઉપરથીજ ‘મને બ્રહ્મનો અનુભવ થયો છે’ એમ પુત્રે સૂચવ્યું હતું. આ ઉપરથી તેનો પિતા પણ ચૂપ થઈ ગયો અને જાણી ગયો કે પુત્રને યથાર્થ બ્રહ્મ જ્ઞાન થયું છે. છે. વળી પરમાત્માથી જીવો જન્મ્યા છે માટે પરમાત્મા નિયંતા અને જીવો નિયમ્ય છે એમ કહ્યું તેમાં કેટલાએક શંકા કરે છે કે “ત્યારે તો જીવ અનિત્ય થઈ જવાને લીધે પ્રતિ દિવસે કરેલાં કર્મો નાશ પામે છે અને નહિં કરેલાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું પડશે અને એમ માનતાં મોક્ષ એટલે જીવના સ્વરૂપની લાક્ષણિક એમ સિદ્ધ થાય છે પણ આ વાત સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ જાય છે કેમકે સ્વયં પ્રકાશ આનંદરૂપ આત્માને અવિદ્યાએ કરેલો અનર્થ મટે એજ મોક્ષ છે એમ સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલું છે” આ શંકા હીક નથી કેમકે વાસ્તવિક રીતે જીવ જન્મતા નથી પણ ઉપાધિના જન્મથીજ જન્મે છે, વાસ્તવિક રીતે જીવોનું જન્મવું ઘટતું નથી તે આ રીતે કે પ્રકૃતિ જીવરૂપે થતી હોય તો જીવ જડ હોવા જોઈએ અને પરમાત્મા જીવરૂપે થતા હોય તો પરમાત્મામાં વિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા બંને જીવરૂપે થાય છે એ પક્ષ પણ ઉપરનાં કારણોથીજ સંભવતો નથી. વળી પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા બંને અજન્મા હોવાથી તેઓનો જીવરૂપે જન્મ થવો સંભવેજ નહિં માટે આત્મામાં પ્રકૃતિનો અધ્યાસ અને પ્રકૃતિમાં આત્માનો અધ્યાસ એમ પરસ્પરપરાધ્યાસ થવાથી પ્રાણાદિક ઉપાધિવાળા જીવ જન્મે છે. જેમ એકલા જળથી કે એકલા પવનથી પરપોટા થતા નથી પણ બંને મળવાથી થાય છે તેમ પ્રકૃતિ અને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ થવાથી જીવ થાય છે. (વિદ્યોદ્ધત) દેહ હું છું એ સ્થળમાં દેહને ચૈતન્યરૂપ માનવામાં આવે છે એ પ્રકૃતિમાં આત્માનો અધ્યાસ અને એ વાક્યનેજ ઉલટાવતા (અર્હવેદઃ) હું દેહ છું એ સ્થળમાં હું એટલે ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં દેહરૂપ જડ પ્રકૃતિનો અધ્યાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પ્રકૃતિ અને પુરૂષમાં પ્રકૃતિ નિમિત્ત કારણ છે અને પુરૂષ ઉપાધાન કારણ છે, પુરૂષને ઉપાધાન કારણ માનવામાં વિકારીપણું પ્રાપ્ત થતું નથી કેમકે પરિણામવાદનો નહિં. પણ

વિવર્તવાદનો સિદ્ધાંતમાં સ્વીકાર છે. જેમ રબ્બુમાં સર્પ જે દેખાય છે તે રબ્બુનું પરિણામ નથી પણ વિવર્ત છે તેમ કેવળ આત્મમાં સૃષ્ટિઆદિક જે દેખાય છે તે પણ આત્માનું પરિણામ નથી કિંતુ વિવર્ત છે, આ પ્રમાણે ઉપાધિના જન્મથીજ જીવનો જન્મ છે પણ વાસ્તવિક રીતે નથી એમ સિદ્ધ થયું; તેમજ ઉપાધિનો લય થતાં જીવો પરમાત્મામાં લીન થાય છે તેથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જીવો અનેક પ્રકારના કાર્યરૂપ ઉપાધિઓની સાથે તમારામાં લીન થાય છે એવો અમારો સિદ્ધાંત છે; તેમાં સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં જે લય થાય છે તે મધમાં સર્વ રસોનો લય થવા જેવો છે; કેમકે જેમ મધમાં સઘળા પુખ્તોના રસો વિશેષપણે નથી દેખાતા તો પણ સામાન્યપણે દેખાય છે તેમ સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં આપમાં લય પામેલા જીવો જે કે વિશેષરૂપે રહેતા નથી તો પણ તેઓનું કારણ શરીર (અગ્નિ) રહેવાથી સામાન્યરૂપે રહે છે. અને મુક્તિમાં તો તમારા નિર્ણાયક સ્વરૂપમાં જે લય થાય છે તે સમુદ્રમાં નદીઓનો લય થવા જેવો છે. કેમકે જેમ સમુદ્રમાં નદીઓનો લય થતાં નામરૂપથી તે મુક્ત થાય છે તેમ મુક્તિ દશામાં તમારામાં લય થતાં કારણ શરીરનો પણ લય થવાથી જીવો નામરૂપથી અત્યંત રહીત થાય છે. આ જીવોમાં પણ તમારી માયાથી તમારા સ્વરૂપમાંથી જન્મીને કર્મ કરતાં પાછું તેમાંજ લીન થવા રૂપ પરિશ્રમણ કે જેમાં વારંવાર જન્મ મરણ થયા કરે છે તેને જાણીને સુખદિવાન પુરૂષો તમે કે જે બંધને નિવૃત્ત કરનારા છો તેમનું નિરંતર સેવન કરે છે. તમારું સેવન કરનારાઓને સંસારનો બંધ કેમજ હોય ? કારણ કે જેઓના તમે રક્ષક નથી તેઓનેજ તમારી ભૃકુટિરૂપ કાળ વારંવાર જન્મ મરણાદિકનો બંધ આપ્યા કરે છે.

હું અજન્મા ! એવું સેવન મનનો નિગ્રહ કરવાથી થાય અને મનનો નિગ્રહ ગુરૂનું શરણ લેવાથી થાય છે. અત્યંત ચંચળ મનરૂપી ઘોડો કે જે ઇંદ્રિયોને પ્રાણને જીતનારાઓથી પણ વશ કરી શકાયો નથી તેને જે પુરૂષો ગુરૂના શરણુનો આશ્રય લીધા વિના નિયમમાં લેવાને પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ઉપાયોમાં મુજાઈ જઈ સેંકડો દુઃખથી વ્યાકુળ થઈને આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંજ રહે છે. જે વેપારીઓ વહાણ ચલાવનારાને રાખે નહિ તેઓને સમુદ્રમાંજ રહેવું પડે; જે પુરૂષ તમારું સેવન કરે છે તેઓને સર્વ સુખોના રથાનકરૂપ આપ છતાં સ્વજન, પુત્ર, દેહ, સ્ત્રી, ધન, ધર, પ્રાણ અને રથ કે જેઓ મનુષ્યોને આત્માથી અતિ તુચ્છ છે તેઓનો શો ઉપયોગ છે ? આવી રીતના સાચા પરમાર્થ સુખને નહિ જાણતા અને તેથીજ સ્ત્રીની સાથે મળીને મિથ્યા સુખમાં પ્રવૃત્તિ કરતાં ઘોડોને પોતાથીજ વિનાશી અને નિઃસાર આ સંસારમાં કયો પદાર્થ આનંદ આપે છે ? કોઈપણ આપતો નથી. માટે માત્ર તમારું બળન કરવુંજ યોગ્ય છે. નિરહંકાર અને હૃદયમાં તમારા ચરણરવિંદનેજ રાખનારા ઋષિઓ જે કે તેઓનાંજ ચરણનું રજ કે જળ પાપનો નાશ કરનારાં છે તોપણ પૃથ્વીમાં તમારા બળનરૂપ મોઢું પુષ્પ કરનારા મહાત્માઓના આશ્રમે અને અત્યંત પવિત્ર તીર્થ તથા ક્ષેત્રોને સેવે છે પણ પુરૂષનાં વિવેકાદિકને હરનારાં ધરોને સેવતા નથી. ગુરૂના ઉપદેશથી તત્ત્વ સમજી અને સારાસારના વિવેકથી સર્વમાં વૈરાગ્ય પામી મહાત્માઓના સંગથી તેજ તત્ત્વને ઉત્તમ મુક્તિઓથી સારી રીતે ધારવા સાથે મહાત્માઓના આશ્રમેનું, તીર્થોનું, અને ક્ષેત્રોનું સેવન કરે છે. તમે કે જે નિલ સુખરૂપ આત્મા છો તેમાં એકવાર પણ જે પુરૂષો મન ધરે છે તેઓ પણ ધરઆદિમાં આસક્ત થતા નથી ત્યારે એવા પુરૂષો તો કેમજ આસક્ત થાય ?

आज्ञयास्य कियार्थत्वा दानर्थक्यमतदर्थानां तस्माद् मित्यमुच्यते ॥ એ પૂર્વ મિમાંસાના સૂત્રમાં એવી શંકા ઉઠાવી છે કે સઘળા વેદનો અભિપ્રાય કર્મ કરાવવા ઉપર છે એવો

સિદ્ધાંત માનીશું તો વેદમાં કેટલાંએક વાક્યોમાં કરાવવાની વાત નથી તો તે વાક્યોને બ્યર્થ અથવાં પડશે. એટલા માટે વેદનાં સધળાં વાક્યો કર્મ કરાવવા સારૂ છે એ વાત નિમત રહેતી નથી. પછી તે શંકાનું સમાધાન કર્યું છે કે તજ્ઞતાનાં ક્રિયાર્થેન સમન્વયોર્થસ્ય તદ્વિમિતસ્વાદ ॥ જે વાક્યોમાં કર્મ કરાવવાનો અર્થ નથી તે વાક્યોને કર્મ કરાવવાના અર્થવાળા વાક્યોની સાથે જોડી દેવાં કેમકે પેટાના વાક્યાર્થો મુખ્ય વાક્યાર્થને માટેજ હોવા જોઈએ. આ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં વાક્યો પશુ યજ્ઞમાનને ઈશ્વર ઠરાવી તેનાં વખાણુ કરવા માટેજ છે પશુ નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે નથી એમ માનવું યોગ્ય છે એમ મીમાંસક લોકો કહે છે. પશુ એ વાત યથાર્થ નથી કેમકે ‘અક્ષ એકજ અને અદ્વિતીય છે. બ્રહ્મવિજ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે. બ્રહ્મ ચક્ષુરહિત અને શ્રાવરહિત છે.’ ઇત્યાદિક અર્થવાળાં ઉપનિષદોના વચનો યજ્ઞમાનથી વિપરીત સ્વરૂપવાળા આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે. યજ્ઞમાન કદી પશુ એકજ, અદ્વિતીય. વિજ્ઞાનરૂપ, આનંદરૂપ, ચક્ષુરહિત અને શ્રાવરહિત હોયજ નહિં. આલો અદ્વિતીય પરમાનંદરૂપ જે આત્મા છે તે યજ્ઞના અંગરૂપ ધરેજ નહિં. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તત્ત્વવાર્તિક કરનારાને ‘આત્મા યજ્ઞના અંગરૂપ છે’ એ વાત સંમત નથી કેમકે સર્વત્રૈવદિ વિજ્ઞાનં સંસ્કારત્વેન ગમ્યતે । પરાંગં જ્ઞાત્ય વિજ્ઞાનાદન્યત્રે ત્યલ્લઘાર્યતામ્ ॥ આત્મજ્ઞાન વિના બીજાં સધળાં સ્થળમાં જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે વાસનારૂપ છે અને પરાયું અંગ છે એમ જણાય છે એમ વાર્તિકકારે પોતેજ લખ્યું છે. આવા મનને માટેજ મુનિઓ તીર્થક્ષેત્રાદિકમાં ફરે છે એમ અમેએ કહ્યું છે—જે દૈત સત્ય હોય તો કદાચ ઉપનિષદો યજ્ઞમાનની સ્તુતિ કરે છે એમ કહી શકાય પરંતુ દૈતની સત્યતાજ સંભવતી નથી એમ નીચે પ્રમાણેની શંકા સમાધાનોથી નિશ્ચય કરવો.

(શ્રીમદ્ ભાગવત દશમસ્કંધ અધ્યાય ૮૭ દ્વૈત સત્ય નથીજ.)

શંકા:—આ જગત સત્ય છે કારણકે સત્ય વસ્તુમાંથી (બ્રહ્મમાંથી) ઉત્પન્ન થયું છે; જે વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે તે રૂપજ જેવામાં આવે છે જેમકે સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં કુંડળા આદિ ધરેણાં સુવર્ણરૂપજ છે. પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ, વ્યાપ્તિ અને દ્રષ્ટાંત એ પાંચ અવયવો દરેક અનુમાનમાં જોઈએ. તે પ્રમાણે આ અનુમાનમાં જગત પક્ષ છે, સત્યપણું સાધ્ય છે, જગતનો સત્ય બ્રહ્મથી અભેદ છે કે સત્ય બ્રહ્મથી ઉત્પત્તિ હેતુ છે, જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે તે રૂપજ જેવામાં આવે છે એ વ્યાપ્તિ છે અને સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કુંડળાદિ સુવર્ણરૂપજ છે એ દ્રષ્ટાંત છે.

સમાધાન:—આમ કરીને તમે જગતનો સત્ય (બ્રહ્મ)થી અભેદ (હેતુ) સિદ્ધ કરવા માગો છો. પશુ તે સિદ્ધ કરવામાં તમે જે કારણુ યતાવ્યું તે અભેદથી વિરૂદ્ધ જાય છે; કેમકે સત્યમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ કહેતાંજ સત્યથી નોખું (ભિન્ન) પડ્યું એવો અર્થ પ્રતીત થાય છે. સત્યથી જે નોખું પડે તે અસત્યજ હરે છે.

શંકા:—અમે અભેદ સિદ્ધ કરવા માગતા નથી પશુ ભેદનો નિષેધ કરવા માગીએ છીએ તે આ રીતે કે આ જગત સત્યથી ભિન્ન નથી કારણકે સત્યથી થયું છે. જે જેથી થયું હોય તે તેથી ભિન્ન હોતું નથી. જેમકે સુવર્ણથી થયેલ કુંડલ સુવર્ણથી ભિન્ન નથી. ન્યારે ભેદનો નિષેધ કરવો હોય ત્યારે કઈ કઈ વસ્તુનો ભેદ નથી એમ યતાવવાને માટે તે તે વસ્તુઓના નામ આપવાજ પડે છે. નામ આપ્યા વિના ભેદના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી માટે જગત અને સત્ય એ બે વસ્તુનાં નામ આપ્યા છે. આવી રીતે ભેદનો નિષેધ થવાથી અભેદનોજ દ્વિતિયાર્થ થાય છે.

સમાધાન:—“જે જેથી ઉત્પન્ન થયું હોય તે તેથી ભિન્ન હોતું નથી” એ વાત નિયત રહેતી નથી. કેમકે પિતાથી થયેલ પુત્ર પિતાથી ભિન્ન હોય છે. મુદ્ગરથી (લાકડીથી) થયેલો ઘટનો ધ્વંસ મુદ્ગરથી ભિન્ન હોય છે.

શંકા:—જે વસ્તુ જે ઉપાદાનથી થયેલ હોય તે વસ્તુ તે ઉપાદાનથી ભિન્ન હોતી નથી એ વાત નિયતજ છે. કુંડળ એ સુવર્ણરૂપ ઉપાદાન કારણથી થયેલ છે માટે સુવર્ણથી ભિન્ન હોતું નથી પિતા અને મુદ્ગર એ કાંઈ પુત્ર અને ઘટના ધ્વંસના ઉપાદાન કારણ નથી પણ નિમિત્ત કારણ છે માટે અમારા કહેવામાં કશો બાધ આવતો નથી.

સમાધાન:—જે વસ્તુ જે ઉપાદાનથી થયેલ હોય તે વસ્તુ તે ઉપાદાનથી ભિન્ન હોતી નથી એ વાત પણ નિયત રહેતી નથી કેમકે રજ્જુરૂપ ઉપાદાનથી થયેલો સર્પ રજ્જુથી ભિન્નજ હોય છે રજ્જુ સત્ય હોય છે અને સર્પ મિથ્યા હોય છે. સર્પ સત્ય હોય તો કુંડળનો જેમ બાધ થતો નથી તેમ સર્પનો બાધ ન થવો જોઈએ.

શંકા:—રજ્જુથી થયેલા સર્પમાં એકલી રજ્જુજ કાંઈ ઉપાદાન કારણ હોતું નથી પણ અજ્ઞાન પણ તેની સાથે ઉપાદાન કારણ હોય છે તો આવા ઉપાદાન કારણથી થયેલી વસ્તુનું મિથ્યાપણું ઘટે છે. પરંતુ જગત તો એકલા સત્યરૂપ ઉપાદાન કારણથી થયેલ છે માટે જગતનું મિથ્યાપણું ઘટતું નથી.

સમાધાન:—જગત પણ સત્ય (બ્રહ્મ) અને તેની સાથે રહેલ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણથી થયેલ છે માટે રજ્જુ સર્પની પેઠેજ હોવાથી સત્ય ઠરતું નથી.

શંકા:—ત્યારે બીજા પ્રકારના અતુમાનથી અમે જગતને સત્ય ઠરાવીએ છીએ જેમકે આ જગત સત્ય (સાચું) છે કારણ કે તેથી કામ થાય છે. જે સાચું ન હોય તેથી કામ થતું નથી છીપમાં મનાયેલું રૂપું સાચું નથી તો તેથી કામ થતું નથી.

સમાધાન:—કામ એટલે વ્યવહાર તો બ્રમથી સાચા માનેલા પદાર્થથી પણ થાય છે. ખોટા રૂપીઆથી પણ કોઈ સમયે વ્યવહાર થતો જોવામાં આવે છે માટે સાચાથીજ કામ થાય છે એ વાત નિયત રહેતી નથી. વ્યવહારને માટે અમે પણ બ્રમથી કદપાયેલું જગત માનીએ છીએ.

શંકા:—જે વસ્તુ એક ઠેકાણે સાચી હોય તેનો બીજો ઠેકાણે આરોપ થાય એ બ્રમ કહેવાય છે જેમકે સર્પ એક ઠેકાણે સાચો છે તેનો રજ્જુમાં જે આરોપ થાય છે તે બ્રમ છે આ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જગતનો બ્રમ થયો હોય તો એક ઠેકાણે જગત સાચું હોતુંજ જોઈએ. આકાશનું પુષ્પ અત્યંત અસત્ છે તો તેનો બીજામાં આરોપ થતો નથી તે પ્રમાણે જગત અત્યંત અસત્ હોય તો તેનો બ્રહ્મમાં આરોપ થવો નહિ જોઈએ. ને આરોપ થયો છે એમ તમે માનો છો, તો જગત અત્યંત અસત્ નહિ પણ એક ઠેકાણે સાચું છે એમ હવે માટે તમારું અદ્વૈત સિદ્ધ થયું નહિં.

સમાધાન:—બ્રમ સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બ્રમમાં સંસ્કારની સિદ્ધિને માટે વસ્તુની માત્ર પૂર્વ પ્રતીતિની જરૂર છે, પણ તેમાં તે વસ્તુની સત્યતા હોવાની કશી જરૂર નથી. જે પુરૂષે સાચું ખારેકડીનું ઝાડ ન દીધું હોય અને માત્ર બાહ્યગરે બનાવેલું ખોટું ખારેકડીનું ઝાડ દીધું હોય તે પુરૂષને પણ ખજુરીના ઝાડમાં ખારેકડીની ભ્રાંતિ થાય છે માટે બ્રમમાં પૂર્વ દૃષ્ટ વસ્તુની સંત્યતા હોવાની કશી જરૂર નથી. અનાદિ કાળથી મિથ્યા જગતની પ્રતીતિ ચાલીજ આવે છે એ તો અમે પણ માનીએ છીએ માટે અનાદિપણાને લીધે પહેલા પહેલા બ્રમથી દોઢલા

જગતનો ઉત્તરોત્તર આરોપ થવો સંભવીત છે. જગતની પ્રતીતિ છે અને વાસ્તવીક રીતે સત્યતા નથી માટે તેની સત્તા બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત નથી તેમાં અદ્વૈત સિદ્ધ છે અને કામકામનો વ્યવહાર તો અધપરંપરાની રીતે પણ સિદ્ધ થાય છે.

ગતાનુગતિકો લોકો, ન લોકો પારમાર્થતઃ ।

વાલુકા પિંડમાત્રેણ, ગતં મે નામ્ન માજનમ ॥

એ ન્યાય પ્રમાણે છે તેથી જગતની સત્યતાને (તેથી કામ થાય છે) એ હેતુ સિદ્ધ કરી શકતો નથી માટે નકામો છે.

શંકા:—‘આનુર્ભાય નામનો યસ જે કરે તેનું પુણ્ય અક્ષય થાય છે’ ઇલાદિક અર્થવાણાં વાક્યોથી વેદ કર્મ ફળોની સત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે માટે દ્વૈત સત્ય છે એમ જણાય છે.

સમાધાન:—કર્મના ફળો નિત્ય છે એવો કાંઈ વેદનો અભિપ્રાય નથી પણ કર્મના ફળોને વખાણવાના વેદનો અભિપ્રાય છે તેથી વખાણને માટે ‘અક્ષય’ ઇલાદિક શબ્દો તેમાં મુકેલા છે જે સ્વતંત્ર વાક્યો નથી પણ વિધિ વાક્યોના પેટાનાં અર્થવાદ વાક્યો છે તેઓની એવી વ્યવસ્થા થાય છે. કર્મના ફળો નિત્ય છે એવો વેદનો અભિપ્રાય હોય તો ‘જેમ અદિ’ ખેડવા આદિથી કરેલા પદાર્થ ખુદી જાય છે તેમ પરલોકમાં પુણ્યથી મેળવેલું સુખ પણ ખુદી જાય છે’ એમ પોતેજ વેદ પાઠણથી કેમ કહે ? કર્મની શ્રદ્ધાના ભારથી દબાઈને જેઓની બુદ્ધિ મંદ પડી ગઈ હોય છે તેઓને વેદ વાણી ગૌણી અને લક્ષણ આદિ પોતાની ટ્રિતિઓમાં ગુંચવી નાંખીને ભ્રમાવી દે છે તેથી તેઓ વેદના વાક્યોનું વાસ્તવીક તાત્પર્ય નહિં સમજતાં કર્મોના ફળોને અવિનાશી માની બેસે છે અને વેદનું તાત્પર્ય વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈત અને તેના સાધન ભૂત અંતઃકરણની શુદ્ધિ અદિ ઉપર છે તે સમજતા નથી. આ જગત સૃષ્ટિની પહેલાં હતું નહિં અને પ્રલય થયા પછી રહેશે નહિં એટલા માટે વચમાં પણ તમે કે જે કેવળ છો તેમાં મિથ્યારૂપેજ દેખાય છે. એવો નિશ્ચય છે. અને એટલા માટેજ માટી, સોનું અને લોદું આદિ દ્રવ્યોના ઘટ, કુંડળ અને કોદાળી આદિ બેદોના પ્રકાર સરખું જગત કહેવાય છે. જેમ ઘટ, કુંડળ અને કોદાળી આદિ બનેલા આકારો નામ માત્રજ છે અને તેનાં કારણોરૂપ માટી સોનું અને લોદું આદિજ સત્ય છે તેમ આકાશાદિક કાર્યો નામ માત્રજ છે અને તેઓનું કારણ પરબ્રહ્મજ સત્ય છે એમ અમે સ્પષ્ટ કહીએ છીએ. આ રીતે આ જગતની સત્યતા વિશે કાંઈ પ્રમાણ નથી અને મિથ્યાપણા વશે પ્રમાણ છે માટે વ્યર્થ અને માત્ર મનનાજ વિલાસરૂપ આ જગતને જેઓ સત્ય જાણે છે તેઓ અજ્ઞાન છે. આ વિચારમાં આવું અનુમાન કરવું કે જગત સત્ય નથી; કારણકે આદિ અંતમાં તે હોતું નથી, વિકારી છે અને દ્રશ્ય છે. જે આદિ અંતમાં ન હોય, વિકારી હોય અને દ્રશ્ય હોય તે સત્ય હોતું નથી જેમકે છીપમાં મનાયેલું રૂપ આદિ અંતમાં નથી વિકારી છે અને દ્રશ્ય છે માટે સત્ય નથી. જે વસ્તુ આદિ તથા અંતમાં રહેતી હોય, નિર્વિકાર હોય અને અદ્રશ્ય હોય તે અસત્ય હોતી નથી. જેમકે આત્મા જગતના આદિ તથા અંતમાં રહે છે, નિર્વિકાર છે અને અદ્રશ્ય છે માટે અસત્ય નથી.

શંકા:—જ્યારે જગત એ કાંઈ વસ્તુજ નથી ત્યારે એ મિથ્યા જગતથી ચૈતન્યને સંબંધનો લેશ પણ નથી એમ સિદ્ધ થયું. અને જ્યારે એમ છે ત્યારે જીવનો શો અપરાધ છે ? કે જેથી જીવ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે, અને ધર્મરત્નું શું પુણ્ય છે ? કે જેથી તે નિત્યમુક્ત છે. તથા કર્મકાંડ કોને લાગુ પડે છે ?

સમાધાન:—જીવ માયાને લીધે અવિદ્યાનું આલિંગન કરે છે, તેથી દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિકના ધર્મોથી જોડાય છે અને જોડાઈને આનંદાદિક ગુણ ઠંકાઈ જતાં જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે અને તમે કે જે નિત્ય પ્રાપ્ત ઐશ્વર્યવાળા, અપાર ઐશ્વર્યવાળા અને આડ સિદ્ધિઓયુક્ત પરમ ઐશ્વર્યમાં બિરાજમાન છો તે તો સર્પ જેમ પોતામાં રહેલી કાંચળીને પણ સારી સમજતો નથી તેમ પોતામાં રહેલી માયાને પણ સારી માનતા નથી તેથી નિત્યમુક્ત છો, આ કારણથી સઘળું કર્મકાંડ ઉપર કહેલા જીવનેજ લાગુ પડે છે. હે ભગવાન ! જે સંન્યાસીઓ હૃદયમાં રહેલી કામની વાસનાઓને ઉમેડી નાંખતા નથી તો તે દુષ્ટ સંન્યાસીઓને તમે હૃદયમાં રહ્યા છતાં પણ મળતા નથી; જેમકે જૂલાયેલો કદનો મણિ કંઠમાં રહ્યા છતાં પણ મળતો નથી, એવા સંન્યાસીઓને તમે મળતા નથી એટલુંજ નહિ પણ તે પેટભરાઓને આલોક તથા પરલોકમાં દુઃખજ રહે છે. લોકોને રાજ રાખવા અને ધન મેળવવું ઇત્યાદિક કલેશ મટતા નથી અને ભોગના વૈભવ લોકોમાં પ્રકટ થઈ જવાની બીક પણ રહે છે તેથી આ લોકમાં દુઃખ છે. તમારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નહિ થવાને લીધે આશ્રમ ધર્મ કે જે અવિદ્યાવાળાએ અવસ્થા પાળવો જોઈએ તેનું ઉલ્લંઘન થવાથી નરકમાં પડવું પડે તે પરલોકમાં પણ દુઃખ છે. જેને તમારું જ્ઞાન થયું હોય તે પુરૂષ, તમારાથી પ્રકટ થયેલાં પોતાનાં પ્રાચીન પુણ્ય પાપોનાં ફળરૂપ સુખદુઃખોના સંબંધોને મનમાં ધારતો નથી અને તે સમયમાં દેહાભિમાનીઓને લાગુ પડનારાં વિધિ નિષેધનાં વચનોને પણ મનમાં લેતો નથી. દેહાભિમાન મરી જવાને લીધે કાર્ય અકાર્યનો સંબંધ નહિ રહેવાથી તે પુરૂષ વિધિનિષેધનો અધિકારી રહેતો નથી. હે સર્વ ઐશ્વર્યવાળા ! પ્રત્યેક યુગમાં આત્મેશ્વર સારા સંપ્રદાયોના અનુસારે જે મનુષ્યો પ્રત્યેક દિવસે શ્રવણ કરીને ચિત્તમાં તમોને ધરે છે તેઓને પણ તમે ભોક્ષગતિરૂપ થાઓ છો એટલે તેઓને પણ જ્યારે વિધિનિષેધનો આધ રહેતો નથી ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તો કર્મના અધિકારની શંકા પણ ક્યાંથીજ હોય ? પરંતુ યોગના ઢોંગથી જેઓ વિષયના લાલચુ રહે છે, તેઓને તો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ દુઃખ છે. તમે કે જેના સ્વરૂપમાં આકાશમાં રજના કણોની પેઠે કાળચક્રને લીધે ઉત્તરોત્તર દશ દશ ગણાં આવરણોવાળા બ્રહ્માંડોના સમૂહો સઘળાં સાથેજ ફર્યા કરે છે તેમના અંતને બ્રહ્માદિક પણ પામ્યા નથી; કારણ કે જે કાંઈ વસ્તુ અંતવાળી છે તે તમે નથી; બ્રહ્માદિક પામ્યા નથી એટલુંજ નહિ પણ તમે પણ તમારા અંતને જાણુતા કે પામતા નથી. આટલાથી કાંઈ તમારું સર્વરૂપણું અને સર્વશક્તિમાનપણું મરી જાય તેમ નથી; જેમ સસલાનાં શિંગડાંને નહિ જાણવાથી સર્વરૂપણું મટતું નથી અને સસલાનું શિંગડું નહિ મળવાથી સર્વશક્તિમાનપણું પણ મટતું નથી, કારણ કે સસલાનું શિંગડું હોતુંજ નથી; તેમ તમારો અંત કે જે છેજ નહિ તેને નહિ જાણવાથી કે નહિ પામવાથી તમારા સર્વરૂપણાને કે સર્વશક્તિમાનપણાને કશો બાધ આવતો નથી. આ પ્રમાણે છે માટે શ્રુતિઓ તાત્પર્ય વૃત્તિથી તમને લાગુ પડે છે પણ સાક્ષાત્ કહી શકતી નથી, સગુણ સ્વરૂપના ગુણ અનંત છે અને નિર્ગુણ સ્વરૂપને વાણી પહોંચી શકે નહિ તેથી તમારું સંપૂર્ણ અને સાક્ષાત્ નિરૂપણુ થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મ જાનું નથી, પાતળું નથી, બ્રહ્મને ઇંદ્રિયો નથી. જે દૃશ્ય પદાર્થ છે તે બ્રહ્મ નથી ઇત્યાદિ પ્રકારથી અનાત્મ પદાર્થોનો નિષેધ કરી તે દ્વારા અંતે તમનેજ (અવ-રોપરૂપે) શ્રુતિઓ લાગુ પડે છે; કેમકે અવધિ વગર નિષેધ કરવો સંભવતો નથી માટે નિષેધના અવધિરૂપ તમે છો તેમાં શ્રુતિઓનો ફલિતાર્થ ઉતરે છે નિષેધને અંતે જે વસ્તુ રહે તે નિષેધનો અવધિ કહેવાય છે. તમે વાણી કે મનના વિષય નથી તેથી અવિષયપણુરૂપેજ તમારું જ્ઞાન થાય છે માટે તમારું જ્ઞાન થવું કડણ કહેવાય છે; અને એવી રીતે જે તમને જાણુ છે તે

પુરુષ (જીવનમુક્ત) સુખદુઃખને મનમાં ધરતો નથી અને વિધિનિષેધનો પણ અધિકારી નથી રહેતો એમ અમે કહ્યું છે.

નારાયણ કહે છે:—આત્માનું સ્વરૂપ જાણીને જીવનમુક્ત થયેલા સનકાદિકાએ એ પ્રમાણે આ બ્રહ્મ નિરૂપણ સાંભળીને પછી સનંદનની પૂજા કરી. સૃષ્ટિમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા, આકાશ માર્ગમાં ચાલનારા અને મહાત્મા સનકાદિકાએ આ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતિઓના જીના રહસ્યનું તાત્પર્ય કાઢ્યું હતું. હું બ્રહ્માના પુત્ર નારદજી! તમે પણ આ બ્રહ્મ નિરૂપણ કે જે મનુષ્યોની વાસનાઓને બાળનાર છે તેને શ્રદ્ધાથી મનમાં ધરી જ્યાં ધૃત્તિ હોય ત્યાં પૃથ્વીમાં વિચરો.

નારદજી કહે છે:—નિર્ભજ કાર્તિવાળા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વ પ્રાણીઓને મુક્તિ આપવા સાર મનોહર અવતારો ધરે છે તે રૂપ આપને પ્રણામ કરું છું. ત્યાર પછી હું શુકદેવજીના પિતા વેદ વ્યાસના આશ્રમમાં આવ્યોને જે મેં ઉપર પ્રમાણે મુનિ નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે તેમની પાસે કહી સંભળાવ્યું.

શુકદેવજી કહે છે:—હું પરીક્ષિત રાજા! તમે જે અમને પૂછ્યું હતું તે સંબંધે તમને કહી સંભળાવ્યું કે જે રીતે પરબ્રહ્મ નિર્દેશ કરવાને અશક્ય અને નિર્ગુણ છતાં પણ તેમાં શ્રુતિઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અખંડ સ્વરૂપ સ્થિતિથી માયાનો નિરાસ કરનાર અને (જન્મ મરણનો) ભય મટાડનાર તે ભગવાનનું નિરંતર ધ્યાન કરવું કે જે ભગવાન પોતામાં સતેલા જીવોને સર્વ પુરુષાર્થોની (ધર્મ, અર્થ કામને મોક્ષની) સિદ્ધિ માટે સૃષ્ટિ સ્થિતિ તથા પ્રલયાદિક પ્રાપ્ત કરવાને વિચાર કરનાર છે, જે આ જગતના આદિ અંત અને મધ્યમાં વર્તનાર છે, માયા અને પુરુષનું પણ જે ઉપાધાન કારણ છે, જેણે આ જગતને સૃજી જીવની સાથે પ્રવેશ કરીને જીવને ભોગદેવા સાર નોખનોખાં શરીરો કર્યાં છે, જીવને ભોગ આપતાં શરીરોને જે પાળે છે અને પ્રણામોદિકથી ઉપાસના કરનાર જીવ જેને પામીને, જેમ સુપુત્રિમાં સતેલા પુરુષ શરીરને છોડી દે છે (એટલે સુપુત્રિવાળા માણસને બીજાઓ શરીરવાળો દેખે પણ સુપુત્રિવાળો માણસ પોતે પોતાને શરીરવાળો દેખે નહિં તેમ જીવનમુક્તને પણ બીજાઓ શરીરવાળો દેખે પણ જીવનમુક્ત પોતે પોતાને શરીરવાળો દેખે નહિં.) તેમ દેહાદિકરૂપ અવિદ્યાને છોડી દે છે.

યોઽસ્યોત્પ્રેક્ષક આલિમધ્યનિધને યોઽવ્યક્ત જીવેશ્વરો । યઃ સદ્ધે વમનુપવિદ્યય
શ્રુયિણાચક્રે પુરઃ શાસ્તિતાઃ॥ યંસંપદ્ય જહાત્યજા મનુશયી સુપ્તઃ કુલાયં યયાતં ।
કેવલ્યનિરસ્તયોનિમયં ધ્યાયેદ્જલ્પં હરિમ્ ॥

પ્રકરણ આઠમું.

મીઠા ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણ ત્રય અવધૂતે કરેલા ગુરુઓ ઉપરથી લેવાનો સાર ને ઉદ્ધવજીને મળેલ આત્મજ્ઞાન.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—હું ઉદ્ધવ ! હું મનુષ્ય લોક ત્યાગ કરીશ ત્યારે આલોકને કલિયુગ તરતજ દયાવી દેશે ને લોકોની અધર્મમાં પ્રીતિ થશે. તમે તો સ્વજન અને યંધુઓમાં રહે છોડી દઈ, મારામાં સારી રીતે મન રાખી સમદષ્ટિ કરીને પૃથ્વીમાં ફરજો. મન, વાણી, ચક્ષુ અને શ્રવણાદિક ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવતું જે આ જગત છે તે સધળું મનોમય હોવાથી માયારૂપ છે અને ક્ષણભંગુર છે એમ જાણજો, જેનું મન વિક્ષેપ પામેલું હોય છે તે પુરૂષને ભ્રાંતિથી દેખાતા ભેદમાંજ ગુણદોષ રહેલા છે, માટે ગુણદોષના વિષયરૂપ ભેદ વાસ્તવિક નહીં હોવાથી સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી જો કે વિધિ નિષેધના પ્રતિપાદન કરવાને લીધે વેદજ્ઞ ભેદની સત્યતા કહે છે એમ ઉપર ટપકેના વિચારથી જણાય છે, તો પણ વાસ્તવિક જોતાં જેની બુદ્ધિમાં ગુણદોષ હોય તેનેજ કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મરૂપ વિધિ નિષેધના ભેદ લાગુ પડે છે. વેદ અવિદ્યાવાળાને મારેજ છે પણ જ્ઞાનીને વાસ્તે નથી. એટલા માટે ઈન્દ્રિયોના સમૂહને અને ચિત્તને વશ કરીને “આ જગત તમારામાંજ કલ્પાયેલું છે અને તમે પોતે હું કે જે પરબ્રહ્મ અને ઇશ્વર છું તે રૂપજ છો” એવો નિશ્ચય કરો. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને કર્મ નહીં કરું તો દેવતાઓ વિધન કરશે એવી શંકા રાખશો નહીં, કેમકે વેદના તાત્પર્યનો નિશ્ચય અને તેના અર્થનો અનુભવ મેળવીને આત્માના અનુભવથીજ સંતુષ્ટ અને સધળા દેવતાઓના પણ આત્મારૂપ થશો એટલે કોઈ પણ વિધન નડશે નહીં. આત્માનો અનુભવ ન થયો હોય ત્યાં સુધી વર્ણાશ્રમની રીતિ પ્રમાણે કર્મ કરવાંજ જોઈએ અને અનુભવ થયા પછી તો કોઈ પણ વિધન કરી શકે નહીં. આ ઉપરથી એમ નહીં સમજવું કે “જ્ઞાની પુરૂષ યથેષ્ટ આચરણ કરે.” કેમકે જેમ બાળક સકલપથી રહિત છતાં પણ કાંઈક કરે છે અને કાંઈક છોડી દે છે, તેમ ગુણ દોષના વિચારથી રહિત થયેલો જ્ઞાની પણ પૂર્વ સંસ્કારથી નિષિદ્ધ કામ કરતોજ નથી, પણ તેમાં દોષ જાણીને નથી કરતો એમ નહીં, અને ધણું કરીને વેદાંત કર્મ કરે છે, પણ તેમાં ગુણ જાણીને કરે છે એમ નહીં. આ પ્રમાણે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો, સર્વ પ્રાણીઓનો રનેહી, શાંત અને જગતને હુ (બ્રહ્મ) રૂપ જોતો પુરૂષ પાછો જન્મ મરણ પામેજ નહીં.

ઉદ્ધવજી કહે છે:—હું યોગના સ્વામી ! હું યોગ જાણનારાઓની ગુપ્ત થાપણરૂપ ! હું યોગ રૂપ ! હું યોગને ઉત્પન્ન કરનાર ! આપે જે મારા કલ્યાણને માટે ત્યાગ કરવા કહ્યું તે આપના મહિમા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખીને કહ્યું. આપને હું પ્રણામ કરું છું. હું તો મૂઠ બુદ્ધિવાળો અને તમારી માયાએ રમેલા દેહ તથા પુત્રાદિકમાં અહંતા મમતાથી રૂપી ગયો છું. માટે હું મહારાજ ! આપે કહેલા વિષયને હું અનાયાસે પહોંચી શકું તેવી રીતે ધીરે ધીરે ઉપદેશ કરો. હું ઇશ્વર ! આત્મા કે જે સત્ય અને સ્વયંપ્રકાશ છે તેનો મને ઉપદેશ કરનાર આપના વિના બીજો કોઈ દેવતાઓમાં પણ જોવામાં આવતો નથી. કારણકે આ બ્રહ્માદિક સધળાં પ્રાણીઓ તમારી માયાએ મોહ કરવાને લીધે વિષયોને સાચા માને છે. રક્ષા કરવામાં સમર્થ નથી, અને આપ તો અવિનાશી, સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન અને કાળાક્રિના બાધથી સર્વદા છે.

ભગવાન કહે છે (ઉપદેશને અસંભાવના ને વિપરીત ભાવના-સંશય અને ટું દેહરૂપ છું એવી યુદ્ધિ-મટાડવા સાર):—ગુરૂના ઉપદેશની અપેક્ષા વિના પણ ધણું કરીને આ જગતમાં તત્ત્વની પરિક્ષા કરનારા માણસો પોતેજ પોતાને વિષયોની વાસનામાંથી કાઢી લે છે. પણ આદિકના શરીરમાં પણ પોતેજ પોતાના ગુરૂરૂપ થાય છે અને માણસના શરીરમાં તો વિશેષે કરીને થાય છે કારણકે મનુષ્યનાં શરીરમાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ઉપરથી પોતાનું સ્વરૂપ જાણવું સુગમ પડે છે. પણ આદિક કરતાં મનુષ્યમાં ગાનાદિક સઘળી શક્તિઓ બહુજ વધારે છે માટે મનુષ્ય શરીરમાં આત્મા બહુજ પ્રત્યક્ષ છે એમ સાંખ્ય અને યોગમાં નિપુણ યુદ્ધિવાળા ધીર પુરૂષોએ નિશ્ચય કરેલો છે. આ મનુષ્ય શરીરમાં ટું કે જે યુદ્ધિ આદિક દ્રશ્ય પદાર્થોથી ભિન્ન છું તેને સાવધાન પુરૂષો યથાર્થ રીતે શોધી લે છે તે આવી રીતે કે “યુદ્ધિ આદિક જડ પદાર્થોના પ્રકાશ એક સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુ વિના ઘટતો નથી માટે સર્વ દ્રશ્યને પ્રકાશ આપનાર જે સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુ છે તે આત્મા છે.” આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અનુમાન પણ થાય છે. યુદ્ધિ આદિક પદાર્થો એક સ્વતંત્ર કર્તાથી પ્રેરાય છે કારણકે તેઓ સાધનરૂપ છે; જે જે સાધનરૂપ હોય છે તે બીજા સ્વતંત્ર કર્તાથીજ પ્રેરાય છે જેમ વાંસલો અને સુડો આદિ સાધનરૂપ છે માટે સુતારથી પ્રેરાય છે. આ પ્રમાણે યુદ્ધિ આદિક દ્રશ્ય પદાર્થોને પ્રેરનાર જે સ્વતંત્ર કર્તા છે તે આત્મા છે એવું અનુમાન કરી સાવધાન પુરૂષો અને મનુષ્ય શરીરમાં શોધી લે છે. (આ ઉપરથી આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે એમ સમજવું નહીં કેમકે જીવ દેહાદિકથી જુદો છે એટલુંજ અહિં અનુમાનથી સિદ્ધ કરવાનું છે.)

પોતાની મેળે ઉદાહરણો લઈ વિચાર કર્યાથી પણ જ્ઞાન થાય છે. એ વિષયમાં ગુરૂ દત્તાત્રેય અને ધણા તેજવાળા યદુરાજાના સંવાદરૂપ ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. તે ગુરૂ દત્તાત્રેયને અવધૂત વેષવાળા, મહા વિદ્વાન અને સર્વદા ચૈવનવાળા યદુરાજાએ પુછ્યું કે તમે હું મહારાજ! જડ, ઉન્મતતવનું કાંઈ કામ કરતા નથી તેમ ઇચ્છા કરતા નથી છતાં તમારી આ પ્રમાણે સર્વ લોકોથી વિવ્રજાણુ અને નિપુણ યુદ્ધિ શા કારણથી થઈ છે? કે જે યુદ્ધિને પામીને આપ વિદ્વાન છતાં પણ બાળકની પેઠે લોકમાં ફરો છો. તેમ કામ કોષ તથા લોભરૂપી દાવાનળથી છુટીને ગંગાના જળમાં ઉભેલા લાથીની પેઠે કાંઈ પણ તાપ પામતા નથી તો આવો મોટો આનંદ તમને શા કારણથી થયો?

ગુરૂ દત્તાત્રેય કહે છે:—હું રાજા! મારા યુદ્ધિથીજ સ્વીકારેલા ગુરૂઓ ધણા છે. ને ગુરૂઓ પાસેથી તેમની પ્રતિઓ ઉપરથી શીખામણુ લઈ મુક્ત થઈને ફરું છું તે ગુરૂઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ પૃથ્વી ને પ્રાણીઓ પોતાના પગ નીચે દબાવે છે તોપણ પૃથ્વી પોતાના ધૈયતાના નિયમથી ચલાયમાન થતી નથી. તેમ દૈવાધીન પ્રાણીઓ ધીર પુરૂષને પીડે તો પણ તેઓનું દૈવાધીનપણું જાણનારા તે પુરૂષે પોતાના નિયમથી ચલાયમાન ન થવું. એ પૃથ્વી પાસેથી શીખેલો છું.

પર્વત પણ પૃથ્વીરૂપ છે. પર્વતની ઝાડ, ખડ અને ઝરણા આદિને ઉત્પન્ન કરવાની સઘળી ક્રિયાઓ તેમજ પર્વતનો જન્મ નિરંતર પરોપકારને માટે છે. તેમ સાધુ પુરૂષે પોતાની સઘળી ક્રિયાઓ અને જન્મ પણ પરોપકારને માટેજ રાખવાં.

ઝાડ પણ પૃથ્વીરૂપ છે, ઝાડ જેમ નિરંતર પરાધીનજ રહે છે એટલે બીજા લોકો તેને કાપીને અથવા ઉમેડીને લઈ જાય તોપણ સ્વીકારે છે. તેમ તેના છાયા ફળ ફુલ પાંદડા આદિ પરોપકાર અર્થેજ કામ આવે છે તે પ્રમાણે સાધુ પુરૂષે પણ પરાધીન રહેવું એટલે બીજાઓ મારી નાંખે કે પીડા કરે કે ઉપાડી જાય તો પણ સ્વીકારવું અને દેહાદિ પરોપકાર અર્થેજ રાખવાં.

૨. પ્રાણ પશુ વાયુરૂપ છે. પ્રાણ જેમ માત્ર આહાર મળવાથી સંતુષ્ટ થાય છે, પશુ રૂપ રસાદિક દન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહાર મળવાથીજ સંતોષ રાખવો પશુ તેમાં સારા કે નરસા આહારની અથવા બીજા વિષયોની અપેક્ષા રાખવી નહીં. કેમકે તે અપેક્ષાથી મનમાં વિક્ષેપ થાય છે. આહાર ન કરે તો મન વિકળ થઇ જઇને જ્ઞાનનો નાશ થાય માટે દેહના નિર્વાહને માટે જેવો આહાર મળે તેવો કરી લેવો.

વાયુ જેમ વનમાં હોય ત્યારે રાજ થતો નથી અને અગ્નિમાં હોય ત્યારે કચવાતો નથી. તેમ ગુણ દોષથી રહિત યુદ્ધિવાળા યોગીએ શીત અને ઉષ્ણ ધૃત્યાદિક અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂળ મળે ત્યારે કોઈ રીતે રાજ થવું નહીં અને પ્રતિકૂળ મળે ત્યારે કોઈ રીતે કચવાવું નહીં. વળી વાયુ જેમ સુગંધ-દુર્ગંધાદિકવાળો જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે બંને તેમાં નથી તેમ આત્મા પૃથ્વીના વિકારરૂપ દેહાદિકમાં રહેવાથી જન્મ મરણાદિકવાળો જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે અજનર અમર છે એ હું બહારના વાયુ પાસેથી શીખેલો છું.

૩. આકાશ જેમ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે છતાં તેને કોઈના સંગ કે કોઈ પદાર્થથી પરિચ્છેદ (માપ) નથી, તેમ દેહની અંદર રહ્યા છતાં પણ યોગીએ ક્ષત્ર સ્વરૂપની ભાવનાથી પોતાના આત્માને સ્થાવર જંગમોમાં અનુસ્થૂતપણાથી વ્યાપ્ત અને તે પણ મણિઓમાં સૂત્રની પેઠે નહીં પણ સર્વ અંશમાં વ્યાપ્ત સમજીને તે આત્માને કોઇ દેહાદિકનો સંગ કે કોઈ પદાર્થથી પરિચ્છેદ નથી એમ વિચારવું. વળી આકાશને જેમ વાયુએ પ્રેરેલા અને જનાર આવનાર મેઘ કે રજ આદિ પદાર્થોના સ્પર્શ નથી, તેમ કાળે સ્નેહો પૃથ્વી, જળ અને તેજમય દેહાદિક પદાર્થો કે જેઓ જાય છે અને આવે છે તેઓનો પોતાને સ્પર્શ નથી એમ યોગીએ જાણવું.

૪. જળ જેમ સ્વચ્છ, સ્વભાવથીજ સ્નિગ્ધ, મધુર, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું સ્થાન અને દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી પણ પવિત્ર કરનાર છે, તેમ યોગીએ પણ સ્વચ્છ, સ્વભાવથીજ સ્નિગ્ધ, મધુર બોલનાર મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું સ્થાન અને દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી પણ પવિત્ર કરનાર થવું.

૫. અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી પ્રદીપ્ત, ક્ષોભ કરવાને અશક્ય અને પેટ વિના બીજાં પાત્રોને નહીં રાખનાર હોવાથી સર્વ બક્ષી છતાં પણ દોષથી રહિત રહે છે, તેમ યોગી પણ જ્ઞાનના અતિશયથી તેજસ્વી, તપથી દીપ્ત, મુંઝાવવાને અશક્ય, અને પેટ વિના બીજાં પાત્રોને નહીં રાખનાર હોયતો સર્વ વસ્તુ ખાતાં છતાં પણ દોષથી રહિત રહે છે. વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠેકાણે જાય, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ અને કલ્યાણની ધૃત્તિવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે તથા હવિ આપનારાઓનાં ભૂત ભવિષ્ય પાપોને બાળી નાંખતાં પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઈ લે છે, તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠેકાણે જાવું, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ અને કલ્યાણની ધૃત્તિવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય રહેવું તથા અજ્ઞ આપનારાઓનાં ભૂત ભવિષ્ય પાપોને બાળી નાંખતાં પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઈ લેવું. વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠોમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ઠ સરખા (લાંબાં ટુંકાં આદિ) રૂપોવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેવાં રૂપવાળો નથી, તેમ આત્મા પણ પોતાની અવિદ્યાએ સ્નેહો આ ઉંચ નીચ દેહોમાં રહેવાથી ઉંચ નીચપણાવાળો જણાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે ઉંચ કે નીચ નથી એમ યોગીએ વિચારવું.

વળી અગ્નિની જવાળાઓ જેમ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે ને ક્ષણે ક્ષણે નવી ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે આપણા જાણવામાં આવતું નથી, તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગવાળા

કાળથી શરીરે કાળે કાળે ઉત્પન્ન ને નાશ થાય છે પણ તે આપણા જન્યુવામાં આવતું નથી માટે દેહોને કાળ જાંચુર સમજીને યોગીએ વૈરાગ્ય રાખવો.

૫. જેમ વધતું, ઘટતું, કૃત્તિ અને નાશ ક્રયાદિક સધળું ચંદ્રમાની પ્રકાશરૂપ કળાઓનેજ થાય છે પણ ચંદ્રમાને તેમાંનું કશું થતું નથી, તેમ જન્મથી મરણ સુધીના ઇવિકારો પણ ગુપ્ત રીતે આત્મા જતા કાળને લીધે દેહનેજ થાય છે પણ આત્માને થતા નથી. એ હું ચંદ્રમા પાસેથી શિખેલો છું. (ચંદ્રમા જળમય મંડળ છે અને સૂર્ય તેજોમય મંડળ છે. ચંદ્રમા ૬૦ ધડીએ ખીજ નક્ષત્રમાં જાય છે અને સૂર્યનો તેર અહોરાત્ર ખીજ નક્ષત્રમાં જાય છે માટે પ્રતિપદ્ધતી માંડીને ચંદ્રમાથી વિપમ નક્ષત્રમાં (ખીજ નક્ષત્રમાં) રહેલા સૂર્યમંડળનો પ્રતિ દિવસે પંદરમે પંદરમે બામ જળમય મંડળમાં પ્રતિ બિંબિત થયેલો દેખાય છે તે કળા કહેવાય છે. પુનમને દીવસે અમાવાસ્યાના પ્રતિબિંબની સાથે સોળ કળાવાળો ચંદ્રમા કહેવાય છે એવી જ્યોતિઃશાસ્ત્રની પ્રક્રિયા છે.)

૭. સૂર્ય જેમ આકાશમાં પોતાના કિરણોથી જળને લઈ લે છે અને વર્ષાઋતુ આવે ત્યારે પાણી કિરણોથી મૂકે છે પણ તેમાં લીધા મૂક્યાનો અભિનિવેશ કરતો નથી, તેમ યોગીએ મન્દિરોથી અપેક્ષિત પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું અને કોઈ માગવા આવે ત્યારે તે પદાર્થોને આપી દેવા પણ તેમાં 'આ મળ્યું કે આ દીધું' એવો અભિનિવેશ કરવો નહીં.

વળી સૂર્ય જેમ આકાશમાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે ત્યાં એક છે પણ પાણીના કુંડા આદિ ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહે છે ત્યારે બિન્ન બિન્ન દેખાય છે તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં એક અદ્વિતીય છે પણ દેહાદિક ઉપાધિઓમાં રહે છે ત્યારે સ્થૂળ સુદ્ધિવાળાઓને બિન્ન બિન્ન દેખાય છે એમ યોગીએ વિચાર કરવો.

૮. હું હોલા પાસેથી એ શીખ્યો છું કે કોઈ પુરૂષે કોઈ પણ રથજમાં અતિ પ્રીતિ કે રમાડવા આદિ અત્યંત આસક્તિ કરવી નહીં અને કરે તો કંગાળ બનીને હોલાની પેઠે સંતાપ પામે છે. કોઈ એક હોલો વનમાં ઝાડમાં માળો કરીને પોતાની સ્ત્રી હોલી સાથે સ્નેહથી બંધાયેલા હૃદયવાળા થઈને કેટલાંએક વર્ષ સુધી રહેતો હતો ને હોલીને ઇચ્છિત પદાર્થો માગે તે પુરા પાડતો હતો, તેમને અમુક કાળે બચ્ચાં થયાં તે પ્રિય લાગે એવું બોલતાં હોવાથી તે ધરખારી જોડા સુખ પામતાં હતાં ને રાજી થતાં હતાં. એકવાર તે બંને વનમાં અન્ન લેવા ગયાં હતાં ત્યાં દરમિયાન એક વનમાં ફરનાર પાર્શ્વેયે તે બચ્ચાંને માળાની પાસે ઉડતાં જોઈ જાળ નાંખીને પકડી લીધાં એટલામાં તે બંને પક્ષી આવી પહોંચ્યા ને બચ્ચાંને જાળમાં વિંટાયેલા ને ચીસો પાડતાં જોઈ બહુ દુઃખ પામ્યા ને બગવાનની માયાથી મોહ પામી રાંક ચિત્તવાળા બની ગયેલાં તે પક્ષી બંને જાળમાં પડ્યાં ને તે ફૂર પાર્શ્વેયે તે બંધાને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ધરની આસક્તિ પશુપક્ષીઓને પણ અનર્થ આપે છે ત્યારે એવા અશાંત ચિત્તવાળા મનુષ્યને આપે તેમાં તો શુંજ કહેવું ? માટે મુક્તિના ખુલ્લાં દ્વારરૂપ મનુષ્યાવતાર પામીને જે ધણી હોલાની પેઠે ધરમાં આસક્ત થઈ રહે તે ધણી ચઢીને પડ્યો એમ વિદ્વાનો સમજે છે.

૯. જેમ અજગર ઉઘમ રહિત રહીને સાંડે, નરસું, ઝાઝું કે થોડું જે કાંઈ ચઢ્યાથી આવી મળે તે ખાય છે તેમ યોગીએ ઉઘમ રહિત રહીને (ઇદ્રિઓ સંબંધી સુખને સાંડે ઉઘમ કરવામાં સમજી પુરૂષે વૃથા કાળ કે આયુષ્યનો વ્યય નહીં કરવો) સાંડે, નરસું, ઝાઝું કે થોડું જે કાંઈ ખાવાનું મળે તે ખાધને રહેવું ને ખાવાનું ન મળે તો અજગરની પેઠે નિરાહારપણીથી દીવસ

કાઢવા અને આત્મપ્રાપ્તિરૂપ સ્વાર્થમાં લક્ષ્ય નાખવું, ઉદ્યમ કર્યા વગર પણ પ્રારબ્ધના અનુસારથી પોતાની મેળે દુઃખ આવી પડે છે તેમ સ્વર્ગ અને નરકમાં જ્યાં હોય છે ત્યાં ઇંદ્રિયો સંબંધી વિષયસુખો પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦. નિશ્ચળ જળવાળો સમુદ્ર જેમ બહાર પ્રસન્ન, અંદર ગંભીર, જેનો તલસ્પર્શ કે અતિક્રમ થવો મહા દુર્લભ એવો, અંત અને પારથી રહિત છે, તેમ યોગીએ પણ બહારથી પ્રસન્ન, અંદર ગંભીર, તલસ્પર્શ કે અતિક્રમ કરવાને અશક્ય, સ્વરૂપના આરિભાવને લીધે કાળથી, અંતથી અને દેશથી થતા પારથી રહિત, અને દ્વેષાદિકથી રહિત નિર્વિકાર રહેવું જોઈએ.

વળી સમુદ્રમાં અનેક નદીઓ વર્ષાઋતુમાં મળતાં પણ વધી જતો નથી અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તેટલી નદીઓ નહીં મળતાં પણ સૂકાઈ જતો નથી તેમ યોગીએ પણ નારાયણને પરાયણ રહીને વૈભવાદિક મળતાં રાજ થવું નહીં અને નહીં મળતાં ઉદ્વેગ કરવો નહીં.

૧૧. પતંગીઆ જેમ અગ્નિનું રૂપ જોઈને લલચાઈને તેમાં પડે છે તેમ અજીતેન્દ્રિય પુરૂષ પ્રભુની માયારૂપ સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ તેના વિલાસોમાં લલચાઈને મહા મોહમાં પડે છે. સ્ત્રી, સુવર્ણ, આદિ પદાર્થો કે જે માયાએ રચેલાં છે તેમાં ઉપભોગ બુદ્ધિથી લલચાવાથી આંધળો થયેલો મૂઠ પુરૂષ પતંગીઆની પેઠે નાશ પામે છે. માટે યોગીએ તેવી લાલચથી દૂર રહેવું.

૧૨. જમર જેમ ધણી સુગંધના લોભથી એકજ કમળમાં વસે છે તો સૂર્યાસ્તના સમયમાં તે કમળ ખીડાઈ જવાથી તેમાં બંધાઈ રહે છે તેમ યોગી પણ સારા પદાર્થો મળવાના લોભથી એકજ ધરનો આશ્રય કરી રહે તો તેમાં બંધાઈ જાય છે. માટે ગૃહસ્થોને નહીં સત્તાવતાં યોગીએ જેટલાથી દેહ રહે તેટલુંજ થોડું થોડું ખાવું જોઈએ પણ જમરની પેઠે અંત લોભમાં નહીં પડવું જોઈએ.

વળી જેમ નાના મોટાં સઘળાં પુષ્પોમાંથી જમર જેમ સાર લે છે તેમ વિદ્વાન યોગીએ પણ નાનાં મોટાં શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

મધમાખી જેમ મધનો સંગ્રહ કરે છે તો તેને મરવું પડે છે તેમ યોગી પણ જો સાંજને માટે કે આવતા દિવસને માટે અનાદિકનો સંગ્રહ કરે તો તેને અનર્થ થાય માટે યોગીએ જેટલું હાથમાં સમાય તેટલું લેવું અને અજ ભરવાના કામરૂપે પોતાનું પેટ બસ છે.

૧૩. હાથી જેમ પક્કડનારોએ સામી ઉભી રાખેલી હાથણીની લાલચથી, ખડઆદિથી ઢાંકી રાખેલા ખાડામાં પડીને બંધાઈ જાય છે, તેમ પુરૂષ પણ સ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શ કરવાની લાલચથી બંધાઈ જાય છે. માટે સાચી સ્ત્રીનો તો શું પણ લાકડાની પૂતળીનો પણ સ્પર્શ નહીં કરવો જોઈએ. ને હાથથી તો શું પણ પગથી પણ સ્પર્શ નહીં કરવો જોઈએ. સ્ત્રી કે જે પોતાના શ્વેતરૂપ જો તેનો વિચક્ષણ યોગીએ કદી પણ સંગ નહીં કરવો જોઈએ અને કરે તો હાથણીનો સંગ કરતો ખીજ બળવાન હાથીઓથી હાથી જેમ માર્યો જાય છે તેમ ખીજ બળવાનોના હાથથી પોતે માર્યો જાય છે.

૧૪. પારાધી જેમ મધમાખીઓએ ધણી કટ્ટી સંગ્રહ કરી રાખેલા મધને ભોગવે છે તેમ લોભીયાઓએ ધણી સંકટ વેડી સચી રાખેલું ધન કે જે દેવાના કે ઉપભોગના કામમાં આવતું નથી તેને ખીજ બળવાન પુરૂષો ભોગવે છે.

વળી ઝાડની કાતરાડ આદિ ગુપ્ત સ્થળમાં મધ હોય તેને જેમ પારાધી જાણે છે અને હરી લે છે, તેમ લોભી માણસે ગુપ્ત સ્થળમાં રાખેલા ધનને પણ ખીજ લોકો જાણે છે અને

દરી લે છે. માટે યોગીએ વસ્તુનો સંગ્રહ નહીં કરવો જોઈએ. યોગીને ઉદયવિના પણ ભોગ અનાદિ ગૃહસ્થે ન આધાં હોય તે પહેલાંજ (યોગી ખાત્ર લે છે) અર્થાત પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૫ દરિયુ જેમ પારાધીના ગાયનથી મોહ પામીને અંધારી જાય છે તેમ વનમાં ફરનાર સંન્યાસી પણ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળીને તેમાં મોહપામી અંધારી જાય છે. મૃગલીના પુત્ર ઋષ્યશૃંગ ઋષિ, વેશ્યાના વિષય સંબંધી નાચ, વાગ્ન અને ગાયનને સેવવાથીજ તે વેશ્યાને વશ રમકડાની પેઠે થઈ ગયા હતા.

૧૬ માછલું જેમ જીભના રસની લાલચથી કુદિ (ગિલ)થી વિંધાઈને મરણ પામે છે, તેમ રસમાં મોહ પામેલા દેહાભિમાની પુરૂષ પણ અહુજ દુઃખ દેનારી જીભની લાલચથી મરણ પામે છે. વિદ્વાને આહાર ત્યાગ કરવાથી બીજી ઈંદ્રિયોને જીતી શકે છે પણ તેથી ઉલટી જીભની તો લાલચ વધે છે, રસના જીતાયતો બીજી ઈંદ્રિયોને જીતાયેલી સમજવી. માટે રસની આસક્તિ છોડી દીધે યોગીએ આપણની પેઠે અન્ન ખાવું.

૧૭ પિંગલા નામની વેશ્યા પાસેથી હું નિરાશપણથી રહેવું શીખેલો છું. તે વેશ્યાવિદેહ રાજના નગરમાં રહેતી હતી તે એક દીવસે ધનવાન પુરૂષોની રાહ જોતી પોતાના ઘરના દ્વારની બહાર શૃંગાર સજીને બેસી હતી. દુષ્ટ આશાને આશામાં તે ઘરમાં જતી અને પાછી બહાર આવતી હતી એવી રીતે મધરાત ત્રીતી ગઢ તેથી તે રાંઠ ચિત્તવાળી બની ગઈને પોતાના ધંધાથી હવે બસ છે એવી અલં બુદ્ધિ થઈને નિવેદ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયો. આ નિવેદ તરવારની પેઠે પુરૂષની આશારૂપી પાશોને કાપી નાંખનાર છે તે દેહના બંધનો છોડી દેવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. તેણે તે સમયે ગાયું તે સાંભળો:-અહો ! વિવેક નહીં હોવાને લીધે હું કે જેણે મનને જીત્યું નથી. તેના મોહનો વિસ્તાર જુઓ કે જેથી હું તુચ્છ પુરૂષ પાસેથી કામનાની ઈચ્છા રાખું છું. **આ અપરોક્ષ અંતર્યામી ઈશ્વર** કે જે નિરંતર પાસે રહેનાર, ધન આપનાર અને આનંદ આપનાર છે તેને છોડી દીધે હું, કામનાને નહીં આપનાર, પણ દુઃખ, બયાદિક, શોક તથા મોહને આપનાર તુચ્છ પુરૂષને મૂર્ખપણથી સેવું છું. અહો ! પુરૂષના શરીરરૂપી ઘર કે જેમાં વળા, વળી અને આડસર હાડકાં-ઝોનાંજ બનેલા છે, નવખાળ વધ્યા કરે છે તથા જે વિદ્યા અને મૂંઝવણ પૂર્ણ છે અને ઉપર ચામડી, ફવાડાં અને નખોથી લીંપણ કરેલ છે (મદાયેલ છે) તેને હું વિના બીજી કંઈ સ્ત્રી કાંત સમજીને સેવે ! મારા જેવી મૂઢ અને દુષ્ટ બુદ્ધિ કોણ કે સ્વરૂપને આપનાર આ અવિનાશી અંતર્યામીને છોડી દીધે બીજા ભોગની ઈચ્છા કરું છું. **આ ઈશ્વરજ પ્રાણીઓના મિત્ર અને પરમપ્રિય આત્મારૂપ** છે માટે મારું મન આપવાને બદલે તેમને વેચાતા લઈને હું હવે તેમની સાથેજ રમણ કરીશ. વિષયો, વિષયોને આપનાર પુરૂષો અને દેવતાઓ પણ આદિ અંતવાળા અને કાળના કોળી-આરૂપ છે. માટે આ લોક અને પર લોકમાં ઈશ્વર વિના બીજા કોઈ સેવવાને યોગ્ય છેજ નહીં. કોઈ પ્રાચીન શુભ કર્મના યોગથી વિષયુ ભગવાન મને પ્રસન્ન થયેલા જણાય છે કે જેથી મને આ નીચ આશામાંથી સુખ આપનાર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. માટે પ્રભુનો મહાન ઉપકાર છે તેથી તેમનુંજ શરણ લઉં છું. તેમના ઉપર શ્રદ્ધાને સંતોષ રાખતાં જે કાંઈ મળ્યું છે તેટલાથી જીવીને હવે હું આ પ્રિય આત્માની સાથેજ વિહાર કરીશ. જીવ કે જે સંસારરૂપી કુવામાં પડેલો, વિષયો એ આંધળો કરેલો અને કાળરૂપી સર્પથી ઘસ્ટ થયેલો છે તેને ભગવાન વિના બીજા કોણ બચાવી શકે ? હું કોઈ રક્ષણ મળવાની આશાથી ભગવાનને ભજીશ એમ નથી, કારણ કે બ્યારે આ જગતને કાળરૂપી સર્પથી ઘસ્ટ થયેલું જુએ અને તેથી સાવચેત થઈને આ લોક તથા પરલોકના ભોગથી વૈરાગ્ય પામે ત્યારેજ પોતેજ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. માટે હું તે કેવળ

ત્રિમથીજ ભગવાનને લજ્જા. આવી રીતે તેણે દુષ્ટ આશાને કાપી નાંખતાં શાંતિ ધરીને સુખથી નિદ્રા લીધી. ક્ષિતાર્થ આમાંથી મેં એવો લીધો છે કે આશા રાખવી એજ મોટું દુઃખ છે અને આશાથી રહિત રહેવું એ મોટું સુખ છે. **આશાહિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્.** ॥

૧૮. એક ટીટોડો પોતાની ચાંચમાં માંસ લઇને જતો હતો, તેને બીજા બળવાન પક્ષીઓ કે જોઓની પાસે માંસ ન હતું તેઓ મારવા લાગ્યા; ત્યારે એ ટીટોડો માંસ મુકી ઈધને સુખ પામ્યો હતો. એ ઉપરથી મેં એ શીખામણે લીધી છે કે જે જે બહુ પ્યારી વસ્તુ હોય તેના પરિગ્રહ કરવો એજ દુઃખદાયી છે, એમ જાણીને જે પુરૂષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષ અનંત સુખ પામે છે.

૧૯. બાળકને જેમ માન કે અપમાન નથી અને ધર તથા છોકરાંવાળાઓને જે ચિંતા થાય છે તે પણ નથી તેમાંનું કશું મને પણ નથી. હું પોતાની સાથેજ કીડા અને પોતામાંજ પ્રીતિ રાખીને બાળકની પેઠે જગતમાં વિચરું છું. એક અજ્ઞાન અને ઉદમ રહિત બાળક અને બીજો ગુણથી પર ઈશ્વરને પામેલો પુરૂષ, એ બેજ ચિંતાથી મુક્ત અને પરમ આનંદમાં ડુબેલા રહે છે.

૨૦. કુંવારી કન્યા પાસેથી હું આ પ્રમાણે શીખ્યો છું. એક ગૃહસ્થ પોતાની કુંવારી દીકરીને ઘેર મુકીને ધરના બીજા માણસો સહીત બહાર કામના પ્રસંગે ગયા હતા તે દરમિયાન તેનું સગપણ કરવા માટે વરના પક્ષના લોકો પરગામથી આવતાં તે કન્યા સરભરા કરવા લાગી. હું ચંદુરાજ ! તેઓને જમાડવા માટે તે કન્યા એકાંતમાં શાળ ખાંડવા લાગતાં તેના હાથમાં પહેરેલી સુડીઓ બહુજ ખખડવા લાગી. કન્યાએ જાણ્યું કે આ હું પોતે શાક ખાંડવા બેસી છું તેથી આ લોકો મારાં માવતરને દરિદ્રી જાણશે એ સારું નહીં એમ લગ્નઈને તે બુદ્ધિવાળી કન્યાએ માત્ર પ્રત્યેક હાથમાં બપ્ખેજ સુડીઓ રાખીને બાકીની કાઢી નાંખી. પણ તે બપ્ખે સુડીઓ પણ પાછી ખડખડવા લાગી તેથી પેલી કન્યાએ તેઓમાંથી પણ અકેક સુડી કાઢી નાંખી અકેકી રાખવાથી શબ્દ થયો નહીં. તેથી મેં ઉપદેશ લીધો કે ધણા જીજી સાથે રહેવાથી કંઈક થાય છે, અને જે જીજી સાથે રહે તો પણ વાત થયા વિના રહેતી નથી માટે યોગીએ કુંવારીના કંકણની પેઠે એકલાંજ રહેવું.

૨૧. એક બાણ ધડનાર હતો તે બાણને સરખું કરવામાં તેનું એવું એક ચિત્ત થયું હતું કે તે સમયમાં વાજતે ગાજતે રાગની સ્વારી નીકળી તેનું પણ તેને બાન રહ્યું નહીં, તેમ જે યોગીનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થયું હોય તે કોઈ બહારના પદાર્થને કે મનનાં સુખદુઃખાદિકને પણ જાણતો નથી. આસન જીતવાથી શ્વાસ જીતાય છે અને શ્વાસ જીતવાથી મન જીતાય છે. (નિશ્ચળ થાય છે.) ક્ષણમાત્ર નિશ્ચળ થયા પછી પણ વિષયોની વાસનાથી મનમાં વિશેષ ઉઠવાની અથવા સુષુપ્તિમાં જેમ સર્વથા મન લીન થઈ જાય છે તેમ લીન થઈ જવાની બીક રહે છે. માટે દ્રઢ વૈરાગ્યથી મનમાં વિશેષ ઉઠવા દેવો નહીં અને આજસ મુકી ઈઈ અભ્યાસના યોગથી તે મનને પરમાનંદરૂપ ભગવાનમાં સ્થિર રાખ્યા કરવું. આવી રીતે પરમાનંદ સ્વરૂપમાં મન જોડાઈ જતાં ધીરે ધીરે પોતેજ મન વિષયોની વાસનાઓને છોડી દે છે અને રજોગુણ તથા તમોગુણ જે વિશેષ અને લય થવાના મૂળરૂપ છે તેઓને પણ વૃદ્ધિ પામેલા ઉપશમરૂપ સત્ત્વગુણથી ટાળી નાંખીને ગુણ તથા તેઓના કાર્યોથી રહિત થઈ જતાં વૃત્તિ રહિત થઈને માત્ર ધ્યેય સ્વરૂપથી સ્થિતિ પામે છે. વૃત્તિથી રહિત થયેલું મન બ્રહ્માકારપણાથી રહે એજ “અસમેજ્ઞાત” નામની સમાધિ કહેવાય છે. આ રીતે જેનું મન બ્રહ્માકાર થયું હોય એવા યોગીને દૈતનું સ્ફુરણ થતું નથી.

૨૨. સર્પ જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખતો નથી, સાવચેત રહે છે, એકાંતમાં વસે છે, ગતિ ઉપરથી ઝંરી કે ઝેર વમરનો જણાતો નથી, થોડુંજ ભોલે છે તેમ મનિએ પણ એકલા વિચરવું, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખવું નહીં. સાવધાન રહેવું, એકાંતમાં વસવું, કાઈ રીતે બીજાઓને પોતાની રીતભાત જાણવા દેવી નહીં અને થોડુંજ ભોલવું.

વળી સર્પ જેમ પોતા માટે દર કરતો નથી પણ કાષ્ટએ કરેલા દરમાં પેશાનેજ સુખેથી વધ્યા કરે છે તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ધર નહીં કરતાં બીજાએ કરેલા રથાનમાં રહીને મોટું થવું; કેમકે ધરનો આરંભ કરેલો એ દુઃખદાયી છે અને દેહ અનિત્ય હોવાથી નિષ્ફળ છે. અને સર્પનો જેમ પુરાણી કાંચળી છોડી તેની સામું જોવું નહીં.

૨૩ કરોળીએ જેમ દુઃખમાંથી નીકળેલી લાળને મોઢામાં વિસારી તેની સાથે રમીને પાછો તે લાળને ગળી જાય છે, તેમાં બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ ઇશ્વર પોતામાંથીજ જગતને સ્રષ્ટ, તેથી વિદાર કરીને પાછા તે જગતને ગળી જાય છે (પોતામાં લય કરે છે), તેમાં બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. એ મેં કરોળીઆ પાસેથી જાણેલું છે. પોતાની માયાથી પૂર્વે સંજોલા આ જગતને બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નહીં કરતાં કલ્પના અંત સમયમાં કાળ શક્તિથી સંહાર કરીને સ્મૃતીય, વિગ્નતીય અને સ્વગત ભેદથી રહિત અને સર્વના અધિકારરૂપ **બ્રહ્મ નારાયણુદય** પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહ્યા હતા એ સમયમાં પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળ જગતના કારણરૂપ સત્ત્વગુણાદિક સઘળી શક્તિઓને પ્રધાનમાં લઈ જતાં ઉપાધિ રહિત, સ્વયંપ્રકાશ અનુભવાત્મક આનંદના સમુદરરૂપ 'મોક્ષ' એવા નામથી કહેવા યોગ્ય આદિપુરૂષ, પ્રધાન તથા પુરૂષના ઇશ્વર, અને બ્રહ્માદિક તથા બીજા પણ મુક્ત જીવ જેને પામે છે **એવા એક પરમાત્માજ રહે છે.** એ પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપ કેવળ કાળથીજ પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને ક્ષોભ પમાડીને પ્રથમ તે માયામાંથી મહત્ત્વને ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગ દ્વેષાદિક શત્રુઓને **હમન કરનાર યદુરાજ !** એ મહત્ત્વનેજ ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ અને પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અલંકારરૂપ દારથી અનેક પ્રકારના જગતને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાય છે. એ સમશ્ચિરૂપ મહત્ત્વ કે જેથી જીવ જન્માન્તર ધર્યા કરે છે. તેમાંજ આ જગત યુગાઈ રહ્યું છે અને તેને લીધેજ મહત્ત્વનું 'સૂત્ર' એવું નામ કહેવાય છે.

૨૪. **હે યદુરાજ !** ભમરીએ પકડીને ચટકા મારીને દરમાં રોકા મુકેલો કાઠો (ધર્મ) ભય પામીને ભમરીનુંજ ધ્યાન કરતાં જેમ પોતે ભમરીરૂપ બની જાય છે, તેમ પ્રાણી પણ રનેહથી, દ્રૌપથી અથવા ભયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે તે તે વસ્તુરૂપ પોતે થઈ જાય છે. કાઠો જ્યારે પોતાના તેના તેજ શરીરથીજ ભમરીરૂપ બની જાય છે, ત્યારે ધ્યેય અને જ્ઞેય સ્વરૂપ **ભગવાનનું ધ્યાન** કરનાર કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર પુરૂષ બીજા શરીરથી ભગવદ્રૂપ થઈ જાય તેમાં તો આશ્ચર્ય શું ?

આ ચોવીશ ગુરૂ ઉપરાંત મારા દેહ પાસેથી મેં જે શીખામણ લીધી છે તે પણ કહું છું. આ દેહ મારો પચીશમો ગુરૂ છે. કારણ કે મને વૈરાગ્ય અને વિવેક દેહે આપેલાં છે, આ દેહ જન્મ મરણને અને પરિણામે નિરંતર દુઃખ ભોગરૂપ ફળને ધરી રહ્યો છે તેથી મને વૈરાગ્ય થયો છે. અને તત્ત્વોત્તો યથાર્થ ચિત્તાર કરવારૂપી વિવેક પણ મને આ દેહથીજ પ્રાપ્ત થયો છે. આવી રીતે આ દેહ અત્યંત ઉપકારી છે, તો પણ તે ઉપર પ્રીતિ નહીં રાખતાં એ કુતરણં કાગડાનુંજ ભક્ષ્ય છે એવો નિશ્ચય રાખીને હું સર્વ સંગ છોડી દહને ફરું છું. ધન કે જેમાં માત્ર પ્રથમજ

સુખ દેખવામાં આવે છે તેનો સંચય કરનારો પુરૂષ જે દેહને રાજી રાખવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ ભૂત, ધર અને સંબંધીઓના વર્ગોને વધારે છે અને તેમનું પોષણ કરે છે, તે દેહ પોતાનું આયુષ્ય પુરૂં થઈ રહેતાં નાશ પામે છે, માટે દેહમાં દુઃખ ભોગવવારૂપીજ કળ રહ્યું છે, દેહનો નાશ થતાં પણ દુઃખની સમાપ્તિ થતી નથી, કેમકે ઝાડ જેમ બીજને ઉત્પન્ન કરીને વિનાશ પામે છે, તેમ દેહ પણ બીજના દેહના બીજરૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. ધણી શોક્યો જેમ એક ધર ધણીને સધળી તરફથી તાણવા માટે તેમ આ દેહને અથવા દેહાભિમાની પુરૂષને એક કારથી જીભ રસને માટે ખેંચે છે, બીજી તરફથી તરસ પાણીને માટે ખેંચે છે, શિશુ મૈથુનને માટે, ચામડી સ્પર્શને માટે, પેટ અન્નને માટે, દ્રાણ સુગંધની તરફ, ચપળ ચક્ષુ રૂપને માટે, અને તે ઉપરાંત વળી કર્મેન્દ્રિયો પણ પોત પોતાના વિષયો માટે ખેંચે છે. માટે દેહને દુઃખરૂપ જાણી મેં વૈરાગ્ય રાખ્યો છે. પ્રભુએ પોતાની શક્તિરૂપ માયાથી વૃક્ષ સરીસૃપ (પેટે ચાલનારાં સર્પાદિક), પશુ, પક્ષી, ઝાંસ અને માછલાં અનેક પ્રકારનાં શરીરોને સૂઝ્યાં, પણ 'તેઓમાં કોઈની બુદ્ધિ પરમાત્માને (પોતાને) અપરાધ કરવામાં સમર્થ નથી' એમ ધારીને છેલ્લી વારે મનુષ્ય દેહને સજીને પ્રભુ સંતુષ્ટ થયા હતા, માટે આ મનુષ્ય દેહ કે જે અતિદુર્લભ છે તેને પામીને ઈશ્વરમાં નિશા રાખવી જોઈએ આ મનુષ્ય દેહ કે જે પોતાને માથે મોત ફરવાથી અનિત્ય છતાં પણ પુરૂષાર્થ આપનાર છે, તેને યદ્યચ્છાથી પામીને ધીર પુરૂષે તે દેહ નાશ પામે નહીં તે પહેલાંજ તુરંત કલ્યાણને માટે યત્ન કરવા જોઈએ. વિષયોનું સુખ તો પશુ પક્ષીઆદિ અવતારોમાં પણ મળે છે માટે તેને સારૂ યત્ન કરવો નહીં.

આ પ્રમાણે ધણી ગુરૂઓ પાસેથી લીધેલી શીખામણ ઉપરથી મનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન-રૂપી દીવો મળતાં હું સધળી રીતે કામ કરવાને સમર્થ છતાં પણ સર્વ સંગ છોડી દઈ અહંકાર રહિત થઈને આ પૃથ્વી ઉપર વિચરું છું. જે કે જ્ઞાન આપનાર ગુરૂ એકજ કરવો જોઈએ તો પણ તે ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન લીધા પછી પોતાની બુદ્ધિથી ઉપદેશને અનુકૂળ બીજાં દૃષ્ટાંત ન લઈએ તો એક ગુરૂ પાસેથી લીધેલું જ્ઞાન સ્થીર ન થાય અને સારી રીતે વધે પણ નહીં, માટે દૃષ્ટાંતરૂપે મેં ધણી ગુરૂ કરેલા છે. આ અદ્વિતીય બ્રહ્મને કેટલાક ઋષિઓ પ્રપંચરહિત અને કહે છે, કેટલાક પ્રપંચસહિત અને કેટલાક બીજા પ્રકારોથી વર્ણન કરે છે માટે તેથી થતી અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના આદિને મટાડવા સારૂ પોતાની બુદ્ધિથી ધણાં દૃષ્ટાંતો લેવાં ગયા છે.

આવી રીતે ધણી ગંભીર બુદ્ધિવાળા ગુરૂ દત્તાત્રેયે કહ્યા પછી મદુરાજની સંમતી લઈ રાજી થઈ જેમ આવ્યા હતા તેમ યદ્યચ્છાથી ગયા. યદુરાજએ બોધ વચનો ગ્રહણ કરી, સધળો સંગ છોડી દઈ પરબ્રહ્મમાંજ ચિત્ત રાખ્યું. એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહી આપણા કુળમાં આવા મહાત્મા થઈ ગયા છે તેથી આપણા કુળને ધણું માન છે એમ પણ જણાવ્યું. અવસૂત વચઃ શ્રુત્વા પૂર્વેષાં નઃ સ પૂર્વજઃ । સર્વે સંગ વિર્નિમુક્તઃ સમચિત્તો વમૂવહ ॥

x

x

x

x

+

શ્રીમદ્ ભાગવતઃ-અધ્યાય ૯મો:-દ્વિતીય સ્કંધ.

શ્રી ભગવાને બ્રહ્માને કહેલું ચતુઃશ્લોકી ભાગવત

શ્રી ભગવાન કહે છે:-મક્તિ તથા અનુભવ સહિત મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા તેનું સાધન હું તમને કહું છું, તે તમે ગ્રહણ કરો. જેવો હું છું જેવી મારી સત્તા છે, જેવા મારાં રૂપ ગુણ તથા કર્મ છે, તે બધાનું યથાર્થ જ્ઞાન તમને મારા અનુગ્રહથી થાઓ. સૃષ્ટિ થયા પહેલાં

હુંજ હુંતો, સ્થુળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રપંચ તથા તેનું કારણ માયા એ કાંઈપણ નહોતું તથા સૃષ્ટિ થયા પછી પણ હુંજ હું તથા અતે જે શેષ રહેશે તેપણ હુંજ હું. જે વસ્તુતાએ સત્ય નહોય તે દેખાય તથા જે વસ્તુતાએ સત્ય હોય તેપણ નદેખાય તેજ મારી માયા જણવી. જેમ આકાશમાં એ ચંદ્ર નહિ છતાં આંખનો ઉપસો ભાગ દબાવ્યાથી એ ચંદ્ર દેખાય છે, તેમ આ જગત વસ્તુતાએ સાચું નથી તેપણ સાચું જણાય છે. તથા જેમ મહોમાં રાહુ છે તેપણ તે દેખવામાં આવતો નથી, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય સર્વનો સાક્ષી આત્મા વસ્તુતાએ છે તેપણ તે જણાતો નથી. આવી રીતે આવરણ શક્તિ× અને વિદ્વેષ શક્તિવાળી* મારી માયા છે. જેમ ઉત્તમ અધમ શરીરમાં પંચ મહાબૂતો સૃષ્ટિ થયા પછી તેમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા હોય એમ જણાય છે, પરંતુ તે કાર્યની કૃત્પત્તિ પહેલાંજ તેમનામાં કારણ સ્વરૂપે રહેલાં હોવાથી પાછળથી તેમનામાં પ્રવેશ કરી રહ્યાં નથી, તેમ હું સર્વ પ્રપંચમાં પાછળથી પ્રવેશ કરી રહેલો નથી, પરંતુ તેનાં કારણરૂપ પ્રથમથીજ હું. આત્મસ્વરૂપને જણવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે માત્ર એટલુંજ જણવાનું છે કે અન્વય ÷ વ્યતિરેકવડે જે સદા સર્વ દેકાણે છે તે આત્મા છે. ચિત્તને અત્યંત એકાગ્ર કરી મારા મનને તમે અનુસરો, જેથી કલ્પમાં + જુદી જુદી સૃષ્ટિ રચવામાં ‘હું’ તેઓનો સ્વતંત્ર કર્તા.હું.’ એવો કદી પણ મોહ કૃત્પત્તિ નહિ થાય.

× પ્રજ્ઞ ચૈતન્યને ઢાંકવાની શક્તિ * સ્વજ્ઞવાની શક્તિ. ÷ કાર્યમાં કારણરૂપે અનુવૃત્તિ એ અન્વય તથા કારણ અવરથામાં કાર્યોર્થી વ્યાવૃત્તિ તે વ્યતિરેક. જન્યુત આદિ અવરથામાં આત્માની સાક્ષીરૂપે પ્રતિતી એ આત્માનો અવરથાઓમાં અન્વય તથા સમાધિ અવરથામાં આત્માનીજ પ્રતીતિ અને જન્યુત આદિ અવરથાની અપ્રતીતિ એ વ્યતિરેક. એવી રીતે અન્યથ વ્યતિરેકવડે સર્વ કાળમાં સર્વત્ર આત્મા છે, મદિ મુચ્છુ પુરૂષે તેનેજ જણવો જોઈએ + પ્રજ્ઞાનો દિવસ.

प्रकरणं नवमं.

॥ॐ॥ श्री गणेशायनमः ॥ अथ महावाक्य प्रकरण प्रारंभः ॥ ॐ अथ महा-
 वाक्यार्थं प्रबोध प्रकारं व्याख्यास्यामः ॥ ॐ तत्त्वमसीति सौम्य महावाक्यमिति
 प्रथमं शिष्यं प्रतिज्ञापयेद् गुरुः ॥ तत्र तत्त्वमसीत्यस्मि न्वाक्येति षड्वाणि भवन्ति ।
 तत् त्वं असीति ॥ तत्पदस्य द्वावर्थौ वाक्यो लक्ष्य भेति ॥ माया सबलं ब्रह्मवाक्योर्थः ॥
 माया विनिर्मुक्तं सत्य ज्ञानानंतानंददि स्वरूपं लक्ष्यं ॥ तथा त्वं पदस्यापि द्वावर्थौ
 वाक्यो लक्ष्य भेति ॥ स्थूल सूक्ष्म कारण शरीर त्रय परिवेष्टितं चैतन्यं वाक्योर्थः ॥
 स्थूल सूक्ष्म कारण शरीर विनिर्मुक्तं प्रत्यक् चैतन्यं लक्ष्यं ॥ तत्र तत्त्वमसीति किमहं
 भवामि ॥ तत्त्वमसीत्यसिपदेन द्वयोर्लक्ष्योरेक्यै बोधिते सति संसार संसारिणोः
 कथमैक्य मिति विरोध स्फुरणं भवेत् ॥ ततो जहद् जहद्भक्षणया सोयं देवदत्त
 इत्यत्र यथा तत् देशकाल परित्यागे नोभयत्र देवदत्त स्वरूप मात्रं लक्ष्यते ॥ तद्वत्तत्त्व-
 मसीत्यत्र उभयत्र सबल परित्यागेन लक्षणया द्वयोर्लक्ष्ययो रैक्यम खंडं ज्ञात्वा कृत-
 कृत्यो भवेत् ॥ तदखंडं कथमिति चेदुच्यते ॥ विजातीय सजातीय स्वगतभेद रहि-
 तत्वाद्खंडं ॥ विजातीय भेद रहितमिति निष्प्रपञ्चं ॥ सजातीय भेद रहितमिति
 आत्म भेदो नास्ति, स्वगत भेद रहितमित्येकरसं सैधव घनवद्विज्ञानघनं ॥ कितल
 नित्य शुद्धबुद्ध मुक्त सत्य स्वभावं निर्गुणं निरवयवं सर्वगतमवस्थात्रय विनिर्मुक्तम-
 संगं सच्चिदानंदानंताद्वयं प्रत्यग्भूतं परब्रह्मैवाहमस्मीति अहमेव परब्रह्मेत्य मेदे नावस्थानं
 समाधिः ॥ एवं महावाक्यार्थं सदा स्मरतो मुक्तिं ध्रुवं भवेत् ॥ तरति शोकमात्मविदिति
 श्रुतेः ॥ मिथ्यते हृदय प्रथिः ॥ छिद्यन्ते सर्वे संशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्वृष्टे
 परावरे ॥ तत्र कोमोहः कःशोकः एकत्व मनु पश्यतः ॥ अभयं वैजनक प्राप्नोसि ॥
 अभयं वै ब्रह्म ॥ ब्रह्मविद्वान्जोति परं ॥ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ॥ तद्वैतत्पश्यन् ऋषि-
 र्वाग्देवः प्रतिपेदे ॥ अहमनुभवं सूर्य भेति एवं शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तः ॥ अयमात्मा
 ब्रह्म एवं महावाक्यार्थः ॥ अनंतरं षोडश महावाक्य स्मरणं ॥ ॐ सपद्य मेव पुरुषं ब्रह्म
 तत्प्राम पश्यदिति ऋग्वेद वाक्यं ॥ ॐ अहं ब्रह्मास्मीति यजुर्वेदवाक्यं ॥ ॐ तत्त्व-
 मसीति सामवेद वाक्यं ॥ ॐ तमेवैकमात्मान मन्यावाचो विमुच्यथ अमृतस्यैवः सेतुररा
 इव इत्यथर्वण वेद वाक्यं ॥ ॐ तद्यो हं सो सौ यो सौ सोह मिति ऋग्वेद वाक्यं ॥ ॐ
 तद्यो हं स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्येस एकः इति यजुर्वेद वाक्यं ॥ ॐ तत्त्वमसीति
 सामवेद वाक्यं ॥ ॐ प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्यथर्वण वेदवाक्यं ॥ ॐ प्रज्ञानं ब्रह्मेति ऋग्वेद
 वाक्यं ॥ ॐ अहंब्रह्मास्मीति यजुर्वेद वाक्यं ॥ ॐ तत्त्वमसीति सामवेद वाक्यं ॥ ॐ
 अयमात्मा ब्रह्मेत्यथर्वण वेद वाक्यं ॥ ॐ सपतमेव पुरुषं ब्रह्म तत्प्राम पश्यदिति
 ऋग्वेद वाक्यं ॥ ॐ एषत आत्मान्तर्याम्यमृत इति यजुर्वेद वाक्यं ॥ ॐ खंडब्रह्मेति
 सामवेद वाक्यं ॥ ॐ एषत आत्मा ब्रह्मेत्यथर्वण वेद वाक्यं ॥ इति षोडश महावाक्यानि ॥
 ॐ ब्रह्माहमस्मिसय एवं वित् । अस्मैल्लोकाद् प्रेत्य ब्रह्मणे समधिगच्छति ॥ इति
 चतुर्णां वेदानां ॥ ॐ परोरजसे सावदोम ॥ हिरण्यमेन पात्रेण सत्यसांपिहितं मुखं
 योस्तावदित्ये पुरुषः सोसावहं ॥ ॐ खंडब्रह्म ॥ अहंब्रह्मास्मीत्यनुभव मेवं वदति शिष्यः ॥
 इति महावाक्यार्थं विचारः समाप्तः ॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णं मुदच्यते ॥ पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्ति रशान्ति रशान्तिः ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શ્લોકોમાંથી (અગત્યના થયામતિ)

ક્રમ	આલોકમાં વિવેક જ્ઞાન રસધર્મ યા ને દોષનારા અને તેને સ્વાભાવિક જનવાના સાધનો.	સંવધર્મ યા કર્મો	વૈરાગ્ય, સન્યાસ તથા ત્યાગ	નિષ્કામ કર્મયોગ (દશરાર્થ)	બકિત	પ્રણવ (અક્ષર) ઉપાસના ગાયત્રી	સાંખ્યયોગ (તત્ત્વ વિવેક)	યુક્તિયુક્ત	યોગી યા યોગ (પ્રણયપાથ)
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૨	૧૪,૧૫ ૩૮,૪૫ ૪૬,૪૮,૫૫થી૭૨	૩૧,૩૮, ૪૦	૧૪,૧૫, ૧૮,૫૨	૪૧,૪૫,૪૭ થી૪૯,૫૧	...	...	૧૧થી૩૦, ૩૯	૬૧,૬૬	૪૮,૫૦,૫૩
૩	૯,૧૭થી૨૦,૨૮, ૩૦,૩૪,૩૭થી૪૩	૮,૧૯,૨૦ ૩૩,૩૫	...	૫થી૯,૧૩થી ૧૬,૧૯,૨૦, ૨૫,૨૬,૩૦, ૩૧,૩૫	...	...	૨૮	...	...
૪	૧,૯,૧૦,૧૧,૧૪ ૧૮થી૨૭,૩૨થી૪૧	૧૩	૪૧	૧૮,૧૯,૩૧, ૩૮,૪૧,૪૨	...	...	...	૧૮	૨૯,૩૦
૫	૩,૭થી૧૧,૧૭થી૨૯	...	૩,૬,૨૨	૩,૭થી૧૧	...	...	૪,૫,૮,૯	૬થી૮,૧૨ ૨૧,૨૩	૨૪,૨૭થી૨૯
૬	૧થી૧૪,૧૬થી૧૮ ૨૦,૨૩થી૨૬,૨૯, ૩૦,૩૨,૩૫,૩૬,૪૫	...	૧થી૪,૮, ૩૫	૧,૪૦થી૪૪	૪૭	...	...	૮,૧૪,૧૭ ૧૮,૨૯, ૪૭	૧થી૪,૭થી૨૧ ૨૩થી૩૨,૩૫, ૩૬,૪૦થી૪૭
૭	૧૭થી૧૯,૨૭થી૩૦	...	...	...	૧૬થી૧૯ ૨૩,૨૮	૮	...	૧૭,૧૮, ૩૦	...
૮	૩થી૫,૭થી૧૭,૨૨, ૨૪,૨૭,૨૮	...	...	૩,૭	૧૦,૧૪,૨૨	૧૧થી૧૩ +	...	૮,૧૦,૧૪ ૨૭	૯,૧૦,૧૨થી ૧૪,૨૭,૨૮
૯	૨,૪થી૬,૯,૧૦, ૧૩થી૧૫,૨૨થી૨૪, ૨૬,૨૭,૩૩,૩૪	૨,૩,	૨૮	૯,૧૬,૨૨, ૨૬,૨૭	૧૩,૧૪,૨૨, ૨૬,૨૭,૨૯ થી૩૪	૧૭	...	૧૪,૨૨,* ૨૮,૩૪	૫,૬
૧૦	૩,૭થી૧૫, ૩૪,૩૮,૩૯	...	...	...	૮,૧૦	૨૫,૩૫	૧૦	૧૦	૭
૧૧	૭,૧૬થી૧૮,૩૨,૩૩ ૩૭થી૪૪,૫૪,૫૫	...	...	...	૫૪,૫૫	...	...	...	૪૭
૧૨	૨થી૨૦	૧૩થી૨૦	૬,૧૨	૬થી૧૨	૨થી૪,૬થી ૧૧,૧૩થી૨૦	...	...	૨	૧૧,૧૪

અધ્યાયવારે વિષયવાર વિભાગનું કોષ્ટક.

સમત્વ સમ્યક્ સ્થિતિ	વિરાટ(અર્થશ્રી)વિભાગ ધ્યાન માટે અહીં અનો 'મમ' શબ્દોના સ્વરૂપ તથા અવ્યક્તસ્વરૂપ	પ્રકૃતિ, ગુણો, માયા, ક્ષેત્ર	પુરૂષ (દિવ્ય) પુરૂષોત્તમ પર- માત્મા મહેશ્વર	આત્મસ્વરૂપ(મા) આત્મજ્ઞાન ક્ષેત્રજ	બ્રહ્મ વિજ્ઞાન (જીવનમુક્તિ)	રીમાર્ક.
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭
૧૫,૩૮,૪૮	૬૧	૪૫	...	૧૨,૧૩,૧૭થી ૨૫,૨૯,૩૦	૪૬,૬૯થી૭૨	
...	૩૦	૫,૨૭થી૨૯, ૩૩,૩૭	...	૪૩	૧૭,૧૮	
૨૨	૬થી૧૧,૧૩,૧૪, ૩૫	૬,૧૩	...	...	૨૪,૩૫,૪૧	
૧૮,૧૯	૨૯	૧૪	૨૯	૧૩થી૧૬	૧૭થી૨૧,૨૪થી ૨૯	
૭,૯,૧૩,૧૯, ૨૯,૩૨	૧૪,૩૦,૩૧,૪૭	...	૭	૭,૮,૧૫,૧૮થી ૨૨,૨૯,૩૦	૮,૨૦,૨૧,૨૭થી ૩૨,૪૭	
...	૧,૩થી૭,૮થી૧૨, ૧૩થી૧૯,૨૧થી૨૬, ૨૮થી૩૦	૪થી૬,૧૨થી ૧૫,૨૦,૨૫, ૨૭	...	૫,૭,૯,૧૩,૧૭, ૧૮,૨૪,૨૫,૩૦	૧૯	
...	૪,૫,૭,૧૩થી૧૬, ૧૮,૨૦,૨૧	૩	૪,૮,૧૦,૨૦ થી ૨૨	૩,૪,૧૩થી૧૫, ૨૪	૩,૫,૭થી૧૦,૧૫, ૧૬,૨૦થી૨૨,૨૮	નવળી જુઓ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ પ્રમાણક પ- હેલું, ખંડ બીજો.
૯,૨૯	૩થી૧૧,૧૩થી૧૫, ૧૬થી૧૯,૨૨થી૩૪	૭,૮,૧૦,૧૨, ૧૩	૧૧	૨,૪થી૬,૯,૧૦	૨,૩૪	નવળી જુઓ પંચ- શીત્તિ દીપ મ્લેક ૧૦૮
૫	૨થી૧૫,૨૦થી૪૨	...	૩,૧૨,૧૫	૧૧,૨૨,૩૮,૩૯, ૪૧,૪૨	૯,૧૦,૧૨,૪૨	
...	૨,૬,૭,૧૫થી૨૦, ૨૮થી૩૪,૩૭થી૪૪, ૫૩થી૫૫	...	૩,૪,૮,૯, ૧૮,૩૭,૩૮ ૪૭	૨	૨,૭,૧૮,૧૯,૩૨, ૩૭થી૪૦,૫૪,૫૫	
૪,૧૩,૧૭, ૧૮	૨થી૪,૫,૬થી૧૧, ૧૪થી૧૭,૧૯,૨૦	...	...	૨,૭,૮,૧૨,૧૩થી ૨૦	૩,૪,૭,૮,૧૪,૨૦	

ક્રમ	આલોકમાં વિવેક શાનસ્વર્ણ વા ને ધંકનારા અને તેને સ્વાભાવિક જીતવાના સાધનો.	સ્વર્ણ કર્મો	વૈરાગ્ય, સન્યાસ તથા ત્યાગ	નિષ્કામ કર્મયોગ (ધર્મશાસ્ત્ર)	બકિત	પ્રજુવ (અંકાર) ઉપાસના ગાયત્રી	સાંખ્યયોગ (તત્ત્વ વિવેક)	યુક્તાયુક્ત	યોગી યા યોગ (પ્રાણાયામ)
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૧૩	૧,૨,૫થી૧૧, ૧૨થી૧૮,૧૯થી૩૪	૩	૮	...	૧૦,૧૮,૨૫	...	...	...	...
૧૪	૨થી૨૭	...	...	...	૨૬	...	...	...	...
૧૫	૧થી૨૦	...	૧થી૫	...	૧૯	...	...	...	૧૧
૧૬	૧થી૬,૨૧થી૨૪	...	...	...	...	...	...	...	...
૧૭	૩,૪,૮થી૧૦,૧૧થી ૧૩,૧૪થી૧૯,૨૦થી ૨૨,૨૩થી૨૮	...	...	૨૩થી૨૭	...	૨૩,૨૪	...	૧૭	...
૧૮	૫થી૧૧,૧૩થી૧૫, ૧૭,૨૦થી૨૮,૩૦થી ૩૯,૪૦,૪૧થી૪૮, ૪૯,૫૦થી૬૨,૬૫, ૬૬,૬૮થી૭૧,૭૩, ૭૮	૭,૨૩,૩૦ થી૩૨,૩૪, ૪૧થી૪૮, ૫૯,૬૦, ૬૬,૭૦, ૭૩	૨,૭થી૧૨, ૧૭,૪૯, ૫૨	૨,૩,૫થી૧૮, ૨૩થી૨૮,૩૦, ૩૩,૩૭,૪૬ થી૪૯,૫૬, ૫૭	૫૪થી૫૬,૬૨, ૬૫,૬૬,૬૮	...	...	૨૮	૩૩,૫૨,૭૫, ૭૮

All different religions are all different forms of education for the Soul; Faith is a potent mover & influence. Pessimism saps the foundation of faith ful to surmount obstacles & unlock doors. It is by means of Real Truth that miseries.

The secret of success as sung in the Song Celestial lies in the strains

સમતર સમ્યક્ દર્શન	વિરાટ(એશ્વર્ય)વલૂતિ ધ્યાન માટે 'અહં' અને 'મમ' શબ્દોના સ્વરૂપ તથા અવ્યક્તસ્વરૂપ	પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, માયા, ક્ષેત્ર	પુરૂષ (દિવ્ય) પુરુષોત્તમ પર- માત્મા મહેશ્વર	આત્મસ્વરૂપ(યા) આત્મગાન ક્ષેત્રય	અક્ષર વિગ્ન (જીવનમુક્તિ)	રીમાર્ક.
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭
૯,૨૭,૨૮, ૨૯	૨,૫,૧૦,૧૩,૧૮	૫,૬,૧૪,૧૯ થી ૧૨,૨૩, ૨૬,૨૯,૩૪	૧૯થી ૨૩, ૨૭,૨૮,૩૧	૨,૩,૧૧,૨૨, ૨૪,૨૯,૩૧થી ૩૪	૧૨થી ૧૮,૨૨, ૨૩,૨૭,૨૮,૩૦ થી ૩૪	
૨૪	૩,૪,૧૯,૨૬,૨૭	૩થી ૨૬	...	૧૯	૨,૧૯થી ૨૭	
...	૬,૭,૧૨થી ૧૫,૧૮, ૧૯	૭	૪,૧૬થી ૧૯x	૧૫,૧૬	૧,૪થી ૬,૧૭થી ૨૦	* વળી જુઓ વિષ્ણુ સહસ્ર નામ (દિવ્યેવ મનનં પુરુષોત્તમં તથા શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય કૃત પ્રાતઃસ્મરણુ (પૂર્ણ સનાતનપદં પુરુષો- ત્તમાખ્ય)
...	૧૮થી ૨૦	૧થી ૨૪	...	...	...	
...	૬	...	...	...	૨૩થી ૨૭	
...	...	...	...	...	...	
૨૬,૫૪,૫૭	૪૬,૫૪થી ૫૮,૬૧, ૬૨,૬૫થી ૭૦,૭૩, ૭૫થી ૭૮	૪૦,૪૧,૪૭, ૪૮,૫૯,૬૦	૬૧,૭૩	૧૭,૨૦,૩૭,૪૬, ૪૯,૫૫થી ૫૮, ૬૧,૬૨,૬૫,૬૬, ૬૮થી ૭૦,૭૩, ૭૮	૧૦,૧૭,૨૦,૫૦ થી ૫૪,૬૧,૬૨, ૬૫,૬૬,૬૮થી ૭૦,૭૮	* વળી જુઓ હાદિગ્યોપનિષદ પ્રમા- ણક પહેલો અંક ૨જો, ૬જો આદિ સંપદ માટે.

& the External Verities which underlie them are all that verily matters, શ્રદ્ધા.
and hope, which are the main springs of human activities and qualities power-
one gets the peace of mind & it is the tranquillity of mind that dispels all

such as 'no worker in right earnest in right direction ever fails or suffers.'

Vide Discouræ V stanza 10

Do VI Do 1

Do XVIII Do 78

श्री ब्रह्मसूत्र शंकरभाष्यानुवादः.

यदज्ञान समुद्भूत मित्रजालमिदं जगत् ।
सत्यज्ञान सुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयं ॥

सूत्रं १

अथातो ब्रह्मजिज्ञासाः

अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्माध्यासा निरूपणात् ।
असंदेहा फलत्वाम्यां न विचारं तदर्हति ॥ १ ॥
अध्यासोऽहं बुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् ।
संदेहान्मुक्ति भावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदतः ॥ २ ॥

सूत्रं २

जन्माद्यस्य यतः

लक्षणं ब्रह्मणो नास्ति किंवास्ति नहि विद्यते ।
जन्मादेरन्य निष्ठत्वात्सत्यादेश्वा प्रसिद्धितः ॥ १ ॥
ब्रह्मनिष्ठ कारणत्वं स्याल्लक्ष्यं स्रग्भुजङ्गवत् ।
लोकिकानीव सत्यादीन्य खण्डं लक्षयन्ति हि ॥ २ ॥

सूत्रं ३

शास्त्रयोनित्वात्

न कर्तुं ब्रह्म वेदस्य किंवा कर्तुं न कर्तुं तत् ।
विरूप नित्यया वाचेत्येवं नित्यत्व कीर्तनात् ॥ १ ॥
कर्तुं निःश्वसिताद्युक्ते नित्यत्वं पूर्वं साम्यतः ।
सर्वावभासि वेदस्य कर्तृत्वात्सर्वविद्भवेत् ॥ २ ॥
अस्तन्य मेयताप्यस्य किंवा वेदैक मेयता ।
घट वत्सिद्ध वस्तुत्वाद्ब्रह्मान्येनापि मीयते ॥ १ ॥
रूपलिङ्गादि राहित्यान्नास्य मानान्तर योग्यता ।
तं त्वौपनिषदे त्यादौ प्रोक्ता वेदैक मेयता ॥ २ ॥

सूत्रं ४

तत्तुसमन्वयात्

समन्वय=तात्पर्य ७ लिङ्गात्मक

वेदान्ताः कर्तुं देवादि परा ब्रह्म पराउत ।
अनुष्ठानोपयोगित्वात्कर्त्रादि प्रति पादकाः ॥ १ ॥
भिन्न प्रकरणाह्लिङ्ग षट्काञ्च ब्रह्म बोधकाः ।
सति प्रयोजनेऽनर्थ हानेऽनुष्ठानतोऽत्र किम् ॥ २ ॥
प्रतिपत्तिं विधित्सन्ति ब्रह्मण्य वसिता उत ।
शास्त्रत्वाप्ते विधातारो मननादेश्च कीर्तनात् ॥ १ ॥
ना कर्तुं तन्त्रेऽस्ति विधिःशास्त्रत्वं शंसनादपि ।
मननादेः पुराबोधाद्ब्रह्मण्य वसिता स्ततः ॥ २ ॥

અધિકરણ ચતુષ્કરીનું.

૧. અહ્ન વિચારવા યોગ્ય નથી કે વિચારવા યોગ્ય છે. અહ્નનો અધ્યાસ કહેલ નથી તેમ અહ્ન વિશે સંદેહ પણ નથી તેમ તેના વિચારથી ફળ પણ નથી. તેથી તે વિચારવા યોગ્ય નથી. (૧) એ પૂર્વ પક્ષનું નિયેના શ્લોકથી સમાધાન-દેહાદિમાં અહ્નં મમત્વ યુદ્ધિ છે તેથી અધ્યાસ (અહ્નનો) સિદ્ધ છે ને શ્રુતિ અહ્નને અસંગ કહે છે. તેથી એ કાટી થવાથી સંદેહ પણ અહ્નને વિશે દેખીતો છે. તેમ અહ્ન વિચારથી મુક્તી ફળ પણ છે તેથી અહ્ન વેદથી વિચારવા યોગ્ય છે. (૨)

૨ (લક્ષણ પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ છે તેથી અહ્નના લક્ષણ પ્રમાણ હોવાં જોઈએ તેથી) અહ્નનું લક્ષણ નથી કે છે. લક્ષણ જણાવું નથી કેમકે જન્માદિનું કારણ અન્યને વિશે (શરીર નિષ્ઠ) છે ને અહ્નના સત્યાદી લક્ષણો અપ્રસિદ્ધ છે. (૧) અહ્ન વિશે કારણપણું છે. દોરડી સર્પ જેવું તેનું કારણપણું છે તેથી તે લક્ષ્ય છે. લૌકિક વ્યવહારની જોમ (બધો સત્ય વ્યવહાર થઈ રહ્યો છે તેમ) સત્યાદી અખંડ અહ્નને જ બોધન કરે છે. (૨)

૩ અહ્ન વેદના કર્તા નથી કે કર્તા છે. વેદના કર્તા નથી કેમકે વેદ રૂપ રહિત (વિલક્ષણ રૂપ) છે ને નિત્ય (વાણી) છે. ને તેમ સતેનિત્ય કહેવાય છે. (૧) કર્તાના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ છે. (ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી નિત્ય નથી) ધારા પ્રવાહ રૂપથી (પૂર્વ યુગમાં હતા તેવાજ હોવાથી) તેની સામ્યતા છે તે અભિપ્રાયથી તે નિત્ય છે (સ્વરૂપથી નિત્ય નહીં)

વેદ સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશ (જ્ઞાન આપે છે) કરે છે ને અહ્ન તે વેદના કર્તા છે તેથી અહ્ન સર્વવિદ્ છે. (૨)

તે અહ્નનું બીજું કોષ્ટ પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષાદી) છે કે વેદ એકજ પ્રમાણ છે કે ઘટની પેઠે અહ્ન સિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી તેના બીજાં પણ પ્રમાણ છે. (૧)

અહ્નરૂપ, લિંગાદી રહિત હોવાથી તેના બીજા પ્રમાણો (પ્રત્યક્ષાદી)ની યોગ્યતાનથી (કેવળ શાસ્ત્રથી જણાય છે સ્વર્ગાદીવત્) તે અહ્ન ઉપનિષદથી જણાય છે (તેનું જ્ઞાન થાય છે) એ શ્રુતિથી વેદ એકજ પ્રમાણ છે. (૨)

૪. વેદાંત, કર્તા (યજ્ઞમાન) ને દેવાદીને કહે છે કે અહ્ન પરાયણ છે એટલે કોને વિષય કરે છે. અનુજ્ઞાનને ઉપયોગી હોવાથી કર્તા યજ્ઞમાન ને તેના દેવતાદીનાં પ્રતિપાદક છે. (૧)

ઉત્તર મિમાંસાનું પ્રકરણ બિન્ન છે ને છલિંગથી (તાત્પર્ય નિશ્ચાયક લિંગાથી) વેદાંત અહ્નને બોધન કરે છે. અનર્થની હાની (જન્મ મરણની નિવૃત્તિ) એ પ્રયોજન પણ છે અનુજ્ઞાનની અત્ર જરૂર નથી (૨)

વેદાંત ઉપાસના વિધિનું અંગ છે કે સ્વતંત્ર અહ્નને કહે છે. વેદાંત શાસ્ત્ર છે તેથી વિધિ છે ને તેનું મનન પણ વિધિ છે. (૧)

વિધિ અકર્તૃતંત્ર નથી એટલે કર્તાને આધીન છે. ને પદાર્થોનું વર્ણન કરે તેનું નામ શાસ્ત્ર છે. બોધ (જ્ઞાન)થી પૂર્વ મનનાદી છે તે હેતુથી વેદાંત અહ્ન પર્યવસાયી છે. (૨)

પ્રકરણ દશમું.

અભેદઆદિ ભાવનાના ઉદગારો.

ૐ (ઓમ)ની પણ આદિ જે છે અંતમધ્ય તેનું તે છે,
મીયૂતરૂપ સકળ જગ જાણો, જેમ પટમાં છે તાણોવાણો;
બ્રહ્મનિષ્ઠને બ્રહ્મરૂપમાનો, બીજો બ્રહ્મ જુદો ન જાણો.
છ શાસ્ત્રનો એ છે સાર, બાવનમાં પણ તેજ વિચાર,
ગાદનગતિ છે તેની તેવી, વાણીમાં ન આવે એવી;
નહીં નહીં કરતાં બાકી જે છે, અદ્વૈતાનંદ કેવળ તું છે.
લાઘવને નિજરૂપ કરીમાનો, ગૌરવમાં તે છાનોમાનો,
લક્ષ્ય અર્થને લેજો ગોતી, તે તું કેવળ અદ્વૈત જ્યોતિ;
ઘેલું ઘેલું હું તો બોલું, આ ઘેલાથી નાહું ઝોલું.
લાઘવ અંદર ગૌરવ ગળીયું, તે ગળવાથી અદ્વૈત જડીયું,
ભાગ ત્યાગની રીતિભારી, મેં તો ગોતી અનુભવખારી;
ધૈર્ય જીવજગ અદ્વૈતરૂપ, એવું સમજો જીવનમુક્ત.
નીત્યાનંદમાં ન મજો નોખું, અદ્વૈતાનંદ સોનું ચોખ્ખું,
જહદજહદ હવે જખમારે, હું તો ઉભો બાવન ખારે;
અભેદમાં (અભેમાં) ભેદ હોયશાનો, આ અનુભવ છે છાનોમાનો,
હરિહર બ્રહ્માઆદિ મોટા, હું પાણીમાં તે પરપોટા.
જોયું જગી મેંતો બ્યારે, મને માફ મળીયું ત્યારે.

સને ૧૯૦૯.

સત્સંગી ભગવાનજી ઉકાભાઈ નિવાસી બગશરા કૃત.

* * * * *

છડ્ (૫૩) લિંગ થકી જાણ્યું જાય, વારંવાર વેદ એમ ગાય,
ગર (૫૩) વિના તેતો ન જણાય, એવો અદ્ભૂત છે મહીમાય.
નહીં નહીં કરતાં બાકી જે છે, શેષરૂપે સદા બ્રહ્મ તે છે,
લાખ કરોડમાં કોઈ પાવે, તેની તોલ્યે બીજો કોઈ નાવે.
લક્ષ અર્થને લીધો પીછાણી, સંત વેદતણી એવી વાણી,
ધેન નીદ્રામાંથી હવે જગો, અજ્ઞાન બંધમાં શીદ ગમાવો.
લાગે છે બ્રહ્મ દુરથી દુર, જેતાં અનુભવે છે ભરપૂર,
ભાગ ત્યાગથી તેતો જણાય, જાણ્યા ધણી અદ્વૈત ભળાય.
ધૈર્ય જીવ જગતનો ભેદ, થતાં જ્ઞાન સદા તે અભેદ,
નીત્યાનંદ સ્વયં પરકાશ, તેના વિના નથી અવકાશ.
જય જય જીગના આધાર, થતાં જ્ઞાન થાય બ્રહ્માકાર,
યહો (અહો) નીશ અનુભવ કહાવે, ગુરૂનીના કદી નહીં પાવે.

હરિહર અને બ્રહ્મા જેહ, અધિષ્ઠાને સદા બ્રહ્મા તેહ,
બોતાં લાગે સ્વયમ પરકરા, છગનહાસ સદા અવિનાશ.

* * * * *

અસ્તિ ભાતિ પ્રિય આત્મા, નામ રૂપ ત્રિધાયા,
અંતર આંખો ઉઘડે તો, આત્મ બ્રહ્મા જણાય.

* * * * *

ગેબી આયા ગેબસે, બીચમે લગાઈ એબ,
ઉલટ સમાયા ગેબમે, મીટ ગઈ સખ એબ.

* * * * *

કથા કરોડની, ચરચા ચારની, ગુંજ (ગોઠી) બેની (અને) અનુભવ એકનો.

* * * * *

સભર સરસ સદ્ગુરૂ કૃપાનું, સ્વરૂપ જ્યાં વિલસી રહ્યું,
સ્વયં જ્યોતિમય અમૃતધારા, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૧

કોષ પંચક જીવ ધસના, સ્થાનનો મહિમા વદે,
નિજ કોષાતીત શાંતિ, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૨

ત્રિગુણ જીવ વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ, ગુણાત્મક ધસેને બણો,
સ્વયં ગુણાતીત પ્રભુજી, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૩

અંતર નમ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, ભોક્તા સાક્ષીને જુઓ,
પર અવસ્થાતીત પ્રાપ્તિ, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૪

સાચું પ્રાતઃ મધ્ય આદિ, અંતમાં કલના નહોં,
સદનંતરમાં ત્રિકાળાતીત, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૫

સ્થૂળ સૂક્ષ્મને કારણે જીવ, નેતિ ચોથો ધસેનો,
નાથ દેહાતીત સ્વામી, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૬

શબ્દ કોટી દ્રવ્ય ભવની, નાદ અનુસંધાનથી,
પ્રણવ અક્ષરની જ્યોતિ, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૭

કર્મ બુદ્ધિ જીવ ચિત્રિત, ધસે રચના માનની,
પ્રેમ પરમાત્મા પ્રવાહો, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૮

અધ્યસ્તે માયા વિકારો, ભેદ બાબંતર બસે,
અભેદે અધિષ્ઠાન નિજાત્મા, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૯

પર હરી બુદ્ધ બુદ્ધ વિચારો, સ્વતઃ સિદ્ધ વારી આ,
ત-મયે સ્વસ્વરૂપે ચેતન, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૧૦

સ્વાનુભવ નિર્વાણ ચોગી, વાણી મનની શાંતિએ,
સ્વયં વિનાશક-સાક્ષાત્ દર્શન, અન્ય બીજું શું રહ્યું. ૧૧

* * * * *

સૌ શાસ્ત્રને જે છે સાર, અનુભવનો પણ એજ વિચાર;
અંકરને ઉભો સંસાર, નિઃસંકલ્પે બ્રહ્માકાર.

* * * * *

મીસરીની તુંબી બની, તુંબી બની તો ક્યા હુઆ,
પાણીમાં તે તુંબી ડાલો, દેખો તમાચા ક્યા હુવા. ૧
નીરમાં જ્યમ લેહેર દીસે, લેહેર નાનારપ છે,
લેહેર થવાથી શું થયું; સમુદ્ર જેમનો તેમ છે. ૨
કાષ્ટમાં દંતી દીસે, હાથી થવાથી શું થયું,
કાષ્ટ જેમનું તેમ દીસે, દંતી થવાથી શું થયું. ૩
તંતુમાં પટ, પટે તંતુ. પટ થવાથી શું થયું,
તાળે વાળે તંતુ દીસે, તુલ જેમનું તેમ રહ્યું. ૪

* * * * *
અસ્તિભાતિ ત્રિપરપમાં, નામરપ બોલાય,
નામરપથી શું થયું, અદ્વૈતરપ જણાય. ૧
સતચિદાનંદ રૂપમાં, નામરપ દેખાય,
તે નામીથી ભિન્ન નહીં, જળ લેહેરીકી ન્યાય. ૨
અદ્વૈત આનંદરૂપમાં, કંઈ કથ્યું નવ જાય,
વ્યવહાર હેતુ કારણે, નામરપ કથાય. ૩
જગત બ્રહ્મકારપહે, બ્રહ્મજગતકારપ,
એ બ્રહ્મ અપના આપહે, એ છે અનુભવરૂપ. ૪

* * * * *

સાખી.

અંતર બાહિર આત્મરામ, જગદાકારે સુંદર સ્યામ,
મથી મથીને જોયું બહુ, અદ્વૈતાનંદ કેવળ સહુ.
રજ્જુ સર્પનું અદ્વૈતરૂપ, જગત બ્રહ્મનું તેવું રૂપ,
આત્મ અનાત્મ કહેતું, બાળક હાકિ માનીલે તેવું.

× × × ×
જળકા કુંભ લઈ જળમેં ધરીયા, બાહરે બીતર પાણી,
કૂટા કુંભ જળ જળહીં સમાના, સોહીગતી વિરલે જાણી,
સંતો બાહર રામ નામ એક જાણ્યા, જીવે આત્મ તત્ત્વ પહેજાન્યા.

× × × ×

રાગ. (પુનેમ ચાંદની પ્રમાણે)

સજ્જનો એતો એતો ચતુરાઈ ક્યાં ગઈરે,
પિતા જાણે પુત્ર મારો મોટો થાય, પણ તે ભુલ ધણી,
આવરદા ઓછી થાય છે રે—ટક.

બાળા પણ બુદ્ધિ વિના, જીવાનીમાં શુમાન,
ધડપણ આબ્યું દોહીહું, કાયાનું નહીં બાન,
મોસમ ત્રણે રૂડી ચાલી ગઈ તુજ હાથથીરે,

જોહા બાહના કાઠી કીધો નહીં સત્કાર—સજ્જનો ૧

ધમણુ ધમતી રહી ગઈ, યુજ ગીયો ઈંગાર,
એરણુ ટકારો લઈ રહી, ઉઠી ગયો લુવાર,
ધમણુ ચાલુ છે ત્યાં કર બધું વિચારતુંરે,

ધડને હૃદયમાં રૂડા રૂડા ધાટ—સજ્જનો ૨

હંસ ગતિ હાથે કરી, ગુમાવો નહીં ભાય,
મોતી ચરવા મેલીને, કાઢવમાં મન જાય,
વારેવારે હંસ ગતિ હાથે નહીં આવશેરે,

સમજી સમરો ચિત્તે શ્રી હરિહર—સજ્જનો ૩

x x x x

પરમાત્માની સ્તુતિ.

- નમસ્તે ભગવન્ આત્મન્, નમસ્તે સર્વ સાક્ષિણે,
નમસ્તે ચિતિ રૂપાય, સ્વાત્મને પરમાત્માને; ૧
- નમસ્તે આત્મ રૂપાય, વિશ્વ રૂપાય તે નમઃ,
નમસ્તે જગતાં નાથ, નમસ્તે સર્વ આત્મને; ૨
- ત્વમેવ શંભુઃ ત્વવિષ્ણુઃ બ્રહ્મા ત્વંચ મમાત્મન્,
વિદ્યાય નાના રૂપંત્વં, નાના યોનિંચ પ્રાપ્તુવન્; ૩
- અજ્ઞાનાત્વં હિ નાનાસિ, જ્ઞાનાત્વં એક એવહી,
અધ્યસ્તં ત્વયિ સર્વ વૈ, નાના રૂપં જગત્ પ્રભો; ૪
- તવાજ્ઞાનાદિદં સર્વં, ભાતિ વિશ્વં ચરાચરમ્,
નમામિત્વાં સ્વમાત્માનં, સન્નિયદ્ધનંદ વિગ્રહમ્; ૫
- નમામિ પરમાત્માનમ્, સર્વ દેહેષુ સંસ્થિતમ્,
ભવ સાક્ષાતુમે આત્મન્, દેહિમે દર્શનં સ્વકમ્; ૬
- તવ દર્શન માત્રેણ, મુકતોહં ભવ બન્ધનાત્,
નમસ્તે સર્વ રૂપાય, નિગુણ્યયિ નિજાત્મને; ૭
- નમસ્તે જ્ઞાન રૂપાય, મુકતાનાં ગતયે નમઃ
નમસ્તુભ્યં નમસ્તુભ્યં, નમસ્તુભ્યં પરાત્મને. ૮
- બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિ, બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણ્યહુતં,
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં, બ્રહ્મ કર્મ સમાધિના. ૯

+ + + +

સત્ય વચન અર દીનતા, પરસ્ત્રી માત સમાન,
ધનિકું વૈકુંઠ ના મીલે (તો) તુલસીદાસ જમાન.

x x x x

જ્યાં દયા ત્યાં ધર્મ હૈ, જ્યાં લોભ ત્યાં પાપ
જ્યાં ક્રોધ ત્યાં કામ હૈ, જ્યાં ક્ષમા ત્યાં આપ

x x x x

ચલ સ્વરૂપ, જોખન સુચળ, ચળ વૈભવ, ચળ દેહ,
ચલા ચલીકે ખેલમે, બલા બલી કર લે.

ઉપજ્યા કરે સો માનવી, ઉપજ્યા સમાવે સો સંત
ન ઘટ કબડ્ડ ન ઉપજે (સંકલ્પ વિકલ્પાદિ), સો કહીએ ભગવંત.

મુખ બકિત, વર્તન વિરાગ, નિશ્ચય જ્ઞાન (નિર્ગુણ અનુભવ)

બટ બયો બીજ રૂપ, બીજમે બટ રહાવે, યું જગદ્દેશ જગદીશ હૈ,
અવર સખ જ્ઞાંતિ ગઈ, શુક્રુંદ ગુરૂકી મોજમે, લવણુ સિંધુ એકતા રહી.

તુલસી ઇસ સંસારમે, બાતબાતકે લોક,
સખસેં હીલમીલ ચાલીએ, નદી નાવ સંજોગ.

ભકતતુલ્ય ભૂષણુ નહીં, બ્રહ્મતુલ્ય નહીં ભોગ,
સંતતુલ્ય સુજનતા નહીં, કામતુલ્ય નહીં રોગ.

આપ લુલાનો આપમે, બંદા આપહી આપ,
જાકું હુંદત શીરત હૈ, સોતું આપહી આપ.

જ્ઞાની કરે અનેક કર્મ, વિધિવત્ યગ વ્યવહાર,
લીપે ન ધુંવા આકાશજ્યું, જાણ્યો જગત અસાર.

સુરતા—

દૃશ્ય પદારથ માયા જાણુ, કયું તું લોભાની રંગ પતંગ,
દોચાર દીનકી આખર આખ નિશાની, અહી બાત સત કરી માન.
સુરતા કયું તું ભઈ દીવાની—

નરસિંહ મહેતાના ભક્તિજ્ઞાનના પદો.

પ્રાતઃ સમે સુર ઉઝ્યા પહેલાં, જેરે રસના મુખ રામ કહે,	
હારે હારે કૃષ્ણને તું ભજ નામે, જગમાં તારું નામ રહે.	પ્રાતઃ
રામ નામનો મહિમા મોટો, શિવ સનકાદિક ધ્યાન ધરે,	
મેરૂથકી મોટું હોય પ્રાયશ્ચિત, નારાયણના નામે તરે.	પ્રાતઃ
કેસરી ધૂરે જ્યમ મૃગજ ત્રાસે, રવિ ઉગે જ્યમ તિમિર ટળે,	
પૂરણુ બ્રહ્મ અકળ અવિનાશી, કુલુદ્ધિના તાપ તરત હરે.	પ્રાતઃ
કોટી કલ્યાણુ ફળ ઉદય બાણુ, પાપ આપડું ક્યારે રહે,	
અધમ નીર ગંગામાં ભળ્યું ત્યારે, ગંગા સરખું થઈને વહે.	પ્રાતઃ

એ રસને શુકદેવજી બાણે, કોષક વિરલા સંત લહે,
બણે નરસૈયો તમે પ્રભુ બજી લો, આવાગમનનો ફેરો ટળે. પ્રાતઃ

* * * * *
અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરી, જૂજવે રૂપે અનંત બાસે,
દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે. ટેક.
પવન તું પાણી તું, ભૂમિ તું બૃધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે. અં.
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનકકુંડળ વિશે ભેદ નો હોયે,
ઘાટ ઘડ્યા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમતું હેમ હોયે. અં.
ગ્રંથ ગરબાડ કરી, વાત ન કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે,
મન કર્મ વચનથી, આપ માની લહે, સત્ય છે એજ મન એમ સુજે. અં.
વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જેઉં પટંતરો (પડદો) એજ પાસે,
બણે નરસૈયો એ, મનતણી શોધના, પ્રીત કરું, પ્રેમથી પ્રગટ થાશે. અં.
* * * * *

રાગ ખમાચ—

વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાધ બણેરે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તો એ, મન અભિમાન ન આણેરે. ૧
સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેનીરે,
વાચ કાઢ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેનીરે. ૨
સમદ્રષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માતરે,
જીજ્ઞાસકી અસત્ય ન ખોલે, પર ધન નવ ઝાલે હાથરે. ૩
મોહ માયા વ્યાપે નહીં, જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાંરે,
રામ નામ શુંતાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાંરે. ૪
વણુલોબી ને કપટરહીત છે, કામ ક્રોધ નિવાયારે,
બણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ એકોતેર તાર્યારે. ૫
x x x x

રાગ આશા—

બ્યાં લગી આત્માતત્ત્વ ચીન્યો નહિં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂહી,
મનુષ્યદેહ તાહરો એમ એજે ગયો, માવકાની જેમ વૃષ્ટિ બૂઠી. બ્યાં.
શું થયું સ્નાન પૂજા ને સેવાથકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે,
શું થયું ધરી જટા ભરમ લેપન કરે, શું થયું વાળ લોચન કીધે. બ્યાં.
શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળ મઢી નામ લીધે,
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું ગંગજળ પાન કીધે. બ્યાં.
શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને રંગ જાણ્યે,
શું થયું પટ દરશન દેખ્યા થકી, શું થયું વરણના ભેદ આણ્યે. બ્યાં.
એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવાતણ્યા, આત્મારામ પરબ્રહ્મ ન જોયો,
બણે નરસૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના, રત્ન ચિંતામણી જન્મ ખોયો. બ્યાં.
x x x x

રાગ આશા.

સમરને શ્રીહરી મેઘ મમતાપરી, જેને વિચારીને મૂળ તારે,
તું અલ્પાકાણુને કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કરે મારું મારું. સ૦
દેહ તારી નથી જેતું જુગતે કરી, રાખતાં નવ રહે નિશ્ચે જાયે,
દેહ સંબંધ તજ્યે અવનવા બાહુ થશે, પુત્રકલ્પ પરિવાર વ્હાયે (છેતરે) સ૦
ધનતાણું ધ્યાન તું આદોનિશ આદરે, એજ તારે અંતરામ મોટી,
પાસે છે પિયુ અલ્પા તેને નવ પ્રરખિયો, દાઢથી બાજી ગઈ થયોરે ખોટી. સ૦
બરનિંદ્રા બંધો રોધી ઘેરો ઘણો, સંતના શબ્દ સુણી કાં ન જાગે,
ન જાગતાં નરસૈંયા લાજ છે અતિ ઘણી, જન્મો જન્મતારી ખાંત બાંગે. સ૦

* * * * *

જગીને જેઉં તો જગત દીસે નહિ, ઉઘમાં અટપટા ભોગભાસે,
ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્દૃષ છે, 'અક્ષ લટકા' કરે અક્ષ પાસે. જ૦
પંચ મહાભૂત પરબ્રહ્મ વિશે ઉપન્યાં આણુ આણુમાંડી રહ્યા રે વળગી,
ફૂલ ને ફળ તે તો વ્રક્ષનાં જાણુયાં, થડ થકી ગળ તે નહિં રે અળગી. જ૦
જીવને શિવ તો આપ ઇચ્છાએ થયો, રચી પરપંચ ચાદ લોક કીધાં,
બણે નરસૈંયા એ, તેજ તું, ને જતું, એને સમર્પાથી કઈ સંત સીધ્યા. જ૦

* * * * *

જીતું તો થયું રે, દેવળ જીતું તો થયું, મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જીતું તો થયું, મારો.
આરેકાયા રે હંસા, ડોલવાને લાગો રે, પડી ગયા દાંત, માંહેલી રેખું તો રહ્યું. મારો.
તારે ને મારે હંસા, પ્રીત બંધાણી રે, ઉડી ગયો હંસ, પાંજર પડી તો રહ્યું, મારો.
બાઈ મીરાં કહે છે પ્રભુ, ગિરિધરના ગુણ, પ્રેમનો પ્યાલો તમને પાછને પીઉં. મારો.

* * * * *

લાજન.

સુરતા લાગી રે તેની બ્રમણ્યો ભાગી, જેને સુરતા રે લાગી, ટેક.
સુરતા લાગી રે એક સંત, પ્રહલાદને, તાતનો ત્રાસ જેણે હૃદયે નવ ધરીયો—સ૦
નટે રે ખેલ રચ્યો યોગાનમાં દોર વિનાનું અવર ન જેને દેખે—સ૦
પતંગને દીપક સાથે સ્નેહ બંધાણો, તનમન અર્પા જેણે દેહ દમી છે—સ૦
મચ્છને જળની સાથે પ્રીત બંધાણી, મરતાં લગી તેની ઇચ્છા નવ ત્યાગી—સ૦
મરજીવા સંત જેણે મનવશ કીધાં, પેસી સાગરમાં મોતી વીણી લીધાં—સ૦
ભક્તિનો મારગ એવો રે કહીએ, પ્રીતમના સ્વામી તેના હૃદયમાં રહે છે—સ૦

* * * * *

રાગ સારંગ.

ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના, કરીએ કોટી ઉપાયજી,
અંતર ઉડી ઇચ્છા રહે, તે તો ક્યમ ત્યજી જાયજી.....ત્યાગ.
વેષ લીધો વૈરાગ્યનો, દેશ રહી ગયો દૂરજી, ઉપરવેષ આછો બન્યો, માંહેમોહ બરપૂરજી. ૧.
કામક્રોધ લોભ મોહનું જ્યાં લગી મૂળ ન જાયજી, ધન પ્રસંગે પાંગરે જોગ ભોગનો થાયજી. ૨.

ઉચ્ચરતે અવંની વિશે ખીજ નવ દીસે બહારજી, ધન વરસે, વન પાંગરે, ઇંદ્રિ વિષય આકારજી. ૩.
કનક દેખીને મનચળે, ઇંદ્રિય વિષય સંનેગજી, અણુ ભેટયે રે અભાવ છે, ભેટયે ભોગવશે ભોગજી. ૪.
ઉપર તબે ને અંતર બળે, એમ ન સરે અરથજી, વણુશ્યો રે વણુશ્રમ થકી, અંતે કરશે અનરથજી. ૫.
બ્રહ્મ થયો જોગ થી, જેમ બગડ્યું દુધજી, ગયું ધૃતમહિ માખણ થકી આપે થયું અશુદ્ધજી. ૬.
પળમાં જોગી રે ભોગી પળમાં, પળમાં ગૃહીને ત્યગજી, નિષ્કુળાનંદ એ નરનો વણુસમજ્યો વૈરાગજી. ૭.

x x x x x

ભજન પદ.

ધન્ય ધન્ય અતિ ધન્ય આત્મી જાણો પૂર્ણાનંદ,
બંધ મોક્ષ ભ્રમ કોણુ તો, જાણે અવધા બ્રહ્માનંદ—ધ્રુવ.
જગત વિષયી સુખ જે હોતે તોચી વિષયાનંદ,
સ્વપ્નાં અનેક રૂપે નટતો, તોચી વાસનાનંદ. (૧)
ધનીભૂત વૃત્તિતી સુષુપ્તિ તોચી યોગાનંદ,
માયિક ભોગ અવસ્થા પાહતાં એકચી નિજનંદ. (૨)
મહા વાક્ય બોધે અનુભવજો, તોચી વિદ્યાનંદ,
સમાધિ સુખ નિર્વિકલ્પ યોગી, તોચી સહજનંદ. (૩)
વૃત્તિ સ્ફુર્તિ વિરહિત જે, ઉરલેં તોચી સ્વરૂપાનંદ,
જૂત ભેદ ભ્રમમાયિક પાહતાં ધન અદ્વૈતાનંદ. (૪)
અનેક ક્ષણુ મન ઉપાધી ભેદે અનેક સુખગમલેં,
શાંત રજ તમ વૃત્તિ નિવૃત્તિ, એકચી સુખ ભરલે. (૫)
જ્ઞાન રૂપમાર્તક ઉગવતાં સંશય તમ હરલે,
ચિન્માણીક આત્મી સર્વલિ જાણેં આનંદી આનંદ. (૬)

* * * *

નારાયણુકા નામ સદા નર, કબી ભૂલાના ના ચહિયે,
પાકર માનુષ્ય તન દુનીયામે સુદૃઢ ગમાના ના ચહિયે. (૧)
પાપકર્મ ઔર જૂઠું કર્મસેં ધનકો કમાના ના ચહિયે,
પરનારીસેં કબી ભૂલકર પ્રેમ લગાના ના ચહિયે. (૨)
દે કરકે વિશ્વાસ કિસીકો, શીર હટજના ના ચહિયે,
અપને સાથ કિસીદુર્જનકો કબી બિઠાના ના ચહિયે. (૩)
આશપરાઈ પુરી હમેશાં મનમેં લગાના ના ચહિયે,
અપને માતપિતા અરુણુર ગોવિંદસેં કપટ ચલાના ના ચહિયે. (૪)
જીસધર નાદર હોય, કબી ઉસ ધરમેં જાના ના ચહિયે,
સાચે મિત્રસેં અપને દીલકા હાલ કબી છીપાના ના ચહિયે. (૫)
ધણુ પૈસેકી આમદ હોતો ખર્ચા બદાના ના ચહિયે,
લોક બગાઈ કરકે કબી અપને ધનકો લુટાના ના ચહિયે. (૬)
અપને પુરુષાર્થ કરનેમેં દિલ શર્માના ના ચહિયે,
અપને ધરકા ભેદ કબી દુશ્મનસેં બતાના ના ચહિયે. (૭)

વેદશાસ્ત્ર પઠકર અપને મનકો બદ્ધના ના ચહિયે,
વિના માલિકકે હુકમ કિસીકી વસ્તુ ઉઠાના ના ચહિયે. (૮)

કરકે પુણ્ય કબી અપને મનમેં પછતાના ના ચહિયે,
કિસીકી વસ્તુ દેખકર અપને મનકો લલચાના ના ચહિયે. (૯)

ગંઝ રૂપા ઓર હતીતા દીલસે હઠાના ના ચહિયે,
(માયા) (મન)

પાકર ઇસિ આઠ્ઠાનંદકો, ઇસિ ભવમેં ભરમાના નાચહિયે. (૧૦)

+ + + +
ગોવિંદ ગોવિંદ હરે મુરારે, ગોવિંદ ગોવિંદ મુકુંદ કૃષ્ણ,
ગોવિંદ ગોવિંદ રથાંગપાણે, ગોવિંદ ગોવિંદ નમો નમસ્તે ॥
ગોવિંદેતિ સદા સ્નાનં, ગોવિંદેતિ સદા જપં
ગોવિંદેતિ સદા ધ્યાનં, સદા ગોવિંદ વાસના ।

ગોવિંદ=દીપ્તિપ્રજ્વલત, બુદ્ધિના સાક્ષી.

x x x x x

ધુન.

હું છું નિત્ય નિરંજન, હું સ્વતંત્ર સ્વાત્માનંદન
હું નિરપંદન, પરમાત્મ ચિદ્ધન બ્રહ્મ
હું છું સુખ નિકેતન, સચરાચર વ્યાપક ચેતન—હું નિરપંદન
હું મય સધળું સર્જન, ને હું મય સર્વ વિસર્જન—હું નિરપંદન

x x x x

અનુભવીને એટલુંરે, સદા આનંદમાં રહેવુંરે, ભજવા પરબ્રહ્મને બીજું કાંઈ ન કહેવુંરે—ટેક.
એક જાણીને આત્મારે, કોઈને દુઃખ ન દેવુંરે, સુખદુઃખ આવે તે સહેજે સહીને રહેવુંરે—અ.(૧)
ખટ ઉમનિ ત્રણ ઇચ્છા, તેથી અજગું રહેવુંરે, સમદ્રષ્ટિને સમતા શુદ્ધિ આપું(હું) પોવુંરે—(૨)
વેદ જોયા કીતાબ જોયા, સર્વ તપાસ્યુંરે, રામ નામથી કાંઈ ન મોડું, સતે ઉપાસ્યુંરે—(૩)
જાપ અજપા જપતાં ત્રણ લોકમાં એવુંરે, મૂળદાસ કહે માન તજી, અસિંપદમાં રહેવુંરે—અ.(૪)

x x x x x

રાગ ધનાઝી—

અથ તો મનવા મેરા, મેલી દેને શુભાન, માન—અથ ૦ ટેક.
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય તું નાહિં, નાહિં તું શુદ્ર સુજન,
વેળતીકો ગર્વ ન કીજે, તું હો પદ નિર્વાણ, વાણ. (૧)
વેદેહીકો ગર્વ ન કરનો, દેહી ધૂડ સમાન,
દેહી કાળકો ત્રાસ બન્યા હે, સમજલે ચતુર સુજન, જન. (૨)
માત તાત સખ જુઠે જાનો, તું કયું હોત હેરાન,
નારી પ્યારી નહીં હે તેરી, મત કરના અભિમાન, માન. (૩)
સંત સમાજમ કરલે બંદા, તજદે તેરી તાણ,
દાસ પીતાંબર ભાવ નારાયણશું ધર સંતનકો ધ્યાન, ધ્યાન (૪)

x x x x

રાગ સોરઠ—

કાહુસે નેહ ન કરીએ હો,

નેહ કીયા નિશ્ચે સહી બીન પાવક જરીએ હો. (કાહુસે) ટેક.

જુહી જગડી મેલ, તામીલ બંધ ન પરીએ હો,
બંધ કાટ નિર્બંધ હો, કાંઠાં ન બીચરીએ હો. (૧)એહીજ બુધ વિચારીએ, એહીજ પંથ પકરીએ હો,
યહ માયા ફંદ રૂપ હે, તહાં પાવન ધરીએ હો. (૨)અંત સ્થિર કોઉના રહે, દેખત સખ મરીએ હો,
જન તુલસી મન ઉલટે, નીજ નામ ઉચરીએ હો. (૩)

x x x x

રાગ આશાવરી.

વાહનર કાયકુ માયા બેડી, ટેક.

બેડ બેડ ધન ઉડો ગાડો, અજહુ કહત માયા થોડી—વાહનર (૧)

કહાં તેરી ગાવા, કહાં તેરી બેંસા, કહાં તેરે ધરકી થોડી— „ (૨)

ધરકી ત્રીયા કહે મેં સંગ ચલુગી ઝોર ન ખાટકી દોરી— „ (૩)

કહત કપીરા સુનો બાઈ સાધુ, ટુંકી દે જયસે હોરી— „ (૪)

દરેક કડીની સાથે નીચેની એકેકી સાખી બોલવાની:—

માયા હૈ બડી મોહિની, લારે ધાયા લોક પુરી કીનહુ ન ભોગઈ, ધનિકા એહી વિયોગ. (૧)

માયા દીપક નર પતંગ, બમ શ્રમ માંહી પરંત, કોઈ એક ગુરૂ જ્ઞાનતેં, ઉગરે સાધુ સંત. (૨)

માયા બડી બલાઈ હય, શકો તો નિકસો ભાગ, કહો વો કમલગ રહે, રૂઈ લપેટી આગ. (૩)

માયા સગી, ન મન સગા, સગા ન યહ સંસાર, પ્યારે ખાયા જીવકા, સગા સો સરજનહાર. (૪)

x x x x x

રાગ બિહાગ.

કયા સોયા ઉગ્ગરે, કયા ગઢકે મેવાસી, સોવનકે દીન ખોત પડે હૈ, જગનકે દીન ચાર. (૧)

કામ કોષકી ફોજ ચડી હૈ, જ્ઞાન બંદુકકા ડાગ, ધ્રુ પ્રહલાદ બિબીષ્ણુ જાગે,

પાયો અટલ પદરાજ, એસી જાગન જો કોઈ જાગે, દીલસે દુખા ટાર. (૨)

x x x x x

ભજન.

પ્રેમનગરકી રાહ કહિન હય, સમલ સમલ કર ચલા કરો, ટેક

રામ નામ બજો મનમેં, તું મ અચન ગુરૂકા કિયા કરો. (૧)

સુમન, ભુકમન, ઉમન હોકર, ખુદીકો અપને કરો ફના,

હરધડી ઝોર આહી પેહેર, ગુરૂકે પેઆ પડા કરો. (૨)

તન ઉજલા મન મેલા, બગશે જપસા બેસ,

ઉરસે તો કાલા બલા. કે બાહિર બીતર એક. (૩)

મંદીરમેં કયા મૂરત પૂજે, મસજિદમેં કયા સીજદા કરે,

રામ મીલનકા રાહ નિરાળા, મનકી માળા જપા કરો. (૪)

કાચી કાચા જુડી માયા, કષા બરંસા ઉરકા કરો,
કષ્ટુ ન આવે કામ તુમ્હારે, લાખું બરસન જીઆ કરો. (૫)

x x x x x

રાગ માહની લાવણી તાલમાં.

નીરખો નયનોમાં મારો નાથ રમે, નાથ રમે મારો પ્રભુ તો રમે નીરખો. (૧)

બનોબવની સાધુ બાવટ બાંગો, નૈનમાં રમેયો મારો પૂરણુ રમે. (૨)

જગો જગમાં સાધુ સધજેજ જગયો, ઘટમાં રમેયો મારો પૂરણુ રમે. (૩)

* * * *

હારી

અમે તો આજ તમારા બે દીનના મેમાન, સફળ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એજ નિદાન
—અમે. (૧)

સાગવળે સંબંધ પરસ્પર, ધર્મે રાખી ધ્યાન, સંખી સદ્ગુણ લેળે દેળે, દૂર કરી અભિમાન. (૨)

લેશ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાન, હોય કદી કડવાશ હમારી, તો પ્રિય કરળે પાન. (૩)

આવ્યા જ્યમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન, પાછા કોઈ દિન નહીં મળીએ તો કયાં કરશે સન્માન. (૪)

કેશવહરિએ કરૂણા કામી, ન ભરો ભૂલી બાન, તત્ત્વે તાન રહે છે તેને, થાય ન જરીએ જાન. (૫)

* * * *

ભજન.

નામ જેણે જાણ્યું, તે તો વેદ ચારે ભણ્યો,

બેદ જેણે જાણ્યો, તે તો ખરો તરત બન્યો—નામ. (૧)

સાખીઓ.

બત્રીશ આબુગણુ અંગે ધર્યાં, તે તારી નારી નાક વીના શો સણુગાર,

કવી અયનો આપ ન જાણ્યા, કેમ કરી ઉતરે પાર;

સાર ક્યાંથી મળશે, ભણ્યો ખરો પણ ગણ્યો નહીં. નામ—(૨)—નામ

વાંઝણી નારીને રવંન થયું કે પુત્ર નથી એની પાસ,

તેમ દેખાદેખી ભજન કરે, તે કેમ કરી ઉતરે પાર;

કોને આપ કહેશે, વેસ્યાએ તો પુત્ર જાણ્યો. નામ—(૩)—નામ

નામરૂપ ગુણને નાશ વળી, ચોથું પદ અવિનાશ,

ચોથા પદનો બેદ જે જાણે તેને કહીએ હરીનો દાસ;

નાશ કરીએ એના કર્મનોરે, સંશય એક પળમાં હણે. નામ—(૪)—નામ

ગરીબી રાખીને તમે ગુરૂને સમરો, સોહં કરો શબ્દનો તોલ,

આપણથી અદકો મજે તેનો ધારણુ કરીએ બોલ;

ગુરૂ સંગે બાપુરે, અનામ નામ આપ આપે બન્યો. નામ—(૫)—નામ

* * * *

ગોવિંદને ભજ ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ મુદમતી,

અંત સમે કોઈ કામ ન આવે, સ્ત્રી પુત્રાદિક એકરતી. ગોવિંદને (૧)

ગઈ વયે શો કામ વિકાર સુકુંનીર તાંહાં શો સાર,

વિત નહીં તો શો પરિવાર, બ્રહ્માન ત્યાં શો સંસાર. (૨)

- જ્યાં લગણુ રળવાની શક્તિ, ત્યાં લગણુ પરિવારની ભક્તિ,
કાયા જ્યારે જરજર હોય, વાત ન પુછે ધરમાં કોય. (૩)
નારીના સ્તન જોઈને મોહ્યો, મિથ્યા જન્મ મોહમાં ખોયો,
એ સધળો છે માંસવિકાર, મનમાં વારંવાર વિચાર. (૪)
ગાવી ગીતા મનમાં રામ, ભજવા શ્રી પતિને નિષ્કામ,
સાધુસંગમાં ધરવું ચિત્ત, દીન અનાથને દેવું વિત્ત. (૫)
ક્યાંથી આવ્યો ને તું કોણુ, પિતા કોણુ ને માતા કોણુ,
એ ધ્યાનમાં સધળો સાર, સર્વે છોડી સ્વપ્ન વિચાર. (૬)
ગંગાતટ જઈ કરવો વાસ, સુવું ભોંય ને ઉપર આકાશ,
સધળા ભોગનો કરવો ત્યાગ, કોહને સુખ ન કરે વૈરાગ. (૭)

x x x x x

- બ્રહ્મ બજી લે, બ્રહ્મ બજી લે, બ્રહ્મ બજી લે, મૂઢમતી,
બ્રહ્મ બળ્યા વિના આ દુનીઆમાં, નથી થવાની મોક્ષગતી—બ્રહ્મ (૧)
જ્યાંસુધી તું હરવા દરવા, હોઈશ સમર્થ કમાવા કરવા,
ભાવ પુછાસે તારો ધરમાં, સગા યુગલે હોંશે કરમાં (૨)
શ્વાસ જવાની સંધી સાંધી, નિર્દય થઈ કાઠડીએ બાંધી,
ઉપાડી સળગાવે એહમાં, ચેત કુદુંબ ભરોંસે રેંમાં. (૩)
આ દુનીયામાં કોઈ નહીં કેનું, ભાન નથી તુંને હજી એનું,
ચરખી માંસ રૂધીરની કાયા, તોપણુ સ્ત્રીમાં મિથ્યા માયા. (૪)
બાળપણમાં રમતો જમતો, યૌવનમાં લંપટ થઈ ભમતો,
ધડપણમાં ચિંતા ચિત્ત ચડશે, બ્રહ્મવિચાર ક્યારે તું કરશે. (૫)
ધન મેળવતાં બહુ દુઃખ થાય, સાચવતાં પણ અતિ દુઃખહાય;
જતાં દુઃખ વાવરતાં દુઃખ છે, છેવટ એનું દુઃખમાં દુઃખ છે. (૬)
મૂર્ખ મુકીદે ધનની આશા, સૌથી સારી એક નિરાશા;
જો મેળવવાને લલચાશે, ચૈશ ખુવાર ખત્તા બહુ ખાશે. (૭)
કામ ક્રોધ મદ મોહ તજીદે, આત્મસ્વરૂપ ખરું સમજી લે;
આત્મગાન વગર સૌ ખોટું, પામે નરક વિશે દુઃખ મોટું. (૮)
ન રહી માંધાતાની પાસે, ન ગઈ યુધિષ્ઠિર જેવા વાંસે;
રામ જેવાને મેલ્યા પડતા, ધરતી ચાહે એ કેવી જડતા. (૯)
વેરી મિત્ર પુત્ર સંબંધી, કરીશ ન એથી વિગ્રહ સંધી;
રે સમભાવ બધાથી જો તું, પામીશ જટ વિષ્ણુ પદ્મો તું. (૧૦)
ધન યૌવનનો ગર્વ કરીશમાં, કાળ હરે એ એક નિમિષમાં;
માયામય સધળું આ છોડી, પરબ્રહ્મમાં દે મન જોડી. (૧૧)
મોત થકી શું કરવા ડરવું, જન્મ ધરીને નિશ્ચય મરવું;
જન્મે નહિં તો મોત ન ફાવે, કર પ્રયત્ન જેમ જન્મ ન આવે. (૧૨)
પાણીના પરપોટા જેવું, જીવીત ક્ષણીક પ્રમાણી લેવું;
પણ પણ સર્જન સંગતી જોડી, થાય બવાર્જવ તરવા હોડી. (૧૩)

સારા માણસ સાથે રહેવું, સાનું પ્રિય સહુને કહેવું;
 દાન ગરીબ લોકોને દેવું, કરવું નહિ કોડીનું દેવું. (૧૪)
 સુખદુઃખ જે આવે તે સેહેવું, કષ્ટ વચન કેને નહિ કહેવું;
 નામ પ્રભુનું ક્ષણ ક્ષણ લેવું, પરબ્રહ્મમાં રસબસ રહેવું. (૧૫)
 દેહ જુદા દેખાય ખરા પણ, બિન નથી ચૈતન્ય જરાપણ;
 આત્મા એક સહુમાં ટેવી, ખચર શક્તિ સમ તેની લેવી. (૧૬)
 છે સંસાર ખરેખર સોણું, નિમિષમાત્રનું એ છે જોણું;
 છોડી વનમાં ગયા તે ગાથા, એજ ખરું ધન જાણુ કમાયા. (૧૭)
 વારંવાર અહો અવનરવું, તેમ ફરી ફરી ચોક્કસ મરવું;
 દુસ્તર છે બવસાગર ભારી, પાર ઉતારો શ્રી ત્રીપુરારી, (૧૮)
 વિશ્વનાથ વિકૃત્તવર વરવા, દુસ્તર બવસાગર પથ તરવા;
 પરબ્રહ્મ ગુણ ગાતા ગરવા, એક પ્રભુની રાખે પરવા. (૧૯)

માત્રા તો કરમૈ શીરે, જીભ શીરે સુખમાંહી; મનવા તો ચૌદશ શીરે યહ તો સુમરણુ નાંહી.
 તનકા યોગી સખ કરે, મનકા વીરલા કોય; સહજ સખ સિદ્ધિ પાછએ, જે મન યોગી હોય.
 કસ્તુરી કુંડળ વિષે, મૃગ દુઢે બન માંહી; એસે ઘટ ઘટ હૈ, દુનીયા જનત નાહી.
 ઋષ્ટા પૂછે બીજકો, બીજ ઋક્ષકે માંહી; જીવ જે દુઢે બ્રહ્મકો, બ્રહ્મ જીવકે માંહી.
 આદેહતી (ત્રણ) સખ આપમે, સકલ હતીતા (મન)માંહી, જ્યે તરવર હૈ બીજમે, ડાર પાન ફળછાંહી.
 પ્રેમી દુઢત મેં શીરે, પ્રેમી મીલે ન કોય; પ્રેમીસે પ્રેમી મીલે, સખ વિષ અમૃત હોય.
 સારાસુ (મીઠું કહેનાર) બહુ મીલે, ધાયલ મીલા ન કોય; ધાયલકો ધાયલ મીલે, રામભક્તિ દઢ હોય.

કર કંછાટો ને જીભડી એ ત્રણ હોય વશ,
 જીહું લોકમે સંચરો, કોઈ ન કહે ખરા.

બહોત ગર્હ થોડી રહી આતુર જીવ મત હોય,
 ધીરજ સખકો મિત્ર હૈ, કરી કમાઈમત જોય.

ગતો બહુ તરોકાલો, અલ્પા તિષ્ઠતિ શર્વરી, ક્ષિપ્રુર્તે પ્રસંગેન, મનોરંજય રંજય.

મન માતંગ માને નહિં, મન હૈ પકકા દૂત,
 દેખોજે દરીયાવમે, જાય હાથસે છુટ.
 મન ઘોડા, તન પાલખી, નયન પ્યાદે સાથ,
 તખમન કરી શીકારકું, બ્રહ્મજ્ઞાન લે હાથ.

+ + + + +

અખે ગીતામાંથી.

હરિગણ્ણી હેત કરે સકળમાં, પહેલાં જે ઉમેવતા,
 હરિ જાણે થકી ભક્તિ થાય, તેજ ભક્તિ જાણેખરી;
 સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ, જેણે જીવશિવ લહીએ વ્યકતી. (અબેદરૂપે.)

પરબ્રહ્મ નહિં કામકાલું એમ દેખે ભરપૂર,

જિંહાતિંહા દેખે હરિભાઈ, જેનાંપડળ થયાં દૂર.

વાણીમાંહે જે ન આવે, તે તણી સર્વ વાણ્ય,

નેતિ નેતિ કરી સૌ કહીએ તેની જાણે સર્વ જાણ્ય.

ફટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ કૈવલ્ય તેનો સર્વ પ્રસાર,

જેને વિશેષણ એક નહિં લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર.

જે કહેયો તે કહેવાય નહિં, શબ્દાતીત સદાય,

અનિર્વચનીય વચન બોલે, તે નાવે વાણી માંય.

તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામરૂપ ગુણ ક્રમે અનેક,

આપે અપ્પા ચલાવે ખેલ, એમ સમજતાં પડે ઉકેલ.

ભક્તિ જ્ઞાન વૈરાગ્ય પદાર્થ એક, ત્રણ નામ વિભાગ,

તેને અગ્નિયો કહે જીવવાં, સમજીને તે એકજ હુવા.

અનુભવતાં જાણી જે ભેદ, ભક્તિ જ્ઞાન અપ્પાનિર્વેદ,

જગતભાવ હૃદયી ગયો ત્યારે ત્યાં વૈરાગ્યજ થયો.

જ્યાં જીવે ત્યાં હરિ દૃષ્ટ પડે ત્યારે ભક્તિ શરાટે ચડે,

દૈતભાવ અપ્પા જ્યારે ગયું ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાનજ થયું.

ખાતાં પીતાં બોલતાં દેખતાં તે સધળે રામ,

વેધ્યું મન રહે તેમનું, શીથીલ સંસારી કામ.

જેમ જર લુપ્તી યુવતી, તેનું મન પ્રીતમ પાસ,

અહર્નિશ રહે આલોચતી ભાઈ એવું મન હરિદાસ.

સદ્વિચાર થડ જેણે ગ્રહ્યું, તેને શાખા પત્ર પાશં નવ રહ્યું,

સદ્વિચાર વિષ્ણુ કરે જે ધણું, તે ધૂળ ઉપર અપ્પા લીપણું.

રહેણી વીના કહેણી જે કયે, મહિ વિના પાણી જે મયે,

લક્ષ વિના કહેણી જેઈ અપ્પે, ભક્તિ દંભ કુતર્ક જ્ઞાન લપ્પે.

પંડીતને પંડીતાઇનું જોર, પણ અંતઃકરણ અંધાર ધોર,

અપ્પા તેથી પ્રાકૃત ભક્ષા, જો આવે સમજ્યાની કળા.

શબરી શું સંસ્કૃત ભણી હતી ભાઈ, કયા વેદ વાંચ્યા કર્માબાઈ,

વ્યાધ તે શું ભણ્યો હતો વેદ, ગણીકા શું ભણી હતી ભેદ.

વળી શ્વપચની સમજ્યો રીત, અપ્પા હરિ તેના જેની સાચી પ્રીત,

સતોરે વનસ્પતી પુલી માયાકેરા ધામમાં, (માયા=આકાશ)

ધર ગયો છે ભુલી, તે ધર જીવતાં નિહાળો.

ચોદિશ ચમકે ચંદ, હંદ બહુ મનનો ભાગે,

ચિદાકાશ ચિન્મય અપ્પા ધ્યાતા ધ્યેય સમ રસ રહે.

પ્રીછે તો ગુણ પારે રહે, ગુણમાં આવે તેને કહે,

જે ઉડ્યો જાય આકાશ, તે નોહે પૃથ્વીની પાસ;

હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અપ્પે હરિમાં મેળે કરે. (આપ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય)

ભજન.

ત્રણ ગુણથી ન્યારો થઈને ખેલે ખેલ અપાર,
સચરાચરમાં વ્યાપી રહ્યો તે આતમતો આધાર;
અનુભવીએ તોરે ગાને ધ્યાન રહ્યો ધરી. (૧)

આત્મશક્તિએ ભગવતી, ભજતાં પ્રીતિ બંધારે,
સુરનર મુનીવર સ્મરણ કરે, જપતાં શ્વાસોરે શ્વાસે. (૨)

સત સ્મરણ સંજોગથી થશે કર્મોનો નાશ,
મનરે મંદીર સણુગારીયું, પ્રીતમ નહિં મારી પાસ. (૩)

જળ વિના જેમ માછલી, જીવ તેમ મારો ત્રાસે,
પિંડ બ્રહ્માંડપાર પરમેશ્વર ભક્તિરસમાં બાસે. (૪)

ખોળતાં ખોળતાં ખાવાઈ ગયો, ઘાટ ગળે કંચન થાશે,
દાટદેવ મારી અબીકા, અમીચંદ છે વિશ્વાસે. (૫)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷
ગુરુ દત્તાત્રયે કીયે સત્તાવીશ ન્યારે ન્યારે,
ગુરુ નહિં એ ગુણ સખી તીરને કે ઓવારે.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷
જળ લળ જ્યોત જળકા રહી વરસે નુર અપાર,
વિરામ વાણી વેદની, જઈ એડો તે કાર.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷
જાણુપણું જેમાં રહ્યું, માને બંધને મોક્ષ,
બવસાગરમાં તે ભમે, પડે ચોર્યાસી કુપ.

× × × ×
જગતમાં એક બ્રહ્મ જાણ્યો સરખો,
ભવિ જન પોતે પોતામાં પરખો.

+ + + +

સુરતા સાધન યુક્તિ:—

મનકા કલ્પના મીઠાઈ કે, મન પવન કર એક,
ઉચી ખેંચો સુરતકું બ્યાંહે પુરૂષ અલેખ (અલક્ષ્ય).

સુરતમાં કડી (ત્રીકુટી), પવન સ્વરૂપ તાર,
મન પવન કર એકસાં, અધર ચડો આકાશ.

ઘટમાં તીરથ બહોત હૈ ભાઈ, સદ્ગુરુ મીલે તો દે લખાઈ.
ગંગા જમના સરસ્વતી નામક ત્રીકુટી ઉપર દમકે દામા.

શુન્ય શિખર ઉપરે મૂળ પુરૂષ અસ્થાન,
મન માયા પહોંચે નહિં નહિં શશી નહિં બાણ.

શુન્ય એટલે મીઠું (૦) તેમાં ઉપાધિરૂપી માયાનો આકાર એકડનો (૧)નો બળ્યો છે તેનો
રેકો (સંસાર પ્રવાહ) નીચે આવ્યો છે.

+ + + + +

મસ્તરામની સાખીઓ.

- ભોંય પથારી ઓઢે અંબર, ત્યાગ પાળવો પહેલે નંબર,
જય મોક્ષમેં બાંધી કમર, બજ મસ્તરામ દેવ વિશ્વંબર. (૧)
- વિધિ નિષેધ ભોંય તળીઆ હેઠ, વિદ્યા અવિદ્યા ધરી સમેટ,
અહ્માસ્તિ બાંધી ભેટ, મસ્તરામ કોઈ પહોંચે ઠેક. (૨)
- રામ બજન અંતર લેહ લાવે, વિના જાણે અહ્માવિદ્યા આવે,
જીવ પલટ અહ્મ હો જાવે, મસ્તરામ નિર્ભય પદ પામે. (૩)
- ખટ્ દર્શનમાં ખોળે ખુદા, જીવ અહ્મ રહેવે નહિં જુદા,
મસ્તરામને પકડ્યા મુદ્દા, જો સમજે તો રસ્તા સુધા. (૪)
- લેવું હોય તો લઈ લે, દેવું હોય તો દે,
મસ્તરામને ન લેવા દેવા, રામ રામ કહે. (૫)

દેશ હમારા દૂર હૈ, દેશ ન આવે હાથ,
મેં ખેપીઆ દૂર દેશકા, ખેપ કર દીનરાત,
દેશી હમારા દેશકા ચલો હમારે સાથ,

મસ્તરામ કહે રામ બજી લ્યો, દેશ આ જાવે હાથ. (૬)

ઉપર અંબર ધરતી હેઠ, મસ્તરામને બાંધી ભેટ,
રોઝીશ માં શામળીઆં શેઠ, મારે જાવું ઠેકા ઠેક. (૭)

સકામીનો સંગ ન કાળે, ત્યાગી શકો તો ત્યાગો,
કાયા નગરીમાં ચોર લુટણીઆ, જાગ શકે તો જાગો,
કંચન કામની દોય દુઃખદાયક, ભાગ શકે તો ભાગો,
મસ્તરામ કહે ખજા દુઃખદાયક, ખજાથી રહેજે આધો. (૮)

ત્યાગ પુરૂષકી આ હૈ રીત, વરણુ આશ્રમથી સદા પતીત,
ત્યાગ પુરૂષ રહે ઇન્દ્રિયજીત, મસ્તરામ કહે હોય અતીત. (૯)

ખરેખરો ઉપજે વૈરાગ્ય, ત્યાગી કરે ધન પતિનો ત્યાગ,
ખુજ જાવે ભીતર કી આગ, મસ્તરામ ક્યું લાગે ડાઘ. (૧૦)

નવધા ભક્તિ, ખડગની ધારા, કામ ક્રોધના કરે પરારા,
બજે રામ સખ જય વિકારા, મસ્તરામ ઉતરે જાવપારા. (૧૧)

ત્યાગ પુરૂષ નહિં બાંધે મઠ, સુરા કરે જીવનો લઠ, મુકો મરડે,
દે દેવટ (વળ ચડાવે), મસ્તરામ બજ સુધરે શઠ. (૧૨)

સત પુરૂષ તો કરે કવિતા, ન જાચે ભોપાળ,
ત્યાગી પૈસા પાસ ન રાખે, ખરેખરી હડતાલ;
અવિદ્યા શીર ખીલી ધરખી, પહોંચી ગઈ પાતાલ,
મસ્તરામ કોણુ માખી શકે, ત્યાગી ખુદિ વિશાળ. (૧૩)

ધીરાના પદનો રાગ.

અનુભવી સંતો આવો રે, સ્વધામ વિશે સરવાને,
સાચો જ્યોતે લાવો રે, ખરેખરે તો મરવાનો. ૮૬. (૧)

ખરેખર તો મરતું તે છે, ફરી નહીં પડે જનમતું,
 જુદી બાજુ જુદું મરતું, શા માટે કરગરતું. સ્વધામ (૨)
 ખુદ્ધિથી પર પ્રભુ છે, વેગે જઈ મળીએ,
 જીવપણાનું હું પછું છોડી, તત્સત્ તત્ત્વે બળીએ. સ્વધામ (૩)
 શાણા જનને શાન ટકારો, એજ નગરાં સમજો,
 સંસારીના વેણ કુવેણો મિથ્યા જાણી ખમજો. સ્વધામ (૪)
 મન વાણીથી દૂર સ્વદેશે, વણા જાઓ, ના અટકો,
 જગનો મોહ મીઠાવી મનથી કાઢી નાંખો ખટકો. સ્વધામ (૫)
 અટકે ખટક મટે નહીં એવું, કહે વેદ સુરજાની,
 નિર્ભય થઈ નિઃશંક બનીને, ઠરજો ધર જઈ માની. સ્વધામ (૬)
 માનો તો મહા મોજ મળે નિજ, ચિદ્ધન સર્થ પ્રકાશે,
 માણિક્ય સદગુરુ દેવ સ્વરૂપે સરતો મરતો (મળતો) જશે. સ્વધામ (૭)

÷ ÷ ÷ ÷

પદ ૨ જી ધીરાના રાગનું.

સ્વાનું આતો ખોડું રે, રીઝો રડો શું કરવાને,
 જુદું જાણી જગો રે, સ્વસ્વરૂપે ઠરવાને. ટેક. (૧)
 બલે જગત ગાંડો કહે કામી, લવે બકે કે નાચે,
 વેણ કડુ કે મધુર બલે કહે, બલે રડે કે રાચે;
 રીઝો રડો શું કરવાને. સ્વપ્નું (૨)
 જાગ્યા તેતો સ્વપ્ન જાન સૌ, નિશ્ચય જુદું જાણે,
 શા માટે તે ભુલી બડકે, સુખ દુઃખ મન નવ જાણે;
 સ્વસ્વરૂપે ઠરવાને. સ્વપ્નું (૩)
 ખમે ખાય પણ રમે રંગમાં, વિરલા જે નર જાગ્યા,
 મૂઢ જગતના કોટ સમાજન, ભડકી ભડકી ભાગ્યા;
 રીઝો રડો શું કરવાને. સ્વપ્નું (૪)
 જોઈ ધ્રુવો ભવપાર જવાને, નાંખો નીચે ભારો,
 કટિ કસીને કેશરીયાં કરજો, સાવર જોશો આરો,
 સ્વસ્વરૂપે ઠરવાને. સ્વપ્નું (૫)
 જુદામાં જે મોહ થાય તો જાણો ઉધમાં ઊંચે,
 યત્ન આદરી જગી હતાં નિર્ભય સુખીઆ થઈએ;
 રીઝો રડો શું કરવાને. સ્વપ્નું (૬)
 રંગે ચંગે રામ રસામન ખાધું પીધું જેણે,
 માણિક્ય હરિગુરુ પદમાં સમવા કર્તવ્ય કીધું તેણે;
 સ્વસ્વરૂપમાં ઠરવાને. સ્વપ્નું (૭)

x

x

x

x

x

સદ્ગુરુ તે પરમેષ્ઠને, અનુભવી આત્મ અનુપ,
 માણિક્ય સમન્ને સત્પદે, થન્ને ભૂપના ભૂપ.
 હોય ઉપાધી જયમ ધણી, કલેશ ધણેરો થાય,
 માણિક્ય પૈસા ખોળતાં મણી હાથથી જાય,
 ખાતો તો દેખી સખ શાકર, ચાવી તો સખ રેતી,
 ગુપચુપ હમને જ્ઞાન લીઓ, કહેને મેં હોત ફજેતી.
 કહેનાનું જે કહી દીધું, ફોનો પત્રેસાર,
 શબ્દો ક્યાંથી આવીયા, શોધો જઈ જવ પાર.

x x x x

પગ પવિત્ર તીર્થ ગમને, હાથ પવિત્ર દે દાન,
 જીભ પવિત્ર જળ હોત હેં, ભજતેં સીતારામ.

* * * * *

ઈશ્વરનો મહિમા ને સર્વાત્મભાવ પ્રતિદિન સ્મરણ કરવાની ભાવનાવાળા હાહામાંથી.

બાહ્યાંતરં વ્યાપી રહ્યા જે પરમાત્મા નિત્ય, આપે જે મુજને આજે જ્ઞાન પુત્રીત,
 મુજ દોષો સધળા હણી કરે હૃદય મુજ શુદ્ધ, જેથી આજે હું થતો, સમર્થ યોગી પ્રયુક્ત;
 અસૂચ્યા ઇર્ષ્યા શોકને ક્રોધ લોભ જાય દોષ, કોઈતણો ન થતો હવે મારે હૃદય પ્રવેશ.
 ભૂતમાત્ર પ્રતિ મુજ ઉરે, પ્રકટે અપૂર્વ પ્રેમ, હું ઇચ્છું જીવ માત્રનું, સદા સર્વદા ક્ષેમ,
 પ્રેમ સ્વરૂપ પ્રભુ વ્યાપતા, મારા આણુઆણુ માંભ, પ્રેમ સૂર્ય મુજ ઉર વિષે આજે ઝમઝમ થાય;
 ધન્ય ધન્ય પ્રભુ આપનો, મહિમા કહ્યો ન જાય, આપ સ્વરૂપ આજે મને, આખું વિશ્વ જણાય.

+ + + + + +

હું પ્રિય પ્રભુ તણો, પ્રભુ છે માહા બાપ, જય ચિંતા ધરી કેમ હું હવે કરું સંતાપ.
 હું પુત્રને આપતાં, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન, આપે છે પ્રતિક્ષણ દસા, દૈવી સંપદ દાન.
 લહી પ્રિય સુત પ્રભુનો મને, હવે સકલ આ જીવ, અનુકૂળ મુજને થઈ રહી, સાધે છે મુજ શિવ.
 જડ પદાર્થ પણ મુજ પ્રતિ, અનુકૂળ રાખે ભાવ, ધન્ય ધન્ય પ્રજા આ પનો, કથશે કોણ પ્રભાવ.
 સ્ત્રી સુત, બંધુ આદિ જે, મુજ કુટુંબ સમુદાય, પ્રેરે છે ઉર તેમને, જ્ઞાન સદા જગરાય.
 હણીને તેઓ સર્વની, મતિના વિધવિધ દોષ, ઉત્તમ ગુણથી તેમનાં, બરે પ્રભુ હૃદયે.
 આપે છે વળી તે મને, સર્વોત્તમ આરોગ્ય, સાધે છે તે સર્વનો, સ્વરૂપથી સયોગ.
 મુજ પ્રતિ જે જે દોષને, ધરે ધરે વળી વેર, તે સૌને પણ ત્યાં કરે, મુજ પ્રભુ લીલાલહેર.
 મુજ શત્રુની શત્રુતા, નિવારતા મુજ ઇશ, નિર્મળ પ્રેમથી તેમનાં બરે હૃદય દીન નીશ.
 દીવસે મુજ સંગે રહી, રાત્રે રહી પણ તેમ, સતત પ્રભુ રક્ષે મને, ધન્ય ધન્ય પ્રભુ પ્રેમ.
 મુજ શ્રદ્ધાને દ્રઢ કરે, પ્રતિક્ષણ મારા નાથ, અહિતની શંકા નવ થતી, હવે મને મન સાથ.
 જય ચિંતાના મૂળને, કાપે છે પ્રભુ આજ, પ્રેમથી આપે મને, નિજનંદનું રાજ.
 જે જે મુજને જોઈએ, અનુપમ રહી ઉદાર, આપે છે મુજ પ્રભુ મને, પસારી હસ્તહતાર.
 પ્રભુના નિર્મળ અંકમાં, પ્રભુની છાંયામાં, સુખથી પોહું હું હવે, દેવસુખ મુજ માય.
 હે છે મુજ પ્રિયતમ પ્રભુ, હિતનું આજે દાન, હિતાગ્નિમાં હું કુખી જઈ, કરું હું પ્રભુ મુજમાન.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

વિવિધ ભેદમય વિશ્વ આ, નજરે પડતું જોઈ, નથી જુદી વસ્તુ બીજી, પણ મુજ પ્રભુ છે તેહ એકજ પ્રભુ અસંખ્ય આ, વિચિત્ર ધરતા વેશ, જગત હરિ હરિ જગત છે, શ્રુતિનો એ આદેશ. સકળ વિશ્વ જળ છે હરિ, હું પણ તપ્ત હરિ છુંજ, પ્રસન્ન ઉર થતો હવે, ભાળી હરિરૂપ મુજ. નિર્ગરૂપ કાંઈનાં ને મને, હવે થવું શીદ જીવ, અમૃત કુંડથી અગ્નિમાં, પડી સીદ સાધું અશિવ. હું ચેતન્યસ્વરૂપ છું, હું સામર્થ્યસ્વરૂપ, પ્રેમસ્વરૂપ પણ હુંજ છું, હુંજ બૂપનો બૂપ. જ્ઞાનતાણું અધિકરણ હું, સર્વતાણું હું મૂલ, સર્વ સ્વરૂપ હું સર્વમાં, હું સૂક્ષ્મ, હું સ્થૂલ. કશું મને મળવું હવે, રહ્યું ન વિશ્વે શેષ, પૂર્ણકામ હું થઈ રહ્યો, સમ્યક્દર્શ મહેશ. 'તત્ત્વમસિ' વડી વેદ પણ, દે છે એ ઉપદેશ, કે નહિં તુચ્છ તું જીવ પણ, તું છું તેજ મહેશ. દશ િશ જે વ્યાપી રહ્યા, અનંત તત્સત્ જ્ઞાન, તેજ હું, તેજ હું તેજ હું તેજ હું શ્રીહરિ ઓમ. આદા હું હરિ, હું પ્રભુ, ધન્ય ધન્ય હું આજ, ત્રિભુવનમાંહિ છે થયું, આજ મારું સામાન્ય.

+ + + + +

પ્રેમવડે પરિપૂર્ણ છે, થયું આજ મુજ ઉર, કાંજે પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુ, વ્યાપી રહ્યા ભરપુર. તનમનના સૌ બળવડે, ધરું હું પ્રભુ પર પ્રેમ, આત્મસ્વરૂપ મૂળ નાથને, હવે હું વિસરું કેમ. સૂર્ય પ્રકટતા નવ રહે ફાણ પણ તિમિર લગાર, મુજ હૃદયે પ્રભુ વ્યાપતાં, રહે ન સ્વરૂપ વિહાર. ચિંતા ભય કે શોકનું, જડે ન મુજમાં સ્થાન, મુજ હૃદયે તો એક છે, વ્યાપક શ્રી લગવાન. વિશુદ્ધ પ્રભુનો મુજ ઉરે, આજે થતાં નિવાસ, અનુપમ વિશુદ્ધિનો થતો, મુજ ઉર આજે ભાસ. પૂર્ણ તૃપ્તિ શાંતિ અને, પૂર્ણ સુખ સંતોષ, રાજે આજે મુજ હૃદય, કરું હું જય જય ઘોષ. મતિ મારી રહેતી હવે, નિરોધમાં સુરિથર, થયું દિવ્ય મુજ મન અને, વાણી તથા શરીર. સમર્થ પ્રભુની શક્તિઓ, મારા સૌ વ્યવહાર, અદ્રષ્ટ બળથી આજથી, ચલવે શ્રેષ્ઠ પ્રકાર. કુટુંબીનું જ્ઞાતિતાણું, દેશનું વિશ્વનું હિત, કરવાનું બળ પ્રભુ મને દે છે અપરિમિત. અખિલ વિશ્વનું હિત પ્રભુ, જેમ કરે છે નિત્ય, હું પણ વિશ્વ સકળતાણું, તેમ કરું છું હિત. પ્રભુમાં જે જે સદૃશ્યો તે સૌ છે મુજમાંહિ, કહાં જે બાહ્યાંતર હુંમાં, વ્યાપી રહ્યા જગરાય. અગ્નિ કાષ્ઠમાં વ્યાપતાં, કાષ્ઠ અગ્નિરૂપ થાય, મુજમાં પ્રભુ વ્યાપ્યાથી હું થયો વિશ્વનો રાય, જય જય જય જગદીશ જય જય આત્મ સ્વરૂપ, સિંધુ લહરી મળી સિંધુમાં બની મહોદધિરૂપ.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

જે શાંતિને વાણી મન, વર્ણી શકે ન લેશ, અપૂર્વ એવી શાંતિ હું, પામ્યો આજ અશેષ, જે લાભથી બીજો નથી, અધિક લાભ કોઈ અન્ય, પામી તે હું લાભને, આજ થયો છું ધન્ય. જે વિદ્યાત્મક વૃત્તિ થતી, જીતતાં રજ તમ પાસ, તે વૃત્તિનો મુજ હૃદય, પ્રકટયો આજ પ્રકાશ, ખોટું મારું હું પણ, ગયું આજ અળપાય, હિમની કણિકા ઓગળી, જતી જેમ જળમાં. સ્પર્શ મણિનિજ સ્પર્શથી, કરે લોહ જેમ હેમ, પ્રભુનિજ સ્પર્શથી શિવ મને, આજ કરે છે તેમ. હું શિવને હવે ન રહ્યો, દુઃખતણો ભય લેશ, તિમિરતણો રવીમાં થવો, ક્યાંથી કદી પ્રવેશ. હું સત્ય છું, હું જ્ઞાન છું, હું છું પૂર્ણાંદ, એક સ્વરૂપ હું સૌ સ્થળે, નથી મુજમાં દંડ. જન્મ મરણ મુજમાં નથી, નથી વ્યાધિ નથી દૈન્ય, કલ્પિત આ સૌ ભેદ તે, મુજમાં મનના જન્ય. મન મુજ હરિમય થઈ જતાં થયું સર્વ હરિરૂપ, ધ્યેય માત્ર રહેતા હવે, ધ્યાતા થાતો ચુપ.

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૫૬ જાસુ માટે.

- જાસુ જાણે રે જગમાં આતમા, મહા વાયક મનથી વિચારે વીરજો.
પૃથ્વી જળ તેજ રે વાયુ વ્યોમથી, અસંગ રહ્યા પણ એજ વિષે દરશાયજો. જાસુ (૧)
- દૃષ્ટા તે દીસે રે સર્વે દૃશ્યમાં, દૈતાદૈત તે કાર્ય કારણ કહેવાય જો,
જીવ શિવ નહિં જીવદાં પણ દીસે માયાવડે, સદા સદોદિત એક અખંડીત શિવ જો. જાસુ (૨)
- કનકતણું જૂષણુમારે શો છે આંતરો, જળ તરંગમાં ભાસ્યો છે કંઈ બેદ જો,
પટતંતું પૃથક ઉપાધિ યોગમાં, પામર પ્રાણી ક્ષણે ક્ષણે પામે ખેદ જો. જાસુ (૩)
- રૂપવિશે અરૂપી આતમારામ છે, અરૂપી વિશે કંઈરૂપ રહ્યા અપાર જો,
જ્ઞાન વિશે જ્ઞાતાંડની ઉત્પત્તિ એમ છે, જેમ ખીજ થકી કંઈ વૃક્ષતણો વિસ્તાર જો. જાસુ (૪)
- મુખતણો આભાસ મુકરમાં પેખીએ, દ્રષ્ટા માટે દૈતપણું નહિં હોય જો,
ચિદાભાસ જાહેર રે જીવ જગતમાં, ભાસિક તે તો જાણો જ્ઞાન સ્વરૂપ જો. જાસુ (૫)
- પાણીને પાળો રે પૃથક સૌ કહે, અંતે પાળો જાણો પાણી રૂપ જો,
ઉપાધિ અનુભવી રે જીવ શિવ એ કહે, વિના ઉપાધિ જીવ શિવ જ્ઞાન સ્વરૂપ જો. જાસુ (૬)
- ત્રણે પદ્મળતાં રે પરજ્ઞાન પેખીએ, નામરૂપને ગુણતણો તો નાશ જો,
વસ્તુમાં વિલસ્યો રે આદિ મધ્ય અંતમાં, ત્રણેકાળ આત્મા અખંડ અવિનાશ જો. જાસુ (૭)
- શ્રવણ કરીને, મનન મનમાં ધરો, નિદિધ્યાસે નિરખો સધળે જ્ઞાન જો,
શિવાનંદ કહે રે વિશ્વ સકળ પરમાત્મા જ્ઞાન વિના કંઈ ઠાવો ન દીશે ઠામ જો. જાસુ (૮)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

૫૬.

- દાસો હં દામો હં કરતાં, દદદો વિસરી જૈયે રે,
ગયુંદરિદ્ર અનાદિ કાળનું મહાધન લાધ્યું તેંઅરે. દાસો. (૧)
- ધરનું ધરમાં ધન હતું પણ બોગ ન પડ્યું કૈંયે રે,
દદદાશિલાતળે દટાણું સમજ વિના દુઃખ સહીયે રે. દાસો. (૨)
- પણ પરિપકવ મન સ્થિર રખાય નવ રખાય કોઈઠીયે રે,
અક્ષર ધનએ ગુરુએ યતાવ્યું હવે કેમ દુખીયા થૈએ રે. દાસો. (૩)
- સમજ્યા વિના શોક મોક ન જાય, મિથ્યામાર શિદ વહીએ રે,
એ રે અનુભવાનંદ આતમા, સમઝી કૃતારથ થઈએ રે. દાસો. (૪)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

- એ સો બાળક ખેલે નંદ કે હાર, તીન લોક જાકે મુખ મોઝાર, (૧)
- કાને કુંડલ જાકે પશ્ચ પાયે, જાકે પિતા વસુદેવ દેવકી માય,
અનંત કોટી જાકે શરીર, હૈસો તો ધેન ચરાવે જમના તીર. (૨)
- જ્ઞાનાદિક જાકો લહેન બેવ, જાકી શિવ શનકાદિક કરત સેવ;
કહેત કળીરા તોરી લીલા અપાર, જાકું સમર જન ઉતરે પાર. (૩)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

- પરિશ્રદ્ધ ગોવાળા સંગ રમે, જેને કાળે જોગેશ્વર દેહ દમે. ટેક
 વા'લો વ્યાપી રહ્યો સચરાચર, એણે નંદ ઘેર ચારી વાઝર;
 વા'લો ત્રણુ હુવન બાંગે ધડે, મા'લો માખણુને કાળે રડે. (૧)
 એનો મુનિવર પાર ન પામીઆ, એને ઉખળે બાંધીને તાણીયા;
 વા'લો દેવને ધ્યાને ન આવીઆ, એ તો જનુની જશોદાને ધાવીયા. (૨)
 વા'લો જગન કરે તેને વાંચ છે, વા'લો વહાલપણે વશ થાય છે;
 વા'લો બકિતને બાવે મીઠડો, મેના નરસંઘએ સ્વામીને દીડડો. (૩)

* * * * *

રાગ હોરિ.

- હરિ તાના નામકી બજિહારી, રટે સદા શેષ પુરારી.—ટેક.
 નામ દુવિના નર ભવમે ભટકે, જ્ઞાન શુકર મંજરી;
 કાગકીટ પતંગ તન ધરી કે, ભોગે દુઃખ અતિ ભારી;
 સુણે સખ નર અર નારી—હરિ તેરે. (૧)
 જગ્યુ દ્વીપ ભરતખંડ ભૂમિ, ઉત્તમ નર દેહ ધારી;
 સ્વાદ વાદ વિપય સુખ દંડી કે, મુખસે રટોગે મોરારી;
 પરમગતી હોઈગી તુમારી—હરિ. (૨)
 નામ પ્રતાપ ભયો નવ ખંડમે, પ્રહલાદ લીધો ઉગારી;
 નરસિંહ દેહ ધરી હરિ આપે, દૈત્યકુંડ ડાર્યો વિહારી;
 ભયો જગમે જે જેકારી—હરિ. (૩)
 દેવ કોહી દૈત્યકુંડ દેખી કે, જ્ઞાનકી નાથ પોકારી;
 શત યોજનકો સમુદ્ર બાંધી કે સૈન્યા પાર ઉતારી;
 રામે રાવણુ માર્યો અહંકારી—હરિ. (૪)
 નામ લેનેસે અધમ જાત ઉધારી, દેખો દીલમે વિચારી;
 ગજ ગુણકા અર ગીધ જટાયુ, સદનો સખરી તારી;
 અધમ એસે લીને ઉધારી—હરિ. (૫)
 મોતી કહે તુમ મન વશ કરકે, નામકું લૈધ્યો ઉચારી;
 દ્રુવ પ્રહલાદ વિભીષણુ સખને, જન્મકી ત્રાસ નિવારી.
 ભયે ભવસાગર પારી—હરિ. (૬)

÷ ÷ ÷ ÷

રાગ પરજ્યા.

- શ્રદ્ધ રહ્યા સખમાંહિ, સખ શ્રદ્ધમાં રહે; એમ સમજે નરનાર, ગીતામાં ગોવિંદ કહે. (૧)
 રાગ અર દ્રેષ મુકો મદ માનને, અખંડ સ્વરૂપ છે એક ભજો ભગવાનને;
 શીલ સતોપ અને સત્ય સદા ઉરમે ધરો, કામ કોષ અને લોભ તેને તમે પરહરો. (૨)
 સદા સતસંગ કરો, શુદ્ધ ચિત્ત કરી; જન્મ મરણુ દુર થાય, ભજો તમે શ્રીહરિ. (૩)
 કહે મોતી પરિશ્રદ્ધને, સત્ય એક માનજો; શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સંત, કહે તે પરમાણુજો. (૪)

÷ ÷ ÷ ÷

સ્તુતિ.

જય જય અખંડાનંદ, ખેડ કરજોડીને મન તું વંદ.
 જેના મહિમા છે અગમ અપાર, ત્રણ લોકનું એ તત્ત્વજ સાર.
 જેને વદે ગાય નેતિ નેતિ કહી, બતાવ્યો સદગુરુએ સહી.
 લાગું તેને વારંવાર હું પાય, જેનું નામ લેતામાં કર્મ કપાય.
 અનામીના નામ પડ્યારે અપાર, અરૂપીના રૂપ શિરમણ સાર.
 નિર્ગુણીના ગુણ ગણ્યામાં ન આવે, એવું તારૂં સામર્થ્ય દૈવ કહાવે.
 છાના છપી રહ્યા છોરે લપાઈ, તારી ગતિ ગુપ્ત નારે લપાઈ.
 અછેદ અભેદ અનુષ્ઠ ૩૫, અગમ્ય અપાર અનંત સ્વરૂપ.
 નિરંજન નિરાકાર નિરમળ, ઓ નિર્ગુણ નાથ જાઉં બલબલ.
 સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે અપાર, નહિં સૂર કોટી કલા રવિસાર.
 નમું નમું તોહિ કરૂં પરણામ, શૂન્ય શિખરમાં છે જેનું ધામ.
 એક તું, એક તું, વ્યાપક રામ, તારે અંગે લેપે નહિં કોઈ કામ.
 અસંગ, અમલ, અલક્ષ્ય, અજીત, અવિનાશી અજન્મા છો નીત.
 પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો પોતે, જેતાં કાંઈએ ન આવે નજરે.
 અદૃશ્ય અવાણુ તું ચેતન ધન, જેતાં કંઈ પહોંચે ન યુદ્ધિ મન.
 દીઠું જેણે તે તો ત્રિગુણી માયા, તે તો તહાં તેટલા માંહિ બધાયા.
 તને જોવા જય તે તો ખોવાય, જોનારો જોનારા માંહે સમાય.
 એવી અટપટી છે તારી કલા, સમજણુ વિના ભુલા પડ્યા ભલભલા.
 ભૂલવણીમાં ભૂલે નહિં મમ ચિત્ત, કહે જનધેલો આનંદ નીત.

*

*

*

*

રાગ કલ્યાણુ ત્રિતાલ.

ઝટપટ લજ હરિ, હો હોશીયાર, ચટપટ લે તહિ કાલ ગમાર;
 ખટપટ છોડી વેગે પરવાર, જઠરા અગનકો દુઃખ સંભાર;
 ત્રિવિક્રમાનંદ કહે વારંવાર, અથકે ભુલ્યો તો ભયો હે ખુવાર.—ઝટપટ.

÷

÷

÷

÷

રાગ ગાડી ચૈતાલ.

પ્યારો પ્યારો સખ કહે, પ્યારોકો ન જાણે કોઈ, લોકનમેં ધન પ્યારો, પ્યારે કે અજાણુ તે,
 ધન દે જોડાયો પૂત, સૂત છોડી પોખ્યો તન, ઇન્દ્રિય બચાય છોડી, પ્રાણુ કે પીયાર તેં. ટેક.
 પ્રાણુ તજ ચલ્યો સ્વર્ગ, સાક્ષી કાજ જીવ તજ્યો, સખ તે પીયારો આતમા, જાણ્યો હું વિચાર તેં,
 ત્રિવિક્રમાનંદ “સોહં પરમ પ્રેમારૂપદ,” ગુરુ કે પ્રસાદ જાણ્યો, પરનાહિં ચાહિ તેં. (૧)

÷

÷

÷

÷

÷

÷

રાગ માન કલ્યાણુ.

પરમ પુનીત નિરંજન નિરાકાર, પર નહિં તેરે,
 નહિં તોમે કાળચક્ર લય વ્યાપત, શુદ્ધ યુદ્ધ ગાય વરણુ વેદ ટેરે. ટેક.
 તેરે નાહિં જાતિગોતિ, નિરાપેક્ષ સ્વયં જ્યોતિ, કહાબરણું મતિ છોડી,
 ગુણુ તો ધણેરે, ત્રિવિક્રમાનંદ “સોહં બાહ્યાબ્યંતર” દૂર નહિં હે તો નીયરે પરમ. (૧)

÷

÷

÷

÷

÷

÷

રાગ હુમીર કટ્યાણ.

નહિં નાહું કોણુ નિર્મળ, ઉઠ પુણ્ય જગી ભઈ હૈં, પ્રભુસું એકતાન,
આનંદ એધ આટે, મુખમું ન કહેજન, હૈયોં હીશરાહન, ભાસત નહિ કષ્ટું આન. ટક.
હમ બપેતમાસમીર, બકવાદ છુટી ગયો, સુખ સિંધુમાંલિ મન કરન લગ્યો પાન,
ત્રિવિક્રમાનંદ કા તો કોણુ કરે સરભર ગુર કે પ્રમાદ ભયોજાન-નહિં. (૧)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷
અખતો' આન આન નહિં બોલું, " સદેવ સોમ્પેદમગ્રમાસીતુ, "
" એકમેવાદિતીય' બ્રહ્મ, " " તદ્ બ્રહ્મ વિજ્ઞાસસ્વ " બોલું. ટક.
" સત્ય' જ્ઞાન મનનત' બ્રહ્મ " એલી પદ તેં નહિં ડોલું,
ત્રિવિક્રમાનંદ મન ઇતિ ઉત ગો નહિં, ચિદાનંદ સિંધુ મેં ઝકોલું-અખ. (૧)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

રાગ ભુપાલી કટ્યાણ ત્રિતાલ.

અરે મિતા અમી સુખરૂપ તો ભઘલો. (ટક.)

કર્તવ્યતા કોઉદમરે નલિયા, યોગ યજ્ઞ નરપ તપ સંયમ,
સખ પૂરણુ ભઘ લો આજ, અરો અમી ધન્ય. અરે (૧)

ત્રિવિક્રમા નામરૂપ અંજનીયા, વિધિનિર્ગંધ જીવ ઇશ્વર તદ્ધ્યાં,
અમી તો પૂર્ણાનંદ શીતળચંદ. અરે (૨)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

નહિં કોઈ ઓરા રે, અખ કાહેકો ધરં મે ધ્યાન. ટક.

અધ્યેય વસ્તુ કું ધ્યેય કરી સ્થાપત, એલી બડો અજ્ઞાન-નહિં (૧)

જે પદ યોગી ધ્યાન કરી પાવત, સોઇ હમારો ધામ-નહિં (૨)

ગાય ગાય કરી જનકું રીઝાવત, રીઝન વારો ન આન-નહિં (૩)

સખ મિલિ ધ્યાન ધરત હૈ જનકો, સોઈ ત્રિવિક્રમ રામ-નહિં (૪)

x x x x

રાગ કનડો ચોતાલ.

જખ તેં આહરી પ્રતીત, તખ તેં ધરી મન ધીર,
વિશ્વાધાર વિશ્વ પોષક યોગક્ષેમ કીનો મેરો, તખ તેં ગઘહે તન પીર. ટક.

અધ્યાતમ અધિભૂત અધિદૈવતાપત્ર્ય જ્ઞાને કે પ્રકાશ ભપે તીન મુવે વીર,
ત્રિવિક્રમાનંદકે તો એક ઈષ્ટ સનકાદિક, મહા મુનિ મતિ ગંભીર. જખ (૧)

+ + + + + +

સરસ્વતી માઇ કુરે નિજદાશ, કંજ સુતા હંસ વાહિની,
વીણા પુસ્તક દંડ ધારિણી, વિદ્યાદાતા, અવિધા ઈન્દ્રિ નાશ. ટક.

શ્વેતવર્ણા કુંદવત્ર મુક્ત માલ ઉર રાજત, તત્ત્વવેત્તા બ્રાહ્મણ કે,
સદા મુખવાસ, ત્રિવિક્રમાનંદકું તો, દીજે સદા બ્રહ્મ સ્મર્તિ;

મુજકું તો, એક તેરી આસ. સરસ્વતી (૧)

x x x x x

સરવેશ્વરે, સર્વ અધિજ્ઞાન, તુંહી તો પ્રકાશક,
જગત પ્રકાશરૂપ “યદ્ ભાસા અનુભાતિ” શ્રુતિમાન—ટેક—
અક્ષુ દૂકો અક્ષુ તું તો, શ્રોત્ર દૂકો શ્રોત્ર પ્રભુ, સ્પર્શદૂકો સ્પર્શરામ,
ધ્રાણુ દૂકો ધ્રાણુ, રસના કો રસના તું. મન દૂકો મનદેવ.

ત્રિવિક્રમાનંદ સુખધામ. સર્વેશ્વર (૧)

* * * * *

૫૬

ધીરજ મન કયું ન ધરેરે, અણુ હોનિ નહિં હોય,
જા દિન ગર્ભમેં 'મુંદ પડી હે, તાદિન લીખ્યો સો હોય. ટેક.
નહિં ચિંતા તહાં ચિંતા કરતહે, કીતની સુનાવું તોય,
ચિંતા કરેરે હરિ મિલનકી, જાતેં ભલો તેરો હોય.—ધીરજ (૧)
જ્ઞાનકો ફળ મુકિત લીખ્યો હે, સખ ઉપનિષદ્ જોય,
જ્ઞાન પાયકે વિષયકું માગે, આત્મ હવારો સોય.—ધીરજ (૨)
એસે જાણી કે સદા સુખ લીજે, દુઃખ સંભવ નહિં હોય,
ત્રિવિક્રમાનંદ મનુષ્ય પાયકે, યામે રહો જન સોય.—ધીરજ (૩)

ભેરવી ત્રિતાલ.

કયા સોયા ઉઠ જાગરે, ખીત ગયા જન મારા સારા, ટેક.
કોટિકાલકા સોયા ત્રિવિક્રમ, વેદ જગાવે ઉઠ ભાગરે. કયા (૧)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

આશાવરી ત્રિતાલ.

ધતિનો માગ હું તો પેં, જ્ઞાન ભુલ્યો નહિં જાવ હું,
દુર્ધટ ત્રિગુણી માયા તેરી, ઉસ તેં નીકે બચાવહું.—ટેક.
ભરત મૃગી સંગ સ્મૃતિ ભૂલાનો, તીસરે જનમ છુટાવહું,
ત્રિવિક્રમાનંદ છેલ્લી ધિનંતી, ફેર તો સુ નહિં માગ હું. ધતિનો (૧)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

પૂર્વિ ચૈતાલ.

પૂજોપહાર આર કહ્યુ દીસે નાહિ, કયા લેકે પૂજું ભગવાન જાણે વિષ્ણુ,
સ્થલે વિષ્ણુ, સ્થાવર જંગમ વિષ્ણુ, અંતરયામી સીતારામ. ટેક.
પૂજ્ય પૂજા સોઈ વિષ્ણુ, પૂજક સો દુગ્ધ નાહિ,
“તત્સજ્જવા તદેવાનુપ્રાવિશત્” શ્રુતિ કરે ગાન;

ત્રિવિક્રમાનંદ કર જોરિ, આગે ડાડો ભયો, કહો કોન વિધિ હો સુગ્ધન. પૂજોપહાર (૧)

÷ ÷ ÷ ÷ ÷ ÷

રેક્તા

છત્રકે હવાલમેં દુસરા તો, કોઉ દીસતા નહિં, જોપે દુગ્ધ સત દિખાવે, ગુર કહેં ઉસકુ તહિં. ૧
જ્યાં સુવર્ણમેં ઘાટ દુગ્ધ, કારજ કારણુતા ભઈ, સન્ને તેં દુગ્ધ કરી દિખાવે, ઉતો કિતો જાત નહિં. ૨
“સર્વ ભૂતસ્થ માત્માનં,” “સર્વ ભૂતાનિયાત્માનિ” એસે કરી ભગવંત બોલ્યા, જો કહાવે જગમણિ. ૩
ત્રિવિક્રમાનંદને બિચારા, આલોડન ફિર ફિર કિયા અનુભવમેં આઈયા, સોઈતો પદમેં લીખ દીયા. ૪

+ + + + + +

હુસેની એકતાલ.

અળ તો પડી છે કતલરે હો સંતો—ટેક—

ચલી સમશેર માનગુરૂકી, મારી ઇચ્છાએ મરદરે. હો સંતો—અળ—(૧)

કામલિ મારા, કોષલિ મારા, લોભ મારા લંગરરે,

નૃપ્પા મારિ ચલાઈ ત્રિવિક્રમ સોઈ મુખી નીડરે. હો સંતો—અળ (૨)

* * * * *

રાગ મારૂ પરજ.

દેખ્યા દિલમેં જગત, શોષ નલિં પાતિ હે, માયામેં ચિદાભાસ, એક જાતિ હે.—દેખ્યા (૧)

દેખ્યા મેં ચૈતન્ય કાઈ, આદિ માયા ભાતિ હે, ક્રિયા મેં વિચાર જેમેં, મરિચિકિ પાતિ હે.—દેખ્યા (૨)

સદચિદ આનંદ એક, ચૈતન્યકિ પ્યાતિ હે, માયા અરૂ આભાસ વિવર્ત, સમજ પરિધાતિ હે.—દેખ્યા (૩)

ક્રિયા મેં વિચાર ફેર ફેર, દિનરાતિ હે, ત્રિવિક્રમાનંદ કિતો, જરત નલિં છાતિ હે.—દેખ્યા (૪)

x x x x

રાગ પિસ્તો.

વારિયાં તુમે જાઉં હે ગુરૂદેવ, મેં મસ્ત લયા પૂર્ણ લયા.—હેગુરૂદેવ વારિયાં (૧)

લધુ મુખ દેખ્યામેં જગત સારા, યાંતે દીલ છુટ ગયા નલિં પ્યારા—વારિયાં (૨)

સદ ચિદ આનંદ સ્વરૂપ મેરા, કોણ ગુણ યાદ કરેં મેં ગુરૂ તુમેરા—વારિયાં (૩)

મૃતકો અપ્યાસ ત્યજ અમૃત ક્રિયા, ત્રિવિક્રમાનંદકું તો ખુશી કીયા—વારિયાં (૪)

÷ ÷ ÷ ÷

દુહો.

રૈયત સખ રાજ રહે, મીટે ન રાવત માન,

આમદ ધટે ન રાજકો, સો પ્રધાન પ્રમાણ.

÷ ÷ ÷ ÷

દુહો.

હમ હતે, જખ હર ન તે, અખ હર હે, હમ નાય,

પ્રેમગલી હે સાંકડી, હર હમ દો, ન સમાય.

÷ ÷ ÷ ÷

ઈશ્વરનું સ્તવન ગરબી (ચોષક)

જે આ જગતને નિભાવે, લગ્નું તેજ ભાવે; ખલક પલકમાં બનાવે, લગ્નું તેજ ભાવે. ૧

ચાહે ત્યારે ઝટ હુઆવે, લગ્નું તેજ ભાવે; તે તો વિશ્વનાથ કહાવે, લગ્નું તેજ ભાવે. ૨

જે આ સૂર્યને શોભાવે, લગ્નું તેજ ભાવે; જે આ ચંદ્રને ચળકાવે, લગ્નું તેજ ભાવે. ૩

ધ્રુમટ મગનનો ટેકાવે, લગ્નું તેજ ભાવે; અસંખ્ય ગોળાઓ ગબડાવે, લગ્નું તેજ ભાવે. ૪

જડને ધર્મ જે ધરાવે, લગ્નું તેજ ભાવે; મનને મુક્તિસું ચઢાવે, લગ્નું તેજ ભાવે. ૫

જે છે પ્રાણનો આધાર, લગ્નું તેજ ભાવે; જે છે સારમાંનું સાર, લગ્નું તેજ ભાવે. ૬

જે છે ડાહ્યો દયાવંત, લગ્નું તેજ ભાવે; જેને નહિંજ આદિ અંત, લગ્નું તેજ ભાવે. ૭

સકળ શક્તિનો ભૂપ, લગ્નું તેજ ભાવે; જે છે એક ને અનુપ, લગ્નું તેજ ભાવે. ૮

જે છે અકળ ને અરૂપ, લગ્નું તેજ ભાવે; જ્યાં મન વાણી હોય ચૂપ, લગ્નું તેજ ભાવે. ૯

જેને નવલ કવે સુંજ! લગ્નું તેજ ભાવે; તું તે તુંજ, તુંજ, તુંજ લગ્નું તેજ ભાવે. ૧૦

÷ ÷ ÷ ÷ ÷

પ્રભાત.

- જાગરે જાગ તું મોહ નિદ્રા તજી, સચ્ચિદાનંદ ધન સ્વાત્મ તરવે,
ઉત્ત પુણ્યે થદિ, દેહનરનો મળ્યો, શું ઉધે શોધ તવ બુદ્ધિ સત્વે. (૧)
- સ્ફુર્ણ ઉપજ્યા કરે, જી તિથી મન વિશે, માનવી નામ તેથી મનાયું,
જે સ્ફુરે તે સમાવી સુખે જે રહે, તેહનું નામ તો સતે ગાયું. (૨)
- જેહના ઘટ વિશે સ્ફુર્ણ ઉપજે નહિં, શાંત નિજ મૌજમાં જે રમે છે,
તેહનું નામ ભગવંત સતો કહે, તેજ મહા ભક્ત હરિને ગમે છે (૩)
- તું નથી દેહ ચૈતન્ય હોવા રૂપી, દેહ ત્હારો નથી, દૃશ્ય ત્હારો,
તું સાક્ષીમાં છે નહિં, કર્મ કર્તાપણું, થા સુખી નાંખી ઈર્ષ્યામાન બારો. (૪)
- વિચર તું મોજમાં, મોહ મમતા તજી, બુદ્ધિ નિરપેક્ષથી વિશ્વભરમાં,
ભક્ત માણ્ણિક્ય જગ દ્રષ્ટિ ઉથલાવીને, બ્રહ્મ દ્રષ્ટિ કરીજા તું ઘરમાં. (૫)

* * * * *

જેને જે વસ્તુ ગમે, તેને મન તે શ્રેષ્ઠ,
જેને જ્યાં રચી નહિં, તેને મન તે નેષ્ટ.

રચીઓ સૌની બિન્ન છે, ગુણુ કર્મ અનુસાર,
જેર જીવન ચાલે નહિં, વલ્લો જાગ સંસાર.

* * * * *

કાયાને જીવના સંવાદ. (પારસમણી ભજન સંગ્રહમાંથી)

- કાયા જીવને કહે છે રે, સુણો મારા પ્રાણુપતિ.
મેલી મુજને ક્યાં જાગ્યો છોરે, આ વગડામાં અજાણી. (૧)
- જીવ તમારા લાધેરે, ચાલું છું હું મદમાતી,
તમ વિના નહિં મારેરે, આ દેહના સંગાથી. (૨)
- જ્યારે તમે જાણો, ત્યારે તો મારી શીરે ગતી,
જ્યારે જાણું છતુરે, ત્યારે તો પ્રોત કરવી ન'તી. (૩)
- ધણું લાડ લગાવ્યારે, બેગી બેસી જમતી,
હવે કેમ તરછોડીરે, આવી કેમ ફરી મતી. (૪)
- કોઈક ગુરજ મળીઆરે, અગમ અગાધ ગતિ,
કરશે બ્રહ્મ સ્વરૂપેરે, એ હું જાણતી નોહોતી. (૫)
- છો દેવ નિરંજનરે, મુખે મંગળ મુરતી,
તારો બેઠ ન જાણ્યોરે, એવી તારી અકળગતી. (૬)
- મારી કરણી ના જોશોરે, હું કરજોડી કરમરતી,
મેલી માયા ને ચેતનરે, આત્મા અમરાવતી. (૭)
- દાસ નારણસીંગ કહે છેરે, માયા પછી રહી રોતી,
ગુરુ ગોવિંદને ભજશેરે, થશે તેની સત્ક્રમતી. (૮)

* * * * *

- જીવ કાયાને કહે છે રે, હું પંખી છું પરદેશી,
અમે ક્યાં સુધી રહીએરે, નથી અહીંના રહેવાશી. (૧)
- તારા મોહના તે કંઈમારે, પડી અમને ફાંસી,
તારી વાસના લીધીરે, કયો લખ ચોખાંશી. (૨)
- ગુરુએ સમજ પાડીરે, જોયું સરવે તપાસી,
નીરખ્યા બ્રહ્મ સ્વરૂપનેરે, પોતાનું રૂપ પ્રકાશી. (૩)
- મારી કેડજ મેઝારે, શાને કરે ઉઘાસી,
તમને તીરથ કરાવ્યારે, શ્રી ગંગાને કાશી. (૪)
- થયા રૂપ અરૂપરે, માયા ત્યારે દૂર ખશી,
ભજ્યા તેજમાં તેજરે, હરિ જેને ગયા વશી. (૫)
- દાસ નારણસીંગ કહે છે રે, અચળ થયા અવિનાશી,
ગુરુ ગોવિંદ બજશેરે, અમરાપુરના વાશી. (૬)

* * * *

જ્ઞાનખત્રીસી ખારાખડીમાં.

શ્રી ગુરુદેવેબોનમા:

- કકા કલપતર ગુરુ જાણુ: જેની પાસે અનુભવ ખાણુ:
ખાણુ ચારના ફેરા ઠરે: જે સતગુરુ ચણે ચિત ધરે:
ધરે ધરમ ટેક નહી ડોલે: સતગુરુ શબ્દે સંશય ખુલે:
ખુલે સંશય રહે ન તાણુ: કકા કલપતર ગુરુ જાણુ: ૧
- ખખા ખાલી અવસર જાય: તાતે જોહે કરને ધાય:
ધાય યુકે ચારાશી ફરે: અનંત જુગ એમ જન્મે મરે:
મરે મુઠ માથે ધરી ભાર: શુજે નહી શીર ઊપર કાલ:
કાલ શીચાણો સજીને ખાય: ખખા ખાલી અવસર જાય: ૨
- ગગા ગામ ધામ ધન દારા: હરી માયાના સકલ પસારા:
સારા મૃતવખના સમ જાણો: ભૂલી ભાવ મન કદી ન આણો:
આણો એક અલખ અવિનાશી: જેથી મટે મરણની ફાંસી:
ફાંસી સમ સા આર પંપારા: ગગા ગામ ધામ ધન દારા: ૩
- ધધા ધરની લેવા વાત: ભાવ ભરોસો ધરજે તાત:
તાત માત સાચાં તે જાણુ: જે તાંઈ ઇચ્છે કલ્યાણુ:
લાણુ લેવાનો આગ્યો દાવ: પાછો તું મત ભરજો પાવ:
પાવ ઊપાસે થાશે શાંત: ધધા ધરની લેવા વાત: ૪
- નના નિગમ અગમ જે કહે: તે પ્રભુ તારે ભીતર રહે:
રહે રામ પણુ જાણુ નહી: તેથી ભવમાં જનશે વહી:
વહી ગયે વસ્તુ નહી મલે: પાછું જોતો ખખરજ પડે:
પડે ભાસ તો સેજે લહે: નના નિગમ અગમ જે કહે: ૫

- અચ્ચા ચતુર હંસ પ્રવીણ: જે કરે પયં પાણી ભિન્ન:
ભીન અનાતમ આતમ ગણી: ખેટાનો મ થાજે ધણી:
ધણી થયે ધરવો અવતાર: કરમ તણો શીર સેહવો ભાર:
ભાર ભરમના કરશે હીન: અચ્ચા ચતુર હંસ પ્રવીન: ૬
- છછા છો શાસ્ત્ર ને વેદ: તેનો સમજી લેજો ભેદ:
ભેદ જાણ્યા વિણ સર્વે ફેક: જેમ જીવ વીના ચૈદે લોક:
લોક વીલોકી બુદ્ધો જ્ઞાન: હું માંડે બાપુ અભિમાન:
માન રવમાં કહ્યું નીષેધ: છછા છો શાસ્ત્રને વેદ: ૭
- જજા જડ ચેતનની ગાંઠ: ત્રણે દેહના બાંધ્યા દાઠ:
દાઠ અલોકીક અગમ અપાર: ગણતાં તેનો નાવે પાર:
પાર જાય તો ખબરજ પડે: હું તું ત્યાં ગોત્યું નહી જડે:
જડે કુંચી બિચડે કપાટ: જજા જડ ચેતનની ગાંઠ: ૮
- ઝઝા ઝગડો મનથી કરે: મારી મનને પોતે મરે:
મરે વાસના થાશે સુખ: જનમ મરણનું જશે દુઃખ:
દુઃખદાયક અજ્ઞાન પ્રમાણ: સુખદાયક સમ બુદ્ધિ જાણ:
જાણ આતમા કારજ સરે: ઝઝા ઝગડો મનથી કરે: ૯
- નના નામ રૂપ નહી જાણ: વીઝા સુતની જેવી વાણ:
વાણ ચાર અવસ્થા ચાર: તેથી છે પરમાતમ પાર:
પાર વસે ને પાસે રહે: સૌથી ન્યારો સૌમાં છેહ:
છેહ આતમા એક પ્રમાણ: નના નામ રૂપ નહી જાણ: ૧૦
- ટંકા ટર ગઈ સર્વે તાણ: અહંકાર આથમીઓ જાણ:
જાણ થયે નહી ભેદાભેદ: નહી દ્રાઈ વીધી નહી નીપદ
ખેદપણાનું ખંડન કર્યું: પરમારથ રૂઝમાં ધર્યું:
ધર્યું અરથ ને બિગ્યો જાણ: ટંકા ટર ગઈ સર્વે તાણ: ૧૧
- ઠંઠા ઠાઠ રચ્યો । ત્રાતા: ઇચ્છાથી ઉપજી જીવ માતા:
માત તાત મીલી કીયો પસાર: ત્રણ ગુણ ચૈવી તત્ત્વવીચાર:
ચાર વરણ ચાર આશ્રમ કર્યા: તેના પ્રપંચ બહુ વીસતર્મા:
તર્મા તેથી સજન મુની જ્ઞાતા: ઠંઠા ઠાઠ રચ્યો જગ ત્રાતા: ૧૨
- ડડા ડાપણ દીલમાં ધરી: આપું જોવા ઇચ્છા કરી:
કરી ત્રિચાર તપાસ્યું બહુ: આપ વીશે જગ જાસ્યું સહુ:
સહુ રૂપે થયો આપો આપ: પોતે જપે પોતાનો જપ:
જપ અજંપા જોવા ફરી: ડડા ડાપણ દીલમાં ધરી: ૧૩
- ઢઢા ઢલ ધીરજની ધરી: શુદ્ધ વીચારની સમશેર કરી:
કરી અવધ્યા સર્વે નાશ: જાગ્યા અવગુણ પામી ત્રાસ:
ત્રાસ વીલોકી થાક્યા સહુ: જે કરતા ઉપાધી બહુ:
બહુ પ્રકારે માર્યા અરી: ઢઢા ઢલ ધીરજની ધરી: ૧૪

- રૈણા રણવટ સુરા ટકે: માર માર જ્યાં મુખથી બકે:
 બકે નહીં સંપત્તી ને હાથુ: સનમુખ રહીને કરે કલ્યાણ
 લાણ લઈને પાછા ફરે: મરજીવા થઈને તીચરે:
 ચરે અગોચર સુરતી થકે: જુણા રણવટ સુરા ટકે: ૧૫
 તત્તા ત્વં પદ તતપદ જાણુ: અકરતા અસીપદ માન:
 માન 'જિપાધી સંગે મથિ: અનીલા સંગે જીવ કમ્પિ:
 મથિર જીવ જિપાધી કરી: નહીં તો એક રૂપ છે હરિ:
 હરિ જાણી એ પદને બાન: તત્તા ત્વંપદ તત્પદ જાણુ: ૧૬
 થથા થલ જલ તેજ સમીરા: અન્નપાંચ મલી યુલ શરીરા:
 શરીર છુટે સૌ સૌ ધર સમ્યા: હંસા નીકસી ક્યાં જઈરમ્યા:
 રમ્યાં રામ તે સતગુરુ કહો: મારા મનની બ્રાંતી દહો:
 દહો બાવના ભુતીક બીરા: થથા થલ જલ તેજ સમીરા: ૧૭
 દહા દેહ દષ્ટ નહીં ટરે: જિંગ વાસના સુક્ષ્મ ધરે:
 ધરે કારણુ સુક્ષ્મ મલી યુલ: પોતે ન જાણે પોતાની બુલ:
 બુલ મટે તો નાવે ફરી: હંસોરે હંસામાં ભરી:
 ભરી વાસના પાછો ફરે: દહા દેહ દ્રષ્ટ નહીં ટરે: ૧૮
 ધધા ધરમ અરથ મોક્ષ કામ: ફલ પામ્યાંની છુટી હાંમ:
 હાંમ હટીને થીરતા થઈ: સુરતી ઊલટી બ્રહ્મ પદ ગઈ:
 ગઈ જ્યાં નહીં રાના સુર: આપે આપ બર્યા બરપુર:
 પુરણમાં નહીં ઇચ્છા નામ: ધધા ધરમ અરથ મોક્ષ કામ: ૧૯
 નના નિરણુ નીરંજન દેવ: પોતે લહે પોતાનો ભેવ:
 ભેવ બાણુનો સુરજ વડે: ચંદર તારા તેજે જડે:
 જડે જાણુ સૌ સાથી જેમ: તેમ આતમા જાણ્યો એમ:
 એમ જાણ્યાની લીજે દેવ: નના નિરણુ નીરંજન દેવ: ૨૦
 પપા -પુરણ પદની વાત: જેનો કરતે નાવે માપ:
 માપ અમાપી જે કેવાય: આદીઅંત નહીં દેખાય:
 ખાંચ નહીં અવસ્થા કાલ: એથી ઓરે સૌ જંગળ:
 જલ વરણુ નહીં જાત અજાત: પપા પુરણ પદની વાત: ૨૧
 ફેફા ફેરા ફેગઠ પજા: અવીનાશી ગોત્યા નહીં જજા:
 જજા તૈએ નહીં ભીના લીન: જેમ પાણીમા પાણી લીન:
 લીન લખીને શાંતી થઈ: સંશય અંથી છુટી ગઈ:
 ગઈ સમજણુ તો પાછા વળ્યાં: ફેફા ફેરા ફેગઠ પજા: ૨૨
 બબા બહુ માટીના ઘાટ: ઘડા ગાગરડી ગોરા માટ:
 માટ મૃતીકા આદીઅંત: પટકુડ રૂપે જેવા તંત:
 તંત વીચારે તેમજુ તેમ: કુંદનના બહુ આભરણુ જેમ:
 જેમ દારૂના પેટીપાટ: બબા બહુ માટીના ઘાટ: ૨૩

- લલ્લા** જલ્લ ભડી વીધી થયો: વસ્તુરૂપે વીક્ષસી રહ્યો:
રહ્યો રમતને બારે માંચ: નહીં કોઈ તડકો નહી કોઈ છાંચ:
છાંચ ધુપ છે ગુણુનો ભાગ: જલ્લ ભાવમાં ગુણુનો ત્યાગ:
ત્યાગ ભાગ લક્ષણુ લલ્લો: **લલ્લા** જલ્લ ભડી વીધી થયો: ૨૪
- મમા** મરમ માયાનો બહુ: થાકી ગયા સિંધ સાધક સહુ:
સહુથી પહેલી શુનમાં થઈ સહુ ઊપગ્નથી સજિમાં રહી:
રહી નહી તે રામ કેવાય સિંધ સાધક સજિ મંચગણાય:
ગણાય નામરૂપને અહંકાર: ચઝિદ લોક ચોવીશ અવતાર:
તાર બતાર ત્રીગુણી કહું: **મમા** મરમ માયાનો બહુ: ૨૫
- યયા** એક જલ્લ એક નામ: એક કૃષ્ણ એક સીતારામ:
રામ રેમાન રસુલા એક: એક જાણ્યાતો લલ્લો વીવેક:
વીવેક વીનાનું વાતું કરે: બે જાણી નિંદા વીસતરે:
તરેદૂતનું કાઢે દામ: **યયા** એક જલ્લ એક નામ: ૨૬
- રરા** રંગ કશુમો ચડ્યો: વાચ્ય લક્ષનો વાંધો ટળ્યો:
ટળ્યો કારણુ કારણનો ભેદ: અકરતાની થઈ ઝિમેદ:
ઝિમેદી અધીકારી થાય: અધીકારી હરી ચરણે જાય:
જાય નહીં પાણીમાં પડમો: **રરા** રંગ કશુમો ચડ્યો: ૨૭
- લવા** લવજની લાગી એક: નહીં કોઈ સાધન નહી કો ટેક:
ટેક તંતની સેજે રહી: જિયનીચ દાંદ યુધી ગઈ:
ગઈ કરી આજે કરમજ તણી ખોટ લાભનો થાક્યો ધણી:
ધણી ધરમનો રાખ્યો નેક: **લવા** લવની લાગી એક: ૨૮
- વવા** વણુકર વસ્તુ ધરે: પાવ વીનાનો પંથજ કરે:
કરે કરમને છે નહીં કાય: મુખ વીનાની ગીતો ગાય:
ગાય વીનાનું વાજરૂ થાય: તેને કાલ કદી નહીં ખાય:
ખાય પ્રાણુથી ન પેટજ ભરે: **વવા** વણુકર વસ્તુ ધરે: ૨૯
- શશ:** સત ચિદ આનંદ હરી: નીરાકાર સધજે રાહ્યો ભરી:
ભર્યો એક ને ભાસે ફેર: ઘટ મડમાં અમરની પેર:
પેરીક ઊપાધી દીસે તેમ: નટવા વેસ ધરે બહુ જેમ:
જેમ ઇછા તેમ માયા કરી: **શશ:** સત ચિદ આનંદ હરી: ૩૦
- સસા** સરવણુ સુરતે કરી: મનન કરી જે મનમાં ફરી:
ફરી નિદિધ્યાસ નીશ્ચે થાય: સાક્ષાત્કાર સેજે દેખાય:
ખાય અવીધા પ્રગટે નુર: હરખી બેટે હરી હજુર:
જ્યોરંક ધન વાત કાંને ધરી: **સસા** સરવણુ સુરતે કરી: ૩૧
- હહા** હરવો ભારે નહીં: અરથ ઊરથ કો શકે ન કહી:
કઈ જુગે જુનો નવ થાય: કોટ કલપ જે વીતી જાય:
જાય આવે નહીં તેમનો તેમ: રસના એક કહી જે કેમ:
કેમ જાણે યુધ ઝોરી રહી: **હહા** હરવો ભારે નહી: ૩૨

जगता रणतुं रांकनुं ठग्युं: ज्ञान आतमनुं मदा धन जड्युं:
जड्युं जवनुं मुण मंडाणु: मन कम वयने छुटी ताणु:
ताणु मर्ति ने त्रीपती यर्ध: लुप्य भरमना भागी गर्ध:
गर्ध गहानी पांसर्धं पड्युं: रेडा २३५ रांकनु ठग्युं: ३३

क्षक्षा क्षणु ऐक दशन थाय: कंठक जनमना पतक नय:
नय ताप त्रिविधि तणु: आतम सुजमां नदी कंध मणु:
मणु नदी ने कीजे केम: गुगे मीसरी भाथी नेम:
नेम रतीथी निमिर नय: क्षक्षा क्षणु ऐक दशन थाय: ३४

ज्ञज्ञान जचीशी कही: कृष्णु कृपाथी पुरी यर्ध:
यर्ध नरथा मती अनुकूल: सजन सुधारी लेगे लुल:
लुल देय तो करगे सुध: दासजेहानी जणक लुध:
लुधवतांनुं आनुं लर्ध: ज्ञज्ञान जतरीसी कही: ३५

x x x x

५६.

ज्ञान गुरे उपदेशा, सुतले दरदम ॥

जड येतनकीं गुडीया ओले तुम दम ॥

नरपती अजग्या भाता सोढूं सोढूं ॥

जडभूतना पिंजरा, मदाराम नाम ॥ जव पथी गारोज द्रिता सज धाम ॥
द्विर द्विर जन्म के धाया भिडु आत्माराम ॥ शयद गुरे सुप जना, ऐक रामदी राम. ॥ १ ॥
जड येतन जीन जगमों कंध जतमरा ॥ मन लटका लंडवाडा मै तुं तेरा मेरा ॥
लुगति भुगति गुं सपनां क्या भया गुरा ॥ लटकी सौसर आछ ना छताहरा. ॥ २ ॥
क्यों उर लंठी भाया द्विजकी धूल जडक ॥ किं सुनवेद दंडारा अल्ल हो दडक ॥
सकलमती दम सतो भोली भेषडक ॥ चिन्मार्तांड प्रकाश हस्यकी जणक. ॥ ३ ॥

x x x x

५६.

सांख्यदानंद गुरे ऐकदी साथ और धीरे गुरे जूट पैछाना ले हो मना ॥
भाया विज्ञास सज नाम और इपत्यज सकल जग परब्रह्म देखले हो मना ॥ ध्रुव ॥
ओरि जग इप और ओरि गुरे लूपमन, जवरीव लूत पंथक त्रिगुण सारा ॥
ऐकदी सत्सप लडु विधा होत है श्रुतिवाक्य वेदांत मान ले होमना ॥ (१)
शयसार्थ छांड और शुद्ध सो ब्राह्म कर लागलच्छन मदा वाक्य साधे ॥
ब्रह्म ने जने सो ब्रह्मदी होत है निगम उंकार सुन गुळ ले होमना ॥ (२)
नित्य सो सत्य, ज्ञान सो यैन्य, परमसुख अतडि आनंद पद साजे ॥
अयण अग्निनाश अज ऐक गुरु अपभुत ब्रह्मज्ञान धन निर्विकल्प जनमना ॥ (३)

પ્રકરણ અગીઆરમું.

દેહ અવસાનની સૂરતા.

(બ્રહ્મનિષ્ઠ દંડી સ્વામી યોગાનંદજી પ્રણિત)

પરીક્ષિત રાજને કાળના ભય કરતાં પણ અમૃતના કુળમાં જન્મ લઇને તક્ષક નાગના દંશથી મૃત્યુ થાય એથી લોકનિંદાનો ભય વિશેષ હતો (તેને શૃંગીઋષિના શ્રાપને લીધે આ નાગનો દંશ થવાનો હતો). શ્રી શુકદેવજીના વરથી તે રાજને શરીરમાં પુરી થવાથી દેહના પતનકાળ સમયે યથાર્થ સ્વરૂપનો ભોધ થવાથી સર્પ (નાગ) વાસનાથી સંશય રહિત થઈ મુક્તિ થઈ વિષ્ણુ (પરબ્રહ્મ) સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ હતી. તે એવી રીતે કે:-

શ્રી શુકદેવજી કહે છે:-

હું રાજ પરીક્ષિત ! તમે ‘હું મરી જઈશ’ એવી પશુબુદ્ધિ છોડી દો. કારણ કે દેહ જેમ પ્રથમ ન હતો અને પછીથી ઉત્પન્ન થયો છે માટે નાશ પામશે તેમ તમે પ્રથમ ન હતા અને પછીથી ઉત્પન્ન થયા છો એમ નથી માટે તમે નાશ પામનાર નથી. જેમ બીજા અને અંકુરની રીતિ પ્રમાણે દેહ, પુત્ર પૌત્રાદિક રૂપે થઈને જન્મ ધર્યાં કરે છે તેમ તમે કે જે કાષ્ઠથી અગ્નિની પેઠે દેહાદિકથી ભિન્ન (નોખા) છો તે પુત્ર પૌત્રાદિકરૂપે જન્મ ધરવાના નથી. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાના દેહના મસ્તકનું છેદન પોતે દેખે છે તેમ જાગૃતમાં પણ પોતાના દેહના મરણાદિકને પોતે જુએ છે માટે ‘હું મરું છું’ એવી બુદ્ધિ કેવળ પ્રાંતિથીજ થાય છે. વાસ્તવિક રીતે આત્મા તો અજર અને અમર છે. આત્માને આ જન્માદિક સંસારની પ્રાંતિ દેહરૂપ ઉપાધિને લઈને છે માટે ઉપાધિની નિવૃત્તિ થતાં મુક્ત થાય છે. જેમ ઘડો કુટી જતાં જળ નીકળી જઈ ઘટાકાશ જેવું પ્રથમ મહાકાશરૂપ હતું તેજ (મહાકાશરૂપજ) રહે છે તેમ તત્ત્વગાનથી દેહનો લય થતાં પ્રાણકળા નીકળી જઈને જીવ એવો બ્રહ્મરૂપ હતો તેજ રૂપે રહે છે જીવાત્માના દેહ, ગુણ અને કર્મોને મન ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મનને માયા ઉત્પન્ન કરે છે. એ માયાદિક ઉપાધિઓના સમુદાયને લીધે જીવાત્માને જન્મ મરણાદિક પ્રાંતિથી દેખાય છે, વાસ્તવિક રીતે થતાં નથી. જ્યાંસુધી તેજરૂપી કર્મ, ક્રોડીઆરૂપી દેહ, દીવેટરૂપી મન અને અગ્નિના સંયોગ રૂપી ચૈતન્યનો અધ્યાસ (તાદાત્મ્ય સંબંધ) હોય ત્યાંસુધી દીવારૂપી સંસાર રહે છે. એટલે કે જ્યાંસુધી તમેગુણ, રંગેગુણ અને સત્ત્વગુણની ઇતિરૂપ ઉપાધિઓનો સમુદાય હોય ત્યાંસુધી દેહાદિકે કરેલો સંસાર રહે છે. દીવો નાશ થતાં જેમ મહાભૂત રૂપ તેજ નાશ પામતું નથી તેમ સંસાર નાશ પામતાં આત્મા કે જે સ્વયં પ્રકાશ, સ્પૃગ સૂક્ષ્મદેહથી અન્ય, આકાશની પેઠે સર્વનો આધાર (સત્તા સ્ફૂર્તિ આપનાર) નિર્વિકાર, અને અત તથા ઉપમા રહિત છે તે નાશ પામતો નથી. જે કારણથી જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ તે કાર્ય પાછું તેજ કારણમાં લય થઈ તે રૂપ થાય છે. મૃતિકાના ઘટશરાદિક મૃતિકારૂપજ છે, સુવર્ણના ઘડીના સુવર્ણરૂપજ છે. ગાયનું વાછરું ગાયરૂપ અને ગાયજ છે ને બ્રહ્મણનો પુત્ર બ્રહ્મણજ કહેવાય તેમ “જે હું છું તે (પરમપદરૂપ) પરબ્રહ્મજ છે” અને “જે પરબ્રહ્મ છે તે હુંજ છું.” સર્પ જગતથી ભિન્ન નથી જગતરૂપજ છે. અને જગત વિષ્ણુથી ભિન્ન નથી, વિષ્ણુ (બ્રહ્મ) રૂપજ છે તેથી સર્પ પણ વિષ્ણુજ છે. જે મનથી જગત

જાત્યું છે તે મન વિગેજ જડશરીરની નાશવંતતાનો નિશ્ચય થાય છે. જે વાસનારૂપી દોરડાથી ગાયરૂપ જીવાત્માને બાંધેલ છે તે વાસનારૂપી દોરડાથીજ મુક્ત થવાનું છે ગાય તો સદ્ય મુક્ત છે છેને છેજ તેમ આત્મામાં નાશ થવાપણું નથી નિત્ય મુક્તજ છે, આવી રીતનો વિચાર કરી હું તાત પરીક્ષિત ! પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ જાણુશો તો ઝેરવાળા મોઢાઓથી પગમાં કરડના તક્કર નાગને શરીરને અને જગતને પણ આત્માથી જૂદું દેખશે નહિં ને તમે નિર્ભય કેન્દ્રસ્થરૂપ પરબ્રહ્મજ છો. તેમાં સંશય નથી. આવી રીતે એકતાનતાથી, વૃક્ષની જેઠે લીનપ્રાણ થઈ ગયા.

સ૦ મરણ વખતે કેમ વર્તવું ?

જ૦ આપણામાં કહેવન છે કે અંતે યા મતિઃ સા ગતિઃ મરણ વખતે જેવી બુદ્ધિ થાય છે તેવી ગતિ થાય છે. આ વિષય કુરૂક્ષેત્રમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યો હતો, અને તેમણે તેને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે આ હતો:-અર્જુનને સંબોધીને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, ઓ અર્જુન ! મરણ વખતે મનુષ્ય જે જે વસ્તુનું સ્મરણ કરે છે તે તે વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય પોતાને જે જે પદાર્થની સાથે પ્રસંગ પડે છે, તે તે પદાર્થની વાસના તેના મનમાં દ્રઢ થઈ જાય છે. અને મરણ વખતે તેજ સ્પૂટી આવે છે. મરણનો સમય બહુજ વીકટ છે તે વખતે મનુષ્ય પરાધીન થઈ જાય છે. માટે તે વેળા મનમાં જેવી વાસના હોય તે પ્રમાણે મન વલણ પકડે છે. માટે તારે નિત્ય અભેદ બુદ્ધિથી માઈ સ્મરણ કર્યા કરવું, અને માઈ સ્મરણ દ્રઢ થવા માટે ચિત્તમાંથી રાગાદિક દોષો દુર કરીને ચિત્તને શુદ્ધ રાખવું. તું મારે વિશે મન અને બુદ્ધિ અર્પણ કરીશ તો તને મારીજ પ્રાપ્તિ થશે. જે મનુષ્ય વારંવાર પરબ્રહ્મ સંબંધી વિચાર કર્યા કરે છે તેનું ચિત્ત પણ બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે, અને તેને બ્રહ્મરૂપ થવામાં પછી કોઈ પણ જાતની અવ્યય આવતી નથી. ઓ અર્જુન ! જે પુરૂષ મરણ વખતે મનને દ્રઢ કરીને સુપ્રમણા નાડીને માર્ગેથી પ્રાણને બે બ્રુક્ટીઓની વચ્ચે બરાબર લાવીને સર્વ વિદ્યાના નિર્માતા, સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એવા અગાધ મહિમાવાળા પરમાત્માનું ધ્યાન કરે છે તે તેને પામે છે. ઓ અર્જુન ! પુરૂષે ઈંદ્રિયોનાં સર્વ દ્વારને નિયમમાં રાખી, મનને બહારના વિષયોમાં જતું અટકાવીને બે બ્રુક્ટીઓ વચ્ચે પ્રાણને સ્થિર કર્યો અને પછી ઓં નું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતાના વિનાશી શરીરનો ત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે મરણ સમયે વર્તવાથી મનુષ્ય મારા સ્વરૂપને પામે છે અને ફરીને તેને આ સંસારમાં જન્મ મરણ થતાં નથી.

અથૈવ તસ્ય પ્રાણાઃ પ્રવિલીયન્તે ઘટ કુંભો

યથાઽર્ણવે । ઘટાકાશ મિવામ્બરે વા ॥

વળી જુઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૮મે શ્લોકો પથી ૧૫ સુધી. તે નીચે આપ્યા છે:-

અંતકાલેચ મામેવ, સ્મરન્મુક્તશ કલેવરમ ।

યઃ પ્રયાતિ સમદ્ભાવં, યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

યં યંવાપિ સ્મરન્ ભાવં તજ્જત્યંતે કલેવરમ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય, સદા મદ્ભાવ ભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ, મામનુસ્મર યુધ્યચ ।

મય્યર્પિત મનોબુધિર્, મામેવૈષ્યસ્યસંશયસ ॥ ૭ ॥

અમ્યાસ યોગ યુક્તેન, ચેતસાનાન્ય ગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં, યાતિ પાર્યાનુચિતયન્ ॥ ૮ ॥

કર્ષિ પુરાણ મનુશાસિતાર મનોરણીર્વાસમનુસ્મરેયઃ ।

સર્વસ્ય ધાતાર મચિત્યરૂપ માદિત્યવર્ણે તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽ ચલેન મક્તયા યુક્તો યોગ બલેનચૈષ ।

બ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાલેશ્ય સમ્યક્, સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ, વિશંતિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યે ચરંતિ, તત્તે પદં સંપ્રદેહ પ્રવક્ત્ર્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય, મનોહદિ નિરુદ્ય ચ ।

મુઘ્ન્યાધ્યાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગ ધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

ઔમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ, વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિત્યજન્દેહં, સયાતિ પરમાંગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્ય ચેનાઃ સતતં, યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ, નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ, દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવંતિ મહાત્માનઃ, સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે જે પુરુષ અસાવધાનવાળો મૃત્યુ સમયમાં પણ મારું (સગુણરૂપે કે નિર્ગુણરૂપે) સ્મરણ કરતો છતો દેહ છોડી જાય છે તે મારા (સગુણ કે નિર્ગુણ) બ્રહ્મભાવને પામે છે. (ત્યાં સગુણ બ્રહ્મોપાસક તો બ્રહ્મલોકમાં જાય છે અને ત્યાંના ભોગ ભોગવીને અંતે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પામે છે અને નિર્ગુણ બ્રહ્મતું ચિંતન કરનાર તો આ શરીર-માંજ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંજ લયલાવને પામે છે એમાં કાંઈપણ સંશય નથી. (૫)

હું કૈંતેય ! અથવા સદા તે તે દેવતાની ભાવનાવાળો થયેલ મરણ સમયમાં જે જે દેવતાનું સ્મરણ કરતો છતો આ શરીરને છોડે છે તે પુરુષ તે તે દેવતાના ભાવનેજ પામે છે. (૬)

તેટલા માટે સર્વ કાળમાં (મૃત્યુની પહેલાંજ) અત્યંત શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક મારુંજ નિરંતર ચિંતન કર. અને અંતઃકરણની અશુદ્ધિના હેતુ જે આ તારા શત્રુઓ છે (કામ ક્રોધ લોભ મોહ મદ્યાદિક) તેના નાશ માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોના શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અનુશાસનરૂપ યુદ્ધ કર. એટલે પછી મારામાં અર્પણ કરેલાં મન અને યુદ્ધિવાળો તું મનેજ પામીશ તેમાં સંશય નથી. (૭)

હું પાર્થઃ—આવી રીતે પરમાત્માનું નિરંતર ચિંતન કરતો છતો પુરુષ ચિત્ત વૃત્તિઓના પરિત્યાગના અભ્યાસયુક્ત તથા અનાત્મ પદાર્થમાં સ્વભાવથીજ નહિ જનારા યોગવડે યુક્ત થઈ નિરતિશય આનંદરૂપ તથા પ્રકાશરૂપ પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. (૮)

મરણ સમયમાં અચળ મનથી ભક્તિથી યુક્ત થઈ તથા યોગબળથી યુક્ત થઈ બે બ્રમરની મધ્યમાં પ્રાણને ચતુર્થ રીતે સ્થાપન કરી, સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વને નિયમમાં રાખનાર સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વને આકર્ષણ શક્તિથી ધારણ કરનાર, વિચારમાં ન આવે એવા અપાર મહિમાવાળા સર્વની પેઠે પ્રકાશરૂપ, તથા અજ્ઞાનથી પર એવા સ્વરૂપનું જે સ્મરણ કરે છે તે એ પરમ દિવ્ય પુરુષને પામે છે. સર્વજ્ઞ=ત્રણ કાળની સર્વ વસ્તુઓના દ્રશ્ય. (૯ અને ૧૦)

વેદને જાણનારાઓ જે અક્ષર (ઓંકાર નામવાળા અવિનાશી બ્રહ્મ)નું પ્રતિપાદન કરે છે. રાગરહિત સંન્યાસીઓ જેમાં પ્રવેશ કરે છે (અક્ષર બ્રહ્મને પોતાના આત્મારૂપે અનુભવે છે) અને જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્ય પામે છે. (બ્રહ્મચર્યપૂર્વક શ્રવણ મનનાદિક કરે છે) તે પદ હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું. (૧૧)

સર્વ દ્વારોને બંધ કરીને (ઈન્દ્રિયોને શબ્દાદિ વિષયોથી રોકીને) અને મનનો હૃદયમાં નિરોધ કરીને (વૃત્તિરહિત સ્થિત કરીને) અને (ચિત્ત ને ઈન્દ્રિયોને ક્રિયામાં પ્રવર્તાવનાર) પોતાના પ્રાણને દશમદ્વારરૂપ અક્ષરદ્રમાં ધારણ કરીને યોગ ધારણામાં (આત્માનો અનુભવ કરાવનારી સ્થિત વૃત્તિરૂપ ધારણામાં) રહેલો ઓમ એવા અક્ષવાચક એકાક્ષરનું ઉચ્ચારણરૂપ જપતો તથા તે પ્રણવના અર્થરૂપ તથા અવિનાશી એવો જે હું તેનું સ્મરણ કરતો છોતાં જે (સુપુત્રજ્ઞા નાદીરૂપ માર્ગદારો) દેહ ત્યજીને જાય છે તે પરમગતિને પામે છે. (૧૨ ને ૧૩)

જે કોઈ બીજી વસ્તુમાં ચિત્તની આસક્તિ નહિં રાખનારા થઈ નિરંતર જીવિત પર્યંત એમ માર્ગજ ચિંતન કરે છે, હે પાર્થ ! તે નિત્ય સમાહિત ચિત્તવાળો યોગીઓને હું અનાયાસે પ્રાપ્ત થાઉં છું. (૧૪)

એવા પરમ સંસિદ્ધિ (કંવદય)ને પામેલા મહાત્માઓ મારા સ્વરૂપને પામીને પુનઃ દુઃખના ધરરૂપ (અપવિત્ર ગર્ભવાસ), અને અનિત્ય એવા જન્મને પામતા નથી અર્થાત તેમની સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. (૧૫) ॥ હરિ ઓં તત્સત્ ॥

x x x x x

પ્રત્નોપનિષત્ (પ્રશ્ન ૩ મંત્ર ૮ થી ૧૧ માંથી)

આદિત્યો હૃષૈ દાહ્યાઃ પ્રાણઉદયત્યેવ જ્ઞાનં ચાક્ષુષં પ્રાણમનુગૃહ્ણાનઃ । પૃથિવ્યાં
યા દેવતા સૈવા પુરુષરૂપાપાન મઘષ્ટમ્યાંતરા યદાકાશઃ સ સમાનો વાયુર્વ્યાનઃ ॥

આદિત્યજ (સૂર્યજ) પ્રસિદ્ધ અધિદેવરૂપ બહારનો પ્રાણ છે, તે આ ઉદય પામે છે. જેમ આ સૂર્ય આ આધ્યાત્મિકરૂપ ચક્ષુ ઈન્દ્રિયમાં સ્થિત પ્રાણપર પ્રકાશવડે અનુગ્રહ કરતો છતો એટલે રૂપના જ્ઞાનમાં ચક્ષુને સમથ કરતો છતો વિદ્યમાન છે; તેમ પૃથ્વીમાં અભિમાની જે પ્રસિદ્ધ પૃથ્વી દેવતા છે તે પુરૂષની અપાન વૃત્તિને વશ કરીને સર્વ તરફથી સમાન રીતે નીચે ખેંચવા વડે શરીર ધારણરૂપ અનુગ્રહ કરતા છતાં વર્તમાન છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના મધ્યમાં રહેલા આકાશ વિશે સ્થિત જે વાયુ છે તે વાયુ સમાન વાયુ પર અનુગ્રહ કરતો છતો વર્તે છે. અને સામાન્યરૂપે રહેલો જે બહારનો વાયુ છે તે વ્યાન વાયુ પર અનુગ્રહ કરતો છતો વર્તે છે.

તેજો હવા ઉદ્વાનસ્તસ્માકુપશાન્ત તેજાઃ ।

પુનર્મવમિન્નિવ્રથૈર્ મનસિ સમ્પદમાનૈઃ ॥

જે બહારનું પ્રસિદ્ધ સામાન્ય તેજ છે તે પોતાના સામાન્ય પ્રકાશથી શરીરમાંના ઉદ્ધાન વાયુપર અનુગ્રહ કરે છે જેથી તેજ સ્વાભાવવાળો અને સ્થૂલ શરીરથી સૂક્ષ્મ શરીરને બહાર કાઢવારૂપ કર્મ કરનારો ઉદ્ધાનવાયુ પણ બહારના તેજના અનુગ્રહને પામ્યો છતો શરીરમાં રહે છે. તેથી બ્યારે જીવના જીવનના હેતુ કર્મ પૂરાં થયે બહારના તેજના અનુગ્રહના અભાવથી લૌકિક પુરૂષ સ્વાભાવિક તેજથી રહિત થાય છે. ત્યારે તેને ક્ષીણ આયુષ્યવાળો મરણ સમીપ જાયવો. પછી તે મનમાં પ્રવેશ પામેલી વાગાદિક ઈન્દ્રિયોની સાથે અન્ય શરીરને પામે છે.

યચ્ચિત્તસ્તેનૈષ પ્રાણમાયાતિ પ્રાણસ્તેજસા યુક્તઃ ।

સહાત્મના યંથા સંકલ્પિતં લોકં નયતિ ॥

આ જીવ મરણકાળમાં જે દેવાદિક શરીરમાં ચિત્તવાળો થાય છે તે ચિત્તના સંકલ્પવડે ઈન્દ્રિયોની સાથે મુખ્ય પ્રાણ વૃત્તિને પામે છે. ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ ક્ષીણ થઈ તે મુખ્ય પ્રાણ જ્ઞાતિ રૂપે સ્થિત થાય છે, ત્યારે એના જ્ઞાતિજનો કહે છે કે 'આ હજી જીવે છે.' તે પ્રાણ જન્મરે

તેજના અનુબંધને પામેલી ઉદાન વૃત્તિવડે યુક્ત થયો છો શરીરના સ્વામી જીવાત્માની સાથે અભેદભાવને પામે છે ત્યારે ઉદાનવૃત્તિથી યુક્ત થયેલ ભોક્તારૂપ પ્રાણુ; તે મુખ્ય ભોક્તારૂપ જીવાત્માને કર્મ અને ઉપાસનાદિ સાધનોની અનુશ્રાન દશામાં સંકલ્પિતને પુનઃ મરણપ્રાપ્તિ વાસના રૂપે અભિવ્યક્ત દેવાદિ શરીરરૂપ ભોક્ત્ર પ્રતિ લઈ જાય છે. આવી રીતે પ્રાણુની ઉપાસના કરનારનું શરીર પતન થયે સકામિ પુરૂષને પ્રાણુની (સૂત્રાત્માની) સાથે એકતારૂપ ગૌણ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષ્કામીને પ્રાણુની ઉપાસનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતાદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન થઈને મુખ્ય અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણવું.

* * * *

**યા તે તન્વાંચિ પ્રતિષ્ઠિતા યા શ્રોત્રે યાચ ચશ્રુષિ ।
યાચમનસિ સન્નતા શિવાંતાં કુરુ મોત્કમીઃ ॥**

વિવેચન:—હે પ્રાણુ! જે તારી આપાનરૂપ મૂર્તિ વક્તાપણુવડે વચનરૂપ ચેષ્ટાને કરતી છતી વાણીમાં સ્થિત છે, જે વ્યાનરૂપ મૂર્તિ શ્રોત્રમાં સ્થિત છે, તથા જે પ્રાણરૂપ મૂર્તિ ચક્ષુમાં સ્થિત છે અને જે સમાનરૂપ મૂર્તિ સંકલ્પાદિ વ્યાપારવડે મનમાં સ્થિત છે તેને શાંતકર અને તારા ઉત્ક્રમણ (બહાર નીકળવા)થી તેને કાર્યને અયોગ્ય ન કર—(પ્રશ્નોપનિષદ પ્રશ્ન ૨ જે મંત્ર ૧૨-૧૩ માંથી.)

આ ભોક્તામાં આ જે કાંઈ ઉપભોગનો સમૂહ છે તે સર્વ પ્રાણુના વશમાં વર્તે છે અને સ્વર્ગમાં જે દેવાદિકના ઉપભોગરૂપ જગત્ છે, તેનો પણ પ્રાણુજ રક્ષણ કર્તા છે. આથી હે પ્રાણુ પ્રજાપતિ! તું માતાની પેઠે અમે જે તારા પુત્રો છીએ તેનું પાલનકર અને ત્રણ વેદરૂપ તથા ધનાદિ ઐશ્વર્યરૂપ લક્ષિમ અને તારી સ્થિતિરૂપ નિમિત્તવાળી શુદ્ધિ અમને આપ એવી રીતે સર્વ રૂપતાવડે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોએ, પ્રાણુ પ્રજાપતિની ઉપાસનાને સ્તુતિ કરી છે.

યતઃશ્ચોદેતિ સૂર્યોઽસ્તં યન્નચ ગચ્છતિ ।

તં દેવાઃ સર્વે અર્પિતા સ્તદુ નાત્યેતિ કશ્ચન । પતદ્વૈતત્ ॥

કાઠકોપનિષત્ અ. ૨ વટલી ૧માંથી.

વિવેચન:—જે હિરણ્યગર્ભરૂપ પ્રાણુમાંથી સૂર્ય ઉદય પામે છે અને જે પ્રાણુમાં તે દિન દિન પ્રતિ અરન થાય છે તથા સ્થિતિકાળમાં તે પ્રાણરૂપ આત્મામાં અગ્નિઆદિ અધિદેવ અને વાગ્આદિ અધ્યાત્મરૂપ સર્વે દેવો પ્રવેશ પામેલા છે. તે સમષ્ટિ પ્રાણુ પણ અર્જન છે તે સર્વરૂપ બ્રહ્મનું કાષ્ઠપિણુ પુરૂષ ઉલ્લંઘન કરતો નથી અર્થાત તેના સ્વરૂપભાવને છોડીને તેનાથી અન્યભાવ પ્રતિ જતો નથી, આજ તે બ્રહ્મ છે. હે નચિકેતઃ (ગૌતમ) જેમ શુદ્ધ પ્રદેશમાં નાંખેલું શુદ્ધ જળ તેવુંને તેવુંજ રહે છે તેમ એકતાને જાણનાર મનનશીલ મુનિનો આત્મા તેવોને તેવોજ રહે છે. વિપરીત ભાવને પામતો નથી. માટે કુતાર્કિ કોની ભેદદ્રષ્ટિને તથા નાસ્તિકોની કુદ્રષ્ટિને ત્યજી છંદિને સદસ્ય માતા પિતાથી પણ અત્રિક દિન ઇન્દ્રિયનાર વેદભગવાને ઉપદેશ કરેલ આત્માના એકપણુનું જ્ઞાન દર્પ રહિત પુરૂષોએ શ્રદ્ધાભક્તિથી આદર કરવા યોગ્ય છે.

* * * *

આ મુખ્ય પ્રાણુ પાપ સંબંધથી રહિત છે. મનુષ્ય આ પ્રાણુવડે નથી સુગંધિને જાણતો, નથી દુર્ગંધિને જાણતો, કારણકે આ પ્રાણુ પાપ રહિત વિશુદ્ધ છે (અસુરોથી પરાભવ પામેલો નથી).

લોક તે વડે જે ખાય છે, જે પીએ છે, તે વડે દ્વાર્યાદિક અન્ય ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે. આ (મુખ્ય પ્રાણુની ત્રિતરૂપ અત્રપાત)નેજ મરણકાળે નહિં પામીને (ઇંદ્રિયોના સમૂહ દેહથી) નીકળે છે. (તેમનું નીકળવું થવાથી પ્રાણુની બહારની ડરવાની અનિચ્છાને લીધે) મરણ સમયમાં મુખ ફાડે છે. **મૈથૈતેન સુરમિ ન દુર્ગન્ધિ વિજાનાત્ય પદતપાપ્મા હ્યેત તેન યદ્ભ્રાતિ યત્પિબતિ તેનેતરા મ્વાણાનવતિ ॥** **પતમુ પવાન્તોઽવિસ્વોત્કામતિ વ્યાદદાત્યેવાન્તત્ત ઇતિ ॥** બીજી ઇંદ્રિયો તો સાથે સાથે મિથ્યા બંને બોલે છે, જેવા યોગ્ય ને નહિં જેવા યોગ્ય તેમ સાંભળવા યોગ્ય અને નહિં સાંભળવા યોગ્ય બંને અનુક્રમે વાક, ચક્ષુ ને શ્રાવ ઇંદ્રિયો કરે છે તેથી તેવી રીતે તેમને અસુર પાપના સંસર્ગનાળી કરે છે તે અશુદ્ધ છે ને પ્રાણુજ મુખ્ય ને વિશુદ્ધ છે ને તેજ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. (છાંદોગ્યોપનિષત્ પ્રપાઠક ૧ ખંડ ૨ આંથી)

* * * * *

છાંદોગ્યોપનિષદ્ પ્રપાઠક ૧ ઠા ખંડ ૮ મો.

તસ્યૈવ મૂલસ્થ્યાદન્યત્રાદ્યોઽદ્ધિઃ સોમ્ય શુક્લેન તેજો મૂલમન્વિચ્છ તેજસા સોમ્ય શુક્લેન સન્મૂલમન્વિચ્છ સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠા યથાનુચ્છલુ સોમ્યેમાસ્તિશ્લોદેવતાઃ પુરુષં પ્રાપ્ય ત્રિવૃત્તિરુદેકૈકા ભવતિ તદુક્તં પુરસ્તા દેવ ભવતસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાઙ્મનસિ સંપદ્યતે મનઃ પ્રાણે પાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્ત્યાં દેવતાયામ્ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉદાસકમુનિ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહે છેઃ—(સુપુત્રિમાં જન્મભાવનો પરિત્યાગ કરીને જન્મચક્ષ્મણી સાથે એકભાવને એટલે પોતાના સદરૂપને પામેલો થાય છે. જેમ બાજ પક્ષી—પોતાના ધાતકના લાથમાં રાખેલા દોરાવડે બંધાયેલો હાથને મોકળો થવા માટે પ્રત્યેક દિશા પ્રતિ ઉડીને બંધનને લીધે બીજો આશ્રય ન પામીને બંધનનો આશ્રય કરે છે તેમ મનરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ અવિદ્યાદામ ને કર્મવડે જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં મુખ દુઃખાદિરૂપ પ્રત્યેક દિશાનો અનુભવ કરીને બ્રહ્મથી બીજો વિશ્રામ સ્થાન નહીં પામીને બ્રહ્મનોજ આશ્રય કરે છે. વળી બ્યારે પુરૂષ જૂખને લીધે અત્ર ખાય છે ત્યારે તે બહારણ કરેલા કાણુ અત્રને પીધેલું જળ શરીરની નાડીઓમાં લઈ જાય છે તેને તેથી લોકો અશનાય કહે છે. (બહારણ કરેલાને લઈ જનાર કહે છે) તે રસાદિવડે શરીર ઉપજ્યું છે. તેથી તે શરીરનું મૂળ અન્નજ છે. તે ખાધેલા અન્નનું પરિણામ વીર્ય થાય છે ને સ્ત્રીએ ખાધેલા અન્નનું પરિણામ લોહી થાય છે તે વીર્ય ને રજથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ જળને પુરૂષ પીએ છે ત્યારે તેજ જ પીધેલા જળાદિને શેષણુ કરતું છતું રૂપીર અને પ્રાણુભાવે પરિણામ પમાડે છે તેથી તે તેજને લૌકિક જન ઉદન્ય (જળને લઈ જનાર કહે છે.) તે શરીરનું જળથી અન્ય સ્થાને ક્યાં મૂળ હોય ? (જળજ તેનું મૂળ છે.) હે સોમ્ય ! જળરૂપ કાર્યવડે તેજરૂપ મૂળને જાણુ ને હે સોમ્ય ! તેજરૂપ મૂળવડે સદરૂપ મૂળને જાણુ. હે સોમ્ય ! આ સર્વ પ્રજા સદરૂપ મૂળવાળી છે. (સ્થિતિકાળમાં) સદરૂપ આશ્રયવાળી છે ને અંતમાં સદરૂપ પરિશેષવાળી છે હે સોમ્ય ! પ્રસિદ્ધ આ (અત્ર, જળ, તેજ) ત્રણ દેવ યુરૂપ શરીરને પામીને એક એક ત્રિવિધ ત્રિવિધ થાય છે (તે બહારણ કરેલું અત્ર ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પામે છે) તેમ કહેલું છે. હે સોમ્ય ! મરનાર આ પુરૂષની વાણી મનમાં લીન થાય છે (ત્યારે તે બોલી શકતો નથી, માત્ર તેના મનનો વ્યાપાર ચાલે છે પછી) મન (સુપુત્રિકાળની પેઠે) પ્રાણમાં લીન થાય છે પશ્ચાત પ્રાણ (કમથી સંકોચ પામી) તેજમાં લીન થાય છે (ત્યારે પ્રાણનો સ્થૂળ વ્યાપાર બંધ પડી માત્ર શરીરમાં ઉજ્જ્વલા રહે છે) અતે તે તેજ પરદેવતામાં લીન થાય છે

(ત્યાથી જ્ઞાનીનું પુનઃ ઉત્થાન થતું ન . અવે અજ્ઞાની સુષુપ્તિમાંથી જાગેલાની પેઠે અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કેમકે તેમની પૂર્વભાવિત વાસના નાશ પામતી નથી. જીવ ભાવરૂપ આત્માવડે અનુવ્યાપ્ત રહે છે.)

સયમ્બોઽગ્નિમૈતવાત્મ્ય મિદ્રસર્વં તત્સત્ત્વ* સબ્રાત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ।

તે જે આ સૂક્ષ્મભાવ (જગતનું મૂળ) છે તે આ રૂપ આત્માવાળું આ સર્વ જગત છે તેજ વાસ્તવિક સત્ય છે તેથી તેજ જગતનો આત્મા છે હે શ્વેતકેતો ! તે સત્ તું છે એમ પિતા ઉદ્ઘાતક મુનિએ કહ્યું—છાંદોગ્યોપનિષદ પ્રપાઠક ૬ઠો ખંડ ૯મો તથા ૧૧મો.

* * * * *

છાંદોગ્યોપનિષદ પ્રપાઠક ૬ ઠો ખંડ ૧૨ મો.

શંકા:—અયંત સૂક્ષ્મ, સદ્રૂપને નામરૂપ રહિત બ્રહ્મથી (સત્થી) આ અત્યંત સ્થૂળને પૃથ્વી આદિક નામરૂપવાળું જગત કેમ ઉપજે છે ?

સમાધાન:—ઉદ્ઘાતક મુનિએ શ્વેતકેતુ પુત્રને પાસેના વડના મહાન વૃક્ષમાંથી એક ફળ લાવી ભાંગવાનું કહ્યું ને તેમાં શું દેખે છે એમ પુછ્યું. શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે સૂક્ષ્મતર જેવાં બીજો દેખું છું. તેમાંથી એક બીજ ભાંગી જેવાનું પછી કહ્યું. તે ભાંગીને ઉત્તર આપ્યો કે તેમાં હું કાંઈ પણ દેખતો નથી. તત્સહોવાચ યં વૈ સોમ્યૈત મણિમાનં ન નિમાલયસ एतस्य वै સોમ્યૈભોઽગ્નિરન एषं महान्यग्रोधस्तिष्ठति अद्भुतस्त्व સોમ્યેતિ ॥ તેને પિતા કહેતા હવા: હે સોમ્ય ! જે આ વડના બીજના સૂક્ષ્મ ભાવને તું જોતો નથી તે આ સૂક્ષ્મ ભાવનાજ કાર્ય ભૂત આ એવો મોટો વડ બહાર સ્થિત થાય છે. હે સોમ્ય ! અદ્ભુત (બ્રાહ્મ વિષયમાં આસક્ત મનવાળાને ગુરૂતર બ્રહ્મ વિના અયંત સૂક્ષ્મ વિષયનો નિશ્ચય થાય નહિ તેથી પિતાએ અદ્ભુત કરવાનું કહ્યું છે). તે જે આ સૂક્ષ્મભાવ છે તે આ રૂપ આત્માવાળું આ સર્વ જગત છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે તે સત્ તું છે.

x x x x x x

છાંદોગ્યોપનિષદ પ્રકરણ ૬ હું ખંડ ૧૩ તથા ૧૫ માં મોથી.

શંકા:—તે સત્ જે જગતનું મૂળ છે તો તે કેમ દેખાતું નથી ?

સમાધાન:—પિતાએ કહ્યું કે આ મીઠાનો ગાંગડો છે તેને જળમાં નાંખીને પછી બીજો દીવસે પ્રાતઃકાલે તે લવણને મારી પાસે લાવજે, પુત્રે તે બીજો દીવસે શોધ્યું પણ જળમાં મળી ગયેલું હોવાથી ન મળ્યું. પિતાએ કહ્યું હે પુત્ર ! યદપિ જળમાં વિલય પામેલા મીઠાને તું નેત્રવડે ને સ્પર્શવડે જાણતો નથી તો પણ તે બીજા ઉપાયવડે ગ્રહણ થઈ શકે છે માટે તે છે એમ નિશ્ચય કર-પછી તે જળને ઉપરથી લઈને, મધ્યમાંથી તથા નીચેથી લઈને ત્રણ વખત આચમન કરાવ્યું તો તે ત્રણ વખત તેના સ્વાદ આરોજ લાગ્યો તેથી તે મીઠું તે જળમાં બધે વિદ્યમાન છે એમ કહ્યું. ત્યારે પિતાએ કહ્યું કે હે તાત ! એવી રીતે અહિં (આ શરીરમાં) આચાર્યે ઉપદેશ કરેલા પ્રસિદ્ધ સત્ને તું ઈન્દ્રિયોવડે જોતો કે જાણતો નથી પણ જેમ જળમાં દર્શન સ્પર્શન વડે પ્રતીત નહિ થનાર લવણને જીભવડે જાણ્યું તેમ અહિં (આ શરીરમાં) જ વિદ્યમાન જગતના મૂળ સત્ને લવણના સૂક્ષ્મભાવની પેઠે જાણ.

શ્વેતકેતુ કહે છે:—હે પિતા ! હે લગવન ! જગતનું મૂળસત્ જે ઉપાયવડે પ્રતીત થતું હોય તે ઉપાય કૃપા કરી સમજાવો.

પિતા કહે છે:—હે સામ્ય ! યયા સોમ્ય પુરુષ ગન્ધારેભ્યોઽમિનઃસાક્ષમાનીય
તંતનોઽનિજને વિમુક્તેસ યયા તત્ર પ્રાક્ષોદદ્વાઽધરાક્ષા પ્રત્યક્ષા પ્રધમાયીતામિનઃસાક્ષ
આનીનોઽમિનઃસાક્ષો વિમુષ્ટઃ ॥ જેમ ગંધાર નામના સ્વદેશથી કોઈ પુરુષ તરફરાવડે આંખે
પાટા આંધી આંખેલો, માર્ગોના વિવેકથી રહિત, દિશાએને નહિ જાણનાર, ક્રુધા તૃપ્તિવાળો, વ્યાધિ
ચારાદિક અનેક ભયરૂપ અનર્થ સમૂહવડે યુક્ત અરણ્યમાં પ્રવેશ પામેલો. દુઃખી પોકાર કરતો ને
અંધતાથી મોકળો થવાની ઇચ્છાવાળો છતો ત્યાં સ્થિત થયો તે પૂર્વ ઉત્તર દક્ષિણ વા પશ્ચિમ
ભણી-દિશા જ્ઞાન હોવાથી પોકારે છે.

તસ્ય યયામિતહનં પ્રમુચ્ય પ્રભૂયાદેનાંદિશં ગન્ધારા પનાંદિશં વ્રજેતિ સ પ્રામાદ
પ્રામં પૃચ્છન્વપિહતો મેઘાવી ગન્ધારાનેચો પસંપયૈતૈવમેવેદાઽઽચાર્યવાનુરુપો વેદ તસ્ય
તાવદેવ ચિરંયાવશ્ચ વિમોક્ષેઽથ સંપતસ્ય ઇતિ ॥

પછી તેના પુણ્યના ઉદયથી કોઈ કારણિયુક્ત (દયાળુ) પુરુષ મળે અને તું (ઉત્તર) દિશાભણી
ગંધાર છે તું એ દિશાભણી ગમનકર એમ કહેને તેને હાથ તથા આંખના અંધતાથી મોકળો
કરે. પછી તે એક ગ્રામથી અન્ય ગ્રામને પુછતો છતો તથા ઉપદેશ કરેલા માર્ગના નિશ્ચયમાં
સમર્થ ગંધાર સ્વદેશનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અર્ધિ આચાર્યવાન પુરુષ જગતના કારણ સત્ને
જાણુ છે. આચાર્યવાળાને અવિચરૂપ બધ નથી. મોકળા થયેલા તેને ત્યાં સુધીજ આત્મ-
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના વિલંબ છે કે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધતા કાય નથી થયો. ત્યારે
(પ્રારબ્ધ પુરૂ થયે શરીરના પાત થાય તે સમયમાંજ) સત્ને પ્રાપ્ત થશે એમ પિતાએ ઉપદેશ
કર્યો અર્ધિ મત્ર વિગ્રાદિવાળું તથા શીતોષ્ણાદિક અનેક દ્વંદ્વ ધર્મરૂપ દુઃખવાળું શરીર અરણ્ય
સમજવું. પુણ્ય પાપાદિક ચારોએ અવિચરૂપ પાટાઆંધી જીવને પોતાના આત્મસ્વરૂપ રૂપસ્વેદશથી
આંખેલો છે તથા અનેક દુરય વિચારોની તૃણરૂપ પાશોવડે બાંધેલો છે તે સંસારના અનેક દુઃખો
(ઉપાધિઓ) સંખંધી પોકાર કરતો કરતો ભ્રમ્યારે છે તેને સદ્-બ્રહ્મ-રૂપ આત્માને જાણનાર
બ્રહ્મવેત્તા સદ્વસ્તુની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ દિશા બતાવે છે ને તે ગંધાર દેશના પુરુષની
પેડ પોતાના સદ્-રૂપ આત્માને પામીને સુખી થાય છે. જ્ઞાન થાય કે તુરંતજ શરીર પડી
જતુ નથી પણ પ્રારબ્ધની સમાપ્તિ પર્યંત રહી તે સમાપ્તિ થયે શરીર પડે છે ને તેથી તે જીવન-
મુક્તને વિદેહ કેવલ્ય શરીરપાત પછી થાય છે.

પ્રશ્ન:—આચાર્યવાળો વિદ્વાન જે કમવડે સત્ને પ્રાપ્ત થાય છે તે કૃપા કરી સમજાવો.

ઉત્તર:—હે પ્રિય દર્શન ! જ્યારાદિક ઉપતાપવાળા મરનારને તેના અંધુઓ ‘તું’ અને ઓળખે
છે ? તું’ મને ઓળખે છે ? એમ પુછતાં જતાં ઘેરીને પાસે બેસે છે. જ્યાં સુધી તેની વાણી
મનમાં લીન થતી નથી તથા મન પ્રાણમાં, પ્રાણ ઉષ્ણનારૂપ તેજમાં ને તેજ પર દેવતામાં લીન
થતું નથી ત્યાં સુધી તે જાણુ છે, પણ પછી અથ યદાશ્રસ્ય વાઙ્મનસિ સંવચસે મનઃ પ્રાણે
પ્રાણ સ્તેજસિ તેજ પરસ્થાં દેવતાયામથ ન જાનાતિ ॥

જ્યારે આની વાણી મનમાં લીન થાય છે તથા મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં ને તેજ પર
દેવતામાં લીન થાય છે ત્યારે જાણુને નથી. (તેમાં અવિદ્વાન સત્થી ઉત્થાન કરીને પૂર્વે ભાવના
કરેલા દેવ, મનુષ્ય વા વ્યાઘ્રાદિ ભાવ પ્રતિ પ્રવેશ કરે છે અને વિદ્વાન તો શાસ્ત્ર અને આચાર્યના
ઉપદેશથી ઉપજેલાજ્ઞાન દીપકવડે પ્રગણિત સદ્-રૂપ બ્રહ્મપ્રતિ પ્રવેશ કરીને પુનર્જન્મ પામતો
નથી એવો આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ક્રમ છે. આતું સુષુપ્તનાડિવડે ઉત્ક્રમણ થતું નથી.

તેના પ્રાણ તો અહિંજ વિદીન થાય છે.) તે જે સૂક્ષ્મ ભાવ છે તે આ રૂપ આત્માવાળું આ સર્વ જગત છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો ! તે સત્ તું છે.

શંકા:—જો મરનારને અને મોક્ષ પામનારને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સમાન છે, તો વિદ્વાન બ્રહ્મને પામીને પુનર્જન્મ પામતો નથી અને અવિદ્વાન પુનર્જન્મ પામે છે. આમાં જે કારણ હોય તે જાગવાનું સમજાવો.

સમાધાન:—હે સોમ્ય ! ચોરીના સંદેહથી હાથ બાંધેલા પુરૂષને રાજપુરૂષો (પોલીસ) અધિકારી (મેજસ્ટ્રેટ)ની સમીપ લાવે છે ને ‘આણે અમુકનું ધન અપદરણ કર્યું છે-ચોરી કરી છે’ એમ કહે છે ‘આને માટે કુહાડી તપાવો’ એમ અધિકારી કહે છે. તે જો ચોરી કરનાર પોતે હોય છે ને બહારથી છુપાવે છે તો તેથીજ અન્યથા રૂપ પોતાને અન્યથા કરે છે (પોતે ચોર છતાં ચોર નથી એમ જણાવે છે) તે મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો છતો મિથ્યાવડે પોતાને ઢાંકીને તપાવેલા કુહાડાને બ્રાંતિથી ગ્રહણ કરે છે, તે દાઝે છે ને પછી મિથ્યા પ્રતિજ્ઞારૂપ દોષથી રાજપુરૂષોવડે માર ખાય છે અને જો તે ચોરીનો અકર્તા હોય છે તો તેથીજ પોતાને સત્ય કરે છે તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થયો છતો સત્યવડે પોતાને ઢાંકીને તપેલા કુહાડાને ગ્રહણ કરે છે, પણ તે દાઝતો નથી, પછી મિથ્યા આરોપ કરનારાઓથી મોકળો થાય છે.

સ યથા તત્રનાદાહ્યેતૈતદાત્મ્યમિદ્વસ્ર્વં તત્સત્યસ્સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ॥

જેવી રીતે તે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો ત્યાં દાઢ પામતો નથી તેમ બ્રહ્મની પ્રતિજ્ઞા (બ્રહ્મરૂપ સત્યની પ્રતિજ્ઞા)વાળો ત્રિદ્વાન સત્તને પામીને પુનર્જન્મ પામતો નથી અને કાર્યરૂપ મિથ્યાની પ્રતિજ્ઞાવાળો અવિદ્વાન સત્તને પામીને કર્માનુસાર પુનર્જન્મ પામે છે. (જો કે ચોરી કરનારને નહિં કરનાર અનેમાં તપેલા કુહાડાના અને હાથના તળાના સંયોગની સમાનતા છે તેમ વિદ્વાન અને અને અવિદ્વાન અને સત્તને તો પ્રમ થાય છે તોપણ ગતિ બિન્ન બિન્ન છે) આરૂપ આત્માવાળું આ સર્વ જગત છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે હે શ્વેતકેતો ! તે સત્ તુંજ છે આ પિતાના વચનને શ્વેતકેતુ હું સત્જ છું એમ જાણતો હવો.

તદેવ શ્લોકો ‘ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યન્તિ ન રોગં નોત દુઃખતાઃ સર્વશ્ચ પશ્ય: પશ્યન્તિ સર્વં માન્નોતિ સર્વશ ઇતિ’ ॥

(એવી રીતે જાણનાર વિદ્વાનના આત્માથી પ્રાણ, આશા, સ્મરણ, પંચભૂત, આવિર્ભાવ તિરોભાવ, અજ, બળ, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાણી, નામ, મંત્રો, કર્મો અને આ સર્વ થાય છે) તેમાં આ મંત્ર છે:—જ્ઞાની મૃત્યુને જોતો નથી, રોગને જોતો નથી, દુઃખ ભાવને પણ જોતો નથી, જ્ઞાની સર્વને આત્મારૂપજ જુએ છે તેથી સર્વ પ્રકારથી સર્વને પામે છે. (અને આહારની શુદ્ધિમાં શબ્દાકિક વિષયોને રાગ, દ્રેષ ને મોહ રહિત ગ્રહણ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિમાં જુમા (યો વૈભૂમા તત્સુખં) રૂપ આત્માની અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ થાય છે ને તે સ્મૃતિનો લાભ થયે સતે અવિદ્યાકૃત સર્વ ંથીતો અત્યંત વિનાશ થાય છે) આ મોહથી સ્મૃતિ કપાયવાળા (જેના રાગ દ્રેષાદિક દોષો વિનાશ-વિપ્રમોક્ષ-પામ્યા છે એવા) નારદજીને અજ્ઞાનના તત્ત્વરૂપ પારને જાગવાનું સનત્કુમાર દેખાડતા હતા. તે સનત્કુમારદેવને સ્કંદ યા કાતકસ્વામી પણ કહે છે.

આ સર્વનો સાર એ છે કે બ્રહ્મ સત્સ્યોઽમૃતત્વમેતિ ॥ બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થિત થયેલો (આત્મતિક) અમૃતલાવને (અમરપણને) પામે છે. (છાંદોગ્યોપનિષત્ પ્રકરણ ૨ જી અંક ૨૩માંથી તથા પ્રકરણ ૭ મું અંક ૨૬ માંથી)

બૃહદ્દાર્ણ્યકોપનિષદ્ અ. ૧ બ્રા. ૫મું માંથી.

શાસ્ત્રોક્ત સાધનયોગ્ય તથ્ય લોકો છે તેમાં આ મનુષ્યલોક પુત્ર વડેજ સાધ્ય છે, બીજો પિતૃલોક અગ્નિ હોત્વાદિક કર્મોવડે સાધ્ય છે અને ત્રીજો દેવલોક ઉપાસનાવડે સાધ્ય છે. હવે પુત્રનું આલોકનું સાધનપાત્રું કેવી રીતે છે તે જણાવવા માટે સંપ્રદાન (પાત્ર વક્ષ્યમાણ પ્રકારે પુત્રને પોતાનો વ્યવહાર અર્પણ કરે છે તે કર્મ) કહેવાય છે:-તે પિતા જ્યારે “મરીશ” એમ અરિષ્ટ આદિ દર્શનવડે માને છે ત્યારે પુત્રને બોલાવીને કહે છે. “તું બ્રહ્મ છે, તું યજ્ઞ છે, તું લોક છે.” એમ કહેસતે તે પુત્ર (મારે આ કર્તવ્ય છે એમ શિક્ષા પામેલો હોવાથી) પ્રત્યુત્તર કહે છે-“હું બ્રહ્મ છું, હું યજ્ઞ છું, હું લોક છું” મતિ. એ શબ્દનો અર્થ કહિને જાણીને શ્રુતિ ભગવતી તેનું વ્યાખ્યાન કહે છે-જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ અનુક્રાંત (અધ્યયન કરતાં અવશેષ રહેલું ને નહિં અધ્યયન કરેલું) છે તે સર્વની બ્રહ્મ આ (પદમાં) એકતા છે. અર્થાત્ આટલા સમય સુધી વેદને વિષય કરનારો જે અધ્યયનરૂપ વ્યાપાર મારે કર્તવ્ય હતા તે હવે પછી તારે કરવા યોગ્ય થાઓ. તથા જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞો મેં અનુગ્રાહ કરેલાં છે ને અનુગ્રાહ કરેલાં નથી તે સર્વેની યજ્ઞ આ (પદમાં) એકતા છે અર્થાત્ મારે જે યજ્ઞ કર્તવ્ય હતા તે હવે તારે કર્તવ્ય થાઓ. વળી જે પ્રસિદ્ધ લોકો મેં સંપાદન કરેલા છે ને સંપાદન કરેલા નથી તે લોક હવે તારે સંપાદન કરવા યોગ્ય થાઓ. એવી રીતે પિતાએ કલા પછી પુત્ર શિક્ષિત હોવાથી તે સર્વનો તેણે એવી રીતે અંગીકાર કર્યો. આ કથનમાં શ્રુતિ ભગવતી પિતાના આ અભિપ્રાયને માનતી છતી કહે છે.-વેદાધ્યયન, યજ્ઞાનુગ્રાહને લોક જ્યરૂપ જે હું ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય હતું તે હવે પુત્ર પોતામાં સ્થાપન કરી આ લોકથી માંડે પાલન કરશે. એવી રીતે જાણનારો પુત્ર પિતાને કર્તવ્યરૂપ બંધનથી મોકળો કરે છે માટે બ્રાહ્મણો શિક્ષિત પુત્રને પિતાનું લોકથી પાલન કરનાર કહે છે. પછી તે પિતા અનંતવાણી, મન અને પ્રાણરૂપ હું છું એમ જાણનાર જ્યારે આ શરીરથી મરે છે ત્યારે આ (વાણી, મન અને) પ્રાણો સહિતજ પુત્રપ્રતિ વ્યાપે છે. (ફળરૂપે પરલોકમાં વિદ્યમાન છતાં શિક્ષિત પુત્રરૂપે અહિં પશ્યુ રહે છે.) ને તે પુત્ર પોતે જે કાંઈ પિતાથી ન કરાયું હોય તે સર્વને અનુગ્રાહ વડે પૂર્ણ કરીને પિતાને મોકળો કરે છે તેથી તેનું પુત્ર ઐતું નામ છે. ને તે પિતા તે પુત્ર વડે આ મનુષ્ય લોકને જીતે છે. અને તેવા પિતા પ્રતિ આધિદેવિકા વાણી, મન અને પ્રાણો હિરણ્યગર્ભના સંબંધવાળા તથા મરણ ધર્મ સહિત યજ્ઞ પ્રવેશ કરે છે એવી રીતે જાણનાર સર્વ જૂતોનો આત્મા (પ્રાણ, મન ને વાણી) થાય છે (ને તેથી સર્વજ થાય છે) સ एवंવित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैव*स यथैतां देवता* सखाणिभूतान्यवन्त्ये व* हैवविद* सर्वाणि भूतान्यवन्ति ॥ ને એવી રીતે આ (હિરણ્યગર્ભ) દેવતાને સર્વ લોકો પૂજે છે તેવી રીતે એમ જાણનારને (પ્રજાપતિના પદમાં વર્તમાન પુરૂષને) નિશ્ચય સર્વે જૂતો પૂજે છે.

* * * * *

શ્વેતાશ્વતર ઋષીનો સંન્યાસીયો પ્રત્યે ઉપદેશ.

(આત્મપુરાણ અધ્યાય ૮ મો)

ૐ પૌતિમાથ્ય બ્રહ્મચિદાના પ્રવર્તક ગુરુ.

સર્વ વિદ્યાની નિશ્ચિત માટે અર્થાર્થામી સવિતાની સ્તુતિનો પ્રકાર:-

હે તત્ત્વ પદના અર્થરૂપ બ્રહ્મ ! હે ત્વં પદના અર્થરૂપ જીવાત્મા ! તમે બંનેના અભેદરૂપ યોગને હું અધિકારી પુરૂષ ગુરૂશાસ્ત્ર સહકૃત શુદ્ધ મનથી કહું છું. કેમકે સત્ય જ્ઞાન મનંતં બ્રહ્મ ઇચ્છાદીક અવાંતર વાક્યો સહકૃત જે તત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્યો છે તે મહાવાક્યો તમે બંનેના

વાસ્તવ સ્વરૂપના અભેદનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા આત્મા હાલકમેક વચાન આસીત્ત્વ દર્શાવી શ્રુતિવચનો આ જગતની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે તમે બંન્નેના અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપ કરીને કથન કરે છે, અને જેવી રીતે લૌકિક પુરૂષ લોકપ્રસિદ્ધ માર્ગથી નગરને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે તમારૂં ધ્યાન કરીને સર્વ વિધોથી રહીત થયેલ આ અધિકારી પુરૂષ આત્મજ્ઞાનરૂપ માર્ગથી બ્રહ્માનંદરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અધિકારીને તમારો સાક્ષાત્કાર થયો છે તે પુરૂષ પોતાની મોક્ષરૂપ કાર્તિને બુદ્ધિમાન પુરૂષોના મુખથી બહુવાર શ્રવણ કરે છે. અને જેવી રીતે પિતાના ધનમાં પુત્રનો ભાગ હોય છે તેવી રીતે બ્રહ્માનંદરૂપ મોક્ષને વિષે તે અધિકારી પુરૂષ ભાગવાળા હેય છે. અને જે અધિકારી હૃદયબાદિક સ્થાનો વિષે તમારૂં ચિંતન કરે છે તે આત્મસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈને તે આત્મસાક્ષાત્કારના પ્રભાવથી સૂર્યચંદ્રાદિ વિશે સ્થોત પરમેશ્વરના તેજને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વાસ્તવથી શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ અને ભેદથી રહીત જે તમે બંન્ને છો તે તમે બંન્નેની પ્રાપ્તિના દારને હું અધિકારી જન ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી ભલી પ્રકાર જાણું છું. કેમકે કાષ્ઠોના મથનથી ઉત્પન્ન થયો જે અગ્નિ તે અગ્નિ જે સ્થાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાન વિષે લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે વાયુ, ચંદ્ર સૂર્યાદિજગત જે માયા વિશિષ્ટ ચેતન વિશે ઉત્પત્તિલયને પામે છે તે માયા વિશિષ્ટરૂપજ તમે બંન્નેના શુદ્ધ સ્વરૂપને જણાવે છે આ કારણથી તે માયા વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તમે બંન્નેનો પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે કેમકે જેવી રીતે આ લોક વિષે મૃત્તિકારૂપ કારણનું જ્ઞાન થયા અનંતર ઘટ શરાવાદિક કાર્યોનું ભેદદર્શન નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વ જગતના કારણરૂપ જે માયા વિશિષ્ટચેતન છે તે વિશિષ્ટચેતનનું જ્ઞાન થયા બાદ આ અધિકારી પુરૂષ ભેદદર્શન જન્ય સર્વ બ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરીને શુદ્ધબ્રહ્મને પામે છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા અનંતર તત્ત્વપદના અર્થરૂપ તમે ઇશ્વર પોતાની પરોક્ષતાની નિવૃત્તી વાસ્તે તાદાત્મ્ય સંબંધ કરીને આ ત્વં પદાર્થરૂપ જીવનું સેવન કરો છો અને આ ત્વં પદાર્થરૂપ જીવ પોતાના પરિચ્છિન્નભાવની નિવૃત્તી વાસ્તે તાદાત્મ્ય સંબંધ કરીને તે તત્ત્વ પદાર્થરૂપ ઇશ્વરનું સેવન કરે છે. એવી અભેદ દશા વિષે તમે પરમાત્માદેવ પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરીને આ અધિકારી પુરૂષની અવિદ્યાનો નાશ કરો છો—કેવી છે તે અવિદ્યા કે જે આ જીવોના જન્મમરણાદિક દુઃખોનું કારણ છે તથા નાના પ્રકારના ભેદદર્શનનું કારણ છે.—જેથી આ અધિકારી પુરૂષ તમારી પ્રાપ્તિ વાસ્તે અગ્નિ હોત્રાદિક ઇષ્ટ કર્મોને તથા કુચા તળાવાદિક પૂર્ત કર્મોને કહાચીત પણ ન કરે કિંતુ તમારી પ્રાપ્તિ વાસ્તે આ અધિકારી પુરૂષ આત્મજ્ઞાનનોજ અભ્યાસ કરે. આત્મજ્ઞાન વિના બીજો કોઈ ઉપાય તમારી પ્રાપ્તિનો છે નહીં.

હું સંન્યાસીઓ ! આ પ્રકાર જે અધિકારી પુરૂષ તે પરમાત્મા દેવની સ્તુતિ કરે છે તે અધિકારી પુરૂષના સર્વ પાપ નિવૃત્ત થાય છે અને તે પાપકર્મરૂપ પ્રતિબંધની નિવૃત્તી થયે સતે આ અધિકારી પુરૂષનું ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ અનંતર આ અધિકારી પુરૂષને યોગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇચ્છાની ઉત્પત્તિ બાદ તે યોગ કરે છે અને તે યોગ કરે છે અને તે યોગ કરીને આ અધિકારી પુરૂષ સાક્ષીઆત્માને જીવે છે, તે સાક્ષીઆત્માના દર્શન કરીને તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી મુમુક્ષુ જને ઉપર કહી રીતિથી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના અવશ્ય કરવી. ઠૂં.

x x x x

જીવનમુક્ત યા યોગીશ્વરના પ્રાણ ઉત્તમણ કરતા નથી
મહાભારત—શાંતિપર્વ આપદ ધર્મમાંથી લીધેલ સાર.

યોગીનું મરણ ઇચ્છા આધીન છે. વાસના આધીન નથી એ લે યોગી પોતાના પ્રાણ બ્રહ્મ-રંધ્રમાં ક્રમશઃ ચડાવી દે છે ને સાંખ્ય વેદાંત રાજયોગ રીતીથી અભેદ અભય અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે તેનું નામજ બ્રહ્મમાં લય પામવું કે બ્રહ્મમાં અભેદરૂપે સ્થિત થવું કે બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેવું છે, ત્યાં પ્રાણ એટલે સૂક્ષ્મ શરીરની સમાપ્તિ છે. અને જેમ જળચર માછલાં આદિની જળમાં અને ખગચર પક્ષીઓની આકાશમાં ગતિકે પગલાં જણાતાં નથી (જેવામાં આવતાં નથી) તેમ બ્રહ્મ જ્ઞાનીની ગતિ જાણવામાં કે જોવામાં આવતી નથી અર્થાત તે બ્રહ્મસ્વરૂપે બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે, સ્થિતિ કરે છે એમાં સંશય નથી. તે જ્ઞાની જીવનમુક્ત પોતાના સ્થૂલ શરીરને પંચતત્ત્વમાં મળતાં સુધી (દેહપાત થાય તે દરમિયાન) પ્રારબ્ધ કર્મના ક્ષયની રાક જોતો વિચારી કરે છે. જેને કોઈ પણ પ્રાણી તરફનો ભય રહેતો નથી અને જેનાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ભય હોતો નથી તે પુરુષને દેહના ત્યાગનો કે કાળનો પણ ભય રહેતો નથી. તે સર્વ પ્રાણી ઉપર સમભાવ રાખીને તેઓને અભયદાન આપે છે

x x x x x x

માંડુક્યોપનિષદ્ પ્રકરણ ૧ છું મંત્ર ૧૨ માંથી

અમાત્રસ્તુર્યોઽવ્યવહાર્યઃ પ્રપંચોપશમઃ શિવોઽદ્યૈત ।

एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद ॥

શબ્દાર્થઃ—અમાત્રરૂપ સ્તુર્ય (તુરીય), અવ્યવહાર્ય, પ્રપંચના ઉપશમવાળો કલ્યાણરૂપ (મંગળરૂપ)ને અદ્વૈત છે. એમ ઝંકાર આત્માજ છે જે એમ જાણે છે તે આત્માવડે આત્મા પ્રતિ પ્રવેશ કરે છે.

વિવેચન:—ત્રણમાત્રા રહિત (અકાર, ઉકાર, મકાર રહિત) ઝંકાર જે અમાત્ર તે તુરીયરૂપ આત્મા છે તે આત્મા મૂળાણના ક્ષયવડે વાચક વાચ્યરૂપ વાણી મનના ક્ષીણ થવાથી વ્યવહાર કરવાને અર્થોગ્ય છે વળી તે નામ રૂપાત્મક (કાર્ય કારણરૂપ) પ્રપંચના અભાવવાળો, રાગદ્વેષાદિ વિકાર રહિત શાંત, શુદ્ધ પરમાત્મનું બોધ સ્વરૂપ હોવાથી મંગળરૂપ ને ભેદરૂપ વિકલ્પથી રહિત અદ્વૈત છે એવી રીતે તુરીયરૂપ ઝંકાર આત્માજ છે જે ઉત્તમ અધિકારી એમ જાણે છે તે પોતાના આત્માવડે પોતાના પરમાર્થરૂપ આત્મામા પ્રવેશ કરે છે અર્થાત સુસુપ્તિ નામના ત્રીજા સ્થાનરૂપ બીજાવાનો દાહ કરીને બ્રહ્મવેતા સ્વસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે ને તુરીય બીજ રહિત હોવાથી પુનઃ ત્યાંથી તે જન્મ પામતો નથી.

x x x x x

કાઠકોપનિષદ્ વલ્લિ ૩ મંત્ર ૧૧ અને ૨ માંથી તથા માંડુક્યોપનિષદ્ પ્રકરણ ૩ શ્લોક ૪૪ માંથી.

ઈદ્રીયોઆદિકની અચલ અવસ્થાને યોગીજનો સર્વ અનર્થના સંયોગના વિયોગરૂપ યોગ એમ માને છે. આ અવસ્થામાં આત્મા અવિદ્યાના આરોપથી રહિત સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો હોય છે. વ્યવહારથી નિવૃત્ત કરેલું મન બ્યારે સુદૃષ્ટિને પામે, ત્યારે તે અવસ્થા અનર્થના બીજરૂપ છે. તેથી તે અવસ્થાની નિવૃત્તિ માટે “હું પૂર્ણ બ્રહ્મ છું” એ અભ્યાસમાં મનને જોડવું. અભ્યાસમાં જોડેલું મન જો વિષયોમાં ક્રમ યુ કરવા લાગે તો તે વિષયોમાં દોષ દર્શન કરીને તેને વિષયોથી નિવૃત્ત કરવું. વિષયોથી મોકળું કરેલું મન જો બ્રહ્મ અને અંતરની પ્રવૃત્તિ રહિત થાય તો તે કપલાવસ્થા (રાજના બીજરૂપ) છે, તેને પણ તીવ્ર દોષ દર્શનથી નિવૃત્ત કરવી, તે મન બ્યારે

વિષયાકાર થતું નથી, ક્ષય પામતું નથી તથા અંતરાશાવસ્થાને પણ પામતું નથી કિંતુ પૂણ્ય
બ્રહ્મના પ્રકાશકપણાવડેજ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે સર્વ અનર્થના વિયોગરૂપ અવસ્થા થાય છે
ને તેજ અવસ્થાયોગ છે.

+ + + +

કાઠકોપનિષત અ. ૨ વ. ૩ મંત્ર ૧૪-૧૫.

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેડસ્ય હૃદિ ચિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્રુતે ॥

યદા સર્વે પ્રભિચન્તે હૃદયસ્યેહ પ્રત્યયઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યેતાવદ્વચનુશાસનમ ॥

બોધથી પૂર્વે આ વિદ્વાનની બુદ્ધિમાં રહેલી શરીરની સ્થિતિ માટે અન્નપાનાદિમાં પ્રવૃત્તિના
કારણરૂપ ઇચ્છાથી લિન્ન આલોકના ઐશ્વર્યની વા સ્વર્ગાદિની જે કામનાઓ છે તે સર્વ
જ્યારે કામના કરવા યોગ્ય અન્ય વસ્તુ (આત્મા સિવાય અન્ય)ના અભાવથી નાશ પામે છે ત્યારે
બોધથી પૂર્વે જે મરવા યોગ્ય મનુષ્ય હતો (માનતો હતો) તે બોધથી ઉત્તર કાળમાં અવિદ્યા, કામ
અને કર્મરૂપ મૃત્યુના વિનાશથી અથવા અન્ય લોકમાં ગમનના કારણરૂપ મૃત્યુના વિનાશથી મરણ
રહિત થાય છે અને ગમનના અભાવથી આજ શરીરમાં દીવાના નિર્વાણની પેઠે સર્વ બંધનોની
નિવૃત્તિથી બ્રહ્મને પામે છે અર્થાત બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત રહે છે. આવી રીતે અહિં (જીવતાંજ)
ત્રિયિની પેઠે દૃઢ બંધનરૂપ “હું આ શરીર છું માંડે આ ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ છે, હું સુખી છું,
હું દુઃખી છું” ઇત્યાદિ અવિદ્યાની વૃત્તિઓરૂપ બુદ્ધિની ત્રંધીઓ છે તે સર્વે-તેમનાથી
વિપરીત “હું અસંસારી બ્રહ્મ છું” એવી બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્માની વૃત્તિની
ઉત્પત્તિથી વિનાશ પામે છે ત્યારે તે ત્રંધીરૂપ કારણવાળી કામનાઓ મૂળ સહિત નિવૃત્ત
થઈ જાય છે. પછી તે મરણ ધર્મ વાળો મનુષ્ય મરણથી રહિત થાય છે. એવા વિદ્વાનનું નતસ્ય
પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ ॥ (તે જાનીના પ્રાણો અન્યત્ર ગમન કરના નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે
લોકાંતરમાં અથવા આલોકમાં અન્ય શરીર વિશે ગમન થતું નથી.

x x x x

શાંતિપર્વ મહાભારત બોધધર્મ અ. ૨૩૯માંથી.

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સર્વ ઈન્દ્રિયોથી રહિત એવા નિર્વિકાર પોતાના આત્મ-
સ્વરૂપના (કે જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શક્તિથી પણ રહિત છે તેના) શરીરની અંદરજાત
મનરૂપી ઉર્જાના દીવાથી દર્શન કરવા. જે પુરૂષ મરણ ધર્મવાળા પ્રયેક દેહને આશ્રયે રહેલા
અવ્યકતરૂપ પરમાત્માનો, ગુરનાં તથા વેદનાં વાક્યોના શ્રવણાદિકપૂર્વક સક્ષાત્કાર કરે છે તે જીવનમુક્ત
મરણ પછી નિર્વિશેષ બ્રહ્મભાવને પામે છે. તેઓ વિદ્યાસંપન્ન અને કુલસંપન્ન એવા બ્રાહ્મણોને,
ગાયત્રી, હાથીને, કુતરાને તથા ચાંડાલને પણ એકસરખાજા જુએ છે કારણકે તેઓને એવું જ્ઞાનજ
થયેલું હોય છે કે સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં સર્વના કરતાં મહાન એવો એકજ
આત્મા વસી રહ્યો છે કે જેનાવડે આ સમગ્ર જગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે. પ્રાણીમાત્રના
આત્મારૂપ બનેલા યોગી પુરૂષ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં આરૂઢ થઈને જ્યારે જોઈ શકે છે કે “હું
એકલોજ સર્વ પ્રાણીઓમાં યોગપ્રેત થઈ રહ્યો છું.” અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં આરૂઢ થઈને
જ્યારે જોઈ શકે છે કે “મારામાંજ આ સર્વ જગત યોગપ્રેત થઈ રહ્યું છે.” ત્યારે તે જીવન-
મુક્ત કેવળ બ્રહ્મરૂપજ થઈ રહે છે. તેને જીવાત્મા પરમાત્માનું અભેદજ્ઞાનજ હોય છે, એટલુંજ

નહિં પણ આવા સર્વ જૂતોના આત્મારૂપ થયેલા, આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક થયેલા, પ્રાણીમાત્રનું ક્ષિત કરનારા, દેવયાનમાર્ગ કે પિતૃયાનમાર્ગથી રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્ઞાની પુરૂષના આર્ગમાં (ગતિ જાણવામાં) દેવો પણ મોહાધીન બની જાય છે. અર્થાત નતસ્ય પ્રાણા હત્કાસંત્યજૈવ સમવનીયંતે । બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માપ્યેતિ ॥ આ જ્ઞાની જીવનમુક્તના પ્રાણ કયાંય પણ બહાર જતા નથી, પરંતુ આત્મામાંજ એકીલાવને પામીને દીન થઈ જાય છે તે તે પુરૂષ બ્રહ્મસ્વરૂપ હૃદયે બ્રહ્મને પામે છે. જેમ પક્ષીઓની ગતિ આકાશમાં જણાતી નથી અને માછલાં આદિની ગતિ જળમાં દેખાતી નથી તેમ તે જ્ઞાનીની ગતિ પણ જોવામાં આવતી નથી.

શકુનીનામિવાકાશો, જલે વારિ ચરસ્ય ચ ।

પદં યયા ન હૃદયેત, તથા જ્ઞાનચિદાં ગતિઃ ॥

પ્રાણીમાત્રને કાળ પોતાનામાં પોતાના સ્વરૂપે લય પમાડી દે છે; પરંતુ તે કાળ જેનામાં લય પામે છે તેને કોઈપણ જાણતો નથી (અર્થાત જેનામાં કાળનો પણ લય થઈ જાય છે તેજ પરબ્રહ્મ છે.) જે પુરૂષ મુક્ત થયેલો છે તેને ઉપરના ભાગમાંજ કે ખૂણાખાંચામાંજ કે આડો અવગો અથવા કેવળ મધ્યમાંજ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ કાંઈ નથી. તેને તો સર્વદા સર્વત્ર કેવળ બ્રહ્મનાંજ દર્શન થાય છે. વળી મુક્ત પુરૂષના આત્મામાં આ સર્વ લોકોનો અંતર્ભાવ થઈ ગયેલો હોય છે, જેથી આશોક માંહેનું કોઈ પણ બાલ્યસ્થાન તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય રહેતું નથી. એ પરબ્રહ્મનો અંત કોઈ પામ્યો નથી, તે સૂક્ષ્મથી અતિ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળથી અતિશય સ્થૂળ છે, અને સર્વ પ્રદેશમાં વ્યાપ થઈને રહેલ છે.

x x x x x

અવધૂત ગીતા અ. ૧૬માંથી તથા અ. બીજામાંથી.

સન્ધે મનઃ કિં બહુ જલ્પિતેન । સન્ધે મનઃ સર્વં મિદં ચિત્તકર્ચ ॥

યત્સાર ભૂતં કથિતં મયાતે । ત્વમેવ તત્ત્વં ગગનોપમોઽસિ ॥

યેનકેનાપિ ભાવેન યત્રકુત્રમૃતાઅપિ । યોગિન સ્તત્રલીયંતે ઘટાકાશ મિવામ્બરે ॥

તીર્થે ચાન્ત્યજ ગેહેવા નષ્ટસ્મૃતિરપિત્યજન્ ॥

સમ કાલે તનું મુક્તઃ કૈવલ્ય વ્યાપકો ભવેત ॥ પરે બ્રહ્મણિ લીયતે ॥

અવધૂત ગીતામાં કહેલ છે હે સખા મન ! ગગનની ઉપમાવાળું પોતાનું સ્વરૂપ સારભૂત છે તે તુંજ છે. આ સર્વ વિતર્ક તે બહુ જલ્પનાથી શું વિશેષ છે. ગમે તે ભાવથી ગમે ત્યાં યોગીઓના દેહનો પાત થયે-ઘટાકાશ જેમ મહાકાશમાં દીન થાય છે તેમ-ત્યાંજ (સ્વરૂપમાંજ) દીન પ્રાણ થાય છે. પછી તે દેહ તીર્થમાં, કે ચાંચાલને ઘેર પડે કે સ્મૃતિ નષ્ટ થઈને પડે તો પણ દેહ છુટવાના સમકાલીન કૈવલ્ય વ્યાપક થાય છે. પરબ્રહ્મમાં દીન થાય છે.

ઘટે મિલે ઘટાકાશ આકાશો લીયતે યથા ।

દેહાભાવે તથા યોગિ સ્વરૂપે પરમાત્મનિ ॥

હડો નષ્ટ થયે તેમાં રહેલ આકાશ જેમ મહાકાશમાં લય થાય છે તેમ દેહનો અભાવ થયે થોડી પરમાત્મસ્વરૂપે રહે છે.

કાંકેપનિષદ્ અ. ૨ વલ્લી ૨ માંથી.

ય एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ।

તવેષ શુકં તદ્બ્રહ્મ તદેવામૃત મુચ્યતે ।

तस्मिँल्लोकाः धिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥

જે આ પુરુષ સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયો લીન થયે સતે તે તે ઇચ્છિત ઇચ્છિત ધન સ્ત્રી આદિ વિષયને અવિદ્યાથી રચતો છતો જાગે છે, સતો નથી તેજ શુદ્ધ તે શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મજ સર્વ શાસ્ત્રોમાં અવિનાશી કહેવાય છે. પૃથ્વી આદિ સર્વે લોકો તે બ્રહ્મમાં આશ્રય પામેલા છે. તે બ્રહ્મનું કોઈપણ પુરુષ ઉદ્ધવન કરતો નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મભાવને છાડીને અન્ય ભાવને પામતો નથી આ જે તે બ્રહ્મ છે.

* * * * *
ભગવત્ગીતામાંથી અધ્યાય ૮ માંથી શ્લોક ૫ માં.

अंतकाले च मामेव, स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति समद्भावं, याति नास्त्यत्र संशयः ॥

વિવેચન:—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે:—જે અધિકારી પુરુષ મારું સગુણરૂપે કે નિર્ગુણરૂપે સ્મરણ કરતો છતો—તે સ્મરણના સંસ્કારોની દ્રઢતાથી શ્રવણાદિની અસાવધાતનાવાળા મૃત્યુ સમયમાં પણ ચિંતન કરતો છતો—આ શરીરમાંથી અહંતા મમતાનો પરિત્યાગ કરીને પ્રાણના વિયોગ સમયે પ્રયાણ કરે છે (જાય છે) તે અધિકાર પ્રમાણે મારા સગુણ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પામે છે. ત્યાં સગુણ બ્રહ્મોપાસક તો બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે અને ત્યાં ભોગો ભોગવીને અંતે નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવને પામે છે અને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરનાર તો આ શરીરમાંજ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંજ લય ભાવને પામે છે, એમાં કોઈ પણ સંશય નથી.

x x x x x x
માંકકેપનિષદ્ પ્રકરણ ૩ શ્લોક ૩ જે શ્લોક ૪, ૯, ૩૫ થી ૪૦ માંથી

तथा प्रकरं ४ श्लोक १ અને ૯૬ માંથી.

आत्मा ह्यकाशवज्जीवै घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निर्दर्शनम् ॥

વિવેચન:—પરમાત્મા (બ્રહ્મ) જેથી આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ નિરવયવ '૧' સર્વગત છે તેને મહાકાશ સમાન કહેલ છે અને જીવોને ઘટાકાશોની સમાન કહેલા છે. તથા ઘટાદિની પેઠે પૃથ્વી આદિસંઘાત પરમાત્માથી કલ્પીત ઉત્પન્ન થયેલ છે.

ज्ञानेनाऽकाश कल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।

ज्ञेयामिमेन सखुद्धस्तं बन्धेद्विपदांवरम् ॥

શાબ્દાર્થ:—જે નારાયણ ભગવાન જ્ઞેયથી અભિન્ન આકાશના જેવા જ્ઞાનવડે આકાશની ઉપમાવાળા આત્માના ધર્મોને સારી રીતે જાણતા હવા તે પુરુષોમાં ઉત્તમને હું નમસ્કાર કરું છું.

अज्ञेष्वजम संक्रान्तं धर्मेषु ज्ञान मिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञान मसंगतेन कीर्तितम् ॥

શાબ્દાર્થ:—અચલ (અજ્ઞ-આ) આત્માઓમાં અચલ (અજ્ઞ-આ) અને અન્યત્ર નહિં જનાર જ્ઞાન અંગીકાર કરાય છે જેથી જ્ઞાન (અન્ય પદાર્થમાં) ગમન કરતું નથી તેથી તે (આકાશના જેવું) અસંગ કહ્યું છે (એવા પરિચ્છેદથી રહિત તત્ત્વને જાણનાર મહાજ્ઞાની છે.)

ઘટાદિષુ પ્રતીનેષુ ઘટાકાશાદયો યથા ।

આકાશે સમ્પ્રલીયન્તે તદ્વજ્જીવાદ્દહાત્મિનિ ॥

જેમ ઘટાદિની ઉત્પત્તિથી ઘટાકાશાદિકની ઉત્પત્તિ પ્રતીત થાય છે અને જેમ ઘટાદિકનો લય થયે ઘટાકાશાદિકનો લય પ્રતીત થાય છે તેમ દેહાદિ સંઘાતની ઉત્પત્તિથી જીવોની ઉત્પત્તિ અને તેનો લય થયે જીવોનો લય આ આત્મામાં પ્રતીત થાય છે. સ્વરૂપથી ઉત્પત્તિ લય થતાં નથી.

ઘટાકાશની ઉત્પત્તિ, નાશ, ગમન, આગમન ને સ્થિતિની પેઠે સર્વ શરીરોમાં આત્માના જન્મ, મરણ, ગમન, આગમન ને સ્થિતિસતે પણ આત્મા આકાશની પેઠે પ્રતીતિ કરવા યોગ્ય છે તાત્પર્ય કે આત્મામાં ને સર્વ અવિદ્યારૂત છે, વાસ્તવ નથી.

સુપ્રુપિત અવસ્થામાં મન સર્વ વાસનાઓ સહિત અવિદ્યામાં લીન થાય છે અને સમાધિમાં (વિવેક પૂરક નિગ્રહ કરેલું તે મન) અજ્ઞાનરૂપ બીજભાવને પામતું નથી. જ્યારે સમાધિને પામેલું મન અવિદ્યાના કરેલા ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકરૂપ બંને મળથી રહિત થાય છે ત્યારે તે મન અદ્વૈત બ્રહ્મનેજ પ્રાપ્ત થયું છે (બ્રહ્માકાર થયું છે.) તેથી તે મનજ લયના નિમિત્તરૂપ દૈતના ગ્રહણના અભાવથી નિર્ભય, ચૈતન્ય પ્રકાશરૂપ તથા સર્વ ભણીથી નિરંતર વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ છે. તે બ્રહ્મ જન્મના હેતુ ભૂત અવિદ્યારૂપ નિમિત્તના અભાવથી જન્મ રહિત, અનાદિ અવિદ્યારૂપ નિદ્રાથી રહિત, દૈત દર્શનરૂપ સ્વપ્નથી રહિત, વાણ્ણીથી પર હોવાથી નામથી રહિત, નિરવય હોવાથી રૂપથી રહિત, અગ્રદણ્ય, અન્યથા ગ્રદણ્ય આરિભાવ ને નિરોભાવના અભાવથી નિરંતર પ્રકાશરૂપ ને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; એવા બ્રહ્મમાં (બ્રહ્મને જાણનાર વિદ્વાનમાં) કોઈપણ પ્રકારે સમાધિ આદિ કર્તવ્ય નથી જેની મૂળાવિદ્યાનો નાશ થયો છે તેને કર્તવ્ય કેમ સંભવે ? કર્તવ્યના સંભવજ નથી.

મજ્જમનિબ્રમસ્વપ્નમનામકમરૂપકમ્ ।

સકુદ્ધિમાતં સર્વજ્ઞં નોપચારઃ કથચ્છન ॥

વિદ્વાનજ બ્રહ્મ છે તેથી ને (વિદ્વાન) સર્વ વાણ્ણીયો રહિત, સર્વ અંતઃકરણથી સારી રીતે રહિત, અત્યંત શાંત (પ્રતિષ્ઠા પર), નિરંતર પ્રકાશરૂપ, સમાધિરૂપ, અક્રિય અને અભય છે. (તે સમાધિરૂપ એટલે ચિત્તને સ્થાપન કરવાના સ્થાનરૂપ હોવાથી સમાધિરૂપ કહેલ છે.) તેમાં ગ્રહણ નથી, ત્યાગ નથી, જેમાં ચિંતા વિદ્યમાન નથી ત્યારે (સત્યરૂપ આત્માનો અનુભોષ થયો ત્યારે) વિષયના અભાવથી આત્મા વિષે સ્થિત, જન્મથી રહિત, ને પરમ સમતાને પામેલ જ્ઞાનરૂપ થાય છે તે કૃતાર્થ છે. આ અદ્વૈતાનુભવ અસ્પર્શ યોગ કહેવાય છે. (વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મ અને પાપાદિ મળ-અહંમમભાવ-ના સંબંધરૂપ સ્પર્શથી રહિત હોવાથી અને જીવને બ્રહ્મભાવથી જોડનાર હોવાથી અસ્પર્શ યોગ કહેવાય છે.)

કૈવલ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ રહેલા સંખધે યદ્વા ન લીયતે ચિત્તં ન ચવિક્ષિપ્યતે પુનઃ ।
અનિક્લિત મનાભાસં નિષ્પલ્લં દ્રઘ્ણ તત્તદા ॥ જ્ઞાનાભ્યાસાદિ ઉપાયવડે (અવિદ્યા રચિત સર્વ દૈત દુઃખરૂપ છે એમ સ્મરણ કરીને વિષયેચ્છાને વિષય ભોગથી ચંચળ થયેલા મનને વૈરાગ્યની ભાવનાવડે નિરૂત કરે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે એમ શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશથી સ્મરણ કરીને ઉત્પન્ન થયેલા દૈતને નજ ગુણે એવી રીતે વૈરાગ્યને જ્ઞાનાભ્યાસથી મનનો નિગ્રહ થાય છે.) નિગ્રહ કરેલું ચિત્ત જ્યારે સુપ્રુપિમાં લીન થાય નહિં અને પુનઃ વિષયોમાં બ્રમણ કરે નહિં; કિંતુ વાયુ ચિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીપકની પેઠે અચલ એટલે રાગાદિની વાસના રહિત તથા અનાભાસ (કોઈ પણ કલ્પિત વિષય ભાવવડે નહિં પ્રકાશનાર) થાય ત્યારે તે ચિત્ત બ્રહ્મ-સ્વરૂપને પામેલું થાય છે.

સ્વસ્ય શાંતં સ નિર્વાણ મકપ્યં સુખમુત્તમમ ।

અજમજેન જ્ઞેયેન સર્વશં પરિચક્ષતે ॥

ન કચ્ચિજ્જાયતે જીવઃ સમ્મલ્લોક્કસ્ય ન વિદ્યતે ।

પત્તસુત્તમં સત્યં યત્ર કિચ્ચિજ્જ જાયતે ॥

વિવેચન:—યોગીજનોને પ્રત્યક્ષ નિરતિશય સુખને બ્રહ્મવેત્તાઓ આત્મામાં સ્થિત, સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષસહિત, અત્યંત અસાધારણ વિષયવાળું હોવાથી કહેવાને અશક્ય, ઉત્પત્તિથી રહિત અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલા જ્ઞેયથી અલિપ્ત સર્વજ્ઞ (બ્રહ્મરૂપ)જ કહે છે. મનના નિગ્રહ આદિક ઉપાયો પરમાર્થ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે કહ્યા છે, પરંતુ તે વાસ્તવીક સત્ય નથી. વસ્તુતાએ તો કોઈ પણ કર્તા મોક્ષારૂપ જીવ કોઈ પણ પ્રકારે ઉત્પન્ન થતો નથી; કારણ કે સ્વભાવથી અજન્મારૂપ આ એક આત્માનું કોઈ પણ કારણ વિશ્વમાં વિદ્યમાન નથી. પૂર્વે ઉપાયોપણાવડે કથન કરેલાં વ્યવહારિક સત્યરૂપ સાધનોમાં આ બ્રહ્મ ઉત્તમ સત્ય છે. જે સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અણુમાત્ર પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. જેવી રીતે કટિપત પ્રતિબિંબથી બિંબનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ વ્યવહારિક સત્ય સાધનોથી પરમાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

x x x x x x

બૃહદારણ્યકોપનિષદ અધ્યાય ૩ બ્રાહ્મણ ૨ ને અધ્યાય ૪ બ્રાહ્મણ ૪ માંથી.

યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ હોવાચ યત્રાયં પુરુષો ઋયત ઉદસ્માત્રાણાઃ ક્રામન્ત્યા હો ૩ નેતિ નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યોડૈવ સમઘનીયન્તે સઽચ્છયત્યાધ્માયત્યાધ્માતો મૃતઃ શેતે ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રસિદ્ધ (આર્તભાગ) “હે યાજ્ઞવલ્ક્ય !” એમ (સંબોધન કરીને) બોલ્યા:— (બ્રહ્માત્મ સાક્ષાત્કારરૂપ મહામૃત્યુવડે કાર્ય સહિત અજ્ઞાનરૂપ મૃત્યુનો નાશ કરવાથી મુક્ત થયેલો) આ પુરૂષ બ્યારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે આ (વિદ્વાનથી) [મુક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર અંતરમાં રહેલ વાસનામય નામાદિ (વક્તવ્ય વિષય તથા તન્માત્રાઓ) અતિગ્રંથી સહિત વાગ નેત્રાદિ ગ્રંથોરૂપ] પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે, વા નહિં ?” (પ્રત્યુતિ વિચારણા માટે છે) એમ પુછે સતે “(ઉત્ક્રમણ કરતા) નથી કિંતુ સમુદ્રમાં તરંગોની પેઠે અહિં (બ્રહ્મમાં એકતા પામેલા આ વિદ્વાનમાં) જ પ્રલીન થાય છે, (તેનું સ્ફુરણ-દીપકના નિર્વાણની જેમ વિલીન થાય છે) તે મુક્તનો દેહ ફૂલે છે (ધમણની પેઠે બાજ વાયુવડે) પૂર્ણ થાય છે, (બાજ વાયુવડે) પૂર્ણ થયો છતો નિશ્ચેષ્ટ સ્થિત થાય છે. (આથી મરણ ધર્મતા દેહની છે)” એમ પ્રસિધ્ધ યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યા. તે મરણ પામેલા પુરૂષની વાણી, વાણીના આધણતા દેવતા અગ્નિમાં લીન થાય છે દ્રાણ, વાયુ દેવતામાં, ચક્ષુ આદિભાં, મન ચંદ્રમામાં, શ્રોત્ર દ્ષિષ્ટાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, હૃદયાકાશ મહા આકાશમાં, ત્વચા સહિત લોભો ઔષધીઓમાં (તેના અધિષ્ઠાતા વાયુમાં), ત્વચા સહિત કેશો વનરૂપતીઓમાં (વાયુમાં) ને લોહી અને વીર્ય જળમાં સ્થાપન થાય છે, લીન થાય છે.

અથાકામયમાનો યોક્કામો નિષ્કામ આત્મકામ આત્મકામો ।

ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્કામન્તિ શ્વૈવ સન્નિદ્યાપ્યેતિ ॥

હવે જે કામનારહિત છે તે (સંસારમાં જન્મણ કરતો નથી) જે બ્રાહ્મ શબ્દાદિ વિષયની) ઇન્ધિયારહિત, (અંતરમાં રહેલી વાસનારૂપ) ઇન્ધિયારહિત, પ્રાપ્ત કામ (સર્વાત્મભાવવડે) જેને સર્વે ભોગો પ્રાપ્ત થયા છે એવો) ને માત્ર આત્માનીજ ઇન્ધિયાવાળો છે તેના (વાગ અનાદિક) પ્રાણો કામનાના અભાવવડે કર્મનો અભાવ થયે સતે ગમનના કારણના અભાવને ક્ષીણ

ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, આથી જીવતાં બ્રહ્મજ છતો શરીરના ત્યાગ પછી બ્રહ્મને પામે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદ અ. ૪ બ્રા. ૪ મંત્ર ૬-૭.

તદેવ શ્લોકોમવતિ-યદાસર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યેઽસ્ય હૃદિશ્રિતાઃ । અથ મર્ત્યો-
ઽમૃતો મવત્યત્ર બ્રહ્મસમમૃત ઇતિ । તદયથાઽહિ નિહર્લેયની વલ્મીકે મૃના પ્રત્યસ્તાશયી
તૈવ મેવેદૃશ શરીરૃ શ્લેષ્યાયમ શરીરોઽમૃતઃ પ્રાણો બ્રહ્મૈવ તેજ ઇવ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેમાં (કહેલ મોક્ષ અને તેના સાધનના સંબંધમાં) આ મંત્ર છે:—જ્યારે
આ (આત્મકામ બ્રહ્મવેત્તા)ના હૃદયમાં રહેલી (દંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ) જે પ્રતિબંધ સર્વે
વાસનાઓ મૂલ સહિત વિનાશ પામે છે, ત્યારે તે પૂર્વે મરણ ધર્મવાળો છતાં પણ અવિનાશી
થાય છે, ને અહિં (આ શરીરમાં) સ્થિત છતો બ્રહ્મને પામે છે. (બ્રહ્મરૂપ થાય છે.) છતિ
તેમાં (જીવનમુક્તના શરીરમાં ને જીવનમુક્તમાં) દૃષ્ટાંતઃ—જેમ સર્પની કાંચળી (સર્પ શરીરથી) પૃથક્
થયેલી રાક્ષાપર (સર્પે અનાત્મભાવરૂપે) ત્યજ દીધેલી સ્થિત થાય (અને સર્પ તેમાં અહંતા મમતા
રહિત છે) તેમજ (જીવનમુક્તે અનાત્મભાવરૂપે ત્યજેલું) આ (સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ) શરીર (મુએલાના
જેવું સંબંધરહિત) સ્થિત થાય છે. હવે આ (જીવનમુક્ત પણ સર્પની પેઠે અહંતા મમતા
વિનાનો હોવાથી) શરીરરહિત, અવિનાશી, પ્રાણ (સાક્ષી) (ક્ષુધારિરહિત) બ્રહ્મજ અને વિજ્ઞાન
ન્યાયિરૂપજ છે. એમ શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્યે વૈદેહજનકની સલામાં ઉપદેશ કર્યો ને જનકરામએ
તેમને સહજ ગાયો આપી.

x x x x

ઉત્તર તૃસિંહ તાપનીયોપનિષદમાં પણ કહેલ છે કે તૃષ્ણારહિત જ્ઞાનીના પ્રાણો
ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. અહિંજ આત્મા સાથે એકતા પામે છે. તે શરીરની પડવા પહેલાં
બ્રહ્મ છતોજ ઉત્તર કાળમાં બ્રહ્મને પામે છે. આ સર્વ સમ્યક્દાનંદરૂપ બ્રહ્મજ છે. બ્રહ્મ અભય છે
એમ જે જાણે છે તે અભયરૂપ બ્રહ્મ થાય છે. આ આત્મા, અદ્ય, સન્માત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ,
સત્ય, મુક્ત, નિરંજન ને વ્યાપક છે આ સર્વ સત્તામાત્ર છે અસંકોહ્યમાત્મા ॥ આ
આત્મા અસંગજ છે.

* * * *

મહાભારત શાંતિપર્વ મોક્ષધર્મ અ. ૨૧૮માંથી.

જે જીવનમુક્ત આવી રીતે આત્મવિદ્યાને—આત્મસ્વરૂપને જાણે છે ને સાધવાન થઈ
આત્મચિંતન કરે છે તે જળથી સિંચેલું કમળનું પાંદડું જેમ જળથી લેપાતું નથી, તેમ અનિષ્ટ
એવા કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી. મોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ જ્યારે પ્રજ્ઞ (સંતતી)ના સ્નેહ નિમિત્તે
પ્રાપ્ત થનારા તથા દેવતાઓની ઉપાસના નિમિત્તે પ્રાપ્ત થનારા અનેક પાશોથી છૂટો થાય છે. અને
સુખનો અને દુઃખનો ત્યાગ કરી દે છે ત્યારે લિંગશરીરથી મુક્ત થઈને પરમગતિને પામે છે.
જે પુરૂષ વેદોક્ત પ્રમાણેનો (તત્ત્વમસિ ઈત્યાદિ મહાવાક્યોનો) તથા શમદમાદિ માંગલિક સાધનોનો
આશ્રય કરીને નીરાંતે આત્મપરાયણ રહે છે તે જરા અને મૃત્યુના ભયમાંથી મુક્ત થાય છે;
એટલુંજ નહિ પણ એમ કરતાં કરતાં પુણ્યનો તથા પાપનો જ્યારે ક્ષય થઈ જાય છે અને મોહ-
જન્ય સુખદુઃખાત્મક ફળનો વિનાશ થઈ જાય છે ત્યારે તેવા વિરક્ત પુરૂષને પોતાના બુદ્ધિતત્ત્વમાં
પ્રથમ સચુણ બ્રહ્મના દર્શન થાય છે અને પછી અનુક્રમે નિર્લેપ અને નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મને
સાક્ષાત્કાર થાય છે જેમ કરોળિયો પોતાની લાળના તાંતણાઓથી બનેલા ઘરમાં રહે છે તેમ
અવિદ્યાને વશ થયેલો જીવ પણ પોતાનાં કર્મોરૂપી તાંતણાઓથી બનેલા શરીરરૂપી ગૃહમાં રહે છે;

પરંતુ કરોળીઓ પોતાના તંતુગૃહનો ત્યાગ કરીને જેમ કૂદકો થાય છે તેમ જીવ પણ અવિધાના ત્યાગ કરીને મુક્ત થાય છે; અને તે સમયે માતિનું ઢેકું જેમ પથ્થર સાથે અથડાઇને ઊભભિભ થઈ જાય છે તેમ તેના દુઃખોનો પણ નાશ થઈ જાય છે. જેમ " ૩૩ " નામનો મૃમ કોઈના જાણવામાં ન આવે તેમ પોતાનાં જીવનાં શિંગડાનો ત્યાગ કરીને ઈશ્વરથાને ચાલ્યો જાય છે અને સર્પ પોતાની કાંચળીનો ત્યાગ કરીને યથેશ્વરથાને ચાલ્યો જાય છે તેમ તે મુક્ત પુરુષ પણ સર્વ પ્રકારના દુઃખોનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે જેમ કોઈ એક વક્ષને પાણીમાં ટુટી પડતું જોઈ, તેનાપર આસક્તિ નહિં રાખનાર પક્ષી તેનો ત્યાગ કરીને છડી જાય છે તેમ મુક્ત પુરુષ પણ બિંમ્બ શરીરપરની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને તથા સુખદુઃખથી મુક્ત થઈને શ્રેષ્ઠ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારનો બોધ મહર્ષિ પંચશિખ રામ જનકને આપતા હતા.

પ્રકરણ બારમું.

પુસ્તક ઋગ્વેદાત્મ્ય કિંવા ઋગ્વેદાન્તર્ગત વેદાંત વિષય ગાયત્રી વિષે (૨૫-૩-૪-૧૦) પાનું ૩૩.

તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્ગો દેવસ્ય ધી મહિ ।

ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ૧૦ ॥

૧ અનુવાદ—જે સવિતાદેવ હમારા કર્મોને અથવા ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ વિષયક યુદ્ધિને પ્રેરણા કરે છે, સકલ શ્રુતિઓમાં પ્રસિદ્ધ સર્વાન્તર્યામિ હોવાથી નિયંતા, સચરાચર વિશ્વની સર્વ ક્રિયાવાળા દેદીપ્યમાન પરમેશ્વરના આત્મભૂત અને સર્વોના ઉપાસ્ય અને મુખ હોવાથી ભગ્નનીય ભગ્ન કરવા યોગ્ય, અગ્ન અને તેના કાર્યના નિવર્તક સ્વયંજ્યોતિઃ પરબ્રહ્માત્મક તેજનું હમે (લોક) ધ્યાન કરીએ છીએ. એટલે તદ્યોઽહં સોઽસૌ યોઽસૌ સોહમિતિ.

“જે એ તેજ છે તે હું છું અને જે હું છું તે એ તેજ છે.” એવું અબેદ ચિંતન કરીએ છીએ. અથવા

૨ દેદીપ્યમાન આ સવિતાદેવના એવા તેજનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ કે જે તેજ હમારી યુદ્ધિને ધર્માર્થ કામ અને મોક્ષમાં તત્પર કરે.

૩ જે સવિતાદેવ યુદ્ધિને સુકૃતની તરફ પ્રેરણા કરે છે તે સવિતા સર્વ સૃષ્ટા દેદીપ્યમાન દેવનું જે તત્ત્વ=સમસ્ત લોકોના અપરોક્ષ, અને વરેણ્ય=સર્વના ભગ્નનીય. ભર્ગ=પાપોના દૂર કરવા-વાળા, સવિતુઃ=જગતના ઉત્પાદક છે તે શ્રી સૂર્યના તેજો મંડળનું હમે લોક (મનથી ધારણ કરીએ છીએ.) ચિંતન કરીએ છીએ. અથવા

૪ જે સવિતાદેવ યુદ્ધિને પ્રેરણા કરે છે, તેમની કૃપાથી અન્નાદિરૂપ ભોગોને અમે લોક પ્રાપ્ત થઈએ છીએ.

યઃ સચિતા દેવો નોઽસ્માક ધિયઃ=કર્માણિ ધર્માદિ વિષયા વા બુદ્ધિઃ પ્રેરયેત્
તત્ત્વેવસ્ય=તસ્ય સર્વાસુ ધૃતિષુ પ્રસિદ્ધસ્ય દેવસ્ય દ્યોતમાનસ્ય ।

સવિતુઃ=સર્વાન્તર્યામિતયા પ્રેરકસ્ય જગત્સ્રષ્ટુઃ પરમેશ્વરસ્ય આત્મભૂતં ।

વરેણ્યં=સર્વેરૂપાસ્યતયા જ્ઞેયતયાચ સંમજનીયં ।

મર્ગઃ=અવિદ્યા તત્કાર્યયોમંજનાઙ્ગર્ગઃ સ્વયંજ્યોતિઃ પરબ્રહ્માત્મકં તેજઃ ।

ધામહિ=“તદ્યોઽહં સોઽસૌ યોઽસૌ સોહમિતિ” વયં ધ્યાયેમ ॥

ભર્ગ=અન્નાદિસંક્લિષ્ટ રૂણ એવો પણ અર્થ થાય છે.

આ ગાયત્રી મંત્રનું શાકુંર ભાષ્યઃ—હવે સર્વ દેવાત્મક સર્વશક્તિમાન સમગ્ર વિષયોના અસ્તિ, બાતિ અને પ્રિયરૂપથી પ્રકાશ કરવાવાળા તેજોમય પરમેશ્વરની સર્વ સ્વરૂપતા ધોતન કરવા માટે સર્વા મંત્રતા પ્રતિપાદક “ગાયત્રી” મહાન મંત્રની ઉપાસના પ્રકાર પ્રકાશિત કરે છેઃ—સકળ વેદોમાં પ્રણુનાદિક સપ્ત વ્યાહતિઓ અને “આપોજ્યોતિ” ધ્યાદિ શિરઃ સહિત કેવળ ગાયત્રીનેજ સર્વ વેદના સારરૂપ વિદ્વાન લોક કહે છે; એટલે શિરઃ સહિત ઝંકાર પૂર્વક વ્યાહુતિસપ્તક સમેત ગાયત્રી મંત્રજ માત્ર વેદોમાં સારભૂત છે એટલા માટે તે ઉપાસ્ય છે. આ શુદ્ધ ગાયત્રી પ્રત્યગ્બક્ષનો ભોધ કરાવવાવાળી છે. (ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્) “હમારી યુદ્ધિને જે દેવ પ્રેરણા કરે” એમ કહેવાથી સકળ યુદ્ધિ સંગ્રહ અંતઃકરણના પ્રકાશ કરવાવાળા સર્વના સાક્ષી પ્રત્યગાત્મા ઉપસંક્લિષ્ટ

થાય છે “પ્રત્યોદયાત” શબ્દ નિર્દિષ્ટ ને આત્માનું સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ તે “તત્સવિતુઃ” ઇત્યાદિ પદોથી ઉપલક્ષિત થાય છે. એમાં “તત્” શબ્દથી પ્રત્યગ્બૂત સ્વતઃ સિદ્ધ પરબ્રહ્મ અવગત થાય છે. શ્રીમદ્ભગવત ગીતામાં કહ્યું છે કે “ૐ તત્સત્” એ પરબ્રહ્મનો નિર્દેશ છે અને તે ત્રણ પ્રકારનું છે. (“સવિતુઃ”) આ પદથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયવાન સમગ્ર પ્રપંચાત્મક દૈત શ્રમનું અધિષ્ઠાન ઉપલક્ષિત થાય છે (“શ્વરેણ્યમ્”) એ પદથી સર્વને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નિર્વિશેષ આનંદસ્વરૂપ ઉપલક્ષિત થાય છે. (“મર્ગ”) એ પદથી અવિદ્યા તેના કાર્યનું નિવર્તન જ્ઞાનસ્વરૂપ ઉપલક્ષિત થાય છે. (“દેવસ્ય”) એ પદથી સર્વના પ્રકાશ કરવાવાળા એકરસ અપખંડ ચૈતન્ય ઉપલક્ષિત થાય છે. યદ્યપિ આ મંત્રમાં “સવિતાદેવનું પ્રકાશક તેજ” એમ કહેવાથી સવિતાના તેજની ભિન્નતા ઉપલબ્ધ થાય છે. કેમકે જેવી રીતે “દેવદત્તનું કમ્બલ” એમ કહેવાથી સંબંધ પ્રત્યાયક પછી વિભક્તિદ્વારા દેવદત્ત અને કામળાનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેવી રીતે “સવિતાદેવનું તેજ” એમ કહેવાથી પછી વિભક્તિદ્વારા ભેદની પ્રતીતિ થવાથી આ મંત્ર ભેદ બોધક એટલે દૈત પ્રતિપાદક થયો એમ ભ્રમ થાય છે. તથાપિ આ પછી વિભક્તિનો પ્રયોગ લૌકિક વ્યવહારાનુ-સારથી કરેલ છે. નહિં કે પારમાર્થિક ભેદ પ્રતિપાદન કરવાને માટે, જેમ લોક કહે છે કે “રાહુનું મસ્તક” પુરૂષનું ચૈતન્ય “શિલાનું શરીર.” રાહુસ્વયં મસ્તક રૂપજ છે. કેમકે એક અપરાધિ અસુરનો વિષ્ણુએ શિરચ્છેદ કર્યો ત્યારે મસ્તકનું નામ “રાહુ” થયું; અને કબ્ધ (ધડ)નું નામ “કેતુ” થયું. જ્યારે મસ્તકજ રાહુ છે ત્યારે રાહુનું મસ્તક કેમ બની શકે? તથાપિ લોક “રાહુનું મસ્તક” એમ કહ્યા કરે છે. એટલે રાહુને મસ્તકનો ભેદ ન હોવા છતાં બળાત્ ભેદ કલ્પીત કરીને વ્યવહાર થાય છે. અને જેમ “પુરૂષનું ચૈતન્ય” પુરૂષ અને ચૈતન્ય નહીં હોવા છતાં પણ કલ્પીત ભેદથી વ્યવહાર થાય છે. “શિલાનું શરીર” અહીં પણ શિલા એજ શરીરાકાર છે “શિલા” અન્ય પદાર્થ અને “શરીર” અન્ય પદાર્થ એવું છે નહીં તથાપિ ઔપચારિક ભેદથી વ્યવહાર થાય છે. તેવીજ રીતે “સવિતા દેવનું તેજ” એવો ભેદ અવાસ્તવિક (કલ્પિત) છે. એટલે અધિષ્ઠાનાત્મક પરબ્રહ્મ સ્વયં તેજ સ્વરૂપજ છે. તથાપિ ભેદ દ્રષ્ટિવાળા લોકોને બોધ કરાવવાને માટે ભેદથી માત્ર વ્યવહાર કર્યો છે. અર્થાત ઔપચારિક (કલ્પીત) ભેદથી વાસ્તવિક અદૈત આધિત અધિકૃતનું નથી. હવે પ્રકૃત પ્રસંગ કહીએ છીએ—“દેહાદિ બુદ્ધિ પર્યન્ત સકળ દૃશ્યનો સાક્ષી હું સમગ્ર કલ્પિત પ્રપંચનો અધિષ્ઠાન સમસ્ત અનર્થ રહિત સ્વપ્રકાશ પરમાનંદ ચૈતન્યાત્મક પરબ્રહ્મજ છું” એવું ધ્યાન કરે છે. “સકળ પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ હુંજ છું” એવું કહેવાથી બ્રહ્મની સાથે સ્વ (બ્રહ્મનું) વિવર્ત જડ પ્રપંચના બાધ સામાનાધિકરણરૂપ એકત્વ સિદ્ધ થાય છે. **एवं सति सह ब्रह्मणा स्व विवर्त जड प्रपञ्चेन रज्जु सर्प न्यायेनापवाद सामानाधिकरण्य रूपमेकत्वं सोऽयमिति न्यायेन सर्वसाक्षि प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणामह तादात्म्यरूपमेकत्वं भवतीति सर्वात्मक ब्रह्मबोधकोऽयं गायत्रीमंत्रः संपद्यते ॥**

જેમકે રજ્જુરૂપ અધિષ્ઠાનનું સર્પની સાથે અવિદ્યાદ્વારા એકત્વ છે તેવી રીતે પરબ્રહ્મનો પ્રપંચની સાથે અજ્ઞાનદ્વારા અભેદ છે. અને જેવી રીતે “આજ આ દેવદત્ત છે.” એ વાક્યમાં દેશકાળાદિક ઉપાધિનો લાગ કરી શુદ્ધ દેવદત્તરૂપ દેહેન્દ્રિયાદિ સંધાતાત્મક વ્યક્તિનો બોધ થાય છે. તેવી રીતે સર્વગતા સર્વશક્તિમતાદિક ઇંદ્રિય ધર્મ અને અલ્પગતા સુખીત્વ દુઃખીત્વાદિક શ્રવણધર્મનો બાધ કરીને “હું પ્રત્યગ લિપ્ત નિરતિશયાનંદ ચિદેકરસ છું” એમ ચિંતન કરવાથી બ્રહ્માત્મૈક્ય સિદ્ધ થાય છે. આ “એક્ય” ને અતસાવવાવાળો આ ગાયત્રી મંત્ર હોવાથી “સુવાર્તામકતા” પ્રતિપાદક આ મંત્ર છે એમ કહેવામાં આવેલ છે.

સત્ત્વ વ્યાહતીયોના આ અર્થ છે:—

“સૂ:” આ શબ્દથી સન્માન યાને કેવળ સદૃષ્ય કહેવાય છે.

“સુષ:” આ શબ્દથી સર્વના પ્રકાશવાણું શુદ્ધ ચૈતન્ય કહેવાય છે.

“સ્વ:” આ શબ્દથી સર્વનું પરમ ઈષ્ટ નિરતિશય સુખસ્વરૂપ કહેવાય છે.

“મહ:” આ શબ્દથી પરમ પૂજ્યત્વરૂપ અર્થ પ્રતીત થઇને સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ કહેવાય છે.

“જન:” આ શબ્દથી સર્વનું ઉત્પાદક યાને પરમ કારણરૂપ અર્થ કહેવાય છે.

“તવ:” આ શબ્દથી દેહીયમાનતા યાને નિત્ય તેજસ્વિતારૂપ અર્થ કહેવાય છે.

“સત્ત્વમ્” આ શબ્દથી સમગ્ર બાધરહિત અને નિષ્પિણ બાધના અવધિરૂપ અર્થ કહેવાય છે.

આથી એમ સમજવું જોઇએ કે જે કાંઈ લોકમાં “સદૃષ્ય” છે તે એકાદાનું વાચ્ય બ્રહ્મજ છે. જ્ય બ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદિત હોવાથી આ જીવાત્મા પણ બ્રહ્મરૂપ યાને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. અને આ “ભૂ”રાદિ લોક (સમગ્ર) છે તે એકાર વાચ્ય પરબ્રહ્માત્મકજ છે. એ (બ્રહ્મ)થી ભિન્ન નથી. સકળ વ્યાહતીયો પણ સર્વાત્મક બ્રહ્મજ બોધક છે.

ગાયત્રીનું શિર:— ॥ જાવો જ્યોતિ: રસોઽમૃતં બ્રહ્મ: ॥

ગાયત્રીનું શિર: “જાવો જ્યોતિ:” ઇત્યાદિકનો પણ આજ અર્થ થાય છે:—

“જાવ:” કહેવાથી વ્યાપક પદાર્થ કહેવાય છે. આકાશને પણ લોક વ્યાપક કહે છે. તેથી અતિ વ્યતિભિન્ન પરિહારાર્થ કહે છે કે “જ્યોતિ:” સકળ જડવર્ગના પ્રકાશક યાને આકાશ સ્વયં યદ્યકથંચિદ્વ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રકાશક ન હોવાથી એ આ મન્ત્રનું લક્ષ્ય (ઉપાસ્ય) નથી.

“રસ” કહેવાથી સર્વાતિશયતારૂપ અર્થ પ્રકટ કરે છે.

“અમૃતમ્” કહેવાથી જન્મ મરણાદિ સંસારથી નિર્મુક્ત કહેવાય છે.

આ મન્ત્રનો સમુદિત અર્થ આ છે:—

“સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રકાશક, સર્વોત્કૃષ્ટ, નિત્યમુક્ત, સચ્ચિદાનંદ આત્મક એકાર વાચ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તે હું જ છું.”

ગુહાગત પદાર્થ જેમ ગુપ્ત હોય છે તેમ આ બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ અસંલોકીય ગુપ્ત છે. એટલા માટે ગુપ્તગત આ બ્રહ્મરૂપ હુતાશન (અગ્નિ)માં આ પ્રપંચ (સચરાચર) નો હોમ (વિલય) કરીને યાને કલ્પિત બેદોના બાધપૂર્વક અધિષ્ઠાન સાક્ષાત્કારદ્વારા હું (જીવાત્મા) સ્વ (પરબ્રહ્મ) સ્વરૂપથી અલિપ્ત યાને તદ્વપ થઈ જઈ, જે નિત્ય ચૈતન્ય છે અને સ્વયં પ્રકાશિત હઈને જડવર્ગને પ્રકાશિત કરે છે તે આત્મસ્વરૂપજ છે. એ (આત્મસ્વરૂપ)ને છોડીને અન્ય પદાર્થ છેજ નહીં અને પ્રકાશ કરી શકતો પણ નથી. નિત્યજ્ઞાનરૂપ ચિત્કળા (પણ) કે જે સદૃષ્યે સર્વત્ર અનુસ્યૂત છે તેજ યથાર્થ છે. અને જે “બ્રાહ્મ ગૃહીતા” ઇલાદિ કલ્પના છે તે વ્યવહાર અંતર્ગત હોવાથી નિષ્થા છે. ઇતિશ્રીમદ્છંદુશયાર્થ ભગવાનની ગાયત્રી ભાષ્યનો અનુવાદ સંપૂર્ણ ॥૧૦॥

સર્વવ્યાપિ સર્વપ્રકાશક સર્વોત્કૃષ્ટ નિત્યમુક્તમાત્મરૂપ સચ્ચિદાનંદાત્મકં યદ્યોક્તર બાંધ્યં બ્રહ્મતત્ત્વમસ્મીતિ ગાયત્રીમન્ત્રસ્યાર્થ: ॥૩૦॥

મીં શુકલ ચતુર્વેદીય બૃહદારણ્યકોપનિષદ

અધ્યાય ૫ મો બ્રાહ્મણ ૧૪-૧૫મું પાના ૬૪૬થી ૬૫૨

પુસ્તક મી પૂજ્યપાદ નથુરામ શર્મા પ્રણીત મી ઉપનિષદામાંથી.

ગાયત્રી નામ—પદ્યભેદા ગાયત્ર્યધ્યાત્મ પ્રતિષ્ઠિતા સા હૈવા ગચાસ્ સ્તત્રે પ્રાણાદૈ
મન્વાસ્તત્રાણાસ્ સ્તત્રે તદ્યજ્ઞયાસ્ સ્તત્રે તસ્માદ્રાચત્રીનામ । સ યામેવામૂસ્ સાચિત્રી
મન્વાહૈવૈવ સા સ યસ્મા અન્વાહ તસ્ય પ્રાણાસ્ ક્ષાયતે ॥૪॥

આ ત્રિપદા ગાયત્રી આ ચોથા (પદરૂપ) દેખાયા જેવા લોકના અધિપતિમાં (આદિત્યમાં)
સ્થિત છે. તે ચોથું પદ (ત્રિપદા સહિત) સત્યમાં સ્થિત છે. નેત્રજ સત્ય છે. તે સત્યબળમાં
સ્થિત છે. પ્રાણજ બળ છે. તે બળરૂપ પ્રાણમાં સત્ય સ્થિત છે. તેથી લોકો બળને સત્યથી
બળવત્તર છે એમ કહે છે. આવી રીતે (આદિત્યનેત્રાદિમાં સ્થિતિદ્વારા)જ આ ગાયત્રી અધ્યાત્મમાં
(સ્વાત્મરૂપ પ્રાણમાં) સ્થિત છે.) પ્રસિદ્ધ તે આ (મુખ્ય પ્રાણરૂપ ગાયત્રી) ગાનારાઓનું રક્ષણ
કરતી હવી. (વાગાદિ) પ્રાણોજ ગાયન કરનારા છે.) તે (વાગાદિ) પ્રાણોનું રક્ષણ કરતી હવી.
તેમાં (પ્રયોગ કરનારના શરીરમાં) જેથી ગાનારાઓનું રક્ષણ કરતી હવી. તેથી ગાયત્રી (એમ)
પ્રસિદ્ધ છે.) તે (આચાર્ય) [માણુવક બુદ્ધને ઉપનયન આપીને] જે આ પ્રસિદ્ધ સાચિત્રીને
(સૂર્યદેવતાવાળીને) અનુક્રમે કહે છે. (તે સાચિત્રી) (આ જગતના પ્રાણરૂપ ગાયત્રી)જ
છે.) તે (ગાયત્રીની ઉપાસના કરનાર આચાર્ય) જે (માણુવક)ને (આ ગાયત્રી) કહે અનુક્રમે છે તેના
પ્રાણોનું (તે નરકાદિના પતનથી) રક્ષણ કરે છે.

ગાયત્રી ઉપસ્થાન મંત્ર—તસ્યા ઉપસ્થાનં, ગાયત્ર્યસ્યેકપદી દ્વિપદી ત્રિપદી
ચતુષ્પદપદસિ ન હિ પદ્યસે । નમસ્તે તુરીયાય દર્શતાય પદાય પરોરજસેઽસાવદો
મા પ્રાપદિતિ ॥ તે (ગાયત્રી)નું ઉપસ્થાન (સમીપ જઈને નમસ્કાર) [આ મંત્રવડે કર્તવ્ય છે:]—
હે ગાયત્રી ! [તમે ત્રૈલોક્ય અભિધાનરૂપ [ભૂમિઃ અંતરીક્ષ ઘૌઃ (દિવ્યોઃ) એક પદ તત્ત્વસ-
ચિતુર્વેરણ્યવડે] એક પદવાળાં છો. ત્રણ વિદ્યા અભિધાનરૂપ ઋચઃ, યજુષિ, સામાનિ
બીજાપદવડે [તમે મર્ગો દેવસ્ય ધી મહિ] બે પદવાળાં છો. [પ્રાણાદિ અભિધાનરૂપ પ્રાણ,
અપાન, હ્વાન પદ ત્રીજા ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ વડે તમે] ત્રણ પદવાળા છો. ને સૂર્ય
મંડળની અંતર રહેલા અભિધેય પુરૂષરૂપ ચોથા પદવડે [તમે અભિધેય તુરીય દર્શતાં પદ
પરોરજાય એવ તપતિ (ચોથું પદ દેખાયા જેવો લોકો ઉપર (અધિપતિરૂપે) જે આ તપે છે.]
ચાર પદવાળા છો. એવી રીતે ચાર પદોવડે તમે ઉપાસકોવડે જણાઓ છો. હે ગાયત્રી !
નિરૂપાધિક સ્વરૂપે તમે પદરહિત છો. કેમકે (કોઈવડે તમે વેદરૂપે) જણાતા નથી.
(બ્યવહારના વિષયભૂત) ચોથા (પદરૂપ) દેખાયા જેવાં (ને) લોકોની ઉપર (સર્વાધિપત્યરૂપે) રહેલાં તમેને
નમસ્કાર હો. આ (પાપરૂપ શત્રુ તમારી પ્રાપ્તિમાં વિધ્ન કરે છે.) આ (પાપરૂપ શત્રુ)નું (તમારી,
પ્રાપ્તિમાં જે વિધ્ન કર્તાપણું છે તે બને) ન પ્રાપ્ત થાઓ.” ઇતિ.

દરેક પદના તથા રૂપના આઠ આઠ અક્ષરો છે. તે તે ગાયત્રી છંદરૂપ ઉપાધિ વિશિષ્ટ
અક્ષની ઉપાસના છે.

ચોથા પદની ઉપાસનાનું રૂપ અનંત છે.

(પ્રતિગ્રાહ વસ્તુનો અભાવ હોવાથી તેનો ક્ષય નથી) તે સૂર્યની પેઠે સર્વાધિપત્યરૂપ લક્ષ્મી
તથા યશવડે પ્રકાશે છે.

આ ગાયત્રીનું મુખ્ય અગ્નિ છે એમ જાણનાર ઉપાસક જે કે બહુજ (પ્રતિગ્રહાદિ)
દોષ કરે છે. તોપણ તે સર્વજ (પાપ સમૂહનું) સારી રીતે લક્ષણ કરીને શુદ્ધ (પાપના સંસ્પર્શથી
રહિત) પવિત્ર (અતિગ્રહજનિત પાપજનના સંબંધથી રહિત) જરા રહિત, તથા અવિનાશી થાય છે.

જે ઉપાસના તથા કર્મનું સાથે અનુદાન કરનારા છે તે અંતકાળમાં આદિત્ય પ્રતિ પ્રાર્થના કરે છે. અને ગાયત્રીના યોગ પદ્મ આદિત્યના ઉપસ્થાનનો પ્રસંગ છે તેથી તે આદિત્યજ પ્રાર્થનાનો વિષય કરાય છે:—

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુલ્લમ્ । તત્ત્વં પૂષ્ણપાત્રાણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ।
પૂવશ્ચેર્કયં યમ સૂર્ય પ્રાજાપત્ય વ્યૂહ રશ્મીન્ । સમૂહ તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતત્ત્વં તત્તે
પદ્યામિ । યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ વાયુરનિહમમૃતમયેદં મસ્માન્ત્ શરારમ્ ।
ૐ કૃતોસ્મરકૃતઃ સ્મરકૃતો સ્મરકૃતઃ સ્મર । અગ્રે નય સુપથા રાયે અસ્માન્વિશ્વાનિ
દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ । યુયોધ્યસ્મજ્જુહુરાણમે નોભૂયિષ્ઠાં તે નમઃકર્ત્તિ વિષેમ ॥ ૧ ॥
इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशं सूर्याग्नि प्रार्थना ब्राह्मणम् ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રકાશમય (મંડળરૂપ) પાત્રવડે (પાત્રની પેઢે આચ્છાદકવડે) સત્યનું (સૂર્યનું) સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે) હે (જગતનું) પાપણુ કરનાર ! (હે સૂર્ય) (મારા આત્માથી અભિન્ન તમારા) દર્શન સાફ સત્ય ધર્મ માટે (પરમાર્થ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સ્વભાવવાળો જે હું તે મારા માટે) તે (સ્વરૂપને) તમે નિવારણુ કરો. (દર્શનના પ્રતિબંધકને દૂર કરો) હે (ઉષ્ણુતાદિના દાનવડે જગતનું) પાપણુ કરનાર ! હે એકલા ગમન કરનારા ! હે (સર્વ જગતના) નિયામક ! હે (બુદ્ધિઆદિને) સારી પેઢે પ્રેરણા કરનાર ! હે પ્રાજાપત્ય ! (ઈશ્વરના વા હિરણ્યગર્ભના પુત્ર !) કિરણોનો વિનાશ કરો, (એટલે ચક્રનો પરાભવ કરનારા તમારા તીવ્ર) તેજનો સંકોચ કરો. (કે જેથી) તમારું જે (સત્યજ્ઞાન અનંત આનંદાદિ) અત્યંત કલ્યાણ સ્વભાવવાળું રૂપ છે) તે તમારા (રૂપને) હું અનુભવું. જે આ (વ્યાહતીરૂપ અવયવવાળો) આ (આદીત્યમાં સ્થિત અવિનાશી) પુરુષ છે) તે હું હું. (મારા શરીરનો પાત થયે સતે તેમાં રહેલો પ્રાણ) વાયુ આધિદેવિક (બાહ્ય) વાયુ પ્રતિ જન્યો. બીજી ઈદ્રિયો પણ પોતપોતાના કારણ પ્રતિ જન્યો) પછી આ શરીર રાખરૂપ અંતવર્ગ (થયું છતું) પ્રતિવ પ્રતિ જન્યો) હે સર્વરક્ષક કૃતો ! (મનમાં રહેલ સંકલ્પરૂપ અગ્ને !) (તમે સ્મરણુ કરવા યોગ્યનું) સ્મરણુ કરો. (મેં જે કર્મ તથા ઉપાસના) કર્યાં છે તેનું) સ્મરણુ કરો. હે કૃતો ! સ્મરણુ કરો. (મેં કર્માદિ) કર્યાં છે તેનું) સ્મરણુ કરો (પુનરુક્તિ આદર માટે છે.) હે પ્રકાશરૂપ અગ્ને ! તમે સર્વ ઉપાસનાઓને (તથા કર્મોને) જાણનાર છો તેથી) કર્મ-રૂપના ભોગ માટે અમને (પુનરાવૃત્તિ રહિત) ઉત્તર માર્ગવડે પ્રાપ્ત કરો. (વળી) અમારાં (સર્વ) કુટિલ (દેવયાનની પ્રાપ્તિના પ્રતિબંધક) પાપને દૂર કરો. (અમો દેહાવસાનકાળે અન્ય કરવાને અશક્ત છીએ તેથી દમણી) તમને ધણાંજ નમસ્કાર વચન સમર્પણુ કરીએ છીએ. (નમસ્કાર મંત્રવડે પરિચર્યા કરીએ છીએ.) ૧ એ પ્રમાણે પાંચમા અધ્યાયના સૂર્યાગ્નિ પ્રાર્થના નામના ૧૫ માં બ્રાહ્મણની તાત્પર્ય દીપિકા (શ્રી બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ની) પૂરી થઈ.

ગાયત્રીરૂપ ઉપાયવડે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરીને બ્રહ્મવિદ્યા અતિશય રૂપ વાળી છે તે પણ બતાવે છે.

શ્રી સામવેદીય છાંદોગ્યોપનિષત્ પ્રપાઠક ૩ ખંડ ૧૨ પાનું ૩૩૧થી ૩૩૩.

ગાયત્રી વા દ્વઃ સર્વભૂતં યદિદં કિંચિવાગ્વૈ ગાયત્રી વાગ્વા દ્વઃ સર્વં ભૂતં ગાયતિ ચ જાયતે ચ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સર્વ જૂત (પ્રાણીઓનો સમૂહ) વા જે કાંઈ આ (સ્થાવર જંગમ છે તે સર્વ) ગાયત્રીજ છે. ગાયત્રી જંદનું સર્વ જૂતરૂપપણું ઘટે નહીં તેથી તે ગાયત્રીનું કારણુ જે

શબ્દરૂપ વાણી છે તે ગાયત્રી છે એમ કહે છે:-) વાણીજ ગાયત્રી છે. વાણીજ આ સર્વભૂતનું (આ અંધ છે, ગાય છે એમ) કથન કરે છે અને (આનાથી ભય ન પામ ઇત્યાદિ કથનવડે તેમનું ભયથી) રક્ષણ કરે છે. (વાણીને ગાયત્રીના અનન્યપણાથી વાણી જે કથન ને રક્ષણ કરે છે તે કથન ને રક્ષણ ગાયત્રીજ કરે છે).

તેવી રીતે સર્વભૂતોરૂપ પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી છે. સર્વભૂતો પૃથ્વીમાં સ્થિત છે તેથી સર્વ ભૂતોના સંબંધથી પૃથ્વી ગાયત્રી છે. વળી પૃથ્વી તે પુરૂષમાં શરીર છે. અને આ શરીરમાં આ ભૂત શબ્દવડે વાચ્ય પ્રાણો સ્થિત છે તેથી સર્વ પ્રાણોના સંબંધથી ગાયત્રી શરીર છે. તે પ્રાણો શરીરના હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. તેથી સર્વ ભૂતરૂપ પ્રાણોના સંબંધથી ગાયત્રીહૃદય છે.

આવી રીતે ગાયત્રીનું ચારેભણીથી ઉપકારકપણું હોવાથી તેનું ચાર પાદવાળાપણું જણાવે છે:-

સૈષા ચતુષ્પદા ષડ્વિદ્યા ગાયત્રી તદેતદ્વાડ્યનૂત્તમ ॥૫॥

તે આ ગાયત્રી (છ અક્ષરનું એક પદ એવા) ચાર પદવાળી, ને (વાણી, ભૂતો, પૃથ્વી, શરીર હૃદયને પ્રાણોરૂપ) છ પ્રકારવાળી થાય છે. તે આ (અર્થ) મંત્રે પણ કહ્યો છે. અર્થાત્ આ ચાર પદવાળી ને છ પ્રકારવાળી જે ગાયત્રી કહી તે ગાયત્રી નામવાળું ગાયત્રી અવાચ્છન્ન બ્રહ્મ છે તેમાં નિચેનો મંત્ર પ્રમાણ છે.

તાવાનસ્ય મહિમા તતોજ્યાયાઞ્ચ પૂરુષઃ પાદોઽસ્ય સર્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં વિધીતિ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:-(ગાયત્રી અવચ્છિન્ન બ્રહ્મના ચાર પદ ને છ પ્રકાર ઉપર કહ્યા) તેટલો આનો (ગાયત્રી અવચ્છિન્ન બ્રહ્મનો) મહિમા (વિભૂતિનો વિસ્તાર) છે અને તેથી મહુત્તર (વિકારરહિત) પુરૂષ છે. આ (ગાયત્રી અવચ્છિન્ન બ્રહ્મનો એકપાદ સર્વ ભૂતો (છ અને) આનું ત્રણ પાદવાળું (પુરુષરૂપ) અમૃત પ્રકાશવાળા (આત્મા)માં સ્થિત છે. (૬)

શરીરની બહારના આકાશની બ્રહ્મરૂપતા કહે છે:-

જે તે (ત્રણપાદવાળું અમૃત પ્રધાન ભૂત ગાયત્રીવડે) પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ એમ (કહ્યું) છે આ બ્રહ્મજ તે (છ) જે આ પુરૂષથી બહાર આકાશ (છ) જે તે પુરૂષથી બહાર આકાશ છે. યદ્યેતદ્બ્રહ્મેતીદંવાવ તદ્યોઽયં બહિર્ધા પુરુષાદાકાશો યો વૈ સ બહિર્ધા પુરુષાદાકાશઃ ॥૭॥

હવે શરીરના અંતરના આકાશની બ્રહ્મરૂપતા કહે છે:-

અયંવાવ સયોઽયમન્તઃ પુરુષ આકાશો યો વૈ સોઽન્તઃ પુરુષ આકાશઃ ॥ ૮ ॥

આ બ્રહ્મ જતે છે જે આ પુરૂષની (પુરૂષના શરીરની) અંતર આકાશ છે જે તે પુરૂષની અંતર આકાશ છે. (૮)

હવે હૃદયકમળના અંતરના આકાશની બ્રહ્મરૂપતા કહે છે:-

અયંવાવ સયોઽયમન્ત હૃદય આકાશસ્તદેતત્પૂર્ણમપ્રવર્તિ પૂર્ણમપ્રવર્તિનીઃ શ્રિયં હમતે સપ્તવં વેદ ॥ ૯ ॥

આ બ્રહ્મજ તે છે જે આ હૃદયકમળની અંતર આકાશ છે. તે આ (હૃદયાકાશ નામનું બ્રહ્મ) સર્વ વ્યાપક છે ને અવિનાશી છે, જે એ પ્રમાણે (સર્વ વ્યાપક અને અવિનાશીરૂપ) બ્રહ્મને ઉપદેશ છે તે પૂર્ણને ઉચ્છેદ રહિત વિભૂતિને પામે છે. (૯) ૐ

૩ વ્યાહતિઓની ત્રણ વેદોથી ઉત્પત્તિ છે:-શ્રી સામવેદીય જાંઠાગ્યોપનિષદ પ્રમાણક
૪ થો ખંડ ૧૭ મો મંત્ર ૩ બે પાનું ૩૬૮-૩૬૯

સપતાંત્રયીં વિધામમ્યતપસ્યાસ્તવ્ય માનાયા રસાન્નાત્તદ્વદ્વૃત્તિયુગ્મ્યો મુ ચરિતિ
યજુર્મ્યઃ સ્વરિતિ સામમ્યઃ ॥ ૩ ॥

(ત્રણ લોકમાંથી ત્રણ દેવોની ઉત્પત્તિને ત્રણ દેવો અગ્નિથી (ઋગ્વાઓ) વાયુથી (મનુષ્યાઓ) ને વ્યાહતિથી (સામો) એમ ત્રણ દેવોના રસોને (સારરૂપ) તે ત્રણ વિધાને ઉદ્દેશીને (પ્રભાવતી) ધ્યાન કરતા હતા. ધ્યાન કરેલી તે વિધાના રસોને (સારરૂપ વ્યાહતીઓને) ગૃહણ કરતા હતા ઋગ્વાઓથી મૂને મનુષ્યાઓથી મુચ્ચને સામોથી સ્વઃને (૩)

ત્યાં સ્વાહા શબ્દ મુરારિ પછી યજ્ઞમાં વાપરે છે તે ઋગ્વાઓની ચણેલી નુટ (વિચ્છિન્નતા) કે છિદ્ર કે ક્ષત) સાંધવાને (દૂર કરવાને) માટે તે વ્યાહતિ ત્યાં પ્રાયશ્ચિત છે. જેમ ટંખણખારથી મુવર્ણ સાંધે, સોનાવડે રૂપું, રૂપાવડે કલઈ, કલઈવડે સીસું, સીસાવડે લોદું, લોદાવડે કાળને તથા ચામડાવડે કાળના અવયવોને સારી રીતે સાંધે (જોડે) છે તેમ નુટ સંધાય છે. જેમ કુશળ વૈદના ઔષધથી રોગીનું શરીર સુધરે છે તેમ યજ્ઞ નિશ્ચય સુધરે છે તેમ અહીં બ્રહ્મા કુશળ યજ્ઞવેતા હોય છે.

સાવિત્રી ઉપનિષદ સાર નંબર ૧૧૧ પાનું ૮૦૦.

સવિતા:-અગ્નિ, વરુણ, વાયુ, યજ્ઞ, વ્યાહતિ.

સાવિત્રિ:-પૃથ્વી, જળ, આકાશ, વેદો, સ્વર્ગ.

જ્યાં જ્યાં અગ્નિ છે ત્યાં ત્યાં પૃથ્વી વા જ્યાં પૃથ્વી ત્યાં અગ્નિ એવી રીતે અનુક્રમે સવિતા ત્યાં સાવિત્રી ને સાવિત્રી ત્યાં સવિતા જાણી લેવાં. મૂઃ તત્સવિતુર્વરેણ્યમ એ સાવિત્રીનો પ્રથમ પાદ મુચ્ચોમર્ગો વૈષ્ણ્યમ્ બ્રીમહિ એ તેનો બીજો પાદને સ્વર્ણિયો યો નઃ પ્રચોદયાત એ તેનો ત્રીજો પાદ છે. જે એ સાવિત્રીને જાણે છે તે પુનર્મૃત્યુને જીતે છે.

વ્યાહતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કહોલી છે:-શ્રીકૃષ્ણ યજુર્વેદીય તૈત્તિરીયોપનિષદ
શિક્ષાધ્યાય અનુવાક ૫ મો પાનું ૨૨૩ થી ૨૨૭.

મહઃ એ ચોથી વ્યાહતિને માહાત્મ્યમસ્ય ઋષિ દેખતા હતા. તે મહઃ બ્રહ્મ છે. ને તે આત્મા છે. સૂર્યાદિ અન્ય દેવો અને ત્રણ લોકો આ વ્યાહતિરૂપ બ્રહ્મના અવયવો છે. મૂઃ આ પ્રસિદ્ધ લોક, મુચ્ચઃ એ અંતરીક્ષ લોક અને સ્વઃ એ સ્વર્ગ લોક છે. સૂર્યવડે પ્રસિદ્ધ સર્વ લોકો વૃદ્ધિ પામે છે અને ચંદ્રમાવડે સર્વ પ્રસિદ્ધ (દેવો) જ્યોતિષો વૃદ્ધિ પામે છે. ઉચ્ચકારવડે સર્વ પ્રસિદ્ધ વેદો પૂર્ણ થાય છે. બ્રહ્મ ઉપાસના માટે હૃદયકાશરૂપ સ્થાન છે જેથી તે સ્થાનમાં ઉપાસના કરેલ મનોમયાદિધર્મોવડે યુક્ત તે બ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે ને સર્વાત્મભાવ પમાય છે.

તે હૃદયકાશ સ્થાન:-તે જે આ હૃદયની અંતર આકાશ છે તેમાં આ પુરુષ (સગુણ બ્રહ્મ અંતઃકરુણા સંબંધવાળો) મનોમય, અમૃતતપ ને પ્રકાશમય હિરણ્યમયઃ છે તાલુની મધ્ય જે આ સ્તનની પેટે લટકે છે, તેની મધ્યમાં જ્યાં આ કેશોનું મૂલ વિભાગવડે વિદ્યમાન છે (ત્યાં મૂર્ધ દેશથી નીકળી) મસ્તકના કપાળનું (ખોપરીનાં ભાગનું) ભેદન કરીને (જે નીકળી છે) તે (સુધુમ્બા નાડી) બ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્તીનો માર્ગ (દ્વાર) છે. વિદ્વાન તે મૂર્ધથી નીકળી આ લોકના અધિષ્ઠાતા મૂઃ તે અગ્નિમાં સ્થિત થાય છે. (બ્રહ્મના અંગજૂત અગ્નિમાં એટલે અગ્નિરૂપે આ લોકને પામે છે) મુચ્ચઃ એ બીજી વ્યાહતિરૂપ વાયુમાં સ્થિત થાય છે. વળી

સ્વઃ આ ત્રીજી વ્યાહતીરૂપ સર્વમાં સ્થિત થાય છે. પછી તે મહઃ એ અંગીભૂત થોથી વ્યાહતીરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે તેમાં આત્મભાવથી સ્થિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થયેલો સ્વારામ્યને પામે છે અર્થાત્ જેમ બ્રહ્મ છે તેમ અંગભૂત દેવોનો પાતે અધિ-પતિ થાય છે અને સર્વ દેવો અંગભૂત થઈને બ્રહ્મને જેમ બલિ આપે છે તેમ આને પણ ઇચ્છિત વિષયોરૂપ બલિ આપે છે. એવો વિદ્વાન મનોના પતિરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. તે સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ વાણીઓનો પતિ થાય છે, ચક્ષુઓ તથા શ્રોત્રોનો પતિ થાય છે ને વિજ્ઞાનપતિ થાય છે. તેથી પણ આ અધિક વિશેષણોવાળો થાય છે એટલે કે:—

બ્રહ્મ આકાશ જેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળું, મૂર્તિમૂર્તરૂપ સત્ય સ્વભાવવાળું, પ્રાણોની જેમાં સ્થિતિ છે તેવું, મનને વાસ્તવિક સુખ કરનારું, શાંતિ સંપન્ન (દુઃખ શૂન્ય)ને મરણ ધર્મ રહિત છે. આકાશ શરીરં બ્રહ્મ । સત્યાત્મ પ્રાણારામં મન આનંદમ્ । શાન્તિ સમૃદ્ધ મમૃતમ્ । इति प्राचीन योग्योपास्त्व ॥ ૨ ॥ હે પ્રાચિન યોગ્ય ! તું એમ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે એવો માહાત્મ્યમસ્ય ઋષિ ઉપદેશ કરે છે.

ૐમિતિ બ્રહ્મ । ઓમિતીવઃ સર્વમ્ । ઓમ એ આ અનુકૃતિ (અનુકરણ) પ્રસિદ્ધ છે. ઓમિતિ બ્રાહ્મણઃ પ્રવક્ત્ર્યજ્ઞાઃ બ્રહ્મોપામવાનીતિ । બ્રહ્મૈવોપામોતિ ॥ બ્રાહ્મણ પ્રવચનમાં (બ્રહ્મયજ્ઞના આરંભ આદિમાં) ૐ એમ કહે છે બ્રહ્મને પામું એમ (ઇચ્છતો હતો) બ્રહ્મનેજ પામે છે. વૈદિક ઉદાહરણોવડે ૐની વ્યાપ્તિ છે હોમ, ભણ, એમ આગા કર્યા પછી ૐ એ ઉચ્ચારણ પુરઃસર કર્તા તે ક્રિયાનો અંગીકાર કરે છે.

આ ગાયત્રી મંત્રનો અભ્યાસ પ્રાણાયામની સાથે વિધિપૂર્વક થવો જોઈએ તો ફળની સિદ્ધિ આપે છે. તે વિધિ શ્રી બ્રહ્મનિષ્ઠ નિવિકટપ યોગીંદ્ર મહારાજે નીચે પ્રમાણે બતાવી છે:—

ગાયત્રી વાક્યને જ્ઞાનવાન અદ્વૈત નિશ્ચયવાળા સંતના મુખાવિંદથી શ્રવણ કરવું જોઈએ. અથવા તે વેદવક્તા કે જેને મિથ્યા દેહાભિમાન ન હોય અને જગતના સુખોની ઇચ્છારહીત સંતોષી હોવા જોઈએ. અથવા તે સર્વદા કાળ યથાર્થ સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવા નિમિત્ત સત્સંગ વિચારમાં સ્થિત હોય એવા બ્રહ્મજ્ઞાસુ હોવા જોઈએ અથવા તે આવી રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણે છે અને ગૃહસ્થમાં રહીને જગતના વ્યવહારમાં નિવૃત્તિને ધારણ કરી રાખી હોય એવા બ્રહ્મજ્ઞાસુ હોવા જોઈએ. તેનું નામ બ્રાહ્મણ છે. તેને ગાયત્રીનો અધિકાર છે. ઇતર દેહાભિમાની મૂઢ પુરુષોનો અધિકાર નથી. એવા બ્રાહ્મણથી પૂજવા યોગ્ય સંન્યાસી છે અને તે સંન્યાસીથી પૂજવા યોગ્ય અવધૂત પરમહંસ છે. જે ગૃહસ્થના માર્ગથી વિરક્ત થઈને મનના નિરોધ નિમિત્ત કે ઈન્દ્રિયોના દમન નિમિત્ત યોગાભ્યાસ આદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત છે તે સંન્યાસી છે. અને સાધુ, ભિક્ષુ અભ્યાસીએ સર્વ સંન્યાસીના વાચક છે. અને જેને અદ્વૈતપદનો નિશ્ચય દૃઢ થયો છે ને સર્વ જગતને પોતાની શક્તિમાં શક્તિરૂપ દેખે છે ને શુભાશુભ પુણ્ય પાપ આદિક કર્મના બંધનથી રહિત સ્વઈચ્છાથી વિચરે છે; અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં તે શરીરરૂપ ભાસે છે પરંતુ તે બ્રહ્મરૂપ છે. એવા અવધૂત પરમહંસ સર્વને પૂજવા યોગ્ય છે. ને તેવોજ પરમહંસ સંન્યાસી બ્રાહ્મણ ઉત્તમ અધિકારીના ગુરૂ કહેવાય છે. ને ગુરૂની સેવા કલ્યાણરૂપ છે. તેથી નિલ પ્રતિ એમને ભોજન કરાવી બ્રાહ્મણે ભોજન કરવું જોઈએ. પણ જે તેઓ સમીપમાં ન હોય તો એમના નામપર ભોજન રાખી લઈ તે કાંઈ બૂખ્યા અધિકારીને ઈર્ષ દેવું એ પ્રમાણે વેદમાં કહેલ છે. અને આવી પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં સ્થિત થઈને પછી નીચે પ્રમાણે ગાયત્રી મહાવાક્યનો અભ્યાસ ચતુર્થી કરવો જોઈએ:—

ૐ મૂઃ ના ઉચ્ચારણની સાથે ગુહ્યથી બહારના વાયુને નાભિ માર્ગ તરફ ખેંચીને પૃથ્વીનું ધ્યાન કરવું. તે વખતે મુખને કંઈ પર્યંત બલી પ્રકારથી બંધ કરવું જોઈએ. અને વળી

ૐ મૂઃ ના ઉચ્ચારણની સાથે નાભિથી વાયુને કંઈ માર્ગ તરફ ખેંચીને જળના પ્રવાહનું ધ્યાન કરવું, અને બાહી એટલે ડાબી નાસિકા બલી પ્રકારે બંધ કરવી જોઈએ. અને વળી

ૐ સ્વઃ ના ઉચ્ચારણ સાથે કંઈના વાયુને સુષુપ્ત્ય માર્ગ તરફ ખેંચીને સૂર્યનું ધ્યાન કરવું. તે વખતે દહની એટલે જમણી નાસિકા બલી પ્રકારે બંધ કરવી જોઈએ. વળી

ૐ મહઃ ના ઉચ્ચારણની સાથે સત્વગુણી સંકલ્પનું ધ્યાન શરીરમાં કરવું. વળી

ૐ જનઃ-સદર-રજ્જોગુણી-સદર-

ૐ તપઃ-સદર-તમોગુણી-સદર-

આ સંકલ્પના ધ્યાનમાં નેત્ર બંધ રાખવાં.

ૐ સત્યં ના ઉચ્ચારણની સાથે સંકલ્પના જાણવાવાળા સૂક્ષ્મ (સાક્ષી) ચેતન સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. તેમ વળી

ૐ તત્સવિતુર્વરેણ્યં મર્મોદેવસ્યઘીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ના ઉચ્ચારણની સાથે આકાશનું ધ્યાન કરીને આકાશમાં પૃથ્વી, ચંદ્રમા ને સૂર્યની સ્થિતિને દેખવી જોઈએ. વળી

ૐ આપોજ્યોતિરસોમૃતં બ્રહ્મભૂર્ભૂવઃ સ્વરોમ ના ઉચ્ચારણની સાથે પૂર્ણ આકાશમાં જ્ઞાનભૂત ચેતન અને આનંદસ્વરૂપની સ્થિતિનું ધ્યાન કરવું.

એ પ્રકારે એકાગ્ર ચિત્ત થઈને જગતના સુખોની ઈચ્છાથી રહિત થઈને નિત્ય પ્રતિ પાંચ ઘટિકા પર્યંત મહાવાક્યનો આ સુગમ અભ્યાસ કરે તે બ્રાહ્મણ છે. તે મોક્ષને પરમ શાંતિનું કારણ છે.

× × × × × × ×
અન્ય મહાત્માએ નિચે પ્રમાણે ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ બતાવેલો છે:—

ભૂરિતિપ્રાણઃ==જે જીવન આધાર પ્રાણથી પ્રિય અને સ્વયંભૂ છે તે પરમેશ્વરને મૂઃ કહે છે. યઃ પ્રાણયતિ ચરાચર જગત્ સસ્વયં ભૂરીશ્વરઃ

ભૂષરિત્ય પાનઃ==જે સર્વ દુઃખોથી રહિત અને જેના સંગથી જીવ દુઃખોથી રહિત થાય છે. તે ભૂઃ પરમેશ્વર છે. યઃ સર્વ દુઃસ્ખમપાનયતિસોડપાનઃ

સ્વઃિતિ વ્યાનઃ==જે જગતમાં વ્યાપક રહીને સર્વને ધારણ કરે છે તે પરમેશ્વરને સ્વઃ કહે છે. યોષિવિધં જગત્ વ્યાનયતિ વ્યાન્નોતિ સ વ્યાનઃ

સવિતુઃ==જે સર્વ જગતનો ઉત્પાદક અને સર્વ સુખોનો દાતા છે તે ઈશ્વર સવિતા છે. યઃ સુનોત્યુત્પાદયતિ સર્વ જગત્.

દેવસ્યઃ==જે સર્વ સુખોનો દાતા ને જેની પ્રાપ્તિની સર્વ ઈચ્છા કરે છે તે ઈશ્વર છે જે દીવ્યતિ દીવ્યતે વાસુદેવઃ સ્વપ્રકાશ ઈશ્વર.

ધરેણ્યઃ==વર્તુમર્હમ્ સ્વીકાર કરવા યોગ્યને અતિ શ્રેષ્ઠ છે. કાર્ય યોગ્ય (બ્યવહાર યોગ્ય) ૐ કાર છે.

મર્ગઃ==શુદ્ધ સ્વરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ ચેતન બ્રહ્મ છે સંસારને પકડે છે, જીવ વાયક છે કર્મ વિપાકનું પરિવર્તન કરે છે પુણ્ય પાપ બાળે છે, મર્ગઆસૌ દેવસ્ય જીવ શિવની એકતા બતાવે છે.

ધી મહિઃ= ધરે મહિ ધારણુ કરીએ છીએ (શા પ્રયોજન માટે તે કહે છે.)

યઃ=જગદીશ્વર જે સવિતા દેવ પરમેશ્વર હોતે.

નઃ=અસ્માકમ્ હમારી.

ધિયઃ=બુદ્ધિઃ બુદ્ધિયોને.

પ્રચોદયાતઃ=પ્રેરયેત્ પ્રેરણા કરે.

ઓં=વિરાટ અગ્નિ વિશ્વ (અ)—જગતને પ્રકાશનાર, જ્ઞાન સ્વરૂપ વ્યાપક સ્વરૂપ હિરણ્યગર્ભ વાયુ તેજસ (ઉ)—તેજને ઉત્પન્ન તથા ધારણુ કરનાર જીવનરૂપ ને પ્રલમરૂપ તથા સર્વાદીક લોકને પ્રકાશનાર ને સ્વયંપ્રકાશ.

ધંશ્વર આદિસ પ્રાણ (મ)—જે સસ વિચારશીલ જ્ઞાન અને અનંત ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ, જેનો વિનાશ કદી નથી. તેવા અને જે નિજાંત જ્ઞાન યુક્ત જગત્ વ્યવહારને યથાવત્ જાણનાર છે.

હે સચ્ચિદાનંદાનંતસ્વરૂપ હે નિત્યશુદ્ધ મુક્તસ્વભાવ, હે કરુણામૃતવારિઘે સચ્ચિતુર્વેશ્વર્ય તથા યદોર્ભૂતઃ સ્વ લેખ્યં ભર્ગોસ્તિ તદ્વ્યં ધીમહિ ધરેમહિ ધ્યાયેમ વા કસ્મૈ પ્રયોજનાયેત્યગ્રાહ હે ભગવન્ યઃ સવિતાદેવઃ પરમેશ્વરોભવાન સ્માકં ધિયઃ પ્રચોદયાત્ સ ય ત્વાસ્માકં પૂજ્ય ઉપાસનીય ईष्टदेवोभवतुनान्यं भवन्तुल्यं भवतोऽधिकं च कश्चित् कदाचित् मन्यामहे ॥ સ્વનસ્વરૂપ, અન્ય અર્થ સ્પષ્ટ છે.

હે મનુષ્યો જે સર્વ સમર્થોમાં પણ મહા સમર્થ કૃપાસાગર ન્યાયકારી અંતર્યામી સર્વ ઐશ્વર્ય સંપન્ન જગત કર્તા છે એ પરમાત્માનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેને અમે ધારણુ કરીએ છીએ જેથી કરીને આ અંતર્યામી અમને દુષ્ટાચાર, અધર્મ માર્ગથી હઠાવીને શ્રેષ્ઠાચાર અને સત્માર્ગમાં ચલાવે.

સંન્યાસી ગાયત્રીમાં “પરોરજસે સાવદોષ” પાઠ ઉમેરી અનુષ્ઠાન કરે છે. રજ યી પર (ત્રયુ ગુણરૂપ રાગથી અતીત) અસૌ આત્મા અદઃ (ઉઠ) પરમાત્મા.

આપો જ્યોતિ રસોઽમૃતં બ્રહ્મ=જળ દ્રવ્યથી પ્રાણ અને છે, તેજ દ્રવ્યથી વાણી અને છે રસ જળનો ગુણ છે. જળના ગુણનું ફળ અમૃત છે બધું જગતપાણીથી (જળથી) થયું ને જળમાં સમાયું. રસને તેજ મળી અમૃત અમૃત થાય છે. તે જીવન અમૃત બ્રહ્મ સ્વરૂપ પોતે છે. આ ગાયત્રીનું ચોથું પાઠ છે.

બ્રહ્મ=મૂઃ પૃથ્વી (સ્થૂલ), ભૂવઃ અંતરીક્ષ (સૂક્ષ્મ)થી વ્યક્ત, સ્વર્ગીય (શૂન્યકાશ)થી પર સ્વરૂપ છે.

* * * * *

હિંદી ભાષાના શ્રી યોગવાશિષ્ઠ નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધના સર્ગ ૨૭૧ તથા ૨૭૨નો સાર શંકા સમાધાન રૂપે.

(ગુજરાતી ગ્રંથના અધ્યાય ૧૮૯ તથા ૧૯૧.)

(સર્વ બ્રહ્મરૂપ યાને જગત સ્વપ્નવત્ મિથ્યા પ્રતિપાદન.)

શ્રી વશિષ્ઠી કહે છે:—હે રામજી ! જે કાંઈ જગત દેખે છે તે સંવેદનરૂપ છે.

૧) સંવેદન=ગુદ્ધ ચિન્માત્ર સત્તાનો આદિ આલ્લાસ અને ચેતનતા (ચિતનપણા)નું લક્ષણ ચિત્ત અહીં જે હું હું તે અને તેના પર્યાય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ, શિવ આદિ છે. એમ કેટલાક કહે છે.

પછી તે સંવેદનથી સંકલ્પ સ્ફુર્ત્ય અને વિશ્વ રચ્યું તે અકારણ છે. કોઈ કારણથી બન્યું નથી. તે કાકતાલીયવત્ અકસ્માત્ આભાસ સ્ફુર્ત્યો છે અને આકાર સહીત ધ્રુ આવે છે પરંતુ અંતવાહક (નિરાકાર સંકલ્પ) છે અને વ્યવહાર સહીત દૃષ્ટી આવે છે પરંતુ અવ્યવહાર્ય છે. તે વિશ્વ અંતવાહકરૂપ છે પણ અજ્ઞાનીના સંકલ્પની દૃઢતાથી અધિભૌતિકરૂપ થઈને ભાસે છે. જેમ સંકલ્પ નગર અને સ્વાનપુર સંકલ્પથી ભિન્ન નથી અને સંકલ્પની દૃઢતાથીજ આકાર રૂપ પહાડ, નદીઓ, ઘોડા, વસ્ત્ર આદિ પ્રત્યક્ષ ભાસે છે પણ કાંઈ બન્યું તો નથી. શૂન્યરૂપ છે. તેવી રીતે આ જગત પણ નિરાકાર શૂન્યરૂપ છે. આદિ અંતવાહકરૂપ સંવેદનજ બહિર્મુખ સ્ફુરવાથી દેશકાલ પદાર્થરૂપ થઈને સ્થિત થઈ છે. જ્યારે બહિર્મુખ સ્ફુરણ મટી જાય છે, ત્યારે જગત આભાસ પણ મટી જાય છે. જેમ સ્વાનનો આભાસ જગત ત્યાંસુધી ભાસે છે કે જ્યાં સુધી નિદ્રામાં સુતેલ હોય છે પણ જ્યારે જાગે છે ત્યારે સ્વાનનું જગત મટી જાય છે. અને એક અદ્વૈતરૂપ પોતેજ ભાસે છે. તેવી રીતે આ જગત અજ્ઞાનની નિષ્ક્રિય થયે લીન થઈ જાય છે—સંવેદનમાં જે સંકલ્પ સ્ફુરે છે તેજ અંતઃકરણ ચતુષ્પથ થઈને ભાસે છે. હે રામભૂ! પદાર્થના ચિતવવાથી તેનું નામ ચિત્ત પડે છે અને સંકલ્પ વિકલ્પના સંસરણથી તેનું નામ મન પડ્યું. જેવો હોય તેવો નિશ્ચય કરવાથી તેનું નામ બુદ્ધિ થઈ; વાસનાના સમુદ્ધ મળવાથી તેનું નામ પુર્યષ્ટકા કહે છે પણ સર્વ સંકલ્પમાત્ર છે અને તેનાથી જગત ઉપજ્યું છે તે પણ સંકલ્પરૂપ છે. જેવી રીતે ઈન્દ્રિયજની બાહ્ય અને સ્વાનનું નગર સંકલ્પની દૃઢતાથી પિંડાકાર ભાસે છે. પરંતુ સર્વ આકાશરૂપ છે. તેવી રીતે આ જગત આકાશરૂપ છે; આત્માથી ભિન્ન કાંઈજ છે નહીં. જે તમે કહો કે ભાસે છે કેમ? તો જેમ તે ભાસે છે તે તે રૂપજ બજો. દેશકાળ, નદી, પહાડ, પૃથ્વી, દેવતા, મનુષ્ય દૈત્ય, બ્રહ્માથી લઈને કોડી પર્યંત જે સ્થાવર જંગમરૂપ જગત ભાસે છે તે તથા વેદ, શાસ્ત્ર જગત કર્મ સ્વર્ગ તીર્થ ઈત્યાદિક જે પદાર્થ છે તે પણ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તેજ નિરાકાર અદ્વૈત બ્રહ્મસત્તા સંવેદનથી જગતરૂપ થઈ ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નમાં આપણો અનુભવ સૃષ્ટિરૂપ થઈ ભાસે છે, તેમજ પોતાનોજ અનુભવ આ જગત થઈ ભાસે છે અને જેમ સમુદ્ર દ્રવતાથી તરંગ થઈ ભાસે છે પણ જળજ જળ છે તેવી રીતેજ શુદ્ધ (ચૈતન્ય) ચિન્માત્રમાં સંવેદનથી જગત આભાસ સ્ફુરે છે તે બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે, ભિન્ન કાંઈજ નથી. હે રામભૂ! જે કાંઈ તમને ભાસે છે તે સર્વ અચ્યુત અને અનંતરૂપ પોતે પોતામાં સ્થિત છે. આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ પ્રતિપાદન નામનો અધ્યાય રહસ્યો પુરો થયો. હિંદી ભાષાના ગ્રંથમાંથી હવે રહસ્યો અધ્યાય નિર્વાણ પ્રકરણ ઉત્તરાર્ધનો યોગવાશિષ્ઠ રામાયણનો વસિષ્ઠભાષ્ય છે:—

હે રામભૂ! જ્યારે દૃષ્ટા દૃશ્યરૂપને ચેતે છે ત્યારે વિશ્વ થાય છે તે સર્વ વિશ્વ અંતવાહક છે.

અંતવાહક=નિરાકાર સંકલ્પને અંતવાહક કહે છે. જ્યારે દૃશ્યમાં અહંભાવથી ચેતનતા (ચેતનપણું) રહે છે ત્યારે અંતવાહકથી અધિભૌતિક શરીર થઈ જાય છે. આદિ જે બ્રહ્મા સંવેદન સ્ફુર્ત્ય છે તે અંતવાહક શરીર થયું અને જ્યારે તેણે વારંવાર પોતાના શરીરને જોયું ત્યારે તે પણ ચતુષ્પથ મુખ અધિભૌતિક થઈ ગયા. એણેજ ઐ (ઓમ) ઓમકારનો ઉચ્ચાર કરીને વેદ અને વેદના ક્રમને રચ્યા અને સંકલ્પથી વિશ્વ રચ્યું. જેમ કોઈ બાળક મનો-રાજ્યથી બગીચો રચે અને તેમાં નાના પ્રકારના વૃક્ષ, ફળ ફૂલ, ઝાળી પાંદડાં રચે તેવી રીતેજ

બ્રહ્માજીએ રચ્યા અને અતવાહક જીવ ઉપજ્યા અને સર્વ જીવોનો શરીરમાં દૃઢ અબ્યાસ થયો ત્યારે તે અતવાહકથી અધિભૌતિક થઈ ગયા.

શંકા—બ્રહ્મસત્તા તો નિરાકાર હતી તેમાં તેને શરીરનો સંયોગ કેવી રીતે થયો ? અને તેનાથી અધિભૌતિકતા કેવી રીતે થઈ ગઈ ?

સમાધાન—હું રામજી ! ન કોઈ શરીર છે અને ન કોઈને શરીરનો સંયોગ થયો છે. કેવળ અદ્વૈતસત્તા પોતે પોતામાં સ્થિત છે. અને તેમાં જે ચેતનતા સંવેદન સ્ફુરી છે તેજ સંવેદન દૃશ્યને ચેતતી રહે છે. અને તેજ જગતરૂપ થઈને રિચત થઈ છે. જ્યારે સંકલ્પની દ્રઢતા થઈ ત્યારે પોતાની સાથે શરીરને આકાર ભાસવા લાગ્યા પણ સર્વ આકાશરૂપ છે. કાંઈ બન્યું નથી. જેવી રીતે સ્વપ્નની સૃષ્ટિને ઉપજી કહીએ તો તે ઉપજી નથી તેમ તેવું કારણ પણ કોઈ નથી. કેવળ આકાશરૂપ છે ને કોઈ પદાર્થ ઉપજ્યા નથી પણ સ્વરૂપના વિસ્મરણથી આકાર ભાસે છે તેવી રીતે આ શરીરને જગત જે ભાસે છે તે કેવળ આભાસમાત્ર છે. અને અસંભાવનાથી દ્રઢતાથી પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. જ્યારે સ્વરૂપનો વિચાર કરીને જોશો તો શાંત થઈ જશે. હું રામજી ! અવિદ્યા પણ કાંઈ વસ્તુ નથી જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ અવિદ્યમાન છે જ્યાં વિદ્યમાન ભાસે છે પણ સર્વ જગે છે ત્યારે અવિદ્યમાન થઈ જાય છે. તેવી રીતેજ આ જગત અવિચારસિદ્ધ છે. અને વિચાર કરવાથી શાંત થઈ જાય છે. અને જ્યારે વિચાર કરીને જોશો તો સર્વાત્માજ ભાસશે. હું રામજી ! આત્મસત્તા અવ્યભિચારી છે. અર્થાત સત્તામાત્ર છે. એનો અભાવ કદાચિત્ થતો નથી તથા અન્યુત છે અર્થાત્ સદા જેવીને તેવી છે પોતાના ભાવને કદાચિત્ ત્યાગતી નથી. તેથી કરીને જે એનાથી ભિન્ન ભાસે તેને ભ્રમમાત્ર જાણો. વિચાર કરવાથી જ્યારે દ્રશ્ય ભ્રમ શાંત થઈ જાય છે ત્યારે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મસત્તા જ્ઞાનરૂપ અને નિરાકાર સદા પોતે પોતામાં સ્થિત છે. જ્યારે સમ્યક (યથાર્થ) જ્ઞાનનો યોગ થાય છે. ત્યારે જગત ભ્રમનષ્ઠ થાય છે.

શંકા:—સમ્યક્જ્ઞાન અને યોગ એટલે શું ?

સમાધાન:—કેવળ જે યોગમાત્ર છે તે યોગ કહેવાય છે. અને તેને જેવું છે તેવું જાણવું તે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે.

શંકા:—કેવળયોગ ને કેવળજ્ઞાન કોને કહે છે ?

સમાધાન:—દ્રશ્યથી રહિત જે ચિન્માત્ર તેને તમે યોગ જાણો તેમાં વાણીની ગમ નથી. એવી પ્રકારે અચેત ચિન્માત્રસત્તાને જેવીને તેવી જાણવી તેજ કેવળજ્ઞાન.

શંકા:—કેવળયોગ અચેત ચિન્માત્ર છે તો તેમાં જગત ભ્રમ કેમ ભાસે છે ?

સમાધાન:—ચિન્માત્ર જે દ્રષ્ટારૂપ છે તેમાં જ્યારે સંવેદન ચેતના સ્ફુરે છે ત્યારે તેજ ચેતના ચૈત્યરૂપ દૃશ્ય થઈને ભાસે છે. જેમ સ્પર્શથી રહિત વાયુ નિર્લક્ષ્યરૂપ થાય છે. અને જ્યારે સ્પર્શરૂપ થાય છે ત્યારે સ્પર્શથી ભાસે છે. તેવીજ રીતે સંવેદનથી જે દ્રશ્ય ભાસે છે, તે તેજ સંવેદન દ્રશ્ય થઈને ભાસે છે.

શંકા:—હું ભગવન્—જે દ્રષ્ટા દ્રશ્યરૂપ ભાસે છે તો દ્રશ્ય બાહિર કેમ ભાસે છે ?

સમાધાન:—એજ કારણથી ભ્રમ કહેલ છે કે પોતાની અંદર છે અને બહાર ભાસે છે. જેમ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પોતાનીજ અંતર થાય છે પરંતુ વાસ્તવમાં ન બીતર છે ન બહાર છે.

આત્મસત્તા પાતે પાતામાં સ્થિત છે. તેવી રીતેજ હમણાં પણ જેમની તેમ સ્થિત છે. બિનર અને બહાર જમથી ભાસે છે.

શંકા:—જો આત્મસત્તા જેમની તેમ છે અને દ્રશ્ય જમથી ભાસે છે તો યશશૃંગ પણ જમમાત્ર છે તે કેમ ભાસતું નથી? હું અને તું (ત્વં) કેમ ભાસે છે? જૂતોની ચેષ્ટા તો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે.

સમાધાન:—અદ્વૈતમાદિક જગત પણ કટપનામાત્ર છે જેમ શશલાતું શિંગડું કટપનામાત્ર છે અને આકાશમાં બીજને ચંદ્રમા જમથી ભાસે છે તેમજ આ જગત પણ જમમાત્ર છે, જેમ મૃગ તૃણાનું જળ અને સંકલ્પનગર જમમાત્ર છે. આ જગત જમમાત્ર છે કાંઈ કારણથી ઉપજ્યું નથી. જેમ સ્વપ્નમાં શશશૃંગ નથી ભાસતું અને જગત ભાસે છે, તેવોજ આ જમ છે.

શંકા:—જૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં જગતની સ્મૃતિ અનુભવથી બળવામાં આવે છે અને કાર્ય કારણ ભાવ પામે છે અને હું મુનિથર! આપ તેને જમમાત્ર કેમ કહો છો?

સમાધાન:—હું એમ કહું છું કે કારણથી કાર્ય જે થાય તે સત્ય થાય છે. હું રામજી! તમે કહો કે જગતનું કારણ કોણ છે? અર્થાત્ જેમ બીજથી વડ થાય છે તેમ એનું કારણ કયું છે?

રામજી કહે છે:—જગત સૂક્ષ્મ આણ્વી ઉપજે છે? અને હવે પણ સૂક્ષ્મતત્ત્વા આણ્વમાંજ (લીન) થાય છે.

વશિષ્ઠજી પુછે છે:—સૂક્ષ્મ આણું શેમાં રહે છે?

રામજી બોલ્યા:—મહા પ્રલયમાં શુદ્ધ ચિન્માત્ર સત્તારોપ રહે છે અને તેમાં આણું રહે છે.

વશિષ્ઠજી પુછે છે:—મહા પ્રલય કોને કહો છો? જ્યાં સર્વ શબ્દ અને અર્થનો અભાવ છે તેનું નામ મહા પ્રલય છે. ત્યાં તો શુદ્ધ ચિન્માત્ર સત્તા રહે છે જેમાં વાણીની ગમ નથી તો તેમાં સૂક્ષ્મ આણું કેવી રીતે રહે અને કારણ કાર્યભાવ કેવી રીતે બને?

શંકા:—રામજી પુછે છે:—જો શુદ્ધ ચિન્માત્ર સત્તાજ રહે છે તો તેમાં જગત કેવી રીતે નીકળી આવે છે?

સમાધાન:—વિશ્વ કાંઈ ઉપજ્યું હોય તો હું તમને કહું કે આવી પ્રકારે જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, પણ તે ઉપજ્યુંજ નથી (અગત છે) તો તેજ ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કહું? જ્યારે ચિન્માત્રમાં ચેતતા કુરે છે ત્યારે જગત હું, તું આદી ભાસે છે તે કુરણરૂપજ છે બીજું કાંઈ ઉપજ્યું નથી તેજ રૂપ છે. હું રામજી! જ્ઞાનનો જે દ્રશ્ય જમ સાથે મિલાપ છે તેજ બંધનનું કારણ છે ને તેનો અભાવ થયો તે મોક્ષ છે.

શંકા:—જ્ઞાન હોવા (થવા)થી જગતનો અભાવ કેવી રીતે થાય છે તે તો દ્રઢ થઈ રહ્યું છે તેને શાંતિ કેવી રીતે થાય?

સમાધાન:—સમ્યક જ્ઞાનથી જે બોધ થાય છે તે બોધથી દ્રશ્યનો સંબંધ નિવૃત્ત થાય છે. તે બોધ નિરાકાર અને નિજ શીતલરૂપ છે તેનાથી મોક્ષમાં પ્રવર્તાય છે.

શંકા:—બોધ તો કેવળરૂપ છે—સમ્યક્ જ્ઞાન કોને કહો છો કે જેનાથી આ જીવબંધનથી મુક્ત થાય છે?

સમાધાન:—જે જ્ઞાનથી જોય દ્રશ્યનો સંયોગ નથી થતો તેને કેવળજ્ઞાન અવિનાશીરૂપ કહે છે. જ્યારે જોયનો અભાવ થાય છે ત્યારે સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવાય છે. જમત જોય અવિચાર સિદ્ધ છે.

શંકા:—જ્ઞાનથી જેય લિન છે અથવા અલિન છે અને જ્ઞાન શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ?

સમાધાન:—બોધ માત્રનું નામ જ્ઞાન છે અને તેનાથી જ્ઞાન જેય લિન નથી જેમ વાયુનું કુરુષું વાયુથી લિન નથી.

શંકા:—હું સર્વજ્ઞ ત્રીકાળદર્શી ! જે શશશુંગની જેમ જેય અસત્ય છે તો લિન થઈને શા માટે ભાસે છે ?

સમાધાન:—બાહ્ય જગત જેય બ્રાંતિથી ભાસે છે તેનો સદ્ભાવ નથી અને બાહીર બીતર જગત કાંઈ છે નહિં. અર્થથી રહિત ભાસે છે.

શંકા:—અહંત્વ'આદીકતો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે અને તેનો અર્થ સહીત અનુભવ પણ થાય છે તો આપ કેમ તેનો અભાવ કહો છો ?

સમાધાન:—હું રામજી !—આ સર્વ જગત વિરાટ પુરુષનું વપુ છે તે આદિ વિરાટજ ઉત્પન્ન થયેલ નથી તો બીજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે કહીએ ?

શંકા:—જગતનો સદ્ભાવ તો ત્રણે કાળમાં પ્રાપ્ત થાય છે તો આપ શા માટે કહો છો કે ઉપજ્યુંજ નથી ?

સં જેમ સ્વપ્નમાં સર્વ જગત અર્થ પ્રત્યક્ષ ભાસે છે પણ કાંઈ પણ ઉપજ્યું નથી જેમ મૃમ તૃણાનું જળ, આકાશમાં દ્વિતીયચંદ્રમા, અને સંકલ્પ નગર બ્રમથી ભાસે છે તેવીજ રીતે અહં ત્વમાદી જગત બ્રમથી ભાસે છે.

શંકા:—હું ભગવન ! અહંત્વ' આદિ જગત દૃઢ ભાસે છે તો કેવી રીતે નાશીયે કે તે ઉપજ્યું નથી ?

સમાધાન:—જે પદાર્થ કારણથી ઉપજ્યો હોય તે નિશ્ચય સત્ય જણવામાં આવે છે. જ્યારે મહા પ્રલય થાય છે ત્યારે કારણ કાર્ય કાંઈજ રહેતું નથી સર્વ શાંતરૂપ થાય છે અને પાછું તે મહા પ્રલયમાંથી જગત ફરી આવે છે તેથી જણવામાં આવે છે કે સર્વ આભાસ માત્ર છે.

શંકા:—જ્યારે મહા પ્રલય થાય છે ત્યારે અજ અને અવિનાશી સત્તા શેષ રહે છે તેથી જણવામાં આવે છે કે તેજ જગતનું કારણ છે.

સમાધાન:—જેવું કારણ હોય છે તેવુંજ તેનું કાર્ય હોય છે તેથી વિપર્યય હોતું નથી. જે આત્મ સત્તા અદ્વૈત અને આકાશરૂપ છે તો જગત પણ તેજરૂપ છે. ધડાથી વચ્ચની પેઠે બીજું કાંઈ તો ઉપજતું નથી.

શંકા:—જ્યારે મહા પ્રલય થાય છે ત્યારે જગત સૂદ્રમરૂપ થઈને રિથત થાય છે અને તેનાથીજ ફરી ઉત્પત્તિ (પ્રવૃત્તિ) થાય છે.

સમાધાન:—હું નિષ્પાપ રામજી ! મહા પ્રલયમાં જે તમે સૃષ્ટીનો અનુભવ કર્યો તેનું શું રૂપ છે ?

રામજી બોલ્યા:—હું ભગવન ! ઝંમિરૂપ સત્તાજ ત્યાં રિથત થાય છે અને આપના જેવાએ અનુભવ પણ કર્યો છે કે આકાશરૂપ છે. સત્ય અને અસત્ય શબ્દથી કહેવામાં આવતી નથી.

વશિષ્ઠજી કહે છે:—હું મહા બાહુ ! જ્યારે એવી રીતે છે ત્યારે પણ જગત તો ચિત્તિરૂપ થયું તેથી જન્મ મરણથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ છે.

રામજીએ પુછ્યું:—જ્યારે તમે કહો છો કે જગત કાંઈ ઉત્પન્ન થયું નથી બ્રમ માત્ર છે તો તે બ્રમ ક્યાંથી આવ્યો ?

સમાધાન:—આ જગત જામ ચિત્તના દુરણાથી ભાસે છે જેવું જેવું ચિત્ત સ્ફુરે છે તેવું ને તેવું ભાસે છે તેવું બીજું કાંઈ કારણ નથી.

શંકા:—જે તે ચિત્તના દુરણાથી ભાસે છે તો પરસ્પર વિરુદ્ધ કેમ ભાસે છે? કે અમિતો જળ નાશ કરે છે અને જળનો અગ્નિ નાશ કરે છે.

સં—જે દ્રષ્ટા પુરૂષ છે તે દ્રશ્ય બાવને પ્રાપ્ત થતો નથી અને એવી કાંઈ વસ્તુ વિશેષ છે નહીં ભાવરૂપ આત્માજ ચૈતન્યધન સર્વરૂપ થઈ ભાસે છે.

શંકા:—ચિન્માત્ર તત્ત્વઆદિ અંતથી રહીત છે અને જ્યારે એ જગતને ચેતવે છે ત્યારે થાય છે, ત્યારે તે પણ તો કાંઈ થયું ને? જગતને ચૈત્યનો (ચેતતાનો) અસંભવ કેમ કહેવાય?

સમાધાન:—એનું કાંઈ કોઈ નથી તેથી ચૈત્યનો તો અસંભવ છે. ચેતન સદા મુક્ત અને અવાચ્ય પદ છે.

શંકા:—જ્યારે એમ છે તો પછી જગત ને તત્ત્વ કેવી રીતે સ્ફુરે છે અને અહંત્વ આદિદૈત કયાંથી આવ્યાં?

સમાધાન:—કારણના અભાવથી એ જગત કાંઈ આદિથી ઉપજ્યું નથી સર્વ શાંતરૂપ છે અને નાના ભાસે છે તે જામ માત્ર છે.

શંકા:—નિર્મળ તત્ત્વ જે સર્વદા પ્રકાશરૂપ છે તે નિરૂપ્લેખ (નિલક્ષ્ય) અને અચલરૂપ છે તેમાં બ્રાંતિ કેવી રીતે થઈ અને કોને થઈ?

સમાધાન:—કારણના અભાવથી નિશ્ચય કરીને જાણો કે બ્રાંતિ કાંઈ વસ્તુજ નથી. અહંત્વઆદિ સર્વ એક અનામય (નિર્મળ) સત્તા સ્થિત છે.

રામજી કહે છે:—હું જામને પ્રાપ્ત છું અને અધિક પુણ્યાનું જાણુનો નથી ને અત્યંત પ્રમુદ્ધ પણ નથી તો હવે શું પુણું?

વશિષ્ઠજી કહે છે:—એ પ્રશ્ન કરો કે કારણ વિના જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું. જ્યારે વિચાર કરીને કારણનો અભાવ જાણુશો ત્યારેજ પરમસ્વભાવ અશબ્દપદમાં વિશ્રાંતિ પામશો.

શંકા:—રામજી કહે છે:—હું એ જાણું છું કે કારણના અભાવથી જગત કાંઈ ઉપજ્યું નથી પરંતુ ચૈતનું દુરણું જામ કેવી રીતે થયું?

સમાધાન:—કારણના અભાવથી સર્વ શાંતિરૂપ છે. જામ કાંઈ બીજી વસ્તુ નથી. જ્યાંસુધી આત્મપદમાં અભ્યાસ નથી થતો ત્યાંસુધી જામ ભાસે છે. અને શાંતિ નથી થતી પણ જ્યારે અભ્યાસ કરીને કેવળતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ પામશો ત્યારે જામ મટી જશે.

શંકા:—હું ભગવન! અભ્યાસ અને અનભ્યાસ કેમ થાય છે? અને એક અદૈતમાં અભ્યાસ અનભ્યાસ બ્રાંતિ કેવી રીતે થાય છે?

સમાધાન:—હું રામજી! અનંતતત્ત્વમાં શાંતિ પણ કાંઈ વસ્તુ નથી. અને જે આભાસ શાંતિ ભાસે છે તે મહાચિદ્ધન અવિનાશરૂપ છે.

શંકા:—હું બ્રાહ્મણ! ઉપદેશ અને ઉપદેશના અધિકારીએ જે લિખ લિખ શબ્દ છે તે સર્વ આત્મામાં કેવી રીતે ભાસે છે?

સમાધાન:—ઉપદેશ અને ઉપદેશને યોગ્ય એ શબ્દો પણ બ્રહ્મામાંજ સ્થિત છે. શુદ્ધ યોગમાં બંધ અને મોક્ષ બંનેનો અભાવ છે.

શંકા:—જો આદિમાં કાંઈ ઉત્પન્ન થયું નથી તો દેશકાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યનો ભેદ કેવી રીતે બાસે છે ?

સમાધાન:—દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યનો જે ભેદ છે તે સર્વેદન દૃશ્યમાં છે. અને અગ્નિમાત્ર બાસે છે. અગ્નિમાત્રથી કાંઈ ભિન્ન નથી.

શંકા:—બોધને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ? જ્યાં દ્વિત અને એકતા, તે કારણનો અભાવ છે ત્યાં દ્રવ્યશ્રમ કેમ છે ?

સમાધાન:—બોધ ને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ અને દ્વિત એકનો ભ્રમ એ મૂર્ખનો વિષય છે—હમારા જેવાનો વિષય નથી.

શંકા:—અનંતતત્ત્વ જે કેવળ બોધરૂપ છે તો અહત્ત્વ અમારામાં શા માટે કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન:—શુદ્ધ બોધસત્તામાં જે બોધનું જાણવું છે તે અહત્ત્વ કરીને કહેવાય છે. જેમ પવનમાં ધુરણું છે તેમજ એમાં ચેતના ધુરે છે.

હું રામજી ! કહે છે જેમ નિર્મળ અચળ સસુદ્રમાં તરંગ અને બુદ્ધ્યુદ્ધા હોય છે તે કાંઈ જળથી ભિન્ન નથી. તેવી રીતેજ બોધમાં બોધસત્તાથી ભિન્ન કાંઈ નથીજ. પોતે પોતામાં સ્થિત છે.

વશિષ્ઠજી પુછે છે કે:—જો એમ છે તો કોને કોનું દુઃખ બને? એક અનંતસ્વ પોતે પોતામાં સ્થિત અને પૂર્ણ છે.

શંકા:—જો એ એક અને નિર્મળ છે તો અહત્ત્વઆદિ કલના ક્યાંથી આવીને દ્રઢ થઇ કે જે ભોક્તાની પેઠે ભોગવે છે ?

સમાધાન:—જેય જે દ્રવ્યસત્તા છે તેનું જાણવું તે એને (જ્ઞાનીને) બંધનરૂપ નથી કેમકે જ્ઞાનજી સર્વ અર્થરૂપ થઈને સ્થિત થયું છે. તો બંધ અને ભોક્ષકોને છે. (બને) ?

શંકા:—મુશ્કિલ બાહ્ય અર્થને જુએ છે—જેમ આકાશમાં નીલતા અને સ્વપ્નમાં પદાર્થ તે અસત્યરૂપ સત્યરૂપ થઈને બાસે છે તેમજ આ બાહ્ય અર્થ પણ અસત્યજન સત્ય થઈ બાસે છે.

સમાધાન:—કારણથી રહિત જે બાહ્ય અર્થ સત્ય થઇ બાસે છે તે ભ્રમમાત્ર છે ભિન્ન કાંઈ નથી.

શંકા:—જેમ સ્વપ્નકાલમાં સ્વપ્ન પદાર્થોનું દુઃખ થાય છે આહું ને સત્ય હો કે અસત્ય હો. તેમજ આ જગતમાં સત્ય અને અસત્યનું દુઃખ થાય છે માટે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કૃપા કરી બતાવો.

સમાધાન:—તે આ પ્રકાર છે કે જગત સ્વપ્નની પેઠે છે તે સર્વ પિંડાકાર ભ્રમ-માત્રથી બાસે છે. અને સર્વ અર્થ શાંતરૂપ છે નાનાત્વ કાંઈજ છે નહીં.

શંકા:—સ્વપ્ન અને જગતમાં પિંડાકાર અને પર અપર રૂપ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે શાંત થાય છે ?

સમાધાન:—પૂર્વ અપરનો વિચાર કરીએ કે જગત આદિમાં શું રૂપ હવું અને અંતમાં શું રૂપ થાય છે બ્યારે એવો વિચાર થશે ત્યારે શાંતિ થઈ જશે. જેમ સ્વપ્નમાં સ્થૂલ પદાર્થ પિંડરૂપ બાસે છે તે સર્વ આકાશરૂપ છે તેવીજ રીતે જગતના પદાર્થો પણ આકાશરૂપ છે.

શંકા—જ્યારે મિત્રભાતની ભાવના પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જગતને કેવું જુએ છે અને સંસ્કાર જન્મ શાંત કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન—જે નિર્વાસી (વાસનારહિત) પુરુષ છે તેના દૃઢ્યમાંથી જગતનો સદ્ભાવ ઉઠી જાય છે, જેમ સંકટપ નગર અને કાગળની મૂર્તિ અસત્ બાસે છે. તેમજ તેને જગત અસત્ બાસે છે.

શંકા—જ્યારે વાસનાથી રહિત પિંડભાવ શાંત થયે જગતને સ્વપ્નવત્ જાણે છે તો તેથી આગળ (ઉપરાંત) કેવી અવસ્થા થાય છે ?

સમાધાન—જગતને જીવ જ્યારે સંકટપર્યંત જાણે છે ત્યારે વાસના નિર્વાણ થઈ જાય છે. અને પંચતત્વોના ક્રમ ઉપજવો અને વિનાશવો દીન થઈ જાય છે (બંધ પડે છે) ત્યારે કેવળ પરમાત્મત્વ બાસે છે અને સર્વ આકાશરૂપ થઈ જાય છે (જણાય છે).

શંકા—અનેક જન્મની જે વાસના દૃઢ થઈ રહી છે અને અનેક શાખા થઈને ફેલાઈ છે તેથી સંસારનું કારણ ધોર વાસનાજ છે તે કેમ શાંત થાય ?

સમાધાન—જ્યારે યથા ભૂતાર્થ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આત્મામાં ભ્રાંતિરૂપ જગત સ્થિત થયેલ શાંત થઈ જાય છે. જ્યારે પિંડકાર અર્થ પદાર્થ સર્જી જાય છે ત્યારે કર્મરૂપ દૃશ્ય ચક્ર પણ શાંત થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થ જાગ્રતમાં નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ આત્મતત્વના બોધથી સર્વ વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે.

શંકા—જ્યારે પિંડ ગૃહણ નિવૃત્ત થયું અને કર્મરૂપ દૃશ્ય ચક્ર નિવૃત્ત થયું ત્યારે પછી શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

સમાધાન—જ્યારે પિંડ ગ્રહણ જન્મ શાંત થાય છે ત્યારે જીવ નિર્મળ થઈને દ્વિભાષી રહિત થાય છે; જગત આસ્થા દૃશ્યની શાંત થઈ જાય છે; અને ચિત્ત પરમાત્મતત્વને પામી છે.

શંકા—આ (જગત) બાળકના સંકલ્પની જેમ કેવી રીતે સ્થિત છે ? જો સંકલ્પરૂપ છે તો તેના જે જડમય પદાર્થ છે તે નષ્ટ થયે તેને દુઃખ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? અને આ જગતની આસ્થા કેવી રીતે શાંત થાય છે ?

સમાધાન—જે પદાર્થ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયા છે તેને નષ્ટ કરવામાં દુઃખ થતું નથી અને જો પૂર્વાપર વિચાર કરીને ચિત્તથી રચેલ આકાશરૂપે જાણીએ તો જન્મ શાંત થઈ જાય છે.

શંકા—ચિત્ત કેવું છે અને તેનાથી રચેલનો કેવી રીતે વિચાર કરીયે ?

સમાધાન—ચિદ્ સત્તા જો ચૈત્યોન્મુખત્વ (ચેતવાપણરૂપે) પુરે છે તેના સંકલ્પરૂપે ચિત્ત કહે છે. તેના રહિત (સંકલ્પ રહિત) વિચારવાથી વાસના શાંત થઈ જાય છે.

શંકા—હો ભગવન્ ! હો બ્રહ્મન્ ! ચૈત્યથી રહિત ચિત્ત કેવી રીતે થાય છે અને ચિત્તથી ઉત્પન્ન (ઉદય) થયું જગત નિર્વાણ કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન—ચિત્ત કાંઈ ઉત્પન્ન થયુંજ નથી. અણુ હોતાંજ (નહીં હોઈને) દ્વૈત બાસે છે કાંઈ છે નહીં.

શંકા—જગત તો પ્રત્યક્ષ બાસે છે. જો ઉપજ્યુંજ નથી તો તેનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે ?

સમાધાન:—અગાનીને જે જગત બાસે છે તે સત્ય નથી, અને જ્ઞાનવાનને તો જે બાસે છે તે અવાચ્યસત્તા અદ્વૈતરૂપ છે.

શંકા:—અગાનીને જે ત્રણે જગત જે સત્ય નથી તો કેમ બાસે છે? અને જ્ઞાનવાનને તે કેવા રૂપમાં બાસે છે? કેમકે અવાચ્ય હોવાથી કહેવામાં તો આવતું નથી.

સમાધાન:—હું રામજી! અગાનીને દ્વૈત સધન દૃઢ બાસે છે ત્યારે જ્ઞાનીને સધનદ્વૈત નથી બાસતું કેમકે આદિમાં તો ઉપજ્યું નથી અદ્વૈત આત્મતત્ત્વ અવાચ્ય પદ છે.

શંકા:—જે આદિ ઉપજ્યું નથી તો અનુભવ પણ ન થવો જોઈએ પણ આતો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. તેથી અસત્ય કેવી રીતે કહીયે?

સમાધાન:—અસત્યજ્ઞ સત્યની પેઠે થઇને બાસે છે. તેથી કારણ રહિત બાસે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થનો અનુભવ થાય છે પણ વાસ્તવમાં કાંઇજ છે નહીં તેવીજ રીતે આ અસત્યજ્ઞ અનુભવાય છે.

શંકા:—સ્વપ્નમાં અસંકલ્પમાં જે દૃશ્ય શંકાનો અનુભવ થાય છે તે જાગ્રતના સંસ્કારથી થાય છે. બીજું કાંઈ નથી.

વસિષ્ઠજી પુછે છે:—હું રામજી! સ્વપ્ન અને સંકલ્પ તેના સંસ્કારથી થાય છે તે જાગ્રતના સંસ્કારથી કેવી રીતે થાય છે? તેજરૂપ છે અથવા જાગ્રતથી અન્ય છે?

રામજી પ્રત્યુત્તર આપે છે:—હું ભગવન્! સ્વપ્નના પદાર્થ અને મનોરાજ્ય જાગ્રતના સંસ્કારથી જાગ્રતની જાગ્રતની પેઠે બાસે છે.

વસિષ્ઠજી કહે છે:—હું રામજી! જે સ્વપ્નમાં જાગ્રત સંસ્કારથી જગત જાગ્રતની પેઠે બાસે છે તો સ્વપ્નમાં કાંઈનું ધર હુટાઇ ગયું અથવા જળના પ્રવાહમાં વહી ગયું—ત્યારે જાગ્રતમાં તો કાંઈ થયું નથી કેમકે પ્રાતઃકાળ ઉઠીને જુવે છે તો ધર જેવું ને તેવું બાસે છે—તો સંસ્કાર તો ત્યાં પડેલ નથી માટે સર્વ કલ્પના માત્ર જાણી.

શંકા:—રામજી કહે છે કે હવે મેં જાણ્યું કે આ સર્વ બ્રહ્મજ છે. ન કાંઈ દેહ છે; ન જગત છે; ન ઉદય છે; ન અસ્ત છે; સર્વદાકાળ સર્વ પ્રકાર એજ બ્રહ્મ સત્તા પોતે પોતામાં સ્થિત છે અને એનાથી વિજ્ઞ જે કાંઈ બાસે છે તે જામ માત્ર છે. અને જામ પણ કાંઈ વસ્તુ નથી સર્વ ચિદાકાશ બ્રહ્મ રૂપ છે.

વસિષ્ઠજી ઉપદેશ છે:—હું રામજી! જે કાંઈ બાસે છે તે સર્વ બ્રહ્મનોજ પ્રકાશ છે તેજ પોતે પોતામાં પ્રકાશે છે.

રામજી પુછે કે:—હું ભગવન્! સર્જના આદિમાં દેહ ચિતાદી કેવી રીતે પુરી આવ્યા છે? અને આત્માના પ્રકાશરૂપ કેવી રીતે છે? પ્રકાશ જ્યુ તેનો હોય છે કે જે સાકારરૂપ હોય છે. પરબ્રહ્મ તો નિરાકાર છે એનો પ્રકાશ કેમ કહેવાય?

વસિષ્ઠજીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—હું રામજી! સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે. પ્રકાશ અને પ્રકાશકનો ભેદ પણ કાંઈ નથી. અને બીજી વસ્તુ પણ કાંઈ નથી. તેજ પોતેપોતામાં સ્થિત છે. તેથીજ સ્વપ્રકાશ કહેલ છે. સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ ત્રિપુટીથી બાસે છે. તે પણ તેનો આશ્રય લઇને પ્રકાશે છે અને તેના પ્રકાશના આધારભૂત કહેવાય છે. જેનો આશ્રય લઇને સૂર્ય જગતને પ્રકાશે છે. આત્મસત્તા અદ્વૈત અને વિજ્ઞાનધન છે. એમાં જે ચિત્ત સવેદન પુરી છે તેજ જગતરૂપ થઇને સ્થિત થઈ છે. આત્મસત્તા અને જગતમાં કાંઈ ભેદ નથી.

જેવી રીતે આકાશ અને શૂન્યતામાં કાંઈ ભેદ નથી-તેજ આ પ્રકાર ધ્યાની પેઠે સ્થિત થયેલ છે. હે રામજી ! નિરાકારજ સ્વપ્નની પેઠે સાકારરૂપ થઈ જાસે છે. આ જગતના આદિમાં અદ્વૈત ચિન્માત્રસત્તા છે. તેનાથી જે નાના પ્રકારનું જગત દુષ્ટ પડ્યું તે તેજરૂપ થયું અને તેનું કારણ તો કાંઈ નથી. જેમ સ્વપ્નની આદિ અદ્વૈતસત્તા નિરાકાર છે. અને સૂર્યાદી પદાર્થ જે તેનાથી ભારી આવે છે તે પણ તે રૂપ થયા. પરંતુ પ્રગટ જાસે પણ છે. તેવી રીતે આ જગતને પણ અકારણ અને નિરાકાર જણા. હે રામજી ! ન કાંઈ જગત છે, ન સ્વપ્ન છે કે ન સુષુપ્તિ છે સર્વ આભાસમાત્ર છે-તેજ આત્મસત્તા પોતે પોતામાં સ્થિત છે. હુમને તો સદા વિજ્ઞાનધન આત્મસત્તા જાસે છે જેમ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જાસે છે, તેવી રીતેજ હુમને પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જાસે છે. અને અજ્ઞાનીને પ્રાંતિરૂપ જગત જાસે છે. જેમ વૃક્ષના ઝુંડમાં દૂરથી પ્રાંતિથી પુરૂષ જાસે છે. તેવીજ રીતે અજ્ઞાનીને જગત જાસે છે. હે રામજી ! ન કાંઈ દૃષ્ટ છે, ન કાંઈ દૃશ્ય છે. દૃષ્ટ તો ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે દૃશ્ય હોય અને દૃશ્ય ક્યારે કહેવાય કે જો દૃષ્ટ હોય. જો દૃશ્ય નથી તો દૃષ્ટકોનો અને જો દૃષ્ટાજ નથી તો દૃશ્ય કાનું. એથી કરીને નિર્વિકાર બ્રહ્મસત્તા પોતે પોતામાં સ્થિત છે. જે આકાર પણ જાસે છે તો તે પણ નિરાકાર છે. આત્મસત્તાજ સંવેદને કરીને આકારરૂપ થઈ જાસે છે અને જેમ થાંભલામાં ચિતારો પુતળીઓ કંટપે છે કે આટલી પુતળીઓ આ થાંભલામાંથી નિકળશે તે તેને ખોદ્યા વિના પણ પ્રત્યક્ષ જાસે છે તેવીજ રીતે ખોદ્યા વિના બ્રહ્મરૂપી થાંભલામાં મનરૂપી ચિતારો એ પુતળીઓ જીએ છે પણ થયું કાંઈ નથી. હે રામજી ! આ મારા વચનોને તમે સ્વપ્ન અને સંકલ્પના દૃષ્ટાંતથી જીએ કે અનુભવરૂપજ આકાર થઈ જાસે છે. અનુભવથી ભિન્ન કાંઈ નથી. આ મારા વચનરૂપી ઉપદેશને દૃઢ્યમાં ધારો. અને અજ્ઞાનીના વચનને ભાગી દો. (કૃતિશ્રી યોગવાશિષ્ઠ નિર્વાણ પ્રકરણમાં વિદ્યાવાદ બોધોપદેશનામ ૨૭૨મો સર્ગઃ)

प्रकरणे तेरमुः.

ॐ श्री गणेशायनमः ॥ अथ शान्तिपाठः ॥ महेश्वराय शान्तिमयायनमः ॐ ॥
 ॐ शन्नो मित्र इशंवरुणः ॥ शन्नो भवत्वयमा ॥ शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शन्नो विष्णु-
 रुक्मः ॥१॥ नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
 ब्रह्मवदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥ तन्ममवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥
 अवतुमाम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्ति इशान्ति इशान्तिः ॥१॥ ॐ सहनाववतु ॥
 सह नौभुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ
 शान्ति इशान्ति इशान्तिः ॥२॥ ॐ यद्वहं दसा मृषभो विध्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृता
 त्सम्बभूव ॥ समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विच-
 र्पणम् ॥ जिह्वा मे मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्याम् भूरि विश्रुवम् ॥ ब्राह्मणः कोशोऽसि
 मेधया पिहितः श्रुतं मे गोपाय ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥३॥ ॐ अहं वृक्षस्य-
 रेखि ॥ कीर्तिः पृष्टं गिरेखि ॥ ऊर्ध्वं पवित्रो वाजिनीव ॥ स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणं
 सुर्वसं ॥ सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिशंकोर्वेदानु वचनं ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः ॥४॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णं मुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्णमादाय ॥ पूर्ण-
 मेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्ति इशान्ति इशान्तिः ॥ ५ ॥ ओमाप्यायन्तु ममांगानि वाक्
 प्राणश्चक्षुश्श्रोत्रं मनो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म
 निराकुर्याम् मा मा ब्रह्म निराकरोद निराकरणमस्त्व निराकरणं मे अस्तु ॥ तदात्मनि
 निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥६॥
 ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिता मा विरावीर्म एधि वेदस्यम
 आणीस्थश्चतुर्धुतं मे माप्रहासीरनेनाऽधीतेनाऽहोरात्रात्सन्दधामृतं वदिष्यामि ॥ सत्यं
 वदिष्यामि ॥ तन्ममवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतुमाम् ॥ अवतु रक्तारमवतु वक्तारम्
 ॥ ॐ शान्ति इशान्ति इशान्तिः ॥ ७ ॥ ॐ भद्रं नो अपिवातय मनः ॥ ॐ शान्ति
 इशान्ति इशान्तिः ॥८॥ ॐ भद्रं कर्णेभिर्दृशन्तुयाम देवा भद्रं पश्येमाऽक्षभिर्यजत्राः ॥
 स्थिरै रङ्गै स्तुष्टु वाँ सस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्र-
 वास्स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्तिनो बृहस्पति-
 र्देवातु ॥ ॐ शान्तिइशा शान्तिइशान्तिः ॥ ९ ॥ ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
 वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं हो देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ ॐ
 शान्ति इशान्ति इशान्तिः ॥ १० ॥ (ॐ नमो ब्रह्माऽऽदिभ्यो ब्रह्मविद्या सम्प्रदाय
 कर्तृभ्यो वंश ऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः) ॥ सर्वोपप्लव रहितः प्रज्ञानघनः
 प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥१॥ ॐ ॥ ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं ॥ शक्तिं च तत्पुत्र
 पराशरं च ॥ व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं ॥ गोविन्द योगीन्द्रमथाऽस्य शिष्यम् ॥२॥
 श्री शंकराऽऽचार्यमथाऽस्य पद्मपादं च हस्ताऽऽमलकं च शिष्यम् ॥ तं श्रोतुं
 वार्तिककार मन्यानस्मद् गुरुन् सन्तत मा नतोऽस्मि ॥ ३ ॥ श्रुति स्मृति पुराणाना-
 मालयं करुणाऽऽलम्ब्य ॥ नमामि भगवत्पादं शंकरं लोक शंकरं ॥४॥ शंकरं शंकरा-
 ऽऽचार्यं केशवं बादरायणं ॥ सूत्र भाष्य कृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥५॥ इश्वरो

ગુરુત્તમેતિ મૂર્તિમેદ વિભાગિને ॥ ધ્યોમ્મવદ્ધ્યાત્ત વેદ્યાય દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥ ૬ ॥
નિઘયે સર્વવિદ્યાનામ મિત્તજેમ્મ રોગીણામ ગુરુવે સર્વલોકાનામ તસ્મૈ શ્રી દક્ષિણા-
મૂર્તયે નમઃ ॥ ૭ ॥ ૐ ॥ શ્રી ॥ ૐ ॥

x x x x x x

શાંતિ મંત્રોનું ભાષાંતર.

ૐ શ્રી પૌતિમાથ્ય ગુરુવે નમઃ

(જ્ઞાન વિદ્યા સંપ્રદાયવંશ ઋષિઓ.)

તૈતિરીયનામા ઉપનિષદ યજુર્વેદનો મંત્ર.

ૐ શ્રીગણેશાયનમઃ ॥ અથ શાંતિ પાઠઃ ॥ મહુશ્વરાય શાંતિમયાય નમઃ ॥ ૐ ॥

૧ ૐ મિત્ર દેવતા (દિવસ તથા પ્રાણુ વૃત્તિના અભિમાની દેવતા) અમને સુખકર થાઓ
વશ્ચુદેવતા (રાત્રિ અને અપાન વૃત્તિના અભિમાની દેવતા) અમને સુખકર થાઓ. અર્થમાં દેવતા
(ચક્ષુના તથા અદિત્ય મંડળના અભિમાની દેવતા) અમને સુખકર થાઓ. ઈંદ્ર દેવતા (બાહુ બળના
અભિમાની દેવતા) સુખકર થાઓ. બૃહસ્પતિ (વાણી તથા બુદ્ધિના અભિમાની દેવતા) અમને
સુખકર થાઓ. વિસ્તીર્ણુ પાદયુક્ત વિષ્ણુ (વામન અવતાર) પાદના અભિમાની દેવતા અમને
સુખકર થાઓ ॥

(૧) (કારણ) જ્ઞાનને નમસ્કાર. હે સૂત્રાત્મક પ્રાણુવાયુ તમને નમસ્કાર કરું છું ॥ તમેજ
કાર્ય કારણના અભેદરૂપે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે ॥ હે પ્રાણુરૂપ વાયુ તમનેજ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહીશ. ॥
(શાસ્ત્ર વિહીત બુદ્ધિમાં સારી રીતે નિશ્ચીત કરાએલો અર્થ) ઋત (તમારે આધીન હોવાથી) પ્રાણુ
શબ્દીત ઋત તું છે એમ કહીશ ॥ શાસ્ત્ર વિહીત પૂર્વ નિશ્ચીત વાણીથી સંપાદન કરવા થોડા.)
સત્ય શબ્દીત તુંજ છે એમ કહીશ ॥ તે (સર્વાત્મા સૂત્રાત્મક પ્રાણુ) મારું રક્ષણ કરો ॥ તેજ (જ્ઞાન)
ઉપદેષ્ટાનું રક્ષણ કરો મારું રક્ષણ કરો ॥ ઉપદેષ્ટાનું રક્ષણ કરો ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ (૧) ॥

શ્વેતા શ્વેતર યજુર્વેદ તથા કાઠક ઉપનિષદ ઋગ્વેદનો મંત્ર.

૨ ૐ તે જ્ઞાન (નિશ્ચય) અમે શિષ્ય આચાર્ય બંનેનું રક્ષણ કરો ॥ તે અમે બંનેનું
વિદ્યાદ્ધન પ્રકાશ કરી પાલણુ કરો [મોક્ષ (સ્વરૂપસ્થિતિ) આપો] અમે બે (જ્ઞાન વિદ્યાકૃત)
સામર્થ્ય (શોક મોહાદી તથા જન્મ મરણાદી સંસારના અભાવ)ને પ્રાપ્ત કરીએ અમેએ અધ્યયન
કરેલું (જ્ઞાતાત્મ જ્ઞાન) વીર્યવાન (સામર્થ્યવાળું) થાઓ. અમે પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ. ॥ ૐ શાંતિઃ
શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૨ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદનો મંત્ર.

૩ ૐ સર્વ (ગાયત્રી આદિ) છાંદોમાં શ્રેષ્ઠ સર્વ જગદાત્મક પ્રણુવ છે ॥ તે છાંદોમાં
ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલ છે (નિત્ય સ્વરૂપ વેદથી થએલ છે) ॥ તે ઇંદ્ર અંતર્માં (સર્વ) ઈશ અને
પવિત્ર બુદ્ધિથી યુક્ત કરો. ॥ હે દેવ હું મોક્ષ સાધનરૂપ યથાર્થ જ્ઞાન નામક અમૃતનો ધારણ
કરનાર થાઉં ॥ મારું શરીર રોગહીન થાઓ ॥ મારી (વાયા ઈંદ્રીયરૂપી) જીભ મધુરતમ ભાષિણી
થાઓ ॥ કર્ણવડે પવિત્ર જ્ઞાનનો શ્રવણ કરનાર થાઉં ॥ હે ઇંદ્ર! તું જ્ઞાનનો કેશ [ઉપલબ્ધી સ્થાન
(જ્ઞાન જ્ઞાનનો ખજાનો) બુદ્ધિમાં સ્થિત છે.] છે. તું લોકીક પ્રજાવડે આચ્છાદીત છે. મેં (વેદાંત
શાસ્ત્રની ઉત્તમ જ્ઞાનવિદ્યા) શ્રવણ કરેલ તેની વિસ્મૃતિઆદીનું નિવારણ કરી રક્ષણ કરો. ॥ ૐ
શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૩ ॥

કઠ ઉપનિષદ સામવેદ મંત્ર.

૪ ઓં હું સંસાર વૃક્ષનેા છેતા (કે અંતર્ધર્માર્થે પ્રેરયીતા) થાઉં ॥ કૈલાસ પર્વતના ઉચ્ચ શિખરવત્ મારી કીર્તી સર્વત્ર પ્રસરે ॥ સૂર્યની જેમ હું ઉત્તમ પવિત્ર છું ॥ અમૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે તેમ હું અમૃતરૂપે નિત્ય શુદ્ધ સ્વપ્રકાશ) બ્રહ્મ છું ॥ મારું વર્ચસ (બ્રહ્મ) તે મારું દ્રવ્ય છે ॥ હું સુમેધાવાન છું તેથી અમૃત અને અક્ષર છું (અમૃત જે નિત્ય સ્વરૂપ અનુભવ તે વડે હું વ્યાપ્ત છું) એવા ત્રિશંકુ ઋષિના વેદાનુવચન છે. ॥ ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ (૪) ॥

પૃહ્લદારણ્ય તથા ધશાવાસ્ય ઉપનિષદ યજુર્વેદ મંત્ર.

૫ ઓં તે (પરોક્ષ તત્ત્વ બ્રહ્મ) પૂર્ણ છે (નિરતીશય વ્યાપક છે) આ (અપરોક્ષ ત્વં પદ નામરૂપ ઉપાધીવાળું) સળગે બ્રહ્મ તે પશુ સર્વાનુગત સૂત્રાત્મક સાક્ષીરૂપે કે અસ્તિ બાતિ પ્રીયરૂપે નિરૂપાધીકરૂપે) પૂર્ણ છે. પૂર્ણ (કારણરૂપથી, પૂર્ણ (કાર્યરૂપે પૃથક જેવું) પ્રતીત થાય છે) વૃદ્ધિ પામે છે (કે ઉત્પન્ન થાય છે) ॥ પૂર્ણનું (કાર્યાત્માનું) પૂર્ણત્વ લઘુ લઘુએ તો (પૃથકભાવ ત્વજી દેનો) પૂર્ણજ (પૂર્ણભાવને સંપાદન કરીને) સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે. ॥ ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૫ ॥

કેન તથા છાંદોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદ મંત્ર.

૬ ઓં મારા સર્વ અંગેા વાક, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદી ઈન્દ્રિયો (મન યુદ્ધિ) આદી (બ્રહ્મના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ ચિંતનના અવ્યાસમાં જળને પ્રાપ્ત થાઓ. ॥ સર્વ ઉપનિષદ પ્રોક્ત (ઉપનિષદવડે ગમ્ય) બ્રહ્મજ છે. ॥ હું બ્રહ્મનું નિરાકરણ ન કરું (અથાગ બ્રહ્મ રાખું) બ્રહ્મ નથી એમ ન માનું, બ્રહ્મથી બીજી વસ્તુ સત્ય છે એમ ન માનું) ॥ બ્રહ્મ મારું નિર્ગકારણ ન કરો ન કરો (બ્રહ્મથી પોતાને જુદો ન કરો, મારું વિસ્મરણ ન કરો એટલે વિષયાસક્ત યુદ્ધિ ન આપો ને પોતાના સ્વરૂપ ચિંતનથી વિમુખ ન કરો.) ॥ અમારું અનિરાકરણ હો (પરસ્પર પ્રીતિ રહો એટલે અમારો વાસ્તવિક અભેદ સર્વદા રહો ॥ મરું અનિરાકરણ હો (આત્મ સ્વરૂપે સર્વદા રહું (જાણું) ॥ પરમ પ્રેમારૂપ બ્રહ્માત્મામાં પ્રીતિ (નિરંતર) કરનાર મારામાં ઉપનિષદ (વેદ) પ્રકાશીત ધર્મો (શમ દમ્ભાદી, યમ નિયમાદી વિવેક વૈરાગ્યવાદી શ્રવણાદી) મને પ્રાપ્ત થાઓ. તે મારામાં રહો. ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૬ ॥

ઐતરીય ઉપનિષદ ઋગ્વેદ મંત્ર.

૭ ઓં મારી (તત્ત્વવિદ્યામાં પ્રવૃત્ત થયેલ) વાણી સર્વદા મનમાં સ્થિર થાઓ. (મનથી જેવું, જેટલું વિવક્ષીત તેજ વાણી બજો) ॥ મારું મન (સાવધાન ધ્યાને) વાણીમાં સ્થિતિ પામે (જેથી વાણી શબ્દોનું યથારોગ્ય ઉચ્ચારણ કરે) ॥ હે આવિઃ (સ્વપ્રકાશ આત્મનું) (અવિદ્યા દૂર કરી) મારે માટે પ્રગટ થાઓ ॥ હે મન તથા વાણી મારે માટે વેદ આણુવા (તત્ત્વવિદ્યાના પ્રતિપાદક ગ્રંથને સંપાદન કરવામાં) સમર્થ થાઓ. [અથવા મન વાણીવડે સ્તવેલા (જાણેલા સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ) તે મારી વાણી અને મન વિષે રહો ને તે વિરામ પામેલું મન વેદગર્ભરૂપ થઈ ને જેને જાણાવે છે તે સ્વરૂપ વિસ્મરણ ન થાઓ તે સ્વરૂપ જે જાણેલું છે તે અહોનિશ અવ્યાસથી ધારણ કરું છું.] મેં સત્ય શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરેલું તે પરિત્યાગ ન કરો (જતું રહો નહિ.) એ અવ્યાસમાં અહોનિશ મન વાણી જોડું છું. ॥ શાસ્ત્રથી નિશ્ચીત કરેલ યુદ્ધિવડે ઋત (ગ્રંથપઠીત પરમાર્થ વસ્તુ) કહીશ ॥ શાસ્ત્રના નિશ્ચય પહેલાની યુદ્ધિ વૃત્તિરૂપ વાણીવડે (એટલે શાસ્ત્રવિહીત પૂર્વ નિશ્ચીત વાણીથી) વ્યવહારીક સત્ય કહીશ ॥ તે બ્રહ્મ મારું (અવિદ્યા તથા તેના કાર્યની નિવૃત્તિવડે) પાલણુ કરો ॥ તે બ્રહ્મ (બ્રહ્મતત્ત્વ બોધકપણના સામર્થ્ય પ્રદાનવડે) વક્તાનું પાલણુ કરો. ॥ તે બ્રહ્મ મારું પાલણુ કરો. ॥ વક્તાનું (સત્સિબ્યને પ્રાપ્ત થવાથી પશુ સંતોષવડે આચાર્યનું) પાલણુ કરો. ॥ વક્તાનું પાલણુ કરો. ॥ પુનરેકત આદરાર્થે છે ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥ ૭ ॥

માંકુક્ય ઉપનિષદ અથર્વવેદ મંત્ર.

૮ ઓં હે પ્રભુ ! (હે મંગળ સ્વરૂપવાયુ દેવતા) મારું ચંચળ મન આપની કૃપાથી શુભ પવિત્ર સંકલ્પવાળું હો (જીવન સ્વરૂપે મારા હૃદયમાં રહે) ॥ ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥૮॥

મુંડક, માંકુક્ય કે પ્રમ્લ ઉપનિષદ અથર્વવેદ મંત્ર.

૯ ઓં હે દેવો ! (તમે યજ્ઞન કરવા યોગ્ય છો) કર્ણવડે અમે કલ્યાણુ (વિહિત-શ્રેયઃ) સાંભળીએ ॥ (હે અધ્યાત્મ નિષ્ઠો, (યજ્ઞનશીલ) ! ચતુરવડે અમે કલ્યાણુ વસ્તુ (વિહિત-પરમાત્મ સ્વરૂપ) જ્ઞેષ્ઠીએ ॥ સ્થીર અંગો (અવયવો)વડે શ્રુતિવચનથી આપની સ્તુતી અમે કરીએ ને પ્રજાપતિ દેવે નિર્માણુ કરેલું ચિરંજીવીપણું અમે પ્રાપ્ત કરીએ ॥ બૃહત્કીર્તી ઈંદ્ર અમને કલ્યાણુ શ્રેયઃ) આપો ॥ સર્વજ્ઞ સૂર્ય અમને કલ્યાણુ (શ્રેયઃ) આપો, અકુંઠીત (અપ્રતિબદ્ધ) ગતિવાન ગરુડ અમને કલ્યાણુ આપો ॥ તથા બૃહસ્પતિ અમારું કલ્યાણુ (શ્રેયસ્) કરો ॥ ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥૯॥

૧૦ ઓં ને પૂર્વે (સગાંદી કાળમાં) બ્રહ્માને ધારણુ કરે છે (ઉત્પન્ન કરે છે) ને જેમણે વેદોનું જ્ઞાન તેમને આપ્યું ॥ તે આત્મયુદ્ધિ પ્રકાશક દેવને હું મુમુક્ષુ શરણુ જાઉં છું. (તે પ્રકાશ-સ્વરૂપ આત્માના પ્રકાશક દેવને (અભેદ એક અદ્વૈત સ્વરૂપને) હું જ્ઞાનનો અભિસાધી શરણુને પ્રાપ્ત થાઉં છું. ॥ ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥૧૦॥

ઓં બ્રહ્માદી બ્રહ્મવિદ્યા સંપ્રદાયકર્તા મહાન વંશ ઋષિઓને તથા ગુરુઓને નમસ્કાર ॥ સર્વ ઉપનિષદીન (સર્વાત્મભાવ સર્વ કારણરહીત (જેને વિષે જગત પ્રપંચ કલ્પના નથી તે) પ્રજ્ઞાન-ધન પ્રત્યગર્થ (એક અનુસ્તુત આત્મા કારણના કારણ) આત્મા (એક અદ્વિતીય સ્વપ્રકાશ આનંદસ્વરૂપ) બ્રહ્મજ હું છું. ॥૩૦॥૧॥

ઓં નારાયણુ, બ્રહ્મા, વશિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, તેના પુત્ર વ્યાસ, શુક, ગૌડપાદ મહાન્ત તથા તેના શિષ્ય ગોવિંદ યોગીન્દ્ર ॥૨॥ તેના શ્રી શંકરાચાર્ય ને તેના શિષ્ય પદમપાદ હસ્તામલક ત્રોટક વાર્તિકકાર તથા બીજા અમારા ગુરુઓને નિરંતર નમસ્કાર કરું છું. ॥૩॥ કરુણાલય (લેશ) શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણના આસય, આનંદકર (કલ્યાણકર) ભગવત્પાદ શ્રી શંકરને નમસ્કાર કરું છું ॥૪॥ સૂત્રકારને ભાષ્યકાર ભગવાન કટ્યાણુકર શંકરાચાર્ય તથા બ્રહ્મણ્યકર શ્રી વિષ્ણુને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. ॥૫॥

ધર્મિરને ગુરૂની મૃતિભેદ ભાંગનાર આત્મા આકાશની જેમ, દેહ વિષે વ્યાપ્ય શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિને નમસ્કાર કરું છું. ॥૬॥

સર્વ વિદ્યાઓના નિધિ સંસારરૂપી રોગના ઔષધરૂપ તથા સર્વ લોકોના ગુરુ શ્રી દક્ષિણા મૂર્તિને નમસ્કાર કરું છું ॥ ૭ ॥ ઓં ॥ શ્રી ॥ ઓં ॥

ઓં આકાશ શાંત થાઓ અંતરિક્ષ શાંત થાઓ પૃથ્વી શાંત થાઓ જળ શાંત થાઓ ઔષધીઓ (વનસ્પતિઓ) શાંત થાઓ, સર્વ શાંત થાઓ સર્વત્ર શાંતિ થાઓ તે શાંતિ મને વ્યાપ્ત થાઓ. ॥

ઓં શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ થાઓ શ્રેયઃ (આનંદ) થાઓ સર્વ લોક સુખી થાઓ હે બ્રહ્મ (હે સર્વાન્તર્યામિ) સમ્યગ્જ્ઞાનંદ સદ્ગુરુ પરમાત્મન તે પ્રમાણે શાંતિ થાઓ. સુખી થાઓ. ઓં.

ઓં એ શબ્દ સગુણ નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વાચક, સર્વ વિધ્નની નિવૃત્તી કરનાર મંગળરૂપ પ્રયોજનવાળો છે.

શાંતિઃ એ પદના ત્રણ ત્રણવાર કથનથી ઉપનિષદ અધ્યયન કરનારની પરમ કારણીક પરમાત્મા પ્રતિ પોતાના સ્થૂળસૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરના જ્વરોની વા આધ્યાત્મિક, આધિદેવીકને આધિભૌતિક ત્રણ [તાપો (તત્ત્વવિધાના ત્રણ વિધ્નો (પ્રતિબધ્નો)] નિવૃત્તિ કરવા માટે પ્રાર્થના છે. ॥ હરિ ઓમ્ તત્સત્ ॥

